

კლდის ხუროთმოძღვრების განვითარების
და განვითარების გზები საქართველოში

THE GENESIS AND PATHS OF DEVELOPMENT
OF ROCK-CUT ARCHITECTURE IN GEORGIA

Nodar Bakhtadze

**THE GENESIS AND PATHS OF DEVELOPMENT
OF ROCK-CUT ARCHITECTURE IN GEORGIA**

(Studies in History, Art and Archaeology)

ნოდარ ბახტაძე

**კლდის ხუროთმოქმედების გენეზისი
და განვითარების გზები საქართველოში**

(საისტორიო-ხელოვნებათმცოდნეობითი
და არქეოლოგიური გამოკვლევა)

ნაშრომი წარმოადგენს პირველ განმარტებადებულ გამოკვლევას საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის ფრიად საყურადღებო განზრის – კლდის ხუროთმოძღვრების განვითარების ეტაპების შესახებ. საისტორიო-ხელოვნებათმცოდნეობითი და არქეოლოგიური მეთოდების მოშველიებით მონოგრაფიაში დიდწილად ახლებურადაა გაშუქებული როგორც საყოველთაოდ ცნობილი, ისე უშუალოდ ავტორის ძალისხმევით გამოვლენილი კლდეში ნაკაფი ძეგლები.

საინანალმდეგოდ ქართულ მეცნიერებაში აქამდე დამკვიდრებული თვალსაზრისისა, გამოკვლევაში დასაბუთებულია, რომ საქართველოში საყოფაცხოვრებო და საკულტო-მემორიალური სათავსების კლდეში კვეთის ტრადიციას ძვ.წ. I ათასწლეულში კი არ ჩაეყარა საფუძველი, არამედ ბრინჯაოს ეპოქის სანყის სტადიებზევე. ნაშრომში ნაჩვენებია ისიც, რომ აქედან მოყოლებული, მატერიალური საქმიანობის ამ დარგს ჩვენში არცთუ ებიზოდურად მიმართავდნენ ხოლმე შუა საუკუნეების დასრულებამდე.

ნიგნში აგრეთვე ახლებურადაა წარმოდგენილი შუა საუკუნეების ქართული კლდეში ნაკაფი სატაძრო და საერო ხუროთმოძღვრების ძეგლების ტიპოლოგიისა და ქრონოლოგიის მრავალი საკითხიც.

თავისი მოსაზრებების შესამაგრებლად, ავტორს მოხმობილი აქვს დიდალი საზღვარგარეთული ანალოგიები, ქართველ და უცხოელ მეცნიერთა შესაბამისი პროფილის პუბლიკაციები.

ნაშრომი განკუთვნილია ხუროთმოძღვრების ისტორიკოსთათვის, არქეოლოგთა და ხელოვნებათმცოდნეოთათვის, აგრეთვე საქართველოს ისტორიით დაინტერესებულ მკითხველთა ფართო წრისათვის.

სამეცნიერო რედაქტორი: ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი **რამინ რამიშვილი**

რეცენზენტები: აკადემიკოსი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი **ოთარ ჯაფარიძე**

ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი,
პროფესორი **დიმიტრი თუმანიშვილი**

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი **გურამ ყიფიანი**

**ნიგნი დასაბეჭდად მომზადდა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის
საგამომცემლო პროგრამის ფარგლებში 2005 წელს**

© ნოდარ ბახტაძე, 2007

© საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, 2007

info@museum.ge

www.museum.ge

ISBN 978-99940-986-0-6

ს ა რ ჩ ე ვ ი

შეისავალი	6
კლდეში ნაკვეთ ძეგლთა მნიშვნელობა, სპეციფიკა და კლასიფიკაცია. მათი გავრცელება მსოფლიოში და შესწავლის მდგომარეობა	6
კლდეში ნაკვეთი ძეგლების გავრცელების სურათი საქართველოში. მათი კვლევის ისტორია და ძირითადი პრობლემები. მოკლედ ჩვენ მიერ ამ მიმართულებით ჩატარებული სამუშაოების შესახებ	9
თავი I. კლდის ხუროთმოძღვრების ჩასახვა და განვითარების პირველი საფეხურები საქართველოში	15
ქვემო ქართლის გამოქვაბულთა კომპლექსების გეოგრაფიულ - გეოლოგიური განფენილობა, კვეთის მეთოდიკა, თავდაპირველი ხუროთმოძღვრული სახის და გარემოს რეკონსტრუქცია	15
ქვემო ქართლის გამოქვაბულთა კომპლექსების ნარმოშობის ეპოქისა და ფუნქციის არქეოლოგიური დასაბუთება	20
ქვემო ქართლის ბრინჯაოს ხანის კლდის ძეგლების ადგილი საქართველოს და მსოფლიოს უძველეს ცივილიზაციათა ისტორიაში	35
თავი II. კლდის ხუროთმოძღვრების აყვავება პირველ ქართულ სახელმწიფოებრივ გაერთიანებათა წილში	53
ქვაბოვანი დასახლებებიდან საკულტო - მემორიალურ ანსამბლებამდე	53
შიდა ქართლის ახლად მიკვლეული და ნაკლებად ცნობილი კლდეში ნაკვეთი კომპლექსების ხუროთმოძღვრული და არქეოლოგიური კვლევის შედეგები	62
თავი III. კლდის ხუროთმოძღვრება შუა საუკუნეების საქართველოში	80
ქრისტიანული მონასტიციზმი და ქართული კლდის ხუროთმოძღვრების ხელახალი აყვავების ხანა	81
კლდეში ნაკვეთი საერო საცხოვრებლები და თავდაცვითი სისტემები შუა საუკუნეების საქართველოში	139
ძირითადი დასკვნები	168
გამოყენებული ლიტერატურა	182
შემოკლებათა განმარტება	207
The Genesis and Paths of Development of Rock-cut Architecture in Georgia (Summary)	208
ილუსტრაციების აღწერილობა	219
ილუსტრაციები	225

კლდეში ნაკვეთი ძეგლთა მნიშვნელობა, სპეციფიკა და კლასიფიკაცია. მათი გავრცელება მსოფლიოში და შესწავლის მდგომარეობა

თანამედროვე ქართველი მეცნიერები, განვლილი ეპოქების ადამიანთა მიერ დედამიწის მყარი გეოლოგიური აგებულების ქანებში სხვადასხვა მიზნითა და საშუალებით გამოკვეთილი სივრცეების აღსანიშნავად, თითქმის საბოლოოდ შეჩერდნენ ტერმინებზე "კლდის ძეგლები" ან "კლდეში ნაკვეთი ძეგლები" (სიტყვათა მსგავსი შეხამებითაა გამოხატული საზღვარგარეთულ სამეცნიერო წრეებში მიღებული ანალოგიური ცნებანი: ინგლისური "Rock-cut monuments", რუსული "Скальные памятники" და სხვ.). შესაბამისად, ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში, ხუროთმოძღვრების ამ განხრის აღსანიშნავად დამკვიდრდა სახელწოდება "კლდის ხუროთმოძღვრება". მიუხედავად ამისა, ამ რიგის ისტორიულ ძეგლებს ხშირად სხვაგვარადაც მოიხსენიებენ: "გამოქვაბული ძეგლები", "კლდეში ნაკვეთი ძეგლები", "ქვაბოვანი ძეგლები" და ა.შ., რაც პრინციპულად არ ცვლის აღნიშნული ცნების არსს. აზრობრივ აღრევას მხოლოდ ის გამონათქვამები იწვევს, სადაც ამ ტიპის ძეგლებს "მღვიმეებად" მოიხსენიებენ, ხოლო ბუნებრივ სიღრუეებს კი "ბუნებრივ გამოქვაბულებად" [19; 85; 109 და სხვ.]: თანამედროვე ქართული ენის სალიტერატურო ნორმებით თუ გაცილებით ძველი ტერმინოლოგიით, თუნდაც სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის მიხედვით [202, II, გვ. 235] "ქვაბი", "გამოქვაბული", ადამიანის ნახელავია, "მღვიმე" კი ბუნების ქმნილებაა.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ ხანდახან კლდის ძეგლთა ჯგუფს მიაკუთვნებენ ხოლმე ქვის ხანის სხვადასხვა ეტაპის ადამიანთა მიერ მნიშვნელოვნად მოწესრიგებულ ბუნებრივ მღვიმეებსაც, რისი საწინააღმდეგოც არაფერი გვაქვს: მსოფლიო ისტორიოგრაფიაში ხომ საკმაო პოპულარობით სარგებლობს თეორია, რომლის მიხედვითაც არქიტექტურის ჩასახვისა და ათვისების წერტილად ის მომენტი ითვლება, როდესაც ზედა პალეოლითის ეპოქის ადამიანებმა ბუნებრივ მღვიმეთა თუნდაც პრიმიტიული ხერხებით რეკონსტრუქციას მიჰყვეს ხელი [322, გვ. 17]. მიუხედავად ამისა, უფლებას ვიტოვებთ წინამდებარე ნაშრომში კლდის ძეგლთა გენეზისის ნიშანსვეტად, თითქმის ერთიანად ხელოვნურად გამოკვეთილი სივრცეების გავრცელება მივიჩნიოთ.

აღნიშნული საკითხის მეკლევარ საერთაშორისო სამეცნიერო საზოგადოებას ჯერჯერობით არ გააჩნია ზუსტი პასუხი იმის თაობაზე, თუ კონკრეტულად რომელ ეპოქაში და კონტინენტზე ჩაეყარა საფუძველი სამშენებლო ხელოვნების ამ დარგს. ერთი რამ კი დანამდვილებითაა ცნობილი: ქვის ხანის ბოლო სტადიებზე, უფრო კი ენეოლითის (სპილენძის) ერაში, მატერიალური საქმიანობის ეს ჩვევა მსოფლიოს უძველესი ცივილიზაციების მიერ უკვე საკმაოდ კარგად იყო ათვისებული [593; 546; 480 და სხვ.]. აქედან მოყოლებული, სხვადასხვა ხერხითადაა განსხვავებული დანიშნულებისათვის გამოქვაბული სათავსების შექმნა ადამიანთა საზოგადოებებისათვის ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა ყველგან, სადაც კი ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობები ამის საშუალებას იძლეოდა. გამოქვაბულთა კვეთა ისევე არ არის ვიწრო რეგიონული თუ ეპოქალური მოვლენა, როგორც, ვთქვათ, ქვის ან ხის ხუროთმოძღვრება. უნდა აღინიშნოს, რომ კლდის კვეთის ტექნიკა იმთავითვე გამოყენებულ იქნა როგორც საერო საცხოვრებლების და სამეურნეო სათავსების, ისე საკულტო, სამარხი კომპლექსების და თავდაცვითი სისტემების მოსაწყობად, ე. ი. ხუროთმოძღვრებისადმი მაშინდელი მოთხოვნილებების ყველა განხრით.

მატერიალური აქტივობის აღნიშნული სფერო, კლდის ხუროთმოძღვრება, მსოფლიოს კულტურის ისტორიის ერთ-ერთ ყველაზე საინტერესო მოვლენას წარმოადგენს. დღესდღეობით საყოველთაოდაა აღიარებული, თუ რაოდენ დიდი როლი ენიჭება მსოფლიოს ხალხთა

ხუროთმოძღვრების ისტორიის შესწავლის საქმეში კლდეში ნაკვეთი ძეგლების კვლევას. ეს არც არის გასაკვირი, თუ გავითვალისწინებთ კლდის ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელ რიგ თავისებურებებს.

კლდეში ნაკვეთი სათავსების ერთ-ერთი სპეციფიური თვისება ის არის, რომ განსხვავებით ნებისმიერი მასალით ნაშენი ნაგებობებისაგან, ისინი კონსტრუქციულ მოთხოვნებს ფაქტიურად არ ემორჩილება. ამგვარი სათავსების ფორმებისადმი ნაყენებული ერთადერთი შეზღუდვა ის, რომ მათ არ უნდა გადააჭარბონ კლდის ამა თუ იმ ქანის სიმკვრივიდან გამომდინარე ზღვრულ ზომებს. ამდენად, კლდის ძეგლთა შემოქმედნი სრულიად თავისუფალი იყვნენ ინტერიერების გეგმურ-სივრცული გადაწყვეტისას (საზოგადოდ, უფრო კი ჩვენში, ასეთ ძეგლებს ექსტერიერები მხოლოდ ნომინალურად აქვთ). უნდა ითქვას, რომ კლდის ძეგლთა ხუროთმოძღვრები ამ თავისუფლებით "ზოროტად" თითქმის არასდროს არ საგებლობდნენ შემდეგი გარემოების გამო: კლდეში ნაკვეთ სათავსებს იგივე ფუნქციონალური დატვირთვა აქვთ, რაც სხვა მასალით (ქვა, ხე, და სხვ.) შესრულებულ ნაგებობებს და მათში მიმდინარე ტექნოლოგიური პროცესების იდენტურობიდან გამომდინარე, განსხვავებული მოდულისადმი მისადაგებული მოცულობების გაჩენის ობიექტური საჭიროება კლდის ძეგლებში არ იყო.

უფრო მეტიც, გამოქვაბულთა კვეთის ხელოვნებას, ხუროთმოძღვრების სხვა მიმართულებათაგან კარდინალურად განსხვავებული სტილი, განსაკუთრებული გეგმარებითი ტრადიციები თითქმის არც ერთ ქვეყანაში არ შეუმუშავებია (ყოველ შემთხვევაში ისტორიულ ეპოქებში მაინც). ჩვენთვის ცნობილი არც ერთი ისტორიული ცივილიზაცია ხუროთმოძღვრების სფეროში აბსტრაქტიზებას არ მიმართავდა და ეს გარემოება კლდის ძეგლთა ინტერიერების ხუროთმოძღვრულ გადაწყვეტაშიც აისახა: "კლდით ხუროები" სათავსთა კვეთისას თითქმის ყოველთვის თავიანთ კონკრეტულ რეგიონში გავრცელებული, ტრადიციული მასალით, მათი ეპოქის სტილით ნაგები შენობების ინტერიერების მეტ-ნაკლებად ზუსტ კოპირებას სჯერდებოდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ პროტოტიპებისთვის კონკრეტული ფუნქციური მნიშვნელობის მქონე რიგ კონსტრუქციებსა და დეტალებს კლდის ძეგლებში მხოლოდ დეკორატიული როლია აკისრიათ, კლდეში ნაკვეთი მინაბადები არც თუ იშვიათად, საკმაოდ ზუსტად ასახავს ხოლმე "დედნის" ფორმებს.

კლდის ძეგლების კიდევ ერთი თავისებურებაა ბუნებრივი თუ სხვა დამაზიანებელი ფაქტორებისადმი მინისზედა ნაგებობებთან შედარებით მეტი მდგრადობა. ამის წყალობით კლდის ძეგლებმა ბევრი ისეთი უძველესი ტიპის ნაგებობის იმიტაციები ან თითქმის ზუსტი ასლები შემოგვინახა, რომელთა პირველად მასალაში განხორციელებული ნიმუშები ჯამთა სვლამ დიდი ხანია შეინირა. აქედან გამომდინარე გასაგებია, თუ რაოდენ დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ხუროთმოძღვრების ისტორიისთვის ამ რიგის ქვაბოვან ძეგლთა კვლევას.

მიუხედავად აღნიშნული სპეციფიკისა, კლდეში ნაკვეთი ძეგლების მნიშვნელობა არ უნდა დავიყვანოთ რალაც მეორეხარისხოვან, "ჩვეულებრივი" ხუროთმოძღვრების თანმხლებ, მხოლოდ მისით ნასაზრდოებ მოვლენამდე, რომელსაც ეპიზოდურად მიმართავდა კაცობრიობა უკუდურესი საჭიროების შემთხვევაში და რომელიც დამოუკიდებელი შემოქმედებითი განვითარების საშუალებას მოკლებული იყო. კლდის ხუროთმოძღვრების ამგვარი შეფასების სანინააღმდეგოდ თუნდაც ის ფაქტი მეტყველებს, რომ სხვადასხვა ეპოქაში და კონტინენტზე არსებობდა მთელი წყება საცხოვრებელი თუ საზოგადოებრივი დანიშნულების სივრცეებისა, რომელთა განხორციელებაც რელიგიური თუ სხვა მოტივების გამო, ძირითადად კლდეში კვეთით იყო მიღებული ან ნებადართული (მაგალითად, ხმელთაშუა ზღვის აუზის ზოგიერთი უძველესი ცივილიზაციის ნეკროპოლები და მათი მიმდებარე ტაძრები; ძველი ირანის მაზდანერ სახელმწიფოთა თუ იუდეველთა მმართველი არისტოკრატიის აკლდამები [554; 457; 476; 377] და სხვ.). ამრიგად, თამამად შეიძლება ითქვას, რომ კლდისა და სხვა განხრის

ხუროთმოძღვრებათა ურთიერთზეგავლენა ხშირად ორმხრივი იყო. უფრო მეტიც, რიგ სამეცნიერო წრეებში საკმაოდ გავრცელებული იყო თეორია, რომლის თანახმადაც უძველეს ხანაში სწორედ გამოქვაბული სათავსების იმიტირების სურვილი აძლევდა სტიმულს ადამიანთა საზოგადოებას, სხვა სამშენებლო მასალითაც განხორციელებინა მსგავსი სივრცეები [394; 350; 299]. ჩვენ ეს უკანასკნელი მოსაზრება ოდნავ გადაჭარბებულად გვეჩვენება (ამის თაობაზე უფრო ვრცლად ქვემოთ გვექნება საუბარი), ერთი რამ კი უნდა ითქვას: კლდის ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი სიმტკიცე, მონუმენტურობა და შესაძლოა, ერთგვარი მისტიკური ატმოსფეროც, ალბათ ყოველ ისტორიულ ეპოქაში იზიდავდა საზოგადოების ფართო მასების, რელიგიური მოღვაწეების თუ ხელოვან-მშენებლების ყურადღებას, ამიტომ არ უნდა გამოირიცხოს, რომ ანალოგიური ემოციური განწყობისადმი მისწრაფება, მათ მიერ სხვა მეთოდებით განხორციელებულ არქიტექტურულ შემოქმედებაშიც ასახულიყო.

კაცობრიობის კულტურის ისტორიისთვის კლდის ხუროთმოძღვრების მნიშვნელობაზე საუბრისას, ამ ტიპის ძეგლთა გეოგრაფიული და ქრონოლოგიური გავრცელების მასშტაბიც უნდა გავითვალისწინოთ.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სხვადასხვა ეპოქის კლდის ძეგლები მსოფლიოს თითქმის ყველა კონტინენტზე და ქვეყანაში გვხვდება. ზოგიერთი მათგანი, გამორჩეული ისტორიული თუ მხატვრული ღირებულების წყალობით, სიძველეთა სპეციალისტებს შორის საყოველთაო აღიარებითა და პოპულარობით სარგებლობს. ამის დასტურად, საკმარისია გავიხსენოთ ძველი ეგვიპტის, ნინა აზიის თუ ინდო-ჩინეთის კლდეში ნაკვეთი ქალაქები, სასახლეები, გრანდიოზული ნეკროპოლები და სატაძრო კომპლექსები: აბუ-სიმბელის, ბენი-ჰასანის და სერაფეუმის დასაკრძალავი ტაძრები (ეგვიპტე, ძვ.წ. XII—X სს) [457], ვანის კლდე (ურარტუ, ძვ.წ. IX-VII სს) [397], "მიდასას ქალაქის" ტაძრები და აკლდამები (ფრიგია, ძვ.წ. VIII-VII სს) [576], აქემენიდთა სამეფო აკლდამები (ირანი, ძვ.წ. VI-IV სს) [537; 377], სატაძრო ქალაქი პეტრა (ნაბათია, ძვ.წ. III-ახ.წ. I სს) [563; 591], აჯანთის ტაძრები (ინდოეთი, ძვ. წ. IV-VI სს) [490], ბამიანის და კუშჩის ბუდისტური მონასტრები (ავღანეთი, ჩინეთი, ახ.წ. I-VII სს) [357; 371], ქრისტიანული სამონასტრო კომპლექსები კაბადოკიაში [509; 548], პალესტინაში [539] და სხვ. კლდის ხუროთმოძღვრებას კარგად იცნობდა შუა საუკუნეების დასავლეთი და ცენტრალური ევროპა [601; 578], ამერიკის ძველი ცივილიზაციები. როგორც ვხედავთ, კლდის ძეგლთა გეოგრაფია და ქრონოლოგია მეტად ვრცელია. რადგანაც საერთაშორისო სამეცნიერო საზოგადოებრიობის ხელთ, მიუხედავად ამ თემატიკისადმი გაცხოველებული ინტერესისა, დღემდეც კი უმთავრესად პირველხარისხოვანი, ძირითადად საკულტო-მემორიალური კლდის ძეგლების შესახებაა შედარებით ამომწურავი ინფორმაცია, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამ რიგის მრავალი საყურადღებო ძეგლი მსოფლიოს სხვადასხვა რეგიონში ჯერ კიდევ ელის გამომზეურებას და შესწავლას.

**კლდეში ნაკვეთი ძეგლების გავრცელების სურათი საქართველოში.
მათი კვლევის ისტორია და ძირითადი პრობლემები.
მოკლედ ჩვენ მიერ ამ მიმართულებით ჩატარებული სამუშაოების შესახებ**

საქართველოს ტერიტორიის დიდი ნაწილი მთა-გორიანია, ხოლო დედამიწის ქერქის აგებულებაში მაღალი სიმკვრივის მაგმური და დანალექი ქანები ჭარბობს [332]. მიუხედავად ამისა, რომ საქართველოს რეგიონთა უმეტეს ნაწილში ჰავა მშრალი კონტინენტურიდან ზომიერად ნოტიოში გარდამავალია და ქვაბოვან საცხოვრებლებში ბინადრობა აქ, კლასიკური "ტროგლოდიტური" ქვეყნებისგან განსხვავებით, კლიმატური აუცილებლობით არ იყო გამოწვეული, აღნიშნული გეოლოგიური გარემო კლდის ხუროთმოძღვრების განვითარებისათვის ოდითგანვე ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა. სწორედ ამიტომ, როგორც ისტორიამდელ, ისე ისტორიულ ეპოქებში, ხით და ქვით ხურობის პარალელურად, ჩვენში "კლდით ხურობასაც" მრავალი მიმდევარი ჰყოლია, რაზედაც აქ შემორჩენილი კლდის ძეგლების რაოდენობა მეტყველებს.

საქართველოს ყველა მხარეში კლდის ძეგლები თანაბარი ინტენსივობით არ ყოფილა გავრცელებული. ამ ტიპის ძეგლები უფრო ხშირად შიდა და ქვემო ქართლში [217; 227; 383; 39; 37], სამცხე-ჯავახეთში [65; 67; 325], კახეთში [424; 176; 43], ისტორიულ არგვეთში [95] და რაჭა-ლეჩხუმში [136] გვხვდება, შედარებით იშვიათად კი საქართველოს სხვა რეგიონებშიც [14; 184].

გამოქვამულ სათაესთა ჯგუფები ძირითადად მთისწინა ზოლში, მდინარეთა ხეობების კანიონთა კლდოვან კალთებშია გამოკვეთილი, შედარებით იშვიათად კი მაღალმთიან ზონათა ქარაფებშიც გვხვდება (მაგალითად, გერგეტის მიდამოებში [143]). გარკვეულ ისტორიულ ვითარებაში ასეთი ძეგლები სამხრეთ საქართველოს ვულკანური წარმოშობის ზეგანების, აგრეთვე მდინარეების, მტკვრისა და ივრის აუზებს შორის მდებარე კლდოვან თუ კონგლომერატულ ბორცვებშიც გამოუკავავთ [109; 265, გვ. 67]. მდინარეთა კანიონებში ნაკვეთი ქვაბთა ჯგუფები მეტწილად მრავალარუსიანია, ხოლო ზეგანების ბორცვებში თითოიარუსიანი კომპლექსებიც ხშირია.

საქართველოს ნებისმიერი ზონის კლდის ძეგლთათვის ტიპურია კლდის ზედაპირისკენ გახსნილი, მეტ-ნაკლები სიფართოვის ღიობებით ფორმირებული ფასადები. თავდაპირველი ექსტერიერების უმრავლესობა ამჟამად დაზიანებულია და ქვაბოვან სათაესთა დიდი ნაწილი კლდის ზედაპირზე გასწვრივი კვეთებით გამოდის.

ჩვენში არცთუ იშვიათია აგრეთვე ე.წ. "დარანული" ტიპის, ანუ დედამიწის ქანის სიღრმეში ნაკვეთი კლდის ძეგლები, რომლებში მოხვედრაც მხოლოდ ვერტიკალური ლუქების და პორიზონტულ გვირაბთა სისტემებითაა შესაძლებელი [205; 73].

საქართველოს ტერიტორიაზე კლდეში ნაკვეთობების არსებობას, ჯერ კიდევ დიდი ხნის წინ აღნიშნავდნენ როგორც ქართველი და საზღვარგარეთელი მემკვიდრეები, ისე სხვადასხვა მიზნით მოგზაური (ან შემოჭრილი) უცხოელები [1; 3; 6; 127; 212 და სხვ.]. მიუხედავად ამისა, ამ ძეგლთა მეცნიერულ შესწავლას არცთუ ხანგრძლივი ისტორია აქვს.

გვიანი შუა საუკუნეების მინურულში და ახალი კულტურული ერის დადგომისთანავე, როგორც კი საქართველოს უმდიდრესი ისტორიული მემკვიდრეობა ქართველი და უცხოელი განათლებული საზოგადოების ყურადღების სფეროში მოექცა, ჩვენში მდებარე კლდის ძეგლთა ერთი, ვიზუალურად ყველაზე გამორჩეული ნაწილიც ინტენსიური შესწავლის საგნად იქცა.

ქართულ კლდის ძეგლთა მეცნიერული შესწავლის პირველ ცდად უნდა მივიჩნიოთ XVIII ს.-ის გამოჩენილი ქართველი გეოგრაფის და ისტორიკოსის, ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომი "აღწერა

სამეფოსა საქართველოსა" [5]. აქ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში მდებარე მრავალი კლდის ძეგლია განხილული ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით, რაც შემთხვევებში კი ამ ძეგლთა ტიპოლოგიისა და ქრონოლოგიის საკითხებზეცაა გამოთქმული მოსაზრებები. მაგალითად, ვახუშტი ბაგრატიონის აზრით, გამოქვაბული კომპლექსების ერთი ნაწილი წინაქრისტიანული ხანის კლდეში ნაკვეთ დასახლებებს თუ ქალაქებს წარმოადგენს [5, გვ. 350, 366], ზოგი კი შუა საუკუნეების უდაბნო-მონასტრებს ან სახიზრებს [5, გვ. 322, 323, 331, 667 და სხვ.].

XIX ს-ის 30-იან წლებში საქართველოში იმოგზაურა ცნობილმა შვეიცარიელმა მეცნიერმა დიუბუა დემონპერემ. იგი ქართული კულტურისა და ხუროთმოძღვრების სხვა ძეგლებთან ერთად კლდეში ნაკვეთობებითაც დაინტერესდა და თავის ნაშრომში "მოგზაურობა კავკასიის გარშემო, ჩერქეზებთან და აფხაზებთან, საქართველოში, სომხეთში და ყირიმში", ვრცლად აღწერა ვარძიის და უფლისციხის გამოქვაბული კომპლექსები [502]. დიუბუამ გარკვეული მოსაზრებანიც გამოთქვა ამ ძეგლთა რაობის, წარმოშობის ეპოქის და სტილისტური თავისებურებების შესახებ. დიუბუასათვის როგორც უფლისციხე, ისე ვარძია ქალაქებია. იგი მათ ერთმანეთს ადარებს და შემდეგი დასკვნები გამოაქვს: 1. ვარძიის გამოქვაბულები, რომელთა დიდი ნაწილი თამარ მეფის დროს არის განახლებული, დამუშავებითა და შესრულებით ვერ შეედრება უფლისციხეს, რომელიც უფრო ადრეულია; 2. უფლისციხეში არ არის კლდეში ნაკვეთი ქრისტიანული ეკლესიები, რაც იმას მოწმობს, რომ ეს ქალაქი ქრისტიანობის ხანას არ ეკუთვნის; 3. "ქართლის ცხოვრების" ცნობით, უფლისციხე აუშენებია უფლოსს, სკვითების შემოსევის წინა ხანებში, ხოლო ალექსანდრე მაკედონელს ქალაქი გამაგრებული დახედვრია; 4. რომაული ხანის გადაკეთებათა მოწმობაა "ქართლის ცხოვრების" ცნობა უფლისციხეში არშაკ მეფის სამშენებლო მოღვაწეობაზე; აგრეთვე რომაულ სტილში შესრულებული, კესონურ ჭერიანი ერთ-ერთი ქვაბი, რომელსაც იგი რომაელთა საქართველოში ბატონობის პერიოდს უკავშირებს.

1847 წელს პეტერბურგში ა. მურავიოვმა გამოაქვეყნა უფლისციხის აღწერილობა. იგი მიმოიხილავს კლდეში ნაკვეთ სათავსებს, ეხება დარბაზების ინტერიერების შემკულობებს, კომპლექსის გეგმარებას და ა. შ. მან პირველად დაადასტურა უფლისციხეში ქრისტიანული სამლოცველოების არსებობა [391, გვ. 94-101].

1848 წელს უფლისციხე მოინახულა ცნობილმა ფრანგმა ისტორიკოსმა, გამოჩენილმა ქართველოლოგმა მარი ბროსემ. მას თავისი დაკვირვებები ამ ძეგლის შესახებ, პეტერბურგში გამოქვეყნებულ ნაშრომში აქვს მოცემული [481]. მარი ბროსეს უფლისციხის შესწავლის საქმეში გვერდში ამოუდგა ქართველი სწავლული დიმიტრი მელვინეთხუცესიშვილი, რომელმაც არქეოლოგიური გათხრები ჩაატარა უფლისციხეში. დ. მელვინეთხუცესიშვილი ისტორიაში დარჩა არა მარტო როგორც პირველი ქართველი კლდის ძეგლთა მეცნიერ-მკვლევარი, არამედ როგორც პირველი ქართველი არქეოლოგი. მასვე ეკუთვნის ქართულ პერიოდიკაში უფლისციხის შესახებ გამოქვეყნებული რამდენიმე სტატია [74, გვ. 5].

1850 წელს საქართველოს ისტორიული ქალაქების შესახებ გამოქვეყნებულ ნაშრომში, ცნობილმა ქართველმა მკვლევარმა პლატონ იოსელიანმა უფლისციხეც მიმოიხილა. იგი ეთანხმება დიუბუას აზრს, რომ უფლისციხე წინაქრისტიანული ქალაქია [352].

ქართული კლდის ძეგლებს დიდი ადგილი დაუთმო თავის გამოკვლევებში ცნობილმა რუსმა მეცნიერმა პ. უფაროვამ. მან პირველად განსაზღვრა სათანადო მეცნიერულ დონეზე ვარძიის ფუნქცია და წარმოშობის ხანა. მანვე შეისწავლა უფლისციხის ხუროთმოძღვრული თავისებურებანი და 1894 წელს გამოთქვა მოსაზრება, რომ შეიძლება კესონური ჭერის მქონე გამოქვაბულები ჩვ. წ. პირველი საუკუნეებით დათარიღდეს [416].

ამიერკავკასიის უძველესი ნაგებობების შესწავლისადმი მიძღვნილ, 1895 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში გერმანელი მკვლევარი ფ. ბაიერნი საქართველოს სხვადასხვა

რეგიონში მდებარე მრავალი გამოქვაბული კომპლექსის შესახებ გვანცდის ცნობებს და ამ ძეგლ-
თა ტიპოლოგიისა თუ ქრონოლოგიის საკითხების შესახებაც მსჯელობს. მაგალითად, ფ. ბაიერნი
ამ კომპლექსთა ერთ ნაწილს უძველესი ხანის ადამიანთა, ე. წ. "ტროგლოდიტა" (ბერძნულად
— გამოქვაბულის მცხოვრებნი) სამოსახლოებად მიიჩნევს, თუმცა ამის დამადასტურებელი
ფაქტური მასალა მას თითქმის არ გააჩნია [307]. როგორც ჩანს, ეს მოსაზრებანი მნიშვნელოვნად
დღიუბა დე მონპერეს ზემოთ მოყვანილი ნაშრომითაა ნასაზრდოები.

დაახლოებით იმავნაირად მიმოიხილავს ქართულ კლდის ძეგლებს 1896 წელს გამო-
ცემულ ნაშრომში რუსი სამხედრო ექიმი და მოყვარული ბუნებისმეტყველი ი. პანტიუხოვიც.
იგი იმეორებს წინამორბედ მოგზაურ-მკვლევართა მოსაზრებებს წინაქრისტიანულ ხანაში
ამიერკავკასიის მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის გამოქვაბულებში ბინადრობის შესა-
ხებ, ამასთან იგი უფრო შორს მიმავალ დასკვნებსაც აკეთებს: მისი აზრით აღმოსავლეთ
საქართველოში (და მთელ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში) მეტად გავრცელებული დარბაზული
ტიპის საცხოვრებლები გენეტიკურად გამოქვაბულ-საცხოვრებლებს უკავშირდება და მისი
განვითარება-ტრანსფორმაციის შედეგს წარმოადგენს [394].

1898-1899 წლებში გერმანელი მეცნიერი კ. ლემან-პაუფტი გაეცნო ქართულ კლდის
ძეგლებს, უფლისციხეს და ვარძიას, რომლებიც წინა აზიის უძველეს სახელმწიფოთა ანალოგიურ
ძეგლებს, კერძოდ კი ურარტუს სამეფოს გამოქვაბულ კომპლექსებს შეადარა. კ. ლემან-პაუფტი
უფლისციხეს, ვარძიას და გარეჯის კომპლექსებს განიხილავს ქართველი ხალხის ეთნოგენეზის
საკითხთან დაკავშირებით და ცდილობს ეს კლდის ძეგლები იბერთა სამხრეთიდან მოსვლის
საბუთად წარმოადგინოს. მისი აზრით, არა უგვიანეს ძვ. წ. VI ს-ისა, აღმოსავლეთ საქართველოს
ტერიტორიაზე სახლდებიან ფრიგიიდან წამოსული მესხები, რომლებმაც ქართველი ხალხის
უძველესი და ძირითადი ნაწილი შეადგინეს; არა უადრეს ძვ. წ. IV საუკუნისა თავისი
სამშობლოდან ჩრდილოეთისაკენ დაიძრნენ კარდუხ-გორდიები (მათში, ავტორის აზრით, ქართ-
იბერები უნდა ვიგულისხმოთ), შეავიწროვეს მესხები და შეერივნენ მათ. ამიერკავკასიისა და
მცირე აზიის კლდეში ნაკვეთი ქალაქების შედარება, მისი აზრით, გვიჩვენებს, რომ აღმოსავლეთ
საქართველოს კლდეში ნაკვეთი ძეგლები (უფლისციხე, ვარძია, დავით-გარეჯა) ხასიათითა და
მოყვანილობით უფრო კარდუხ-გორდიების გამოქვაბულებში პოულობენ პარალელებს, ვიდრე
ზუსტი პროპორციების ხალღურ-ფრიგიულ გამოქვაბულებში [369].

მართალია, კ. ლემან-პაუფტის მოსაზრებებში დღეს ბევრი რამ არ არის გასაზიარებელი,
მაგრამ მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ მან პირველმა მიაქცია ყურადღება ძველი საქართველოს
კლდის ძეგლების სამხრეთელი მეზობლების ანალოგიურ კულტურასთან კავშირში შესწავლის
საჭიროების საკითხს.

ქართული კლდის ძეგლთა შესწავლის საქმეში გარკვეული წვლილის შეტანა მოასწრო
დ. ყიფშიძემაც. მან 1915 წელს ნ. მართან ერთად (რომელიც რამდენიმე სეზონის განმავლობაში
ხელმძღვანელობდა ანისის არქეოლოგიურ გათხრებს) გამოიკვლია ნაქალაქარ ანისის
შემადგენელი კლდეში ნაკვეთი უბნები, მათი დიდი ნაწილი წინაქრისტიანული ხანის საკულტო
კომპლექსებად მიიჩნია და ამ საკითხისადმი მიძღვნილ სპეციალურ ნაშრომში უფლისციხის
კომპლექსებსა და აღნიშნულ კლდის ძეგლთა შორის პარალელის გავლებასაც შეეცადა [360]. დ.
ყიფშიძის კალამს ეკუთვნის აგრეთვე ვარძიის კლდეში ნაკვეთი მონასტრის მთავარი ეკლესიის
მოხატულობისადმი მიძღვნილი ნაშრომიც [359].

ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლთა დაუღალავ მკვლევარს, ე. თაყაიშვილს
არც კლდის ძეგლები დარჩენია ყურადღების მიღმა. მე-20 საუკუნის პირველ ათწლეულებში
შესრულებულ მის მრავალ სამეცნიერო ნაშრომსა და მოგზაურობათა დღიურში გვხვდება
საქართველოს სხვადასხვა მხარეში მდებარე განსხვავებული ეპოქისა და დანიშნულების

გამოქვაბული სათავსების თუ კლდეში ნაკვეთი მთელი კომპლექსების აღწერილობა ვრცელი კომენტარითურთ [101; 102; 407; 408].

XIX ს-სა და XX ს-ის დასაწყისის მკვლევართაგან და მოგზაურთაგან კიდევ მრავალ მოღვაწეს აქვს დატოვებული მეტ-ნაკლები მნიშვნელობის ინფორმაცია საქართველოს კლდის ძეგლთა შესახებ, მაგრამ უნდა ითქვას, რომ ამ პერიოდის ნაშრომები უმეტესწილად არქეოგრაფიულ-აღწერითი ან სამეცნიერო-პოპულარული ხასიათისაა, ხშირად ფაქტობრივ უზუსტობებსაც შეიცავს და პრაქტიკულად მოკლებულია განმაზოგადებელ დასკვნებს [343; 306 და სხვ.].

საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენისა და ქვეყნის დემოკრატიულ რესპუბლიკად გამოცხადების შემდეგ (1918 წ.), ეროვნული კულტურული მემკვიდრეობის კვლევას განსაკუთრებული სტიმული მიეცა და ეს ტენდენცია, ინერციულად, საბჭოთა რუსეთის მიერ თავსმოხვეული საბჭოთა ხელისუფლების პირობებშიც გაგრძელდა. გამონაკლისს არც კლდის ძეგლების კვლევა წარმოადგენდა. მაგალითად, აკადემიკოსი გ. ჩუბინაშვილი, დაწყებული 1921 წლიდან, პერიოდულად მუშაობდა დავით-გარეჯის გამოქვაბული მონასტრების ზუროთმოძღვრებისა და კედლის მხატვრობის პრობლემებზე, რასაც სპეციალური მონოგრაფიაც უძღვნა [424]. უფლისციხის, დავით-გარეჯის და ვარძიის ხელოვნებათმცოდნეობითი თვალსაზრისით შესწავლაში მნიშვნელოვანი წვლილი მიუძღვის აგრეთვე აკადემიკოს შ. ამირანაშვილს [16].

შუა საუკუნეების ქართული კლდეში ნაკვეთი ძეგლების მიმართულებით, XX საუკუნის 40-50-იან წლებში მნიშვნელოვანი სამუშაოები ჩაატარეს ვარძიის მუზეუმ-ნაკრძალის ბაზაზე მოღვაწე ახალგაზრდა, შემდგომში გამოჩენილმა ქართველმა მეცნიერებმა, რომელთა ნააზრევსაც ქვემოთ მოვიხსენიებთ.

საქართველოს სხვადასხვა მხარის კლდის ძეგლთა ზუროთმოძღვრულ-ხელოვნებათმცოდნეობით და საისტორიო შესწავლაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს: ვ. ბერიძემ [47], ნ. ჩუბინაშვილმა [237], თ. ქარუმიძემ [217; 218], ე. პრივალოვამ [187], გ. ლეჟავამ [128; 370], კ. მელითაურმა [150-154], გ. გაფრინდაშვილმა [62-72], თ. სანიკიძემ [195-196], გ. აბრამიშვილმა [11-12], გ. ყიფიანმა [224-227], დ. თუმანიშვილმა [111], ვ. სილოგავამ [199], ზ. სხირტლაძემ [203-204], ლ. მირიანაშვილმა, თ. ჯოჯუამ [იხ. ფონდ "უდაბნოს" სამეცნიერო სერიით გამოქვეყნებული მეტად საყურადღებო კრებულები] და სხვებმა.

გარკვეული არქეოლოგიური სამუშაოები უფლისციხის ქვაბოვან ანსამბლში, ჯერ კიდევ 1852 წელს ჩაატარა მოყვარულმა მხარეთმცოდნემ, დ. მელიქიეთუხუცესმა [74], თუმცა ამ მცდელობას რამდენადმე მნიშვნელოვანი შედეგები არ მოჰყოლია.

ქართულ კლდის ძეგლთა მეცნიერულ არქეოლოგიურ კვლევას საფუძველი ჩაუყარეს შ. ამირანაშვილმა [16], გ. ლომთათიძემ [135-136], დ. ხახუტაიშვილმა [258-261]. კლდის ძეგლებზე უკანასკნელ წლებში მიმდინარე არქეოლოგიური სამუშაოებიდან აღსანიშნავია ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმისა და ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში.

ცალკე უნდა გამოვყოთ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სპელეისტიკის* ლაბორატორიის სამეცნიერო მუშაობა ამ მიმართულებით. ამ ლაბორატორიის ჩამოყალიბება 1966 წელს, საქართველოში კლდის ძეგლთა შესწავლის ახალი ეტაპის მომასწავლებელი იყო. ეს ღონისძიება მიზნად ისახავდა სხვადასხვა ეპოქისა და ტიპის გამოქვაბულთა რეგიონულ, კომპლექსურ

* ტერმინი "სპელეისტიკა" შექმნილია და სამეცნიერო მიმოქცევისათვის შემოთავაზებულია ბ-ნ გ. გაფრინდაშვილის მიერ, როგორც ხელოვნური გამოქვაბულების შემსწავლელი კერძო მეცნიერების სახელწოდება, ბუნებრივი მღვიმეების შემსწავლელი "სპელეოლოგიის" საპირისპიროდ. უნდა ითქვას, რომ ამ ტერმინის შემოღების აუცილებლობასა და მართებულობაში, შესაბამისი სპეციალობის ქართველ მეცნიერთა უმრავლესობა დარწმუნებული არ არის.

კვლევას. მართლაც, თითქმის 3 ათწლეულის განმავლობაში, მეტ-ნაკლები მასშტაბის სამუშაოები მიმდინარეობდა მტკვრის ხეობის ზემო წელის, დავით-გარეჯის, ქვემო ქართლის, ყვირილას ხეობის და ზოგიერთი სხვა რაიონის კლდის ძეგლთა ხელოვნებათმცოდნეობითი და არქეოლოგიური თვალსაზრისით შესასწავლად. ამ კვლევებში ლაბორატორიის ხელმძღვანელ გ. გაფრინდაშვილთან ერთად მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს ბ. მჭედლიშვილმა [181-184], ა. ვართაგავამ [95], ზ. თვალჭრელიძემ [103-106], ს. ბურდულიძემ [59; 316], ნ. ბახტაძემ [28-44] და სხვებმა. მიუხედავად ასეთი ძალისხმევისა, საქართველოს კლდის ძეგლთა სრული ატლასის შედგენა, რაც ლაბორატორიის საქმიანობის ერთ-ერთ მთავარ მიზანს წარმოადგენდა, ჯერ კიდევ შორს არის განსრულებისაგან. იგივე შეიძლება ითქვას ცალკეულ, უაღრესად საინტერესო კლდის ძეგლთა კვლევის დღევანდელ მდგომარეობაზე, რაც მთელი რიგი ობიექტური თუ სუბიექტური პირობებითაა გამოწვეული. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ამ სამეცნიერო უჯრედის მუშაობა იმთავითვე მხოლოდ შუა საუკუნეების კლდის ძეგლების შესწავლით შემოიფარგლა და ეს ტენდენცია ბოლო დრომდე გრძელდებოდა.

მიუხედავად აღნიშნული ორსაუკუნოვანი მცდელობისა, ქართველი თუ საზღვარგარეთელი მეცნიერების თვალსაწიერში, ბოლო დრომდე საქართველოში მდებარე კლდეში ნაკვეთი ძეგლების მხოლოდ ნაწილი იყო მოქცეული. ისევე როგორც საზღვარგარეთის კლდის ხუროთმოძღვრების ძეგლთა კვლევის პირველ ეტაპებზე, ამ რიგის ქართულ ძეგლთაგან, სერიოზული შესწავლის ობიექტებად უმთავრესად მასშტაბური, მხატვრულ-სტილისტური გადაწყვეტით ყველაზე გამორჩეული ქვაბოვანი ანსამბლები იქცა.

ფიქრობთ, სწორედ ეს გარემოება იყო იმის უმთავრესი მიზეზი, რომ სულ რაღაც 15-ოდე წლის წინ, წინაქრისტიანული ხანის ერთადერთ ქართულ კლდის ძეგლად უფლისციხის ბრწყინვალე ხუროთმოძღვრული ანსამბლი ითვლებოდა.

ამ დიდებული ქვაბოვანი კომპლექსის წარმოშობის პრობლემა-ფენომენს დიდი ხანია დასტრიალებს ქართული სამეცნიერო აზრი. უფლისციხის ფუნქციონალური და ქრონოლოგიური კუთვნილების, მისი ხუროთმოძღვრულ-სტილისტური თავისებურებებისა და საზღვარგარეთის ანალოგიურ ძეგლებთან მიმართების შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიაში მრავალი ურთიერთსაწინააღმდეგო მოსაზრებაა გამოთქმული, რის თაობაზეც უფრო ვრცლად ჩვენი წარმოდგენის შესაბამის ნაკვეთში ვიმსჯელებთ. აქ მხოლოდ შემდეგს აღვნიშნავთ: როგორც ჩანს, სწორედ უფლისციხის გრანდიოზულმა მასშტაბმა და გამორჩეულმა ხუროთმოძღვრებამ გამოიწვია ის ვითარება, რომ ამ საკითხებით დაკავებულ მეცნიერთა ნაწილს საქართველოს სხვადასხვა რაიონებში მდებარე, შედარებით ნაკლებად ეფექტურ და მომცროს გამოქვაბულ კომპლექსებში იმავე და უფრო ადრეული ეპოქების კლდის ძეგლების ამოცნობა გაუჭირდათ. აქედან გამომდინარე, პატივცემულ მკვლევარებს შეექმნათ შთაბეჭდილება, თითქოს უფლისციხე, როგორც უძველესი ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარების საერთო სურათიდან ერთგვარად ამოვარდნილი, ადგილობრივი ტრადიციების გარეშე მოულოდნელად აღმოცენებული ძეგლი, სამხრეთის ქვეყნებიდან ახლად გადმოსახლებული, გამოქვაბული სათავსების კვეთის მტკიცე ჩვევის მქონე მოსახლეობის ჯგუფების მიერ უნდა ყოფილიყო შექმნილი [383; 369; 65; 75]. მეცნიერთა საკმაოდ დიდმა ჯგუფმა ეს ვარაუდი საფუძველს მოკლებულად მიიჩნია, თუმცა უფლისციხის "მოულოდნელ" წარმოშობას ვერც სხვა, უფრო დამაჯერებელი ახსნა მოუძებნა [216; 258; 195; 420].

უფლისციხის სინქრონული და არქიტექტურულად რამდენადმე მსგავსი კლდეში ნაკვეთი საკულტო კომპლექსები და მთელი ქალაქები მახლობელი აღმოსავლეთის ზოგიერთ რეგიონში მართლაც გვხვდება [397; 563], მაგრამ ზემოთ აღნიშნული "ტრანსპლანტაციის" თეორია ჩვენც თავიდანვე საეჭვოდ მოგვჩვენა შემდეგი მოსაზრებების გამო.

ხელოვნების ნებისმიერი დარგის, და მით უფრო არქიტექტურის შედეგები, როგორც წესი,

ამა თუ იმ ტრადიციის ადგილობრივ ნიადაგზე ხანგრძლივი განვითარების ნაყოფია ხოლმე. უფლისციხის ანსამბლიც, მისი დახვეწილი გეგმარებითა და დასრულებული სივრცობრივი გააზრებით, არამც და არამც არ ტოვებს უცხო გარემოდან ახლად გადმოწერილი, პირველი და უანასენელი "ექსპერიმენტის" შთაბეჭდილებას. ეს კომპლექსი თავისი სრულყოფილებით, ქართულ სინამდვილეში საკმაოდ ფეხმოკიდებული ხუროთმოძღვრული ჩვევის კულმინაციურ საფეხურს უფრო ასახავს. სწორედ ამიტომ არ გამოვირცხავდით, რომ უფლისციხის ბრწყინვალე არქიტექტურული ანსამბლი ანტიკურ ან უფრო ადრეულ ხანაში საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებულ კლდის ხუროთმოძღვრების ტრადიციაზე იყო აღმოცენებული.

უფრო მეტიც, შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენში წინაქრისტიანული ხანის გამოქვაბულ სათავსთა საკმაოდ ინტენსიური გავრცელება, სამუშაო ჰიპოთეზის უფლებით, წინასწარაც შეგვეძლო გვევარაუდა. ამის საფუძველს შემდეგი გარემოება გვაძლევდა.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, კლდეში საცხოვრებლებისა და საკულტო კომპლექსების კვეთის ჩვევა საქართველოს მებოხელ რეგიონთა უმრავლესობაში უძველესი დროიდანვე ჩვეულ საქმიანობად გვევლინება. საქართველო, როგორც უძველესი ცივილიზაციათა ჯაჭვში მჭიდროდ ჩართული ქვეყანა, საეჭვოა ამ მხრივ გამოწვევის წარმოადგენდეს, მით უმეტეს თუ გავითვალისწინებთ, რა სიმაღლეს მიაღწია აქ შემდგომში კლდის ხუროთმოძღვრების ხელოვნებამ. რასაკვირველია, ეს არგუმენტი არ გამორიცხავს მოსახლეობის ჯგუფების მიგრაციისას კლდის ხუროთმოძღვრების განვითარების მასტიმულირებელი გარკვეული იმპულსების ჩვენში სხვა რეგიონებიდან შემოტანას, მაგრამ თუნდაც ასე ყოფილიყო, ამგვარი მოვლენა უფლისციხის ანტიკური ხანის ხუროთმოძღვრების საბოლოო სახით ჩამოყალიბებას ალბათ დიდად უსწრებდა წინ და ამ ტრადიციის შედეგი განმხოლოებული ძეგლის სახით არ იქნებოდა წარმოდგენილი.

უძველეს ქართულ სახელმწიფოებრივ გაერთიანებებსა თუ პროტოქართველურ ტომებში გავრცელებული ქვაბთა კვეთის ჩვევა ეპიზოდურად ქართულ და უცხოურ ნარატიულ წყაროებშიც ჩანს ასახული. მაგალითად, "ქართლის ცხოვრება" მოგვითხრობს, რომ სპარსთა მიერ დევნილი "ბუნ-თურქნი" "... მოვიდეს და პოვეს ადგილი ერთი მცხეთას, დასავლით კერძო კლდეთა შორის გამოკვეთილი, ღრმა და მოითხოვეს იგი მცხეთელი მამასახლისისაგან. მისცა და აღაშენეს იგი, მოზღუდეს მტკიცეთ, და ეწოდა მას ადგილსა სარკინე" [1, გვ. 31]. ამ რიგის ცნობებთან დაკავშირებით ბ.ნი ივ. ჯავახიშვილი წერდა: "ისტორიული ძეგლებიდან ჩანს, რომ საქართველოში გავრცელებული იყო სხვადასხვა მასალით აშენებული ნაგებობანი. არსებობდა კლდეებში გამოკვეთილი საცხოვრებელი სახლები და მთელი ქალაქებიც კი. წარმოიდგინეთ ქართველ ისტორიკოს ასე აქვს გათვალისწინებული საქმე, რომ უძველეს ხანაში სწორედ ამას მისდევდნენო" [269, გვ. 5].

ანტიკური ავტორების ცნობებიდან გამოვყოფდით პლინიუს სეკუნდს და იულიუს სოლანს, რომლებიც კავკასიაში მცხოვრებ "ტროგლოდიტებს" მოიხსენიებენ; აგრეთვე სქოლიოს ესქილეს "პრომეთეს" ხელნაწერზე, სადაც "არავის" ხალხი გაიგივებულია კავკასიაში მცხოვრებ ტროგლოდიტ-კოლხებთან [368, გვ. 131, 167, 234].

როგორც ვხედავთ, აღნიშნული არგუმენტების გათვალისწინებით, საკმაო საფუძველი გავაჩნდა, რათა საქართველოში უფლისციხისა თუ უფრო ადრეული ეპოქების კლდის უცნობი ძეგლების ძიებას შევდგომოდით.

საქართველოს ტერიტორიაზე წინაქრისტიანულ ხანაში კლდის ხუროთმოძღვრების გავრცელების მასშტაბზე, პირველი კონკრეტული პასუხი ქვემო ქართლის ვრცელ ტერიტორიებზე 1980-იანი წლების დასაწყისში ჩვენ მიერ მიკვლეულმა კლდეში ნაკვეთმა უძველესმა კომპლექსებმა გაგვცა.

თავი I. კლდის ხუროთმოძღვრების ჩასახვა და განვითარების პირველი საფეხურიები საქართველოში

ქვემო ქართლის გამოქვაბულთა კომპლექსების გეოგრაფიულ - გეოლოგიური განვითარება, კვათის მეთოდითა, თავდაპირველი ხუროთმოძღვრული სახის და გარემოს რეკონსტრუქცია

ისტორიულ ქვემო ქართლში, კლდეში ნაკვეთი ცალკეული ძეგლები ან მათი დაჯგუფებანი გვხვდება მდინარეების: ქცაის (ხრამის), მაშავერას, დებედას, შავწყალას, ალგეთის და მათ ზოგიერთ შენაკად ხეობათა თითქმის ყველა იმ მონაკვეთში, სადაც კლდოვანი ფერდობები დამრეც დახრამებებს ქმნის. ამჟამად, ჩვენი ინტერესის საგანს ძირითადად ზემოთ აღნიშნული რიგის, გამოქვაბულთა მოზრდილი კომპლექსები წარმოადგენს. წარმოდგენილ ნაშრომში ამ ძეგლთა ნაწილს ქართულ წერილობით წყაროებში [4; 5; 6 და სხვ.] დაფიქსირებულ ტოპონიმებთან იდენტიფიკაციის საფუძველზე, ისტორიული სახელწოდებით მოვიხსენიებთ (მაგალითად, ნახიდურის, თავმრგვალას, მუგუთის, იფნობის, სამშვილდის ქვაბები), დანარჩენს კი პირობითი მინიშნებით, თანამედროვე გეოგრაფიულ პუნქტებთან მახლობლობის მიხედვით.*

აღნიშნული ტიპის, მეტად საყურადღებო ძეგლებით გაჯერებულია მდინარე ხრამის ხეობა, ისტორიულ სოფელ ნახიდურიდან აყოლებული (თანამედროვე ბოლნისის და მარნეულის რაიონთა შესაყარი) ნაქალაქარ სამშვილდისა და პირლებულის მონასტრის მიდამოების ჩათვლით (თეთრი წყაროს რაიონი). კანიონის ამ მონაკვეთში მდებარეობს 2 ათეულამდე გრანდიოზული კომპლექსი. მდინარე ხრამის ხეობაში, ასეთივე ქვაბოვან კომპლექსთა შემდეგი დიდი დაჯგუფებებია თრიალეთის ახალქალაქის (ვახუშტის მიხედვით "ეძანის ხრამი"), დაბა წალკის და აერანლოს ("თეზის ხრამი") მიდამოებში [5, გვ. 319-320].

ქვაბთა ანალოგიური კომპლექსები თითქმის მიჯრით გაუყვება მდინარე მაშავერას ხეობას, დანყებული კათეთიდან, დმანისის ნაქალაქარისა და თანამედროვე დმანისის რაიონული ცენტრის ჩათვლით, აგრეთვე მდინარე შავწყალას (ზურტაკეტის) ხეობას, მდინარე ხრამთან შესართავის მიდამოებიდან დღევანდელ სოფელ ყარაბულახამდე. მსგავსი კომპლექსები გვხვდება მდინარე დებედას ხეობაშიც (მაგალითად, ქობარიისა და ახტალის მონასტრებს შორის მონაკვეთი). აღნიშნულ მდინარეთა ზოგიერთ შენაკად ხეობებში, ამ ტიპის კიდევ მრავალი ქვაბოვანი გვაქვს მონიშნული [37; 309].

ამ ხეობათა ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთები ჩაჭრილია ლაურ ნაკადებში, რომელთა საერთო სიძლიერე (ჯამური სისქე) დაახ. 200-250 მ-ს შეადგენს. ეს ნაკადები პირობითად შემდეგ სტრატეგრაფიულ პოროზონტად შეიძლება დანაწევრდეს: ა) ქვედა, საგები ნაწილი; ბ) შუა, მასიური ნაწილი; გ) ზედა, ფოროვან-ქაოტური ნაწილი. საგები ნაწილი დაკუთმულ-ნაპრალოვანია და ქმნის „ცხელ კერამიკულ“ კონტაქტს ქვემდებარე ქანებთან. ცხელი კონტაქტის სისქე დაახ. 30-50 სმ-ია, ხოლო საგები ნაწილის საერთო სისქე შეიძლება 30-40 მ რიგისა იყოს. შუა ნაწილი წარმოდგენილია მჭიდრო და ფარული კრისტალური, სქელი (2-3 მ) შრეებრივი, მასიური სტრუქტურის დოლერიტული ან ანდეზიტ-ბაზალტური შედგენილობის ლავებით, რომელთაც მრავალნახნაგოვან-სვეტური განწევრება ახასიათებთ. ზედა ნაწილის ფოროვანობა და ქაოტურობა განპირობებულია ლაურის ნაკადის მყარი ქერქის გაჩენით, მაშინ როდესაც ნაკადის გული ჯერ კიდევ ბლანტი და მოძრავი იყო — ფორები გაზის ბუშტების „კალაპოტებია“. საყურადღებოა, რომ ნაკადთა ზედა ნაწილებში ეს კალაპოტები უპირატესად სფერული მოყვანილობისაა, მაშინ როდესაც სიღრმეებში გაბრტყელებულ-წაგრძელებულია,

* ნაშრომის სხვა ნაკვეთებში წარმოდგენილი კლდის ძეგლთა სახელწოდებანიც ასეთი პრინციპითაა შერჩეული.

რაც ზედა მასების დანაოლით არის გამოწვეული. ნაკადების ზედა ნაწილების სისქე ზოგჯერ რამდენიმე ათეულ მ-ს აღწევს და მისი სიმტკიცე საგრძნობლად ნაკლებია შუა ნაწილთან შედარებით [332].*

ჩვენ სამეცნიერო ინტერესების სფეროში მოქცეულ ქვაბთა კომპლექსების შემადგენელი სათავსების უმრავლესობა სწორედ ნაკადთა ზედა, შედარებით ადვილად დასამუშავებელ ნაწილებშია გამოკვეთილი, თუმცა ზოგიერთი იარუსი შუა, მასიურ ფენაშიც გამოუკავთ. ასეთ კომპლექსთაგან ზოგიერთის წარმოშობაში კლდის ზედა მასივებში არსებულ, აღნიშნულ ბუშტისებრ ბუნებრივ სიღრუეებს გარკვეული მასტიმულირებული როლი უნდა შეესრულებინა, რაზედაც კლდის ძეგლების კანიონის კალთებზე ერთმანეთის პირისპირ მდებარეობა, აგრეთვე ხელოვნურ გამოქვაბულთა სისტემებში აქა-იქ შემორჩენილი ბუნებრივი მღვიმეების ნაშთები მეტყველებს. ამ ტიპის ქვაბთა კომპლექსების დიდი უმრავლესობის გეგმარებით სტრუქტურაში კი ხელოვნური სათავსების ბუნებრივი მღვიმეების ბაზაზე განვითარებაზე, ამჟამად არაფერი მიგვანიშნებს.

კომპლექსების შემადგენელი ქვაბები საკმაოდ ღრმა კანიონების ბრტყელ ფლატეებსა და უბებშია განფენილი მეტ-ნაკლებად კომპაქტურ ჯგუფებად, ირიბ ან ჰორიზონტულთან მიახლოებულ იარუსებად. კომპლექსების ვერტიკალურ განფენილობებში შეიმჩნევა კანონზომიერება — გამოქვაბულთა უმეტესობა ქარაფების საშუალო და ქვედა რეგისტრშია გამოკვეთილი (მდინარეთა მიერ ჩაჭრილი ლაგური ნაკადების შუა და საგები ნაწილები უფრო ხშირად, დროთა განმავლობაში დამრეცად ნაყარი ლოდების და მიწის მასითაა დაფარული). უფრო მეტიც, მრავალ კომპლექსში ქვედა იარუსები სრულიად ადვილი მისასვლელია და განსაკუთრებულ პრობლემას არც დანარჩენ იარუსთა ქვაბებში მოხვედრა წარმოადგენს: ისინი კლდის ბუნებრივ, ზოგან ხელოვნურად გაგანიერებული ტერასების გაყოლებაზეა ნაკვეთი, ეს გასავლენები კი ერთმანეთს პანდუსისებრი გზებითა და ბილიკებით უკავშირდება. გარდა ამისა, თითქმის ყოველ კომპლექსში დაეადასტურეთ როგორც ხეობის ძირთან, ისე პლატოსთან დამაკავშირებელი გზებიც (ტაბ. 1-დან 4; 133-დან 137). მიუვალ სიმაღლეზე გამოკვეთილი ქვაბები შედარებით იშვიათია და მათი მიუდგომლობაც უმათვრესად საფასადო ნაწილების ჩამოშლითაა გამოწვეული. საერთოდ, ამჟამად კომპლექსები ძლიერაა დაზიანებული, ქვაბთა მნიშვნელოვანი ნაწილის ექსტერიერები ჩამონგრეულია და მათ გეგმარებაზე მსჯელობა შემორჩენილი ფართების კონფიგურაციის მიხედვით გვიხდება.

კომპლექსების შემადგენელი ქვაბების დიდი უმრავლესობა ლითონის იარაღის დაუხმარებლად ჩანს გამოკვეთილი. აქ ჩვენს მიერ დადასტურებულია მსოფლიოს უძველესი ცივილიზაციებისათვის, მათ შორის საქართველოს ბინადარ ბრინჯაოს ხანის ტომებისთვის კარგად ცნობილი კლდის დამუშავების ხერხი, რაც შემდეგში მდგომარეობს: კლდე მძლავრი ცეცხლით ახურებდნენ, შემდეგ ცივი წყლის გადასხმით მის დაბზარვას აღწევდნენ; დახეთქილი მასის გამოწვევით ბზარებში ხის სოლების ჩაჭედებით ხდებოდა, რომლებსაც წყლით ჟღენთდნენ ან უბრალოდ უროს "გადაათარებდნენ" [322, გვ. 114; 80, გვ. 185; 45]. ქვემო ქართლის გამოქვაბულების მიკროკლიმატს ზოგან ასეთი სოლების ნაშთები საკმაოდ კარგად შემოუნახავს (მაგალითად, ნახიდურის, სამშვილდის კომპლექსებში [37, გვ. 23, 84]).

ცხადია, აღნიშნული მეთოდით ბაზალტოვან ქანში რამდენადმე ზუსტი ფორმის მიღება პრაქტიკულად შეუძლებელია, ამიტომ ქვაბებს გეომეტრიულთან მხოლოდ ოდნავ მიახლოებული კონფიგურაცია აქვს და ისიც არა ყოველთვის. კომპლექსებში გვხვდება როგორც სწორკუთხედის

* ქვემო ქართლის აღნიშნულ ზონათა ქანების გეოლოგიური აგებულების თავისებურებათა შესახებ, კონსულტაციები გავეცინია გეოლოგიურ მეცნიერებათა დოქტორმა, პროფესორმა რამაზ ლამბაშიძემ, რისთვისაც მას დიდ მადლობას მოვასხენებთ.

და ოვალურის მსგავსი, ისე ნებისმიერი გეგმის ქვაბები (ტაბ. 5-დან 25). მათი ზომებიც ძლიერ განსხვავებულია: 4-5 კვ. მ-დან 15-20 კვ. მ-მდე. იატაკები პრაქტიკულად ბრტყელია. კედლები და ჭერი უსწორმასწოროა, მათ შორის გადასვლის ხაზები არ შეინიშნება. ქვაბთა აბსოლუტური უმრავლესობის სიმაღლე ემორჩილება მოდულს, რაც ნელში გამართული ადამიანის დგომაზეა გათვლილი.

კომპლექსთა შემადგენელი ქვაბები მეტ-ნაკლები დაშორებითაა გამოკვეთილი (დაახ. 2-5 მ ინტერვალით). ისინი ხშირად ერთმანეთისგან იზოლირებულია, მაგრამ შიდა გასასვლელებითა თუ გვირგვინებით დაკავშირებული მეზობელი გამოქვაბულების ჯგუფებში მრავლად გვხვდება.* ზოგიერთ კომპლექსში დადასტურებულია ადამიანის სილუეტის მიმსგავსებული ფორმის გასასვლელები (ტაბ. 8; 13; 19 და სხვ.). შედარებით იშვიათია ერთმანეთთან კიდევ უფრო რთულად დაკავშირებული ქვაბთა ჯგუფები, სადაც სათავსებში კარიბჭის ან დერეფნის მსგავსი სივრცეების გავლით ეხვდებით (ტაბ. 24; 25). ქვაბ-სათავსების უმრავლესობა ტერასებზე დაახ. 50-100 სმ სიგანის შესასვლელებით გამოდის, რაც მეტწილად მათი სინათლისა და ვენტილაციის ერთადერთი წყაროცაა, თუმცა ერთმანეთთან დაკავშირებულ ქვაბთაგან ზოგიერთს დამოუკიდებელი შესასვლელი არ გააჩნია და ვინრო, ხერელისებრი სარკმელებით ნათდება. ხშირად ქვაბებს ძირითადი სივრციდან მკვეთრად გამოყოფილი, ნიშისებრი მოცულობებიც აქვს გამოკვეთილი კლდის სიღრმეში ან გვერდით, რაც დამხმარე სათავსების შთაბეჭდილებას ტოვებს.

კომპლექსებში შეინიშნება შემდეგი კანონზომიერებაც — ქვედა იარუსთა ქვაბები შედარებით პრიმიტიული გეგმარებისა, ხშირად კი საცხოვრებლის კვალობაზე კლდის სიღრმეში უჩვეულოდ წაგრძელებული და მინის პირას მდებარეობის გამო, საკმაოდ ნესტიანიც. ზედა იარუსების ქვაბ-სათავსები გაცილებით დახვეწილი ფორმებით, სივრცის რთული დანაწევრებით და კარგი ინსოლაციით გამოირჩევა (ტაბ. 7; 23-2).

კომპლექსთა ქვაბებში (მეტწილად ზედა იარუსებზე), შემორჩენილია კლდეში უხეშად ნაკვეთი ცეცხლის დასანთები ორმოები ან მცირე ზომის ნიში-შეღრმევებები. უფრო რთული კლდეში ნაკვეთი საყოფაცხოვრებო მოწყობილობანი ამ სათავსებში არ გვხვდება, რაც ქანების არახელსაყრელიაგებულებით შეიძლება აიხსნას. როგორც ჩანს, ასეთ მოწყობილობებს ამ ძეგლთა შემოქმედნი სხვა მასალით ანხორციელებდნენ, თუნდაც ხისგან, რაზედაც კედლებში მრავლად შემორჩენილი ჩასამაგრებელი ფოსოები მოწმობს. ქვაბებში არც კარების კლდეში ნაკვეთი ალათების და ჩარჩოების ბუდეების კვალი შეიმჩნევა, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ კარების ჩარჩოების ძეგლები ღიობებში უბრალოდ გაჭედილი თუ იქნებოდა (ან ღიობების დასაგმანავად სხვა ხერხს, მაგალითად ტყავის ან ქსოვილის ფარდებს იყენებდნენ).

ქვაბთა კომპლექსთაგან, ზოგიერთის ფარგლებში კლდიდან წყარო გადმოედინება ან წყალი ფონავს და რომელიმე ქვაბში გროვდება. შესაძლოა, ადრე სხვა კომპლექსებიც მსგავსად მარადგებოდა სასმელი წყლით, თუმცა, მდინარისპირა ქარაფებში ნაკვეთი ქვაბების წყლის მარაგით უზრუნველყოფა არც უამისოდ გაჭირდებოდა.

ქვემო ქართლის აღნიშნული ტიპის კლდის ძეგლების ექსპლუატაციის ბოლო სტადიებისთვის მეტად დამახასიათებელი ყოფილა დროთა განმავლობაში დაზიანებული საფასადო ნაწილების ქვის პრიმიტიული, სუსტშემკვრელიანი კედლებით ან ხუროთმოძღვრულად კარგად გააზრებული ქვითკირის მინაშენებით აღდგენა. ასეთი დამატებითი ნაგებობების ინტენსიური კვალი, ამჟამადაც თითქმის ყველა კომპლექსში შეინიშნება, რაც ძეგლების განსხვავებულ ეპოქებში მრავალჯერად გამოყენებას ერთი შეხედვითვე უეჭველ ფაქტად წარმოაჩენს. თუკი

* აღსანიშნავია, რომ სრულიად ერთნაირი გეოლოგიური აგებულების კლდოვან მასივებში, ანალოგიური ტექნოლოგიით ნაკვეთ ქვაბთა კომპლექსთაგან ზოგიერთში განცალკევებული ქვაბ-სათავსები ჭარბობს, ზოგან კი ერთმანეთთან დაკავშირებული.

კლდის ძეგლთა სპეციფიურ თვისებას, ჟამთა მსვლელობისადმი მედეგობას გავითვალისწინებთ, გასაგები გახდება, თუ რაოდენ ხანგრძლივი ქრონოლოგიური დისტანცია უნდა გვეგულისხმა გამოქვაბულთა კვთასა და შუა საუკუნეებში ჩატარებულ ამ სარესტავრაციო სამუშაოებს შორის. შესაბამისად, ამ მრავალპლასტიან გამოქვაბულ კომპლექსთა პირველსახის, თავდაპირველი ფუნქციისა და წარმოშობის ხანის დადგენა საკმაოდ დიდ ძალისხმევას მოითხოვდა. საჭირო იყო ძეგლების სკრუპულოზური ხუროთმოძღვრულ-ხელოვნებათმცოდნეობითი და არქეოლოგიური კვლევა.

ამ პრობლემათა შესახებ წინასწარული მოსაზრებები, ძეგლების კვლევის პირველივე ეტაპზე მათი საერთო სტრუქტურის, გეგმურ-სივრცული გადაწყვეტის ანალიზის საფუძველზე შეგვექმნა [38]. უპირველეს ყოვლისა გამოირიცხა ამ ძეგლთა ნაწილის პირველმკვლევართა მიერ გამოთქმული ვარაუდი მათი თავდაცვითი მიზნით გამოკვეთის შესახებ [275; 276]. ჩვენთვის საკმაოდ კარგადაა ცნობილი საქართველოსა და ზოგიერთი ჩვენი მეზობელი რეგიონის ტერიტორიაზე არსებული, შუა საუკუნეების თავდაცვითი დანიშნულების კლდეში ნაკვეთობები: სახიზრები და ე.წ. ციხე-ქვაბუბი [66; 68; 95; 136]. სახიზართა მთავარი ნიშნებია მიუვალობა და მათში თავშეფარებულ ადამიანთა ჯგუფების მინიმალური საყოფაცხოვრებო მოთხოვნილობების დასაკმაყოფილებლად გათვალისწინებული ტევადი, ფუნქციური ნიშნით პრაქტიკულად დაუნაწერებელი სივრცეები. ასეთი ქვაბუბისთვის აგრეთვე სასურველია შეუმჩნეველ, მოფარებულ ადგილებზე მდებარეობაც. ციხე-ქვაბუბისთვის კი დამატებითი პირობაა მოხერხებული სტრატეგიული მდებარეობა და მტრის შემდგომი წინსვლის შემაჩერებელი ბრძოლის სანარმოებლად საჭირო ატრიბუტები: საბრძოლო ბაქნები, ამბრაზურები და სხვ. [346, გვ. 216-220].

ჩვენ მიერ აღწერილი ძეგლების დიდი უმრავლესობა სრულიად სანინააღმდეგო ნიშნებით ხასიათდება. თავიდანვე ცხადი გახდა, რომ ეს ძეგლები თავდაპირველად შექმნილია როგორც ერთიანად კლდეში ნაკვეთი კომპლექსები, ხოლო ყოველგვარი ქვის ნაგებობანი მათში მეორადი მოვლენაა. დამატებითი ქვითკირის საფორტიფიკაციო ნაგებობების (მინაშენების) გარეშე კომპლექსები ვერ აკმაყოფილებს მიუვალობის პირობას — როგორც აღვნიშნეთ, მათი შემადგენელი ქვაბები ძირითადად კლდოვანი მასივების ქვედა რეგისტრებშია განლაგებული და სრულიად ადვილი მისასვლელია; ქვაბოვანი კომპლექსებისათვის დამახასიათებელია კარგი კომუნიკაციები, საცხოვრებლად მოხერხებული ქვაბების დამხმარე ქვაბ-სათავსებთან შერწყმა და სხვა ისეთი დეტალები, რაც შეუთავსებელია თავდაცვით მიზნებთან.*

საქართველოში, ისევე როგორც მრავალ აღმოსავლურ-ქრისტიანულ ქვეყანაში, თითქმის მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში ფართოდ იყო გავრცელებული სამონასტრო დანიშნულების კლდეში ნაკვეთი სამლოცველო-სენაკები, რიგ შემთხვევებში კი ერთიანად ქვაბოვანი მონასტრებიც. საქართველოში ცნობილ ამ კატეგორიის კლდეში ნაკვეთ ძეგლებს ჩვენი მშრომის ცალკე პარაგრაფი ეძღვნება, სადაც განხილულია მათი საერთო თუ ინდივიდუალური ნიშნები განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე. აქ მხოლოდ შემდეგ გარემოებას აღვნიშნავთ: ქვემო ქართლის აღნიშნული ქვაბთა კომპლექსებიდან ზოგიერთი (მაგალითად, მუგუთის ქვაბები [33; 34]), შუა საუკუნეების სხვადასხვა ეტაპზე მართლაც ჩანს სამონასტრო მიზნით ხელმეორედ ათვისებული, რისთვისაც აქ ინტენსიური სარეკონსტრუქციო სამუშაოები ჩაუტარებიათ და ახალი ფუნქციური დატვირთვისთვის აუცილებელი სათავსები, სანახევროდ მაინც ქვითკირით გამოუყვანიათ (ტაბ. 32; 146).

ქვემო ქართლის აღწერილ ქვაბთა კომპლექსებში, რამდენიმეგან დადასტურებულ

* ყოველივე ეს არ გამოირიცხავს კომპლექსების შემადგენელი, ამჟამად მოუვალი ზოგიერთი ქვაბის თავდაპირველადვე ან ძეგლის ხელმეორედ გამოყენებისას ამ მიზნით გამოკვეთას.

ამ გვიანდელ მინაშენებს თუ არ ჩავთვლით, ქრისტიანულ მარტომყოფელობაზე არაფერი მიგვანიშნებს: აქ არ გვხვდება კლდეში ნაკვეთი ეკლესიები, სალოცავი ნიშები, სატრაპეზოები, საძვლეები და სხვა ისეთი კომპონენტები, რის გარეშეც ასეთი მასშტაბის ქვაბოვანი მონასტრების შექმნა პრაქტიკულად შეუძლებლად გვესახება [38, გვ. 113-114].

მიუხედავად ფუნქციაზე აშკარად მიმანიშნებელი ხუროთმოძღვრული დეტალებისა და სათავსთა იატაკების ზედაპირზე შემორჩენილი საყოფაცხოვრებო მონყობილობების სიმცირისა, კვლევის პირველივე ეტაპებზე, ჩამოთვლილ ფუნქციათა გამორიცხვიდან და ქვაბთა ზოგიერთი ჯგუფის გეგმარებითი პრინციპიდან გამომდინარე, გამოვთქვით მოსაზრება, რომ ქვაბთა ამ კომპლექსების შემადგენელი ძირითადი ბირთვები თავდაპირველად კლდეში ნაკვეთ საერო დასახლებებს წარმოადგენდა. ამ დაშვებიდან გამომდინარე, ბუნებრივი იყო გვევარაუდა, რომ კომპლექსთა შემადგენელ ქვაბთაგან ნაწილი იმთავითვე საცხოვრებლებს, დანარჩენი კი სამეურნეო სათავსებს წარმოადგენდა. ქვაბ-სათავსთა ასეთი დიფერენციაცია, მათი გეგმარების ანალიზიდან გამომდინარე, კომპლექსებში მართლაც შეინიშნებოდა: შემადგენელ ადგილებში გამოკვეთილი, სივრცობრივად რთულად დანაწევრებული, მშრალი და კარგად ინსოლირებული ქვაბთა ჯგუფები საცხოვრებელი ფუნქციისადმი აშკარად უკეთაა მისადაგებული, ვიდრე ქარაფების ძირას მდებარე, ბნელი და ნესტიანი, ხშირად კლდის სიღრმეში მარტივად წაგრძელებული გეგმის გამოქვაბულები, რომლებიც საქონლის სადგომებად და დამხმარე სათავსებად თუ გამოდგებოდა.

აღწარმოებული ქვაბთა კომპლექსების ხუროთმოძღვრულმა თავისებურებებმა, მათი წარმოშობის ეპოქის თაობაზეც ჩამოგვიყალიბა წინასწარული მოსაზრება. საქმე ის არის, რომ ამ გამოქვაბულ კომპლექსებში ცალკეულ ოჯახთა საცხოვრებელი და სამეურნეო სათავსების ერთობლიობები, ე.წ. "კლდის სახლები" [67, გვ. 15], ერთმანეთისგან თავდაპირველად გამიჯნული არ ყოფილა.* კლდის დასახლებათა ასეთი სტრუქტურა ადამიანთა მოზრდილი ჯგუფების (თემის, ტომის) მიერ მეურნეობის ერთობლივი გაძღოლის სისტემას უფრო მიესადაგება, ვიდრე ინდივიდუალურ-მეკომურთა საკუთრებაზე დაფუძნებულ პრინციპს. თვით ქვაბ-საცხოვრისების დაახ. ერთგვაროვანი აღნაგობა კი მათი შემოქმედი და ბინადარი საზოგადოების სუსტ ქონებრივ დიფერენციაციაზე მეტყველებს. ეს ნიშნები გვაფიქრებინებდა, რომ შესაძლოა საქმე გვექონოდა გვიანდელი ტიპის უძველესი საზოგადოების დასახლებებთან.

კომპლექსთა შემადგენელ ცალკეულ ქვაბ-სათავსთა გეგმარებასაც მეტად ცოტა რამ აქვს საერთო საქართველოში ცნობილ შუა საუკუნეებისა თუ ანტიკური ხანის კლდის ძეგლების ხუროთმოძღვრულ პრინციპებთან [16; 217; 227; 325] — როგორც აღვნიშნეთ, ქვაბ-საცხოვრებლების უმეტესობის გამომსახველობითი ფორმები აქ უაღრესად პრიმიტიულია. ამ უკანასკნელ ეპოქათათვის ტიპიური არ არის აგრეთვე ქვაბთა კვეთის ზემოთ აღწერილი ხერხი, ადამიანის სილუეტის ფორმის გასასვლელები, უსწორო მოხაზულობის კარები, სარკმლები თუ თახჩები.

განსაკუთრებით ნიშანდობლივია ქვაბთა ამ კომპლექსების ერთი ნაწილის უმჭიდროესი მეზობლობა ამ რეგიონისთვის ტიპიურ, დღესდღეობით ქრონოლოგიურად უკვე საკმაოდ კარგად განსაზღვრულ მეგალითურ ნაგებობებთან [158; 434; 462]. ზოგიერთი ქვაბოვანი დასახლება და ამგვარი ნაგებობანი პრაქტიკულად ერთი კომპლექსის კომპონენტებს წარმოადგენს (მაგალითად, ნახიდურის, ავრანლოს, ნალკის ქვაბები), რამაც ძალაუფლებურად დაგვაფიქრა მათ შესაძლო სინქრონულობაზე. ყოველივე აღნიშნულისა და საზღვარგარეთის ანალოგიური კლდის ძეგლების შესწავლის გამოცდილების გათვალისწინებით [593; 582; 570 და სხვ.], ჯერ კიდევ ქვემო

* როგორც ნაშრომის შესაბამის ნაკვეთში დავინახავთ, ასეთი გამიჯვნის მცდელობა, იგივე კომპლექსთა შუა საუკუნეების რეოკუპაციის ფაზისთვის უფრო იყო დამახასიათებელი.

ქართლის ამ ტიპის გამოქვაბული კომპლექსების არქეოლოგიურად გამოკვლევამდე, სამეცნიერო საზოგადოებას შეეთავაზეთ ჰიპოთეზა ამ ძეგლთა წინაქრისტიანულ, უფრო კი ბრინჯაოს ხანაში წარმოშობის შესაძლებლობის შესახებ [38, გვ. 114-115].

იმავდროულად, გაგვიჩნდა რა ინფორმაცია მსოფლიოს მახლობელი რეგიონების მრავალი უძველესი ცივილიზაციის ნიაღში კლდეში ნაკვეთი ნეკროპოლების ფართოდ გავრცელების თაობაზე [397; 480; 470 და სხვ.], შესაძლებლად მიგვიჩნდა, რომ წარმოდგენილი კომპლექსების იზოლირებულ გამოქვაბულთა ერთი ნაწილი მაინც, თავდაპირველადვე ან მოგვიანებით, ამ მიზნით ყოფილიყო გამოყენებული.

ქვემო ქართლის გამოქვაბულთა კომპლექსების წარმოშობის პრობლემა და ფუნქციის არქეოლოგიური დასაბუთება.

ქვემო ქართლის აღნიშნული რიგის ქვაბთა კომპლექსებში 1984-2002 წლებში ჩვენ მიერ ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა, სავსებით დაადასტურა მოსაზრება ამ ძეგლების დანიშნულებისა და უძველესი წარმომავლობის შესახებ.

უნდა ითქვას, რომ ამ თეორიის მხარდამჭერი არქეოლოგიური ნივთმტკიცების მოპოვება მთელ რიგ სირთულეებთან აღმოჩნდა დაკავშირებული: როგორც მოსალოდნელი იყო, ამ ქრონოლოგიურად მრავალფენიან კომპლექსთა შემადგენელ ქვაბებში, მასობრივად მხოლოდ ცხოვრების უკანასკნელი ფაზის, შუა საუკუნეების კულტურული ფენები იყო შემონახული. ბუნებრივია, ამ ეპოქაში ძეგლთა ხანგრძლივ, ინტენსიურ გამოყენებას, გადაკეთებასა და კეთილმოწყობას, უფრო ადრეული ცხოვრების მატერიალური კვალი მინიმუმამდე დაეყვანა. მიუხედავად ამისა, ჩვენ მიერ შემუშავებული გათხრის სპეციალური მეთოდის წყალობით*, არქეოლოგიურად შესწავლილ პრაქტიკულად ყოველ ქვაბთა კომპლექსში მეტ-ნაკლები რაოდენობით მაინც აღმოჩნდა ცხოვრების პირველი ეტაპების დროინდელი ნივთიერი მასალა.

უძველესი არქეოლოგიური ფენების არსებობის შესახებ, პირველი უტყუარი ფაქტები მდინარე ხრამის ხეობაში მდებარე ნახიდურის ქვაბთა კომპლექსების არქეოლოგიური კვლევის შედეგად მოვიპოვეთ (1984-1989 წწ).**

ისტორიული დასახლებული პუნქტის, ნახიდურის ლოკალიზაციის მახლობლად [37, გვ. 21-22], ქვაბთა 4 მოზრდილი, მრავალიარუსიანი კომპლექსი მდებარეობს (ტაბ. 2-3; 8; 12; 16; 17; 18; 26; 29; 30; 31; 133; 135; 138; 140). ისევე როგორც ქვემო ქართლის პრაქტიკულად ყოველი ამ ტიპის

* ქვაბების იატაკების საფარაუდო დახრის გათვალისწინებით, ვავლებთ საკონსტრუქციო შურფებს. გამოკვეთილი სტრატეგრაფიის კვალობაზე, დანარჩენ ფართობზეც თანმიმდევრობით ვიღებთ პორიზონტულად დაკეადრატებულ სტერილურ თუ კულტურულ შურებს. ქრონოლოგიურად მრავალპლასტიან სათავეებში, ცხოვრების ამა თუ იმ ფაზის დროს მოწყობილ იატაკებს, მათზე დაფიქსირებული არქეოლოგიური სურათის დაფიქსირების შემდეგ, აგრეთვე ვიღებთ ხოლმე (მთლიანად ან ნაწილობრივ), უფრო ადრეული ფენების შესასწავლად.

ამ წლებში, ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქვემო ქართლის ექსპედიციაში ამ ნაშრომის ავტორთან ერთად, სხვადასხვა დროს მონაწილეობდნენ ბატონები: ზ. ქიქოძე, ზ. თვალჭრელიძე, გ. ბაგრატიონი, დ. კანდელაკი, გ. ჯავახიშვილი, თ. ლუდუშაური, ნ. ლუდუშაური, ზ. ბერიაი, ზ. კომკელიშვილი, კ. გაბრიჩიძე, მ. გაბრიჩიძე, ვ. დუჩიძე, ი. გეგეჭკორი, დ. შათირიშვილი, მ. ფირცხალაძე, მ. ბოლქვაძე, ი. კვარაცხელია. ქალბატონები: ვ. კვორიკაშვილი, რ. მარგვილი, ლ. ჭუმბურიძე, ნ. ლორთქიფანიძე, ე. მეტრეველი. ჩამოთვლილი, იშხანად სრულიად ახალგაზრდა მკვლევარების თუ ენთუზიასტების მიერ ურთულეს სავსელ პირობებში განწეული ღვაწლი, განსაკუთრებული მადლიერებით აღნიშნვის ღირსია.

ქვაბოვანი ძეგლი, ეს კომპლექსებიც მეტად ინტენსიურად ყოფილა ათვისებული განვითარებულ შუა საუკუნეებში — მათში ცხოვრების ამ ეტაპზეც საერო დასახლებანი, კლდის სოფლები მოუწყიათ. სწორედამიტომ, კომპლექსთათიქმის ყველა ქვაბ-საცხოვრისის კლდოვანიატაკი ამ ეპოქის თიხატკეპნილით ან მოლესილობით იყო დაფარული. მიუხედავად ამისა, შუა საუკუნეების მეტად მდიდარი კულტურული ფენების ალების შემდეგ, ზოგიერთი ქვაბის აღნიშნული ეპოქის თიხატკეპნილი იატაკის დაზიანებული მონაკვეთების დაბლა, აღმოჩნდა შავად და რუხად გამომწვარი თიხის ჭურჭლის რამდენიმე მომცრო ფრაგმენტი. ამ ნატეხების კვარცნარევი კეცი და ნაპრიალები ფაქტურა თითქმის უქვეყლად მეტყველებდა მათ ნინაქრისტიანულ, უფრო ზუსტად კი ბრინჯაოს ხანაში დამზადებაზე. გაგვიჩნდა რა ნინასწარული ვარაუდი ამ ქვაბთა უძველეს ეპოქებში ნარმოშობის შესახებ, გადავწყვიტეთ ზოგიერთ სათავსში მთლიანად აგველო შუა საუკუნეების თიხატკეპნილები და კლდოვან იატაკებამდე დავსულიავით.

ასეთმა მიდგომამ მეტად საგულისხმო შედეგი გამოიღო: რამდენიმე ქვაბში, მოტკეპნილობების ქვეშ, კლდოვანი იატაკების ბუნებრივ ნაპრალეება და გაუქმებულ სამურნეო ორმოებში (მაგალითად I კომპლექსის №№ 27-31, 53, 54; II კომპლექსის №№ 12, 24-27, 36 და სხვა ქვაბებში), მივაკვლიეთ აღნიშნული ტიპის კერამიკული ნაწარმის გაცილებით სახოვან ნიმუშებსაც (ტაბ. 51:1-15; 52:7-21 და სხვ.). ამ მასალაში გვხვდება სამეთუნეო მორგვზე დამზადებული მოშავოდ, მონაცრისფეროდ ან ჩალისფრად გამომწვარი, უმთავრესად ნაპრიალები, გლუვხედაპირიანი დერგების და ქოთნების პირ-გვერდის ნაწილები, რომლებსაც კარგად დაყალიბებული, დაბრტყელებული, მომრგვალებული ან გადმოკეცილი ბაკოები აქვს. ქოთნები შემკული ყოფილა რელიეფური, დაკეჭნილი, ტალღისებრი, სოლისებრი და კოპისებრი ორნამენტით. აქვე აღმოჩნდა ამავე ტექნოლოგიით დამზადებული ხელადების, ლანგრების, ჯამების, კათხების, თეფშების და სხვა სახეობის ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომლებიც უჯრედოვანი და ნაჭყლები ნიწვოვანი ორნამენტითაა შემკული. თიხის ჭურჭლის ანალოგიური ეგზემპლარები კარგადაა ცნობილი საქართველოს ტერიტორიაზე არქეოლოგიურად შესწავლილი გვიანი ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებიდან [15, გვ. 74-76; 115, გვ. 168-170; 208, გვ. 100-101, ტაბ. L-IV, LX; 210, გვ. 60-61, ტაბ. 111; 298, გვ. 95-105 და სხვ.]. ამრიგად, ჩვენ მიერ მიკვლეული ამ ტიპის ნაწარმის აღნიშნული ეპოქისადმი კუთვნილება, ეჭვს არ იწვევს.

ნახიდურის კომპლექსებში, ასეთივე სტრატეგრაფიულ ვითარებაში მიკვლეული კერამიკული ნაწარმის რამდენიმე ფრაგმენტი კიდევ უფრო ადრეული ჩანს. ასეთია, მაგალითად, I კომპლექსის № 53 სათავსში აღმოჩენილი ხელით ნაძერწი, შავად გამომწვარი, მოვარდისფრო სარჩულიანი ნაპრიალები, ყელმალალა დერგის მოზრდილი ფრაგმენტები, რომლსაც მხარსა და მტკცელზე გრავირებულ ზოლებს შორის მოქცეული, ირიბი ნერტილოვანი, სავარცხლისებრი შტამპური ხაზებით ამოვსებული სარტყელები შემოუყვებოდა (ტაბ. 49:5). ამ ტიპის კერამიკულ ნაწარმს პრაქტიკულად ზუსტი ანალოგიები ეძებნება თრიალეთის კულტურის ყორღანების ქართული განათხარი მასალებიდან და მკვლევრები მათ ამ კულტურის განვითარების შუა-ბრინჯაოს სტადიას მიაკუთვნებენ [345, გვ. 62, 78, ტაბ. 50, 67; 285, გვ. 93-102]. თრიალეთური კულტურის ადრეული ყორღანებისთვის დამახასიათებელი ტიპის თიხის მსხლისებრი ფორმის, შავად ნაპრიალები, ამოღარული და რკალური ნერტილოვანი ზოლების კომბინაციით შემკული ჭურჭლის ფრაგმენტები აღმოჩნდა აგრეთვე ნახიდურის IV კომპლექსის №6 სათავსის მოტკეპნილობის ქვეშ (ტაბ. 49:1) [82, გვ. 16-17 და სხვ.]. ამიერკავკასიის განათხარი ძეგლებიდან მოპოვებული პარალელების მიხედვით, ბრინჯაოს ეპოქის საწყის სტადიებს, უფრო „ბედენური“ სტილის მასალას უნდა განეკუთვნებოდეს აგრეთვე ნახიდურის კომპლექსებში მიკვლეული ზოგიერთი სხვა კერამიკული ნაწარმის ფრაგმენტებიც: სავარცხლისებრ ვერტიკალური ღარებითა და ნერტილოვანი ზოლებით შემკული შავი, ნაპრიალები ჭურჭლის პირ-გვერდის

ნაწილი; სამ რიგად, პუნქტირით გამოყვანილი შევრონით ორნამენტირებული, დაბალყელიანი დერგის პირ-გვერდის ფრაგმენტები და სხვ. (ტაბ. 52:1-6) [345, გვ. 67; 286, გვ. 150, 158, სურ. 59].

ნახიდურის I კომპლექსის ანალოგიურ ვითარებაში მიკვლეული თიხის ნაკეთობათა სულ რამდენიმე, მცირე ზომის ფრაგმენტი, დამზადების ტექნოლოგიისა თუ სავარაუდო ფორმათა მიხედვით, საკმაოდ ახლოს დგას ადრებრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსული ტიპის კერამიკასთან. მაგალითად, № 63 ქვაბის კლდოვანი იატაკის ბზარებში მივაცვლიეთ მორუხო-მონაბლისფროდ ნაპრიალები, მუქ-ლავებიანი, ვარდისფერსაჩრულიანი, გადამლიპირიანი ჭურჭლის ცილინდრისებრი ყელის და მისგან მკვეთრი ტეხილით გამოყოფილი მუცლის ნაწილებს, რომელსაც მხარზე შემორჩენილი აქვს ცერად დატანილი ჭდეები (ტაბ. 53-3). აქვე აღმოჩნდა ვარდისფრად გამომწვარი, ანგობირებული და ნაპრიალები ტოლჩა პორიზონტულხვრელიანი ყურით, რომლის პირიც ყურის მონინალმდევე მხარეზე წყვილი კოპებიტაა შემულები (ტაბ. 53-4). ამ ტიპის ნაკეთობებს საკმაოდ ახლობელი პარალელები ეძებნება საქართველოს ამ პროვინციის თუ მახლობელი რეგიონების მტკვარ-არაქსული კულტურისადმი მიკუთვნებული არქეოლოგიური ძეგლებიდან [266, გვ. 35-36; 367, გვ. 139-141; 219, გვ. 133-135; 198, გვ. 103; 167, ტაბ. XLI-4 და სხვ.]*.

როგორც ჩანს, ბრინჯაოს ეპოქის სხვადასხვა ეტაპების თიხის ნაწარმის აღნიშნული ნიმუშების შემცველი „კუნძულების“ სახით, საქმე გვაქვს ქვაბ-საცხოვრისების თავდაპირველი კულტურული ფენების შემთხვევით გადარჩენილ ფრაგმენტებთან, ამიტომაც გასაგებია ამ მასალის რაოდენობრივი სიმცირე იმავე სათავესა შუა საუკუნეების პლასტებში მოპოვებულ ნივთიერ მასალასთან შედარებით. თავის მხრივ, როგორც შემდეგაც დავინახავთ, ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის მასალა გაცილებით მცირე რაოდენობითაა შემორჩენილი, ვიდრე გვიანი ბრინჯაოს პერიოდისა.

ცხადია, ამ რიგის მონაპოვარის სისტემატური დადასტურება, ქვაბთა კომპლექსების ბრინჯაოს ეპოქაშივე მასობრივად გამოყენების სასარგებლოდ მეტყველი ფაქტია (დანყებული ადრე და შუაბრინჯაოს ხანათა მიჯნიდან მაინც). ამის დასტურად თუნდაც ის გარემოება გამოდგება, რომ ამ ეპოქის ნივთიერი კვალი, სხვადასხვა იარუსებზე, ერთმანეთისგან დაშორებულ ისეთ ქვაბებში აღმოჩნდა, რომელთა გეგმარებაც დანარჩენი სათავსებისგან არაფრით არ გამოირჩევა. ნიშანდობლივია ისიც, რომ ცხოვრების უძველესი ფაზების ნივთიერი მასალა კონკრეტულ ქვაბებშიც გაფანტულად, კლდოვანი იატაკის სხვადასხვა მონაკვეთებში იყო შემორჩენილი. ეს ფაქტები კი იმაზე მეტყველებს, რომ კომპლექსთა სტრუქტურას, მათ შემადგენელ ქვაბთა რაოდენობას და გეგმარებას, შემდგომ ეპოქებში კარდინალური ცვლილება აღარ განუცდია. მაგალითად, როგორც შემდგომაც დავინახავთ, შუა საუკუნეებში ქვაბ-საცხოვრისების რეკონსტრუქცია ძირითადად დაზიანებული ფასადების ქვის კედლებით აღდგენით და მოლესვა-კეთილმოწყობით გამოიხატა.

ამრიგად, არქეოლოგიური კვლევის შედეგად, ჩვენთვის საკმაოდ ნათლად გამოიკვეთა ნახიდურის ქვაბთა ოთხივე კომპლექსის წარმოშობის ხანა და მათი თავდაპირველი ხუროთმოძღვრული სახე.

შემდგომი საველე სეზონების განმავლობაში (1989-2001 წწ), მეტ-ნაკლები მასშტაბის არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად, პრაქტიკულად ანალოგიური სტრატиграფიული ვითარება დადასტურდა მდინარე ხრამის ხეობის დანარჩენ ქვაბოვან კომპლექსებშიც

* ნახიდურის კომპლექსებში ბრინჯაოს ეპოქის მასალის დადასტურების პროცესს (როგორც ადგილზე, საველე ვითარებაში, ისე მასალის კაბინეტურ პირობებში კვლევისას), რეგულარულად ადევნებდნენ თვალყურს ამ ხანის არქეოლოგიური ძეგლების აღიარებული მკვლევარები, ბატონები ალექსანდრე (ლალი) ჯავახიშვილი და ელგუჯა გოგაძე, რომლებიც არც ფასდაუდებელ კონსულტაციებს გვაკლებდნენ. ამ უდიდესი დახმარებისთვის, მათ წინაშე ქედს ვიხრით.

(თავმრგვალას, მუგუთის, სამშვილდის, იფნობის, თრიალეთის ახალქალაქის ქვაბებში და სხვ.), აგრეთვე ზურტაკეტისა და დმანისის ხევის ამავე რიგის კლდის ძეგლებში (ტაბ. 1-7; 9-11; 13-15 და სხვ.).* როგორც საკმაოდ იშვიათი მონაპოვარის მაგალითს, გამოეყოფოთ თრიალეთის ახალქალაქის მიდამოების III კომპლექსის №10 ქვაბში აღმოჩენილ შუაბრინჯაოს ხანის საკმაოდ სახოვან კერამიკულ მასალას. ამ სათავსში, შუა საუკუნეებში თიხით მოჭკეპნილი კლდოვანი იატაკის ერთ-ერთ ჩაღრმავებაში, მივაკვლიეთ ყელდაბალი, კვერცხისებრმუცლიანი ქილის ფრაგმენტებს, რომელთა შეკონინებით ნათელი გახდა ამ ნაკეთობის სახე. ჭურჭელი შავად ნაპრიალები, მოვარდისფრო-მოყვითალო სარჩულიანია. მზრის შემოყოლებაზე შემკულია მუცლისკენ ნაწვეტებული, პუნქტიროვან-შტამპური სამკუთხედების ერთი რიგით (ტაბ. 49-2). ამ სტილის თიხის ნაწარმი, აგრეთვე კარგადაა ცნობილი შუაბრინჯაოს ხანის თრიალეთური ყორღანების მასალებიდან [345, გვ. 94-95, ტაბ. 85; 82, გვ. 40-44; 289, გვ. 103-119]. ასევე აღსანიშნავია ზურტაკეტის ქვაბთა IV კომპლექსის №14 სათავსში აღმოჩენილი დაბალყელიანი, შავპრიალა, ვარდისფერსარჩულიანი დერგის შედარებით მოზრდილი ფრაგმენტი, რომელსაც მხართან ახლოს წერტილოვანი შტამპით შედგენილი ფართო სარტყელი შემოუყვება (ტაბ. 49:7). ეს ნაკეთობაც, შუაბრინჯაოს ხანის თრიალეთური კულტურის ყორღანებიდან ცნობილ ტიპს განეკუთვნება [345; 289 და სხვ.].

ამ კომპლექსების უძველეს ფენებშიც, გვიანბრინჯაოს ხანის ნივთიერი მასალა გაცილებით მრავალრიცხოვნად და მრავალფეროვნადაა წარმოდგენილი. მიუხედავად ასეთი თანაფარდობისა, მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ ქვაბოვან სათავსთა ერთი ნაწილი შუაბრინჯაოს ხანაში უკვე არსებობდა ან იკეთებოდა, ნახიდურიდან რამდენიმე ათეული კმ-ით დაშორებულ ამ კლდის ძეგლებშიც ყოველგვარი ეჭვის გამომრიცხავი ფაქტობრივი მასალით დადასტურდა.

ყურადღებას ქვემო ქართლის ქვაბთა იმ კომპლექსების არქეოლოგიური კვლევის შედეგებზეც შევაჩერებთ, რომლებიც შუა საუკუნეებში აღნიშნული კლდის ძეგლებისგან განსხვავებული დანიშნულებით, სამონაზვნო მიზნით იყო ათვისებული. საქმე ის არის, რომ მიუხედავად სრული ტიპოლოგიური თანხედრისა ხრამის ხეობის წარმოდგენილ გამოქვაბულ ძეგლებთან, სათავსების კლდეში კვეთის იმ მასშტაბების გათვალისწინებით, რასაც ადგილი ჰქონდა მრავალ ქართულ ქრისტიანულ საეანემო, თეოროლად მაინც ვერ გამოვრიცხავდით ამ რეგიონის მონასტერთა ფუნქციონირების ხანაში, მსგავსი ქვაბოვანი სისტემების შექმნას.

მუგუთის ქვაბოვანი მონასტრის კვლევამ (ტაბ. 32; 136:1; 146:1), ესეჭვისავსებით გააბათილა. გამოირკვა, რომ ამ კომპლექსის გამოქვაბულთა დიდი უმრავლესობა, გვიანბრინჯაოს ხანაში მაინც, უკვე არსებობდა. რამდენიმე ქვაბ-სენაკის იატაკის ჩაღრმავებაში, შუა საუკუნეების მოტყეპნილობების ქვეშ, ნახიდურის კომპლექსთა ანალოგიურ სტრატეგრაფიულ ვითარებაში, უძველეს კულტურულ ფენათა ნაშთებს მივაკვლიეთ.

ამ „პიკრო-ფენებში“ მოპოვებული ნივთიერი მასალა მოიცავს შავპრიალა, რუხ-მქრქალ და მოყვითალო-ჩალისფერ ზედაპირიან თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებს. ზოგიერთი მათგანის ზედაპირზე გამოყვანილია ჭყლეტილი ან პრიალა გეომეტრიული სახეები: სწორი, ტეხილი და კლაკნილი ხაზები; სამკუთხედები, რომბები და ბადეები. გვხვდება დაკეჭნილი და გრეხილი ორნამენტით შემკული ნიმუშებიც. მიუხედავად ფრაგმენტულობისა, ზოგიერთი მათგანის ნაწილების მიხედვით მაინც შეიძლება ნაკეთობათა ტიპოლოგიაზე მსჯელობა. მაგალითად, ჩანს, რომ ამ კლდის დასახლებებშიც მოიხმარდნენ სქელ და თხელკეციან ჭურჭელს: დერგებს, ქილებს, დოქებს, ჯამებს, თეფშებს და სხვ. თითქმის ყველა ამ სახეობის ნივთი კარგადაა

* 1996 წ.-დან ჩვენ კვლევაში ჩაერთო ამერიკელი არქეოლოგი, დოქტორი მიურეი აილანდი, რომელიც 4 წლის განმავლობაში სისტემატიურად მონაწილეობდა სავსელ თუ კამერალურ სამუშაოებში.

ცნობილი აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაოს ხანის სამარხეული თუ სამოსახლოებზე მოპოვებული განათხარი მასალიდან (სამთავრო, დმანისი, ბეშთაშენი და სხვ. [115, გვ. 155-190; 208, ტაბ. LII-LV; 15, გვ. 74-76]). შუაბრინჯაოს ხანაში ცხოვრებაზე დაბეჭდილებით მიმანიშნებელი ნივთიერი მასალა ამ კომპლექსში ჯერჯერობით ვერ დავადასტურეთ, მაგრამ ვითვალისწინებთ რასხვა, ანალოგიურ კომპლექსებში ასეთი მასალის უკიდურესად მცირე რაოდენობით აღმოჩენის ფაქტებს, სავსებით დასაშვებად მიგვაჩნია, რომ გათხრილ სათავსებში მათი კვალი, უზრალოდ არ შემორჩა.

ჩვენ მიერ ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა კვლევამ, ცხოვრების ფაზათა ანალოგიური ქრონოლოგიური ჩარჩოები დაადასტურა ამჟამად პირღებულის სამონასტრო კომპლექსში ჩართულ ქვაბთა ჯგუფებშიც (ტაბ. 36-38). მიუხედავად განვითარებულ შუა საუკუნეებში უაღრესად ინტენსიური გამოყენებისა, ანსამბლის ქვითკირის ნაგებობებით განაშენიანებული ცენტრის ფარგლებში არსებულ ქვაბ-სენაკებშიც კი დადასტურდა ცხოვრების თავდაპირველი ეტაპების, უფრო გვიანბრინჯაოს ეპოქის ფრაგმენტულად შემონახული ნივთიერი კვალი [35, გვ. 97].

აღნიშნულმა არქეოლოგიურმა ფაქტებმა, განათხარ ძეგლთა ხუროთმოძღვრული ანალიზის შედეგების გათვალისწინებით, საბოლოოდ განამტკიცა ჩვენი რწმენა იმის თაობაზე, რომ ქვემო ქართლის აღნიშნული ტიპის ქვაბთა კომპლექსების სახით, საქმე ძირითადად ბრინჯაოს ხანის სხვადასხვა ეტაპებზე შექმნილ კლდეში ნაკეთ დასახლებათა გრანდიოზულ სისტემებთან გვეკონდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ამ კლდის ძეგლთა შექმნის ჩვენ მიერ შეთავაზებული დათარიღება გარდა ხუროთმოძღვრული მონაცემების ანალიზისა უკვე მატერიალური საბუთებითაც იყო შემაგრებული, აღნიშნულ აღმოჩენას მეცნიერთა მხრივ ერთსულოვანი აღიარება ერთბაშად არ მოუპოვებია: ქართველ არქეოლოგთა ერთმა ნაწილმა, ქვაბთა ამ კომპლექსების იატაკებზე შემორჩენილი, აღნიშნული არქეოლოგიური მასალის შემცველი მცირე ფართები, მათ ცნობიერებაში დამკვიდრებულ კულტურული ფენების სტერეოტიპულ ცნებას ვერ შეუთავსა. აქედან გამომდინარე, გამოითქვა ეჭვი ქვაბთა სხვადასხვა კომპლექსების ათეულობით სათავსის იატაკზე შემორჩენილი, მომდევნო ეპოქების კულტურული ფენების ქვეშ მოქცეული ბრინჯაოს ხანის ნივთიერი მასალის იქ შემთხვევით მოხვედრის შესაძლებლობის შესახებ.* ამ დაშვების ერთ-ერთ არგუმენტად ის მოტივიც ფიგურირებდა, რომ აღნიშნულ ქვაბებში, თიხის უძველესი ჭურჭლის ფრაგმენტებთან ერთად არ აღმოჩნდა ბრინჯაოს ნაკეთობანი. ეს ფაქტი ჩვენი აზრით სრულიად მარტივი ასახსნელია: საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ბრინჯაოს ნანარმი იმ ეპოქაში ძალზე ძვირად ფასობდა და ხმარებიდან გამოსული ნივთები, როგორც ნესი, გადადნობის შემდეგ მეორად ნედლეულად გამოიყენებოდა [55 და სხვ.]. სწორედ ამიტომაც, რომ თუნდაც საქართველოს მასშტაბით, დღემდე აღმოჩენილი ბრინჯაოს ნივთების აბსოლუტური უმრავლესობა სამარხთა ინვენტარებითა და განძების სახითაა წარმოდგენილი. დროთა განმავლობაში მიტოვებულ ქვაბ-საცხოვრისებში, თიხის ჭურჭლის ნატყეხებისგან განსხვავებით, ბრინჯაოს ნივთების (მაგალითად, სამეურნეო და საბრძოლო იარაღის) აღმოჩენას არც უნდა ველოდეთ.

ესეც არ იყო, ჩვენთვის სრულიად წარმოუდგენელი იყო, თუ რა ვითარებაში შეიძლებოდა მოხვედრილიყო აღნიშნული კომპლექსების შემადგენელ ყოველ მეორე-მესამე სათავსის კლდოვან, ე.ი. თავდაპირველ იატაკზე ბრინჯაოს ხანის კერამიკის თუნდაც ორიოდ ფრაგმენტი. და მაინც, ვფიქრობთ აღნიშნული სკეფსისის გაფანტვაში გადამწყვეტი როლი შეასრულა სამშვილ-

* მაგალითად, ასეთი მოსაზრება გამოითქვა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის 1986 წ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო სესიაზე, თბ., 1987 წ.

დის ქვაბთა კომპლექსების რამდენიმე სათავსში ბრინჯაოს ხანის პრაქტიკულად ხელუხლებელი კულტურული ფენების აღმოჩენა.

სამშვილდის მიდამოების ქვაბთა კომპლექსების არქეოლოგიურ შესწავლაზე თავიდანვე დიდ იმედებს ვამყარებდით შემდეგ გარემოებათა გამო. ნაქალაქარი სამშვილდე (მისი თავდაპირველი სახელწოდებაა „ციხე ორბისა“) ქართლის უძველეს ციხესიმაგრეთა რიგს განეკუთვნება — ეროვნული ისტორიული ტრადიცია მის აშენებას ქართველთა ეპონიმს, ქართლის მიაწერს [1, გვ. 8]. ისტორიული წყაროებისა და წინა წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მონაცემებით დადასტურებულია ამ პუნქტის უდიდესი პოლიტიკური და ეკონომიკური მნიშვნელობა ანტიკური ეპოქიდან დაწყებული, განვითარებული და ნაწილობრივ, გვიანი შუა საუკუნეების ჩათვლით [254, გვ. 114]. რაც მთავარია, ნაქალაქარის მახლობლად და თვით ნაქალაქარის ტერიტორიაზეც, არქეოლოგიურად დადასტურებულია ადრეული ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები და სამაროვანი [254, გვ. 118; 167]. თავიდანვე ცხადი იყო, რომ აღნიშნული ტიპის ქვაბთა კომპლექსების ნაქალაქარის ირგვლივ განსაკუთრებული კონცენტრაცია შემთხვევითი არ იყო — სხვადასხვა ისტორიულ ეპოქებში მინისზედა და ქვაბოვანი ძეგლები უთუოდ პირდაპირ კავშირში იქნებოდა ერთმანეთთან. მაგალითად, ხრამის ხეობის ანალოგიური კომპლექსების ჩვენეული დათარიღებიდან გამომდინარე, დადგა საკითხი ამ გამოქვაბულებისა და ციხე-ქალაქის უძველესი პლასტების პირველადობის შესახებ.

ნაქალაქარი სამშვილდე „ხერთვისის“ ფორმის კონცხზე მდებარეობს, რომელსაც მდ. ხრამი და ჭიჭჭავა ქმნის. როგორც თვით კონცხის, ისე მის მოპირდაპირე კალთების ქარაფებში გამოკვეთილ გამოქვაბულთა ჯგუფების გაერთიანება, პირობითად 4 მოზრდილ კომპლექსად შეიძლება: ხრამის ხეობის მარჯვენა და მარცხენა; ჭიჭჭავის ხეობის მარჯვენა და მარცხენა კომპლექსები.

თავდაპირველად არქეოლოგიურად შევისწავლეთ ჭიჭჭავის ხეობის მარცხენა კალთის ქვაბთა კომპლექსი (ტაბ. 1:1; 6). სადაზვერვო ჭრილებმა ნახილურის კომპლექსების ანალოგიური სტრატეგრაფია დაადასტურა: ქვაბების იატაკების ზედა კულტურული ფენები მეტ-ნაკლები რაოდენობით მოიცავდა განვითარებული შუა საუკუნეების ნივთიერ მასალას, უმთავრესად თიხის ნაწარმს. ზოგიერთ სათავსში, ამ ეპოქის იატაკის მოტკეპნილობის ჩაჭრის შედეგად, მივაკვლიეთ გვიანი ბრინჯაოს ხანისთვის დამახასიათებელი შავპრიალა კერამიკის მომცრო ფრაგმენტებს (აქ და შემდგომ, განმეორების თავიდან ასაცილებლად, მსგავს ვითარებაში აღმოჩენილ გვიანბრინჯაოს ხანის ჭურჭლის უფორმო ნატყეხებს, მიუხედავად უდავოდ დამათარიღებელი მნიშვნელობისა, ტაბულებზე აღარ წარმოვადგენთ. ეს ზუსტად დოკუმენტირებული მასალა, დაცულია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ქვემო ქართლის კლდის ძეგლთა არქეოლოგიურ ფონდში).

სამშვილდის მიდამოების ქვაბთა სხვადასხვა კომპლექსში კიდევ რამდენიმე საცდელი თხრილის გავლების შემდეგ, სტაციონარული გათხრებისთვის ხრამის ხეობის მარცხენა კომპლექსის ზედა, ციტადელის ფარგლებში ნაკვეთი იარუსი შევარჩიეთ, რომლის შემადგენელი ქვაბები ნაქალაქარის კონცხს პლატოდან სულ რამდენიმე მ-ით დაბლა შემოუყვება (ტაბ. 141:2). არჩევანი შემდეგი გარემოებით იყო განპირობებული: ეს ქვაბები, რომელთა გეგმარება და გამოკაფვის ხერხი ტიპიურია სამშვილდისა და ხრამის ხეობის დანარჩენი კომპლექსების შემადგენელი სათავსებისთვის, ფაქტიურად ციტადელის შემადგენელი განაშენიანების სტრუქტურაშია შეჭრილი და მათში დაფიქსირებული არქეოლოგიური სურათის ციხესიმაგრისგან „ავტონომიურად“ მიჩნევა ძნელი წარმოსადგენია. გარდა ამისა, ისინი იმდენად

ადვილი მისადგომებია, რომ მათი შუა საუკუნეებში თავდაცვითი მიზნით გამოკვეთა სრულიად გამორიცხულია და ამდენად, ქვაბების ფუნქციის განსაზღვრისას, შეცდომისგან თავიდანვე დაზღუდული ვიყავით.

ამ ჯგუფის შემადგენელი რამდენიმე ქვაბის არქეოლოგიურმა შესწავლამ ჭივჭავის აღნიშნული კომპლექსის მსგავსი სტრატиграფიული სურათი მოგვცა: შუა საუკუნეების ინტენსიური ფენები და მათ ქვემოთ, იშვიათად, თავდაპირველი ფენების ფრაგმენტები. სამაგიეროდ, სამშვილდის სიონის ტაძრიდან სამხრეთით, 50-ოდემ-ზემდებარე ქვაბთა ერთ-ერთი ჯგუფის (ტაბ. 5; 46:1,2) გათხრამ სრულიად განსაკუთრებული შედეგი გამოიღო. №№ 1, 2, 4 და 7 სათავსებში, ზედაპირიდან დანყებული დაახ. 10-20 სმ-იან მჭერისებრ შრეში განვითარებული შუა საუკუნეების ხანის თიხის ჭურჭლის ორიოდ უსახური ფრაგმენტი აღმოჩნდა, რაც ჩვენ მიერ შესწავლილი დანარჩენი ქვაბების ფონზე, ცალკე კულტურულ ფენად ვერც აღიქმეთ. ამის ქვევით, მოულოდნელად, ხრამის ხეობის მანამდე შესწავლილი ქვაბთა კომპლექსების შემადგენელი სათავსებისგან განსხვავებით, შუა საუკუნეებში ცხოვრების ინტენსიური კვალი და ამავე პერიოდის იატაკის მოტეკნილობა არ დადასტურდა (რატომ მოერიდნენ ამ ხანაში ფაქტიურად ნაქალაქარის ციტადელის ტერიტორიაზე მდებარე მაინც და მაინც ამ ქვაბების გამოყენება-კეთილმოწყობას და შესაბამისად, ძველი ფენებისგან განმეხდას, ჩვენთვის დღემდე გაუგებარია). მიწის ზედაპირიდან 50-70 სმ სიღრმეზე, კლდოვანი იატაკის მახლობელი მიწის შრეები გაჯერებული აღმოჩნდა გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეკინის ხანის ნაირგვარი, სხვადასხვა სისრულის თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებით და ობსიდიანების ანატექციებით. ამრიგად, ამ სათავსებში დაფიქსირდა პრაქტიკულად *in situ* შემონახული კულტურული ფენები. ეს მასალა მოიცავს სხვადასხვა ზომის შავი და ლევა ფერის ქოთნების, დერგების, ჯამების, თეფშების და სხვა სახის ჭურჭლის ნაწილებს. მრავალი ნიმუში შემკულია უჯრედოვანი, ტალღისებური, სოლისებური და გრეხილი ორნამენტით. ჭურჭლის დამახასიათებელი ფორმებიდან აღსანიშნავია ქოთნების ზომორფული ყურები და გადმოკეცილი, დაკეჭილი პირები; ტალღოვანად პროფილირებული ჯამის გვერდები და სხვ. (ტაბ. 50). ამ ნაკეთობათა ანალოგიები კარგადაა ცნობილი აღმოსავლეთ საქართველოს გვიან ბრინჯაო—ადრე რკინის ხანის განათხარი ძეგლებიდან [219, გვ. 166-172; 208, გვ. 99-101 და სხვ].

თუმცა, არც ეს აღმოჩნდა აღნიშნულ ქვაბ-სათავსებში ცხოვრების ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი. ცხოვრების ამ ეტაპის ინტენსიური ფენების ქვეშ, კლდოვან იატაკთა ღრმულეებში კიდევ უფრო არქაული, ბრინჯაოს ხანის ადრეული საფეხურების ნივთიერი კვალცი აღმოჩნდა. ამ რიგის მასალისგან, სახოვნებით გამოირჩევა №1 ქვაბში აღმოჩენილი შავად ნაპრიალები, მოვარდისფრო სარჩულიანი დაბალყელიანი დერგის პირ-ყელისა და მუცლის მოზრდილი ფრაგმენტი. ჭურჭლის ზედაპირი შემკულია მხარის ირგვლივ შემოვლებულ ნაკაწრ ზოლზე ფუძეებით მიყრდნობილი და მუცლისკენ ნეერებით მიმართული სამკუთხედებით, რომელთა ფართები მტამუხური პუნქტირითაა შევსებული (ტაბ. 49:6). ამ ტიპის ჭურჭელს შუაბრინჯაოს ხანის მატერიალური კულტურის ცნობილი მკვლევარები, თრიალეთური კულტურის ფინალურ სტადიებს მიაკუთვნებენ [345, გვ. 120-121, ტაბ. 104; 285, გვ. 115].

რაც შეეხება ამავე ჯგუფის №4 ქვაბის იატაკის ბზარებში მიკვლეულ შავად ნაპრიალებ, ვარდისფერსარჩულიან, ნაჭყლეთი ზოლურ-თევზიფხური და წრიული რელიეფური სახეებით შემკულ ჭურჭლის ფრაგმენტებს (ტაბ. 49:3,4 და სხვ.), მათ პარალელები ადრეულ თრიალეთურ ყორღანთა, „ბედენური“ ტიპის მასალებში ეძებნება [345, გვ. 74-75, ტაბ. 61-62; 78, გვ. 67].

გარდა ამისა, ამავე სათავსში, ანალოგიურ ვითარებაში აღმოჩნდა ხელით ნაძერწი, მორუხო-ყავისფრად გამოწვარი და ნაპრიალები, ნაცრისფერსარჩულიანი, მაღალყელიანი ქოთნის ნაწილები, რომელსაც მუცელზე წყვილ-წყვილი, ძუძუსებრი, კონუსური კოპები აქვს

მიძენილი (ტაბ. 51:16). ორნამენტის ეს მოტივი, ჯერ კიდევ საქართველოს გვიანი ენეოლითური და ადრე ბრინჯაოს ხანის, მტკვარ-არაქსის კულტურისადაც მიკუთვნებული არქეოლოგიური ძეგლების ნივთიერი მასალებიდანაც ცნობილი [214, გვ. 39-40, ტაბ. IX; 266; 240 და სხვ.]. მრავალი არქეოლოგის აზრით, შეწყვილებული კოპებით ჭურჭლის შემკობა საქართველოსა თუ მის მიმდებარე რეგიონებში შუა ბრინჯაოს ხანაშიც ფრიად გაერცელებული იყო [285, გვ. 103-106, ტაბ. XV]. მიუხედავად ამისა, ჩვენ მიერ მიკვლეული ნაკეთობა თავისი არაქსული ფორმებით, უფრო მტკვარ-არაქსული კულტურისათვის დამახასიათებელი ნაწარმისკენ იხრება. ამავე ეპოქას უნდა განეკუთვნებოდეს აღნიშნული ჯგუფის №7 ქვების ფსკერზე ჩარჩენილი მოყავისფრო-მონაცრისფროდ გამომწვარი, შავლაქებიანი, ნაპრიალები, პირგადმოკეცილი ჭურჭლის ყური და პირ-გვერდის ნაწილი (ტაბ. 53:1). ამ ნივთის საკმაოდ ახლობელი ანალოგიები ცნობილია თრიალეთში ჩატარებული მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლების განათხარი მასალებიდან [345, გვ. 35, ტაბ. 24]. ფორმისა და დამზადების ტექნიკით, ასევე მტკვარ-არაქსული კულტურისადაც დამახასიათებელი ტიპური ნაწარმის ფრაგმენტს უნდა წარმოადგენდეს იმავე სათავსში აღმოჩენილი მოყავისფროდ ნაპრიალები, ვარდისფერსარჩულიანი, ქოთნის პირ-გვერდის ფრაგმენტი ნახევარსფერული ყურით, ცილინდრულ ყელსა და მუცელს შორის გარდატეხის ხაზით (ტაბ. 53:2) [266; 240 და სხვ.].

სამშვილდის ქვაბთა აღნიშნული ჯგუფის არქეოლოგიურმა კვლევამ კიდევ ერთი „სიურ-პრიზი“ შემოგვთავაზა. №2 ქვაბ-სათავსში მოწმეები გავხდით აღმოჩენისა, რამაც სერიოზული საფუძველი შეუქმნა მოსაზრებას ბრინჯაოს ეპოქის გარკვეულ ეტაპებზე, ამ კომპლექსების შემადგენელ გამოქვაბულთა ნაწილის სამარხი თუ საკულტო-მემორიალური მიზნით გამოყენების თაობაზე.

ეს ქვაბი თავდაპირველად შემთხვევითი გეგმის, მეტად დაბალი სათავსის შთაბეჭდილებას ტოვებდა, მაგრამ გათხრის შემდეგ რამდენადმე მონესრიგებული ფორმა მიიღო, ხოლო სიმაღლემ ცენტრში 2 მ-ს მიაღწია (ტაბ. 46:2). ქვების ნაპრიალებში აღმოჩნდა გამონგრევის ხერხით კვეთის კვალიც — ხის სოლების ნაშთები.

ზედაპირიდან დაახ. 30 სმ-დან დაწყებული, აქა-იქ თავი იჩინა გვიანბრინჯაოს ხანის თიხის ნაკეთობათა ფრაგმენტებმა, ხოლო კლდოვანი, ოდნავ მოტკეპნილი იატაკი მოფენილი აღმოჩნდა ამავე ეპოქის, დიდი რაოდენობის კერამიკული ნაწარმით, რომელიც ტიპოლოგიურად ქვაბთა ამ ჯგუფის დანარჩენ სათავსებში აღმოჩენილი, ზემოთ აღწერილი მასალის იდენტური იყო (ტაბ. 50). დავამატებთ, რომ ამ მასალიდან ადგილობრივი პარალელი მხოლოდ ერთ ეგზემპლარს ვერ მოეძებნა: ეს არის მონაცრისფროდ გამომწვარი, ნავისებრი ფორმის ჭურჭლის ნაგარძელბელტურიანი პირ-ყელი (ტაბ. 50:4). ეს ნაკეთობა იმპორტული უნდა იყოს, ვინაიდან მისი ზუსტი ანალოგიები მხოლოდ ხმელთაშუა ზღვის აუზის ე. წ. „ადრემინოსური“ პერიოდის მასალებში მოვიძიეთ — მაგალითად, მელოსის (საბერძნეთი) გათხრებისას მოპოვებული, ძვ. წ. XVIII—XV სს-ით დათარიღებული რამდენიმე ასეთი ნაკეთობა ინახება ბრიტანეთის მუზეუმში. მსგავსი ნაწარმი გვხვდება დაახლოებით ამავე ხანის ანატოლიურ მასალებშიც [506, გვ. 119-120].

რაც მთავარია, გამოქვაბულის აღნიშნული მასალით მოფენილი იატაკის ცენტრში ჩადგმული აღმოჩნდა თიხის შავად გამომწვარი, საშუალო ზომის (დაახ. 20 სმ სიმაღლის), პირგაშლილი, უყურო ქოთანის. ჭურჭელს სარქველად მოყვითალო-ლევად გამომწვარი, სქელკეციაანი, რელიეფური ზოლებით შემკული თიხის მოზრდილი დერგის ნატეხი ჰქონდა დაფარებული (ტაბ. 46:3). თვით ქოთანი (ისევე როგორც დაფარებული ფრაგმენტი), მეტად სადა ნაკეთობას წარმოადგენს, ამიტომ მისი პირდაპირი პარალელის მოძიება საქართველოს გვიანი ბრინჯაოს ხანის განთხარი სამარხების მდიდრულად შემკული კერამიკული ინვენტარიდან ჭირს, თუმცა,

დამზადების ტექნოლოგიითა თუ ზოგადი ფორმით, ის მაინც ჰგავს აღნიშნული ეპოქის ჩვენთვის ცნობილ ზოგიერთ ეგზემპლარს [208, ტაბ. XV]. ესეც არ იყოს, ამ ჭურჭლის სინქრონულობა ამავე პერიოდებზე, მის გარშემო დაფიქსირებულ აღწერილ ნივთიერ მასალასთან, სტრატиграფიის მიხედვით უდავოდაა დადგენილი. ქოთანი სავსე იყო გაქვავებული, მონაცრისფერო ნაშენი მასით. როგორც ჭურჭლის შიგთავსის ელექტრონულ-მიკროსკოპული და სპექტროგრაფიული მეთოდებით გამოკვლევამ დაადასტურა,* ეს აღმოჩნდა კრემაციისას დამწვარი მერქნის, გარდაცვლილი ადამიანის დაფერფლილი სხეულის და იგივე ნეშტის უწვრილეს ძვლოვან ნაწილაკთა ნარევი.

გამოქვავულში დაფიქსირებული არქეოლოგიური სურათი იმაზე მიგვანიშნებს, რომ საქმე გვაქვს გვიანი ბრინჯაოს ხანის კრემაციულ სამარხთან. აღნიშნული თიხის ურნის თანმხლები კერამიკული ნაკეთობანი, მიუხედავად ნაკლულობისა და ფრაგმენტულობისა, სტრატиграფიული ვითარების გათვალისწინებით, სამარხეული ინვენტარის ან დაკრძალვის ცერემონიისთვის აუცილებელი ატრიბუციის ნაშთად უნდა მივიჩნიოთ.

ქვემო ქართლის ქვაბთა კომპლექსებში გვიანი ბრინჯაოს ხანის, შემთხვევით დაუზიანებლად შემორჩენილი კრემაციული სამარხის დადასტურება, თავისთავად მეტად მნიშვნელოვანი ფაქტია აღნიშნულ ეპოქაში ამ რიგის ძეგლთა ფუნქციურ-ტიპოლოგიური ნიშნით დიფერენციაციისათვის — გამოირკვა, რომ აღწერილი ტიპის გამოქვავული კომპლექსების ან მათი შემადგენელი სათავსების ერთი ნაწილი მაინც, მახლობელი საზღვარგარეთის ანალოგიური ძეგლების დარად [542, გვ. 384-386; 488], ამ ხანაში აკლდამებად გამოიყენებოდა. მეორე მხრივ, ამ აღმოჩენის მნიშვნელობის სწორი ინტერპრეტაციისათვის, აუცილებელია იმ საკითხის გარკვევა, თუ რამდენად მჭიდრო კავშირს ამჟღავნებს დაკრძალვის აღნიშნული ნესი მის თანადროულ ქართულ თუ საზღვარგარეთის მახლობელი რეგიონების არქეოლოგიურ ძეგლებზე დადასტურებულ მსგავს ტრადიციებთან.

თრიალეთური კულტურის გორა-სამარხებისა და მათი თანადროული ზოგიერთი სხვა არქეოლოგიური ძეგლის კვლევის მონაცემების მიხედვით, შუა ბრინჯაოს ეპოქაში საქართველოს ტერიტორიაზე, მიცვალებულთა კრემაცირებული ნეშტის დაკრძალვა საკმაოდ გავრცელებული ჩვევა ყოფილა [285, გვ. 70-72]. მეორე მხრივ, ამ რიგის ძეგლებში დადასტურებული დაკრძალვის პროცედურა: მიცვალებულის ეტლით დასვენება, მდიდრული, მთლიანად ჩატანებული სამარხეული ინვენტარი, სამარხ კამერაზე ქვაყრილის აღმართვა და სხვ., სამშვილდის ქვაბოვანი სამარხის მოწყობის მეთოდისგან საკმაოდ შორს დგას (თუმცა, აქ გასათვალისწინებელია მიცვალებულების სოციალურ სტატუსთა შორის შესაძლო განსხვავების ფაქტორიც).

ზოგიერთი მკვლევარი მრავალ საერთო ნიშანს ხედავს თრიალეთური ყორღანების მოწყობისა და ხეთური სამყაროს ნიაღში დადასტურებულ დიდებულთა დაკრძალვის ტრადიციასთან შორის, ხშირად კი ამ სავარაუდო ჩვევებს “ზუსტად ანალოგიურსაც” კი უწოდებენ [364, გვ. 81, 89]. ეს ვარაუდი 1936 წ.-ს ბოლახ-ქოის არქივში აღმოჩენილი ლურსმული ტექსტის შინაარსს ეფუძნება, რომელშიც ხეთების სამეფო ოჯახის წევრთა დაკრძალვის რიტუალია აღწერილი [331, გვ. 146-150; 46]. ჩვენი დაკვირვებით, თრიალეთური კულტურის ყორღანებში დადასტურებულ დაკრძალვის წესს, აღწერილი რიტუალი რეალურად მხოლოდ მიცვალებულის კრემაციის ფაქტით ეხმიანება. მართალია ხეთურ ტექსტში საუბარია მიცვალებულის ნეშტის ეტლზე დასვენებაზე, მაგრამ ეს ხდებოდა კრემაციამდე, შემდეგ კი არსადაა ნათქვამი, რომ ფერფლი თუ ბოლომდე დაუნეავი ძვლები, ეტლზე დასვენებული შექპონდათ დასაკრძალავ კამერაში, რომელსაც შემდგომ

* ლაბორატორული გამოკვლევა ჩატარდა ციურხიში, შვეიცარიის უმაღლესი ტექნიკური სკოლის ტექნოლოგიათა ფედერალურ ინსტიტუტში 2002 წელს, გეოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორ კონრად ზენდერის დახმარებით.

ქვის ან მიწის ყრილით ფარავდნენ. მეცნიერთა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა მიცვალბულთა კრემაცირებული ნეშტის დასასვენებელი ამ ნაგებობის რაობის შესახებაც. ტექსტში ეს სათავსი მოხსენიებულია "ქვის სახლად". ნაწილი მეცლევარებისა ამ ტერმინში გულისხმობს აკლდამას, სხვანი კი ერთგვარ საკულტო ნაგებობას [46, გვ. 41, 49]. ქართულ მეცნიერებაში აგრეთვე გამოთქმულია მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ შესაძლოა თრიალეთური ყორღანები და აღნიშნული "ქვის სახლი" ერთი და იგივე დანიშნულების ყოფილიყო [364, გვ. 83], თუმცა ამ პიოთუზის ფაქტობრივი მასალით შემდგარება ჭირს.

ჩვენ სრულიადაც არ მიგვაჩნია, რომ თრიალეთურ და აღნიშნულ ხეთურ დაკრძალვის რიტუალთა შორის სავარაუდო განსხვავება, ამ ცივილიზაციათა შესაძლო მჭიდრო ეთნო-კულტურული კავშირის სანიწაღმდეგოდ მეტყველებს: თრიალეთური ყორღანების მშენებლობის ეპოქასა და ბოლახ-ქოის აღნიშნულ, ძვ. წ. XIV—XIII სს-ით დათარიღებულ დოკუმენტს ხომ ერთმანეთისგან რამდენიმე საუკუნე აშორებს, ამ პერიოდის განმავლობაში კი დაკრძალვის წესებს შეიძლება მნიშვნელოვანი ტრანსფორმაცია განეცადა.

ჩვენი მხრივ, გვინდა ყურადღება გავამახვილოთ იმ გარემოებაზე, რომ არანაკლები, შეიძლება უფრო არსებითი მსგავსებაც კი შეინიშნება ხეთურ სამყაროში გავრცელებულ, მიცვალბულთა დაკრძალვის კიდევ ერთ წესსა და სამშვილდის კრემაციული სამარხის მოწყობილობას შორის.

ხეთური ცივილიზაციის ნიაღში, როგორც ადრეულ სამეფოში, ისე იმპერიის პერიოდში, გამოქვაბულებში მიცვალბულთა კრემაცირებული ნეშტების თიხის ჭურჭლით დაკრძალვის წესი, ინჰუმაციურ სამარხებთან ერთად, საკმაოდ გავრცელებული ყოფილა. მაგალითად, საკულტო ცენტრ იაზილიქიას მახლობლად (ხეთების სახელმწიფოს დედაქალაქ ხათუსას, თანამედროვე ბოლახ-ქოის მიდამოები), ჯერ კიდევ დრამა პ. ვინკლერმა 1911 წ-ს და დრამა პ. ბიტტელმა 1952 წ-ს, მიაკვლიეს კლდის ბუნებრივ თუ ხელოვნურ ღრმულებში მოწყობილ ნეკროპოლებს, რომლებიც სხვადასხვა ზომისა და ფორმის თიხის ჭურჭელში მოთავსებული ათეულობით კრემაცირებული ნეშტისგან შედგებოდა. ნაშეი მასით საესე, სარქველიანი ქოთნები პირებით შეწყვილებულ პითოსებში ან პირდაპირ კლდოვან იატაკებზე იდგა და მიწის ფენით იყო დაფარული [331, გვ. 147]. ნიშანდობლივია, რომ უკანასკნელი მონაცემებით, თვით საკულტო ანსამბლი იაზილიქიაც (დაარსებულია დაახ. ძვ. წ. XV ს-ში), კლდში ნაკვეთ სამლოცველოთა და ანალოგიურ ქვაბოვან სამარხთა ერთობლიობას წარმოადგენს [546, გვ. 22-24].

როგორც ვხედავთ, სამშვილდის ქვაბების კრემაციული სამარხისა და იაზილიქიას მიდამოების ნეკროპოლების როგორც ქრონოლოგიური, ისე ტიპოლოგიური სიახლოვე აშკარაა. ცხადია ხეთურ სახელმწიფოში, რომლის შემადგენელი მოსახლეობა, მეცნიერთა უმრავლესობის აზრით რამდენადმე განსხვავებულ ეთნოსთა და კულტურათა კონგლომერატს წარმოადგენდა, მიცვალბულთა დაკრძალვის წესიც ალბათ არაერთგვაროვანი იქნებოდა. მიუხედავად ამისა, შევეცადებით გავარკვიოთ, რა მიმართებაშია ერთმანეთთან ბოლახქოის აღნიშნულ ტექსტში აღწერილი რიტუალი და "იაზილიქია-სამშვილდის" ტიპის კრემაციული სამარხები.

ლურსმული ტექსტის მიხედვით, კრემაციის ადგილიდან ნეშტის აკლდამაში გადასვენების შემდეგ, სხვადასხვა სახის მსხვერპლშენიერა სრულდებოდა. ჩვენთვის საყურადღებოა, რომ მიცვალბულის სულის სახელზე რამდენჯერმე ჩატარებული ტრაპეზის დროს, იქვე გამართული იყო კერა, რომელზედაც აწყობდნენ მრავალნაირ შესანიარს, ასხამდნენ წმინდა ზეთს და ა. შ. ტექსტში ხაზგასმულია ისიც, რომ რამდენიმე დღის განმავლობაში, განსხვავებული რიტუალების დროს მომზარებულ ღვინის და ლუდის თასებს, აგრეთვე სანოვავის დასაწყობ სინებს თუ სხვა ჭურჭელს, ადგილზე ამტერევდნენ [46, გვ. 42-44].

სამწუხაროდ, ჩვენ ჯერჯერობით ხელი ვერ მიგვიწვდა იაზილიქიას ქვაბ-აკლდამათა გათხრების ზუსტ დოკუმენტაციაზე, რათა გავვერკვია, ხომ არ იყო იქ შემორჩენილი ასეთი

რიტუალის მატერიალური კვალი. სამაგიეროდ, სამშვილდის აღნიშნული გამოქვაბულის იატაკზე დაფიქსირებულია ბრინჯაოს ეპოქისათვის დამახასიათებელი შვერილებიანი კერის (რამდენადმე "ქვაცხელების" ტიპის მსგავსი [266]) და სხვადასხვა სახეობის დამსხვრეული ჭურჭლის ფრაგმენტები (მათი ნაწილის შეკონინებაჲ კი მოხერხდა), რომლებიც ცენტრში აბსოლუტურად ხელუხლებლად მდგარი, კრემაცირებული ნეშტით საესე, თიხის სარქველიანი ქოთნის გარშემოა მიმოხვეული. ასეთი არქეოლოგიური სურათი ძალაუხებურად გვაფიქრებინებს, რომ შესაძლოა მიცვალებულის დაკრძალვისას აჲ აღნერილი ხეთური რიტუალის მსგავსი პროცედურები ჩაუტარებიათ (მით უმეტეს, რომ აღნიშნული ხეთური ტექსტის შედგენა და სამშვილდის ქვაბში მიკვლეული ჭურჭელი დაახლოებით სინქრონულია).*

თუკი ასეთ თანხედრას შემთხვევითად არ მივიჩნევთ და სამშვილდის ქვაბებში შემორჩენილ ამ კრემაციულ სამარხს, აღნიშნული ეპოქის ქართველური და ხეთურ-მითანურ სამეფოთა შემადგენელი ტომების საერთო კულტურული (შესაძლოა ეთნიკური) წრისადმი ეთვნილებს ერთ-ერთ გამოვლინებად ჩავთვლით, დაკრძალვის მსგავსი წესების თაობაზე შედარებით თამამი პიპოთეზების გამოთქმაჲ შეიძლება. მაგალითად, გამორიცხული არ უნდა იყოს, რომ ბოლახ-ქოის ტექსტში მოხსენიებული "ქვის სახლი" სხვა არა იყოს რა, თუ არა გამოქვაბული-აკლდამა: იაზილიკიას მიდამოების კრემაციული სამარხები ხომ სწორედ სამშვილდის ტიპის ქვაბოვან სათავსებადა დადასტურებული? ცენტრალური ანატოლიის იმ რეგიონში, სადაც ბუნებრივი პირობები ოდითგანვე სწორედ ქვის არქიტექტურის განვითარებას უწყობდა ხელს, მასალის ხაზგასმულად აღნიშვნა ტერმინით "ქვის სახლი", ოდნავ უცნაურად გვეჩვენება. გამორიცხული არ არის, რომ ლურსმულ ტექსტში აღნიშნული ტერმინი ისეთივე აზრობრივი დატვირთვითაა გამოყენებული, როგორც საქართველოს (მესხეთის) ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში "კლდის სახლი" და სომხურ ენაში "ქარ-ტუნ" (სიტყვა-სიტყვით "ქვის სახლი"): ორივე ეს ცნება გამოქვაბულ საცხოვრებელს აღნიშნავს [67, გვ. 15].

და მაინც, რომ არა აღნიშნული ლურსმული ტექსტის ჩვენეული ინტერპრეტაცია, მხოლოდ იაზილიკიას რამდენიმე ქვაბოვანი ნეკროპოლის არსებობის საფუძველზე, რამდენად რეალური იქნება მივიჩნიოთ, რომ მიცვალებულთა გამოქვაბულებში დაკრძალვის წესი ხეთურ სამყაროში და მის კულტურული გავლენის არეალებში ფართოდ იყო გავრცელებული?

ცნობილია, რომ წინა აზიისა და ხმელთაშუა ზღვის აუზის ქვეყნების ენეოლითურ თუ ბრინჯაოს ეპოქის სხვადასხვა სტადიათა უძველეს კულტურათათვის, ჩვეულებრივ მოვლენას წარმოადგენდა საზოგადოების გარდაცვლილ წევრთა პირდაპირ მათ სახლებში ან სპეციალურად ამ მიზნით მოწყობილ ტრადიციული საცხოვრებლების ზუსტ იმიტაციებში დაკრძალვა [488, გვ. 92-96] გამოანაკლისს არც ქვაბოვან დასახლებებში მოპინადრე ტომები შეადგენდნენ: მაგალითად, ლევანტში, ბერმებას და ჯერიკოს მიდამოებში დადასტურებულ ენეოლითურ-ადრებრინჯაოს ხანის დასახლებებში, ქვაბ-საცხოვრებლების "ორეულებია" გამოყენებული სამარხებად. ასეთივე სურათია დაფიქსირებული სამხრეთ იტალიის, სიცილიის, სარდინიის ბრინჯაოს ხანის გიგანტური გამოქვაბული კომპლექსების არქეოლოგიური კვლევისას და ა. შ. [566, გვ. 64-68; 480, გვ. 103-110].

აღნიშნულ კულტურათა გავრცელების რეგიონებში შემჩნევა შემდეგი კანონზომიერებაჲ: როდესაც ამ ცივილიზაციათა მემკვიდრე საზოგადოებანი, საცხოვრებლების სტილის არჩევანს საბოლოოდ მინისზედა სახლების სასარგებლოდ აკეთებდნენ [39], ძველ საცხოვრებელ-სამარხ

* როგორც აღვნიშნეთ, სამშვილდისა თუ ხრამის ხეობის მსგავსი სტრუქტურის ქვაბებში, შუა საუკუნეების ინტენსიური კულტურული ფენების ქვეშ, გვიანი ბრინჯაოს ხანის თიხის ნაწარმის გარკვეულ რაოდენობა მრავალგზისაა დადასტურებული. ხომ შეიძლება ასეთ ქვაბ-სათავსთა ნაწილ მიიწე, აღნიშნული ტიპის სამარხებად გამოიყენებოდა და მათში ფრაგმენტები ურნების დაფიქსირებული ნივთიერი მასალის და რიტუალური ჭურჭლის ნაწილები იყოს?

კომპლექსებს წინაპართა თაყვანისცემის ადგილებად დაიგულებდნენ ხოლმე და მიცვალებულებსაც ხშირად ისევ ქვაბოვან აკლდამებში მარხავდნენ.

სხვათა შორის, შიდა ქართლის ზოგიერთ ქვაბოვან ძეგლზე ჩვენ მიერ ბოლო ხანებში ჩატარებული გამოკვლევების მიხედვით, ქართული წინაქრისტიანული ხანის კლდის ხუროთმოძღვრების განვითარების პროცესშიც, დროთა განმავლობაში ანალოგიური ფუნქციონალური მონაცვლეობა შეინიშნება. ყოველივე ეს, კიდევ უფრო საფუძვლიანს ხდის ბოლო წლებში გამოთქმულ მოსაზრებას უფლისციხის ქვაბოვანი ანსამბლის თავდაპირველი ფუნქციის თაობაზე [227].

შესაძლოა, ხეთური სამყაროს ზოგიერთ რეგიონშიც ისტორიულ-კულტურული მოვლენები მსგავსად განვითარდა. ბოლოდროინდელი გამოკვლევებით დადგენილია, რომ ხეთურ თუ პროტოხეთურ ცივილიზაციებს, კლდეში ნაკვეთ საცხოვრებლებში ბინადრობის ძირძველი ტრადიციები გააჩნდათ. მაგალითად, კაბადოკიის ვრცელ რეგიონში, უკვე 300-ზე მეტი გამოქვაბული ქალაქია დადასტურებული, რომელთაგანაც თითოეული მინისქვეშ რამდენიმე სართულად ნაკვეთი, ერთმანეთთან გვირაბების სისტემით დაკავშირებული ასეულობით ქვაბ-სათავსისგან შედგება (ტაბ. 92). ამჟამად მეცნიერებს უკვე გააჩნიათ არქეოლოგიური კვლევის შედეგებზე დამყარებული ფაქტობრივი მონაცემები იმის თაობაზე, რომ ამ ტერიტორიებზე მიკვლეული, მომდევნო ეპოქებში მრავალგზის რეოკუპირებული და რეკონსტრუირებული მინისქვეშა თუ კლდოვან ქარაფებში განფენილი დასახლებების კვეთა, სწორედ ხეთების სახელმწიფოს დროსაა დაწყებული [533, გვ. 132-144]. ეს გარემოება, ზემოთ აღნიშნულ უძველეს ცივილიზაციათათვის საერთო ტენდენციის გათვალისწინებით, კიდევ უფრო გასაგებს ხდის საკითხს, თუ რამ გამოიწვია ხეთურ სახელმწიფოში მიცვალებულთა ქვაბოვან სათავსებში დაკრძალვის ტრადიციის ფართოდ გავრცელება. უფრო მეტიც, თუკი ამ ლოგიკით ვიხელმძღვანელებთ, თვით მიცვალებულთა კრემაციის ნესიც, შესაძლოა არა მხოლოდ საკრალური მნიშვნელობით იყოს დატვირთული, არამედ პრაქტიკულითაც: მინისზედა საცხოვრებლებისგან განსხვავებით, საზოგადოების გარდაცვლილი წევრების ქვაბთა კლდოვან იატაკებში ინგუმაციური მეთოდით დაკრძალვა მთელ რიგ უხერხულობებს გამოიწვევდა.

როდესაც ხეთურ სამყაროში მიცვალებულთა ქვაბ-სათავსებში დაკრძალვის ტრადიციის შესაძლო მასშტაბზე ვსაუბრობთ, მხედველობიდან არც შემდეგი გარემოება უნდა გამოვკრჩეს. ხეთურ-მითანურ იმპერიათა უშუალო მემკვიდრე სახელმწიფოებში — ფრიგია, ურარტუ, ლიდია, ლიკია, პაფლაგონია და სხვ., აგრეთვე მათ მეზობელ მიდიაში, გამოქვაბულ აკლდამებში მიცვალებულთა დაკრძალვის ნესი (თუმცა, უმეტესად არაკრემაციული), უკვე ჩვეულებრივ მოვლენას წარმოადგენდა, რაც აღნიშნული ტრადიციის უძველეს ადგილობრივ ფესვებზე უნდა მიგვითითებდეს.

მეორე მხრივ, მიცვალებულთა კრემაციის და გამოქვაბულ სათავსებში დაკრძალვის ნესი, ძვ. წ. II ათასწლეულში მხოლოდ ხეთური სამყაროსთვის არ ყოფილა დამახასიათებელი. ადრეულ ბერძნულ ცივილიზაციათათვის, მიკენური პერიოდიდან მოყოლებული (ჰომეროსის "ილიადას" თუ ტროას გათხრების მიხედვით), არქაული პერიოდის ჩათვლით, მიცვალებულთა კრემაცია და ჭურჭელში მოთავსება მიღებული იყო, მაგრამ ნეშტის გამოქვაბულში დაკრძალვის შემთხვევა ჯერჯერობით დადასტურებული არ არის. სამაგიეროდ, მიცვალებულთა ურნისებრ ჭურჭელში (უმთავრესად ალბათ კერამიკულში) მოთავსებული კრემაცირებული ნეშტების დაკრძალვა კლდეში ნაკვეთ ნიშებსა თუ გამოქვაბულებში, ამ სამარხებთან კი წინაპართა კულტთან დაკავშირებული ქვაბ-სალოცავების მონყოფა, საკმაოდ გავრცელებული ყოფილა ხმელთაშუა ზღვის აუზის რეგიონების ზოგიერთ სხვა უძველეს სახელმწიფოთა

ნიაღვრე. მაგალითად, ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე, დღევანდელი ბულგარეთის ტერიტორიაზე, კლდოვან მასივებში არც-თუ იშვიათად გვხვდება სხვადასხვა ზომის, უფრო ხშირად კი დაახ. 30-50 სმ სიგრძე-სიგანის სწორკუთხა, ტრაპეციული ან ოვალური მოხაზულობის ნიშპელრმავეები. საზღვარგარეთელი მეცნიერები მათ წარმოშობას, ამ რეგიონში თრაკიული ტომების გამოჩენას უკავშირებენ, თუმცა ნიშპების ფუნქციის თაობაზე ზუსტი ვერსია არ გააჩნიათ (მათ ზოგადად "საკულტოდ" მოიხსენიებენ) [311]. ჩვენი აზრით ისინი სხვა არა შეიძლება იყოს, თუ არა კრემაციული ფერფლიანი ურნების (ალბათ თიხის) შესალაგებელი თაროები. ასეთი შეხედულების მართებულობაში საბოლოოდ დაერწმუნდით, როდესაც ბულგარეთში, "ჰარმან კაიას" სახელწოდებით ცნობილი კლდოვანი მასივის ფარგლებში, ნიშპ-თაროების ერთ-ერთ ასეთ დაჯგუფებაში, მივაკვლიეთ არასწორი გეომეტრიული ფორმის მოზრდილ გამოქვაბულს, რომლის შესასვლელის აქეთ-იქით, სიმეტრიულად გამოკვეთილია ზუსტად აღწერილი ტიპის ორი ნიშპი, რითაც ხაზგასმულია ამ სათავის განსაკუთრებული მნიშვნელობა. გამოქვაბულის იატაკზე, ჩვენი ბულგარელი კოლეგების ნებართვით ჩატარებული არქეოლოგიური დაზვერვის შედეგად, მივაკვლიეთ აღნიშნული რეგიონის გვიანბრინჯაო-ადრეოკინის ხანის ცივილიზაციათათვის ტიპიურ კერამიკული ნაწარმის ფრაგმენტებს.* თითქმის დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ამ კომპლექსის სახითაც საქმე გვაქვს აღნიშნული ეპოქის ქვაბ-სალოცავებისა და ნეკროპოლის ერთობლიობასთან. ამ ფაქტის დადასტურებით, კიდევ უფრო განივრცო კლდის საკულტო ძეგლებისა და ქვაბოვან-კრემაციულ აკლდამათა კომპლექსების გავრცელების არეალი ევროპის მატერიკის სიღრმეში.

სამშვილდის ქვაბებში დადასტურებული და ხმელთაშუა ზღვის აუზის ცივილიზაცი-ათათვის დამახასიათებელი კრემაციული სამარხების მოწყობის წესის ანალოგიურობა, ძვ. წ. II ათასწლეულის მე-2 ნახევარში ამ რეგიონთა მოსახლეობის მეტ-ნაკლებად მჭიდრო კულტურულ ურთიერთობაზე მეტყველებს. ცხადია, მხოლოდ ცალკე აღებული ეს ფაქტი, აღნიშნულ ხალხთაგან რომელიმე კონკრეტულ ჯგუფსა და ამავე ეპოქის წინარე-ქართულ ტომებს შორის ეთნიკური ერთობის დამამტკიცებელ არგუმენტად არ გამოდგება. მეორე მხრივ, თუკი გავითვალისწინებთ კულტურის კომპონენტთა იმ ფართო სპექტრს, რომელიც მრავალი ცნობილი მეცნიერის აზრით ხეთურ-მითანურ სამყაროსა და იმჟამინდელ საქართველოს მოსახლეობას აკავშირებდა, ჩვენ მიერ შენიშნულმა ტრადიციითა მსგავსებამ, ამ საკითხის დაზუსტებაში შესაძლოა არცთუ უმნიშვნელო როლი შეასრულოს.

სამშვილდის ამ კომპლექსების არქეოლოგიურად შესწავლილ ყველა დანარჩენ ქვაბში დადასტურებული ბრინჯაოს ეპოქის სხვადასხვა სტადიის ნივთიერი მასალის შემადგენლობა და განფენის სურათი, ჯერჯერობით სათავსოა მხოლოდ და მხოლოდ სამოსახლო დანიშნულებით გამოყენებაზე მეტყველებს. ქვაბ-სათავსოა იატაკებზე საყოფაცხოვრებო დანიშნულების მრავალფეროვანი თიხის ჭურჭლისა და ობსიდიანის თუ აკეთის ანატაკეცების განფენამ, აგრეთვე სტაციონარული და გადასატანი კერების ნაშთების დადასტურებამ, ამ ტიპის კლდის ძეგლთა დანიშნულების შესახებ ჩვენ მიერ ადრე შემუშავებული აზრი განამტკიცა: ცხადია, რომ აქაც საქმე გვაქვს ბრინჯაოს ეპოქის სხვადასხვა ეტაპის კლდის საცხოვრებელთა ერთობლიობასთან, ხოლო სამარხებად ისინი გამოწვევის სახით ან ოდნავ მოგვიანებით, ინტენსიური ცხოვრებიდან დროის გარკვეული ინტერვალის შემდეგ გამოიყენებოდა (გვიან ბრინჯაოს ხანაშივე). ცხადია,

* 1999 წელს, სამხრეთ ევროპის კლდის ძეგლების კვლევისადმი მიძღვნილი III საერთაშორისო სიმპოზიუმის გასვლითი პროგრამების ფარგლებში ჩატარებულ ამ კვლევაში, ქართული მხრიდან მონაწილეობდნენ ნ. ბახტაძე, ლ. მირიანაშვილი, თ. ჯოჯუა, დ. ჩიხლაძე და თ. ხოშტარია.

ნიეთიერი კვალის ფრაგმენტულობის გამო, ამ კლდის დასახლებაში დაფიქსირებულმა სურათმა დეტალური წარმოდგენა ვერ შეგვიქმნა საქართველოს ტერიტორიაზე, ბრინჯაოს ხანის სხვადასხვა ეტაპზე მოხინაძრე ტომთა ყოფა-ცხოვრებისა და სამეურნეო საქმიანობის სურათის შესახებ (განსაკუთრებით ეს ითქმის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის პლასტებზე), თუმცა, თვით აღნიშნულ ეპოქის ქვემო ქართლში მოსახლეობის მოზრდილი ჯგუფების გამოქვაბულ საცხოვრებლებში ბინადრობის ფაქტი, სრულიად ახალი სიტყვა აღმოჩნდა ქართულ ისტორიოგრაფიაში.*

რაც შეეხება ურთიერთკავშირს უძველეს კლდის დასახლებებსა და ანტიკურ ნაქალაქარ სამშვილდეს შორის, ამ საკითხის შესახებ გადაჭრითი აზრის გამოთქმა ჯერჯერობით ჭირს. და მაინც, ჩვენი აზრით, ამ უმნიშვნელოვანესი დასახლებული პუნქტის წარმოშობაში, გადამწყვეტი თუ არა, არსებითი როლი მაინც უნდა შეესრულებინა მის ფარგლებში ადრე არსებულ ქვაბ-საცხოვრებელთა კომპლექსებს. ანტიკური ხანის ნაქალაქარებსა და მათი შემოგარენის უძველეს ქვაბოვან დასახლებათა ურთიერთმიმართების საკითხებს, უფრო ვრცლად ნაშრომის მომდევნო თავში შევხებით.

სამშვილდის ქვაბთა არქეოლოგიური კვლევისას განსაკუთრებით ნათლად გამოხატული შედეგები, ქვემო ქართლის ამავე ტიპის დანარჩენ ქვაბთა კომპლექსებზეც შეიძლება განავრცოთ და ამით ის ნაკლოვანებები შევასოთ, რაც მათში უძველესი კულტურული ფენების მეტად ფრაგმენტულად შემონახულობით იყო გამოწვეული. ასეთი ურთიერთ შემავსებელი ფაქტების გათვალისწინებით, ამ მხარის ჩვენთვის საინტერესო კლდის ძეგლთა არქეოლოგიური გათხრების ერთობლივმა შედეგებმა, მათი წინასწარი, ხუროთმოძღვრული კვლევის შედეგად გაჩენილ პრაქტიკულად ყველა არსებით კითხვას გასცა პასუხი.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ამ კომპლექსთა შემადგენელი ქვაბების აბსოლუტური უმრავლესობის ხელოვნურ წარმოშობაზე მიმანიშნებელ ფაქტებს, სათავესა საფუძვლიან არქეოლოგიურ შესწავლამდე მივაქციეთ ყურადღება. ჩვენ არ გვულისხმობთ მხოლოდ ქვაბთა გამონგრევისას ბზარებში ჩარჩენილი ხის სოლების ნაშთებს და იმ გარემოებას, რომ სათავესა დიდ ნაწილში, უსწოროდ გამოყვანილი იატაკები იმთავითვე, კვეთისას წარმოქმნილი ნამსხვრევი ღორღითაა მოსწორებული — ეს ნიშნები შეიძლება მღვიმეთა ინტენსიური გაფართოების კვალადაც მიგვეჩნია. ქვაბ-სათავესა ძირითადი მოცულობების ხელოვნურად შექმნაზე, უწინარეს ყოვლისა მათი სივრცობრივ-გეგმარებითი ანალიზი მიგვაწინებდა: ქვაბთა ნებისმიერი ჯგუფის არქიტექტურულ ანაზომებზე თვალის ერთი გადავლენითაც ჩანს, რომ სათავეებს და კომუნიკაციებს ადამიანის ყოფა-ცხოვრებაზე გათვლილი მოდული უდევს საფუძვლად, მრავალი ქვაბი კი გეომეტრიულთან საკმაოდ მიახლოებული ფორმისაა და ერთმანეთისგან კედელივით თხელი კლდის მასითაა გამოყოფილი (ტაბ. 5-30). ცხადია, ასეთი სივრცობრივი სტრუქტურის მღვიმეების რამდენიმე იარუსად განფენილი ერთობლიობები ბუნებაში არ არსებობს. იმის დაშვება, რომ კომპლექსთა ადგილზე თავის დროზე ორიოდ, თუნდაც ქვის ხანისა თუ ადრესამინათმოქმედო კულტურის მატარებელ ადამიანთა ჯგუფების მიერ ათვისებული,

* აქ არ შეიძლება კიდევ ერთხელ არ გაიხსენოთ ის დიდი გულისყური, რასაც ამ აღმოჩენის მიმართ ჩვენი სახელოვანი მეცნიერი, ბატონი ალექსანდრე (ლალი) ჯავახიშვილი იჩენდა. მისი აზრითაც, სამშვილდის ქვაბებში დადასტურებულმა არქეოლოგიურმა სურათმა (რაც მან ადგილზეც კი მოინახულა), საბოლოოდ მოსპო ეჭვის საბაბი ქვაბთა ამ ტიპის კომპლექსების უძველესი წარმოშავლობის თაობაზე. მაგალითად, ერთ-ერთ ოფიციალურ მიმართებაში, რომელიც აღნიშნული მიმართულებით კვლევა-ძიების გაგრძელების გზების ძიებას შეეხებოდა, პატივცემული მკვლევარი წერდა: "...მე საეჭვოთი ვიზიარებ ნოდარ ბახტაძის შეხედულებებს წინაპრისტიანულ ხანაში ქართული კლდის ხუროთმოძღვრების განვითარების შესახებ. ჩემთვის აგრეთვე სრულიად მისაღებაა მისი პირობება უძველესი ქართული კლდის ძეგლების ადგილის შესახებ წინა აზრისა და ევროპის კლდის ხუროთმოძღვრების ისტორიაში" (წერილის ასლი ინახება ნ. ბახტაძის პირად არქივში).

ბუნებრივი სიღრუე არსებობდა (სხვადასხვა ზომის, უსისტემოდ მიმოფანტული, ბუშტისებური ნარმოშობის მღვიმეები ძეგლთა მიმდებარე კლდეთა მასივებში მართლაც გვხვდება), ამ ძეგლთა საბოლოო გეგმარებითი პრინციპების შესახებ მსჯელობისას, არსებითად არაფერს ცვლის.

ის ფაქტი, რომ აღნიშნული ქვაბთა კომპლექსების ძირითადი ბირთვები ერთიანად ადამიანთა გამიზნული ქმედების ნაყოფს წარმოადგენს, და რომ გარდა მექანიკურად დაზიანებული ფასადების ქვის კედლებით აღდგენის შემთხვევებისა, ანტიკურ ხანასა თუ შუა საუკუნეებში მათ გეგმარებას განსაკუთრებული ცვლილება აღარ განუცდია, საბოლოოდ არქეოლოგიური გათხრების შედეგად დადასტურდა. ბრინჯაოს ხანის გვიანი ეტაპების კულტურული ფენების მეტ-ნაკლებად შემონახული ფრაგმენტები, ქვაბ-სათავსთა იატაკების შემდგომ ეპოქებში ხელუხლებელ ყველა ზონაში აღმოჩნდა, რაც ცალსახად მეტყველებს ამ კომპლექსების პრაქტიკულად დღემდე მოღწეული ხუროთმოძღვრული სახით ჩამოყალიბებაზე ცხოვრების ადრეული ფაზების დროს.

ბუნებრივია, აღნიშნულ მტკიცებულებათა საფუძველზე, გადასინჯვა მოითხოვა ზოგიერთი მკვლევარის ვარაუდმა ამ ძეგლთა მასობრივად ბუნებრივ სიღრუეთა გაფართოების შედეგად შექმნის თაობაზე [144, გვ. 258].

არქეოლოგიურმა კვლევამ რამდენადმე ნაკლები სიცხადე შეიტანა თითოეული ამ კომპლექსისა და მათი შემადგენელი ქვაბების შექმნის ხანის დაზუსტების საქმეში. ქვაბ-სათავსებში მოპოვებულ მასალებზე დაყრდნობით, ტიპურ მოვლენად მხოლოდ მათში გვიანი ბრინჯაოს ხანის კულტურულ ფენათა ნაშთების არსებობა შეიძლება ჩაითვალოს. ამ ხანის ნივთიერი მასალის მეტ-ნაკლები რაოდენობით შემცველობა, ჩვენ მიერ შესწავლილი ძეგლების უძველესი პლასტიკისთვის იმდენად ტიპური აღმოჩნდა, რომ მუშაობის გარკვეულ ეტაპზე გაჩნდა საცდური, აღნიშნული კომპლექსების მასობრივად შექმნა მხოლოდ გვიანბრინჯაოს ეპოქასთან დაგვეკავშირებინა. მეორე მხრივ, ასეთი დაშვების შემთხვევაში, როგორ უნდა აგვეხსნა ზოგიერთი ქვაბოვანი სათავსის უძრავ ფენაში გაცილებით ადრეული ნაკეთობების თუნდაც უმნიშვნელო რაოდენობით აღმოჩენა? მიუხედავად იმისა, რომ ყველა არქეოლოგიურად შესწავლილ კომპლექსში მიკვლეული, დანამდვილებით თრიალეთური კულტურის სხვადასხვა ეტაპებთან დაკავშირებული თიხის ნანარმის ფრაგმენტები სულ 4-5 ათეული ნიმუშითაა წარმოდგენილი, ხოლო ადრეებრინჯაოს ხანისთვის (მტკვარ-არაქსული კულტურის ბოლო სტადიებისთვის) ტიპური კერამიკის ფრაგმენტები მხოლოდ თითებზე ჩამოსათვლელია, მათი სხვადასხვა კომპლექსის შემადგენელ ქვაბთა უძველეს კულტურულ ფენებში დაფიქსირება, მეტად ყურადსაღები ფაქტია.

ჩვენთვის ცნობილია, რომ კლდეში ნაკვეთი ძეგლების სპეციფიკური თვისება, გამძლეობა, ხშირად მათში ცხოვრების რამდენიმე ფაზას უზრუნველყოფს მნიშვნელოვანი წგრვის გარეშე. ბუნებრივია, ცხოვრების ყოველი მომდევნო ეტაპი ფაქტიურად ანადგურებს კლდეგან იატაკებზე შემორჩენილ ნინა პერიოდის ნივთიერ მასალას. ამდენად, ასეთ ძეგლებში დადასტურებული, ცხოვრების ნინა ფაზების უკიდურესად მწირი მატერიალური ნაშთიც კი, შესაძლოა საკმაოდ აქტიური ცხოვრების კვალი აღმოჩნდეს.

აქედან გამომდინარე, თუკი ქვემო ქართლის ქვაბოვან დასახლებებში მოპოვებულ შუა საუკუნეების (ე.ი. ცხოვრების ბოლო ეტაპის) ნივთიერ მასალას, რეოკუპაციის შემდგომ გადარჩენილ, გვიანბრინჯაოს ხანის ნანარმს შევუფარდებთ რაოდენობრივად, კიდევ უფრო ადრეული ეპოქის, შუაბრინჯაოს ხანის მასალის სიმცირე, აუცილებლად ქვაბების ეპიზოდურად გამოყენების ნიშნად აღარ მოგვეჩვენება — გეომეტრიული რეგრესია დაახლოებით თანაბარია. ალბათ იგივე შეიძლება ითქვას შუაბრინჯაოს ხანის თრიალეთური ყორღანების თუ ბედენური ტიპის ნაკეთობათა თანაფარდობაზე მტკვარ-არაქსული ტიპის მასალის მიმართ.

წარმოდგენილი მსჯელობის ფონზე, სრულიად ლოგიკური იქნება, თუკი კომპლექსების შემადგენელი ქვაბების ერთ ნაწილს მაინც, შუა ან ადრებრინჯაოს ხანაშივე შექმნილად მივიჩნევთ. აქ უნდა გავიხსენოთ, რომ სწორედ ადრებრინჯაოს ხანის (მტკვარ-არაქსული და ბედნური ტიპის) კერამიკის ფრაგმენტები (ტაბ. 53:5,6 და სხვ.) გვაქვს დაფიქსირებული სამშვილდეში, ხრამის ხეობის მარცხენა კომპლექსის ერთ-ერთი, სრულიად ტიპური, №12 ქვაბ-სათავისი (ტაბ. 5:2) საამშენებლო ფენაში — ახლად ნაკვეთი კედლების ნამსხვრევებით მოსწორებულ იატაკში. შესაძლოა ეს ფაქტიც იმაზე მეტყველებდეს, რომ კომპლექსების კვეთა (ან ბუნებრივი მღვიმეების „ტოტალური“ რეკონსტრუქცია), სწორედ ამ ეპოქაში დაუწყიათ.

ისევ და ისევ ნივთიერი მასალის უკიდურესი სიმწირის გამო, ჯერჯერობით ვერ ვახერხებთ ამ კომპლექსთა შემადგენელი სათავისების მყარად დასაბუთებულ ქრონოლოგიურ დიფერენციაციას აღნიშნული ეპოქის ფარგლებში. მიუხედავად ამისა, გამომდინარე იქიდან, რომ ადრებრინჯაოს ხანის ნივთიერი კვალი ჯერჯერობით მხოლოდ არასწორი გეომეტრიული ფორმის ქვაბებში დადასტურდა, გამორიცხული არ არის, რომ ამ კომპლექსის შემადგენელი, პრიმიტიული გეგმარების ქვაბები აღნიშნულ ეპოქას განეკუთვნებოდეს, ხოლო სივრცობრივად მონესრიგებულად გადწყვეტილი ქვაბთა ჯგუფები კი მომდევნო, შუა ან გვიანბრინჯაოს ხანას.

კვლევის დღევანდელ ეტაპზე, ჩვენს ხელთ არსებული ობიექტური მონაცემები, ქვემო ქართლის კლდის დასახლებათა წარმოშობის ვითარების და ფუნქციონირების ქრონოლოგიური ჩარჩოების უფრო ზუსტად განსაზღვრის საშუალებას არ იძლევა. სწორედ ამიტომ, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება მატერიალური კულტურის ამ უაღრესად საინტერესო ძეგლთა განხილვას საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდინარე თანადროული ისტორიული პროცესებისა და მსოფლიოს მახლობელი რეგიონების უძველეს კულტურათათვის დამახასიათებელი ანალოგიური ტრადიციების ფონზე.

ქვემო ქართლის ბრინჯაოს ხანის კლდის ქაზლუბის ადგილი საქართველოს და მსოფლიოს უძველეს ცივილიზაციებთან ისტორიად

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ჩვენ მიერ ჩატარებული ხუროთმოძღვრული და არქეოლოგიური კვლევის შედეგად კარდინალურად შეიცვალა ქვემო ქართლის გამოქვაბული კომპლექსების ფუნქციისა და შექმნის ეპოქის შესახებ ქართულ მეცნიერებაში დამკვიდრებული შეხედულება*, მაგრამ მთელი რიგი ობიექტური მიზეზების გამო, ცალკეული ძეგლებისა თუ მათი შემადგენელი ქვაბ-სათავისთა ჯგუფების შექმნის თარიღის დაკონკრეტება გაძნელდა.

დღეს ჩვენთვის დანადგვილებით მხოლოდ ისაა ცნობილი, რომ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ქვემო ქართლის ვრცელ ტერიტორიებზე მცხოვრები მოსახლეობა (და როგორც შემდეგ დაეინახავთ, აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგიერთ სხვა რეგიონშიც), ინტენსიურად იყენებდა სხვადასხვა მიზნით შექმნილ გამოქვაბულ კომპლექსებს.

როგორც ჩანს, ამ ეპოქაში (ყოველ შემთხვევაში ძვ. წ. II ათასწლეულის მე-2 ნახევარში მაინც), მოსახლეობის საკმაოდ მობრძილი ჯგუფები ჯერ კიდევ კლდეში ნაკვეთ დასახლებებში ბინადრობდა. ამასთან, საკმაოდ არგუმენტები გავაჩნია ვივარაუდოთ, რომ საცხოვრებლის ამ ტიპის არჩევანი იმხანად უკვე მრავალსაუკუნოვან ადგილობრივ ტრადიციაზე იყო დამყარებული და თვით ამ კომპლექსთა დიდი ნაწილი, ბრინჯაოს ეპოქის ადრეულ სტადიებზე შექმნილი

* ცხადია, ვგულისხმობთ ამ ტიპის ძეგლთა ერთ ნაწილს, რომელიც ჩვენ მიერ განხორციელებულ ფიქსაციის სამუშაოებამდე, ზოგადი აღწერის დონეზე მაინც ფიგურირებდა სამეცნიერო მიმოქცევაში.

ქვაბოვანი დასახლებების ბაზაზე იყო აღმოცენებული.

ჩვენ ხელთ არსებული არქეოლოგიური მასალის ანალიზის საფუძველზე აღბათ ისიც უნდა დავუშვათ, რომ ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე, ადრებრინჯაოს ხანაშივე, მტკვარ-არაქსის გვიანი სტადიის „კლასიკური“ კულტურის პარალელურად, გავრცელებული იყო ამ კულტურის თუნდაც ძალზე ლოკალური სახესხვაობა, რომლის მიმდევარი მოსახლეობის ნაწილი, ალიზისა თუ ხის კარკასზე ნაღესი საცხოვრებლების ნაცვლად [266; 240], ქვაბოვან დასახლებებში ბინადრობდა. აღნიშნული მოსახლეობის საცხოვრებელთა ასეთ ტიპოლოგიურ მრავალფეროვნებაზე შესაძლოა ის გარემოებაც მიგვიჩივებდეს, რომ ამ კულტურის დასახლებები თუ სამაროვნები ხშირად ერთმანეთის მეზობლად გვხვდება (მაგალითად, სამშვილდე, ხადიკი, ზურტაკეტი [198, გვ. 202; 167] და სხვ.). ამ ვარაუდის მართებულობის გასარკვევად, უნდა მიმოვიხილოთ ფაქტობრივი მონაცემები იმის თაობაზე, თუ რამდენად იყო გავრცელებული აღნიშნული ეპოქის საქართველოს სხვა მხარეებსა და მსოფლიოს მახლობელი რეგიონების იმავდროულ კულტურათა ნიადაში, საცხოვრებლების მონყოფის ანალოგიური ტრადიცია.

ქართველი არქეოლოგების გამოკვლევები ცალსახად მიგვანიშნებს იმაზე, რომ ადრებრინჯაოს ხანაში, მოსახლეობის მღვიმოვან დასახლებებში ბინადრობის წესი (ღია სადგომებთან ერთად), დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ რაიონში ჩვეულებრივ მოვლენას წარმოადგენდა. მაგალითად, ამ ხანის კულტურული ფენები მრავლადაა დადასტურებული რიონ-ყვირილას აუზის მღვიმეებში: სამელე კლდე, დარკვეთი, საგვარჯილე, სამერცხლე კლდე, ცუცხვათი, მონამეთა და სხვ. [54; 112; 414]. უფრო მეტიც, ამ რიგის, ქრონოლოგიურად მრავალპლასტიან ძეგლთაგან უმრავლესობაში, თუნდაც ზოგიერთ ჰორიზონტზე, სწორედ რომ მტკვარ-არაქსული ფენებია მიკვლეული (ხშირად მაიკოპური ტიპის ნივთიერ მასალასთან ერთად) [214]. მართალია, ჩამოთვლილი საცხოვრებლები, როგორც წესი ბუნებრივ, კარსტულ მღვიმეებშია მოწყობილი (გაცილებით იშვიათად კი ხელოვნურად მხოლოდ რამდენადმე გაფართოებულ-მოწესრიგებულ სივრცეებში), მაგრამ პრინციპი „ტროგლოდიტური“ წესით ცხოვრებისა, აქაც აშკარად დაცულია.

ასეთ ფონზე, ნაკლებად მოსალოდნელია, რომ აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოში ბინადარ მტკვარ-არაქსული კულტურის მიმდევარ მონათესავე ტომებს, საცხოვრებლების მოწყობის ესოდენ მსგავსი ჩვევა ერთმანეთისგან სრულიად დამოუკიდებლად შეეშუშავენინათ. უფრო სავარაუდოა, რომ აღნიშნული ტრადიცია, ტომთა ამ ორ დაჯგუფებას ერთმანეთისგან გადაეღო ან საერთო წინაპრებისგან, საქართველოსა თუ ჩვენ მომიჯნავე რეგიონებში გავრცელებული ადრესამინათმოქმედო ცივილიზაციებისგან, „პროტომტკვარ-არაქსული“ მოსახლეობისგან მიეღო მემკვიდრეობით.

ამ ჰიპოთეზის განხილვისას ერთ წინააღმდეგობას მაინც ვაწყდებით. კერძოდ, დგება შემდეგი საკითხი: რით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული ის გარემოება, რომ დაახლოებით ერთსა და იმავე ხანაში, პრაქტიკულად ერთი და იგივე კულტურის მატარებელი ტომების გარკვეული ნაწილი, ქვემო ქართლში მხოლოდ ხელოვნურ გამოქვაბულებში ბინადრობდა, დასავლეთ საქართველოში კი კარსტული წარმოშობის მღვიმეებში? ამ მოვლენის ერთ-ერთ მიზეზი შესაძლოა იმაში მდგომარეობდეს, რომ ქანების გეოლოგიური აგებულებიდან გამომდინარე, დასავლეთ საქართველოს აღნიშნულ რეგიონში, ქვემო ქართლთან შედარებით მნიშვნელოვნად მეტია დიდი მოცულობის ცარცულ-კარსტული წარმონაქმნები, რომელთა ერთი ნაწილი ხეობათა ფლატეებისკენაა გახსნილი. სწორედ ამიტომ, გამოირცხული არ არის დავუშვათ, რომ ადრებრინჯაოს ხანაში აქ მოსული მოსახლეობის ნაწილი, რომელმაც წინარე ბინადრობის რეგიონიდან (სავარაუდოდ ქვემო ან შიდა ქართლიდან), ქვაბ-საცხოვრებელთა კვების ტრადიცია მოიტანა, ამჯერად აღნიშნულ „მზამზარეულ“ მღვიმეებში დაბინავდა.

ჩვენთვის არქეოლოგიური მონაცემებით კარგადაა ცნობილი, რომ იგივე მღვიმური ძეგლების დიდი ნაწილი, ჯერ კიდევ ენეოლითის ხანაში ყოფილა ინტენსიურად ათვისებული [198, გვ. 251-256; 214; 54]. აქედან გამომდინარე, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ახალმა, "მტკვარ-არაქსელმა" მოზინადრებმა "ცხელ კვალზე" ათვისეს რამდენადმე განსხვავებული, ადრესამინათმოქმედო კულტურის მიმდევარი ტომების მღვიმური ნამოსახლარები (გავისხენოთ, რომ ასეთ ძეგლთა უმრავლესობაში, ენეოლითისა და ადრებრინჯაოს ცხოვრების ფაზათა შორის ხანგრძლივ ინტერვალზე მიმანიშნებელი, კულტურულ ფენათა გამყოფი სტერილური შრეები არ შეინიშნება). აღნიშნულ მღვიმურ დასახლებებში მოსახლეობის ასეთი ჩანაცვლების ვარაუდი თუნდაც იმიტომ გვეჩვენება მისაღებად, რომ ისტორიული არგვეთის ტერიტორიაზე მტკვარ-არაქსელი კულტურის აღმოსავლეთ საქართველოდან გავრცელების თეორია დღესდღეობით არასაველეთ საქართველოს მღვიმოვან ნამოსახლარებში მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული, ენეოლითური ფაზის ნივთიერი მასალა ჯერჯერობით დადასტურებული არ არის. ამდენად, ყვირილა-რიონის აუზის ჩამოთვლილ მღვიმურ დასახლებებში მტკვარ-არაქსელი მოსახლეობის კვალს, წინამორბედ ადრესამინათმოქმედო კულტურათა ადგილობრივ ნიადაგზე ევოლუციური განვითარების შედეგად ვერ მივიჩნევთ.

მეორე მხრივ, გამორიცხული არ არის, მომავალმა არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ ადრებრინჯაოს ხანის დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს „ტროგლოდიტა“ საცხოვრებლების აღნიშნულ, მკვეთრ ტიპოლოგიურ დიფერენციაციაში, არსებითი კორექტივები შეიტანოს. მაგალითად, ჩვენ სრულიადაც არ ვართ დარწმუნებულნი, რომ დასავლეთ საქართველოს აღნიშნულ ტერიტორიებზე ადრებრინჯაოს ხანაში ბინადარი ტომები კლდეში ხელოვნური ქვაბების კვეთას საეხებით არ მისდევდნენ. არ უნდა დაგვაიწყდეს, რომ სწორედ იმ მხარეში და ხშირად კლდეთა იმავე მასივებში, სადაც აღნიშნული ეპოქის მღვიმე-საცხოვრებლებია დაფიქსირებული, გამოკვეთილია ქვაბთა საკმაოდ მოზრდილი, მრავალ-იარუსიანი კომპლექსები, რომელთა ზოგადი სტრუქტურა და მათი შემადგენელი ზოგიერთი ქვაბ-სათავსის სიერცულ-გვეგმარებითაა გადაწყვეტა საკმაოდ ახლოს დგას ქვემო ქართლის ჩვენ მიერ შესწავლილ კომპლექსებთან. ასეთი ძეგლების მაგალითებად შეგვიძლია დავასახელოთ მდინარე ყვირილას აუზში მდებარე წილთოს, რგანის, კაცხის, მღვიმეის, ცუცხვათის, დიდ-ლელის და ჯრუჭულას ხეობის ქვაბთა კომპლექსები, რომლებიც იქ დადასტურებული შუა საუკუნეების მრავალფეროვანი მინაშენებისა და არქეოლოგიური ფენების გამო, ერთიანად ამ ეპოქის სახიზრებად და სამონასტრო ქვაბ-სენაკებად არის მიჩნეული [95; 72] (ტაბ. 97:2,3). ცხადია, აღნიშნული ქვაბოვანები დღევანდელ სახით მართლაც შუა საუკუნეების ძეგლებად აღიქმება, მაგრამ ქვემო ქართლის ქვაბთა კომპლექსების პირველმკვლევარებიც ხომ ცხოვრების ბოლო ფაზების დროს განხორციელებულმა სამშენებლო რეკონსტრუქციებმა და იატაკების ზედა შორიზონტების არქეოლოგიურმა მასალამ შეიყვანა შეცდომაში?

მდინარე ყვირილას აუზის აღნიშნულ ქვაბთა კომპლექსთაგან ზოგიერთი (რგანი, სამერცხლე კლდე, ცუცხვათი, წილთო და სხვ.), პრაქტიკულად თავის შემადგენლობაში (როგორც წესი იარუსების ქვედა რეგისტრებში) მოიცავს ზემოთ აღნიშნულ მღვიმე-სადგომებს, სადაც არქეოლოგიურადაა დადასტურებული ენეოლითისა და ბრინჯაოს ხანაში ცხოვრების კვალი. სწორედ ამიტომ, გამორიცხული არ არის, რომ ერთ კომპლექსში მოქცეულ ამ ძეგლთაგან, ადრებრინჯაოს ხანაში მხოლოდ კარსტული მღვიმეები კი არ იყო გამოყენებული საცხოვრებლად, არამედ ხელოვნურად მნიშვნელოვნად მოწესრიგებული ან ერთიანად ნაკვეთი გამოქვაბულების ერთი ნაწილიც, რომლებიც საფასადო ნაწილების ჩამოშლამდე არცთუ ძნელად მისადგომი იქნებოდა.

ჩვენი ვარაუდის მართებულობა ყვირილას ხეობის ქვაბთა კომპლექსების შესაძლო

მრავალპლასტიანობის თაობაზე, ცხადია მხოლოდ მათი ფართომასშტაბიანი არქეოლოგიური კვლევის შედეგად გაირკვევა: ქვემო ქართლის მსგავსი კომპლექსების შესწავლის გამოცდილება გეკარნახობს, რომ რეოკუპაციის ყოველი შემდგომი ფაზა, ამ ტიპის ძეგლებში უძველეს კულტურულ ფენებს მინიმუმამდე ამცირებს. სამუხაროდ, ყვირილას ხეობის ხელოვნურ გამოქვაბულთა აღნიშნული კომპლექსები ჯერჯერობით არქეოლოგიურად სრულიად შეუსწაველია, ამიტომ იძულებული ვართ ყურადღება შემთხვევითი აღმოჩენის ერთადერთ ფაქტზე გაავამახვილოთ.

1953 წელს ჭიათურის რაიონის გამოქვაბულთა საინჟინრო-არქიტექტურული შესწავლის მიზნით, ალბინისტური ექსპედიცია მოაწყო პროფესორმა დ. მშენიერაძემ [180]. ამ ექსპედიციის ინტერესთა სფეროში მდინარე ყვირილას ხეობის ზემოთ აღნიშნული ტიპის ქვაბთა კომპლექსებიც მოექცა. აღნიშნულ სამუშაოებში მხოლოდ მოყვარული ისტორიკოსები მონაწილეობდნენ, ამიტომ გასაკვირი არ არის, რომ კვლევა-ძიების გამოქვეყნებულ შედეგებს არაპროფესიონალური ნააზრევის კვალი ატყვია. სამაგიეროდ, ექსპედიციის მიერ ყოველგვარი ნესების დაცვის გარეშე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა, ჩვენ ამჟამინდელი ინტერესის თვალსაზრისით, მაინც საყურადღებო გამოდგა*. ჩვენ ვგულისხმობთ სოფ. რგანის მიდამოების გამოქვაბულებში მიკვლეულ თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებს. ამ ნაწარმში, განვითარებული მუა საუკუნეებისათვის ტიპიურ კერამიკის ნატეხებთან ერთად წარმოდგენილია შავპრიალა, ვარდისფერსარჩულიანი და ნაბლისფერი პრიალა ჭურჭლების ათიოდე ფრაგმენტიც. ნატეხების უმეტესობა უფორმოა, მაგრამ მათში ურევია რამდენადმე სახოვანი ნიმუშებიც. მაგ., საინტიერესოა ყავისფრად ნაპრიალები, მონაცრისფრო სარჩულიანი ქოთნის პირ-გვერდის მოზრდილი ფრაგმენტი, ყელიდან მუცელზე გადასვლის ხაზითურთ, რომელზედაც ნახევარსფერული ყურის ნაწილიცაა შერჩენილი (საინვენტარო № 236) ეს ნაკეთობა აშკარად ადრებრინჯაოს ხანის, მტკვარ-არაქსული ტიპის ჭურჭელს განეკუთვნება [198, გვ. 232]. მთელი რიგი ნიმუშებით, ამავე ეპოქის ნაწარმის ფრაგმენტებს წარმოადგენს აღნიშნული ტიპის დანარჩენი მასალაც.

ამრიგად, წარმოდგენილი თეორიული მსჯელობიდან და აღნიშნული, თუნდაც მწირი ფაქტობრივი არქეოლოგიური მასალიდან გამომდინარე, ადრე ბრინჯაოს ხანაში, დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზეც გარკვეულწილად გავრცელებული უნდა ყოფილიყო არა მხოლოდ მღვიმოვანი, არამედ ნაწილობრივ ხელოვნურ გამოქვაბულებში მოწყობილი საცხოვრებლებიც.

რა თქმა უნდა, როგორც აღმოსავლეთ ისე დასავლეთ საქართველოში, მტკვარ-არაქსული კულტურის ლოკალური, „ტროგლოდიტური ვარიაციების“ შესაძლო გავრცელების შესახებ საუბრისას, ჩვენ სულაც არ გგულისხმობთ იმას, რომ ადრებრინჯაოს ხანაში, ამ მხარეთა კლდეში ნაკვეთ კომპლექსებს აუცილებლად დღემდე შემონახული სახე გააჩნდათ. მაგალითად, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ქვემო ქართლის ქვაბოვანი კომპლექსების სტრუქტურა, საბოლოო სახით ბრინჯაოს ეპოქის შემდეგ ეტაპებზე ჩანს ჩამოყალიბებული. მათ შემადგენელ ზოგიერთ სათავსში, ადრებრინჯაოს ხანის ნივთიერი კვალის დადასტურება შესაძლოა მხოლოდ იმაზე მეტყველებდეს, რომ ამ დროს, აღნიშნული კულტურის მატარებელი მოსახლეობის ჯგუფები, კლდოვან მასივებში გაფანტულად გამოკვეთილ ცალკეულ ქვაბებში ან სულაც, მნიშვნელოვნად გაფართოებულ ბუნებრივ მღვიმეებში ბინადრობდნენ (ე.ი., პრაქტიკულად დასავლეთ საქართველოს მღვიმოვანი სადგომებისგან არც-თუ განსხვავებულ საცხოვრებლებში). თუმცა, აღწერილ კომპლექსთა შემადგენელი, შედარებით რთული გეგმარების ქვაბთა ჯგუფებიც არ გამოირჩევა იმდენად დახვეწილი ხუროთმოძღვრული ხერხებით, რომ მათი ადრებრინჯაოს ხანაში შექმნა გამოვრიცხოთ.

როგორც ცნობილია, საქართველოს ტერიტორიაზე (ძირითადად დასავლეთ საქარ-

* აღნიშნული მასალა დავათვალიერეთ 1998 წელს ქ. ჭიათურის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში. ამ მასალის შესახებ ინფორმაციის მოზიდვისთვის, მადლობას მოვახსენებთ ყვირილას ხეობის კლდის ძეგლთა მკვლევარს, მხატვარსა და პუბლიცისტს, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ყოფილ მეცნიერ თანამშრომელ ა. ვართაგვას.

თველოში), პალეოლითისა და ნეოლითის ეპოქის მრავალ მღვიმოვან სადგომში, ენეოლითის ხანის ინტენსიური ფენებიცაა დადასტურებული (მაგალითად, საგვარჯილეში, ძუძუნაში, დარკვეთში და სხვ. [198, გვ. 251-257]). ქვემო ქართლში, ზედა პალეოლითისა და ნეოლითის ხანის ზოგიერთი მღვიმოვანი ძეგლი, ჩვენ მიერ შესწავლილი ხელოვნური გამოქვაბულების მახლობლად მდებარეობს (მაგალითად ბარმაქსიზში, ზურტაკეტში [54, 116]), მაგრამ ჯერჯერობით მათში ენეოლითური ფენები გამოვლენილი არ არის. ძალუწებურად გვებადება კითხვა: მომდევნო ეპოქების (დანყებული ადრებრინჯაოს ხანიდან) ინტენსიურმა რეკონსტრუქციამ და ახალი ქვაბების კვებამ ხომ არ შეინირა ამ მიდამოების ენეოლითური მღვიმე-სადგომები? როგორც ქვემოთ დავინახავთ, წინა აზრის ზოგიერთი რეგიონის ხელოვნურ გამოქვაბულთა კომპლექსში ფენების ასეთი მიმდევრობით დაშრეება ჩვეულებრივი მოვლენაა, მაგრამ დღესდღეობით იგივე ვითარების დამსახბრებელი ნივთიერი მასალა ქვემო ქართლის ქვაბთა კომპლექსებში დადასტურებული არ არის. მიუხედავად ამისა, თუ გავითვალისწინებთ, რომ შუა საუკუნეებისა თუ ბრინჯაოს ხანის ბოლო ეტაპების რეკუპაციამ, ადრე და შუაბრინჯაოს ეპოქათა კულტურული ფენებიც კი თითქმის გაანადგურა, გამორიცხული არ არის, იგივე სათავსებში, ამაზე ადრეული ცხოვრების ნივთიერი კვალი უბრალოდ გამქრალი იყოს. ენეოლითის ხანაში აღნიშნული ქვაბთა კომპლექსების ადგილზე მდებარე მღვიმეების საცხოვრებლბად ადაპტირების ალბათობას ის გარემოებაც აძლიერებს, რომ ამ ხანის, წრიულ-გუმბათიანი თუ ნახევრად მიწურის ტიპის ნაგებობებით განაშენიანებული ზოგიერთი ნამოსახლარი, კლდში ნაკვეთი ძეგლების უშუალო მეზობლად მდებარეობს (მაგალითად, „არუხლოს“ ჯგუფები [126; 198, გვ. 48-61], ნახიდურის კომპლექსებიდან 2-ოდე კმ-ით არის დაშორებული). საკითხი ასეც შეიძლება დავაყენოთ: თუკი დასავლეთ საქართველოში ენეოლითის ხანის მოსახლეობისათვის მღვიმოვან სათავსებში ბინადრობა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო, ქვემო ქართლში, მათი მონათესავე ტომების [198, გვ. 223] გარკვეული ნაწილის მიერ, მათი განსახლების არეალში არსებული ბუნებრივი მღვიმეების ათვისების შესაძლებლობა რატომღა უნდა გამოერიცხოთ? კიდევ უფრო დიდია იმის ალბათობა, რომ ქვემო ქართლის ნახევრად ბუნებრივი ქვაბები მეტ-ნაკლები ინტენსიურობით მტკვარ-არაქსული კულტურის ადრეული, ენეოლითური სტადიების მოსახლეობასაც გამოეყენებინა და ეს ტრადიცია იმავე კულტურის გამაგრძელებელი, ადრებრინჯაოს ხანის მოსახლეობისათვის მემკვიდრეობით გადაეცათ — ამ ბოლო ეტაპის „მტკვარ-არაქსელების“ ერთი ნაწილის ქვაბებში ბინადრობა ხომ უკვე დოკუმენტურად დადგენილი ფაქტია.

თუკი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, ენეოლითური და ადრებრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსული კულტურის მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის ქვაბოვან დასახლებებში ბინადრობას ნაწილობრივ მაინც ეწინააღმდეგება იმავე ეპოქაში სულ სხვა, დღესდღეობით კარგად ცნობილი, მიწის ზევით ნაგები ტიპის დასახლებების მასობრივად გავრცელების ფაქტორი, იგივეს ვერ ვიტყვით შუაბრინჯაოს ხანაზე. არქეოლოგიურ კვლევას ჯერჯერობით ცალსახა პასუხი არ გაუცია იმის თაობაზე, თუ რა ტიპის საცხოვრებლებს ანიჭებდა უპირატესობას აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობა ამ ეპოქაში. როგორც კარგადაა ცნობილი, ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარსა და II ათასწლეულის პირველი ნახევრის განმავლობაში, თითქმის მთელ აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებული იყო თრიალეთური ყორღანული კულტურა*, ამ მოსახლეობის დასახლებები კი დღემდე თითქმის არ არის ცნობილი. მეცნიერები იმ გარემოებას, თუ რატომ ძნელდება ამ კულტურის ნამოსახლართა აღმოჩენა,

* ეს კულტურა ქრონოლოგიურად ბრინჯაოს ეპოქის 2 ეტაპს მოიცავს: ადრებრინჯაოს ხანის ბოლო პერიოდს (ქ. წ. „ბედენური“ კულტურა) და შუაბრინჯაოს ხანას — „ბრწყინვალე ყორღანულ კულტურას“ [285; 289; 78]. ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე ამ ორივე ეტაპის სამარხული ძეგლებია გამოვლენილი.

სხვადასხვაგვარად ხსნიან. მაგალითად, ჯერ კიდევ ძალაში რჩება ამ რამდენიმე ათეული წლის წინ გამოთქმული ჰიპოთეზა, რომ შესაძლოა თრიალეთური კულტურის ტომები მომთაბარე მესაქონლეები იყვნენ და მუდმივი, „ფუნდამენტური“ საცხოვრებლები არ გააჩნდათ [285, გვ. 8]. აქედან გამომდინარე, მეცნიერთა ნაწილი, მათ მიერ შენიშნულ კანონზომიერებას იმის თაობაზე, რომ ქვემო ქართლში აღნიშნული გორასამარხები ერთ ზოლად გაუყვება ბარის და მაღალმთიან ზონებს, აგრეთვე მომთაბარული მესაქონლეობის სპეციფიკით ხსნიან (განიხილავდნენ შესაძლებლობას, რომ საქონლის გადარეკვისას გარდაცვლილი ტომის ბელადები თუ რიგითი წევრები, ამ ტრასის გასწვრივ იმარხებოდნენ) [287, გვ. 223].

საკითხის ამგვარ გაშუქებას, ჩვენ მიერ შენიშნულ სხვა კანონზომიერებას დაურთავდით: ქვემო ქართლის ზოგიერთ ზონაში, მაგალითად, მდინარე ხრამის და მის შენაკად შვენყალას (ზურტაქეტის) გაყოლებაზე, თრიალეთური კულტურის სხვადასხვა ეტაპების ყორღანთა მნიშვნელოვანი ნაწილი, ამ ხეობათა კანიონებში გამოკვეთილი, აღწერილი ტიპის ქვაბთა კომპლექსების მახლობლად მდებარეობს. ასეთი მეზობლობა შემჩნეულია არუხლოს (ნახიდური), თეთრი წყაროს, ბედენის, ტაშ-ბაშის (თრიალეთის ახალქალაქი), ხადიკის, ზურტაქეტის მიდამოების ყორღანთა და ქვაბოვანთა შორის [462, გვ. 81]. შესაძლოა, მსგავსი ტერიტორიული თანხედრები შემთხვევითი არ იყოს და იმაზე მიგვანიშნებდეს, რომ თრიალეთური კულტურის მატარებელი მოსახლეობის ზოგიერთი ჯგუფი (ტომი) მაინც, კლდეში ნაკვეთ დასახლებებში ბინადრობდა. ასეთი ვარაუდი ანგარიშგასაწევია, ვინაიდან თრიალეთური ყორღანების არქეოლოგიური კვლევის მონაცემები სულ უფრო სარწმუნოს ხდის მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც აღნიშნული ტომები, განვითარების როგორც ადრეულ, ისე შუაბრინჯაოს სტადიაზე, მესაქონლეობასთან ერთად საკმაოდ დანიშნურებულ, სარწყავ მინათმოქმედებასაც მისდევდნენ და მათი დიდი ნაწილი უთუოდ არამომთაბარული, ერთ ადგილზე „დამჯდარი“ წესით ცხოვრობდა.

ამ მოსახლეობის მიერ კლდეში ნაკვეთი საცხოვრებლების შექმნის შესაძლებლობის დაშვებას, შემდეგი გარემოებაც უწყობს ხელს. ცნობილია, რომ თრიალეთური კულტურის ნიაღში, განსაკუთრებულ აღმავლობას მიაღწია მეტალურგიამ, გამოქვაბულების კვეთის ტრადიცია და აღნიშნული ეპოქის სამთამადნო საქმე კი ერთმანეთთან უმჭიდროეს კავშირში უნდა ყოფილიყო: მაგალითად, რიონის სათავეებში დადასტურებული შუაბრინჯაოს ხანის მადნის გამოსამუშავებელი გვირაბებისა და ქვემო ქართლის ქვაბთა კომპლექსების კვეთის ხერხები აბსოლუტურად იდენტურია [80].

ჩვენი ვარაუდი თრიალეთური კულტურის მოსახლეობის მიერ გამოქვაბული კომპლექსების შექმნისა თუ მათი საფუძვლიანი რეკონსტრუქცია-ადაპტაციის თაობაზე, მხოლოდ ამ ტომთა საცხოვრებლების ტიპის დაუდგენლობის ფაქტორს და წარმოდგენილ თეორიულ მსჯელობას არ ემყარება. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქვემო ქართლის ამ რიგის რამდენიმე, ერთმანეთისგან საკმაოდ დაშორებულ ქვაბთა კომპლექსში, გარკვეული რაოდენობით მაინც მივაკვლიეთ თრიალეთური ყორღანებიდან ცნობილი ტიპის კერამიკულ ნაკეთობათა ფრაგმენტებს. თუკი იმ ვითარებას გავითვალისწინებთ, რომ შემდგომ ეპოქებში არაერთგზისი რეოკუპაციის გამო, ამ ხანის კულტურული ფენები კომპლექსებში პრაქტიკულად განადგურებულია, აღნიშნული მცირერიცხოვანი, მაგრამ უტყუარი არქეოლოგიური საბუთებიც კი, შესაძლოა თრიალეთური კულტურის მოსახლეობის ქვაბოვან დასახლებებში საკმაოდ აქტიური ცხოვრების კვალი იყოს.

სამწუხაროდ, აღნიშნული მასალის ფრაგმენტულად დაცულობის გამო, ალბათ ბოლომდე გაურკვეველი დარჩება საკითხი, თუ როგორი სახე ჰქონდა ქვემო ქართლის ქვაბთა კომპლექსებს განვითარების ამ სტადიაზე. თრიალეთური ტომების მეტალურგიულ ჩვევებზე დაყრდნობით, მხოლოდ შემდეგის თქმა შეიძლება: განსხვავებით ამ ძეგლების ათვისების ენეოლითური თუ

ადრებრინჯაოს ხანის ეტაპებისაგან, კლდის დამუშავების საფუძვლიანი ტრადიციის მქონე მოსახლეობას, საეჭვოა ოდნავ რეკონსტრუირებულ, ფაქტიურად მღვიმოვან სათავსებში ეცხოვრა: უფრო სავარაუდოა, რომ ქვაბთა კომპლექსებს უკვე ამ ახალ ბინადართა ხელში მიეღოთ კლდის მასივებში მეტ-ნაკლებად რეგულარული გეგმარებითი პრინციპებით ნაკვეთი, მრავალღარუსიანი ძეგლების სახე.

წარმოდგენილი ფაქტებიდან და ვარაუდებიდან გამომდინარე, შეგვიძლია ასეთი დასკვნა გამოვიტანოთ: როგორც ჩანს, თუ უშუალოდ ქვემო ქართლში არა, მთელი საქართველოს მასშტაბით მაინც, ქვის ხანისთვის ჩვეულებრივ მღვიმოვან საცხოვრებელ სისტემებს, ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანათა მიჯნაზე, თანდათან ენაცვლებოდა მნიშვნელოვნად რეკონსტრუირებული მღვიმეების დაჯგუფებები, რომლებიც ადრებრინჯაოს ეპოქაში თუ არა, შუაბრინჯაოს ხანაში მაინც, მთლიანად კლდეში ნაკვეთ ქვაბთა კომპლექსებად უნდა ჩამოყალიბებულიყო.

თუკი განხილულ ეტაპებზე ქვემო ქართლის ქვაბთა კომპლექსების არქიტექტონიკის შესახებ მხოლოდ ვარაუდებს გამოვთქვამთ, გვიანბრინჯაოს ხანის შედარებით უკეთ შემონახული კულტურული ფენების განფენიდან გამომდინარე, დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ამ ეპოქის ადრეულ სტადიებზევე, აღნიშნულ ძეგლებს უკვე დასრულებული, პრაქტიკულად დღემდე შემორჩენილი ხუროთმოძღვრული სახე გააჩნდათ (ცხადია, არ ვგულისხმობთ გვიანდელ დაზიანებებს და აღდგენა-გადაკეთებებს).

საქართველოში კლდეში ნაკვეთი საცხოვრებლების გენეზისის შესახებ ჩვენ მიერ მოხაზული სავარაუდო სურათის ფონზე, თუნდაც ჩვენი ჰიპოთეზების მართებულობის შემოწმების მიზნით, შეუძლებელია არ დაეუბრუნდეთ მე-19 და მე-20 საუკუნეების მკვლევართა მიერ ამ საკითხთა თაობაზე გამოთქმული მოსაზრებებს, რომელთა ნაწილიც მოკლედ ნაშრომის შესავალშივე წარმოვადგინეთ.

საქართველოში მდებარე კლდეში ნაკვეთი ძეგლების პირველი მკვლევარები, დიუბუა დე მონპერე, შემდეგ კი ფ. ბაიერნი, ამ ძეგლთა მნიშვნელოვან ნაწილს წინასტორიულ ეპოქებს აკუთვნებდნენ და მათ შემოქმედად ამიერკავკასიის უძველეს მეტალურგ ტომებს მიიჩნევდნენ — ხალიბებს, პალიზონებს თუ სხვ. (ასეთ ძეგლთა რიგში, ფ. ბაიერნი ქვემო ქართლის ზოგიერთი რაიონის გამოქვაბულებსაც ჩამოთვლის) [502, გვ. 257; 307, გვ. 18]. მოუხედავად იმისა, რომ ამ მოგზაურ-მეცნიერთა მრავალი მოსაზრება ამჟამად საკმაოდ გულუბჟყრილად გამოიყურება და უსაფუძვლოდ არის მიჩნეული (მაგალითად, დიუბუა დე მონპერე ვარძიას ანტიკური ხანის ძეგლად თვლიდა), მათ მიერ საქართველოს ქვაბთა უძველესი კომპლექსების შესახებ გამოთქმული ზოგიერთი ვარაუდი, დღევანდელი გადასახედიდან „წინასწარმეტყველურად“ გამოიყურება.*

XIX ს-ის აღნიშნულ მკვლევართა ნააზრევის საფუძველზე, კავკასიაში გავრცელებული საცხოვრებლების გენეზისის თავისებური თეორია წამოაყენა ი. პანტიუხოვმა [394, გვ. 74-82]. ამ თეორიის მიხედვით, საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დადასტურებული ერდოიან-გვირგვინიანი სახლები პირველყოფილ ადამიანთა მღვიმე-საცხოვრებლებიდან ევოლუციური განვითარების ნაყოფია. შემდეგ ეს თეორია გაიზიარეს და თავიანთ ნაშრომებში განავითარეს ფ. ბაუშაუერმა [469, გვ. 18], მ. ილინამ [350, გვ. 3], რ. აგაბაბიანმა [299, გვ. 29]. ამ უკანასკნელი მეცნიერის ნააზრევი, აღნიშნული მიმართულების ნაშრომთათვის ტიპიურია. მაგალითად, მან

* ჩვენი აზრით, ასეთი ჰიპოთეზის ჩამოყალიბებაში დიდი წვლილი უნდა მიუძღოდეს ამ ავტორთათვის უთუოდ ცნობილ, ბერძნულ-რომაულ ანტიკურ სამყაროში მოარულ, ზემოთ აღნიშნულ ცნობას კავკასიაში მოსახლეობის გარკვეული ჯგუფების გამოქვაბულებში ცხოვრების შესახებ. არც ის შესაძლებლობა უნდა გამოვირიცხოთ, რომ ამ მკვლევართათვის ნაწილობრივ ცნობილი ყოფილიყო ყძმების ქართულ ქრონიკებში დაცული ცნობები ანტიკურ ქართლში „კლდითხურობის“ პოპულარობის შესახებ.

ბუნებრივი მღვიმე-საცხოვრებლების ქართულ გვირგვინიან სახლამდე განვითარების გზაზე, რამდენიმე გარდამავალი ტიპის საცხოვრისის სახეც კი ჩამოაყალიბა, თუმცა ამ შუალედური ფორმების რეალურად არსებობის შესახებ, ფაქტობრივი მასალა სრულიად არ გააჩნდა. შუალედური ტიპის საცხოვრებლების ხუროთმოძღვრული ატრიბუციის დეტალიზაციის გამოკლებით, პრაქტიკულად, იგივე აზრს ანვითარებდა პროფესორი ლ. მელიქსეთ-ბეგიც, რომელიც საქართველოს ტერიტორიაზე მოსახლეობის ნაწილის გამოქვაბულებში ბინადრობის ტრადიციას, პირველყოფილი ადამიანების მღვიმე-სადგომებიდან უფლსციხემდე და ვარძიამდე უწყვეტად ვარაუდობდა [158, გვ. 531].

სწორედ გამოქვაბული საცხოვრებლების განვითარების უწყვეტობის ამგვარი თეორიები არ გაიზიარა აკადემიკოსმა გ. ჩუბინაშვილმა. უძველეს ეპოქებში ქართველურ ტომთა საცხოვრებლების სავარაუდო ტიპების განხილვისას, მას მოსახლეობის უმნიშვნელო ნაწილის კლდეში ნაკვეთ სათავსებში ბინადრობა არ გამოურიცხავს, მაგრამ ასეთი დასახლებების რამდენადმე მასობრივად გავრცელება ეჭვქვეშ დააყენა [425, გვ. 57]. პატივცემული მეცნიერის ასეთი სიფრთხილე, იმ ხანად წინაქრისტიანული ხანის ქართული კლდის ხუროთმოძღვრების ძეგლების შესახებ მის ხელთ არსებული ფაქტობრივი მასალის სიმცირის გამო, სავსებით ბუნებრივი იყო. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენში არსებული წინანატიკური ეპოქის კლდის ძეგლთა შესახებ სრული ინფორმაციული ვაკუუმის პირობებში, გაოცებასაც იწვევს მკვლევარის მიერ თითქმის ინტუიციურად გამოთქმული, ალბათ წინა აზრის კლდის უძველეს დასახლებათა შესწავლის შედეგებზე დამყარებული მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ დაწყებული ძვ. წ. III ათასწლეულიდან, შუა საუკუნეების ჩათვლით, საქართველოში გარკვეული რაოდენობით მაინც იქმნებოდა კლდეში ნაკვეთი საცხოვრებლები [425, გვ. 63]. ამ მოსაზრებებიდან გამომდინარე ცხადი ხდება, რომ განსხვავებით ზოგიერთი მისი უმცროსი კოლეგისგან, გ. ჩუბინაშვილი კლდის ძეგლთა შექმნას, აუცილებლად რკინის იარაღის გამოყენებას არ უკავშირებდა.

როგორც ნაშრომის შესავალშივე აღვნიშნეთ, ივ. ჯავახიშვილს წინაქრისტიანულ ხანაში საქართველოს მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის გამოქვაბულ საცხოვრებლებში ბინადრობა და მათ მიერ კლდეში ნაკვეთი მთელი ქალაქების შექმნაც კი სავსებით დასაშვებად მიაჩნდა [269, გვ. 5], თუმცა ჩვენთვის უცნობია, თუ კონკრეტულად რომელი ისტორიული ეპოქები ჰქონდა მას მხედველობაში*.

როგორც ვხედავთ, ჩამოთვლილ მეცნიერთა ნაშრომებში, საქართველოში კლდის ხუროთმოძღვრების ჩასახვისა თუ განვითარების პირველი საფეხურების ქრონოლოგიური ნიშანსვებები მეტად ზოგადადაა განსაზღვრული. იმ მკვლევართა ნააზრევებიც კი, რომლებიც საქართველოს ტერიტორიაზე ადამიანთა გამოქვაბულებში ბინადრობის ტრადიციის „დასაბამიდან“ უწყვეტად განვითარებაში არიან დარწმუნებულნი, მიახლოებითაც არ არის დაზუსტებული „პირველყოფილი ადამიანების“ ბუნებრივ მღვიმეებში ბინადრობისა თუ ისტორიულ ეპოქებში, საცხოვრებლების კლდეში კვეთის ჩვევის გავრცელების ქრონოლოგიური ჩარჩოები.

საქართველოში კლდის ხუროთმოძღვრების ჩასახვის ხანა მხოლოდ იმ მეცნიერთა ნაშრომებშია კონკრეტიზირებული, რომლებიც ჩვენში ამ ტრადიციის გავრცელებას რკინის იარაღის გაჩენას უკავშირებენ (ალ. კალანდაძე, გ. გრიგოლია [118], პ. ზაქარაია [97], გ. გაფრინდაშვილი [65] და სხვ.), ან რომელთაც ასეთი ჩვევა ძვ. წ. I ათასწლეულში ქართველური ტომების სამხრეთიდან მიგრაციის შედეგად მოტანილად მიაჩნიათ (კ. ლემან-ჰაუფტი [369], ლ. მელიქსეთ-ბეგი [383-384], დ. გვრიტიშვილი [75] და სხვ.). არადა, ჩვენ მიერ მოპოვებული

* ვფიქრობთ, ბ-ნი ივ. ჯავახიშვილი უწინარესად ქართლის ცხოვრებაში მოთხრობილ იმ ეპიზოდებს ეყრდნობოდა, სადაც იბერიის სამეფოს ჩამოყალიბების ხანაზეა საუბარი, ხოლო აღნიშნული ფაქტის რეალობის საბუთად, მას ალბათ იმ დროისთვის დადასტურებული ერთადერთი წინაქრისტიანული კლდის ძეგლი, უფლსციხე ეგულებოდა.

ფაქტობრივი მასალის ფონზე, სწორედ ეს უკანასკნელი მოსაზრებანი მოითხოვს საფუძვლიან კორექტირებას — როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქართული „კლდითხურობის“ ტრადიციის ფესვები, გაცილებით ადრეულ ეპოქებშია საძიებელი.

გვაძლევს თუ არა ჩვენ მიერ მოტანილი ფაქტები და არგუმენტები იმის საფუძველს, რომ მხარი დაუჭიროთ ქართული კლდეში ნაკვეთი ძეგლების ბუნებრივი მღვიმეებიდან ევოლუციური განვითარების თეორიას?

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ჩვენ მიერ შესწავლილ ქვაბთა კომპლექსებში, ე.ი. დღესდღეობით საქართველოში მიკვლულ უძველეს ხელოვნურ გამოქვაბულებში, ქვის ხანის სხვადასხვა საფეხურის ან სპილენძის ხანის (ენეოლითის) მღვიმოვანი სადგომების ხელოვნურ ქვაბ-სათავსებად ადაპტაციის მატერიალური კვალი ჯერჯერობით არ დადასტურებულა. მხოლოდ ალბათობითი მსჯელობიდან გამომდინარე და იმის საფუძველზე, რომ ხეობის მეზობელ მონაკვეთებში ქვის ხანის მღვიმოვანი ძეგლებია აღმოჩენილი, ბრინჯაოს ხანის აღნიშნულ კომპლექსებს, დანამდვილებით წინარე ეპოქების მღვიმე-საცხოვრებლებიდან განვითარებულად ვერ მივიჩნევთ. მეორე მხრივ, დასავლეთ საქართველოში, რიონ-ყვირილას აუზის ქვის ხანის მღვიმოვან სადგომებში, ბრინჯაოს ხანაში ცხოვრების ნივთიერი კვალი კი აღმოჩენილია, მაგრამ არ გაგვაჩნია იმაზე დაბეჯითებით მიმანიშნებელი ფაქტები, რომ ამ მხარეში, აღნიშნულ ეპოქაში ახალ ქვაბოვან საცხოვრებლებს მასობრივად კვეთდნენ. საქართველოს სხვა რაიონებშიც, ჯერჯერობით მიკვლეული არ არის დანამდვილებით ხელოვნური წარმოშობის სიღრუეები, სადაც ქვის ხანის რომელიმე ეტაპის ან ენეოლითის ხანის პლასტები იკითხებოდეს და ამდენად, მათი ამ ეპოქის ემბრიონულ კლდის ძეგლებად მიჩნევა შეიძლებოდა.

ამ ვითარების მიუხედავად, ჩვენ სრულიადაც არ მიგვაჩნია პრინციპულად შეუძლებლად, რომ ქვის ხანაში ბუნებრივი მღვიმეების საცხოვრებლად გამოყენების ტრადიციას მიეცა სტიმული საქართველოს მომდევნო ეპოქების მოსახლეობისათვის, კლდეში ხელოვნურად გამოეკვეთათ სათავსები. პირიქით, კლდეში ნაკვეთი საცხოვრებელთა ფორმირების პროცესში, ადამიანთა უძველესი საზოგადოების ინსტიტუტურ ქმედებასთან ერთად, ამ ფსიქოლოგიური ფაქტორის გათვალისწინება ლოგიკურადაც კი გვეჩვენება. საზღვარგარეთის მახლობელი რეგიონების ანალოგიურ ძეგლებზე ბოლო წლებში ჩატარებული სამეცნიერო კვლევის შედეგების გათვალისწინებით, საესეებით მოსალოდნელია, რომ მომავალში საქართველოს ტერიტორიაზეც აღმოვაჩინოთ ადრესამინათმოქმედო კულტურის გარიჟრაჟზე, პრიმიტიული ხერხებით შექმნილი ქვაბოვანი საცხოვრებლების გარკვეული რაოდენობა.

ენახოთ, რა ფაქტებს ემყარება ჩვენი ეს უკანასკნელი ვარაუდი და რამდენად ტიპიურია საქართველოს ტერიტორიაზე ბრინჯაოს ეპოქის სხვადასხვა საფეხურზე მოსახლეობის ნაწილის ქვაბოვან დასახლებებში ბინადრობის ანალოგიური პრეცედენტები, საზღვარგარეთის მეზობელი რეგიონების უძველესი ცივილიზაციებისათვის.

როგორც დღესდღეობით კარგადაა დასაბუთებული, საქართველოს ტერიტორიაზე დადასტურებულ ადრესამინათმოქმედო თუ ბრინჯაოს ხანის კულტურებს, მრავალი საერთო ელემენტი აკავშირებს მცირე აზიისა და ხმელთაშუა ზღვის აუზის თანადროულ, უძველეს ცივილიზაციებთან [336; 238]. სწორედ ამიტომ, საქართველოში კლდის ხუროთმოძღვრების ჩასახვა-განვითარებასთან დაკავშირებული პრობლემები, პირველ რიგში ამ რეგიონთა ანალოგიური ძეგლების კვლევის შედეგების ფონზე უნდა განვიხილოთ.

მეცნიერთათვის დიდი ხანია ცნობილია, რომ აზიის ამ ნაწილის მრავალ რეგიონში, საცხოვრებელი თუ სხვა დანიშნულების გამოქვაბულების კვეთის ტრადიცია, უძველესი სამინათმოქმედო ცივილიზაციების ჩასახვისთანავეანვე გავრცელდა. როგორც პროფ. ლ.

მარუაშვილი აღნიშნავდა, სირია-პალესტინის, ანატოლიის ნახევარკუნძულის თუ შუამდინარეთის ტერიტორიებზე, მრავალი კლდოვანი მასივი „დაცხრილულია“ საკმაოდ პრიმიტიული გეგმარების ხელოვნური გამოქვაბულებით და მათი გიგანტური კომპლექსებით [144, გვ. 311]. ანატოლიის ნახევარკუნძულზე მდებარე ამ რიგის ქვაბთა კომპლექსების ზოგადი ხუროთმოძღვრული სტრუქტურის შესახებ, გ. ვებერი ჯერ კიდევ მე-19 ს-ში წერდა:

„ფრიგიის ზოგიერთ მიწარდნილ ხეობებში აღმოჩენილია მთელი ქალაქები, რომლებიც კლდეში გამოკვეთილი ათასობით საცხოვრებლებისაგან შედგება. ეს გამოქვაბულები რამდენიმე იარუსად გაუყვება ხეობათა კალთებს. ისინი კლდის ზედაპირზე გამოჭრილი ლიოპებით ნათღებიან. ერთმანეთს უკავშირდებიან შიგა საფეხურებით და დერეფნებით. მათ შორის უძველესები ძალზე უხეშად, ყოველგვარი მორთულობის გარეშე გამოკვეთილ მარტივ გამოქვაბულებს წარმოადგენს“. ჩვენთვის უცნობ ფაქტობრივ მონაცემებზე დაყრდნობით, აღწერილ კლდის ძეგლებს მეცნიერი ადრესამინათმოქმედო ეპოქაში შექმნილად მიიჩნევდა [317, გვ. 373].

როგორც ბოლო წლების სამეცნიერო გამოკვლევებმა დაადასტურა, ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთით მიმდებარე რეგიონი, ე.წ. ლევანტი (პალესტინა, სირია, ლიბანი, მცირე აზიის ნაწილი), ადრესამინათმოქმედო კულტურის ჩასახვა-განვითარების ერთ-ერთი უპირველესი არეალია [464; 525; 562; 593 და სხვ.]. ნიშანდობლივია, რომ ადამიანთა უძველესი საზოგადოებების მიერ ხელოვნური გამოქვაბულების მასობრივად შექმნაც, პირველად სწორედ ამ ტერიტორიებზე დასტურდება. თუკი ძვ.წ. X-IX ათასწლეულებში პრიმიტიული სამინათმოქმედო კულტურის ტომთა ნაწილი (მაგალითად, ნატუფიის კულტურა [566, გვ. 18]) ჯერ კიდევ ბუნებრივ მღვიმეებს იყენებდნენ საცხოვრებლად, ენეოლითის (სპილენძის) ხანაში, დაახლოებით ძვ.წ. 5000-3300 წწ-ში, აქ უკვე საკმაოდ გავრცელებული ჩანს კლდეში ნაკვეთ საცხოვრებლებში ბინადრობის ჩვევა.

ამ მხრივ, ჩვენთვის მეტად საინტერესოა ე.წ. „ბერშეხას“ კულტურა, რომელის დასახლებები პალესტინაში, მკედარი ზღვის აღმოსავლეთით, რამდენიმე კმ-ზეა მიკვლეული [577, გვ. 37-45; 566, გვ. 25-26]. ამ ტომთა მნიშვნელოვანი ნაწილი უხეშად ნაკვეთ, კატაკომბური ტიპის, სწორკუთხედთან ან ოვალურთან მიახლოებული გეგმის ქვაბ-საცხოვრებლებში ბინადრობდა (ბენ-შემენი, პალმაჰიმი და სხვ.). შედარებით რთული გეგმარებით გამოირჩევა საფადას ქვაბოვანი კომპლექსი, რომლის შემადგენელი საცხოვრებლები ძირითადად ოვალური ფორმისაა. ზოგ ჯგუფს აქვს ცენტრალური „ჰოლი“, საიდანაც სხვა სათავსებში გავდივართ (ტაბ. 91:1,2).

უნდა აღინიშნოს, რომ ბერშეხასა და პალესტინა-იორდანიაში დადასტურებულ მის თანადროულ, მონათესავე კულტურათათვის, დამახასიათებელი ყოფილა პრაქტიკულად ერთნაირი გეგმარების საცხოვრებელი და სამარხი გამოქვაბულების შექმნის ტრადიცია, რომლებიც ხშირად ერთ კომპლექსშია გაერთიანებული. ასეთი ძეგლები შესწავლილია აზორში, პადერაში (ისრაელი), ჯერიკოში (იორდანია) და სხვა პუნქტებში. გვხვდება როგორც კულექტორი, ისე ინდივიდუალური სამარხები [475, გვ. 456-457]. ნიშანდობლივია, რომ ამ კულტურის არქეოლოგიურად შესწავლილ ძეგლებში სამარხებად გამოყენებული ქვაბების დაფიქსირების გამო, თავდაპირველად მეცნიერებმა კომპლექსების შემადგენელი ყველა ქვაბოვანი სათავსი აკლდამებად მიიჩნიეს. მოგვიანებით, ამ დასახლებებში დადასტურებული არქეოლოგიური სურათის ანალიზის საფუძველზე, მოხერხდა ქვაბ-სათავსთა კლასიფიკაცია აღნიშნულ ფუნქციათა მიხედვით [542, გვ. 384-386].

ერთი და იმავე კომპლექსის ფარგლებში, მსგავსი გეგმარების საცხოვრებელი და მიცვალებულთა დასაკრძალავი დანიშნულების სათავსების შერწყმა, მხოლოდ ამ რეგიონის ენეოლითისა და ბრინჯაოს ხანების კულტურებისთვის როდია დამახასიათებელი (გავისხენოთ თუნდაც ჩვენში დადასტურებული მტკვარ-არაქსული კულტურის ტომთა ტრადიციები [266]).

აღნიშნულ ეპოქათა კლდეში ნაკვეთი თუ სხვა მასალით ნაგები საცხოვრებლების და სამარხების აბსოლუტურად ერთმანეთის იდენტური ხუროთმოძღვრული გადაწყვეტა, ლევანტის გარდა ტიპიურია მესოპოტამიის, მცირე აზიისა და ხმელთაშუა ზღვის აუზის სხვა რეგიონებისათვისაც [475; 480; 524].

ამ მოვლენის ახსნას, ბოლო ათწლეულების განმავლობაში საზღვარგარეთელ მეცნიერთა რამდენიმე გამოკვლევა მიეძღვნა. ამ ნაშრომთა ავტორებს მიაჩნიათ, რომ მსოფლიოს უძველეს ცივილიზაციათა გარიჟრაჟზე, ადამიანთა ფილოსოფიური შეხედულება სიკვდილ-სიცოცხლის ფენომენთა მაქსიმალურად ნიველირების თაობაზე, განაპირობებდა მათ მისწრაფებას სრული ამქვეყნიური ატრიბუციით აღეჭურვათ საზოგადოების გარდაცვლილი წევრები, რაც მათ საცხოვრებლების ზუსტ ასლებში დაკრძალვასაც ითვალისწინებდა [476, გვ. 56-61; 488, გვ. 34]*. მაგალითად, აღნიშნული თეორიის ერთ-ერთი ავტორი, ამავე მიზეზით ხსნის იმ გარემოებას, რომ ევრ-აზიის კონტინენტზე ძვ.წ. IV-III ათასწლეულებში აგრერიგად გავრცელებული დოლ-მენების ნაწილი საცხოვრებლებს წარმოადგენდა, დანარჩენი კი აკლდამებს [542, გვ. 386; 543] (აქ, ფაქტობრივი მონაცემების საფუძველზე, უარყოფილია ტრადიციულად დამკვიდრებული მოსაზრება, რომ თითქოსდა აბსოლუტურად ყველა დოლმენი სამარხი ნაგებობაა).

აღნიშნული პრობლემა ჩვენი ამჟამინდელი თემისთვის მეტად მნიშვნელოვანია — საკითხი იმის შესახებ, საცხოვრებლების თუ აკლდამების ერთობლიობებს წარმოადგენს ქვაბთა ესა თუ ის კომპლექსი, როგორც შემდგომაც დავინახავთ, მეტად ხშირად დგება ხოლმე არა მხოლოდ ენოლოგიის და ბრინჯაოს ხანის, არამედ ანტიკური ეპოქის კლდის ძეგლთა კვლევისას ჩვენში თუ ევრაზიის სხვადასხვა რეგიონში.

ზოგიერთი მეკვლევარის აზრით, ლევანტის რეგიონის აღნიშნულ კულტურათა ნიაღში, ქვაბოვანი დასახლებების და ნეკროპოლების დიფერენციაციის პირველი ნიშნები, მხოლოდ ადრებრინჯაოს ხანაში შეინიშნება: სამხრეთ ლიბანში დადასტურებულია ამ ეპოქის კლდეში ნაკვეთი კომპლექსები, რომელთაგანაც ზოგიერთი მხოლოდ საცხოვრებლებს წარმოადგენდა, ზოგი კი ქვაბ-სამარხთა ჯგუფებს [542, გვ. 385]. მიუხედავად ამისა, ქვაბოვან ძეგლებში აღნიშნულ ფუნქციათა შერწყმა მაინც საკმაოდ გავრცელებულ მოვლენად რჩება შუა და გვიანბრინჯაოს ხანაშიც და მხოლოდ რკინის ხანაში დამკვიდრდა ტიპოლოგიურად მნიშვნელოვნად განსხვავებული კლდის აკლდამები და საცხოვრებლები [488, გვ. 87; 525].

აქვე დავძენთ, რომ უკანასკნელი წლების არქეოლოგიურ გამოკვლევებზე დაყრდნობით, ამ რეგიონში აღნიშნული ფუნქციური ნიშნით დიფერენცირებული პირველი ქვაბოვანი კომპლექსების წარმოშობა, ადრებრინჯაოს ხანის რამდენადმე უნდა უსწრებდეს წინ. ამის კარგი მაგალითია ნაჰალ-ქანაპის რაიონში (სამხრეთ ლევანტი, ისრაელი) მიკვლეული ქვაბთა კომპლექსები, რომელთა გამოკვეთა ენოლოგიის ფინალურ სტადიას უკავშირდება და რომელთა „სუფთა“ საცხოვრებელი ფუნქცია, მათში დაფიქსირებული არქეოლოგიური სურათიდან გამომდინარე, ეჭვს არ იწვევს [593]. ჩვენთვის ეს უკანასკნელი ძეგლები, განსაკუთრებით საინტერესოა შემდეგი გარემოებების გამო: ისინი კვეთის მეთოდით, საერთო სტრუქტურით თუ თითოეული ქვაბ-სათავის გეგმარებით მეტად ახლოს დგანან ჩვენ მიერ ქვემო ქართლში შესწავლილ ბრინჯაოს ხანის კლდის დასახლებებთან. თუკი ბერშებას და ზოგიერთ მის მონათესავე კულტურათა ქვაბ-საცხოვრისები უფრო ხშირად კლდოვან მასივებში პორიზონტულადაა განფენილი და მათში მოხვედრა ვერტიკალურთან მიახლოებული ლუკისებრი გვირაბებით ხერხდება, ნაჰალ-ქანაპის მიდამოების კომპლექსების ქვაბ-სათავისები ხეობათა კალთებში ვერტიკალურ რეგისტრებადაა განვითარებული, ლიობებით კანიონისკენ იხსნება და ვიზუალურადაც ქვემო ქართლის

* სამყაროს ასეთი აღქმა, რამდენადმე ტრანსფორმირებული სახით, მსოფლიოს მრავალ უძველეს კულტურას ათასწლეულების განმავლობაში გაჰყვა და მისი ანარეკლი ანტიკური ეპოქის მეტად განვითარებული ცივილიზაციების აზროვნებაშიც შეინიშნება [567, გვ. 147-151].

აღნიშნული ძეგლების სრულ ასოციაციას იწვევს (მაგალითად, მეინ ჰოლის კომპლექსები) [593, გვ. 29]. განსხვავებით იმავე რეგიონისა და ეპოქის ქვაბოვანი დასახლებებისა და ნეკროპოლების დიდი უმრავლესობისაგან, რომლებიც ქრონოლოგიურად მრავალპლასტიანებია, ეს კომპლექსები მხოლოდ ერთხელ არის რეოკუპირებული, ადრებრინჯაოს ხანაში (გამორიცხული არ არის ამ ორი პერიოდის უწყვეტობაც), ამიტომაც მათში ცხოვრების პირველი ფაზის კულტურული ფენების დაფიქსირება შედარებით გაიოლდა [593, გვ. 53-80]. ამ რიგის ძეგლებში დადასტურებული ენეოლითის პერიოდის ნივთიერი მასალა ძირითადად ჯერიკოს ქვაბთა კომპლექსების ტიპისაა. მაგალითად, თიხის ნაწარმი აქ წარმოდგენილია ანგობირებული და გაპრიალებული, ცილინდრულ ყელიანი ქოთნებით, ბადიებით, ჯაბებით, ტორჩებით. ამ ჭურჭლის რამდენიმე ფენიან კეცში ურევია ქვიშა, დანაყილი კვარცი და ობსიდიანი. მონაცრისფერო და ღია ფერის ზედაპირი ხშირად შემკულია ამოღარული, თევზიფხურად ნაკანრი, სალტისებური, ზიგზაგისებური და სამკუთხა ორნამენტით. ზოგიერთი ეგზემპლარი წითელი საღებავითაცაა მოხატული. ქოთნების მნიშვნელოვან ნაწილს, ცილინდრული ყელიდან მუცელზე გადასვლის ხაზის ახლოს, მიძერწილი აქვს თითო ან წყვილი ვიწროხერგლიანი ყური [593, გვ. 13-52]. როგორც ვხედავთ, ამ თიხის ნაკეთობებს, როგორც წარმოების ტექნოლოგიით, ისე მხატვრულ-სტილისტური თავისებურებებით, ბევრი რამ აქვს საერთო საქართველოს მტკვარ-არაქსული კულტურის ადრეული საფეხურის ძეგლებზე გამოვლენილ კერამიკასთან (თრელი, სამშვილდე, კოდა და სხვ. [198, გვ. 154-166])^{*}. საინტერესოა, რომ ნაპალ-ქანაპის რიგის ქვაბთა კომპლექსებში მიკვლეული, შავად გამონვარი, ნაპრიალები და ნაკანრი ორნამენტით შემკული, ადრებრინჯაოს ხანით დათარიღებული თიხის ნაწარმი, საკმაოდ ახლოს დგას ამავე რეგიონში გავრცელებულ, ე.წ. „პერბეთ-ქერაქის“ კულტურისათვის დამახასიათებელ თიხის ნაკეთობებთან, აქედან გამომდინარე კი, ამ უკანასკნელის მონათესავე, მტკვარ-არაქსული კულტურის გვიანი სტადიების კერამიკასთანაც [289, გვ. 286-294].

როგორც ვხედავთ, სამხრეთ ლევანტის რეგიონში (სირია-პალესტინა-იორდანია), დანამდვილებით ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში შექმნილი ქვაბოვანი დასახლებები მრავლადაა დადასტურებული. მიუხედავად ამისა, ჩვენ სრული უფლება გვაქვს, ამ ტერიტორიებზე ასევე უხვად არსებული, შედარებით გვიანი ეპოქების ნიშნების მატარებელი (დაწყებული ბრინჯაოს ეპოქის ფინალური სტადიებიდან, გვიან ანტიკურ-რომაული ხანის ჩათვლით) კლდის ძეგლების მნიშვნელოვანი ნაწილის წარმოშობაც წინასწარით უნდა ვივარაუდოთ. მაგალითად, იერუსალიმის მახლობლად შესწავლილი ე. წ. ტელაიოტას აკლდამები ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაშია შექმნილი, მაგრამ პირველი ქრისტიანების მიერ აქტიურად არის გამოყენებული და გადაკეთებული [511, გვ. 290-292].

როგორც ჩანს, უძველესი ქვაბოვანი კომპლექსების აქტიური რეოკუპაცია და ადაპტაცია, წინა აზრის პრაქტიკულად ყველა რეგიონისთვის იყო დამახასიათებელი. ამის კარგი მაგალითია თუნდაც ნაბათიულთა დედაქალაქ პეტრას (იორდანია) საყოველთაოდ ცნობილი კლდეში ნაკვეთი ბუროთმოდგრული კომპლექსები. მეცნიერთათვის დიდი ხანია ცნობილია, რომ ქალაქ პეტრას ფარგლებში, ელინისტური და რომაული პერიოდის დიდებული გამოქვაბული ტაძრებისა და აკლდამების გვერდით [563], მეტად პრიმიტიული გეგმარების, მცირე ზომის ქვაბ-სათავსთა ნაშთებიცაა შემორჩენილი. მკვლევარები ამ ფაქტს სხვადასხვაგვარად ხსნიდნენ, თუმცა, ძირითადი აქცენტი მაინც ამ სათავსთა შედარებით ადრეულობაზე კეთდებოდა. რამდენიმე ათეული წლის წინ, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ზოგიერთ მათგანში მოპოვებული

* აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სამხრეთ ლევანტის იგივე კულტურის ერთ-ერთ კომპლექსში ("ცვიკა-ცუკი"), დადასტურებულია ამ ეპოქისთვის უძველესად მიჩნეული ოქროს ნაკეთობები — მართკუთხა კეითის რგოლები [593, გვ. 123].

ნივთიერი მასალის საფუძველზე, ამ ტიპის, უხეშად ნაკვეთი ქვაბების წარმოშობის ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვრად, ადრებრინჯაოს ხანა იქნა მიჩნეული [555, გვ. 271-285]. შესაბამისად, გამოირკვა, რომ პეტრას ანტიკური ეპოქის მდიდრული კლდეში ნაკვეთობები, ნაბათველთა მიერ ამ ტიპის კომპლექსების საფუძვლიანი ადაპტაცია-რეკონსტრუქციის შედეგადაა შექმნილი

ბოლო წლებში, აღნიშნული კულტურის მატარებელი მოსახლეობის ბინადრობის კვალი, ამ რეგიონის კიდევ ერთ საქვეყნოდ ცნობილ კლდის ძეგლშიც დადასტურდა. საუბარი გვაქვს მკვდარი ზღვის მახლობლად მდებარე ყუშრანის გამოქვაბულზე, სადაც გნოსტიციზმთან მიახლოებული მსოფლმხედველობის თემის ბინადრობის კვალი და საყოველთაოდ ცნობილი, პაპირუსზე შესრულებული ხელნაწერებია აღმოჩენილი [536, გვ. 95], არქეოლოგიურმა გათხრებმა შუა და გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურული ფენების არსებობაც დაადასტურა [536, გვ. 119]. როგორც ჩანს, ეს ქვაბოვანი ძეგლებიც ზემოთ აღნიშნული კულტურის მიმდევარი საზოგადოების ნასახლარებია და არც ის არის გამორიცხული, რომ მათში ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში ცხოვრების კვალი შემდგომი, არაერთგზისი რეოკუპაციის შედეგად იყოს ნაშლილი.

ანატოლიის ნახევარკუნძულზე დადასტურებული, აღნიშნული კულტურების თანადროული ქვაბოვანი დასახლებებიდან მეტად საყურადღებოა საქაგიოზუს რაიონში (სამხრეთ-დასავლეთ ანატოლია) მდებარე კლდეში ნაკვეთი კომპლექსები [524]. ამ ძეგლთაგან ზოგიერთში, პალეოლითის ხანაში ათვისებული ბუნებრივი მღვიმეების კვალიც შეინიშნება, თუმცა ენეოლით-ადრებრინჯაოს ეპოქაში ისინი საფუძვლიანადაა რეკონსტრუირებული. კომპლექსების ქვაბ-სათავსთა დიდი უმრავლესობა ამავე ხანაში ერთიანად ხელოვნურადაა ნაკვეთი და საბოლოოდ, ამ ძეგლებს ქვემო ქართლის ქვაბთა კომპლექსების ანალოგიური იერსახე მიუღიათ.

ამავე ტიპის ქვაბთა კომპლექსები დადასტურებულია სამხრეთ ანატოლიის სხვა პროვინციებშიც. მაგალითად, ყარაინის და ბელდიშის მიდამოების გამოქვაბულთა მრავალმარუსიან კომპლექსებში, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩნდა ძვ. წ. VII-VI ათასწლეულების ნივთიერი მასალა [453, გვ. 48-51]. მკვლევრების აზრით, ამ ძეგლებზე მოპოვებული ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის თიხის ნაკეთობანი, კერძოდ შავპრიალა კერამიკა, მეტად ახლოს დგას უგარიტის ამავე ეპოქის ნაწარმთან, ე.წ. „სირია-კილიკური“ ტიპის კერამიკასთან [453, გვ. 45]. ჩვენთვის ეს გარემოება მეტად საყურადღებოა, ვინაიდან აღნიშნული სტილის სირიულ კერამიკას, თავის მხრივ ბევრი საერთო ნიშანი აკავშირებს ქართულ მტკვარ-არაქსულ არქეოლოგიურ მასალასთან [289].

საერთოდ, საქაგიოზუს თუ სამხრეთ ანატოლიის ამ რიგის ქვაბთა კომპლექსების არქეოლოგიური კვლევის შედეგად მოპოვებული ნივთიერი მასალა, ტიპოლოგიურად მეტად ახლოს დგას სამხრეთ ლევანტის ადრესამინათმოქმედო კულტურათა კლდის დასახლებებში აღმოჩენილ ნაკეთობებთან. ეს ვითარება მით უფრო ყურადსაღებია, თუკი გავითვალისწინებთ, რომ მრავალი ცნობილი მეცნიერი, სირია-პალესტინის რეგიონსა და ანატოლიის ნახევარკუნძულს ენეოლითიდან ადრებრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი ერთგვაროვანი კულტურების გავრცელების არეალად მიიჩნევს [566; 472].

ამ ტიპის, მეტად შთამბეჭდავი მასშტაბის კლდის ძეგლთა კომპლექსები, მთელ ანატოლიის ნახევარკუნძულზეა გავრცელებული და მათი უმრავლესობა ფორმათა არქაულობითაც გამოირჩევა ხმელთაშუა ზღვის აუზის სხვა ქვეყნების მსგავსი კომპლექსებისგან. მეცნიერთა ერთ ნაწილს სწორედ ამ რეგიონში ეგულება აღნიშნული უძველესი კულტურის სათავე [555; 566]. მაგალითად, იტალიასა და ხმელთაშუა ზღვის ცენტრალური ნაწილის კუნძულებზე მრავლად დაფიქსირებულ ანალოგიურ ქვაბთა კომპლექსების მკვლევარები, მათ ხელთ არსებული საკმაოდ სოლიდური ფაქტობრივი მასალის ანალიზს იმ დასკვნამდე მიჰყავს, რომ ამ რეგიონებში

ქვაბ-სათავსებში ბინადრობის წესი, ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანებში სწორედ ანატოლიის ნახევარკუნძულიდან უნდა გავრცელებულიყო [480; 600].

ჩვენ ხელთ არსებული მონაცემებით, ხმელთაშუა ზღვის აუზის არეალში, აღნიშნული კულტურული იმპულსების გავლენით შექმნილი კლდის ძეგლები, დღესდღეობით ყველაზე უკეთ იტალიასა და სიცილიაშია შესწავლილი. მაგ., კონტინენტური იტალიის სამხრეთ პროვინცია პუგლიაში (ქალაქ ბარის მიდამოები) მდებარე ამ რიგის ათეულობით ძეგლიდან ერთ-ერთის, „პულოს“ სახელწოდებით ცნობილი გრანდიოზული, მრავალთაღისა და ქვაბთა კომპლექსის არქეოლოგიური შესწავლა ჯერ კიდევ მე-20 ს-ის დასაწყისში დაუწყიათ და პერიოდულად 90-იან წლების ჩათვლით გრძელდებოდა [570, გვ. 67-77]. ამ ძეგლის შემადგენელი, არასწორი გეომეტრიული მოყვანილობის ქვაბების დიდ უმრავლესობას, მათში მიკვლეული ნივთიერი მასალიდან გამომდინარე (ნაირგვარი თიხის ჭურჭელი, კაჟის სამუერნო იარაღი, კერიები და ა.შ.), მკვლევარები ძე. წ. VI-V ათასწლეულების საცხოვრებლად მიიჩნევენ, თუმცა, კომპლექსში დადასტურებულია დაახლოებით იმავე ეპოქის 56 გამოქვაბული-აკლდამაც.

ენეოლითისა და ბრინჯაოს ხანის მსგავსი ქვაბოვანი კომპლექსები, განსაკუთრებით მრავალადა დაფიქსირებული პრაქტიკულად მთელ სიცილიაში (სირაკუზას, კანიკატინის, ეტნას, პანტალიკის, სან-ჯუზეპეს და სხვა პროვინციებში [480; 554]). ამ ძეგლების მასშტაბზე თუნდაც შემდეგი მაგალითი მეტყველებს: პანტალიკის კომპლექსებიდან ზოგიერთი 10-20 იარუსად ნაკვეთ ათასობით (5000-მდე) ქვაბ-სათავსს მოიცავს [474, გვ. 270]. არანაკლებ გრანდიოზულია კასტელუჩიოს, სან-ჯუზეპეს საქვეყნოდ ცნობილი კომპლექსები [480, გვ. 58-103]. ამ ქვაბოვან ძეგლთა დიდი ნაწილი არქეოლოგიურად კარგადაა შესწავლილი. კვლევის შედეგად დადგენილია, რომ ამ ტიპის ქვაბთა კომპლექსების შემადგენელი სათავსების აბსოლუტური უმრავლესობა ხელოვნური წარმოშობისაა და მხოლოდ იშვიათად გვხვდება რეკონსტრუირებული ბუნებრივი მღვიმეები. ერთმანეთისგან გეოგრაფიული დისტანციის-და მიუხედავად, რამდენადმე სინქრონულია მათი წარმოშობა თუ რეკონსტრუირების ფაზები: თითქმის ყველა არქეოლოგიურად შესწავლილი კომპლექსის უძველესი პლასტები ენეოლითს უკავშირდება, მათი ხელახალი გამოყენება-ადაპტაცია კი მეტ-ნაკლები ინტენსიურობით, ბრინჯაოს ეპოქის თითქმის ყველა ეტაპზე დასტურდება [598, გვ. 67-70]. მაგალითად, ამ რიგის ძეგლებისთვის საკმაოდ ტიპურიი სტრატეგრაფიული სიტუაცია, რაც დაფიქსირდა მეტად სკრუპულოზურად გამოკვლეულ ზოგიერთ კომპლექსში („გროტა დე ლა ჩიუსაზა“, „გროტა მაჯორე“, გროტა კარუჯი“ და სხვ. [480, გვ. 78-93]. აი როგორი ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით არის დამრეგებული კულტურულ ფენათა ჰორიზონტები ამ ძეგლებზე (ქვემოდან ზევით): 1. სპილენძის ხანა (ენეოლითი); 2. ადრებრინჯაოს ხანა; 3. შუაბრინჯაოს ხანა; 4. ანტიკური ხანა (ეპიზოდური გამოყენება). აქვე დავამატებთ, რომ აღნიშნული ძეგლებისგან განსხვავებით, სიცილიის მრავალ ანალოგიურ ქვაბთა კომპლექსში (მაგალითად, პანტალიკის და სან-ჯუზეპეს დაჯგუფებაში), საკმაოდ ინტენსიურად არის წარმოდგენილი გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურული ფენებიც.

როგორც ქვაბთა აღნიშნული კომპლექსების არქეოლოგიური კვლევის პუბლიკაციებიდან ირკვევა, წლების განმავლობაში ამ ტიპის ძეგლებს მეცნიერები უპირველეს ყოვლისა ბრინჯაოს ეპოქის სხვადასხვა ეტაპის ქვაბოვანი აკლდამების ერთობლობად მიიჩნევდნენ, ხოლო ქვაბების ნაწილის საცხოვრებლად გამოყენების ფაქტები, დამატებითი ან შეძენილი ფუნქციის ამსახველი ნიშნები ეგონათ [480, გვ. 131; 554, გვ. 101]. სიცილიის ქვაბთა ამ კომპლექსების შემდგომმა შესწავლამ მკვლევარები იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ მათი დიდი ნაწილის ძირითადი ბირთვები, წინა აზიისა და იტალიის (პუგლიის) აღწერილი ანალოგიების მსგავსად, ენეოლითის ხანის ქვაბოვან დასახლებებს წარმოადგენს, რომლებშიც სამარხი გამოქვაბულებიც იყო ჩართული [474, გვ. 272]. ცხადია, მომდევნო ეპოქების რეკონსტრუქციამ

ამ კომპლექსებშიც ძალზე შეამცირა ცხოვრების პირველი ფაზის ნივთიერი კვალი, რომლის რეგულარულად დაფიქსირება, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მხოლოდ ბოლო წლებში მოხერხდა [554, გვ. 103].

ბოლოდრინდელმა გამოკვლევებმა, აღნიშნული ძეგლების მეორადი ფუნქციის შეფასებაშიც შეიტანა მნიშვნელოვანი კორექტივები. გამოირკვა, რომ სიცილიის გამოქვაბულ კომპლექსებს ადრე და შუაბრინჯაოს ხანებში მნიშვნელოვანი გაფართოება-რეკონსტრუქცია განუცდია და ალბათ, ქვაბთა სრულიად ახალი დაჯგუფებანიც შეემატა, მაგრამ ამ პროცესებს განახლებული კომპლექსების ტრადიციული ფუნქციური დატვირთვის რადიკალური ცვლილება არ მოჰყოლია: მათი უმრავლესობა კვლავ კლდის დასახლებათა და აკლდამათა ერთობლიობებს წარმოადგენდა. არსებობს მოსაზრება, რომ აზიის მონათესავე კულტურათა მსგავსად, ამ ეტაპზე სიცილიაშიც თავი იჩინა კომპლექსთა საცხოვრებელი და სამარხი დანიშნულებით დიფერენციაციის პირველმა ნიშნებმა — ქვაბთა პრაქტიკულად ერთნაირი სტრუქტურის კომპლექსების ნაწილი, შესაძლოა მართლაც მხოლოდ ნეკროპოლად იქცა, ზოგიერთი კი „სუფთა“ დასახლებებად [480, გვ. 110-154; 554, გვ. 176]. მაგალითად, პანტალიკის და სან-ჯუზეპეს ზოგიერთი სუპერ-გიგანტური კომპლექსი (რეალ ესტატი, მოსტრიჯიანო და სხვ.), ადრე და შუაბრინჯაოს ხანაში დანამდვილებით ქვაბოვან ნეკროპოლად ქცეულა — ამაზე თუნდაც კლდეში ნაკეთ აკლდამათა მასიური ქვის, რელიეფებით შემკული ფილებით ამოქოლვის ჩვეულება მეტყველებს [480, გვ. 103-105]. საინტერესოა, რომ ამ კომპლექსთა შემადგენელ აკლდამათა კარებებზე, ხშირად გვხვდება საკრალური ნიშნის, შეწყვილებული სპირალის რელიეფური გამოსახულება — ამ მოტივს ხომ ადრებრინჯაოს ხანის ქართული კერამიკული ნაკეთობების შემკულობებშიც ვხვდებით [266; 432]. აღნიშნული ქვაბოვანი კომპლექსების განათხარ მასალებში, კერძოდ კი კერამიკულ ნაკეთობებში, აგრეთვე გამოიყოფა თიხის ჭურჭლის ერთი ჯგუფი, რომელიც საკმაო ახლობლობას ამჟღავნებს მტკვარ-არაქსული კულტურის გვიანი ეტაპის ანალოგიურ ნაწარმთან. მაგალითად, პრილო დისტრიქტის ქვაბებში აღმოჩენილია შავად გამომწვარი, ნაპრიალებ ზედაპირიანი ორყურა და ცალყურა ქოთნები ცილინდრულთან მიახლოებული ყელით, ვიწრო ძირით, რომლებიც ნაკანრი ბადისებრი და ნაჩხვლეტი ორნამენტითაა შემკული [554, გვ. 192]. აქვე დადასტურებულია კერიის რქისებრი სადგარები, რომელთა პრაქტიკულად სრული იდენტურობა საქართველოს ადრეკრინჯაოს ხანის ძეგლებზე გამოვლენილ ანალოგიურ მონყობილობებთან, ფორმათა უბრალოდამთხვევის შედეგი არ უნდა იყოს [554, გვ. 202].

სრულიად ლოგიკურად გვეჩვენება თანამედროვე მეცნიერთა განმარტებაც იმის თაობაზე, თუ რატომ გაუჭირდათ წინა თაობის მკვლევარებს აღნიშნულ კომპლექსებში საცხოვრებლების და აკლდამების გამოიჯნა [554, გვ. 182]: მიცვალებულთა ნეშტებისა და სამარხეული ინვენტარის თუნდაც მცირერიცხოვან ნაშთთა ერთობლიობა, გაცილებით ზუსტად მიგვანიშნებს სათავსების ფუნქციაზე, ვიდრე მიტოვებული ქვაბ-საცხოვრებლების იატაკებზე მართოდენ არტიფაქტების ფრაგმენტების დადასტურება (მით უმეტეს, რომ საცხოვრებელი ქვაბების ნაწილიც, გვიანბრინჯაო-ადრეკინის ხანაში აკლდამებად იქნა გამოყენებული). ანგარიშ-გასაწევია ის გარემოებაც, რომ როგორც ეს მცირე აზიურ მაგალითებზეც აღვნიშნეთ, ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ქვაბოვანი საცხოვრებლები და აკლდამები დიდად არც გვემარებით განსხვავდებიან ერთმანეთისგან: მცირე ზომის, მართკუთხედთან ან ოვალთან მიახლოებული გვემის სათავსები საცხოვრებლადაც გამოიყენებოდა და სამარხებადაც.

როგორც არქეოლოგიური კვლევის შედეგები ადასტურებს, სიცილიის აღნიშნული ტიპის მრავალიარუსიანი კომპლექსების უმრავლესობამ, გვიანბრინჯაო-ადრეკინის ხანაში თანდათან დაკარგა საცხოვრებელი ფუნქცია და კლდის სამარხებადლა გამოიყენებოდა, თუმცა ეს მოვლენა საყოველთაო წესად არ ქცეულა და ცალკეული კლდის დასახლებები კიდევ დიდხანს

იზიდავდა მოსახლეობის „ტროგლოდიტური“ ცხოვრების მიმდევარ ნაწილს [599, გვ. 234-241]. ანტიკურ ეპოქაში კი ეს კომპლექსები, აკლამებად თუ საკულტო მიზნით, მხოლოდ ეპიზოდურად ჩანს გამოყენებული [480, გვ. 171-179].

ჩვენ მიერ წარმოდგენილი კლდის ძეგლების ტიპის, დაახ. მათი თანადროული ქვაბოვანი დასახლებების და აკლამების კომპლექსები, ხმელთაშუა ზღვის აუზის ცენტრალური და დასავლეთ ნაწილის სხვა რეგიონებშიც არის დადასტურებული და ნაწილობრივ შესწავლილიც: მალტაზე, სარდინიაზე, კორსიკაში, სამხრეთ საფრანგეთში, ესპანეთში. მაგალითად, უკანასკნელ წლებში სარდინიის ტერიტორიაზე მიკვლეულია წინა აზიისა თუ სიცილიის ანალოგიური ქვაბთა კომპლექსები, რომლებიც ე.წ. „ბონანაროს კულტურის“ წიაღშია შექმნილი [569]. ამ ძეგლების არქეოლოგიური კვლევის შედეგებმა მკვლევარები დაარწმუნა, რომ ქვაბ-სათავსები საცხოვრებელი დანიშნულებითაა შექმნილი დაახლოებით ძვ. წ. 3300-2900 წწ-ში. მოგვიანებით, კლდის დასახლებების ფუნქციამ აქაც ტრანსფორმაცია განიცადა და ძეგლების ნაწილი აკლამებად იქნა გამოყენებული, ხოლო დაახლოებით 1800-1600 წლებში აქაც უმთავრესად ქვაბოვანი ნეკროპოლები იკვეთებოდა [569, გვ. 42].

გარდა განხილული რეგიონებისა, კლდეში საცხოვრებლების კვეთის ტრადიცია ამა თუ იმ სახით, პრაქტიკულად ყველა იმ უძველეს ადმოსავლურ კულტურათა თუ ცივილიზაციათა წიაღში იყო გავრცელებული, სადაც გეოგრაფიული გარემო ამის საშუალებას იძლეოდა. პრიმიტიული გეგმარების ქვაბთა კომპლექსები, რომელთა შექმნასაც მკვლევარები არქეოლოგიურად შეუსწავლელობის გამო, ზოგადად უძველეს კულტურებს მიაწერენ, მრავლად გვხვდება ეგვიპტეში, შუამდინარეთში, ირანში, ავღანეთში, ინდოეთში, ჩინეთში და ევრაზიის მატერიკის სხვა მხარეებში. სამწუხაროდ, მხოლოდ ზეოთმოდღერული თავისებურებების მიხედვით, ენოლით-ადრებრინჯაოს ხანის კლდის ძეგლთა ლოკალური, ევრაზიის კონკრეტულ რეგიონთათვის დამახასიათებელი ტიპების გამოყოფა, ჯერჯერობით ვერ ხერხდება.

ამ რიგის კლდის ძეგლთაგან, ყურდლებას საქართველოსთან გეოგრაფიულად და ისტორიულად საკმაოდ მჭიდროდ დაკავშირებული რეგიონის, შუამდინარეთის ქვაბთა უძველეს კომპლექსებზე შევაჩერებთ. სამეცნიერო ლიტერატურის მიმოხილვით გამოირკვა, რომ მესოპოტამიის ტერიტორიაზეც, ზემოთ აღნიშნული ტიპის ქვაბოვანი საცხოვრებლების ტრადიციას საკმაოდ ღრმა ფესვები ჰქონია. არქაული იერსახის ქვაბთა კომპლექსების არსებობა დადასტურებულია როგორც ევფრატის, ტიგროსის და მათ შუენაკად მდინარეთა ზემო წელის ხეობებში, ისე დაბლობ რაიონებშიც. მაგალითად, სელტის ტბის მახლობლად, აბსოლუტურად სწორ რელიეფზე ამოზიდულ კლდოვან კონცხებში, რამდენიმე იარუსადაა ნაკვეთი ათეულობით არცთუ სწორი გეომეტრიული ფორმის ქვაბი, რომლებიც შემთხვევითი არქეოლოგიური აღმოჩენების საფუძველზე, ბაბლონის ძველი სამეფოს დროინდელი აღმოჩნდა (XVIII—XVII სს).*

კიდევ უფრო ადრეული, შუმერული პერიოდის, დაახლოებით ძვ. წ. 3500-3000 წლების ქვაბოვანი კომპლექსები დადასტურებულია ნაქალაქარ ვარქას მიდამოებში. ჯერჯერობით არქეოლოგიურად არც ეს კომპლექსებია შესწავლილი, მაგრამ მათი აღნიშნული ხანით დათარიღება, ზეოთმოდღერული და მხატვრული თავისებურებების ანალიზზე დაყრდნობით მოხერხდა; მაგალითად, ერთ-ერთ კლდოვან მასივზე, რომელსაც რამდენიმე იარუსად შემოუყვება აღნიშნული ტიპის ქვაბთა კომპლექსი, აგებულია სატაძრო კომპლექსი ზიკურატიურთ [516, გვ. 18-25]. ამ ანსამბლის ზოგიერთ ქვაბში შემორჩენილია ზუსტად ისეთი მოზაიკური

* მასალას გაცევანიტ ბრიტანეთის მუზეუმის ექსპოზიციაზე 2001 წელს, ადგილზე მუშაობისას, №56 დარბაზში.

მოხატულობა, რომლითაც ზიკურატის კედლებია შემკული. ვინაიდან შენობა-ნაგებობების ასეთი სტილის მოზაიკური მხატვრობა მხოლოდ შუმერული პერიოდისთვისაა დამახასიათებელი [342, გვ. 62], ქვაბთა კომპლექსის ამ ეპოქით დათარიღება ეჭვს არ იწვევს.

ფიქრობთ, წარმოდგენილი საბუთები საკმაოდ მყარ საფუძველს უქმნის იმ მოსაზრებას, რომ ხმელთაშუა ზღვისა და წინა აზიის ვრცელ ტერიტორიებზე, დაახ. VI-II ათასწლეულების დიაპაზონში, სხვა ტიპის საცხოვრებლების შემქმნელ კულტურათა პარალელურად, კლდეში ნაკვეთ დასახლებებში ბინადრობის ტრადიციის მატარებელი ტომებიც საკმაოდ რეგულარულად იყვნენ განსახლებული. ცხადია, ჩვენ შორს ვართ იმის კატეგორიულად მტკიცებისგან, რომ ამ ტიპის ქვაბოვანი დასახლებები, ყველა აღნიშნულ რეგიონში ერთი და იგივე ეთნიკურ-კულტურული წრის შემადგენელი მოსახლეობის ნახელავია და რომ ეს ტრადიცია პირდაპირი კულტურული მემკვიდრეობითობის პრინციპით ვითარდებოდა 3-4 ათასწლეულის განმავლობაში. მიუხედავად ამისა, საცხოვრებლების მოწყობის ტრადიციის ანალიზმა, რიგ შემთხვევებში შესაძლოა არსებითი როლი შეასრულოს აღნიშნული რეგიონების უძველესი მოსახლეობის ეთნოგენეზისის თუ ერთი კულტურული წრის ხალხთა ურთიერთ ზეგავლენის პრობლემათა გადაწყვეტაში.

საქართველოს ტერიტორიაზე ბრინჯაოს (და შესაძლოა ენეოლითის) ეპოქის მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის ქვაბოვან საცხოვრებლებში ბინადრობის ჩვენ მიერ დადასტურებულმა ფაქტებმა, საბოლოოდ უარყო ზოგიერთი მეცნიერის მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც პროტო-ქართველური ტომების ძვ. წ. II-I ათასწლეულებში წინა აზიიდან მიგრაციის დამამტკიცებელ ერთ-ერთ საბუთად, აღნიშნული რეგიონებიდან ჩვენში კლდით-ხურობის ტრადიციის მოტანას მიიჩნევენ [369; 383; 16]. ჩვენმა გამოკვლევებმა საკმაო არგუმენტაცია შესძინა მეცნიერთა ერთი ნაწილის მიერ ინტუიციურად წამოყენებულ პიპოთეზას, რომლის მიხედვითაც საქართველოს ტერიტორიაზე, კლდის ხუროთმოძღვრება ადგილობრივ ნიადაგზე ვითარდებოდა ადრესამინათმოქმედო ერიდან დაწყებული, რამდენიმე ათასწლეულის განმავლობაში [52; 297; 406]. როგორც ჩანს, ამ რიგის საცხოვრებლებმა თუ სამარხმა აკლდამებმა საქართველოს ტერიტორიაზე განვითარების პრაქტიკულად ყველა ის ფაზა გაიარა, რაც წინა აზიის უძველეს კულტურათა ნიაღში შექმნილმა ანალოგიურმა ძეგლებმა. უკანასკნელი წლების არქეოლოგიური კვლევის შედეგად თანდათან იკვეთება, რომ საქართველოს, წინა აზიისა და ხმელთაშუა ზღვის აუზის რეგიონების ენეოლითურ-ადრებრინჯაოს კულტურათა შემადგენელ ელემენტებს, მრავალი საერთო ნიშან-თვისება ახასიათებთ. თუკი ამ თანხვედრებს დაახლოებით ერთნაერი სტრუქტურის ქვაბ-საცხოვრებლებში ბინადრობის ტრადიციის ფონზე განვიხილავთ, თეორია ამ ვრცელ ტერიტორიებზე ძვ. წ. V-III ათასწლეულებში ერთგვაროვანი კულტურის გავრცელების თაობაზე, კიდევ უფრო დამაჯერებლად მოგვეჩვენება.

აქ შეუძლებელია არ გაიხსენოთ ამ კონცეფციის ერთ-ერთი ავტორის, აკადემიკოს ს. ჯანაშიას შენიშვნა იმის თაობაზე, რომ აღმოსავლეთ ანატოლიასა და მესოპოტამიის ტერიტორიაზე ძვ. წ. III ათასწლეულში მოსახლე ხურიტული ტომების დედაქალაქ ურპოს (თანამედროვე ურფა) მიმდებარე პროვინციებში, დიდი რაოდენობით გვხვდება ამ უძველესი ცივილიზაციების თანადროული ქვაბოვანი საცხოვრებლების კომპლექსები. მეცნიერი ნიშანდობლივად მიიჩნევდა იმ ფაქტს, რომ ზოგიერთი საზღვარგარეთელი ლინგვისტის აზრით, თვით სიტყვა „პური“ (ხური), ნიშნავს „გამოქვაბულებს“ [280, გვ. 670]. მკვლევარს საქართველოში არსებული, ანტიკური ხანის დიდებული კლდეში ნაკვეთი ანსამბლი, უფლისციხის წარმოშობა, სწორედ ამ უძველესი ტრადიციის გამოძახილად მიაჩნდა და ეს მოუვლენა ერთ-ერთ არგუმენტად

მოჰყავდა აღნიშნულ კულტურათა განუყოფელობის დასასაბუთებლად. ვფიქრობთ, სახელოვანი მეცნიერისთვის ცნობილი რომ ყოფილიყო საქართველოს ტერიტორიაზე ხურიტი თუ მათი თანამედროვე სხვა წინააზიური ტომებისათვის ჩვეული ქვაბოვანი დასახლებების სინქრონული და ტიპოლოგიურადაც მსგავსი ძეგლების არსებობა, იგი ამ ფაქტს აღნიშნული კონცეფციის მართებული გეზის დასტურად ჩათვლიდა.

თავი II. კლდის ხუროთმოძღვრების აწყვეტა პირველ ქართულ სახელმწიფოებრივ გაერთიანებათა წიაღში

ძვავოვანი დასახლებებიდან საკულტო – მემორიალურ ანსამბლებამდე

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, უცხოელი მეცნიერების დაკვირვებით, საქართველოს მახლობელ საზღვარგარეთის მრავალ ქვეყანაში, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანიდან მოყოლებული გვიანანტიკური ეპოქის ჩათვლით, საკულტო-მემორიალური დანიშნულების კლდის ძეგლები გაცილებით ჭარბად იკვეთებოდა, ვიდრე ქვაბოვანი დასახლებები (იგივე მოვლენას, რამდენადმე უფრო ადრე, მხოლოდ ძველ ეგვიპტურ სახელმწიფოებში გაედევნება თვალი [457]). კლდის დამუშავების ტრადიციის მიმდევარ ცივილიზაციათა წიაღში, მართოდენ სამარხი დანიშნულების ქვაბოვანი კომპლექსების შექმნა იმხანად უკვე ჩვეულებრივ მოვლენას წარმოადგენდა [480; 554; 463; 524 და სხვ.], ამასთან გამოიკვეთა ტენდენცია უკვე არსებული კლდის დასახლებების ამ მიზნით ადაპტაციისა [570]. მეცნიერები არ გამორიცხავენ, რომ აღნიშნულ მოვლენაში არცთუ მცირედი როლი მიუძღვის ამ ძეგლთა შემოქმედი საზოგადოების მესხიერებაში შემონახულ ინფორმაციას, მათი არცთუ შორეული წინაპრების ცხოვრების წესის შესახებ [542].

მიუხედავად იმისა, რომ ამ ეპოქებშიც განაგრძობდა არსებობას დასაკრძალავ ქვებით მარტივი, საცხოვრებელ სათავსოთაგან ძნელად გამოსარჩევი სახეობები [474], ძვ. წ. II ათასწლეულის მე-2 ნახევრიდან, მცირე ზაზი-ლევანტის და ხმელთაშუა ზღვის აუზის რეგიონებში უკვე მტკიცედ მკვიდრდება კლდოვანი აკლდამების საკმაოდ ჩამოყალიბებული, კანონიკური ტიპები, რომლებიც მხოლოდ ამ ფუნქციისთვის დამახასიათებელი ატრიბუციითაა აღიჭურვილი (შესასვლელების ყრუდ დასაგმანიფილები, თარო-სარეცლები, კოლონებით დეკორატიულად გაფორმებული პორტიკები და სხვ.) [544; 530]. დაახლოებით იმავედროულად, აღნიშნულ რეგიონთან დინასტიებისათვის საზოგადოების სხვა, გამორჩეულად დანიშნულებულ წარმომადგენელთა ქვაბოვანი აკლდამების მახლობლად ან უშუალოდ მათ კომპლექსში, ჩნდება კლდეშივე ნაკვეთი (ან კომბინირებული ტიპის) ე.წ. "სამარხი ტაძრები", რომელთა ხუროთმოძღვრული სახე ამ ცივილიზაციათათვის დამახასიათებელი ჩვეულებრივი, მინისზედა საკულტო ნაგებობების რეფლექციას წარმოადგენს [457; 465]. კლდეში ნაკვეთი აკლდამა — ტაძრების ინტერიერებისა თუ ექსტერიერების მიზანდასახულად მაღალმატერული გადაწყვეტა, განსაკუთრებით თვალშისაცემია ადრეანტიკური, ელინისტური და რომაული სამყაროს ქვეყნებისთვის [377; 465; 563; 580; 584 და სხვ.].

შვეიცდებით გავარკვეოთ, შეინიშნება თუ არა მსგავსი ტენდენციები საქართველოს ტერიტორიაზე იმავე ეპოქებში მკვიდრ საზოგადოებათა მატერიალურ თუ სულეერ კულტურაში.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში კლდის ძეგლთა გამოყენების ამსახველი ხუროთმოძღვრული და ნივთიერი მასალა, ყველაზე მასშტაბურად ქვემო ქართლის ქვებით კომპლექსებიდან გავგაჩნია. და მაინც, წარმოდგენილ ძეგლთა მრავალჯერადი რეოკუპაციის გამო, მათში ამ ხანის არქეოლოგიური მასალაც იმდენად ფრაგმენტულადაა დაფიქსირებული (მიუხედავად პროცენტული სიჭარბისა ადრე და შუაბრინჯაოს მასალასთან შედარებით), რომ ქვებით კომპლექსების დიფერენციაცია საცხოვრებლებად, სამარხებად თუ საკულტო დანიშნულების ნაკვეთობებად, უმეტესწილად ცხოვრების ამ ფაზაზეც შეუძლებელია. მიუხედავად ამისა, ერთეული შემთხვევები ქვებით აკლდამებად გამოყენებისა, კომპლექსების ათვისების ამ ეტაპზე, თითქოს მაინც დადასტურდა.

სამშვილდის ქვაბებში მიკვლეულ, გვიანბრინჯაოს ხანის საწყისი სტადიის "ხეთური" ტიპის სამარხზე საუბარი უკვე გვეკონდა.

ამის გარდა, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაშივე ან ოდნავ მოგვიანებით, სავარაუდოდ, საკულტო კომპლექსად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული ხრამის ხეობაში მდებარე თავ-მრგვალას ქვაბების ერთ-ერთი ჯგუფი (ტაბ. 45:1). კომპლექსის დაახლოებით 20 კვ. მ. ფართობის ცენტრალური სათავსი, კონუსისებრი ფორმის კირქვის მასივის მომრგვალებულ წვერში საკმაოდ სუფთადაა გამოკვეთილი ლითონის (ალბათ რკინის) საჭრეთელით, თუმცა მრუდხაზოვანი გეგმისა და ასეთივე ფორმის უბეები გააჩნია. ისევე როგორც ამ კომპლექსის ზოგიერთ სხვა ქვაბში, აქაც, კლდოვანი იატაკის ბზარებში, შუა საუკუნეების ნივთიერი მასალის გარდა, მივაკვლიეთ როგორც გვიანბრინჯაო-ადრერკინის, ისე ანტიკური ხანის კერამიკის რამდენიმე ფრაგმენტს. ამ სათავსის (და ალბათ მთელი ჯგუფის) წინაქრისტიანული ხანის რომელიღაც ქრონოლოგიურ ფაზაზე საკულტო დანიშნულებით გამოყენების შესაძლებლობა, გარდა გარემოზე ხაზგასმულად გაბატონებული მდებარეობისა, შემდეგმა დეტალმა გვაფიქრებინა: ქვაბის იატაკში, ზუსტად სათავსის გამოკაფვის ტექნიკით, 4 ნაკვეთილი კონუსის ფორმის ქრმოა ამოკვეთილი (თითოეული 1.5 მ სიღრმის, ფსკერის დიამეტრი 2 მ-მდე). აღსანიშნავია, რომ როგორც ეს ორმოები, ისე მათი ოთხკუთხა სარკვევლების ღრმულები, უფლისციხეში დადასტურებული ანალოგიურ მონოტილობებს გვაგონებს [227, გვ. 60, 70]. უფლისციხის ზოგიერთ ამ ტიპის ორმოს, გ. ყიფიანი სავარაუდოდ გვიანი შუა საუკუნეების სამეურნეო ორმოებად მიიჩნევს, რაც თავმრგვალას შემთხვევაში გამორიცხულია — მათ ფსკერებზე არქეოლოგიური კვლევისას განვითარებული შუა საუკუნეების ნივთიერ მასალას მივაკვლიეთ, ამასთან სამეურნეო ან საფორტიფიკაციო - გარემოცვითი წყლის მარაგის შექმნის მიზნით კომპლექსის უმაღლეს, სხვა ქვაბებისგან სპეციალურად იზოლირებულ სათავსში ხაროების შექმნა არალოგიკურად გვეჩვენება. მიუხედავად იმისა, რომ უშუალოდ ორმოებში ადრეული ნივთიერი მასალა ვერ დავადასტურეთ, საესეებით დასაშვებად მიგვაჩნია, რომ ეს ქვაბ-სათავსი კომპლექსის ფუნქციონირების ერთ-ერთ წინარე ქრისტიანულ ეტაპზე მაინც, რომელიმე წარმართულ კულტთან (მითრასთან ?) იყო დაკავშირებული, ხოლო აღნიშნული ორმოები კი რიტუალური დანიშნულებით გამოიყენებოდა (მით უმეტეს, რომ კონცხი აღმართულია შუა საუკუნეების მოზრდილ, "თავმრგვალას" სახელწოდებით ცნობილ დასახლებული პუნქტის ცენტრში, ამ ტოპონიმს კი დასაბამი, ალბათ სვეტის მრგვალ თავში ცერემონიულად ნაკვეთმა აღნიშნულმა გამოქვაბულმა მისცა).

ფაქტობრივი მასალის საფუძველზე, კიდევ უფრო მეტი არგუმენტი გაგვაჩნია წინა-ქრისტიანულ, თუმცა ხრამის ხეობის აღნიშნულ ქვაბოვან ძეგლებთან შედარებით რამდენადმე გვიანი ხანის სამარხ და საკულტო ქვაბთა კომპლექსად მივიჩნიოთ მდ. ალგეთის ხეობის მარცხენა შენაკად ასურეთის ხევის სათავეებში ჩვენ მიერ შესწავლილი, მეტად საინტერესო კლდის ძეგლთა დაჯგუფება.

ქვაბთა ამ კომპლექსს, რომელიც ადგილობრივ მოსახლეობაში "გახერეტილი კლდეების" სახელითაა ცნობილი*, ქვემო ქართლის ზემოთ აღწერილი ტიპის ქვაბთა კომპლექსებისგან საკმაოდ განსხვავებული ხუროთმოძღვრული სახე აქვს. მისი შემადგენელი ქვაბ-სათავსების დიდი უმრავლესობა მეტად მცირე ზომებით გამოირჩევა: მათი სიგრძე-სიგანე დაახ. 2-3 მ-ია, სიმაღლე 1,2-1,5 მ-მდე. გვხვდება კიდევ უფრო მომცრო ნაკვეთობებიც — ისინი პრაქტიკულად ნიშებს წარმოადგენს (ტაბ. 71). წარმოდგენილი ქვაბები, როგორც წესი, ერთმანეთისგან იზოლი-

* ქვაბთა ამ დაჯგუფებას თავის დროზე, ალგეთის ხეობის არქეოლოგიური დაზვერვებისას ყურადღება მიაქცია ბ.-ნმა გ. ლომთათიძემ. მან შორიდან დაათვალიერა ეს ქვაბები და ისინი წინასწარულად შუა საუკუნეების სახიზრების ერობობილიად მიიჩნია [132, გვ. 65], თუმცა იქვე დასძენს, რომ ეს ფუნქცია საეჭვოდ ეჩვენებოდა ქვაბების შედარებით ადვილად მისასვლელობის გამო.

რებულადაა გამოკვეთილი კლდის კირქვეული აგებულების მასივში (ერთადერთი გამოწვევის, № 5 და 6 სათავსების გარდა, თუმცა, მათი გაერთიანება მოგვიანებით, შუა საუკუნეებში ხელახალი გამოყენებისას უნდა მომხდარიყო). გამოქვაბულები უმეტესად საკმაოდ სწორი გეომეტრიული ფორმებით ხასიათდება: მათ უმრავლესობას კუთხეებმომრგვალებული სწორკუთხედის ფორმის გეგმები აქვს, ჭერი კი ბრტყელი. განსაკუთრებით საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ქვაბოვან სათავსებში, რომლებსაც საფასადო ნაწილები შენარჩუნებული აქვთ, კლდის ზედაპირიდან მეტად ვიწრო და დაბალი, დაახ. 18 x 16 ფართობის ლიბებში ვხვდებით.

მიუხედავად იმისა, რომ “გახვრეტილი კლდეები” ამ ტიპის ქვაბებში მიცვალბულთა დასახევნებით თაროები არ შეინიშნება, მათთვის დამახასიათებელი ნიშნების ხუროთმოძღვრული ანალიზი სრულ საფუძველს გვაძლევს, ეს ძეგლები კლდეში ნაკვეთი აკლდამების დაჯგუფებად მივიჩნიოთ — აღნიშნული დეტალები საცხოვრებელ თუ თავდაცვით ფუნქციას პრაქტიკულად გამორიცხავს. მეტად ნიშანდობლივია ის გარემოებაც, რომ ეს ქვაბები, განსხვავებით ქვემო ქართლის ხეობებში გამოჩნდების წესით შექმნილი, ბრინჯაოს ეპოქის ადრეული ეტაპების ქვაბოვანი დასახლებებისგან, რკინის საჭრეთლითაა გამოკვეთილი (ამ იარაღთა კვალი თითქმის ყველა სათავსში დადასტურდა). თუკი იმ ფაქტსაც გავითვალისწინებთ, რომ ქვაბთა ამ კომპლექსებში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, ზოგიერთი ქვაბ-სათავსის კლდოვანი იატაკის ღრმულებში, მცირე რაოდენობით, მაგრამ მაინც მივაკვლიეთ როგორც გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ეპოქის უკანასკნელი სტადიის, ისე ადრეანტიკური ხანის თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებს, უნდა ჩავთვალოთ, რომ ჩვენი ვარაუდი აღნიშნულ ეპოქებში ამ კომპლექსების მიცვალბულთა დაკრძალვის მიზნით შექმნის თაობაზე, სავსებით რეალურია.

აღსანიშნავია, რომ ამავე კომპლექსში თითო-ორი მოზრდილი, ადამიანთა აქტივობის მოდულზე გათვლილი ქვაბოვანი სათავსიცაა ჩართული (ტაბ. 72:2). თუკი მათი სახით შემდგომ ეპოქათა რეკონსტრუქციის კვალთან არა გვაქვს საქმე, საფიქრებელია, რომ ეს გამორჩეულად ვრცელი ქვაბები, ზემოთ აღნიშნული საზღვარგარეთული ანალოგიების მსგავსად, საკულტო-სამარხი კომპლექსების შემადგენელი კლდის სალოცავებია. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ერთ-ერთ ასეთ მოზრდილ ქვაბში დაფადასტურეთ ადამიანის სილუეტის მსგავსი ფორმის შესასვლელი, რაც ერთი მხრივ, ხრამის ხეობის ბრინჯაოს ხანის ქვაბოვან დასახლებებისათვისაა დამახასიათებელი, მეორე მხრივ კი ძვ. წ. I სათასწლეულის ეგეოსურ-ეტრუსკული სამყაროს კლდოვანი აკლდამებისთვის ტიპური, ტრაპეციის მოხაზულობის ლიბების ასოციაციას იწვევს [474, გვ. 272].

გარდა ამ დანამდვილებით დადასტურებული შემთხვევებისა, გამორიცხული არ არის, რომ ქვემო ქართლის დანარჩენი, “საცხოვრებელი” ტიპის ქვაბთა კომპლექსების ერთი ნაწილი, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ან ოდნავ მოგვიანებით რეოკუპაციისას, აგრეთვე კლდის ნეკროპოლებად ყოფილიყო გამოყენებული და ჩვენ მიერ მათში დადასტურებული ამ ხანის ნივთიერი მასალის ფრაგმენტები, სამარხული ინვენტარის ნარჩენი იყოს (თუმცა კი, კვლავ გავიმეორებთ, რომ განსხვავებით გვიანბრინჯაოს ხანის მასალებისგან, ანტიკური ხანის ნებისმიერი სტადიის არტეფაქტები ამ რეგიონის ქვაბთა კომპლექსებში, გარდა ზემოთ აღნიშნული ორიოდ შემთხვევისა, ჯერჯერობით დადასტურებული არ არის).

მესხეთში, საქართველოს კლდის ძეგლებით გამორჩეულად მდიდარ კიდეც ერთ რეგიონში, მართალია აღნიშნულ ეპოქათა საკულტო-მემორიალურ ქვაბოვან კომპლექსთა არსებობა ჯერჯერობით არქეოლოგიურად დადასტურებული არ არის, მაგრამ ამ მხარის შუა საუკუნეების ნაკვეთობათა ერთ ნაწილში, წინაქრისტიანული ხანის ხუროთმოძღვრული პლასტები თითქოს

ამთავითვე შეინიშნება. მაგალითად, ვანის ქვაბის სამონასტრო ანსამბლის მარჯვენა ფრთის ზედა იარუსებზე, VIII-IX სს-თა რეკონსტრუქციას სახე უცვლია შუა საუკუნეების ქართული კლდითხურობისთვის სრულიად უცხო გეგმარებითი დეტალებისთვის. თავდაპირველად ამ მოზრდილ გამოქვაბულთა ჭერებში გამოკვეთილი ყოფილა ხის გრძივ-გვირგვინიანი თაღების გამარტივებული იმიტაციები (ტაბ. 89), რომლებიც ყველაზე ახლოს მესხეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ბოლო დრომდე შემონახულ, უძველეს ხუროთმოძღვრულ ტრადიციებზე დამყარებულ „ახორის“ ტიპის გადახურვებთან დგას [406, გვ. 77-85]. აქ კვანტების (განივი კონსოლების) სისტემას, კლდის ფაქტურიდან გამომდინარე, კონსოლური თაროს სახე მიუღია, მათზე დანყობილი კოჭები კი მთლიანი ნახნაგების სახით არის გააზრებული. ამგვარად შემკული, მონუმენტური ჭერები უთუოდ ამ ქვაბ-სათავსთა განსაკუთრებულ დანიშნულებას უსვამდა ხაზს. ამაზევე მიგვანიშნებს ქვაბთა კვეთის მეტად მაღალი ტექნიკა (მათ ბაზაზე მოგვიანებით, შუა საუკუნეებში ფორმირებული ქვაბები გაცილებით უხეშადაა ნაკაფი).

აღნიშნულ სათავსთა გეგმარება, მათ ქრისტიანულ ტაძრებთან იდენტიფიცირებას გამო-რიცხავს. საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ ამ ტიპის გამოქვაბულთაგან ყველაზე მოზრ-დილი, გამორჩეული სათავსის გრძივ ლერძის ცენტრში, სამხრეთ-დასავლეთის აფსიდისებურად მორკალული კედლის ძირში, გამოკვეთილი ყოფილა ქვევრისებური მოცულობა, საიდანაც სითხე (წმინდა სითხე ?) ღარების საშუალებით მიედინებოდა ქვაბების იატაკებში ამოკვეთილ, წყლის ჭურჭლის მოხაზულობის მცირე რეზერვუარებში.

შემდგომ ეპოქებში ამ ქვაბთა ინტენსიური გამოყენების გამო, მათში ცხოვრების პირველი ფაზის ნივთიერი მასალა შემორჩენილი არ არის. მიუხედავად ამისა, აღწერილ კლდის სათავსთა აღკაზმულობა და ატრიბუცია, აგრეთვე ადრეულ შუა საუკუნეებშივე მათში ჩატარებული საფუძვლიანი რეკონსტრუქცია-ადაპტაცია გვაფიქრებინებს, რომ შესაძლოა ამ ძეგლის თავდაპირველი პლასტების სახითაც, რომელიმე წარმართულ კულტთან დაკავშირებულ სატაძრო კომპლექსთან გვეკონდეს საქმე.

აღნიშნულ ფაქტებზე თუ წინასწარულ მოსაზრებებზე დაყრდნობით, აგრეთვე საზღვარ-გარეთული ანალოგიების გათვალისწინებით, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ძვ. წ. II ათას-წლეულის მე-2 ნახევრიდან მოყოლებული, საქართველოს ზოგიერთ პროვინციაში „ტრო-გლოდიტური“ ცხოვრების წესის მიმდევარი მოსახლეობის ჯგუფების მიწისზედა, ქვით ან სხვა მასალით ნაგებ საცხოვრებლებში თანდათანობითი ადგილმონაცვლეობის პროცესები ვითარ-დებოდა (თუმცა, ამ ტიპის საცხოვრებლებში ბინადრობისა თუ მათი შექმნის ტრადიცია, მეტ-ნაკლები ინტენსიურობით, კიდევ დიდხანს გრძელდებოდა — ამ ჩვევის რემინისცენციებს შუა საუკუნეების ყოფაშიც კი ვხვდებით). ამის პარალელურად, ყოფილი ქვაბოვანი სამოსახლოების მნიშვნელოვანი ნაწილი, ალბათ სულ უფრო ინტენსიურად გამოიყენებოდა სამარხებად, ხოლო დაკრძალვის ასეთი ტრადიციის დამკვიდრებასთან ერთად, იქმნებოდა ამ ახალი ფუნქციისადმი უკეთ მისადაგებული ტიპის კლდის აკლდამებიც. ალბათ ამავე ხანაში ეყრება საფუძველი მოსახლეობის ცნობიერებაში კლდეში ნაკვეთი სათავსების წინაპართა კულტთან ასოცირებას [225; 39, №93, გვ. 42].

ბუნებრივია, აღნიშნული ეპოქის ქვემო ქართლში განვითარებული, ჩვენ მიერ შედარებით საბუთიანად განსაზღვრული მოვლენები, ნაწილობრივ მაინც, აღმოსავლეთ თუ დასავლეთ საქართველოს სხვა მხარეებისთვისაც უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი, ვინაიდან ამ ხანაში საქართველოს ცალკეულ რეგიონთა კულტურულ-ეთნიკური ერთგვაროვნება დამტკიცებულ ფაქტად ითვლება [375, გვ. 141-182; 398; 155].

საკითხის ამგვარად გაშუქების მართებულობაში დასარწმუნებლად გადავხედოთ, რა

მოსაზრებები აქეთ გამოთქმული აღნიშნულ პრობლემათა თაობაზე ქართველ მეცნიერებს.

აკადემიკოსი ნ. ბერძენიშვილი თავის ერთ-ერთ ნაშრომში წერდა: "იყო დრო, როცა "ციხე" საზოგადოების პირველსაქოვრისი იყო. შინაარსობლივად "ციხე" ამ დროს იგივე იყო, რაც "ქვაბი", "გორი", "სახლი" [51, გვ. 257]. პატივცემული მეცნიერი ფაქტურად იგივე აზრს ანვითარებდა, როდესაც საუბრობდა საქართველოს ტერიტორიის უძველესი მოსახლეობის დიდი ჯგუფების მიერ მღვიმეოვანი საცხოვრებლების მიტოვებაზე და "გორებზე", სხვა ტიპის სახლებში დაბინავებაზე [52, გვ. 34]. იქვე გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ეს უძველესი საცხოვრისები, მიტოვების შემდეგ, კიდევ დიდხანს ინარჩუნებდნენ ხოლმე წინაპართა თავყანისცემის ადგილის, სალოცავის ფუნქციას [52, გვ. 36]. მართალია, ნ. ბერძენიშვილი ამ შემთხვევაში შედარებით ადრეულ ეპოქას, გვიანქვისა თუ ადრებრინჯაოს ხანას გულისხმობდა, მაგრამ არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ამ ნაშრომთა შექმნისას, საქართველოს ტერიტორიაზე ანტიკურ ხანაზე უფრო ადრეული პერიოდის კლდეში ნაკვეთი საცხოვრისების თუ აკლდამა-მემორიალების არსებობა ჯერ კიდევ არ იყო ცნობილი. თუმცა, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ მეცნიერის აღნიშნული მსჯელობას დღემდე არ დაუკარგავს აქტუალობა: მის მიერ შენიშნული მოვლენა (ქვაბოვანი დასახლებების მიტოვება და მინისზედა საცხოვრისების შექმნა), თავდაპირველად, მასობრივად მართლაც ქვის ხანის გვიან ეტაპებზე უნდა განვითარებულიყო, შემდეგ ეპოქებში კი იგივე ქმედების გამეორება არაერთგზის მოუწიათ "ტროგლოდიტური" ცხოვრების წესის ერთგულ მოსახლეობის ჯგუფებს, რომლებიც ამჯერად უკვე ხელოვნურ ქვაბებში ბინადრობაზე ამბობდნენ უარს და ბუნებრივია, მათთვის ეს კლდის ძეგლები იქცეოდა მემორიალურ ადგილებად.

თუკი ქვის ხანის ადამიანთა საზოგადოების განვითარების კვალობაზე, მათ მიერ შემთხვევითი ფორმის ბუნებრივი მღვიმე-საცხოვრისების მიტოვების მოტივი სავსებით გასაგებია, გაცილებით ძნელად გასაზრებელია საკმაოდ დაწინაურებულ კულტურათა წარმომადგენელი ჯგუფების მიერ კლდეში ნაკვეთ, საკმაოდ მოხერხებულ დასახლებებში ბინადრობის ხანგრძლივ ტრადიციაზე უარის თქმის გამომწვევი მიზეზები. მეტად ჭირს იმის დადგენაც, თუ კონკრეტულად რომელ ხანასა თუ რეგიონში მოჰკიდეს ხელი საქართველოს ტერიტორიაზე ბინადრმა ტომებმა რამდენადმე რეგულარული გეგმარების ქვაბოვანი აკლდამა-სალოცავების შექმნას და რამდენად გავრცელებული სახე მიიღო ამ ჩვევამ ქართლის (იბერიის) უძველესი სახელმწიფოებრივი გაერთიანების არსებობის განმავლობაში.

ამ საკითხებზე ქართველ მეცნიერებს დიდი ხნის განმავლობაში არ გააჩნდათ დამაჯერებელი პასუხი, რაც სრულიად ბუნებრივია: მათი უმრავლესობა ხომ ქვაბთა კვეთის ხელოვნებას, მხოლოდ რკინის იარაღის სამეურნეო გამოყენების ეპოქას უკავშირებდა [16; 65; 196; 97]. ამასთან, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მე-20 ს-ის 80-იან წლებში ჩვენ მიერ ჩატარებულ სამუშაოებამდე, საქართველოს ტერიტორიაზე, ერთადერთი წინაქრისტიანული ეპოქის კლდის ძეგლის, უფლისციხის არსებობა იყო მეცნიერულად დასაბუთებული. ამ გარემოებათა გამო, საზღვარგარეთელი თუ ქართველი მკვლევარები, საქართველოში წინაქრისტიანული ხანის კლდეში ნაკვეთი ძეგლების ქრონოლოგიისა თუ ტიპოლოგიის საკითხთა შესახებ მსჯელობისას, უკანასკნელ ათწლეულამდე, განსხვავებულ თეორიათა ამოსავალ ნერტილად და შემამაგრებელ არგუმენტებად, მხოლოდ უფლისციხის ხუროთმოძღვრულ ანსამბლში შემონახულ სტილისტურ მახასიათებლებს და არქეოლოგიური ფენების სტრატиграფიას მიიჩნევდნენ. ინფორმაციის შეზღუდულობის პირობებში, ამ პრობლემებით დაკავებული მკვლევარები, ხშირად, მეტ-ნაკლები წარმატებით, ინტუიციურ ნააზრევსაც ეყრდნობოდნენ.

საკმაოდ ცნობილ მეცნიერთა ერთი ნაწილი, უფლისციხის ბრწყინვალე ხუროთმოძღვრულ ანსამბლს, საქართველოს ტერიტორიაზე კლდით ხურობის განვითარების წინარე საფეხურების გარეშე აღმოცენებულად მიიჩნევდა. გააჩნდათ რა მეტ-ნაკლები ინფორმაცია ძვ.

წ. II—I ათასწლეულებში წინა აზიასა და კავკასიის სამხრეთით მიმდებარე რეგიონებში კლდეში ნაკვეთობების მასშტაბისა და შესრულების ხელოვნების თაობაზე, ღვაწლმოსილ მკვლევარებს კლდის ხუროთმოძღვრების ტრადიცია ამ ტერიტორიებიდან ქართველური ტომების მიგრაციის ტალღასთან ერთად შემოტანილად მიაჩნდათ [369; 16; 75; 65 და სხვ.].

ამ საკითხისადმი მეტ სიფრთხილეს იჩენდნენ ის მეცნიერები, რომლებიც მართალია, კლდის ხუროთმოძღვრების უფლისციხეზე ადრე, ადგილობრივ ნიადაგზე განვითარების შესახებ ფაქტებს ჯერ კიდევ არ ფლობდნენ, მაგრამ ამ ტრადიციის უცხო ნიადაგიდან ძვ.წ. I ათასწლეულის მე-2 ნახევარში ტრანსპლანტაციის თეორიას მაინც უარყოფდნენ [253; 258].

უფლისციხის ანსამბლის მკვლევარს, ბ-ნ დ. ხახუტაიშვილს, ამ ძეგლისადმი მიძღვნილ თავის ძირითად ნაშრომებში, უხვად აქვს დამოწმებული იმ მკვლევართა გამონათქვამები, რომლებიც უფლისციხის შექმნას უარტყელი სამყაროდან მოტანილ ჩვევებს უკავშირებდნენ, ამასთან აღნიშნავს, რომ მათი ნააზრევი, უფლისციხეში წინაეოლინისტური ხანის კლდეში ნაკვეთობების არსებობის დადასტურებამდე, მხოლოდ "მიმზიდველი ჰიპოთეზა" იყო [258, გვ. 10-15, 52-53]. თვით მკვლევარი, ამ ძეგლზე ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევის საფუძველზე იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ბრინჯაოს ეპოქაში უფლისციხის ტერიტორიაზე "გორას" ტიპის, "ჩვეულებრივი" მასალით ნაგები სამოსახლო არსებობდა, რომელთაც კლდეში სათავსების კვეთა რკინის იარაღის შემოღების შემდეგ, ძვ. წ. II-I ათასწლეულის მიჯნაზე დაუწყიათ, ხოლო I ათასწლეულის დამდეგს, აქ უკვე ხელოვნური გამოქვაბულების საცხოვრებელი კომპლექსი არსებულა [258, გვ. 53-54]. ამდენად, მოუხედავად იმისა, რომ მეცნიერი შემდგომ არას ამბობს იმის თაობაზე, თუ რა მოვლენებმა თუ კულტურულმა იმპულსებმა განაპირობა ამ საზოგადოების მიერ საცხოვრებლების მონყობის ჩვეული ნების მოულოდნელი შეცვლა, უნდა ვივარაუდოთ, რომ მან ნაწილობრივ მაინც გაიზიარა კლდის ხუროთმოძღვრების მცირეაზიულ-ხურითულ სამყაროთაგან "იმპორტირების" თეორია.

უკანასკნელ ათწლეულებში, საქართველოში და აზიის მეზობელ რეგიონებში კლდის ხუროთმოძღვრების ჩასახვა-განვითარების ეტაპების ახლებურად წარმოჩენილი სურათის ფონზე, პატივცემული მეცნიერის აღნიშნული დასკვნების ნაწილმა, გადახედვა მოითხოვა. მაგალითად, მისი თავდაპირველი თეორიის მიხედვით გამოდიოდა, რომ შიდა ქართლის ტერიტორიაზე, ადამიანთა საზოგადოება მხოლოდ მაშინ შეუდგა ქვაბოვანი საცხოვრებლების კვეთას, როდესაც წინა აზიისა და ხმელთაშუა ზღვის აუზის მრავალ რეგიონში, მოსახლეობამ პრაქტიკულად ხელი აიღო ამ ჩვევაზე და კლდეში ნაკვეთობებს ძირითადად საკულტო-მემორიალური და მონუმენტური დანიშნულებით იყენებდა. როგორც ჩანს, სწორედ აღნიშნული ბოლოდროინდელი გამოკვლევების შედეგები [38; 309 და სხვ.] იქნა გათვალისწინებული ბ-ნი დ. ხახუტაიშვილის მიერ უფლისციხის თემატიკისადმი მიძღვნილ მის უკანასკნელ პუბლიკაციაში, სამეცნიერო-პოპულარული ხასიათის ნარკვევის "უფლისციხე — ქალაქი კლდეში" II გამოცემაში [261]. აქ მეცნიერმა რამდენადმე შეიცვალა პოზიცია უფლისციხეში უძველესი ქვაბოვანი სამოსახლოს წარმოშობის ხანისა და ვითარების თაობაზე და წამოაყენა ახალი ვერსია, რომლის მიხედვითაც "ძვ. წ.-ის II ათასწლეულის მეორე ნახევარში უფლისციხის მიდამოების დაბათა ერთ-ერთი ძლიერი თემი კლდეებში დასახლებულა, იქ არსებული ბუნებრივი ქვაბები საცხოვრებლად გაუმართავს და სამოსახლოც შესაბამისად გაუმჯობესა" [261, გვ. 80]. ვფიქრობთ, პატივცემული მკვლევარი ამ ფორმით შეეცადა ერთმანეთთან შეეთავსებინა საქართველოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში ბრინჯაოს ეპოქის ადრეული ეტაპების ქვაბოვანი სამოსახლოების მასობრივად დადასტურების ფაქტები, მის ურყევ რწმენასთან იმის თაობაზე, რომ კლდეში ქვაბების კვეთის ტრადიცია მხოლოდ რკინის მეტალურგიის ჩვევების მქონე ცივილიზაციათა პერეოგატივია.

უფლისციხის კიდევ ერთი ცნობილი მკვლევარი, პროფესორი თ. სანიკიძე დარწმუნებულია,

რომ უფლისციხის კლდოვან მასივებში უკვე პალეოლითის ხანაში უნდა ყოფილიყო ადამიანთა სადგომი ბუნებრივი გამოქვაბულები [196, გვ. 23]. მისი აზრით, ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისში, "გარშემო მდებარე დასახლებათა მცხოვრებლებმა თავიანთი ღმერთების სამყოფელი აქ დაიგულეს და რომელიმე ბუნებრივი გამოქვაბული (გამოქვაბულები) ტაძრად შერაცხეს" [195, გვ. 6]. იმის თაობაზე, დასაშვებად თვლიდა თუ არა უფლისციხის ტერიტორიაზე, აღნიშნული ინტერვალის განმავლობაში, თუნდაც ძვ. წ. II ათასწლეულში, კლდეში ნაკვეთი დასახლებებისა თუ სამარხების არსებობას, მკვლევარს აზრი არ გამოუთქვამს. ამრიგად, მეცნიერი თუმცა ემხრობა იმ შეხედულებას, რომ "შსოფლიოში კლდის ძეგლთა გეოგრაფია და ქრონოლოგია ფაქტობრივად უსაზღვროა" და რომ საქართველოშიც "სხვადასხვა დროის ათასობით ხელოვნური და ბუნებრივი გამოქვაბული არსებობს" [196, გვ. 42; მისივე სადოქტორო დისერტაციის გვ. 46 და ამავე ნაშრომში გამოყენებული უცხოური ლიტერატურა, 1996 წ.]. უფლისციხის უძველესი ქვაბოვანი სათავსების შექმნის პრობლემას, საზღვარგარეთ და ჩვენში უკანასკნელ წლებში შესწავლილი ბრინჯაოს ხანის კლდის ძეგლების ფონზე არ განიხილავს. ისლად ავტორი წიგნით, რომ ბ-ნი თ. სანიკიძე ბოლომდე დარწმუნებული არ არის რკინის მეტალურგიის განვითარებამდე კლდის ძეგლთა შექმნის შესაძლებლობაში. პატივცემულ მეცნიერს არც იმის თაობაზე აქვს გამოთქმული მოსაზრება, თუ რატომ აირჩია ძვ. წ. I ათასწლეულში, მანამდე ჩვეულებრივ საცხოვრებლებში ბინადარმა ტომმა, კულტმასახურების ადგილად მაინც და მაინც გამოქვაბულები: უძველეს ცივილიზაციათა ნიაღში შექმნილი "ღმერთების სახლები" თუმცა გაცილებით მოწონებულ ფორმებშია განხორციელებული, მაგრამ მათ გეგმარებას უფრო ხშირად ამ საზოგადოებათათვის ტრადიციული საცხოვრებლებისათვის დამახასიათებელი ზოგადი ხუროთმოძღვრული თემა უდევთ საფუძვლად [542; 467 და სხვ.].

შედარებით მათ წინამორბედ მკვლევართა ნაშრომებში გაშუქებულ ანალოგიურ საკითხებთან, რაც ქართველ მეცნიერთა მიერ უკანასკნელ წლებში ჩატარებული ხუროთმოძღვრულ-არქეოლოგიური გამოკვლევების მონაცემები [224-227; 30; 37-39; 41; 44], აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე დადასტურებული, ძვ. წ. II-I ათასწლეულების კლდეში ნაკვეთი დასახლებებისა და საკულტო-მემორიალური კომპლექსების რამდენადმე უფრო მკვეთრი ქრონოლოგიურ — ფუნქციონალური დიფერენციაციის საშუალებას იძლევა.

როგორც ქვაბოვანი ძეგლების ერთი ნეების ხუროთმოძღვრული თუ არქეოლოგიური მონაცემების ანალიზმა დაგვაჩვენა, გვიანბრინჯაო-ადრეოკინის თუ ანტიკური ხანის ქვემო ქართლში, კლდის დასახლებების რეოკუპაცია - განვითარების პარალელურად, ქვაბოვანი საცხოვრებელი კომპლექსების ნეკროპოლებად ადაპტირებასა და რამდენადმე განსხვავებული გეგმარების ახალი საკულტო-მემორიალური კომპლექსების შექმნასაც ჰქონდა ადგილი. რამდენადმე უფრო მწირი ფაქტობრივი მასალისა და მიუხედავად, მსგავსი პროცესები აღნიშნულ ხანებში, ისტორიული მესხეთის ტერიტორიაზეც უნდა განვითარებულიყო.

აღნიშნულ ეპოქებში საქართველოს მოსახლეობის რწმენა-წარმოდგენების თაობაზე ჩვენ ხელთ არსებულ ინფორმაციაზე დაყრდნობით [270; 251; 225], აგრეთვე საზღვარგარეთის ანალოგიურ ძეგლებზე დაფიქსირებული ვითარების გათვალისწინებით ვფიქრობთ, რომ პრაქტიკულად ყოველი ასეთი საკულტო-მემორიალური კომპლექსი, უმთავრესად თუ არა, ამა თუ იმ ფორმით მაინც, წინაპართა კულტის "დოქტრინასთან" იქნებოდა დაკავშირებული.

ბოლოდროინდელი გამოკვლევები იმაზე უნდა მიგვანიშნებდეს, რომ ამ მოვლენამ გაცილებით მკაფიო გამოხატულება და განვითარება შიდა ქართლში ჰპოვა. უპირველეს ყოვლისა, ჩვენ მხედველობაში გვაქვს პროფესორ გ. ყიფიანის მიერ გამოთქმული მოსაზრება უფლისციხის შემადგენელი სათავსების სწორედ ასეთი დანიშნულებით შექმნის თაობაზე ქვაბოვანი ანსამბლის წარმოშობის ხანაში თუ ფუნქციონირების პირველ ეტაპებზე [227].

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, წინაქრისტიანული ხანის ამ ყველაზე გრანდიოზული ქართული კლდეში ნაკვეთი კომპლექსის თითქმის 150 წლიანი კვლევის განმავლობაში, მეცნიერები განსხვავებულ, ხშირად დიამეტრალურად საპირისპირო შეხედულებებს გამოთქვამდნენ მთელი ანსამბლისა თუ მისი შემადგენელი ცალკეული ქვაბოვანი სივრცეების წარმოშობის ეპოქისა და დანიშნულების თაობაზე. მკვლევართა ერთ ნაწილს ეს ძეგლი გვიანი ანტიკური ხანის ციხე-სიმაგრედ ან ციხე-ქალაქად მიაჩნია, მისი შემადგენელი გამოქვაბულები კი შესაბამისად, საფორტიფიკაციო და საერო დანიშნულების კომპონენტებად (სასახლეთა დარბაზებად, სამეურნეო სივრცეებად, თეატრად და ა.შ.) [16; 253; 258-260; 216-217]. ზოგიერთი მეცნიერის აზრით უფლისციხე ელინისტური თუ რომაული ეპოქების სატაძრო კომპლექსია, სადაც განსაკუთრებულად ვრცელი და მდიდრულად დამუშავებული სათავსები ქართულ წარმართული პანთეონის ღვთაებათა ან ზოროასტრული ტაძრებია, დანარჩენი კი ქურუმთა და დამხმარე პერსონალის საცხოვრებლები [195-196; 262; 421].

თითოეული ამ თეორიის მართებულობის თაობაზე წარმოდგენილ არგუმენტებს, ჩვენში თუ საზღვარგარეთ გამოცემული, საკმაოდ მრავალრიცხოვანი სამეცნიერო ნაშრომი მიეძღვნა, ამიტომ მათი არსის, პოზიტიური თუ ნაკლოვანი მხარეების დაწვრილებით განხილვას აქ აღარ შევედგებით. აღვნიშნავთ მხოლოდ შემდეგს: დღემდე მოღწეული სახით, უფლისციხე იმდენგზის რეოკუპირებული და რეკონსტრუირებული ძეგლია, რომ მისი სავარაუდო ფუნქცია ანსამბლის შექმნისა და განვითარების თითოეულ ფაზაზე, დამოუკიდებელი მსჯელობის საგანია. ამ მრავალპლასტიანი ძეგლის რაობის დადგენა მისი გამოყენების ყოველ ეტაპზე, საკითხისადმი კომპლექსურ მიდგომას მოითხოვდა. კერძოდ, აუცილებელი იყო უფლისციხის შესახებ ისტორიულ ქრონიკებში დაცული ცნობების, ცალკეულ ქვაბოვან სათავსთა ხუროთმოძღვრულ-არქეოლოგიური კვლევის მონაცემების და საზღვარგარეთის სინქრონული კლდის ძეგლების შესწავლის შედეგების შეჯერება.

გ. ყიფიანის აღნიშნული თეორია უფლისციხის თავდაპირველი დანიშნულების თაობაზე, სწორედ ამ რიგის არგუმენტებს ემყარება. უპირველეს ყოვლისა, მკვლევარის დაკვირვებით, ანსამბლის შემადგენელ უძველეს ქვაბოვან სათავსთა დიდი ნაწილის ხუროთმოძღვრული სტრუქტურა და ტიპიური დეტალები (მაგალითად, შიდა სივრცისკენ გაფართოებული კარები მასიური ქვის ფილის სამუდამოდ ჩასამაგრებლად [227, გვ. 26, 42, 47]; მიცვალებულთა დასასვენებელი თარო-სარეცლები და ნიშები [227, გვ. 29, 51; ტაბ. IV, XXXIV] და სხვ.), იმაზე მეტყველებს, რომ რომაულ ხანაში რეკონსტრუქციამდე, ისინი ქვაბოვან აკლდამებს წარმოადგენდნენ. მოსაზრებას აღნიშნულ ქვაბოვან სათავსთა თავდაპირველი ფუნქციის თაობაზე, მხარს უჭერს მათი სივრცულ-გეგმარებითი გადაწყვეტის საკმაოდ მჭიდრო ორგანული და სტილისტური სიახლოვე ელინისტური ეპოქის წინა აზიის თუ ხმელთაშუა ზღვის აუზის უძველესი ქვეყნების ქვაბოვან აკლდამათა ნაშეყან ხუროთმოძღვრულ თემებთან (მიდიური, ურარტული, პაფლაგონიური, ლიდოური, ეტრურიული და სხვ.) [227, გვ. 10, 81].

გ. ყიფიანის დაკვირვებით, მიუხედავად იმისა რომ ზოგიერთ ქართულ წერილობით წყაროში უფლისციხე ანტიკურ ქალაქ კასპის ციხედ მოიხსენიება [2, გვ. 320], ამ პუნქტს არ გააჩნია გარემოზე განსაკუთრებულად დომინირებული მდებარეობა, ამდენად, მას ქალაქის ფორპოსტად თუ პოლიტიკური ერთეულის მთავარ ციხე-სიმაგრედ ვერ მივიჩნევთ. სამაგიეროდ, ამ ხაზგასმულად პარადული ხუროთმოძღვრული ძეგლის კასპთან ერთად ცერემონიალურ კონტექსტში არაერთგზისი მოხსენიება, აღნიშნული ტიპის ქვაბ-სათავსთა თავდაპირველი ფუნქციის სავარაუდო განსაზღვრებასთან ერთად, მკვლევარი იმ დასკვნამდე მიჰყავს, რომ ელინისტურ ხანაში უფლისციხე აღნიშნული პოლიტიკური ერთეულის მიცვალებულ დინასტთა სამარხი კომპლექსი და შესაბამისად, წინაპართა თავყვანისცემის ადგილი იყო [227, გვ. 10, 82-83].

91]. აღსანიშნავია, რომ გ. ყიფიანი უფლისციხის ერთ-ერთ ცენტრალურ ქვაბულ ნაგებობას (ე.წ. "კლდოვან ბაზილიკას"), შემდგომ სახეცვლილ ცეცხლის სამლოცველოდ, ანუ ზოროასტრულ ტაძრად მიიჩნევს [227, გვ. 59], ხოლო კლდის აკლდამათა მიმდებარე ზოგიერთ სათავსს წინაპართა კულტთან დაკავშირებულ სამლოცველოებად [227, გვ. 57]. საზღვარგარეთულ ანალოგიებზე და ქართველთა წარმართული კულტის თაობაზე ისტორიულ ქრონიკებში დაცულ ცნობებზე დაყრდნობით, პატიცემული მეცნიერი თვლის, რომ ეს ორი რელიგიური დოქტრინა ერთმანეთთან სრულ შესაბამისობაშია [227, გვ. 82-83].

საკითხის ასეთ პლანში წარმოდგენას, პრაქტიკულად ეთანხმება ჩვენ მიერ შენიშნული კანონზომიერება იმის თაობაზე, რომ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში, საქართველოს ტერიტორიაზე მდებარე კლდის ძეგლებმა ფუნქციონალური ნიშნით, მნიშვნელოვანი ტრანსფორმაცია განიცადა: კლდეში საცხოვრებლების კომპლექსების კვეთის ტრადიციამ დომინირებული მდგომარეობა თანდათან ქვაბოვან ნეკროპოლებს და მათთან დაკავშირებულ მემორიალურ სათავსებს დაუთმო [42]. აღნიშნული პროცესი იმით დამთავრდა, რომ ადრეანტიკურ და ელინისტურ ხანებში ქართულმა კლდის ხუროთმოძღვრებამ ძირითადად საკულტო-მემორიალური ელფერი შეიძინა და ამ ტენდენციის დამაგვირგვინებელი ფაზა ჩვენ წინაშე უფლისციხის დიდებული ანსამბლითაა წარმოჩენილი [40-II, გვ. 42].

წარმოდგენილი სურათის მართებულობას ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ საქართველოს მახლობელი რეგიონების კლდის ხუროთმოძღვრების განვითარებაშიც, ჩვენში მიმდინარე პროცესების სინქრონულად, მსგავსი ფუნქციური მონაცვლეობა შეინიშნება, რამაც ძველ აღმოსავლურ ცივილიზაციათა ნიაღში შექმნილი სწორუპოვარი ქვაბოვანი ნეკროპოლებისა და მათი მიმდებარე სულის მოსახსენიებელი ტაძრების წარმოშობა გამოიწვია [602; 450; 488; 457].

ნაშრომის წინა ნაკვეთებში უკვე გვქონდა საუბარი იმის თაობაზე, თუ როგორ ვეჭვობდით თავიდანვე, უფლისციხის რანგის კლდის ხუროთმოძღვრების ძეგლი შიშველ ადგილზე, საქართველოს ტერიტორიაზე განვითარების წინა სტადიების გარეშე წარმოშობილიყო. შემდგომ, ჩვენი ძალისხმევით, კლდის ხურობის ტრადიციის უძველესი ადგილობრივი ფესვების არსებობა მართლაც დადასტურდა, მაგრამ კვლავ უფლისციხის სრულყოფილებიდან გამომდინარე, არანაკლებ გაგვიჭირდა იმის წარმოდგენა, რომ მთელი გვიანბრინჯაო-ადრერკინისა და ანტიკური ხანის განმავლობაში, საქართველოს ამ ვრცელ, პოლიტიკურ-ეკონომიკურად დაწინაურებულ პროვინციაში, მხოლოდ ერთხელ მიემართათ ხუროთმოძღვრების ამ განხრისთვის. გაგვაჩნდა რა ქვემო ქართლის შუა საუკუნეების გამოქვაბულებად მიჩნეული, სინამდვილეში კი უძველესი ძეგლების კვლევის გამოცდილება, სწორედ უფლისციხის მიმდებარე, კლდის ძეგლებით საკმაოდ მდიდარ შიდა ქართლის რაიონებში შეუუდექით ამ ანსამბლის წინამორბედი თუ თანადროული ქვაბოვანი კომპლექსების გეგმაზომიერ ძიებას. ბუნებრივია, მიუხედავად ჩვენ მიერ შენიშნული, ზემოთ აღნიშნული ტენდენციისა, სრულიადაც არ მიგვაჩნდა, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე, ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარსა და მთელი I ათასწლეულის განმავლობაში მხოლოდ მაღალმხატვრული ქვაბოვანი აკლდამები თუ საკულტო ძეგლები შეიძლებოდა შექმნილიყო: ცნობილია, რომ კლდის ხუროთმოძღვრების შედევრების გვერდით რიგითი, გაცილებით მარტივი ხერხებით გადანაწყვტილი, უტილიტარული დანიშნულების ძეგლები უფრო მრავლად გვხვდება ხოლმე.

შიდა ქართლის ახლად მიკვლეული და ნაპოვად ცნობილი კლდეში ნაკვეთი კომპლექსების ხუროთმოძღვრული და არქეოლოგიური კვლევის შედეგები

ჩვენმა მცდელობამ, უფლისციხის მიმდებარე რეგიონებში სხვა წინაქრისტიანული ხანის კლდის ძეგლებიც მოგვეძიებია, საკმაოდ მრავალსამეტყველო შედეგი გამოიღო: 1988 - 1999 წწ ჩატარებული დაზვერვითი ხუროთმოძღვრული და არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად გამოირკვა, რომ შიდა ქართლის ტერიტორიაზე, ერთმანეთისგან მეტ-ნაკლები დაშორებით მდებარე რამდენიმე გამოქვაბული კომპლექსი (ყოველ შემთხვევაში, მათი ძირითადი ბირთვები მაინც), გვიანბრინჯაო-ადრეკინისა და ანტიკურ ხანაში ყოფილა შექმნილი. ცხადია, შემდგომ ეპოქებში ამ კლდის ძეგლებსაც, ისევე როგორც წინაქრისტიანული ხანის ქვაბოვანი ძეგლების დიდ უმრავლესობას, მეტ-ნაკლები მასშტაბის რეკონსტრუქცია განუცდიათ.

ვინაიდან ჩვენ გამოკვლევებამდე, ეს ძეგლები ქართველ მეცნიერთა ყურადღების სფეროში მოქცეული არ ყოფილა (შომღვიმის ქვაბოვანი აღწერითი ნაწილის გარდა), გადავწყვიტეთ მათი აღწერა და ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური შეფასების საკითხები, წინამდებარე ნაშრომში შედარებით ვრცლად წარმოვადგინოთ.

ა) შომღვიმის მიდამოების ქვაბთა კომპლექსები.

შომღვიმის მონასტერი ქართული სულიერი და მატერიალური კულტურის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ძეგლია. მიუხედავად ამისა, ხელოვნებათმცოდნეობითი თვალსაზრისით რამდენადმე დამაკმაყოფილებლად მხოლოდ მონასტრის ცენტრალური, ქვის საეკლესიო და საყოფაცხოვრებო ნაგებობებით განაშენიანებული ნაწილია შესწავლილი [426; 18; 19], ხოლო ამ ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული ანსამბლის ქვაბოვანი ნაწილის მეცნიერული კვლევა, ბოლო დრომდე გრაფიკული ფიქსაციისა და წინასწარული მოსაზრებების სტადიას არ გასცილებია [71]. რაც შეეხება არქეოლოგიურ კვლევას, ამ კუთხით სამონასტრო ანსამბლის შესწავლა, ჩვენ მიერ ქვაბთა ერთ-ერთ ჯგუფში ჩატარებული, ქვემოთ წარმოდგენილი დაზვერვითი სამუშაოებით შემოიფარგლება [44].

შომღვიმის სამონასტრო კომპლექსის შემოგარენ კლდოვან ქარაფებში ნაკვეთი ქვაბთა ჯგუფების დიდი ნაწილი რომ შუა საუკუნეებში სამონასტრო მიზნით იყო გამოყენებული, ამაში ეჭვი არც ერთ მეცნიერს არ ეპარება. მიუხედავად ამისა, საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი მკვლევარი, ამ კლდის ძეგლთა გაცილებით ადრეულ წარმოშობას არ გამოირიცხავს [384; 40; 44]. ვნახოთ, რა არგუმენტებს ემყარება ასეთი მოსაზრება.

შომღვიმის მიდამოების ქვაბთა წარმოშობას ქართული ისტორიული ტრადიცია უძველეს ხანას უკავშირებს. ვახუშტი ბატონიშვილი, როგორც ჩანს "ქართლის ცხოვრების" ჩვენ მიერ ნაშრომის შესავალში მოყვანილ ცნობაზე დაყრდნობით, წერს: "ხოლო სარკინეთი არს მცხეთის დასავლეთი, სადაცა ალაშენეს ქალაქი ძლიერი თურქთა და მოსვლასა აღექსანდრე მაკედონელისასა, განხურობეს მთა ესე სხალტისაკენ და ივლტოდნენ კავკასეთად. მერმე შემუსრა აღექსანდრემ. და არიან ქუაბნი გამოკვეთილი კლდისაგან, მრავალნი, და კლდე ესე არს, ვითარცა ნაშენი ქვითკირისა" [5, გვ. 350]. როგორც ვხედავთ, მიუხედავად მრავალსაუკუნოვანი ფუნქციონირებისა როგორც მონასტრის ქვაბოვანი ნაწილი, ვახუშტისათვის ეს კლდის ძეგლი უპირველესად მაინც "ბუნ-თურქთა" ნამოსახლარია.

წინაქრისტიანული ხანის კლდეში ნაკვეთი დასახლებები და ნეკროპოლები, აღმოსავლეთ-ქრისტიანული სამყაროს მრავალ რეგიონში (სირია-პალესტინა, ანატოლია და სხვ.), საკმაოდ

ინტენსიურად იქნა გამოყენებული უდაბნო-მონასტრების საჭიროებისათვის [538; 573; 601 და სხვ.], ამიტომ, ანალოგიური მოვლენის გამორიცხვა, არც შიომღვიმეში იქნებოდა მართებული. გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ აღნიშნულ ქვაბთა გეგმარება, სრულიადაც არ ესადაგება შუა საუკუნეების კლდის სამონასტრო ხუროთმოძღვრების პრინციპებს: აქ არ გვხვდება ქრისტიანული ქვაბოვანი მონასტრებისთვის აგრერიგად დამახასიათებელი ეკლესია-სამლოცველოები, სალოცავი ნიშები, სატრაპეზოები. მეორე მხრივ, ქვაბთა მნიშვნელოვან ნაწილს, საკმაოდ რთული სივრცობრივ-გეგმარებითი გადანაწილების გამო, ბერების საცხოვრებელ სენაკებად ან სახიზრებადაც ვერ მივიჩნევთ (ტაბ. 77). ნიშანდობლივია ის გარემოებაც, რომ დაახლოებით ამ აღნაგობის გამოქვაბულთა დაჯგუფებანი, მხოლოდ შიომღვიმის მიდამოები-სათვის კი არ არის დამახასიათებელი, არამედ მეტ-ნაკლები ინტენსიურობით, ათეულობით კმ-ზე გასდევს მტკვრის ხეობის კლდოვან მონაკვეთებს მცხეთიდან უფლისციხემდე [40-II, გვ. 39-40].

შიომღვიმის მიდამოების ქვაბთა კომპლექსების ტიპოლოგიურ და ქრონოლოგიურ კუთვნილებასთან დაკავშირებულ საკითხთა გასარკვევად, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ს. ჯანაშიას სახელმწიფო მუზეუმმა და მცხეთის არქეოლოგიურმა ინსტიტუტმა 1999 წელს ამ ძეგლებზე ერთობლივი დაზვერვითი არქეოლოგიური სამუშაოები ჩაატარეს [44]*.

არქეოლოგიური დაზვერვების ჩასატარებლად, შიომღვიმის მიდამოების ქვაბოვანი ძეგლებიდან, სხალტბის ქედის ქვაბთა ისეთი ჯგუფი შევარჩიეთ, სადაც ცხოვრების უძველესი ფაზების ნივთიერი მასალის მიკვლევის ალბათობა მეტი იყო. კერძოდ, დაზვერვითი გათხრები მიმდინარეობდა მონასტრიდან აღმოსავლეთით, დაახლოებით 1,5 კმ-ით განცალკევებულ 2 იარუსიან, 16 ქვაბიან ჯგუფში, რომელიც საკმაოდ არქაული გეგმარებით გამოირჩეოდა და შუა საუკუნეებში რეკონსტრუირებულიც არ ჩანდა (ტაბ. 76:1; 79:А).

ჩვენი მოლოდინი გამართლდა: მიუხედავად იმისა, რომ კომპლექსის შემადგენელ ქვაბთაგან, უძრავი კულტურული ფენები მხოლოდ 5 სათავსში აღმოჩნდა, სადაზვერვო ჭრილებმა საკმაოდ მრავალსიმეტყველი ნივთიერი მასალა მოგვცა.

ყველაზე საყურადღებო სურათი II იარუსის №6 და №7 ქვაბებში აღმოჩნდა. ამ სათავსებში, მინის სტერილურ ფენათა ალების შემდეგ, შუა საუკუნეების სხვადასხვა პერიოდის, მხოლოდ უხვშ, სქელკეციან, მოზრდილ ჭურჭელთა ფრაგმენტებს მივაკვლიეთ, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ეს კომპლექსი აღნიშნულ ეპოქაში მხოლოდ სახიზრებად გამოიყენებოდა და არა მარტომყოფელ მონაზონთა საცხოვრებლებად — ასეთ შემთხვევაში აქ, ჩვენ მიერ არქეოლოგიურად შესწავლილ რიგ ქვაბოვან მონასტერთა დარად [33; 62; 59], სხვა საყოფაცხოვრებო მოწყობილობათა და ნაკეთობათა ნაშთიც შემოგვრჩებოდა. როგორც ჩანს, სწორედ ეპიზოდურად გამოყენების წყალობით შემოინახა სათავსებმა ადრეულ სტადიებზე ფუნქციონირების მატერიალური კვალი.

აღნიშნულ ქვაბებში, შუა საუკუნეების თხატკეპნილი იატაკების გარკვეული ფართების ალების შემდეგ, კლდოვანი იატაკების ღრმულებში, არც-თუ მცირე რაოდენობით მივაკვლიეთ წინაქრისტიანული ხანის სხვადასხვა პერიოდის ნივთიერი მასალის, ძირითადად თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებს. ამ კერამიკულ ნაწარმის დიდი ნაწილი უფორმოა, მაგრამ მათი ფაქტურა, დამზადების საფარაუდო ტექნოლოგია და ცალკეულ ეგზემპლიართა მხატვრული სტილი, მათი საკმაოდ მყარად დათარიღების საშუალებას იძლევა. მაგალითად, შავად გამომწვარ, შავად ნაპრიალებ, მუცელგაბერილ, პირგადმოკეცილ ქოთნების პირ-გვერდების და ყურების ფრაგმენტებს (ტაბ. 79:1,2,3), პირდაპირი ანალოგიები მოეპოვება გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ქართულ განათხარ მასალებში [208, ტაბ. LXI, LXIV; 13 და სხვ.].

მეორე მხრივ, №7 ქვაბის ჩრდილოეთ კიდეში, ანალოგიურ ჩაღრმავებებში აღმოჩენდა

* კვლევაში აგრეთვე მონაწილეობდა ამერიკელი არქეოლოგი და ხელოვნებათმცოდნე, დოქტორი მოურეი აილანდი (იზხანად ოქსფორდის არქეოლოგიური კვლევის ლაბორატორიის თანამშრომელი).

ჩალისფერკეციანი, წითლად ნაპრიალები ჭურჭლის ფრაგმენტები — პირგადმოკეცილი და ბრტყელბაკოიანი ჯამის ნაწილები (ტაბ. 79:4), შიდა ქართლის ტერიტორიაზე აღმოჩენილ ანალოგიურ ნაკეთობებთან შედარების გათვალისწინებით [324, ტაბ. XXI, XLIV], ელინისტურ ხანას განეკუთვნება.

ამ ორივე ქრონოლოგიური პლასტის ნივთიერი მასალა, მოცემული სტრატиграფიული ვითარებიდან გამომდინარე, შეუძლებელია აღნიშნულ სათავსებში შემთხვევით მოხვედრილიყო და უთუოდ იმაზე მეტყველებს, რომ ქვაბთა ეს კომპლექსი ძვ. წ. II-I ათასწლეულთა მიჯნაზე გვიან არ უნდა იყოს შექმნილი, ხოლო მისი ამა თუ იმ მიზნით, მეტ-ნაკლებად ინტენსიური რეკონსტრუქცია-გაფართოება და გამოყენება ადრეანტიკურ, ელინისტურ და მომდევნო ხანებშიც ხდებოდა [44, გვ. 12]. მეორე მხრივ, კომპლექსის შემადგენელ მთელ რიგ სათავსებში შეინიშნება ლითონის, უფრო რკინის იარაღით კვეთის კვალი, რაც იმ გარემოებასთან ერთად, რომ აქ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაზე ადრეული ნივთიერი მასალა სრულიად არ არის დაფიქსირებული, იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ისინი ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ მეოთხედზე ადრე არ უნდა იყოს შექმნილი.

ამრიგად, ჩვენ მიერ ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა სამუშაოებმა პრაქტიკულად დაადასტურა ქართულ ისტორიულ გადმოცემებში და ნარატიულ წყაროებში დაცული ცნობები შიომღვიმის მონასტრის მიმდებარე ქვაბოვანი კომპლექსების წინაქრისტიანულ ეპოქაში წარმოშობის თაობაზე.

სამწუხაროდ, აღწერილ კლდის ძეგლთა უკიდურესად მარტივი გეგმარება და გამომსახველობითი ფორმები, არ იძლევა იმის საშუალებას, რომ დაბეჯითებით ვისაუბროთ მათ თავდაპირველ დანიშნულებაზე თუ ანტიკურ ხანაში რეკონსტრუქციის მიზანზე. ერთადერთი, რისი თქმაც მათი გეგმურ-სივრცობრივი გადანაწილების თავისებურებებიდან გამომდინარე შეიძლება, შემდეგია: ამ კომპლექსის შემადგენელი სათავსები, უმთავრესად საკმაოდ მცირე ზომებითა და დაუნაწევრებელი, ერთმანეთისგან იზოლირებული სივრცეებით ხასიათდება. ამით ეს კომპლექსი გამოირჩევა არა მხოლოდ უფლისციხისაგან და წინა აზიის ქვაბოვანი ტაძრებისგან თუ დასახლებებისაგან, არამედ თვით შიომღვიმის მეზობელი, მონასტრის უშუალო ფარგლებში ნაკვეთი რიგი ქვაბოვანი დაჯგუფებებისაგანაც (ტაბ. 77). თუკი იმასაც გაითვალისწინებთ, რომ ეს ქვაბოვანი სათავსები თავიდანვე მეტად ძნელი მისადგომები უნდა ყოფილიყო, სავსებით შესაძლებელია, რომ ისინი კლდის მარტივი ტიპის აკლდამათა ერთობლიობებს წარმოადგენდნენ (ფუნქციონირების საწყის ეტაპებზე ან პერმანენტულად, ელინისტური ხანის ჩათვლით — გაეხსენოთ ასეთი ნეკროპოლების სიცილიური ანალოგიები). ასეთ შემთხვევაში, აქ აღმოჩენილი ნივთიერი მასალა სამარხული ინვენტარის ნაშთი უნდა იყოს.

მთლიანობაში, შიომღვიმის მიდამოების ქვაბთა კომპლექსების უფრო არგუმენტირებული ფუნქციური დიფერენციაცია, მათი კვლევის ამ ეტაპზე ვერ ხერხდება. ჩვენ ხელთ არსებული ხუროთმოძღვრული თუ არქეოლოგიური ინფორმაცია არ იძლევა იმის საფუძველს, საბოლოოდ უარყვოთ მათი საცხოვრებელი მიზნით გამოკვეთა, თუმცა აღნიშნული თავისებურებებიდან გამომდინარე, ჩვენ უფრო პირველი ვერსიისკენ ვიხრებით. ასეთ შემთხვევაში, ვერც იმას გამოვრიცხავთ, რომ ოდნავ მოგვიანებით ამ სამარხთა ბაზაზეც, წინაპართა კულტთან დაკავშირებული, თუნდაც ადგილობრივი მნიშვნელობის საკულტო-მემორიალური ანსამბლი განვითარდა [227-228]. ენახოთ, ეთანხმება თუ არა ასეთ მოსაზრებას მდინარე მტკვრის ხეობის მიმდებარე ტერიტორიებზე ჩვენ მიერ დადასტურებულ, იერსახითა და გეგმარებით შიომღვიმის ქვაბთა მსგავს სხვა კომპლექსებში დაფიქსირებული არქეოლოგიური სურათი.

ბ) გრაკლის ქვაბთა კომპლექსი.

ვახუშტი ბატონიშვილი წერს: „ხოლო მუხრანს თხოთის მთიდან მოსდევს მთა, დასავლეთად, მტკვრის კიდეცა, გორის ქალაქამდე, და ეწოდება მთა წლევისა, მერმე კუერნაქი... კლდენი მაღალნი და ქუაბნი გამოკვეთილნი მრავალნი“ [5, გვ. 40]. შიომღვიმის შემოგარენთა ტიპის ქვაბთა შედარებით მომცრო დაჯგუფებანი მდინარე მტკვრის ხეობის მარცხენა კალთას, კუერნაქის სერს დასავლეთით დღესაც დიდ მანძილზე გაუყვება. ამათგან, თუნდაც როგორც ვიზუალურად ყველაზე თვალსაჩინოს და აღნაგობით ტიპიურს, გამოვყოფთ გრაკლის მიდამოების ქვაბთა კომპლექსს.

ეს ძეგლი 4 იარუსადაა გამოკვეთილი მტკვრის ხეობის მარცხენა კალთაში, კუერნაქის სერის კლდოვან ქარაფში, რკინიგზის სადგურ გრაკლის მახლობლად (ტაბ. 74:2). კომპლექსი ძლიერაა დაზიანებული. შემორჩენილია 30-მდე ქვაბი და ქვაბის ნაშთი. გრაკლის ქვაბების უმრავლესობა ამჟამად მიუვალა და ისინი ალბინისტური ტექნიკის დახმარებით გამოვიკვლიეთ.* ქვაბები ადვილად დასამუშავებელ, კირქვული აგებულების ქანებშია ნაკვეთი, ამიტომ მათ შემოქმედთ გეომეტრიულთან მიახლოებული ფორმების მიღება არ გაძნელებიათ და ოთახები პრაქტიკულად მართკუთხა გეგმისაა (ტაბ. 75:1). სათავსთა უმრავლესობაში შემორჩენილია ოთხნახნაგა კვეთის საჭრეთლის კვალი.

კომპლექსის შემადგენელი სათავსების დიდი ნაწილი მეტად მცირე ზომის აღმოჩნდა — მათი სიგრძე-სიგანე 2-2.5 მ-ს არ აღემატება, სიმაღლე კი 1.4 - 1.7 მ-ს შორის მერყეობს. ჭერები ყველგან ბრტყელია. მათი ნაწილი პირდაპირ კლდის ზედაპირზე გამოდის მეტად ვიწრო და დაბალი, დაახლოებით 1.2 — 1.5 მ სიმაღლის ლიობებით. ანსამბლისთვის არანაკლებ ტიპიურია ჯგუფები, სადაც გვერდი-გვერდ ნაკვეთი, იგივე მასშტაბისა და აღნაგობის ქვაბებში ვიწრო და ნაგრძელბუნებულ პორტიკების გავლით ვხვდებით. ლიობებში ქვის დასაგმანი ფილების ან ჩარჩოთა ჩასასმელი ბუდეების კვალი არ შეინიშნება. მიუხედავად იმისა, რომ ქვაბებში მიცვალბულთა დასაკრძალავი თარო-სარეცლები და ნიშები არ დადასტურდა, ამ სათავსთა მინიატურული მოცულობებიდან, მცირე სიმაღლიდან და შესასვლელების ფორმებიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ საქმე უნდა გვეკონდეს მარტივი ტიპის კლდეში ნაკვეთი აკლდამების სისტემასთან (ზოგიერთ ქვაბში ამჟამად არსებული შიგა გასასვლელები, აშკარად შემდგომი ეპოქების გადაკეთების კვალს ატარებს და ეს ფაქტი ქვაბთა კომპლექსის საცხოვრებელი მიზნით შექმნის დამადასტურებელ არგუმენტად არ გამოდგება). ასეთ შემთხვევაში, კარიბჭეში შეწყვილებულად გამომაველ აღნიშნულ სათავსებს (ალბათ დასაკრძალავ კამერებს), მეტ-ნაკლებად ახლობელი პარალელები ეძებნებათ როგორც უფლისციხის ანსამბლში [227, გვ. 48, ტაბ. XXXVII], ისე მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების ანტიკური პერიოდის კლდის სამარხებში [576, ტაბ. 56].

და მაინც, განსხვავებით თუნდაც იმავე უფლისციხის კლდეში ნაკვეთობებისგან, სადაც ამა თუ იმეპოქისთვის დარეგონისთვის დამახასიათებელი ხუროთმოძღვრული დეტალების კოპირებაც კი ხდებოდა (მაგალითად, კესონური ან კოჭური გადახურვების, ტაბ. 85, 86, 87) [217], გრაკლის ქვაბების მხოლოდ ხელოვნებათმცოდნეობითი მეთოდით შესწავლა არაეფექტურია. ამ საქმოდ მარტივი გეგმარების კლდის ძეგლის ხუროთმოძღვრულ თავისებურებებზე დაყრდნობით, მისი პირველადი დანიშნულებისა თუ შექმნის თარიღის შესახებ გადაჭრით რაიმეს თქმა ძნელია.

* ქვაბთა კომპლექსში არქიტექტურული და არქეოლოგიური დაზვერვები ჯერ კიდევ 1991 წელს ჩატარეთ, საქართველოს კულტურის სამინისტროსთან არსებული ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა ინსპექციის სამმართველოს მიერ ჩატარებული შიდა ქართლის კლდის ძეგლთა პასპორტიზაციის პროგრამის ფარგლებში. 2000 წ-ს ამ ძეგლის კვლევას დაუბრუნდით ფონდ "ღია საზოგადოება - საქართველოს" პროექტის შესრულებისას, რაც ახლად მიკვლეული, მიუვალი გამოქვაბულების ალბინისტური მეთოდებით შესწავლას ისახავდა მიზნად.

დაზვერვითმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა შედარებით მეტი სიცხადე შეიტანა ამ კომპლექსთა წარმოშობა-ფუნქციონირების ქრონოლოგიური ჩარჩოების დადგენაში.

სამუხაროდ, თვით ქვაბოვანი კომპლექსის შემადგენელმა სათავსებმა მეტად მწირი არქეოლოგიური ინფორმაცია მოგვცა: მათი იატაკები იმდენად სწორ სიბრტყეებს წარმოადგენს, რომ გამოქარვის თუ შემდგომ ეპოქებში მათი სხვადასხვა მიზნით გამოყენება-განმენდის შედეგად, თავდაპირველი ნივთიერი მასალა აქ პრაქტიკულად აღარ არის შემორჩენილი (განსხვავებით ქვემო ქართლისა თუ საქართველოს რიგი რეგიონების კლდის ძეგლებისგან, რომელთა უსწორ-მასწორო იატაკებმა ხელი შეუწყო უძველესი ნივთიერი მასალის თუნდაც ფრაგმენტულად შემონახვას). ასეთ ვითარებაში, არქეოლოგიურად შევისწავლეთ უშუალოდ ქვაბთა წინა, მეტად დამრეცი ფერდობები, სადაც დამოუკიდებელი ნაგებობების და კულტურული ფენების არსებობა გამორიცხულია და იქ მოხვედრილი ნივთიერი მასალა, მხოლოდ გამოქვაბულებიდან შეიძლება დაცურებულიყო.

დაზვერვითი ჭრილების საშუალებით აქ მართლაც მივაკვლიეთ გარკვეული რაოდენობის ნივთიერ მასალას, რომელთა ერთობლიობამაც ქვაბთა კომპლექსის გამოყენების ქრონოლოგიური ჩარჩოების განსაზღვრაში, მნიშვნელოვანი დახმარება გაგვინია. ეს მასალა ძირითადად მოიცავს ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულისა და I ათასწლეულის პირველი ნახევრის აღმოსავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლებიდან კარგად ცნობილი ტიპის კერამიკულ ნაკეთობათა ფრაგმენტებს: რუხად და ნაცრისფრად გამოშვარ, ნაპრიალები ქოთნების, დოქების, ჯამების და სხვა სახეობის ჭურჭლის ნაწილებს, რომელთაგანაც ზოგიერთის ფორმის სრული რეკონსტრუქცია მოხერხდა» (ტაბ. 80:1-2) [208, გვ. 96-102; 375, გვ. 148-151].

გარდა ამ რიგის ნაკეთობებისა, გრაკლის ქვაბოვანის ფერდობის განათხარი მასალა გარკვეული რაოდენობით მოიცავს წითელი ან მოყვითალო ოხრით შეღებილი, ნაპრიალები ან ანგობზე წითლად მოხატული თიხის დერგების, ქოთნების, ჯამების და სხვა სახეობის ჭურჭლის ფრაგმენტებს (ხშირად საეკმადო სახოვანსაც: ტაბ. 80:3-8), რომელთა ანალოგიური მასალა შიდა ქართლის ზოგიერთი განათხარი ძეგლიდან ადრე ანტიკური და ელინისტური ეპოქებით თარიღდება [324, ტაბ. VIII, XXI, XXXVI-LI და სხვ.]. აღსანიშნავია, რომ ამ უკანასკნელი ტიპის კერამიკის ორგანოდ უფორმო ნატეხი გრაკლის ქვაბების ზედა რეგისტრის, IV იარუსის №14 მცირე ზომის ქვაბის იატაკზეც აღმოჩნდა. უფრო სახიერი, *in situ* დადასტურებული მასალის არ არსებობის ვითარებაში, ფერდობზე მოპოვებული ნაკეთობათა ფრაგმენტები მაინც მრავლისმეტყველია: მათი დამზადების თარიღი პრაქტიკულად ეთანხმება ჩვენ მიერ გამოთქმულ ვარაუდს ძეგლის ძვ. წ. II-I ათასწლეულთა მიჯნაზე წარმოშობის თაობაზე. ამასთან, ქვაბ-სათავსში და ფლატის ძირში, უფრო გვიანდელი მასალის თუნდაც მცირე რაოდენობით დადასტურება იმაზე უნდა მეტყველებდეს, რომ გამოქვაბულთა კვეთა თუ რეკონსტრუქცია ადრეანტიკურ და ელინისტურ ეპოქებშიც გრძელდებოდა. ზემოთ აღნიშნული ნიშნების გათვალისწინებით, თუ ადრევე არა, ამ ხანაში მაინც, გრაკლის ქვაბოვანი კომპლექსიც ალბათ კლდეში ნაკვეთ აკლდამათა და მათთან დაკავშირებულ საკულტო-მემორიალურ სათავსთა ერთობლიობას წარმოადგენდა.

გ) კასპის კლდეში ნაკვეთი ნეკროპოლი.

ქართულ წერილობით წყაროებში კასპი იბერიის უძველეს ქალაქთა შორის მოიხსენიება [1, გვ. 37]. «ქართლის ცხოვრება» კასპის აშენებას, უფლისციხის დარად, ქართველთა ეთნარქ უფლოსს მიაწერს. ამ ორ დასახლებულ პუნქტს შორის მჭიდრო კავშირზე მიგვანიშნებს აგრეთვე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, სადაც უფლისციხე კასპის ციხედ მოიხსენიება [2, გვ. 320]. მემატანიის ამ ცნობას მეცნიერები სხვადასხვანაირად ხსნიან [253; 259; 227], მაგრამ წყაროების ნებისმიერად

ინტერპრეტირებისა და მიუხედავად, არქეოლოგიურად რამდენადმე შესწავლილ ამ ორ მეზობელ პუნქტს შორის მჭიდრო პოლიტიკური და ეკონომიკური კავშირი ანტიკური ხანის გარკვეულ ეტაპებზე, ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. სწორედ ამან გვაფიქრებინა, ნაქალაქარ კასპის საგარაუდო ლოკალიზაციის მიდამოებშიც გვეძია უძველესი ხანის კლდეში ნაკვეთი ძეგლები. შეიძლება ითქვას, რომ კვლევამ მრავლისმეტყველი შედეგი გამოიღო: ისტორიული კასპის საგარაუდო ლოკალიზაციის არეალში ამ ეპოქის ორი უმნიშვნელოვანესი კლდეში ნაკვეთი კომპლექსი აღმოვაჩინეთ. ამჯერად ერთ-ერთ მათგანზე, წინაქრისტიანული ხანის მოზრდილ ნეკროპოლზე შევჩერდებით.

ანტიკური ქალაქი კასპი, თითქმის ყველა მკვლევარის აზრით, ლოკალიზებული უნდა ყოფილიყო მდინარეების — მტკვრისა და ლეხურას შესართავის მიდამოებში, თუმცა ქალაქის უბნები შესაძლოა რამდენადმე გაფანტული იყო (სწორედ ასეთი უბანი უნდა იყოს ბოლო წლებში კასპის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ შესწავლილ ნაგებობათა ჯგუფი). საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის თანამშრომელთა მიერ ჩატარებული ტოპოგრაფიულ-არქეოლოგიური დაზვერვების საფუძველზე [39-], თითქმის დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ქალაქის ცენტრი ციტადელითურთ ზედ მდინარეთა შესაყართან შექმნილ „ხერთვისზე“ მდებარეობდა, შესაძლოა მდინარე ლეხურას ორივე ნაპირზე, და მას დღევანდელი კასპის დასახლებული უბნები ფარავს.

ჩვენ მიერ დადასტურებული ქვაბთა ერთ-ერთი კომპლექსი სწორედ ნაქალაქარის საგარაუდო ცენტრის მახლობლად მდებარეობს. თანამედროვე ქალაქის დასავლეთით უშუალოდ მიმდებარე კვერნაქის სერის კლდოვან, კონცხისებრ მასივებში ერთმანეთის მახლობლად გამოკვეთილია გამოქვაბულთა ჯგუფები, რომლებიც აშურიანის ველს გადაჰყურებს. ეს კოშკისებრი კლდეები მათში ნაკვეთი ქვაბებით შორიდან ხელოვნურ ნაგებობებს გვაგონებს და გამორჩეული მდებარეობით გარემოზე გაბატონებულია (ტაბ. 149:1). ძეგლები შესანიშნავად ჩანს სერის გაყოლებაზე გამავალი თბილისი-სოფის სარკინიგზო მაგისტრალიდან.

გამოქვაბულები კლდის ძირიდან 3-5 მ სიმაღლეზეა გამოკვეთილი. ისინი ძლიერაა დაზიანებული, საფასადო ნაწილები ყველას ჩამოშლილი აქვს, უმრავლესობისაგან კი უმნიშვნელო ფრაგმენტებიღაა შემორჩენილი. თავდაპირველად სამ ათეულამდე ქვაბი უნდა ყოფილიყო გამოკვეთილი. ამჟამად რამდენადმე სრულად 4 მათგანია შემონახული, ხოლო 10-მდე ქვაბის ნაშთის მიხედვით მათი მიახლოებითი რეკონსტრუქციაა შესაძლებელი. ამ ძეგლთა არქიტექტურულმა ანალიზმა იმ დასკვნამდე მოგვიყვანა, რომ დაზიანებამდე და გვიანდელ გადაკეთებამდე, ყოველი მათგანის სტრუქტურას მსგავსი გეგმარებითი პრინციპი ედო საფუძვლად, რასაც შედარებით კარგად შემონახული გამოქვაბულების მაგალითით შეგვიძლია გავეცნოთ (ტაბ. 73).

პირველი სამი ქვაბი კლდის ერთ კონცხში, ერთმანეთის გვერდითაა გამოკვეთილი საკმაოდ სუფთად, ლითონის ოთხწახნაგა იარაღით. ამ იარაღის სოლისებრი ნაჭდევები ადასტურებს, რომ კედლების კაფვა ნებისმიერი მოხერხებული მიმართულებით წარმოებდა, კუთხეებს კი წახნაგების პარალელურად ამუშავებდნენ. კედლების გახეხვის კვალი არ შეინიშნება. №1 და №2 ქვაბების გეგმა კუთხეებმომრგვალებულ კვადრატს უახლოვდება, ხოლო ტერი შეისრული კამარისებურია (№1-ის ზომებია: 2.5 x 2.3 მ, მაქსიმალური სიმაღლე 1.96 მ; №2: 2.4 x 2.3 მ, მაქს. სიმაღლე 1.6 მ). ორივე სათავის დასავლეთის და ჩრდილოეთის კედლებში გამოკვეთილია თითო კუთხეებმომრგვალებული თარო (სიგრძე 1.6-1.75 მ, სიგანე 0.55-0.6 მ, სიმაღლე 0.65-0.7 მ, იატაკიდან თაროს შემალბება 0.2-0.5 მ). ქვაბების წინ ღია კარიბჭეები ყოფილა, საიდანაც კლდეში გაჭრილი დაბალი და ვიწრო (სიმაღლე 0.65-0.9 მ, სიგანე 0.5 მ) კარების საშუალებით

ვხედებით ძირითად სათავსში. შესავლელი მარტივად ჩაჭრილი დეკორატიული ჩარჩოთა შემკული. ასეთივე კარიბჭე აქვს №3 ქვაბსაც (2.5 x 2.5 მ, ბრტყელი, დახრილი ჭერის სიმაღლე 1.4-1.6 მ), რომელშიც ნიში-თაროები არ არის. ქვაბთა ამ ჯგუფში აშკარად შეინიშნება სათავსთა კვეთის თანამიმდევრობა — №3, გაცილებით მარტივი გეგმის ქვაბი პირველი ორის შემდეგ გამოუკვეთათ, ამიტომ იძულებულნი გამხდარან ჭერი №2 ქვაბისთვის აეცილებინათ და ცალ მხარეს დაუდაბლებიათ. მოგვიანებით, როგორც ჩანს კომპლექსის ფუნქციის შეცვლის გამო, სამივე ეს ქვაბი გაუერთიანებით, რაზედაც გარდა დარღვეული გეგმარების პრინციპისა, განსხვავებული საჭრეთლის კვალიც მეტყველებს.

№4 ქვაბი ამ ჯგუფიდან განცალკევებით, 200-ოდ მ-ზეა გამოკვეთილი ისეთივე ტექნიკით (ზომები: 2.6 x 2.3 მ). ამ ქვაბს პირველი სამისგან განსხვავებით კარიბჭე არა აქვს, ხოლო 1.8 მ სიმაღლის ჭერი აქ ბრტყელია. შესავლელის მოპირდაპირე და მარჯვენა კედლებში გამოკვეთილია ნიში-თაროები (1.75-1.8 x 0.6-0.9 მ, სიმაღლე 0.6-0.8 მ), რომელთაგანაც ერთ-ერთის გვერდები და ძირი 15 სმ სიგრძის თხელი ტიხრებითაა გამოყოფილი სათავსის სივრციდან.

აღწერილი ქვაბების ატრიბუტები, განსაკუთრებით კი ნიში-თაროები, ტიპური ჩანს მათ ირგვლივ შემორჩენილი ძლიერ დაზიანებული ქვაბებისთვისაც. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ქვაბთა მიმდებარე კლდეთა ქარაფებში ამგვარი თაროები ღიადა, სათავსთა გარეშეცაა გამოკვეთილი.

ქვაბთა ამ კომპლექსის ხუროთმოძღვრული ანალიზის შედეგად ნათელი გახდა, რომ როგორც მისი საერთო სტრუქტურა, ისე ცალკეულ სათავსთა გეგმარება, საკმაოდ განსხვავდებოდა საქართველოში ჩვენთვის მანამდე ცნობილი კლდის ძეგლებისგან. კომპლექსი დაახლოებით ერთი ტიპის სათავსებისგან შედგება, რომლებიც რიგ-რიგობით, დროის გარკვეული შუალედით იკვეთებოდა ერთმანეთის გვერდიგვერდ, მაგრამ აუცილებლად ერთმანეთისაგან იზოლირებულად. ამ სათავსებს საცხოვრებელი დანიშნულებისათვის შეუფერებლად მცირე ფართობები და სიმაღლე აქვს — ზოგიერთ მათგანში ზრდასრული ადამიანი ნელშიც ვერ გაიმართება. ძალზე დაბალი და ვიწრო სათავსებში შესასვლელიც, რომელთაც ადამიანი დაჩოქილი თუ გაივლის. როგორც ვხედავთ, ერთი მხრივ, კვეთის მაღალი ტექნიკა და კარიბჭეების დეკორატიული ელემენტები, ხოლო მეორე მხრივ — საცხოვრებლად სრულიად მოუხერხებელი გეგმარება, ერთმანეთს აშკარად არ შეესაბამება, რაც ამ კომპლექსის საცხოვრებელი მიზნით შექმნას გამორიცხავს. საკმაოდ ადვილად მისადგომი მდებარეობისა და ჩამოთვლილი ხუროთმოძღვრული თავისებურებების გამო, ამ კომპლექსის საფორტიფიკაციო მიზნით შექმნაც ძნელი წარმოსადგენია. სამაგიეროდ, ზემოთ აღწერილი, თითქმის ყოველი ქვაბისთვის ტიპური ნიში-თაროების ფორმა და ზომები მიცვალბულ ადამიანთა გამოტოლ პოზაში დასვენებას ესადაგება ზედმინევით (დასაძინებელ სარეცელბად ისინი სრულიად გამოუსადეგარია, რადგან იქ მოთავსებულად ადამიანი ვერც გვერდს იცვლის და ოდნავაც ვერ ნამოინდება). ამ ფუნქციას სავსებით შესაბამება აგრეთვე „ერთჯერადი“ გამოყენებისთვის შესაფერისი დაბალი შესასვლელი და სათავსთა მინიატურული ზომები. ამრიგად, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ქვაბთა ეს კომპლექსი სხვა არა შეიძლება იყოს რა, თუ არა გეგმურ-სივრცობრივად საკმაოდ ჩამოყალიბებული ტიპის აკლდამა-მაგზოლუმების ერთობლიობა, კლდეში ნაკვეთი ნეკროპოლი.

ამ ქვაბოვანი ნეკროპოლის გაცნობისთანავე ცხადი გახდა, რომ საქმე წინარექრისტიანული ხანის ძეგლთან გვექონდა. როგორც აღვნიშნეთ, ამ აკლდამებში მიცვალბულები ქვეყნის მხარეების მიმართ ხაზგასმულად ნებისმიერი დამხრობით ყოფილან დასვენებულები ურთიერთ მართიულად, მაშინ როდესაც კამერათა მოპირდაპირე კედლებში თავისუფლად შეიძლებოდა თაროების აღმოსავლეთ-დასავლეთის ღერძის გასწვრივ გამოკვეთა. ამრიგად, აქ სახეზეა მიცვალბულთა აშკარად არაქრისტიანულად დაკრძალვის წესი. ქართლში ქრისტი-

ანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შემდეგ, ჩვენთვის ცნობილი ისტორიული რეალობის გათვალისწინებით, შეუძლებელია სხვა კონფესიათა წარმომადგენლებს საშუალება ჰქონოდათ ასეთი მასშტაბის, მხოლოდ უმაღლეს არისტოკრატთა შესაფერი ნეკროპოლის შექმნაზე ეზრუნათ, თანაც ათწლეულების განმავლობაში (ამ აკლდამა-სამარხთა რაოდენობა, ნეკროპოლის ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში ფუნქციონირებაზე უნდა მიგვანიშნებდეს). თითქმის შეუძლებელია, რომ კასპის აკლდამების სახით აღმოსავლეთ საქართველოს უძველესი სახელმწიფოებრივი გაერთიანების (აღბათ იბერიის სამეფოს) მეტად დანინაულებულ, შესაძლოა მმართველი არისტოკრატის საგვარეულო ნეკროპოლს წარმომადგენს. პრობლემა მხოლოდ ის არის, თუ კონკრეტულად რომელი პერიოდისაა და რა სოციალურ-პოლიტიკურ ვითარებას ასახავს ეს ძეგლი.

ამ აღმოჩენამდე, საქართველოში არამცთუ ასეთი მასშტაბის ნეკროპოლი, ნინაქრის-ტიანული ხანის კლდის მავზოლეუმები სრულიად არ იყო ცნობილი [32; 30]. შემდგომ, თანდათანობით გამოიკვეთა და გარკვეული სამეცნიერო წრეების მხარდაჭერა მოიპოვა ზემოთ აღნიშნულმა თეორიამ უფლისციხის ქვაბოვანი ანსამბლის თავდაპირველი დასაკრძალავი ფუნქციის თაობაზე (ასეთ შესაძლებლობას ჩვენც ვუშვებთ, ოღონდ დღესდღეობით აქ შემორჩენილი ანტიკური ხანის მოზრდილი ქვაბების უმეტესობა, ნინაპართა თუ სხვა სახის კულტმსახურებისათვის გამიზნულ ტაძრებად მიგვაჩნია). მიუხედავად ამისა, ვინაიდან შემდგომი ხანების სერიოზული სარეკონსტრუქციო სამუშაოების შედეგად უფლისციხის უძველესი ქვაბოვანი აკლდამები ჩვენამდე უმეტესწილად ფრაგმენტული სახითაა მოღწეული, ეს ჰიპოთეზა ჯერ კიდევ დამკვიდრების პროცესშია. ესეც არ იყოს, უფლისციხის გამოქვაბული სათავსების დიდი უმრავლესობა და კასპის აკლდამები, გეგმარებით თუ „კედლების“ კვეთა-დამუშავების ტექნოლოგიის მიხედვით იმდენად შორს დგას ერთმანეთისგან, რომ ამ ორი ძეგლის შედარებით ანალიზზე დაყრდნობით კასპის ნეკროპოლის დათარიღების მცდელობა, იმთავითვე არ იძლეოდა ოპტიმიზმის საფუძველს.

აღნიშნულ სირთულეებს ისიც ემატებოდა, რომ კასპის აკლდამათა იატაკებზე გამოქარვისა და მომდევნო ეპოქებში უტილიტარული მიზნით არაერთგზისი გამოყენების გამო, არც თავდაპირველი არქეოლოგიური ფენები იყო შემორჩენილი (მხედველობაში არა გვაქვს კერამიკულ ნაკეთობათა ორიოდ ნატეხი, რომელიც აღმოჩენის ვითარებიდან გამომდინარე, შეიძლებაოდა ძეგლის გვიანდელი რეოკუპაციის ხანისა ყოფილიყო). ასეთ ვითარებაში, ბუნებრივია, აკლდამათა წარმომოხილ თარიღის თუ მათი შემოქმედი საზოგადოების ეთნიკურ-რელიგიური კუთვნილების გასარკვევად, უპირველესად ამ ძეგლის ხუროთმოძღვრული თავისებურებების საზღვარგარეთულ ანალოგიებთან შედარების ანალიზს უნდა დავყრდნობოდი.

ის გარემოებაც კი, რომ კასპის აკლდამებში ლითონის საჭრეთლების კვალთა შემორჩენილი, გადაჭრით არ მიგვანიშნებდა ამ ძეგლების აუცილებლად რკინის ფართოდ გამოყენების ერაში შექმნაზე — მართალია, საქართველოში ცნობილი ბრინჯაოს ეპოქის კლდის ძეგლები (ქვემო ქართლში) სულ სხვა, ზემოთ აღწერილი მეთოდებითაა გამოკაფული, მაგრამ საკმაოდ რბილი გეოლოგიური ქანების ბრინჯაოს იარაღით კვეთა თეორიულად სავსებით შესაძლებელია (მართლაც, ამ მეთოდით შექმნილი კლდის ძეგლები მახლობელი აღმოსავლეთის მრავალ რეგიონშია დადასტურებული ბრინჯაოს ეპოქის სხვადასხვა ეტაპზე [582; 498]).

როგორც აღვნიშნეთ, კლდეში სხვადასხვა ხერხით ნაკვეთ აკლდამებში მიცვალებულების დაკრძალვის წესი, მსოფლიოს მრავალი უძველესი ცივილიზაციისთვის იყო დამახასიათებელი: მახლობელი აღმოსავლეთის თითქმის ყველა უძველესი სახელმწიფოში (ეგვიპტე, ასურეთი, ურარტუ, მცირე აზიის ქვეყნები და სხვ.), ამ მიზნით უაღრესად საინტერესო კლდის ძეგლები და მთელი კომპლექსები იქმნებოდა.

ჩვენთვის ცნობილი უძველესი კლდის აკლდამები, რომლებიც გეგმარებითი სტრუქტურისა და მასშტაბის მიხედვით კასპის ტიპის კლდის სამარხების შორეულ პროტოტიპად შეგვიძლია მივიჩნიოთ, ისტორიული ლეგანტის ტერიტორიაზეა დადასტურებული. დღევანდელი ლიბანის სამხრეთ-აღმოსავლეთ პროვინცია შევინში აღმოჩენილია ძვ. წ. დაახ. 2000 წ. შექმნილი კლდეში ნაკვეთი ნეკროპოლი. აქ დასაკრძალავი კამერების ფართობი დაახ. 4-6 მ2 -ს შეადგენს (სიგრძე-სიგანე 2,5 x 3 მ-ის ფარგლებში), ისინი მართკუთხა, ხშირად კვადრატული გეგმისაა; შესასვლელი ერთ-ერთი გვერდიდანაა, ხოლო დანარჩენ სამ კედელში თითო მიცვალებულის შესასვენებელი ნიში-თაროებია გამოკვეთილი [457, გვ. 169]. როგორც შემდეგ დავინახავთ, ეს ლიბანური აკლდამები ევრაზიის მატერიკზე ფრიად გავრცელებულ, მცირე ზომის კამერიანი და ნიშა-სარეცლებიანი კლდის სამარხების კეეთის მეტად ხანგრძლივ, სულ ცოტა 2 ათასწლიანი ტრადიციის სათავეებს უკავშირდება. აღსანიშნავია, რომ ლიბანის ამ რაიონში, დაახ. იმავე პერიოდში, მიცვალებულთა დაკრძალვის სხვა წესიც არსებულა — აქ გვხვდება დოლმენური ტიპის სამარხებიც, რომელთა შექმნის კულტურა აგრეთვე ევრაზიის მატერიკის ვრცელი რეგიონებისთვის, მათ შორის კავკასიისთვისაც იყო დამახასიათებელი [542, გვ. 386].

კლდის აკლდამათა მსგავსი ნიმუშები ლიბანის მეზობელ ქვეყნებშიც ყოფილა გავრცელებული ძვ. წ. II ათასწლეულის განმავლობაში. მაგალითად, პალესტინაში, თელ-ფარას მიდამოებში მიკვლეულია გვიანი ბრინჯაოს ხანის (ძვ. წ. XIII-XII სს) კლდეში ნაკვეთი აკლდამების დიდი კომპლექსი, რომელთა შემადგენლობაში სრულიად პრიმიტიული, მართკუთხედთან ოდნავ მიახლოებული გეგმის ქვაბების გარდა, ზემოთ აღნიშნული ტიპის, მართკუთხა გეგმის, სამ მხარეს ნიშა-თაროებიანი კამერებიც გვხვდება. ასეთივე სურათია ამავე რეგიონის „მეჯიდის“ ქვაბ-აკლდამათა კომპლექსშიც [607, გვ. 331-336].

ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა მცირე აზიის ორი უძლიერესი სახელმწიფოს — ურარტუსა და ფრიგიის ნიაღში შექმნილი კლდეში ნაკვეთი აკლდამები. ამ იმპერიებში რომ კლდეში ნაკვეთი საკულტო და დასაკრძალავი კომპლექსები საკმაოდ გავრცელებული იყო, ეს საყოველთაოდ ცნობილი ფაქტია: ურარტუს უძველესი ცენტრი, ვანის კლდე (ტაბ. 93) და ფრიგიული „მიდასას ქალაქი“ ზომ კლდეში ნაკვეთი ხუროთმოძღვრების „ელასიკადა“ მიჩნეული [397; 360]. უნდა ითქვას, რომ ამ სახელმწიფოებში ძვ. წ. IX-VII სს-ში შექმნილი კლდის აკლდამები უმეტესწილად სადა, მართკუთხა გეგმის კამერებით ხასიათდება, თუმცა გვაქვს რამდენიმე მაგალითი (ძირითადად ურარტული), სადაც დასაკრძალავი კამერები თავისი მასშტაბითა და თარო-სარეცლებით, კასპის აკლდამების შედარებით მახლობელ პროტოტიპად შეიძლება ჩაითვალოს (ტაბ. 94:2) [397, გვ. 226; 560, გვ. 98]. აღსანიშნავია აგრეთვე შემდეგი გარემოება. ნლების განმავლობაში ე. წ. „მიდასას ქალაქისა“ და სხვა ფრიგიული აკლდამების ფუნქციაში ეჭვი არავის ეპარებოდა მათი სტრუქტურისა და მეზობელი აზიური სახელმწიფოების ანალოგიურ კლდის ძეგლებთან მსგავსების გამო [576, გვ. 196-215]. უკანასკნელ ნლებში, გამომდინარე იქიდან, რომ არქეოლოგიურმა გათხრებმა იქ მიცვალებულთა დაკრძალვის მატერიალური კვალი არ დაადასტურა, იყო მცდელობა ამ ძეგლთა აღნიშნული შეფასების ეჭვქვეშ დაყენებისა — ამ თეორიის მიხედვით აღნიშნული ქვაბები მხოლოდ საკულტო ადგილებია [544, გვ. 168]. ჩვენი აზრით, ეს ფრიგიული ძეგლები იმდენად ახლოს დგას არქიტექტურულ-სტილისტური გადაწყვეტით ურარტულ, ლიდიურ და სხვა წინააზიურ კლდის აკლდამებთან, რომ მათი ფუნქციის ტრადიციული შეფასება გაცილებით მართებული უნდა იყოს — უბრალოდ, თავდაპირველი არქეოლოგიური ფენები ნაშლილი ჩანს. ამ აზრს თუნდაც ის გარემოება უჭერს მხარს, რომ აღნიშნულ ფრიგიულ აკლდამათა ნაწილს მიცვალებულთა დასასვენებელი თარო-სარეცლები გააჩნია [576, ტაბ. 34-36].

გვიჭრობთ, სწორედ ურარტუსა და ფრიგიის სახელმწიფოთა ნიაღში გაკვალულმა

ქვაბოვანი სამარხების არქიტექტურულმა თემამ მოამზადა ნიადაგი მათ მეშვეობით ქვეყნებში: ლიდიამი, კილიკიამი, ლიკიასა და პაფლაგონიამი, შემდგომ კი ელინისტურ სახელმწიფოებში, მრავალრიცხოვანი, მდიდრული კლდის ნეკროპოლების წარმოშობისათვის. ამ ეპოქის მცირეაზიური კლდის აკლდამებისთვის დამახასიათებელი საერთო ნიშნებია ზედმიწევნით ზუსტი გეომეტრიული ფორმები, დასაკრძალავი კამერების წინა კარიბჭეების ფასადების მხატვრულად გაფორმება ფრონტონებით, ორდერული სისტემით ან გეომეტრიული ორნამენტით. მცირე ზომის სამარხი კამერების აუცილებელი ელემენტებია კედლებში ნაკვეთი ან ტახტისებრი სარეცლები [576; 530; 484; 449]. მაგალითად, კარგადაა ცნობილი ლიდიური ეპოქის კლდეში ნაკვეთი ნეკროპოლი თანამედროვე ქალაქ სარდისთან. ეს კომპლექსი მოიცავს როგორც შედარებით უხეშად ნაკვეთ, მარტივი გეგმის სამარხ კამერებს სრულიად შეუმკობელი ფასადებით, ისე სიერცულ-გეგმურად გაცილებით რთულად გადაწყვეტილ დასაკრძალავ დარბაზებს, რომლებსაც კედლებში შეჭრილი აქვს დასაკრძალავი ნიში-ოთახები კვარცხლბეკისებურად შემალღებული სარეცლებით. ამ უკანასკნელი ტიპის სამარხთა კარიბჭეები, როგორც წესი, მდიდრულადაა შემკული რელიეფური, გეომეტრიული ორნამენტით [530, გვ. 56-68].

დაახლოებით ასეთივე გეგმარებით და კარიბჭეთა ფასადების მაღალმხატვრული გაფორმებით გამოირჩევა ლიკიური აკლდამები (მირას, ფესიეს და სხვა კომპლექსები) [454, გვ. 108-109, 118-119].

პაფლაგონიური კლდის აკლდამების ზოგადი სტრუქტურაც აღნიშნულის მსგავსია, თუმცა მათ გეგმარებას მთელი რიგი თავისებურებები ახასიათებს. მაგალითად, პაფლაგონიურ აკლდამათა უმრავლესობის სამარხ კამერებში, თითო ტახტისებრი სარეცელი შესასვლელის მოპირდაპირე კედლის გასწვრივ ხოლმე გამოკვეთილი, ხოლო კარიბჭეები კლდის ზედაპირზე ღია, კოლონებითა და ფრონტონით გაფორმებული ფასადებით გამოდის (მაგალითად, ჰამბარ-კაიას კომპლექსები). ასეთ აკლდამათა ქვაბოვანი სათავსების ჭერებიც მხატვრულადაა გაფორმებული ხის კოჭოვანი გადახურვის იმიტაციებით თუ სხვა მოტივებით [576, გვ. 198-201; 523]. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ პაფლაგონიის იმავე კლდის ნეკროპოლებში გვხვდება გაცილებით მარტივი გეგმარების, ზემოთ ანერული სქემისგან განსხვავებული ტიპის აკლდამებიც. მათ სამარხ კამერებში პირდაპირ კლდის ზედაპირიდან, კვადრატულთან მიახლოებული ჭრილის ვიწრო ლიობით ვხვდებით, სათავსთა ჭერები კი ორფერდა გადახურვის იმიტაციას წარმოადგენს. ასეთ აკლდამებში, ზემოდან მორკალური ჭრილის ნიში-სარეცლები კამერათა ნებისმიერ კედელში იკვეთებოდა [576, ტაბ. XXVII]. მეცნიერებს ჯერჯერობით არ გამოუთქვამთ მოსაზრება იმის თაობაზე, ამ ორი ტიპის აკლდამათგან რომელია უძველესი და დროის რა ინტერვალი ამოვრებით მათ ჩამოყალიბებას ერთმანეთისგან. ერთი რამ კი ცხადია: მთელი რიგი ელემენტებით, აღწერილი, მარტივი ტიპის პაფლაგონიური აკლდამები მეტად ახლოს დგას კასპის აკლდამათა ზოგად სქემასთან.

პალესტინის რეგიონში ელინისტური და გვიანანტიკური ეპოქების კლდეში ნაკვეთი აკლდამები ჩვეულებრივი მოვლენაა. მათი ერთი ნაწილი რთული გეგმარების, მდიდრულად შემკული სატაძრო-სამარხი კომპლექსების შემადგენლობაშია მოქცეული (მაგალითად, ისრაელის სამეფოს ხანის ტალპოტისა და ე.წ. პეროდეს ოჯახის გამოქვაბული მავზოლეუმები [511, გვ. 313-317, 363-364]). კასპის აკლდამებთან მასშტაბით, ზომებითა და გეგმარებით გაცილებით ახლოს დგას ამავე რეგიონისა და ეპოქების რიგითი ქვაბოვანი აკლდამები. მაგალითად, თელ-ავივის მიდამოებში (თელ-ბარუკის რაიონში) შესწავლილი კლდეში ნაკვეთი სამარხები, რომლებიც გვიან რომაულ პერიოდს, ჩვ. წ. 3-4 საუკუნეებს განეკუთვნება. ისინი კვადრატული გეგმის კამერებს წარმოადგენს, რომლების ყოველ კედელში (კარიბჭის მხარის გარდა), თითო თარო-სარეცელია გამოკვეთილი, რომელთა ზომები და მოხაზულობა კასპის აკლდამების იდენ-

ტურია. ერთადერთი განსხვავება ამ ორი ტიპის აკლდამათა შორის ის არის, რომ კარიბჭიდან კამერაში კასპის აკლდამებში კარის გავლით ვხედებით, ხოლო თელ-ავივის აკლდამებში კი რამდენიმე საფეხურიანი გვირგვინის საშუალებით [615, გვ. 167, ტაბ. 53]. უნდა აღინიშნოს, რომ კლდის დამუშავების მეთოდი და ორფერდა ჭერების იმიტაციებიც, კასპისა და თელ-ბარუკის აკლდამებში ერთმანეთის იდენტურია.

როგორც ვხედავთ, დროის ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში, ნინა აზიისა და ხმელთაშუა ზღვის აუზის ზოგიერთი რეგიონის კლდეში ნაკვეთი აკლდამები, განსხვავებული გეოგრაფიული და სოციალურ ეკონომიკური ვითარებისა მიხედვით საკმაოდ მრავალფეროვან სახეს იძენდნენ, მაგრამ ხალხთა შორის პოლიტიკური და კულტურული კავშირების თუ ტრადიციათა მემკვიდრეობითობის წყალობით, არცთუ იშვიათად მაინც შეინიშნება რამდენიმე განზოგადებული, „ზევოქალური“ გეგმარებითი სქემების ჩამოყალიბება. მოუხედავად ამისა, საზღვარგარეთელი ხელოვნებათმცოდნეების მცდელობითა და არქეოლოგიური მეთოდების დახმარებით, მეტ-ნაკლები სიზუსტით მაინც ხერხდება ასეთ ძეგლთა კლასიფიცირება გეოგრაფიული, ქრონოლოგიური თუ რელიგიური ნიშნით.

კასპის აკლდამებშიც „კონსერვატიული“ ტიპის კლდის სამარხთა რიგს განეკუთვნება. შედარებითი ხუროთმოძღვრული ანალიზის შედეგად, ჩვენი კვლევის ობიექტს, კლდის აკლდამათა ნინაზიურ ნაირსახეობათაგან ყველაზე მეტი საერთო ნიშანი ელინისტური ან გვიანანტიკური ეპოქების ნეკროპოლებთან აკავშირებს. მეორე მხრივ, მთელი რიგი დეტალებით ეს ძეგლი კონკრეტულად ძველი ირანული სამყაროს ზოროასტრული სარწმუნოების ნიაღში შექმნილ ნიმუშებს ენათესავება.

როგორც ცნობილია, ცეცხლთაყვანისმცემლობა მიცვალებულთა მიწაში დამარხვას კრძალავდა (მაზდეანობის დოქტრინა ცეცხლთან ერთად მიწის სინწინდესაც აღიარებდა), ამიტომ ჯერ კიდევ მიდიის მეფეებმა და დიდებულებმა კლდის აკლდამების შექმნით თავი დააღწიეს გვამით მიწის შეურაცხყოფას, იმდენად, რამდენადაც კლდე მიწად არ ითვლებოდა [186; 341; 376]. შემდგომ, იმავე მიზეზით, აღნიშნული წესით დიდებულების დაკრძალვა აქემენიდურ, პართულ და სასანურ სამეფოებში, სამარხი კოშკების პარალელურად, თითქმის სავალდებულო წესად იქცა. ეყრდნობოდა რა აღმოსავლეთის სხვა ძველ სახელმწიფოებში არსებულ ამგვარი სამარხების გამოცდილებას, ირანული არისტოკრატიის კლდის აკლდამებმა რამდენადმე კანონიკური სახე მიიღო: აკლდამის ძირითად სივრცეს წარმოადგენს მართკუთხა გეგმის დასაკრძალავი კამერა, რომელსაც ყველა ან ზოგიერთ კედელში მიცვალებულთა დასასვენებელი თითო ნიში-სარეცელი აქვს გამოკვეთილი. ნიშების ზომები გაზოტილი ადამიანების სიგრძე-სიგანეზეა გაანგარიშებული და ხშირად სარკოფაგისებურადაცაა ჩაღრმავებული (გაიხსენოთ კასპის №4 აკლდამა). ცენტრალურ კამერაში მოხვედრა ერთლიობიანი შესასვლელით შეიძლება უშუალოდ კლდის ზედაპირიდან ან კოლონადიანი თუ მარტივი პორტიკიდან. ასეთი აკლდამები შემალბეულ კლდეებშია გამოკვეთილი ჯგუფურად და უფრო ხშირად სავარაუდო ნეკროპოლების წარმოადგენენ („ნაყმო-რუსტამი“, „ტამ-თეფე“ მიანდუბასთან, „დეუქანი დაუდი“, „დაუდუხტარი“, აკლდამები სხსნში და სხვ. [537; 341; 377; 560] (ტაბ. 95). აკლდამათა გარშემო კლდის სიბრტყეები ზოგჯერ რელიეფური გამოსახულებებითა და ლურსმული წარწერებითაა შემკული. დაკრძალვის მაზდეანური წესისთვის დამახასიათებელი ყოფილა, აგრეთვე კლდეში კამერის გარეშე გამოკვეთილი თარო-სარეცლები, რომლებიც ხშირად ერთ კომპლექსშია გაერთიანებული აღწერილი ტიპის აკლდამებთან (მაგალითად, „კირვანშაჰა“) [537, გვ. 327; 341, გვ. 404-410; 377, გვ. 95, 112].

როგორც ვხედავთ, კასპის ნეკროპოლის როგორც ზოგადი სტრუქტურა და ლანდშაფტთან შერწყმა, ისე ცალკეული აკლდამების სივრცობრივ-გეგმური გადანაწილება ძველ ირანულ

ანალოგიურ ძეგლებს საკმაოდ უახლოვდება. მიუხედავად ამისა, ვინაიდან განსხვავებულ ეპოქებში მახლობელი აღმოსავლეთის სხვა რეგიონებშიც იქმნებოდა რამდენადმე მსგავსი ძეგლები (მაგალითად, ზემოთ უკვე აღნიშნული ურარტული, ლიდიური ან პალესტინური აკლდამები), კასპის აკლდამების მავდიანურ სამყაროსთან დაბეჯითებით დაკავშირება გაძნელებოდა, რომ არა კომპლექსის შემადგენელი განცალკევებული თარო-სარეცლები, რომლებიც მხოლოდ ამ რელიგიისთვის არის დამახასიათებელი.

კასპის აკლდამების შექმნის თარიღის დაკონკრეტება მათი ზოგადი გეგმარებითი სტრუქტურის მიხედვით შეუძლებელია. თვით ირანული აკლდამებიც ტრადიციული სქემით იქმნებოდა და ბევრი მათგანის წარმოშობის ხანის განსაზღვრა ამ ქვეყნის სიძველეთა სპეციალისტებსაც უჭირთ: სასანურ ხანაში აქემენური პერიოდის კლდის სამეფო აკლდამათა სრული კოპირება ხდებოდა, ხოლო ზოგიერთი ძეგლი, რომელიც ადრე მიდიური ხანისა ეგონათ, პართული აღმოჩნდა [377, გვ. 253]. ასეთ ვითარებაში, კასპის აკლდამათა დასათარიღებლად, მათი ცალკეული არქიტექტურული დეტალები, ძეგლის წარმოშობის სავარაუდო ეპოქების ადგილობრივი თუ მეზობელი ქვეყნებისთვის დამახასიათებელი ხუროთმოძღვრულ-სტილისტური ტრადიციების ფონზე უნდა განვიხილოთ.

როგორც აღვნიშნეთ, კასპის აკლდამათა ერთ ნაწილს კარვისებურად შეისრული ჭერი აქვს. ძველი ირანის კლდის ხუროთმოძღვრებაში კამარათა ამგვარი შეისრულობა თუმცა აქემენურ ხანაშივე იჩენს თავს, მაგრამ მხოლოდ სასანურ ხანაში გავრცელდა ფართოდ [538, გვ. 203]. ქართული კლდის ძეგლებიდან ჭერის ამგვარი დამუშავებით გამოირჩევა უფლისციხის ე. წ. „ორსვეტიანი დარბაზის“ დასავლეთის სათაესები, რომლებიც თ. ქარუმიძემ და გ. ლეყაშვილმა სხვა ოთახებზე ადრეულად მიიჩნიეს და ამის საფუძველზე უფლისციხის ორ ეტაპად გამოკვეთის ჰიპოთეზა წამოაყენეს [216; 127, გვ. 26]. უფლისციხის ეს სათაესები, გ. ყიფიანს პირიქით, უფრო გვიანდელად მიაჩნია [227, გვ. 43]. ამ აზრს ჩვენც ვიზიარებთ და ვფიქრობთ, ეს სათაესები გვიანანტიკურ ხანაშია გამოკვეთილი [40-II, გვ. 35]. ამავე ფორმის შეისრული ჭერი საკმაოდ ხშირად გვხვდება ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ კლდის ხუროთმოძღვრებაშიც, მაგალითად, მტკვრის ზემო წელის გამოქვაბულ მონასტრებში, დავით-გარეჯაში (ბერების სერი, ქოლაგირი) [63], კონდამიანის მონასტრის ქვაბებში [43] და სხვ., აგრეთვე იმავე ხანის ქვის საეკლესიო არქიტექტურაში [423]. ნიშანდობლივია, რომ აღნიშნულ გამოქვაბულ ძეგლებში კლდის დამუშავების მეთოდიც კასპის აკლდამების იდენტურია.

ამრიგად, კასპის ნეკროპოლი, მისი მასშტაბის გათვალისწინებით, თითქმის უდავოდ მიგვანიშნებს შიდა ქართლის ტერიტორიაზე, დროის არცთუ ხანმოკლე პერიოდის განმავლობაში ცეცხლთაყვანისმცემლობის ან ამ დოქტრინით ნასაზრდოები რომელიღაც მონათესავე რელიგიის საკმაოდ ფართოდ გავრცელებაზე. ადრეული შუა საუკუნეების ხანის შიდა ქართლში სასანური ირანის იმდენად ხანგრძლივი პოლიტიკური ექსპანსია არ დასტურდება, რომ მავდიანური სარწმუნოების მიმდევარ რამდენიმე თაობის არისტოკრატიას გრანდიოზული ნეკროპოლი შეექმნა, ამიტომ კასპის აკლდამების არქიტექტურულ დეტალთა აღნიშნული თავისებურებანი, ამ ძეგლის გვიანანტიკურ ხანაში წარმოშობაზე უნდა მიგვანიშნებდეს. ნეკროპოლის ამ ეპოქაში ფუნქციონირებას ადასტურებს აგრეთვე ზემოთ ნახსენები, №3 აკლდამის იატაკის ჩაღრმავებაში ჩვენს მიერ ჩატარებული დაზვერვითი არქეოლოგიური გათხრების დროს მიკვლეული გვიანანტიკური ხანის წითლად შეღებილი თიხის ჭურჭლის მომცრო ნატეხები, რომელიც შესაძლოა სამარხის ინვენტარის შემთხვევით გადარჩენილი ნაშთია. თავისთავად, ეს არქეოლოგიური აღმოჩენა აკლდამის შექმნის თარიღს ვერ განსაზღვრავს, ვინაიდან იგი „ზეზუერად“ მდგარი გამოქვაბულის კლდოვან იატაკზე, ფხვიერ ფენაშია აღმოჩენილი, მაგრამ ამ შემთხვევაში, აღნიშნული ხანა და ნეკროპოლის ხუროთმოძღვრული ნიშნით განსაზღვრული

სავარაუდო ქრონოლოგიური ჩარჩოები ერთმანეთს თანხედება, რაც დამაფიქრებელია. ვფიქრობთ, ასეთი თანხედრა კიდევ უფრო განამტკიცებს ჩვენ მოსაზრებას იმის თაობაზე, რომ მახლობელი აღმოსავლეთის ზოგიერთი რეგიონის მსგავსად, შიდა ქართლშიც, ადრეანტიკურ-ელისნისტურისტული ნაკვეთიმაგზოლეუმების პომპეზურ ანსამბლუფლისციხეს, გვიანანტიკურ ხანაში კასპის ნეკროპოლის გაცილებით მოკრძალებული ხუროთმოძღვრული ხერხებით შექმნილი ქვაბოვანი აკლდამები შეენაცვლა. ამ მოვლენის გამომწვევ ისტორიულ ვითარებაზე, საუბარი კიდევ გვექნება.

დ) თხოთის მთის ქვაბოვანი

“მოქცევაჲ ქართლისაჲ” მოგვითხრობს, რომ წმინდა ნინოს მოღვაწეობის შედეგად ქართლის ოფიციალური მიერ ქრისტიანობის აღიარების შემდეგ, მცხეთაში ორი ვარსკვლავი ამოზრნყინდა, რომლებიც ქვეყნის სხვადასხვა მხარეს გადაადგილდნენ. მიღენებული მეთვალყურეები მირიან მეფის წინაშე წარსდგნენ: “... და ზეალისა დღესა მოვიდეს დასავლისანი, რომელნი დგეს თავთა ზედა ქუაბთა-თავისათა. და მიუთხრეს მეფესა, ვითარცა გამოვიდა ვარსკვლავი იგი, აღიმალა და მიიწია მთათა ზედა თხოთისათა, გარდასავლსა კასპისასა და დადგა ადგილსა ერთსა და ნელად უწინო იქმნა” [2, გვ. 150]. ეს ეპიზოდი ფაქტიურად სიტყვა-სიტყვით მეორდება “წმინდა ნინოს ცხოვრების” ყველა უძველეს რედაქციაში და ასევე თითქმის უცვლელადვეა შეტანილი “ქართლის ცხოვრების” ძველ ნუსხებშიც.

ქართველ ისტორიკოსთა და ენათმეცნიერთა ბოლოდროინდელი გამოკვლევების მიხედვით სულ უფრო მტკიცდება აზრი, რომ “ნინოს ცხოვრება” IV საუკუნის ავთენტური ძეგლია (ცხადია, შემდგომ ეპოქებში სახეცვლილი) და მასში სიმბოლოებად დამოყრდნობით მრავალი მომენტის სწორად გააზრების შემთხვევაში, ამ მოვლენათა უტყუარობაში ეჭვი არ უნდა შეგვეპაროს. ვნახოთ, ჩვენ მიერ მოყვანილ ეპიზოდში, რამდენად შესაბამეა რეალობას ასე კონკრეტულად მინიშნებული გეოგრაფიული გარემო. კერძოდ, შემორჩენილია თუ არა დღემდე თხოთის მთის ფარგლებში, “კასპის გარდასავლზე” ის ქვაბები, რომლის “თავთა ზედა” იმყოფებოდნენ მეთვალყურენი.

მიუხედავად იმისა, რომ ქართლის მოქცევის ხანაში კასპის გამოქვაბული აკლდამების ჩვენს მიერ აღწერილი კომპლექსი დანამდვილებით არსებობდა, ნაკლებად სავარაუდოა “ქუაბთა-თავისა”-ში კლდის ეს დაბალი კონცხები იგულისხმებოდეს: ამ არცთუ სახარბიელო სტრატეგიულ ადგილზე მყოფი მეთვალყურეები ვერც კასპის სავარაუდო ლოკალიზაციის ტერიტორიას მოიხილავდნენ რამდენადმე სრულად და ვერც თხოთის მთას. “ნინოს ცხოვრებაში” აღწერილ გეოგრაფიულ გარემოს გაცილებით უკეთ, შეიძლება ითქვას ზუსტადაც, ისტორიული კასპის მიდამოების სხვა ქვაბოვანი კომპლექსი მიესადაგება.

ეს მოზრდილი, უაღრესად საინტერესო კლდის ძეგლი თხოთის მთის ფერდებშია გამოკვეთილი, თანამედროვე ქალაქ კასპიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 2-ოდე კმ-ის დაშორებით, მდ. ლეხურას ხეობის მაცხენა კალთაში. აქედან ხელისგულივით მოჩანს როგორც ნაქალაქარის ყველა შესაძლო უბანი, ისე აშურიანის ველი კარგა დიდ მანძილზე — უფლისციხემდე. ქვაბთა ამ კომპლექსმა, როგორც თავისი მასშტაბურობით, ისე აღნიშნულ ისტორიულ მოვლენასთან შესაძლო კავშირის გამო, დიდი ხანია ჩვენი ყურადღება მიიპყრო [37, გვ. 115]. არქეოლოგიური კვლევა კი ძეგლზე 1991 წელს ჩავატარეთ, როდესაც კასპის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის თხოვნით, საქართველოს კულტურის სამინისტროს ძეგლთა ინსპექციისა და ინფორმაციის სამმართველომ დას. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმმა, იქვე მდებარე “კლდემაღალას” ქვაბების გადარჩენითი არქეოლოგიური სამუშაოების ხელმძღვანელობა დამავალა.

თხოთის მთის ქვაბოვანი* კირქვის კონგლომერატული აგებულების შიშველ ფლატეშია გამოკვეთილი, ქარაფის ქვედა ნაწილში, საიდანაც ხეობის ძირამდე შედარებით დამრეცი კალთა ეშვება. სულ შემორჩენილია ოთხ იარუსად, საკმაოდ კონცენტრირებულად გამოკვეთილი 50-მდე ქვაბი, და ქვაბის ნაშთი (ტაბ. 74:1). მათი უმეტესობა ამჟამად ალბინისტური ტექნიკის გამოუყენებლად მიუვალა, მაგრამ ზოგიერთი ქვაბის წინ შემორჩენილი ტერასული გასასვლელების ფრაგმენტები იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ყოველი იარუსის სათავსებისკენ თავდაპირველად ვიწრო გზები და პანდუსები მიემართებოდა. მიუხედავად იმისა, რომ კლდის ქანს ადვილად შლადობის გამო ამჟამად საჭრეთლის კვალი ფრაგმენტებადღაა შემორჩენილი, ჩანს, რომ სათავსების ნაწილი მაინც ლითონის წანჭეტებული იარაღით ყოფილა გამოკვეთილი. აქ გვხვდება როგორც განცალკევებული ქვაბები, ისე ერთმანეთთან გასასვლელებით დაკავშირებული ქვაბ-სათავსები. მათი გვეგები სწორკუთხედთან მეტ-ნაკლებად მიახლოებულია, თუმცა გვხვდება ოვალური ფორმებიც (ტაბ. 75:2, 76:2). იატაკები, კედლები და ჭერი მხოლოდ პირობითად შეიძლება ბრტყელად ჩაითვალოს, ისიც არა ყოველთვის. რამდენადმე ჩამოყალიბებული ფორმის ნიშები და თახჩები აქ არ გვხვდება. სამეურნეო მოწყობილობებიდან, ჯერჯერობით მხოლოდ ერთ ქვაბში დავადასტურეთ წყლის თუ სურსათის შესანახად იატაკში ამოკვეთილი, ნაკვეთილი კონუსისებრი ფორმის ორმო.

რამდენიმე ოთახიანი ჯგუფების სივრცობრივ-გვეგური გადაწყვეტაც საკმაოდ მარტივია — უმეტესწილად აქ გამოკვეთილი ყოფილა კლდის ზედაპირის მიმართ განივად ნაგრძელბული ქვაბები (5-6 მ-მდე სიგრძის), რომლებსაც კლდის სიღრმეში ერთი ან 2-3 დამატებითი, მომცრო სათავსი აქვთ. სათავსები ამ დერეფნისებრ სივრცეში ოდნავ შევიწროებული ლიოებით გამოდის. როგორი ლიოებით იხსნებოდა ძირითადი ქვაბები კლდის ზედაპირზე, საფასადო ნაწილების ჩამოშლის გამო, ამჟამად ძნელი სათქმელია. მეორე მხრივ, შესაძლებელია აქაც გრაკლის ქვაბებში დადასტურებული სქემის გამარტივებულ, უხეშად შესრულებულ იმიტაციასთან გვეკონდეს საქმე (შეადარე ტაბ. 75:1 და 75:2).

როგორც ვხედავთ, თხოთის მთის ქვაბოვანის არქიტექტურა მეტად მწირ ინფორმაციას გვანდის ამ კომპლექსის დანიშნულების და, მით უმეტეს, წარმოშობის თარიღის გასარკვევად. უფლისციხის და კასპის აკლდამებთან შედარებით უკიდურესად ლარიბული ხუროთმოძღვრული ხერხები, ამ ძეგლის არქაულობაზე მიმანიშნებლადაც შეიძლება მიგვეჩინა და მის უტილიტარულ ფუნქციაზეც. მიუხედავად ამისა, კომპლექსის საერთო კონფიგურაციამ ძეგლის რაობის შესახებ გარკვეული დასკვნების გამოტანის საშუალება მაინც მოგვცა.

როგორც აღვნიშნეთ, ქვაბთა კომპლექსი ციცაბო ქარაფის ქვედა რეგისტრშია გამოკვეთილი, მისი I-II იარუსები საკმაოდ ადვილი მისასვლელია და, როგორც ჩანს, ფასადების ჩამოშლამდე ზედა იარუსის ქვაბებისკენაც მიემართებოდა ტერასული გასასვლელი-ბილიკები. ეს გარემოება, ქვაბთა ჯგუფების რამდენადმე მონესრიგებულ გვეგმარებასთან ერთად იმაზე მეტყველებს, რომ ისინი თავდაცვითი მნიშვნელობის სახიზრებს არ უნდა წარმოადგენდნენ. აქ არც ქრისტიანული კულტმსახურებისათვის აუცილებელი ატრიბუტები, ეკლესიები და სამლოცველო ნიშები გვხვდება, რაც შუა საუკუნეების საქართველოს თუ ქრისტიანული სამყაროს სხვა ქვეყნების კლდეში ნაკვეთი უდაბნო-მონასტრების შესწავლის გამოცდილებას თუ გავითვალისწინებთ, კომპლექსის ამ მიზნით შექმნას გამორიცხავს.

თხოთის ქვაბოვანის სრულტურებიდან, განსაკუთრებით კი გრაკლის ქვაბებთან შედარებით მორზდილი ზომის სათავსებიდან გამომდინარე, მათი საცხოვრებელი დანიშნულებით შექმნა

* ტერმინი "ქვაბოვანი", იგივე "ქუბოანი" დავესესხეთ "ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთაის" ავტორს (ქ. ც. II, თბ. 1959, გვ. 100). ეს ტერმინი შოთა რუსთაველსაც აქვს გამოყენებული "ვეფხისტყაოსანში". ორივე შემთხვევაში ეს სიტყვა აღნიშნავს გამოქვაბულთა კომპლექსს.

დასაშვებია. ძეგლის გეგმარებითი პრინციპი, თითქოს საკმაოდ ახლოს დგას ქვემო ქართლის ზემოთ აღწერილ ქვაბოვან დასახლებებთან (თუმცა, გამომდინარე იქიდან, რომ თხოთის ქვაბები გაცილებით ადვილად დასამუშავებელ კლდის მასივშია გამოკვეთილი, სათავსოა ინტერიერები აქ რამდენადმე უფრო სუფთადაა დამუშავებული). რა თქმა უნდა, მხოლოდ ზოგადი მსგავსების საფუძველზე, ამ ძეგლების სინქრონულობის დასამტკიცებლად საკმარისი არ იყო: ასეთი გეგმარების ქვაბები თეორიულად ყველა ისტორიულ ეპოქაში შეიძლებოდა შექმნილიყო (რამდენადმე ზუსტად დამთარილებელი არქიტექტურული დეტალები ჩვენში ხომ მხოლოდ გამორჩეულ, მონუმენტურ კლდის ძეგლებს ახასიათებს). როგორც ჩანდა, ისევე როგორც ამ ტიპის კლდის ძეგლთა უმრავლესობაში, გადამწყვეტი სიტყვა აქაც არქეოლოგიას უნდა ეთქვა.

თხოთის მთის ქვაბოვანის არქეოლოგიური შესწავლისათვის ჩვენ მიერ ჯერჯერობით პირველი ნაბიჯებია გადაგზავნილი, მაგრამ შედეგები ამთავითვე მრავალსაბუთოა. კომპლექსის ქვედა იარუსების ზოგიერთ სათავსოში გავლენულმა არქეოლოგიურმა ჭრილებმა შემდეგი სურათი მოგვცა: იატაკებზე შემორჩენილი მიწის ფენიდან საკმაოდ არეულად ამოვიდა შუა საუკუნეების სხვადასხვა პერიოდისათვის დამახასიათებელი კერამიკული ნაკეთობების ფრაგმენტები, რომელთა დახასიათებასაც აქ აღარ შეუვადგებთ. სამაგიეროდ, I იარუსის № 2, 3 და 6 ქვაბებში, შუა საუკუნეების ფენების დაბლა, კლდოვანი იატაკების ცალკეულ ღრმულებში ჩატკეპნილი აღმოჩნდა მონათლოდ გამომწვარი თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომელთაგან ზოგიერთი საკმაოდ სახიერია და აშკარად ანტიკური ხანისთვის დამახასიათებელ ნაკეთობებს განეკუთვნება. მაგალითად, აქ მივაკვლიეთ ანგობით შეღებილი, გეომეტრიული სახეებით ნითლად მოხატული ხელადის ყელ-ყურისა და მუცლის ნაწილებს (ტაბ. 78:1, რეკონსტრუირებული). აქვე აღმოჩნდა ნითლად შეღებილი და ნაპრიალები, პირმოყრილი ფიალის მოზრდილი ფრაგმენტი (ტაბ. 78:2). ამ ნაკეთობებს პირდაპირი ანალოგიები ეძებნებათ ელინისტური ხანის შიდა ქართლის არქეოლოგიური ძეგლების, მაგ., სამადლოს მასალებიდან [324, ტაბ. VII, VIII, XV; 375, გვ. 317-318]. გარდა ამისა, № 6 ქვაბში, ანალოგიურ სტრატეგრაფიულ ვითარებაში აღმოჩნდა გვიან ბრინჯაო-ადრერკინის ხანისთვის ტიპური, შავი და რუხ-მქრქალ ზედაპირიანი თიხის ქოთნების და ჯამების ფრაგმენტები (ტაბ. 78:4-8) [208, გვ. 113; ტაბ. XXVIII-XXX; 210, გვ. 91-96, ტაბ. XXIX; 375, გვ. 145-151; 15; 298]. ეს მასალა, მიუხედავად მცირერიცხოვნებისა, დაფიქსირებული სტრატეგრაფიული ვითარების გათვალისწინებით, არასგზით არ შეიძლებოდა ქვაბების იატაკებზე შემთხვევით მოხვედრილიყო: ეჭვ გარეშეა, რომ ამ კომპლექსშიც უძველეს კულტურულ ფენათა გადარჩენილ „კუნძულებს“ მივაკვლიეთ. ამრიგად, თხოთის მთის ქვაბოვანის მცირე მასშტაბის არქეოლოგიურმა დაზვერვებმაც კი სრულიად ცალსახად მიგვანიშნა, რომ ეს კომპლექსი (ყოველ შემთხვევაში მისი ძირითადი ბირთვი მაინც), გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ფინალურ სტადიებზე მაინც უკვე არსებობდა. ის გარემოება, რომ აქ სრულიად არ ჩანს ქვითკირის დამხმარე ნაგებობანი, მომდევნო ეპოქებში, ანტიკურ ხანასა და შუა საუკუნეებში, ქვაბოვანის თავდაპირველი სტრუქტურის მინიმალურ ცვლილებაზე უნდა მიგვანიშნებდეს.

როგორც ვხედავთ, არქეოლოგიური კვლევის მონაცემები თხოთის ქვაბოვანის, გრაკლის ქვაბებისა და შიომღვიმის მიდამოების ქვაბთა კომპლექსების მშენებლობა-ფუნქციონირების ფაზათა მეტ-ნაკლებად სინქრონულ თანამიმდევრობაზე მეტყველებს. ეს გარემოება, მიუხედავად აღნიშნული დაშვებისა თხოთის ქვაბოვანის საერთო დასახლების მიზნით შექმნის თაობაზე, გვაქვადებულებს საბოლოოდ არც აქ გამოვრცხობთ კომპლექსის საკულტო-მემორიალური მიზნით გამოყენების შესაძლებლობა, თუნდაც ფუნქციონირების გვიან ეტაპებზე.

ცხადია, ქვაბთა ამ კომპლექსის შემდგომი არქეოლოგიური შესწავლა მისი წარმოშობისა და ფუნქციონირების ვითარებასთან დაკავშირებულ მრავალ საკითხს დააზუსტებს, მაგრამ ჩვენმა კვლევამ ზოგიერთ საკითხთა მიმართებაში უკვე გამოიღო მნიშვნელოვანი შედეგი.

უპირველეს ყოვლისა დამტკიცდა, რომ ქართლის ქრისტიანობაზე მოქცევის ხანაში, „წმინდა ნინოს ცხოვრებაში“ საკმაოდ კონკრეტულად მინიშნებულ ადგილზე, თხოთის მთიდან კასპისკენ გადასავალზე, ნამდვილად არსებობდა ქვაბთა მორზდილი კომპლექსი. ეს ფაქტი კიდევ ერთხელ ადასტურებს როგორც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში მოთხრობილ მოვლენათა დიდი ნაწილის უტყუარობას, ისე ამ თხზულების ძირითადი ეპიზოდების ქართლის გაქრისტიანების თითქმის თანადროულად შექმნას. წინააღმდეგ შემთხვევაში, აღნიშნული გეოგრაფიული გარემო ამდენად დეტალურად არ იქნებოდა აღწერილი.

თხოთის მთის ქვაბოვანში ჩატარებული მუშაობის მეორე და არანაკლებ მნიშვნელოვანი შედეგი ისაა, რომ აქ დადასტურებული ფაქტებით კიდევ უფრო ნათელი გახდა შიდა ქართლის წინაქრისტიანული ხანის კლდის ხუროთმოძღვრების ძეგლთა გავრცელების მასშტაბის საკითხი. როგორც ვნახეთ, შიდა ქართლის ამ ლოკალურ რაიონში უძველესი ეპოქის უკვე მეხუთე კლდის ძეგლი დადასტურდა. როგორია ამ რიგის ძეგლთა განვრცობის რეალური სურათი და ამდენად, შემდგომში ამ ტიპის ძეგლთა დადასტურების პროგნოზი? „მეორე უფლისციხის“ აღმოჩენას, ცხადია, არ უნდა მოველოდეთ—უფლისციხე თავისი გრანდიოზულობით და მხატვრული დახვეწილობით, საქართველოში ერთადერთია და განუმეორებელი, თუმცა იმავე თუ უფრო ადრეული ხანის რიგითი, თუნდაც თხოთის ქვაბოვანის ტიპის ძეგლთა შემდგომი ძიებისათვის კი სავსებით რეალური საფუძველი გაგვანია. უკვე დღევანდელ ეტაპზე მონიშნული გვაქვს რამდენიმე კლდეში ნაკვეთი კომპლექსი შიდა ქართლიდან (კალბონის ქვაბები მდინარე თქემის ხეობაში, ბოტისის ქვაბთა გრანდიოზული კომპლექსი მდინარე კავთურას ხეობაში და სხვ.), რომელთა წინასწარული ხუროთმოძღვრული და არქეოლოგიური შესწავლის შედეგები, ჩვენი აზრით მათ ძვ. წ. I ათასწლეულის სხვადასხვა პერიოდში წარმოშობაზე მეტყველებს [40-4].

როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს ამ ეპოქათა საყოველთაოდ ცნობილი თუ ახლად გამოვლენილი კლდის ძეგლების კვლევის შედეგებმა საბოლოოდ დაგვარწმუნა, ჩვენი ქვეყნის ტერიტორიაზე, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის და ანტიკურ ხანათა სხვადასხვა ეტაპზე, ხელოვნურ გამოქვაბულთა კვების ჩვევა უკანა პლანზე კი არ გადაინია, არამედ უფრო ფართო მასშტაბი შეიძინა. უფრო მეტიც, აღნიშნულმა ტრადიციამ ამ თვალსაზრისით ნაკლებად „ათვისებულ“ რეგიონებშიც შეაღწია. მაგალითად, ჩვენ ხელთ არსებული მონაცემები ჯერჯერობით იმაზე მეტყველებს, რომ კლდითხურობის ხელოვნებას შიდა ქართლის ვრცელ ტერიტორიებზე, მნიშვნელოვანწილად სწორედ ამ დროს უნდა მოეყიდებინა ფეხი (ცხადია, თუკი ამ მხარის უფრო ადრეული კლდის ძეგლები ძვ. წ. I ათასწლეულში მასობრივად, ტოტალურად არ არის რეკონსტრუირებული). იქნება შთაბეჭდილება, რომ თუ რამდენადმე ადრე არა, ადრეანტიკური ხანიდან მაინც, ქართული კლდის ხუროთმოძღვრების განვითარების ეპიცენტრმა ქვემო ქართლიდან მდ. მტკვრის და მის შენაკადთა ხეობებში, მთაგორიან დაბლობებში გადაინაცვლა. ეს მოვლენა კარგად ეთანხმება არაერთი ქართველი მეცნიერის მიერ შენიშნულ კანონზომიერებას იმის თაობაზე, რომ დაახლოებით ამ ეპოქაში, რიგი პოლიტიკური და ეკონომიკური ფაქტორების ხელშეწყობით, საქართველოს ამ რაიონების მოსახლეობა ჰეგემონიურ მდგომარეობას აღწევს ქართველურ ტომებს შორის და ეს ტენდენცია ძვ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანებისთვის იბერიის დანიშნულებული სახელმწიფოს ჩამოყალიბებით დასრულდა [280; 155]. შესაძლოა, სწორედ ამ მოვლენის გამოძახილი იყოს ის გარემოება, რომ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის და ანტიკურ ხანაში, შიდა ქართლის ტერიტორიის აღმოსავლურ-ქართულ ტომთა კონსოლიდაციის ცენტრად ქვეყნის კვალდაკვალ, ამ ტერიტორიებზე გავრცელებულმა კლდის ხუროთმოძღვრების ნიმუშებმა რამდენადმე ახლებური ფუნქციური დატვირთვა შეიძინა: მაგალითად, იბერიის უძველესი ქალაქების მიდამოებში მიკვლეული გამოქვაბული კომპლექსების უმეტესობა უკვე ნებისმიერი

სტრუქტურისა და კონფიგურაციის ქვაბოვანი საცხოვრისების ერთობლიობას კი აღარ წარმოადგენს, არამედ სულ სხვა ტიპის (ქალაქური?) დასახლებებში ბინადარი საზოგადოების პრივილეგიებულ წარმომადგენელთა (რიგ შემთხვევაში დინასტია) სამარხ ქვაბოვან აკლდამებს, დროთა განმავლობაში კი ამ წინაპართა თაყვანისცემის ადგილებს [225; 226].

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ჩვენ სრულიადაც არ მიგვაჩნია, რომ ანტიკური ხანის იბერიაში და, მით უმეტეს ძვ.წ. II-I ათასწლეულთა მიჯნაზე, კლდის საერო საცხოვრებლების მშენებლობის ტრადიცია უკვე სრულიად მივიწყებული იყო. პირიქით, საუბარი გვაქვს რა ქვაბოვან დასახლებების ბინადართა მიერ ცხოვრების ამ წესის ცვლილებაზე და კლდეში ნაკვეთ სათავსთა ფუნქციის თანდათანობით ტრანსფორმაციაზე, ვგულისხმობთ, რომ ასეთი დასახლებების მონყოლაზე და მათში ცხოვრებაზე, მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი კიდევ დიდხანს არ იტყოდა უარს (მართლაც, ამ ტრადიციამ არცთუ ეპიზოდური რემინისცენიის სახით, შუა საუკუნეებშიც კი შეინარჩუნა არსებობის უფლება). სწორედ ამიტომ, არ გამოვირიცხავთ, რომ საქართველოში მიკვლეულ გამოქვაბულ კომპლექსთა ერთი ნაწილი (თუნდაც თხოთის ქვაბოვანის რიგის ძეგლები), სადაც გვიანბრინჯაო-ადრერკინის თუ ანტიკური ხანის სამშენებლო არქეოლოგიური ფენები კი დადასტურდა, მაგრამ სათავსთა სივრცულ-გეგმარებითი თავისებურება მაინცდამაინც საკულტო-მემორიალურ ფუნქციაზე არ მიგვანიშნებს, ამ ეპოქაში შექმნილ ქვაბოვან დასახლებებს უნდა წარმოადგენდეს.

და ბოლოს, უნდა შევჩერდეთ შემდეგ გარემოებაზე. ქართულ ისტორიულ ქრონიკებში დაცულ ზოგიერთ ცნობაზე დაყრდნობით [1; 2] იქმნება შთაბეჭდილება, რომ უძველეს ქართულ სახელმწიფოებრივ გაერთიანებათა წარმოშობის ხანაში, ქალაქების უმრავლესობა ამა თუ იმ ფორმით მჭიდრო კავშირში იყო კლდეში ნაკვეთობებთან. გარდა იმისა, რომ ერთ-ერთი ამათაგანი, უფლისციხე, პრაქტიკულად ერთიანად კლდეშია ნაკვეთი, საკმაოდ დამაფიქრებელია ანტიკური ეპოქის შემდეგი მინისზედა დასახლებების და ქვაბოვანი კომპლექსების "შენწყობილებული" თანაარსებობა: ქალაქ სარკინეს საგარაუდო ლოკალიზაციის მახლობლად მდებარეობს შიომღვიმის ზემოთ აღწერილი ქვაბები; კასპის ნაქალაქარის მეზობლად თხოთის ქვაბოვანი ყოფილა გამოკვეთილი; სამშვილდის ნაქალაქარს გარს არტყია გამოქვაბულთა მძლავრი დაჯგუფებანი; ოძრხეს მიდამოების ხეობათა კალთებში მრავლადაა გამოკვეთილი ქვემო ქართლის ტიპის, არქაული გეგმარების ხელოვნურ ქვაბთა კომპლექსები; ნაქალაქარ ნუნდას გადმოჰყურებს ბერთაყანის და სხვა უძველეს ქვაბთა ჯგუფები; მცხეთაში, არმაზციხე-კარსნისხევის კლდოვანი კალთების გაყოლებაზე, მრავალი ისეთი ქვაბია ნაკვეთი, რომელთა ხუროთმოძღვრული თავისებურებანი მათ წინაქრისტიანულ ხანაში შექმნაზე მეტყველებს. რა თქმა უნდა, ჩამოთვლილ კლდის ძეგლთა და ნაქალაქართა ნაწილის სინქრონულობის დასაბუთება ან მათი წარმოშობის თანამიმდევრობის ზედმინიწევნითი განსაზღვრა ჯერ კიდევ ხანგრძლივ კვლევას საჭიროებს, მაგრამ ზოგიერთ ასეთ "წყვილთა" დაახლოებითი თანადროულობა უკვე დაემატკიცეთ.

აქ შეუძლებელია არ გავიხსენოთ ბ-ნი ნიკო ბერძენიშვილის მიერ გამოთქმული ჰიპოთეზა იმის თაობაზე, რომ შესაძლოა ტოპონიმი "უფლისციხე" (რომელიც შიდა ქართლის გარდა საქართველოს სხვა რეგიონებშიცაა დადასტურებული), თავის დროზე საზოგადო სახელი იყო და უძველეს ქართულ ქალაქთა ან პოლიტიკურ ერთეულთა მმართველების, "უფლების" ციხე-რეზიდენციებს აღნიშნავდა [52, გვ. 331-332]. დღესდღეობით, გაგვაჩნია რა დაზუსტებული ინფორმაცია თანამედროვე ქვაბოვან ანსაბლ უფლისციხის თავდამირევლი ფუნქციის თაობაზე და საქართველოსა თუ ანტიკური სამყაროს მეზობელი რეგიონების რამდენადმე მსგავსი კლდის ძეგლების დანიშნულების შესახებ, თავს უფლებას მივცემთ, პატივცემული მკვლევარის

აღნიშნული მიგნება, განსხვავებული ინტერპრეტაციით წარმოადგინოთ. ხომ შესაძლოა, რომ რიგი უძველესი ქართული ქალაქების უშუალო სტრუქტურაში ან მახლობლად მდებარე, ზემოთ აღნიშნული ტიპის ქვაბოვანი კომპლექსები წარმოადგენდა ამ “უფლისციხეებს”, მაგრამ ისინი მმართველი დინასტიების რეზიდენციები კი არ იყო, არამედ წინაპარი “უფლების” აკლდამების და მათ კულტთან დაკავშირებულ სამლოცველოთა მოვალეობას ასრულებდა. ასეთ შემთხვევაში, შენიშნული კანონზომიერება ქართლის უძველესი ნაქალაქარებისა და ჩვენ მიერ შესწავლილი ქვაბთა კომპლექსების მეზობლობის თაობაზე, კარგად მიესადაგებოდა ამავე სახელწოდების, უფლისციხის კლდეში ნაკვეთი აკლდამა-ტაძრების გრანდიოზული ანსამბლის აღმოცენების ფენომენს.

მეორე მხრივ, აღნიშნულ დასახლებულ პუნქტებში წინაპართა დაკრძალვისა და თაყვანისცემის ადგილებად მასობრივად ქვაბოვანი სათავსების შეგულების მიზეზი, “კლდის მარადიულობის სიმბოლოდ მიჩნევის” გარდა [196], ის გარემოებაც უნდა ყოფილიყო, რომ ადრეანტიკური თუ ელინისტური ხანის საქართველოს მოსახლეობის მეხსიერებაში ჯერ კიდევ შემორჩენილი იქნებოდა ცნობა მათი წინაპარი ტომების მნიშვნელოვანი ნაწილის ქვაბოვან დასახლებებში ბინადრობის შესახებ. თითოეულ კონკრეტულ შემთხვევაში (მათ შორის უფლისციხეშიც), არც იმის შესაძლებლობა უნდა გამოვრიცხოთ, რომ ქვაბოვანი აკლდამა-ტაძრები სწორედ ამ უძველესი კლდის დასახლებების რეკონსტრუქცია-ადაპტაციის შედეგად იქმნებოდა, თუმცა თავდაპირველი გეგმარებითი ელემენტებისა და არქეოლოგიური ფენების განადგურების გამო, ამ ვერსიის შემოწმება დღეს უმეტესწილად შეუძლებელია.

თავი III. კლდის ხუროთმოძღვრება შუა საუკუნეების საქართველოში

ნაშრომის წინა ნაკვეთებში უკვე აღვნიშნეთ, რომ სულ რაღაც ორიოდე ათეული წლის წინ, სპეციალისტ-მკვლევართათვისაც კი, საქართველოს ტერიტორიაზე დაფიქსირებული პრაქტიკულად ყოველი ხელოვნური გამოქვაბული თუ ქვაბთა კომპლექსი, ერთადერთი გამონაკლისის, უფლისციხის ანსამბლის გარდა, შუა საუკუნეების ძეგლებთან ასოცირდებოდა. ასეთი ილუზია მნიშვნელოვანწილად იმ გარემოებითაც იყო გამოწვეული, რომ ამ ეპოქაში წინარე ქრისტიანული ხანის ქართულ კლდის ძეგლთა დიდი უმრავლესობა ხელახლა გამოიყენეს, საფუძვლიანად გადააკეთეს და მათ, არცთუ იშვიათად, სრულიად განსხვავებული ფუნქცია მიანიჭეს. შუა საუკუნეებში რეოკუპირებული მრავალი ასეთი ძეგლის შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი და, ვფიქრობთ დაერწმუნდით, რომ მხოლოდ გამორჩეული რანგის, გეგმარებისა და შემკულობის კლდის ძეგლებს აქვს ხოლმე შემორჩენილი ისეთი მკაფიო ნიშნები, რომელთა ხუროთმოძღვრულ ანალიზზე დაყრდნობით, არქეოლოგიური გათხრების გარეშეც შესაძლებელია უძველესი შემდგომი პლასტიკის გამოიყენება.

კლდეში ნაკვეთი ქართული ძეგლების დიდი ნაწილის დანიშნულების, წარმოშობის ხანისა და ხელახალი ათვისების ქრონოლოგიური ჩარჩოების ზუსტად განსაზღვრისათვის ჯერ კიდევ ხანგრძლივი, სკრუპულოზური ხუროთმოძღვრული და არქეოლოგიური სამუშაოები გველის, თუმცა, ჩვენ მიერ ამ მიმართულებით ჩატარებული კვლევის შედეგები უკვე ახლავს ცალსახად მეტყველებს შემდეგზე: საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული სახელმწიფოებრივი გაერთიანებები ქრისტიანულ ერას კლდეში ნაკვეთი ხუროთმოძღვრების მრავალსაუკუნოვანი, საკმაოდ მდიდარი ტრადიციით შეეგებნენ.

კლდითხურობის ჩვევა ჩვენში არც ეპოქათა ამ გასაყარის შემდეგ მოშლილა. როგორც ისტორიული საბუთები, ისე ჩვენთვის ცნობილი კლდეში ნაკვეთი ძეგლების მეცნიერული კვლევის შედეგები დაბეჯითებით მიგვანიშნებს იმაზე, რომ დანაშაული ადრეული შუა საუკუნეებიდან, განვითარებული შუა საუკუნეების ჩათვლით, კლდეში ნაკვეთ სათავსთა შექმნასა და გამოყენებას, საქართველოს მრავალი რეგიონის მოსახლეობის მატერიალურ და სულიერ ყოფაში მეტად მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. ასეთი მტკიცების საფუძველს თუნდაც აღნიშნულ ეპოქებში საქართველოში შექმნილი მეტად შთამბეჭდავი, მსოფლიო მნიშვნელობის კლდის ძეგლთა კომპლექსები — დავით გარეჯისა და ვარძიის სამონასტრო ანსამბლები იძლევა [424; 63; 187; 325 და სხვ.]. ჩვენში ამავე ეპოქათა კიდევ მრავალი, მეტ-ნაკლები მამსტაბის, მაგრამ თითქმის ყოველთვის უაღრესად საინტერესო კლდეში ნაკვეთი ძეგლია მიკვლეული და შესწავლილი როგორც წინამორბედი და თანამედროვე მეცნიერების, ისე უშუალოდ ჩვენ მიერ. ყოველივე ეს უფლებას გვაძლევს შუა საუკუნეების გარკვეულ სტადიებზე, საქართველოში კლდის ხუროთმოძღვრების ხელახალ აყვავებაზე ვისაუბროთ.

ისევე როგორც მსოფლიოს ყველა იმ რეგიონში, სადაც კლდის ხუროთმოძღვრება იყო გავრცელებული, შუა საუკუნეების საქართველოშიც კლდის სათავსები შემდეგი ძირითადი დანიშნულებით იკვეთებოდა: საცხოვრებელ-სამეურნეო, საკულტო-მემორიალური და თავდაცვითი. ცხადია, ამ ეპოქაზე საუბრისას ძალაში რჩება წინაქრისტიანულ ქართულ კლდის ძეგლთა შესახებ მსჯელობისას ჩვენ მიერ აღნიშნული გარემოება იმის თაობაზე, რომ საქართველოს ტერიტორიის დიდი ნაწილი, განსხვავებით მსოფლიოს ზოგიერთი კლასიკური "ტროგლოდიტური" რეგიონისგან, არ განეკუთვნება ისეთ კლიმატურ-გეოგრაფიულ ზონას, სადაც კლდეში სათავსების (საცხოვრებლების) კვეთა, მკაცრი კონტინენტური ჰავის პირობებში,

პრაქტიკული აუცილებლობითაა გამოწვეული. როგორც წინარე ეპოქებში, ისე შუა საუკუნეებში, ჩვენი გამოქვაბული ხუროთმოძღვრების განვითარება უთუოდ დამატებითი სოციალურ-პოლიტიკური, ეთნო-კულტურული თუ იდეოლოგიური სტიმულებით იქნებოდა გამოწვეული. ალბათ ეს გარემოება იყო იმის მიზეზი, რომ შუა საუკუნეების საქართველოში განსაკუთრებული განვითარება საკულტო და თავდაცვითი მნიშვნელობის კლდეში ნაკვეთობებმა ჰპოვა, თუმცა, მათ გვერდით, გარკვეულ რაიონებსა და ვითარებაში, კლდის საერო საცხოვრებლებიც, ე. წ. "კლდის სახლები" და ხანდახან, მთელი "კლდის სოფლებიც" იქმნებოდა.

შევეცდებით თვალი გადავაგდოთ ქართული კლდით ხუროთმოძღვრების განვითარების უმთავრეს მიმართულებებს ამ ეპოქაში.

ქრისტიანული მონასტიციზმი და ქართული კლდის ხუროთმოძღვრების ხელახალი აშენების ხანა

შუა საუკუნეების საქართველოს კულტურისა და ისტორიის საკითხთა შესწავლისთვის, ქრისტიანულ ღვთისმსახურებასთან დაკავშირებული კლდეში ნაკვეთი ძეგლების კვლევა განსაკუთრებული ინტერესის საგანს წარმოადგენს.

ამ რიგის ქართულ ქვაბოვან ძეგლთა აბსოლუტური უმრავლესობა*, როგორც ისტორიული საბუთების, ისე ხუროთმოძღვრული აღნაგობის თუ იქ დაფიქსირებული არქეოლოგიური სურათის მიხედვით, სისხლხორცეულად ჩანს დაკავშირებული ქრისტიანულ სამონაზვნო ცხოვრებასთან, ანუ ქრისტიანულ ასკეტიზმთან [69; 36; 538; 399]. უფრო მეტიც, საქართველოს ზოგიერთ რეგიონში (მაგალითად, მტკვრის ხეობის შუა წელი, გარეჯის მრავალმთა), სწორედ ქვაბოვანი სათავსები დომინირებდა შუა საუკუნეების მრავალრიცხოვან უდაბნოთა სტრუქტურაში, ხოლო მონასტერთა ერთი ნაწილი კი მთლიანად კლდეში იყო ნაკვეთი [424; 65]**. ამდენად, შუა საუკუნეების ქართული კლდეში ნაკვეთი ძეგლების ნებისმიერი მკვლევარი, რომელ ასპექტსაც უნდა ანიჭებდეს პრიორიტეტს მათი შესწავლისას, ქართული ქრისტიანული მონასტიციზმის წარმოშობისა და განვითარების თავისებურებათა პრობლემას გვერდს ვერ აუვლის.

ამ პრობლემასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხის გაშუქება ჩვენმა წარმომავლ მოითხოვა. იმისთვის, რომ ვიმსჯელოთ ქართულ მონასტერთა სტრუქტურაში კლდეში ნაკვეთობების როლზე, უნდა კარგად გავიაზროთ, თუ როდის ჩაეყარა საფუძველი საქართველოს ტერიტორიაზე ქრისტიანულ სამონაზვნო მოძრაობას და პირველ სამონასტრო ორგანიზაციებს, კერძოდ რომელი უძველესი ქრისტიანული ქვეყნების მონასტრების მოდელები წარმოადგენდა

* ამ ეპოქის საქართველოში მეტად იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება საყოველთაო, სამრევლო დანიშნულების ქვაბოვანი ეკლესიები ან მათი ატრიბუციის შემადგენელი კლდეში ნაკვეთობები (დამხმარე სათავსები, კრიპტები და სხვ.) [383; 429; 65; 108 და სხვ.]. შედარებით ხშირია ნაწილობრივ კლდეში ნაკვეთი, ამავე ფუნქციის ეკლესიები [265, გვ. 117, 123; 197; 385; 297, გვ. 13]. მოუხედავად ამისა, ამ ტიპის კლდის ძეგლთა ცალკე ჯგუფად გამოყოფა მაინც არ ჩავთვალეთ მიზანშეწონილად, ეინაიდან მათი უმრავლესობის თავდაპირველი დანიშნულება საბოლოოდ დადგენილი არ არის და სავსებით მოსალოდნელია, რომ შემდგომმა კვლევამ ამ ვერსიათა კორექცია გამოიწვიოს. მაგ., ჩვენი წინასწარული დაკვირვებით გამოიცხადდა არ არის, რომ შემდგომში სამრევლო დანიშნულებით გამოყენებულ ეკლესიათა მიმდებარე ქვაბთა მნიშვნელოვანი ნაწილი, ოდესღაც იქ მიმდინარე სამონაზვნო მოღვაწეობის მატერიალურ ნაშთებს ან მემორიალურ ძეგლებს წარმოადგენს.

კლდეში ნაკვეთობებსა და ქრისტიანულ უდაბნოებს შორის კავშირი იმდენად მჭიდროა საქართველოს ზოგიერთ მხარეში, რომ, როგორც შემდგომ დავინახავთ, ზოგიერთი მკვლევარი სერიოზულად დაფიქრდა ადრეული ეტაპების ქართული მონასტიციზმის "აბსოლუტურ ქვაბოვან" ბუნებაზე.

მათ პროტოტიპებს, განვითარების რა საფეხურები განვლო ქართულმა მონასტიციზმმა და რამდენად შეესაბამებოდა თითოეულ ეტაპზე ქართული მონასტრების იდეოლოგიურ-სტრუქტურული თავისებურებანი სხვა ქრისტიანული ქვეყნების ანალოგიურ ორგანიზაციებში მიღებულ ნორმებს.

ქართველ ისტორიკოს მეცნიერთაგან არავინ უარყოფს იმ ფაქტს, რომ ქრისტიანული მონასტიციზმის იდეა საქართველოში აღმოსავლეთის ქრისტიანული სამყაროს ქვეყნების გავლენით გავრცელდა. ამ ვერსიას ადასტურებს ქართული თუ საზღვარგარეთული წერილობითი წყაროები: ისტორიოგრაფიული ნაშრომები, პაგიოგრაფიული თხზულებები და სხვ. ეს საკითხი დამოუკიდებელი ჩანს იმ ჯერჯერობით გადაუჭრელი პრობლემისგან, თუ აღმოსავლურ-ქრისტიანულ რომელ საპატრიარქოთა სამწყსოს წარმოადგენენ IV—VII სს-ში აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს სახელმწიფოები და სად ხდებოდა მათი პირველი ეპისკოპოსების თუ კათალიკოსების ხელდასმბა [270, გვ. 333-337]. საქმე ის არის, რომ როგორც იმპერატორ კონსტანტინეს მიერ გამოცემული მილანის ედიქტის (313 წ) წინააღმდეგ პერიოდში, ისე ამის შემდგომ 2-3 საუკუნის განმავლობაში, აღმოსავლეთ რომის იმპერიის ქრისტიანული ასკეტიზმის ცენტრებს წარმოადგენდა ამ მოძრაობის სამშობლო, ეგვიპტე და ადრეული მონასტიციზმის რამდენიმე კლასიკური რეგიონი: სინაის ნახევარკუნძული, პალესტინა, სირია-მესოპოტამია და კაპადოკია [565; 538; 605; 583]. საქართველოც, ისევე როგორც აღნიშნული ეპოქის ნებისმიერი აღმოსავლურ-ქრისტიანული ქვეყანა, მონასტიციზმის მასტიმულირებული იმპულსებით, ბუნებრივია, ამ რეგიონებიდან ისაზრდებოდა. გასარკვევი მხოლოდ ის საკითხია, თუ კონკრეტულად როდის მოაღწია საქართველომდე სამონასტრო მოძრაობის პირველმა ტალღამ და აღნიშნულ რეგიონთა რომელ სამონასტრო ცენტრებთან უფრო მჭიდრო კავშირი ჰქონდათ ადრეულ ქართულ სამონასტრო ორგანიზაციებს.

დღესდღეობით, ჩვენ ხელთ არსებული მრავალი ისტორიული დოკუმენტი მეტყველებს საქართველოსა და აღმოსავლეთ-ბიზანტიური სამყაროს ქრისტიანულ სამონასტრო ცენტრებს შორის IV—V სს-ში მჭიდრო იდეოლოგიურ კულტურული კავშირების არსებობაზე. ამჟამად არც ის ფაქტი ინეგებს ეჭვს, რომ პირველი ქართველი ბერები წმინდა მიწაზე (პალესტინაში, იერუსალიმისა და ბეთლემის მიდამოებში), ეგვიპტესა თუ სირიაში, IV—V სს-ში გამოჩნდნენ [421]. ისინი მოღვაწეობდნენ როგორც საყოველთაოდ ცნობილ, "ინტერნაციონალურ სამონასტრო ცენტრებში" ("დიდი ლავრა", "ბერშება" და სხვ.), ისე საკუთარი ძალისხმევით აგებულ მონასტრებში ("ბირ-ელ-კუთის", იგივე წმ. თევდორეს მონასტერი ბეთლემთან, პეტრე იბერის მიერ აგებული მონასტერი თებესთან და სხვ.), რაც გვაფიქრებინებს, რომ V ს-დან მაინც, აღნიშნულ რეგიონებში თანამემამულეთა სამონაზვნო მოძრაობისადმი მზრუნველობა, ქართველ დიდგვაროვან მოხელეთა მიერ სახელმწიფოებრივი მზრუნველობის რანგში იყო აყვანილი [247]. ასეთ ფონზე, ცოტა არ იყოს ძნელი წარმოსადგენია, რომ იმ ეპოქათა ქართული ეკლესიის საჭეთმყრობებსა თუ სახელმწიფო ოფიცირს, მზრუნველობა მხოლოდ საზღვარგარეთის, თუნდაც წმინდა მიწის ქართული სავანეებისადმი გამოეჩინათ. ეს გარემოება სერიოზულ არგუმენტს წარმოადგენს იმ მოსაზრების სასარგებლოდ, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე V საუკუნეშივე უნდა არსებულებოდა ქრისტიან ასკეტიზმის პირველი ორგანიზაციები [36; 264]. მიუხედავად ამისა, ვინაიდან ქართველი მეკლერები ახალა შეუდგნენ ამ ხანის საქართველოში სამონასტრო მოძრაობის დამადასტურებელი საბუთების მოძიებას, აღნიშნულ საკითხზე გადაჭრითი აზრის გამოთქმა ჯერჯერობით ჭირს. ფიქრობთ, ამ მიმართულებით მომავალი მუშაობისას ჩვენშიც, მახლობელი აღმოსავლეთის ქრისტიანული სიძველეების შესწავლის გამოცდილებაზე დაყრდნობით, წერილობითი წყაროებისა და ხელოვნებათმცოდნეობითი მეთოდებით კვლევის მონაცემები, უძველესი ქართული მონასტრების არქეოლოგიური შესწავლის შედეგებმა უნდა დაადასტუროს.

ჩვენ ისტორიოგრაფიაში, საქართველოში ქრისტიანული მონასტიციზმის ჩასახვის ხანის შესახებ საკმაოდ განსხვავებული შეხედულებებია გამოთქმული. XIX-XX სს-ის ქართველ მეცნიერთა მნიშვნელოვან ნაწილს, უძველეს საეკლესიო-ისტორიულ თხზულებებში დაცული რიგი ცნობების თავისებური ინტერპრეტაციის საფუძველზე მიაჩნდათ, რომ საქართველოში სამონასტრო მოძრაობის დამწერგაგები არიან VI ს-ის ქრისტიანი მოღვაწეები, რომელნიც ამ წყაროებშიც და ამჟამადაც „ათცამეტ ასურელ მამად“ მოიხსენიებიან [121; 270, გვ. 410; 273, გვ. 31 და სხვ.]. VI ს-ის განმავლობაში (ზოგიერთი მკვლევარის აზრით V—VI ს-თა მიჯნიდან მოყოლებული [122]) წინა აზრის ქრისტიანული მონასტიციზმის დანიშნულებული ქვეყნებიდან, სავარაუდოდ სირია-მესოპოტამიიდან* და პალესტინიდან საქართველოში ჯგუფურად ან ცალ-ცალკე ჩამოსულ ამ სასულიერო პირთა მიერ ჩვენში ქრისტიანული სარწმუნოების გან-მტკიცებისთვის და ასკეტური ღვთისმსახურების გაძლიერებისათვის გაღებული ღვაწლი, როგორც ჩანს, მართლაც განუზომლად დიდი იყო. ასეთი მტკიცების საფუძველს იძლევა ჩვე-ნამდე სხვადასხვა საუკუნეების რედაქციების სახით მოღწეული ამ წმინდანთა ცხოვრების აღწერები, ცოცხალი საეკლესიო ტრადიცია, ტოპონომიკური მონაცემები და სხვ.

მიუხედავად ამისა, ასურელ მამათა საქართველოში ჩამოსვლის ზუსტი თარიღები, მათი რიცხოვნობა, ეთნიკურ-მრწამსობრივი კუთვნილება, თითოეული მათგანის საქართველოში გადაადგილების მარშრუტები და კონკრეტულ მოღვაწეობასთან დაკავშირებული საკითხები, ჯერ კიდევ ბურუსითაა მოცული და ამ პრობლემათა თაობაზე ქართველ მეცნიერთა მიერ ხშირად ურთიერთსაწინააღმდეგო მოსაზრებებია გამოთქმული. ჩვენი გამოკვლევის კონკრეტული მიმართულების გამო, ბუნებრივია, ამჯერად ამ პრობლემათაგან მხოლოდ ზოგიერთს შევეხებით, ამასთან ვიმედოვნებთ, რომ ჩვენ მიერ ასურელ მამათა მოღვაწეობის თუნდაც ზოგიერთი დეტალის დაზუსტება, მნიშვნელოვნად წაადგება ქართული სამონასტრო მოძრაობის ისტორიის ობიექტურად გაშუქების საქმეს.

თავდაპირველად იმ საკითხის გარკვევას შევეცდებით, თუ როგორი უნდა ყოფილიყო უშუალოდ ასურელ მოღვაწეთა და მათ თანამოაზრეთა მიერ საქართველოში დაარსებულ მონასტერთა თავდაპირველი სტრუქტურა და იერსახე.

ჩვენ წინამორბედ მკვლევარებს, ქართული ქრისტიანული მონესეობის თავდაპირველი ბუნების შესახებაც ერთმანეთისგან საკმაოდ განსხვავებული შეხედულებები გააჩნდათ. დიდმა ქართველმა ისტორიკოსმა, ივ. ჯავახიშვილმა ყურადღება მიაპყრო იმ ფაქტს, რომ ზოგიერთი საეკლესიო-ისტორიული წყარო საქართველოში სამონასტრო წყობილების დანერგვის საქმეში პრიორიტეტს ანიჭებს არა ასურელ მამებს, არამედ VIII—IX საუკუნეთა მიჯნის ცნობილ ქრისტიან მოღვაწეს, გრიგოლ ხანძთელს და მის მონაფეშებს [273, გვ. 31]. ივ. ჯავახიშვილს გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ავტორის, გიორგი მერჩულეს ცნობები სარწმუნოდ მიაჩნდა და ამ საკითხში ისტორიულ წყაროთა წინააღმდეგობრიობას შემდეგი ახსნა მოუძებნა: ამ ვერსიის მიხედვით ასურელმა მამებმა საქართველოში მხოლოდ მარტომყოფ მეუღაბნოეობას ჩაუყარეს საფუძელი, რომელიც მოგვიანებით, VIII—IX სს-ში, გრიგოლ ხანძთელისა და მისი მონაფეშების მოღვაწეობის შედეგად შეცვალა სრულყოფილად ორგანიზებული სამონასტრო წესწყობილებით. მიუხედავად ასეთი დაშვებისა, ივ. ჯავახიშვილს, როგორც ჩანს, მაინც უძნელდებოდა ქართული მონასტიციზმის ორი საუკუნის განმავლობაში ფაქტურად ემბრიონულ მდგომარეობაში წარმოდგენა და იქვე დასძენდა, რომ გამორიცხული არ იყო გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების

* ადრეული და განვითარებული შუა საუკუნეების ქართული საეკლესიო ლიტერატურისთვის დამახასიათებელი იყო ორი გეოგრაფიული ცნების, „ასურეთისა“ და „სირიის“ იდენტიფიკაცია. ჩვენს მიერ მოხმობილ წყაროებშიც, როდესაც საუბარია ხოლმე „ასურეთზე“, ხშირად იგულისხმება ქალაქების, ანტიოქიისა და ედესის მიმდებარე მხარეები, რომლებიც ადრე ბიზანტიურ ხანაში ე.წ. „სირიული“ მონასტიციზმის გავრცელების არეალებად იყო მიჩნეული.

ავტორისთვის "მეხსიერებას ეღალატა" და მხედველობიდან გამოჩენიდა საქართველოში მონასტრების გაცილებით ადრეულ ხანაში ფორმირების ფაქტები [273, გვ. 32].

კ. კეკელიძეც საქართველოში მონასტიციზმის იდეების პირველ გამავრცელებლად და მეუდაბნოების დამწერგავებად ასურელ მოღვაწეებს მიიჩნევდა [121; 122]. ამ საკითხებისადმი მიძღვნილ მის ნაშრომებში ტერმინები "უდაბნო" და "მონასტერი" სინონიმებადაა გააზრებული და მიუხედავად იმისა, რომ ამ ორი ცნების ურთიერთმიმართების შესახებ მკვეთრად გამოკვეთილი პოზიცია არ ჩამოუყალიბებია, უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი VI—VII სს საქართველოში მხოლოდ არაორგანიზებული მარტომყოფელობის არსებობას არ ეთანხმებოდა.

გ. ჩუბინაშვილს, აღნიშნულ მკვლევართაგან განსხვავებით, ასურელ მამათა უმთავრეს ღვაწლად საქართველოში სამონასტრო მოძრაობის განმტკიცება მიაჩნდა [424, გვ. 4]. ამასთან, თავის ფუნდამენტურ გამოკვლევაში "დავით გარეჯის გამოქვაბული მონასტრები", უშუალოდ ასურელ მოღვაწეთა მიერ დაარსებულ პირველივე საეანებს მონასტრებად მოიხსენიებდა [424, გვ. 23-42].

მე-20 საუკუნის ბოლო მეოთხედში, ქართული მონასტიციზმის ორ საფეხურად გამიჯვნის თაობაზე ივ. ჯავახიშვილის მიერ გამოთქმული და მის მიერვე კითხვის ნიშნის ქვეშ დაყენებული ვერსია, უეჭველ ფაქტად მიიჩნია შუა საუკუნეების კლდის ძეგლთა ცნობილმა მკვლევარმა გ. გაფრინდაშვილმა და ამის საფუძველზე, ქართულ საეანეთა ხუროთმოძღვრული სახის ქრონოლოგიური დიფერენციაციის ორიგინალური თეორია ჩამოაყალიბა. ამ თეორიის არსში უკეთ ჩასანვდომად, უცვლელად მოვიყვანთ ზოგიერთ ციტატას მისი ავტორის ნაშრომებიდან:

"სპელესტიკური კვლევა-ძიებით გაირკვა, რომ საქართველოში სამონაზვნო მოძრაობა ორი საფეხურისაგან შედგება: პირველი ეს არის მეუდაბნოება, რაც მხოლოდ და მხოლოდ უდაბნო-ძეგლებით, ე.ი. ქვაბებით გამოიხატება. მისი დამწერგავნი არიან მეუდაბნოე, მარტოდმყოფნი "ათცამეტი ასურელი მამა" — იოანე ზედაზნელი და მისი მონაფეხები. მეორე საფეხურია — სამონასტრო ცხოვრება, წარმოდგენილი ნაშენი ეკლესიითა და მასთან ერთ ანსამბლში გაერთიანებული კვითკირის ნაგებობებით. სამონასტრო ცხოვრება მეუდაბნოეობის ნიაღში ჩაისახა და განვითარდა VIII—IX საუკუნეების მიჯნაზე" [63, გვ. 5]. "ქვაბ-უდაბნოს ურთიერთობის გარკვევამ მრავალრიცხოვანი "უდაბნო" ძეგლი წარმოაჩინა და მათი მემკვიდრეობით ნათელი გახდა მეუდაბნოეობის არსებობა საქართველოში, რაც ძირითადად მოიცავს VI—VIII საუკუნეებს. ეს სოციალური მოძრაობა ქართულ ისტორიოგრაფიაში უარყოფილია და იგი სამონასტრო მოძრაობითაა შეცვლილი.* მეუდაბნოეობის პრობლემამ სამონასტრო ცხოვრების თავისებურებათა და უდაბნო-მონასტრის ურთიერთობის გარკვევის საკითხი დააყენა. ირკვევა, რომ "მონასტერი" საკულტო და საზოგადოებრივი დანიშნულების ქვის ნაგებობათა საერთო საცხოვრებელი კომპლექსია. იგი მეუდაბნოეობის შემდგდგდრინდელი მოვლენაა და საქართველოში VIII—IX სს ვრცელდება. თანდათან მონასტრები უდაბნოებში იჭრება და მათმა სინთეზმა მოგვცა ლავრა. ე.ი. ლავრა წარმოადგენს უდაბნო მონასტერს**" [69, გვ. 4].

ამრიგად, ამ თეორიის მიხედვით VI—VIII საუკუნეები ქართულ სამონაზვნო მოძრაობაში "სუფთა ქვაბოვანი" ეპოქა და საშარისია რომელიმე ქართულ მონასტერში ქვის ეკლესიები ან

* მეუდაბნოეობის, ანუ ასკეტური ღვთისმსახურების საქართველოში ფართოდ გავრცელებას ადრეული შუა საუკუნეებიდანვე, სრულიად ცალსახად ადასტურებენ თავიანთ ნაშრომებში ივ. ჯავახიშვილი, კ. კეკელიძე, გ. ჩუბინაშვილი და სხვა ცნობილი ქართველი მეცნიერები [273; 122]. ამდენად, ქართულ ისტორიოგრაფიაში მეუდაბნოეობის როლის უარყოფის მძღვლობა ჩვენ ვერ შევნიშნეთ. ძველი ქართული სასულიერო ლიტერატურის მიმოხილვამ იმაშიც დაგვარწმუნა, რომ მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში ცნებები "უდაბნო" და "მონასტერი", ამ თხზულებათა ავტორების მიერ სინონიმებად მოიხსენიებოდა.

** ტერმინი "ლავრას", მსოფლიოს ქრისტიანულ სამყაროში IV—V სს-დან დაწყებული დღემდე, სულ სხვა აზრობრივი დატვირთვით იყენებენ, რაზედაც უფრო ვრცლად ქვემოთ გვექნება საუბარი.

სხვა ნაგებობების კვალი შეენიშნოთ, მათ VIII—IX საუკუნეთა მიჯნაზე ადრინდელად ვერასგზით ვერ მივიჩნევთ.

ვერ ვიტყვით, რომ ქართული მონასტიციზმის გენეზისისა და განვითარების ასეთ გააზრებას ქართველ მეცნიერთა მხრივ განსაკუთრებული მხარდაჭერა მოეპოვებინოს, მაგრამ ვინაიდან განვლილი 25 წლის მანძილზე, მიუხედავად არაერთგზის დეკლარირებისა და პუბლიკაციისა, არც პრინციპული საჯარო ნინაღმდეგობა შეხვედრია (ჩვენი რამდენიმე პუბლიკაციის გარდა [29; 36; 37]), უნდა ვიფიქროთ, რომ შუა საუკუნეების ისტორიის მკვლევართა ერთმა ნაწილმა ეს თეორია გარკვეულწილად მაინც გაიზიარა. ამის დასტურად შეიძლება ჩაითვალოს ცნობილი ხელოვნებათმცოდნის, ნ. ჩუბინაშვილის პოზიცია, რომელმაც ადრეული ქართული მონასტრების ამგვარი დიფერენციაცია დასაშვებად მიიჩნია [431, გვ. 106]. ამ თეორიას თითქმის ეთანხმება პროფ. ვ. სილოგავაც [200, გვ. 2-3]. გ. გაფრინდაშვილის ეს პოპოტება უკრიტიკოდ გაიზიარა კლდეში ნაკვეთი მონასტრების მკვლევარმა ზოგიერთმა არქეოლოგმაც [59; 316, გვ. 6-7].

ამ თეორიის მართებულობაზე მსჯელობისას უნდა გვახსოვდეს, რომ მასში აღძრული საკითხები აღმოსავლეთის ქრისტიანული ქვეყნებიდან საქართველოში ახლად გადმონერგულ ღვთისმსახურების წესებს ეხება. საქართველოსა და წინა აზიის რეგიონების ქრისტიანულ ორგანიზაციებს შორის, მთელი ადრეული შუა საუკუნეების განმავლობაში მჭიდრო პარტნიორული თუ იერარქიული კავშირ-ურთიერთობის არსებობა მეცნიერულად სასკებით დასაბუთებულია, ამიტომ ქართული სამონაზვნო მოძრაობის თავისებურებების კვლევა ყოველ კონკრეტულ ეტაპზე, მხოლოდ აღმოსავლურ-ქრისტიანული მონასტიციზმის იმავდროული მიმართულებების გათვალისწინებით მოგვცემს სასურველ შედეგს.

ქრისტიანული ასკეტიზმის იდეა აღნიშნულ რეგიონებში, მაცხოვრის ხორციელი აღსასრულის შემდეგ, პირველი ქრისტიანული თემების წარმოშობისთანავე გახდა პოპულარული, თუმცა ქრისტეს შემდგომ პირველი სამი საუკუნის განმავლობაში, ამ მოძრაობას პრიმიტიული მეუდაზნოეობის სახე ჰქონდა. ნამდვილი ქრისტიანული მონასტიციზმის აკვანი ეგვიპტეა, სადაც IV ს-ის დასაწყისში წმ. ანტონის თაოსნობით პირველი უდაბნო-მონასტრები დაარსდა, მაგრამ არც ამ განდევილთა კოლონიებს ჰქონდათ სრულყოფილი ორგანიზაციების სახე და თანამოაზრეთა თავისუფალ კავშირს წარმოადგენდა. იმავე საუკუნის ბოლოს კი წმ. პასომის მოღვაწეობის შედეგად ეგვიპტეში ერთადმყოფელი ბერების საგაღდებულო დისციპლინაზე დაფუძნებული მონასტრებიც დაარსდა [565, გვ. 7-12].

IV ს-ის ბოლოს და V ს-ში, განდევილი თუ ერთადმყოფელი ბერები სინაის ნახევარკუნძულზეც აარსებენ ორგანიზებულ მონასტრებს. იმავე ხანაში პალესტინაში, იუდეას უდაბნოში მიმდინარე გაცხოველებული სამონასტრო მშენებლობა წმ. ხარიტონის და მის მოწაფეთა მოღვაწეობას უკავშირდება. ამის პარალელურად მნიშვნელოვანი სამონასტრო ცენტრები გაჩნდა აგრეთვე სირიის უდაბნოებში, კაბადოკიაში და წინა აზიის ზოგიერთ სხვა რაიონში [538, გვ. 10-17; 497, გვ. 341].

VI ს-ში და VII ს-ის დასაწყისში (არაბთა მიერ ამ ტერიტორიების დაპყრობამდე) აღმოსავლეთის ამ ქვეყნების უდაბნოებში ქრისტიანული სამონასტრო მოძრაობა თავის ზენიტს აღწევს: ეგვიპტეში ამ ეპოქის ასზე მეტი მონასტერია მიკვლევული, იუდეას უდაბნოში 70-მდე; ათეულობით მონასტერია დაფიქსირებული ბიზანტიის იმპერიის სხვა აღმოსავლეთ პროვინციებშიც [399, გვ. 322; 540, გვ. 149-152].

ამ მონასტრების წარმოქმნის იდეოლოგიური საფუძვლების და პოლიტიკური ფონის დეტალური განხილვა ჩვენი კვლევის საგანს სცილდება. ამჯერად აღნიშნული რეგიონების სამონასტრო ორგანიზაციების სტრუქტურისა და გეგმარების ზოგიერთ საკითხზე შევჩერდებით. ამგვარი მიმოხილვა გარკვეულ წარმოდგენას შეგვიქმნის ამ "ეტალონური" სამონასტრო

ცენტრებიდან საქართველოში გადმონერგული მონასტიციზმის ხასიათზე და უძველესი ქართული მონასტრების ხუროთმოძღვრული განვითარების ზოგად პრინციპებზე.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში ქრისტიანი მეუდაბნოე ასკეტების დაქსაქსული მოღვაწეობის ეპოქა ძირითადად I—III სს-ს მოიცავს. ამ პერიოდში მეუდაბნოეთა მონესეობის სტილი სხადასხვა რეგიონში გარეგნული ნიშნებით ერთმანეთისაგან არსებითად არ განსხვავდებოდა: განდეგილი ბერები სახლდებოდნენ უდაბურ, დაუსახლებელ ადგილებში. საცხოვრებლად იყენებდნენ ბუნებრივ მღვიმეებს, წინასიტორიულ ეპოქათა გამოქვაბულებს (მაგალითად, ძველ აკლდამებს), მიტოვებულ ციხე-სიმაგრეთა ნანგრევებს, თუმცა ხშირად ალიზის ან ხის სენაკებსაც იშენებდნენ [399, გვ. 518; 565, გვ. 16]. ასეთ სადგომებთან სპეციალურად მოწყობილი სამლოცველო ნაგებობები არ დასტურდება და, ცხადია, ყოველდღიურ ღოცვას მეუდაბნოეები საცხოვრებელბშივე აღავლენდნენ.

იმავ რეგიონებში IV—VII სს-ში დაარსებული უდაბნო-მონასტრების ზოგადი სტრუქტურაც არ ჩანს დიდად დამოკიდებული მათი დამაარსებელი მოღვაწეების ეთნიკურ წარმომავლობაზე, დოგმატური საკითხების მიმართ მიდგომაზე და ამ ტერიტორიების პოლიტიკურ დანაწევრებაზე. ეს მონასტრები მონესეობის სტილის მიხედვით ორ ძირთად, მნიშვნელოვნად განსხვავებულ ჯგუფად იყოფოდა:

1. ლაერები, ე.ი. განდეგილების გაერთიანებები, რომლებიც მხოლოდ შაბათ-კვირას ხვდებოდნენ ერთმანეთს ერთობლივი ღოცვისა და ტრაპეზისათვის;

2. ზოგადსაცხოვრებლები (კონეობიუმები), სადაც ბერები ერთად, ერთი რეჟიმით ცხოვრობდნენ და ღოცულობდნენ.*

მონასტრის ორივე ეს ტიპი აღნიშნულ რეგიონებში IV ს-დან ჩნდება [538, გვ. 18-58]. მიუხედავად ღვთისმსახურების წესის სხვაობისა, ორივე ტიპის სამონასტრო ორგანიზაციების გეგმარებითი სტრუქტურა, უმეტესწილად ერთმანეთისაგან ძნელად განასხვავებელი იყო და ძირითადად შემდეგ სქემებს ემორჩილებოდა:

* უნდა ითქვას, რომ წლების განმავლობაში ქართული მონასტიციზმის ისტორიის მკვლევართა მიერ სათანადოდ არ იყო დამუშავებული საკითხი ქართულ სამონასტრო ორგანიზაციათა შინაგანანგის მიხედვით ტიპოლოგიური დიფერენციაციის შესახებ საერთო აღმოსავლურ-ქრისტიანული დოგმების ფონზე. მაგალითად, ივ. ჯავახიშვილი მხოლოდ იმას გვაუწყებს, რომ ქართულ მონასტრებში მოღვაწეობდნენ როგორც "შინამყოფნი", ისე "გარეთ დაყუდებულნი" (სოხასტერებში) [273, გვ. 39]. როგორც ჩანს, მას არ გააჩნდა ცნობები ჩვენში მოქმედი მონასტრების სხვა ტიპოლოგიური ნიშნით დაყოფის თაობაზე. აღნიშნული საკითხისადმი ასეთივე დაუკონკრეტებელი პოზიცია იგრძნობა კ. კეკელიძის, გ. ჩუბინაშვილის და ქართული მონასტიციზმის მე-20 ს-ის სხვა აღიარებული მკვლევარების ნაშრომებშიც. ამ პრობლემის გადაწყვეტისადმი ინტერესი უკანასკნელ წლებში მნიშვნელოვნად გამოცოცხლდა. მაგალითად, რ. სირაძის აზრით, საქართველოში უკვე VI ს-დან მოყოლებული, ფუნქციონირებდა მონასტრთა სამი სახე: 1. მარტომყოფელური ანუ ანაქორეტული; 2. ძმობა ანუ ზოგადსაცხოვრებლები; 3. ლავრა — მათი შერწყმა [რ. სირაძე, ვიკი რაისთვის ვარ. "იოანე ზედაზნელის ცხოვრების" კულტურულ-ისტორიული მნიშვნაისი. ურნალი "ცისკარი" 10. თბ., 1988].

როგორც ადრეული, ისე განვითარებული შუა საუკუნეების აღმოსავლურ-ქრისტიანულ სამყაროში და კერძოდ, საქართველოს სინამდვილეში აღნიშნული სამი წესის მეუდაბნოეობის გავრცელების ფაქტს ჩვენც ვეთანხმებით. ამასთან, მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნული სამივე ტიპის მონასტრება ქრისტიანული მარტომყოფლობის საყოველთაოდ გავრცელებული სახეობებია, ჩვენ ტერმინოლოგიური თვალსაზრისით რიგი საზღვარგარეთელი მცნირებების კლასიფიკაცია უფრო მართებული გვეჩვენება, რომლებიც ჩამოყალიბებულ მონასტრებად მხოლოდ ზოგადსაცხოვრებლებს (კონეობიუმებს) და ლაერებს მიიჩნევენ [538; 41]. მართლაც, მონესეთა აღნიშნული ორი ტიპის გავრთიანებისგან განსხვავებით, ალბათ ძნელია ცალკე სამონასტრო ორგანიზაციებად მივიჩნიოთ თითო-ორი განდეგილის (ანაქორეტების) სადაყოლებული სადგომები, რომელთა ბინადრებიც საერთო განანესს არ ემორჩილებიან. თუკი "გარეთ დაყუდებული" მარტომყოფელები ერთ ორგანიზაციად არიან გაერთიანებულნი, მაშინ ასეთი მცირე უდაბნოები ლავრის შემადგენელ ნაწილებად უნდა მივიჩნიოთ და, მით უმეტეს, მათ მონასტრების დამოუკიდებელ ტიპად ვერ გამოვყოფთ.

ა) ე.წ. “კლდოვან” მონასტრებში სენაკებად, ისევე როგორც პრიმიტიული მეუდაბნოების სადგომებში, ხშირად გამოყენებული იყო ამ რეგიონებისათვის დამახასიათებელ კლდოვან ფლატეებში არსებული ბუნებრივი, რეკონსტრუირებული მღვიმეები, ან ხელოვნური, ძირითადად რეოკუპირებული ძველი გამოქვაბულები. ცხადია, მონასტრების ფუნქციონირების პერიოდში იკვეთებოდა ახალი ქვაბ-სენაკებიც. ზოგან მღვიმე-გამოქვაბულებშივე იყო მონ-ყობილი მცირე სამლოცველოები, უფრო იშვიათად კი მოზრდილი ეკლესიები. იმავე კლდოვან მასივებთან ახლოს მდებარეობდა ქვით ნაგები ეკლესიები, სატრაპეზოები, სენაკები, სამეურნეო და საფორტიფიკაციო ნაგებობანი [573-575];

ბ) ე.წ. “სწორ ადგილებზე მდებარე” მონასტრები მხოლოდ ქვით ნაგები კომპონენტებისაგან შედგებოდა; ႀ

გ) ძველი ციხე-სიმაგრეების ბაზაზე განვითარებული მონასტრებიც მთლიანად ქვით იყო ნაგები [538, გვ. 42-55].

ამრიგად, როგორც ირკვევა, IV-VII სს-ში აღმოსავლური ქრისტიანული მონასტიციზმის ყველაზე დანინაურებულ რეგიონებში (ეგვიპტე, პალესტინა, სირია), უდაბნო-მონასტრების ფორმირებისას, გამოქვაბულებით მდიდარი კლდოვანი მასივების არსებობას მნიშვნელოვანი როლი ენიჭებოდა, მაგრამ არა გადამწყვეტი. მეუდაბნოე ბერები, მაგალითად იღებდნენ რა ქრისტეს ხორციელი ცხოვრების გამოქვაბულებთან დაკავშირებულ ზოგიერთ ეპიზოდს და პირველ წმინდა მეუდაბნოეთა მემორიალურ სადგომებს, ხშირად იდეოლოგიური მოსაზრებითაც მიმართავდნენ ქვაბებში მოღვაწეობას. ამ მოვლენის გამოძახილს უნდა წარმოადგენდეს აღნიშნული სამონასტრო ცენტრებიდან მეტ-ნაკლები დამოუკიდებელი მიკლელური მცირე სადაყოლები (სოხასტრები), რომლებიც ხშირად მხოლოდ ქვაბებისაგან შედგებოდა [573, გვ. 239-242]. მიუხედავად ამისა, ჩვენ არ გავგაჩნია არავითარი საბუთი იმის თაობაზე, რომ ამ ეპოქაში რომელიმე ქვეყნის ან თუნდაც ლოკალური რაიონის უდაბნო-მონასტრებისათვის, კლდეში ნაკვეთ სათავსებში მოღვაწეობა ერთადერთ დასაშვებ ნორმად ქცეულიყო (ერთგვარ გამოწვევასად შეიძლება მიგვეჩნიოთ კაბადოკიის ზოგიერთი რაიონი, სადაც ბიზანტიური ხანის მონასტრების ზედაპირული მიმოხილვისას, თითქმის ძირითადად კლდეში ნაკვეთი ეკლესია-სენაკები დომინირებს, მაგრამ ვინაიდან ამ კომპლექსების არქეოლოგიური კვლევა ჯერჯერობით ეპიზოდურ ხასიათს ატარებს, მათ ირგვლივ მდებარე ქვის ხუროთმოძღვრების მასშტაბების შესახებ ჯერჯერობით ვერაფერს ვიტყვით [583]).

აღმოსავლურ ქრისტიანული მონასტიციზმის საერთო ქრონოლოგიური და ტიპოლოგიური სურათის გათვალისწინებით, ზემოთ აღნიშნული თეორია ქართული მეუდაბნოეობის ორ ეტაპად დაყოფის თაობაზე, დაზუსტებას მოითხოვს. უპირველეს ყოვლისა, რამდენადმე გაუგებარია, თუ რატომ უნდა ჰქონოდა VI ს-ში აღნიშნული დანინაურებული მონასტიციზმის ქვეყნებიდან საქართველოში შემოტანილ მეუდაბნოეობას არაორგანიზებული, მარტომყოფელური ხასიათი, მაშინ როდესაც თვით ამ ქვეყნებში ასეთი ტიპის მასობრივი მოღვაწეობა დაახლოებით 2 საუკუნით ადრე დასრულდა და მას ასკეტები განსაკუთრებულ შემთხვევაშია მიმართავდნენ. მით უფრო საეჭვოა, რომ საქართველოში ასეთი მოწესება კიდევ ორი საუკუნის განმავლობაში განვითარების საყოველთაო გეზს დაახ. 4 საუკუნით ჩამორჩენოდა. ასეთი დაშვების თაობაზე ეჭვს ის ფაქტიც აძლიერებს, რომ სრულყოფილად ორგანიზებული ქართული სამონასტრო ცენტრები კლასიკური აღმოსავლური მონასტიციზმის ქვეყნებში, ეგვიპტესა და პალესტინაში (შესაძლოა სირიაშიც), ჯერ კიდევ V ს-ში არსებობდა [247; 500].

როგორც ჩანს, ამ საკითხთან დაკავშირებულ ზემოთ აღნიშნულ გამონათქვამებში, ბ-ნი ივ. ჯავახიშვილი ზოგიერთი საეკლესიო ტერმინის გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოში მიღებულ

ინტრეპტრეტაციას ეყრდნობოდა. მაგალითად, "მეუდაბნოება" და "სამონასტრო წყობა" მას ურთიერთგამომრიცხავ მცნებებად მიაჩნდა, მაშინ როდესაც ადრექრისტიანულ აღმოსავლეთსა და ბიზანტიურ სამყაროში "მეუდაბნოებად" ითვლებოდნენ უდაბნოებში, ე.ი. დაუსახლებელ ადგილებში მდებარე, საესეებით ჩამოყალიბებულ სამონასტრო ორგანიზაციებში, როგორც ლავრებში, ისე კოენობიუმებში მოღვაწე ბერები.

ამრიგად, თუ არ ვცდებით, ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნული გამონათქვამით იმ მოსაზრებას უჭერდამხარს, რომ IV—VII სს ქართულ სამონასტრო მოძრაობაში მარტოყოფილური მონესეობის ტენდენციები, ე.ი. ლავრის ტიპის ორგანიზაციები ჭარბობდა (თუმცა, თვით ტერმინი "ლავრა", მას უბრალოდ დიდი მონასტრის სინონიმად მიაჩნდა [273, გვ. 35]).

აღმოსავლური ქრისტიანული მონასტიციზმის ფონზე, მეტად საეჭვოდ გამოიყურება ქართული უდაბნო-მონასტრების "სუფთა" ქვაბოვანი უდაბნოებიდან ევოლუციის ზემოთ აღნიშნული თეორია. როგორც დავრწმუნდით, მახლობელი აღმოსავლეთის უმნიშვნელოვანეს უდაბნო-მონასტრებში მსგავსი კანონზომიერება არ შეინიშნება: მათი განვითარების ყოველ საფეხურზე კლდეში ნაკვეთი სათავსების (თუკი ეს კომპონენტები საერთოდ არსებობდა) და ქვის ნაგებობების შერწყმა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. ამდენად, ძნელად წარმოსადგენია VI ს-ში ამ რეგიონებიდან გადმოღებულ სამონაზვნო ტრადიციას, საქართველოს უდაბნო-მონასტრებში ქვით ხუროთმოძღვრება ორი საუკუნით შეეფერხებინა (მით უმეტეს, როდესაც საქმე ეხება წინაქრისტიანულ ხანაში ქვის საერო და საკულტო ხუროთმოძღვრების ესოდენ მდიდარი ტრადიციების მქონე ქვეყანას).

ქართულ უდაბნო-მონასტრებში ჩვენ მიერ ჩატარებულმა ხუროთმოძღვრულმა და არქეოლოგიურმა კვლევამ, ამ საკითხზე სრულიად ცალსახა პასუხი გაგვცა. როგორც გამოირკვა, აღნიშნული თეორიის ავტორის თვალსაწიერში ქართული უდაბნო-მონასტრების სწორედ ის ნაწილი მოქცეულა, სადაც კლდეში ნაკვეთი სათავსები მართლაც ქვითკირის ნაგებობებზე გაცილებით ადრეულია. ჩვენ ასეთ ქრონოლოგიურ თანამიმდევრობას კანონზომიერ მოვლენად ვერ მივიჩნევთ, რადგან ამის საპირისპიროდ შეგვიძლია მრავალი ისეთი ქართული მონასტერი დავასახელოთ, რომლებიც ქვაბებსაც მოიცავს, მაგრამ მათი შემადგენელი ქვითკირის უმნიშვნელოვანესი ნაგებობები სწორედ V—VII საუკუნეებს განეკუთვნება.* წარმოვადგენთ ზოგიერთი მათგანის ზოგად სტრუქტურას და ფაქტობრივ მონაცემებს ამ მონასტერთა შემადგენელი ქვაბოვანი თუ ქვითკირის კომპონენტების დათარიღების შესახებ.

1. შიომღვიმის მონასტერი, რომლის დაარსება ერთ-ერთი ასურელი მამის, შიო მღვიმელის სახელს უკავშირდება, სენაკებად გამოყენებული გამოქვაბულების და სხვადასხვა ეპოქის ქვის ნაგებობების ერთობლიობას წარმოადგენს.

როგორც ნაშრომის წინა ნაკვეთში აღვნიშნეთ, ამ ანსამბლის შემადგენელი ქვაბების უძველესი პლასტები წინაქრისტიანული ხანისაა. უდაბნოს დაარსებაში, ქრისტიანული აღმოსავლეთის მრავალი უძველესი მონასტრის მსგავსად [538, გვ. 55], ამ მიდამოებში არსებულ აღნიშნულ კლდის ძეგლებს არსებითი როლი უნდა შეესრულებინა [44]. ქვაბოვან სათავსთა გვერდობით თუ ვიწმელებით, მეუდაბნოე ბერებმა აქ მხოლოდ უმნიშვნელო რეკონსტრუქცია ჩაატარეს და არც ეკლესია-სამლოცველოები მოუწყვიათ (ტაბ. 77). მონასტრის ქვაბოვანი სექტორის ასეთი მარტივი სტრუქტურაც ადრეობიზანტიური ეპოქის წინააზიური მონასტრების დამახასიათებელი თვისებაა და იმაზე მიგვანიშნებს, რომ განვითარებულ შუა საუკუნეებში ამ ქვაბთა განვრცობა-ადაპტაციაზე, საქართველოს ზოგიერთი სხვა ქვაბოვანი მონასტრისგან

* აქ შეგნებულად აღარაფერს ვამბობთ ამ ეპოქაში საქართველოში მოქმედ, მთლიანად ქვით ნაგებ უმნიშვნელოვანეს სამონასტრო ანსამბლებზე (ნეკრესი, მცხეთის ჯვარი, წილქანი და სხვ.), რადგანაც ზოგიერთი მათგანის თავდაპირველი ფუნქცია ჯერჯერობით საკამათოა.

განსხვავებით, რატომღაც დიდად აღარ უზრუნიათ.

რაც შეეხება მონასტრის კომპლექსის შემადგენელ მთავარ ტაძარს, იოანე ნათლისმცემლის სახელზე აგებულ ქვითკირის ჯვარ-გუმბათოვან ეკლესიას, ის ცნობილი მკვლევარების მიერ დამაჯერებლად დათარიღებული VI საუკუნით [426; 19].

2. ზედაზნის მონასტერი ქართული საეკლესიო ტრადიციის მიხედვით ათცამეტ ასურელ მამათა სულიერი ლიდერის, იოანე ზედაზნელის დაარსებულია. გ. გაფრინდაშვილმა თავის ნაშრომებში ყურადღება გაამახვილა ამ მონასტრის მახლობლად მდებარე ქვაბთა ჯგუფის არსებობაზე და ისინი, არცთუ უსაფუძვლოდ, უდაბნოს ფუნქციონირების პირველი სტადიების სამონაზვნო სადგომებად მიიჩნია [68, გვ. 9]. მან ეს გარემოება ერთ-ერთ მთავარ არგუმენტად გამოიყენა კონცეფციამ VI—VIII საუკუნეების ქართული მეუდაბნოების "სუფთა ქვაბოვანი" ხასიათის შესახებ და ნიშანდობლივად მიიჩნია, რომ ამ მონასტრის მთავარი ქვითკირის ნაგებობა, სამნავიანი ბაზილიკა, მხოლოდ VIII ს-ის მიწურულშია აგებული. როგორც ჩანს, პატივცემულ მკვლევარს მხედველობიდან გამოიჩინა ის გარემოება, რომ აღნიშნული ეკლესია იოანე ზედაზნელის საფლავზე VI ს-ის ბოლოს აგებული ქვითკირის ეგვტერის რეკონსტრუქციის შედეგად შეიქმნა [430, გვ. 31-37].

3. ასეთივე ქრონოლოგიური თანამიმდევრობა შეინიშნება კიდევ ერთი ასურელი მამათაგანის, პიროს ბრეთელის მიერ დაარსებულ საეანეში (სოფელი ბრეთა, ქარელის რაიონი). თავდაპირველი უდაბნოს შემადგენელი, მდინარე ფრონეს ხეობის კალთებში გამოკვეთილი რამდენიმე არასწორი გეომეტრიული ფორმის გამოქვაბულის მახლობლად, პიროს ბრეთელის საფლავზე VI ს-შივე აუგიათ ქვითკირის ეგვტერი, რომელიც VIII—IX სს-ში გადაკეთდა და წმ. გიორგის ეკლესიის შემადგენლობაში მოექცა [197].

4. თელავის რაიონში, სოფელ კისისხევის მახლობლად მდებარე "კონდამიანის" სამონასტრო კომპლექსი ხეობის ბუნებრივ ტერასაზე განლაგებული ქვის ნაგებობებისა და კლდოვან კალთებში ნაკვეთი რამდენიმე ათეული გამოქვაბულის ერთობლიობას წარმოადგენს. მონასტრის მთავარი ეკლესიაა ქვითკირის მასშტაბური, სამეკლესიანი ბაზილიკა, რომელიც მეტად კომპლექტური მცენიერების მიერ VI საუკუნითაა დათარიღებული [423, გვ. 150-154]. მონასტრის ჩვენ მიერ შესწავლილი ქვაბების ნაწილიც [ტაბ. 90], მთელი რიგი ნიშნებით, ამავე ხანას უნდა განეკუთვნებოდეს [43]. ამრიგად, ამ შემთხვევაშიც საქმე გვაქვს უდაბნო-მონასტრის ტიპთან, სადაც ქვაბოვანი და ქვითკირის კომპონენტები დაახლოებით ერთდროულადაა შექმნილი ქართული თუ აღმოსავლეთ-ქრისტიანული სხვა უდაბნო-მონასტრების ასოცირებით.

5. "კაცხის სვეტის" სამონასტრო კომპლექსი ქართული სინამდვილისათვის საკმაოდ ორიგინალური აღნაგობით გამოირჩევა: ვერტიკალურად აღმართულ კლდის მასივში ქვაბ-სენაკებია გამოკვეთილი, ხოლო სვეტის თხემზე აგებულია ორი ეკლესია, V და VI საუკუნეებისა (ერთ-ერთი ნახევრად ქვაბოვანია) [244]. როგორც ვხედავთ, ამ მონასტერშიც ასკეტური მეუდაბნოების განსხვავებული ფორმები (ამ შემთხვევაში მესვეტეობა და მექვაბეობა) ქვითკირის ნაგებობებთან არის შერწყმული.

ჩვენ ჩამოვთვალეთ საქრთველოში მდებარე რამდენიმე საყოველთაოდ ცნობილი მონასტერი, სადაც ქვაბოვანი ელემენტებისა და VI-VII სს ქვითკირის ეკლესიების თანაარსებობა თვალნათლივია. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამ მონასტრების ტერიტორიაზე აღნიშნულ ეპოქაში ქვის სხვა საყოფაცხოვრებო თუ სამეურნეო ნაგებობანიც იქნებოდა განლაგებული (ამ მოსაზრების სასარგებლოდ ზოგიერთი ქვაბოვანი მონასტრის ტერიტორიაზე ჩატარებული ლანდშაფტის რელიეფისა და ნაგებობების ფრაგმენტების დაზვერვის შედეგებიც მეტყველებს [182-183]).

აქვე დავეძნოთ, რომ მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების ცნობილ სამონასტრო ცენტრებში მდებარე V-VII სს-ის ქართული მონასტრებიც ზემოთ აღნიშნულ საერთო აღმოსავლურ-

ქრისტიანულ ყაიდაზე იყო მოწყობილი: გაეხისენოთ თუნდაც პალესტინაში, ბეთლემის მიდამოებში მდებარე, არქეოლოგიურად ყველაზე უკეთ შესწავლილი წმ. თევდორეს მონასტერი, სადაც კლდეში ნაკვეთობები ორიოდე აკლდამითაა წარმოდგენილი, კომპლექსის ძირითადი ბირთვი კი V-VI სს-ის ქვითკირის მონუმენტური ნაგებობების ერთობლიობას წარმოადგენს [494]. ცხადია ძნელი წარმოსადგენია, რომ ქართველი მეუღაბნოე ბერებისათვის ორგანიზებული მონასტრების დაარსება და ქვის ნაგებობებში მოღვაწეობა ამ ეპოქაში მხოლოდ საქართველოს ფარგლებს გარეთ ყოფილიყო ნებადართული.

აღნიშნულიდან გამომდინარე, საეკლესიო მსალადნელია, რომ VI—VII სს-ში დაარსებულ ზოგიერთ ქართულ უდაბნო-მონასტერში, სადაც დღესდღეობით მხოლოდ გამოქვაბული კომპონენტები იკითხება, ინტენსიური არქეოლოგიური კვლევის შედეგად, იმავე ეპოქის ქვის ხუროთმოძღვრების უაღრესად საინტერესო კვლევებს კვლიც აღმოჩნდეს.

ამასთან, საზღვარგარეთის ქვეყნებში მდებარე უძველესი ქართული სამონასტრო ორგანიზაციების მასშტაბისა და ქრონოლოგიური ჩარჩოების გათვალისწინებით, გამოიჩნევიდა არ არის მომავალში საქართველოს ტერიტორიაზეც დადასტურდეს VI ს-ზე ადრეული სამონასტრო მოძრაობის ნიშნები [29, გვ. 19].

ერთი რამ კი ახლავს შეიძლება ითქვას: როგორც ჩანს, VI—VII სს საქართველოში იქმნებოდა არა მხოლოდ სრულყოფილ ორგანიზაციას მოკლებული პრიმიტიული სადაწყებულო უდაბნოები, არამედ აღმოსავლური ქრისტიანული მონასტიციზმის მონიწივე ტრადიციების გათვალისწინებით მოწყობილი ნამდვილი სამონასტრო სტრუქტურებიც მათთვის დამახასიათებელი ატრიბუციით — ქვაბოვანი სენაკებით და სამლოცველოებით (სადაც ლანდშაფტი ამის საშუალებას იძლეოდა), ქვითკირის სენაკებით, ეკლესიებით, სამურნეო და საფორტიფიკაციო ნაგებობებით. მაშინვე და შემდგომ საუკუნეებშიც (განვითარებული შუა საუკუნეების ჩათვლით), კლიმატურ-გეოგრაფიული პირობების, თავდაცვითი მომენტისა და სავენათა დამაარსებლისა თუ მესვეურთა შეხედულების გათვალისწინებით, ხშირად მოწესკობის ამა თუ იმ ფორმის ლოკალური კანონიზაცია ხდებოდა და ქვეყნის განსხვავებულ მხარეებში უპირატესობას მთლიანად ქვაბოვან, მხოლოდ ქვით ნაგებ ან შერეული ტიპის მონასტრებს ანიჭებდნენ.

ახლა შევეცადოთ, ჩვენ ხელთ არსებულ ისტორიულ საბუთებსა და ფაქტობრივ მასალაზე დაყრდნობით გავარკვიოთ, თუ რა ზოგადი ნიშან-თვისებებით ხასიათდებოდა ქვაბოვანი და შერეული ტიპის ქართული მონასტრების შემადგენელი კლდეში ნაკვეთობები სამონაზვნო მოძრაობის პირველ ეტაპებზე.

როგორც ზემოთ წარმოდგენილი მაგალითებითაც დავრწმუნდით, საქართველოს სხვადასხვა მხარეში მრავალი ისეთი კლდეში ნაკვეთი ცალკეული ძეგლი თუ მოზრდილი კომპლექსია მიკვლეული, რომელთაც ისტორიულ საბუთებსა თუ ცოცხალ საეკლესიო ტრადიციებზე დაყრდნობით მეუღაბნოების ადრეულ საფეხურებს უკავშირებენ, ხშირად კი მათ დამაარსებელთა და იქ მოღვაწეთა კონკრეტულ ვინაობასაც მიუთითებენ. ცხადია, ყოველი ასეთი ინფორმაცია ერთნაირად სანდო არ არის და მხოლოდ მათზე დაყრდნობით ამ რიგის ძეგლების წარმოშობის ხანისა და ტიპოლოგიური კუთვნილების შეფასება, არცთუ იშვიათად დაეჭვების საბაბს იძლევა.

ამ საკითხზე ხშირად აღნიშნულ ძეგლთა ხუროთმოძღვრულ-სტილისტური ანალიზიც ვერ იძლევა ცალსახა პასუხს. ამის მიზეზია კლდეში ნაკვეთ ძეგლთა ზოგადი სპეციფიკა, რაც ქრისტიანული ხანის კლდეში ნაკვეთობების მიმართაც ძალაში რჩება.

საქმე ის არის, რომ მონასტრების შემადგენელი კლდეში ნაკვეთი ქვაბ-საცხოვრებლებისა თუ ეკლესია-სამლოცველოების ხუროთმოძღვრება შებოჭილი არ იყო სტატიკის კანონებითა და სამშენებლო მასალათა მახასიათებლებით. კლდის მონოლითური სტრუქტურა ამ ძეგლთა

შემოქმედთ საშუალებას აძლევდა ქვით მშენებლებზე სწრაფადაც* კი შეექმნათ ნებისმიერი კონფიგურაციის სივრცე. მიუხედავად ამისა, ქრისტიანული კლდის საკულტო ძეგლების კვლევის მსოფლიო გამოცდილება გვიჩვენებს, რომ ეს მუშაკები ზოგიერთ ფსიქოლოგიურ ბარიერს მაინც ვერ უვლიდნენ გვერდს. მაგალითად, კედელი და იატაკი თითქმის ბრტყელი უნდა ყოფილიყო, თაღის ერთი მხარე დაახლოებით მეორის სიმეტრიული და ა.შ. უფრო მეტიც, მათ მიერ შექმნილი სათავსების ერთი ნაწილის, ძირითადად ეკლესია-სამლოცველოების გვემარება ქვის (ან ხის) ხუროთმოძღვრების სივრცულ-გვეგმარებითი პრინციპების რეფლექციას წარმოადგენს. რამდენად დეტალურად ან სინქრონულად აისახებოდა კონკრეტულ ეპოქათა მინისზედა ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი არქიტექტურული დეტალები კლდეში ნაკვეთ სათავსებში, ეს უკვე მათ შემოქმედთა ნება-სურვილზე და "ეკთილსინდისიერებაზე" იყო დამოკიდებული. ისიც გასათვალისწინებელია, რომ შესაძლოა ამ "საკულტო ხუროთმოძღვართა" ნაწილს, პროფესიონალურ ქვით ან ხითხურობასთან მაინცდამაინც მჭიდრო კავშირი არც ჰქონოდა და ზოგიერთი არქიტექტურული დეტალის კონსტრუქციულ დანიშნულებაში კარგად არ ყოფილიყვნენ გარკვეულნი.

ალბათ მიწისზედა "პროტოტიპებისადმი" ასეთი არაერთგვაროვანი დამოკიდებულება იმის მიზეზი, რომ კლდეში ნაკვეთ სამონასტრო სათავსებში გვხვდება როგორც შესაბამის ეპოქათათვის დამახასიათებელი ხუროთმოძღვრული ელემენტების ზუსტი კოპირების, ისე კონსტრუქციებზე მხოლოდ სიმბოლური მინიშნების შემთხვევები და არცთუ იშვიათად, ქვის (ან ხის) ხუროთმოძღვრების პოზიციიდან კონსტრუქციულად სრულიად ალოგიკური დეტალებიც კი (მაგ., ბრტყელი ჭერიდან პიდაპირ შეზნეილი "ცრუ გუმბათები").

ცხადია, მხოლოდ პირობითად იმიტირებულ არქიტექტურულ დეტალებზე დაყრდნობით, კლდეში ნაკვეთი ძეგლები უკრიტიკოდ არ უნდა მივიჩნიოთ მათი ქვის საკვარადლო პროტოტიპების თანადროულად, თუმცა ზედმიწევნით ზუსტად კოპირებული გვეგმარებითი და კონსტრუქციული ელემენტების ერთობლიობა "ორიგინალებისა" და "ასლების" სინქრონულობის სასარგებლოდ მეტყველებს. ასეთ "ბედნიერ თანხვედრებს" სხვადასხვა ქვეყნის, მათ შორის ქართველი ხელოვნებათმცოდნეები, კლდეში ნაკვეთი ეკლესიების დასათარიღებლად წარმატებით იყენებენ და ამ მეთოდით ჩვენც ვსარგებლობთ.

რაც შეეხება კლდეში ნაკვეთ სენაკებს და სხვა უტილიტარული დანიშნულების სათავსებს, მათში ზუსტი კოპირების მსგავსი შემთხვევები პრაქტიკულად არ გვხვდება, რითაც აღმოსავლურ-ქრისტიანული მონასტრები საკმაოდ განსხვავდება სხვადასხვა ქვეყნებში არსებული წინარე ეპოქების კლდის ძეგლებისაგან და სხვა რელიგიათა წიაღში შექმნილი კლდეში ნაკვეთი საკულტო ანსამბლებისაგან (მაგალითად, ბუდისტური კლდეში ნაკვეთი მონასტრებისგან [490; 568]). ასეთ სენაკებს ადრეულ შუა საუკუნეებში ქრისტიანი ბერ-მონაზვნები ძირითადად საკუთარი ძალებით ქმნიდნენ და მათში ქვის ხუროთმოძღვრების მოტივების იმიტირების დონე ზემოთ აღნიშნულ ფსიქოლოგიურ ზღვარს — სიბრტყეებისა და ადამიანის მოდულზე გათვლილი სივრცეების შექმნის მცდელობას იშვიათად სცილდება.

აქ აღარაფერს ვამბობთ სამონასტრო დანიშნულებით მეტ-ნაკლებად რეკონსტრუირებულ ბუნებრივ მღვიმეებზე, რომლებიც ქვაბ-სენაკებად და სამლოცველოებად იქნა ადაპტირებული. ასეთი სათავსების ქრონოლოგიური შეფასება მხოლოდ ხელოვნებათმცოდნეობითი მეთოდებით, ჩვენი ცოდნის დღევანდელ ეტაპზე, რამდენადმე დამაჯერებლადაც კი პრაქტიკულად შეუძლებელია.

* ეს მტიკება ზოგიერთი საზღვარგარეთელი მეცნიერის მიერ კაბადოკიის ქვაბოვან უდაბნოთა მაგალითზე ჩატარებული ექსპერიმენტალური გამოკვლევის შედეგს ეყრდნობა [548] და არც არის გასაკვირი, თუკი გავითვალისწინებთ, რომ ამ რეგიონში კლდის სათავსები ძირითადად ადვილად დასამუშავებელ ვულკანურ ტუფებში იყვებოდა.

აქედან გამომდინარე, უძველეს ქართულ სამონასტრო ორგანიზაციებთან დაკავშირებული კლდეში ნაკვეთი ძეგლების ტიპოლოგიურად და ქრონოლოგიურად სრულყოფილად განსაზღვრისათვის, სასურველია მათი წყაროთმცოდნეობითი და ხელოვნებათმცოდნეობითი მეთოდებით შესწავლის მონაცემები არქეოლოგიური კვლევის შედეგებით იყოს შემადგერებული. სამწუხაროდ, ამ რიგის ძეგლთა უმრავლესობაში, შუა საუკუნეების სხვადასხვა პერიოდის ინტენსიური რეკონსტრუქციისა და რეკონსტრუქციის გამო, ცხოვრების თავდაპირველი ეტაპების არქეოლოგიურ ფენები იშვიათად არის ხოლმე შემორჩენილი. ამის გამო, ცალკეულ ქართულ ქვაბოვან მონასტრებში ბოლო დრომდე ჩატარებულ არქეოლოგიური კვლევის იშვიათ ცდებსაც კი, უძველესი პლასტიკის მტკიცედ დამატარებელი ნივთიერი მასალის მოპოვების თვალსაზრისით, მნიშვნელოვანი წარმატება არ მოჰყოლია [181-182, 103-106].

ასეთ ვითარებაში, აღნიშნული ეპოქის სამონასტრო დანიშნულების კლდეში ნაკვეთობებისათვის დამახასიათებელი ნიშნების უკეთ წარმოსაჩენად, ბუნებრივია აქცენტი ისეთი ქვაბოვანი მონასტრების განხილვაზე უნდა გადაკეთოთ, რომელთა კავშირიც ქართული მონასტრიზმის საწყის ეტაპებთან ისტორიული წყაროების მიხედვით საკვებით დასაბუთებულია და კლდის ძეგლები, თუნდაც შემდგომში სერიოზულად რეკონსტრუირებული, მაქსიმალური რაოდენობითაა წარმოდგენილი. ამ რიგის სამონასტრო კომპლექსთა ყველაზე მძლავრ დაჯგუფებას საქართველოს ტერიტორიაზე, უდავოდ დავით გარეჯის გამოქცავული მონასტრები წარმოადგენს [424; 109; 63 და სხვ.].

გარეჯის მრავალმთის 2 ათეულამდე გამოქცავული მონასტერი მდებარეობს თბილისიდან 70 კმ-ზე, მდინარეების — მტკვრისა და იორის აუზში. ამ მონასტრების დაარსება და აქტიური ფუნქციონირების ზენიტი შუა საუკუნეების სხვადასხვა პერიოდს უკავშირდება, ამიტომ მათი გეგმარებაც ერთმანეთისგან მნიშვნელოვნად განსხვავდება. მიუხედავად ამისა, გარეჯის მრავალმთის უდაბნო-მონასტრები ერთი არსებითი, საერთო ნიშნით მაინც ხასიათდება: მათში დღემდე შემორჩენილი ეკლესია-სენაკების თუ სხვა დანიშნულების სათავსების აბსოლუტური უმრავლესობა კლდეშია გამოკვეთილი* (ეს გარემოება მათ თანამედროვე კრებით სახელწოდებაშიცაა ასახული — ისტორიული სახელწოდების, "გარეჯის მრავალმთის უდაბნოთა" ნაცვლად, ისინი ამჟამად მოიხსენიება როგორც "გარეჯის გამოქცავული მონასტრები"). გამოქცავულებისაგან განცალკევებული, ამჟამადაც ზეზეურად მდგარი ქვითკირის საყოფაცხოვრებო და საფორტიფიკაციო ნაგებობები ძირითადად იმ მონასტრებში გვხვდება, რომლებიც გვიან შუა საუკუნეებშიც ფუნქციონირებდა და ასეთ შენობათა დიდი უმრავლესობაც სწორედ ამ ეპოქას განეკუთვნება.

დღესდღეობით ძნელი სათქმელია, თუ რა სურათი იყო ამ მხრივ გარეჯის მრავალმთის მონასტრებში ადრეულ და განვითარებულ შუა საუკუნეებში: ჩართული იყო თუ არა ამ კომპლექსებში ქვის ნაგებობები და რა დოზით, ანუ, ჩვენში დღემდე მიღებული პირობითი კლასიფიკაციით, მონასტრთა რომელ ტიპს განეკუთვნებოდა თითოეული მათგანი, "სუფთა" ქვაბოვანს თუ შერეულს. საქართველოს და დანარჩენი აღმოსავლურ-ქრისტიანული სამყაროს უდაბნო-მონასტრთა კვლევის გამოცდილებიდან გამომდინარე, არ უნდა გამოვირიცხოთ შესაძლებლობა, რომ გარეჯის მრავალმთის მონასტრთა ერთ ნაწილში მაინც, ადრე და განვითარებულ შუა საუკუნეებში, ქვაბოვან სათავსებთან ერთად ინტენსიურად ყოფილიყო გამოყენებული ქვითკირის (ქვის) ნაგებობანიც (მათი სტრუქტურის შემადგენელი სრულფასოვანი კომპონენტების ან დამატებითი სათავსების სახით).

დავით გარეჯის ქვაბოვანი მონასტრების უმეტესწილად სერების დამრეც კალთებში

* ტერმინს "კლდე", ამ შემთხვევაში პირობითად ვიყენებთ: გარეჯის მრავალმთის სერები ძირითადად კონგლომერატული თიხით, ქვიშაქვითა და ნეოგენური კირქვითაა აგებული.

მდებარეობა თითქოს ასეთი ვარაუდის სანინალმდგომარეობაზე, ვინაიდან უშუალოდ ქვაბ-სათავსოა წინა ტერასები საკმაოდ ვიწროა იმისთვის, რომ იქ ქვითკირის ეკლესიებისა და სხვა მორბილი ნაგებობების არსებობა ვივარაუდოთ. მეორე მხრივ, ანგარიში უნდა გავუწიოთ გარემოებას, რომ აღმოსავლურ-ქრისტიანული ქვეყნების სავენებში, მაგალითად, წმინდა მინის უძველეს მონასტრებში, ასეთივე დახრილობის კლდოვან კალთებიან ლავრებსა თუ კონებაბუშებში, მაინც იძენებოდა ხოლმე ქვითკირის მრავალრიცხოვანი ნაგებობებისა და მინაშენების ადგილი (თუნდაც ქარაფებში ნაკვეთი სათავსებისგან ოდნავ მოშორებით) [538; 573-575]. შესაძლოა გარეჯის მონასტრებშიც, ქვის ნაგებობანი იმათივე ანალოგიურად ან კლდოვანი სერების ძირში ყოფილიყო განლაგებული (ასეთი ტერასული ტიპის სათავსოები ნიშნები გარეჯის ზოგიერთი მონასტრის "ქვაბოვანთა" წინა კალთებზე დღესვე იკითხება — მაგალითად დოდოს რქაში).

გარეჯის მრავალმთაში შუა საუკუნეების სხვადასხვა ეტაპზე "შერეული" ტიპის მონასტრების არსებობის ვარაუდს მხარს უჭერს არქეოლოგიური კვლევის შედეგებიც. დავით გარეჯის იმ ორივე მონასტერში, სადაც დღემდე სერიოზული არქეოლოგიური სამუშაოებია ჩატარებული — ივრისპირის ქვაბებში და იოანე ნათლისმცემლის მონასტერში, გათხრების შედეგად გამოქვაბულების წინა ტერასებზე და კლდოვანი სერების ძირას, შუა საუკუნეების სხვადასხვა ეტაპის ქვის საყოფაცხოვრებო თუ საფორტიფიკაციო ნაგებობების ნაშთები გამოვლინდა. მაგალითად, ნათლისმცემლის მონასტერში არქეოლოგიური კვლევის შედეგად მიკვლეული უადრესი თავდაცვითი ნაგებობები XI ს-ს განეკუთვნება, ხოლო სამურნეო სათავე-სები (სანახელიანი მარანი და სხვ.) IX ს-დან ჩანს [103]. ივრისპირა ქვაბების ძირას განლაგებული ქვის ნაგებობების არქეოლოგიური გათხრებისას მოპოვებული ნივთიერი მასალაც უმთავრესად IX—XI სს-ს განეკუთვნება (ტაბ. 122:2), თუმცა ამ ძეგლის მკვლევარის აზრით, ცალკეული მონაპოვარი აქ VII—VIII სს-ში ცხოვრებაზეც მიგვანიშნებს [181; 587]*.

ასეთ ფონზე, ცხადია ვერ გამოვრიცხავთ, რომ გარეჯის მრავალმთის სამონასტრო კომპლექსების სრულყოფილი არქეოლოგიური შესწავლის შედეგად, მრავალ მათგანში ფუნქციონირების სხვადასხვა ფაზის კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი ქვითკირის ნაგებობების კვალიც აღმოჩნდეს. ზემოთ აღნიშნული ანალოგიების გათვალისწინებით, საესვებით მოსაღდნელია, რომ გარეჯის მრავალმთის პირველი უდაბნო-მონასტრებიც ქვაბებისა და ქვის ხუროთმოძღვრების სინთეზს წარმოადგენდა**. ასეთი დაშვება სრულიადაც არ გულისხმობს იმას, რომ გარეჯის

* უნდა აღინიშნოს, რომ ივრისპირა ქვაბების ძირას განლაგებული ეს ნაგებობანი მკვლევართა უმეტესობის მიერ საერო დასახლების ნაშთებადაა მიჩნეული [182-183]. ძეგლი არქეოლოგიურად მხოლოდ ნაწილობრივაა შესწავლილი და ამიტომ ჩვენ საბოლოოდ ვერც ამ ვერსიას გამოვრიცხავთ, მაგრამ უფრო იმ აზრისკენ ვიხრებით, რომ ნაგებობების ფუნქციის ასეთ შეფასებაში გადამწყვეტი როლი ადრე და განვითარებულ შუა საუკუნეების გარეჯის მონასტრების მხოლოდ ქვაბოვანი ბუნების შესახებ არსებულმა სტერეოტიპულმა წარმოდგენამ შეასრულა.

** აქვე უნდა ითქვას, რომ უდაბნო-მონასტრების სტრუქტურის შემადგენელი საერაუდო კომპონენტების თაობაზე ანალოგიური პრობლემების წინაშე აღმოჩნდნენ კაბადოკიის საყოველთაოდ ცნობილი კლდეში ნაკვეთი მონასტრების მკვლევარებიც [526, გვ. 77-80]. ეს კომპლექსები ბოლო დრომდე მსოფლიოს სამეცნიერო საზოგადოებისათვის ცნობილი იყო როგორც მხოლოდ გამოქვაბული ხუროთმოძღვრების ძეგლთა ერთობლიობები, რითაც მათ საკმაოდ გასასხვავებდნენ ბიზანტიური ხანის სირიულ-პალესტინური, კოპტური თუ სხვა აღმოსავლურ-ქრისტიანული უდაბნო-მონასტრებისგან [583, გვ. 24]. მართლაც, კლდეში ნაკვეთობების წინა პლანზე წამოიწია და ხუროთმოძღვრების შედეგების რანგში აყვანა უდავოდ წარმოადგენს ამ რიგის კაბადოკიური ძეგლების თავისებურებას, საიპირისპიროდ ზემოთ აღნიშნული კლასიკური მეუდაბნოების ზოგიერთი რეგიონისგან, სადაც კლდეში ნაკვეთი ძეგლები უდაბნო-მონასტრთა მხოლოდ ერთ-ერთ შემადგენელ კომპონენტს წარმოადგენენ და არც კანონიკურ ნორმებზე დაფუძნებული, დახვეწილი ხუროთმოძღვრული სტილით გამოირჩევიან. მიუხედავად ამისა, ზოგიერთი საზღვარგარეთელი მეცნიერი, ბოლო წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური დაზვერვების საფუძველზე, ვარაუდს გამოთქვამს იმის თაობაზე, რომ შესაძლოა კაბადოკიის მონასტრების კლდეში ნაკვეთი ეკლესია-სენაკებიც, მათი ფუნქციონირების ხანაში, ხშირად ქვის ხუროთმოძღვრების ასეთივე შთაბეჭდავი ნიმუშებით იყო გარემორტყმული.

მრავალმთავრი ერთიანად ქვაბოვანი მონასტრები შემდგომ ხანებშიც არ იქმნებოდა. როგორც ჩანს, უდაბნოთა სტრუქტურაში კლდეში ნაკვეთი სათავსების როლის ზრდის ტენდენციამ გარეჯის მონასტრებში უფრო მოგვიანებით, დაახლოებით IX საუკუნიდან დაწყებული იჩინა თავი, ხოლო განვითარებულ შუა საუკუნეებში ეს მისწრაფება პრაქტიკულად მხოლოდ კლდის ხუროთმოძღვრების ხერხებით გადაწყვეტილი კომპლექსებით დაგვირგვინდა — ისეთებით, როგორიც არის მაგალითად, უდაბნოს ან ბერთუბნის საბოლოო სახით ჩამოყალიბებული მონასტრები [424, გვ. 43-56]. ერთიანად გამოქვაბული მონასტრებისადმი ასეთი პრიორიტეტის მინიჭება IX—X სს-დან მოკიდებული და XI—XIII სს განმავლობაში მხოლოდ გარეჯის მრავალმთავრის უდაბნოთათვის არ არის დამახასიათებელი — სხვა ძეგლებზე რომ აღარაფერი ვთქვათ, ამ ეპოქის საბოლოო ეტაპზე საქართველოში იქმნება ვარძიის გრანდიოზული კლდეში ნაკვეთი სამონასტრო ანსამბლი, რომელიც აგვირგვინებს შუა საუკუნეების ქართული კლდის ხუროთმოძღვრების განვითარებას. აღნიშნული ტენდენციის მასტიმულირებელ მიზეზებს და ამ რიგის ქვაბოვანი მონასტრების გეგმარებით თავისებურებებს ვრცლად ქვემოთ განვიხილავთ.

სწორედ მომდევნო ეპოქებში გამოქვაბული სათავსების ინტენსიური კვეთა უნდა იყოს იმის უმთავრესი მიზეზი, რომ თავდაპირველი სახით შემონახული, პირველ მეუდაბნოეთა მიერ შექმნილი კლდის ძეგლები დავით გარეჯის სამონასტრო კომპლექსებში აშუამად იშვიათადღა გვხვდება. მით უმეტეს, ძნელი წარმოსადგენია, რომ გარეჯის მრავალმთავრი, სამონასტრო მოძრაობის გარიჟრაჟზე დაარსებული რომელიმე უდაბნო-მონასტერი დღემდე უცვლელი სახით იყოს შემორჩენილი, მსგავსად სირია-პალესტინის, სინაის ნახევარკუნძულის და ეგვიპტის ზოგიერთი მონასტრისა, სადაც სამონაზვნო ცხოვრება არაბთა ან თურქ-სელჯუკთა შემოსევების შემდეგ თითქმის აღარ განახლებულა [538; 583].

ფაქტური მასალის სიმწირის გამო, ქართველი მეცნიერების უმრავლესობას დავით გარეჯის უძველესი უდაბნოების სტრუქტურისა და მათი შემადგენელი კლდეში ნაკვეთობების გეგმარებითი პრინციპების შესახებ არცთუ მკაფიოდ ჩამოყალიბებული შეხედულებები აქვთ გამოთქმული. ასე განსაჯეთ, ერთსულოვნება არ სუფევს გარეჯის მრავალმთავრი პირველი სამონაზვნო ორგანიზაციების დაარსების ხანის თაობაზეც, ხოლო კლდის ხუროთმოძღვრების უაღრესად საინტერესო ძეგლთა ზოგიერთი ჯგუფის შექმნის თარიღად, მკვლევრები ბოლო დრომდე ერთმანეთისგან 2—3 საუკუნით განსხვავებულ ხანას ასახელებდნენ. შევეცდებით ქართველი თუ საზღვარგარეთელი მეცნიერების უახლესი გამოკვლევების ფონზე, კიდევ ერთხელ შევაფასოთ ზოგიერთი ასეთი პოზიციის მართებულობა.

ბ.-ნ. გ. ჩუბინაშვილი, ისევე როგორც XIX—XX სს-ის მრავალი ცნობილი მეცნიერი, იზიარებდა ძველ ქართულ ისტორიულ წყაროთა მონაცემებზე დაფუძნებულ ვერსიას იმის თაობაზე, რომ გარეჯის მრავალმთავრი პირველი სამონასტრო ორგანიზაციები ერთ-ერთი ასურელი მამათავანის, დავით გარეჯელის და მის მონაფეთა მიერაა დაარსებული VI ს-ის პირველ ნახევარში [424, გვ. 3]. მანვე, აღნიშნულ რეგიონში ამ მოღვაწეთა დავანების ვითარებაზე მსჯელობისას ყურადღება მიაქცია შემდეგ გარემოებას: ისტორიული წყაროების მიხედვით, დავით გარეჯელი და მისი პირველი მონაფეთები მარტომყოფელობის პირველ ხანებში ბუნებრივ ქვაბებს აფარებდნენ თავს და მხოლოდ მოგვიანებით, თანამოაზრეთა რაოდენობის ზრდასთან ერთად, მეუდაბნოეებმა ხელი მიჰყვეს ახალი გამოქვაბულების კვეთას [424, გვ. 23-34]. გ. ჩუბინაშვილს გარეჯის მრავალმთავრის ზოგიერთ კომპლექსში დადასტურებული აქვს მონასტრის დაარსებისა და ფუნქციონირების პირველი ეტაპების, შემთხვევით ან სპეციალურად, მემორიალური მიზნით შემონახული ქვაბ-სენაკები. ასეთებად მას მიაჩნია, მაგალითად, დავითის ლავრის ქვედა ეზოში მდებარე ორი, მცირე ფართისა და სიმაღლის, ოვალურთან მიახლოებული გეგმის გამოქვაბული. გ. ჩუბინაშვილი

თვლის, რომ ეს სათავეები თავდაპირველად ბუნებრივი მღვიმეები იყო, რომლებიც პირველმა მეუდაბნოეებმა (გადმოცემით წმ. დავითმა და ლუკიანემ) ოდნავ გადააკეთეს და საცხოვრებლად მოაწყვეს: მოასწორეს იატაკები და სიღრმეში სარეცელი გამოკვეთეს. გამოქვაბულების კედლები და ჭერი მკვლევარის აზრით პრაქტიკულად უცვლელადაა დატოვებული [424, გვ. 27]. გ. ჩუბინაშვილს მონასტრის დაარსების ხანაში გადაკეთებულ ბუნებრივ მღვიმეებად მიაჩნია აგრეთვე დოდოს რქის კომპლექსში, სადარაჯო კოშკის დაბლა მდებარე არასწორი გეგმის გამოქვაბულები [424, გვ. 30]. ამ ტიპის, შემთხვევითი ან გეომეტრიულთან ოდნავ მიახლოებული გეგმის გამოქვაბულები გარეჯის მრავალმთის ზოგიერთ სხვა უდაბნოშიცაა შემორჩენილი (ბერების სერი, ნათლისმცემელი, ქვაბები და სხვ.). მათი უმრავლესობის ბუნებრივი მღვიმეების ბაზაზე განვითარების ვარაუდი ჩვენში ეჭვს იწვევს: ცხადია, გამორიცხული არ არის, რომ ამ ქვაბების ადგილზე მცირე ზომის ბუნებრივი ღრმულები ადრეც ყოფილიყო, მაგრამ აღნიშნული გამოქვაბულების ადამიანის მოდულზე გათვალისწინებული სიგრძე-სიგანე და სიმაღლე, აგრეთვე ტერასების გაყოლებაზე ერთმანეთის გვერდით მდებარეობა, მათში მხოლოდ იატაკების მოსწორების ვერსიის სანიანალმდეგოდ მეტყველებს. როგორც ჩანს, ამ ტიპის, მცირე ზომის და უხეში ფორმების გამოქვაბულების დიდი უმრავლესობა თავიდან ბოლომდე ადამიანთა მიერაა ნახელავი, მაგრამ გადაჭრით იმის თქმა, თუ რა ეპოქის და დანიშნულების სათავეები იყო თავდაპირველად ისინი, ამჟამად ძნელია. შესაძლოა ეს ქვაბები პირველ მეუდაბნოეთა მიერ პრიმიტიული წესით გამოკვეთილ სენაკებს წარმოადგენს — ამ ასკეტებს ხომ სივრცისა და ფორმის ესთეტიურად მონესრიგებაზე პრეტენზია არ გააჩნდათ. არ უნდა გამოირიცხოს იმის შესაძლებლობაც, რომ გარეჯის მრავალმთაში დავენებულმა პირველმა მეუდაბნოეებმა, მათი წინააზრითი თანამოაზრეების მსგავსად, ამ მიდამოებში არსებული წინაქრისტიანული ხანის ადამიანთა ნახელავი გამოქვაბულებიც ათივისეს. ამ უკანასკნელ ვერსიას თითქოს ეთანხმება დავით გარეჯელის ცხოვრებაში აღწერილი ზოგიერთი ეპიზოდი* და ის გარემოება, რომ გარეჯის უძველესი უდაბნოების უშუალო სიახლოვეში, არაერთგანაა დადასტურებული ბრინჯაოს ეპოქის ადამიანთა ბინადრობის კვალი (მაგალითად, დოდოს რქასთან, მრავალწყაროსთან [94, გვ. 40]). აქვე აღვნიშნავთ, რომ აღწერილი პრიმიტიული გამოქვაბულების გეგმარება, საკმაოდ ახლოს დგას ქვემო და შიდა ქართლში ჩვენ მიერ დადასტურებულ ბრინჯაოს ხანის გამოქვაბულ დასახლებათა შემადგენელ სათავეებთან.

ცხადია, ნებისმიერ შემთხვევაში, იმისდა მიუხედავად, დახვდათ თუ არა მათ ამ მიდამოებში მღვიმეები თუ ქვაბები, გარეჯის უდაბნოთა დამაარსებელი ბერები იმთავითვე მისდევდნენ ახალი ქვაბ-სენაკებისა და სამეურნეო მოწყობილობების კვლევას, როგორც ეს არაერთგანაა დაფიქსირებული ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების აღწერებში [7].

თვით გ. ჩუბინაშვილს გარეჯის მრავალმთაში ახლად დაარსებული (პირველი 2—3 ს-ის განმავლობაში) მონასტრების სტრუქტურისა და იერსახის განმაზოგადებელი თეორიული რეკონსტრუქცია არ უცდია, თუმცა აღნიშნულ ნაშრომში წარმოდგენილი ზოგიერთი მოსაზრება, ამ უძველესი სავენების მისეულად წარმოსახვის საშუალებას იძლევა.

მკვლევარი დავით გარეჯელის ცხოვრების აღწერის ზოგიერთ ეპიზოდზე დაყრდნობით იმ დასკვნამდე მიდის, რომ გარეჯის უდაბნოებში თავიდანვე მოღვაწეობდნენ როგორც განდევნილი ბერები ("ერემიტები"), ისე ერთდამყოფელი მონაზვნები ("კინოვიტები") [424, გვ. 30]. ასეთი დიფერენციაცია, გარეჯის მონასტრებშიც ისეთივე მოწესრიგებულ ორგანიზაციის და რეჟიმს უნდა გულისხმობდეს, როგორც წინააზრით ლაერებსა და კოენობიუმებში სუფევდა. მიუხედავად ამისა, გ. ჩუბინაშვილი გარეჯის მრავალმთის ადრეულ სამონასტრო ცხოვრებაში

* წმ. მამა დავითმა და ლუკიანემ გარეჯში მისვლისას "პოვეს პარები რაიმე კლდისა (პარები-სულხან-საბას მიხედვით ქვაბია), რომლის ქუეშე დაიხანეს". შემდგომაც, დავითი "....დლით-დლე განვიდის პარებთა კლდეთასა და მარტო მყოფდროებით აღასრულებდა წმინდათა ლოცვათა [7, გვ. 154, 167].

განსაკუთრებულად მკაცრი, სირიული მოდელის ასკეტიზმის ნიშნებს ხედავს და შესაბამისად, სწორედ ამ გარემოებით ხსნის მონაზონთა ქვაბ-სენაკების და გამოქვაბული ეკლესიების პრიმიტიულობას [424, გვ. 33]. მკვლევარს მიაჩნია, რომ გარეჯის მრავალმთაში VI—VII სს-ში ჩამოყალიბებული გამოქვაბული მონასტრები საკმაოდ მრავალრიცხოვანი, თუმცა შემთხვევითი ფორმის ან ოვალურთან მიახლოებული გეგმის, მცირე ზომის ქვაბებისა და სამლოცველოებისგან შედგებოდა, რომელთა დიდი უმრავლესობა სწორედ ამ მოუხერხებელი გეგმარების გამო შეენირა შემდგომ ეპოქებში გაფართოება-რეკონსტრუქციას. ამის შედეგია, რომ გარეჯის გამოქვაბულ მონასტრებში, ზემოთ აღნიშნული ორიოდ გამონაკლისის გარდა, IX—X სს-ზე ადრეული კლდის ხუროთმოძღვრების ნიმუშები შემორჩენილი არ არის [424, გვ. 35].

გარეჯის მრავალმთაში პირველი უდაბნოების ასეთი საგარაუდო სტრუქტურა და შემდგომი ტრანსფორმაციის ვერსია, ამ მონასტრთა კვლევის დღევანდელ ეტაპზე სახეებით დამაჯერებლად გვეჩვენება, თუმცა, როგორც აღვნიშნეთ, არ გამოვრიცხავთ კომპლექსებში ქვის ნაგებობების არსებობის შესაძლებლობასაც. უკანასკნელი ათწლეულების გამოკვლევების ფონზე, ამ თეორიაში კორექციას მოითხოვს აგრეთვე საკითხი, თუ რამდენად ენათესავებოდა გარეჯის მრავალმთაში აღნიშნული ეპოქის მონესობა კონკრეტულად სირიულ მონასტიციზმს და იყო თუ არა აღნიშნული ტიპის ქვაბ-სენაკებში მოღვაწეობა საერთო აღმოსავლური ასკეტიზმის გამორჩეულად მკაცრი მიმდინარეობის გამოხატულება.

ამ საკითხის დასაზუსტებლად ვნახოთ, როგორ გამოიყურებოდა ადრე-ბიზანტიური ხანის კლდეში ნაკვეთი სამონასტრო სათავსები აღმოსავლურ-ქრისტიანული მონასტიციზმის ეტალონად მიჩნეული დანარჩენი რეგიონების — წმინდა მიწის (პალესტინა), ეგვიპტის თუ სინაის ნახევარკუნძულის სავანეებში.

ამ ტერიტორიებზე შესწავლილი აღნიშნული ეპოქის უდაბნო-მონასტრების უმრავლესობა (გარდა ე.წ. "სიბრტყეზე მდებარე" და ძველი ციხე-სიმაგრეების ბაზაზე განვითარებული მონასტრებისა [538, გვ. 42-55]), გარკვეული რაოდენობით მაინც მოიცავდა სამონასტრო საჭიროებისადმი მისადაგებულ, მეტ-ნაკლებად რეკონსტრუირებულ ბუნებრივ მღვიმეებს ან ძველი ცივილიზაციების კლდეში ნაკვეთ ნაშთებს. ადაპტირებული ბუნებრივი მღვიმეების ამოცნობა აქაც, ისევე როგორც საქართველოში თუ მსოფლიოს ნებისმიერ რეგიონში, ადვილია: მათ თავდაპირველად ნებისმიერი კონფიგურაციის მოცულობები გააჩნდათ და ამის ნიშნები ინტერიერებში მრავლადაა შემორჩენილი. ეს სივრცეები შემდგომ, სხვადასხვა სამშენებლო ტექნიკისა და მასალის გამოყენებით არის მისადაგებული ადამიანთა ყოფისათვის აუცილებელ, ელემენტარულ მოთხოვნებთან — მოსწორებულია იატაკები, შევიწროებულია კლდის ზედაპირზე გამოსული ლიოხები და ა.შ. [574].

რაც შეეხება რეოკუმირებულ ძველ ქვაბ-საცხოვრისებს, მართალია მათ უმრავლესობას ოვალური ან გეომეტრიულითან ოდნე მიახლოებული ფორმები აქვს, მაგრამ ისინი, თითქმის ყოველთვის, ამკარად ადამიანის მოდულზე გათვალისწინებულ სათავსებს წარმოადგენს [575, გვ. 62]. ერთადერთ გამონაკლისს წარმოადგენს ნინაქრისტიანული ხანის დასაკრძალავი კამერების (აქლდამების) ბაზაზე განვითარებული სამონასტრო სადგომები, რომელთა უმრავლესობაც საკმაოდ დახვეწილი გეგმარებით გამოირჩევა [511, გვ. 296, 313-317].

ცხადია, აღნიშნული რეგიონების ასკეტი მეუდაბნოეები თავიანთი მოღვაწეობის მიდამოებში ახალ ქვაბ-სათავსებს და სამლოცველოებსაც კვეთდნენ, მაგრამ უმეტეს ნილად არც ეს ძეგლები გამოირჩეოდა ჩამოყალიბებული გეომეტრიული ფორმებით და რომ არა ზოგიერთი სპეციფიური ელემენტი (მაგალითად, აღმოსავლეთის კედელთან ჩადგმული ტრაპეზის ქვა; იქვე მოწყობილი ნიში-სალოცავი; იატაკზე დაგებული მოზაიკა და სხვ.), მათში საცხოვრებელი სენაკებისა და სამლოცველოების გამოიყვანაც კი გაძნელებოდა (ტაბ. 123, 124). ასეთი

უპრეტენზიო ხუროთმოძღვრული ხერხებით მოწყობილი გამოქვაბული სენაკებისა და სამლოცველოების ტიპური მაგალითებია იუდას უდაბნოში (პალესტინა) მდებარე წმ. საბას მონასტრის, იგივე "დიდი ლავრის" ქვაბოვანი ნაწილი [573, გვ. 234-241], იმავე რეგიონში მდებარე "კირბეთ ედ-დეირის" მონასტრის ქვაბ-სამლოცველოები [538, გვ. 122, 126], სამხრეთ სინაის უდაბნო-მონასტრების, "შაგიფ ად-დეირის", "ვადი სიგილიას" ქვაბ-სენაკები [497, გვ. 342-348; 512, გვ. 338] და სხვ.

ამრიგად, აღწერილი ტიპის კლდეში ნაკვეთი სათავსები მხოლოდ განსაკუთრებით მკაცრი სირიული ასკეტიზმისთვის კი არ ყოფილა დამახასიათებელი, არამედ მთელი ადრებიზანტიური ხანის აღმოსავლურ-ქრისტიანული მონასტიციზმისათვის. პირიქით, კაბადოკიის ზოგიერთი გამოქვაბული მონასტრის სახით, სადაც სამონაზვნო ცხოვრების ადრეულ ეტაპებზევე დასტურდება საცმოდ მოწესრიგებული გვეგარების კლდეში ნაკვეთი სათავსები [509, გვ. 16-20], განსაკუთრებულ მოვლენასთან გვაქვს საქმე, რომლის ახსნაც ამ ნაშრომის ფარგლებში ვერ მოხერხდება*.

აქვე უნდა ითქვას, რომ ისტორიულ საბუთებზე დაყრდნობითაც, არ დასტურდება იმის ნიშნები, რომ ადრეული სირიულ-მესოპოტამიური მონასტიციზმი სხვა აღმოსავლურ-ქრისტიანული სამონასტრო ორგანიზაციებისაგან განსაკუთრებით მკაცრი ასკეტიზმით გამოირჩეოდა: აღნიშნულ ქვეყანათაგან ნებისმიერში, უკვე IV—VII სს-ში განვითარებული იყო როგორც მკაცრი ასკეტიზმის, ისე ოთოლოქსული ერთადმყოფელობის მიმდევართა ორგანიზაციები [399]**. უფრო მეტიც, მოწესრიგების ეს განსხვავებული ფორმები არც დოგმატური საკითხების მიმართ მონაზონთა ამა თუ იმ ჯგუფის მიერ დაკავებულ პოზიციებზე ჩანს განსაკუთრებულად დამოკიდებული: ამ საკითხებზე დავისას, მთელ რიგ სამონასტრო ორგანიზაციებს ნეიტრალური პოზიციაც კი ეკავათ [499; 565].

როგორც ვხედავთ, გარეჯის მრავალმთის პირველი უდაბნოების გამოქვაბულ სათავსთა სავარაუდო სტრუქტურა, დიდად არ განსხვავდება არა მხოლოდ სირიული, არამედ იმავე ეპოქის საერთო აღმოსავლური მონასტიციზმისათვის დამახასიათებელი კლდეში ნაკვეთობებისაგან. განუწყვეტელი, საფუძვლიანი სარეკონსტრუქციო სამუშაოების გამო, აღნიშნული ხანის ქვაბ-სათავსები გარეჯაში მეტად მცირე რაოდენობითაა შემორჩენილი, რაც ამ რიგის კლდის ძეგლების ტიპოლოგიის საკითხებზე უფრო კონკრეტულ მსჯელობას ართულებს. ენახით რამდენად აქვს შენარჩუნებული თავდაპირველი სახე საქართველოს სხვა მხარეებში დადასტურებულ, იმავე ეპოქის სავანეების შემადგენელ ქვაბოვან ძეგლებს.

ამ საკითხთან დაკავშირებით, მეტად საინტერესოდ გვეჩვენება ჩვენ მიერ ისტორიულ დმანისის ხეში მიკვლეული მცირე უდაბნო-მონასტერი: გარდა იმისა, რომ არქაულობის ტყვეთად გამოხატულ ნიშნებს ატარებს, ეს ძეგლი იმითაცაა საყურადღებო, რომ ისტორიული ტრადიცია მის დაარსებასაც დავით გარეჯელის მოღვაწეობას უკავშირებს. ვახუშტი ბატო-

* კაბადოკიის კლდეში ნაკვეთი ადრეული მონასტრების შექმნის მთავარი მასტიმულირებელი მიზეზები უნდა იყოს ამ რეგიონში მეტად ადვილად დასამუშავებელი ვულკანური ტუფის მასივების არსებობა და კლდის ხუროთმოძღვრების განსაკუთრებით მდიდარი, რამდენიმე ათასწლიანი უწყვეტი ტრადიცია.

** ამრიგად, ზემოთაღნიშნული თეორია, რომელიც დავით გარეჯაში პირველ უდაბნოთა დამაარსებლების განსაკუთრებით მკაცრი ასკეტიზმისადმი მიდრეკილებას მათი სირიული ყადის მონასტიციზმთან მჭიდრო კონტაქტით ხსნის, ფაქტობრივი მასალით არ დასტურდება. ეს გარემოება აღნიშნული საკითხის შესახებ ამ მეცნიერთა (ივ. ჯავახიშვილი, კ. კეკელიძე, გ. ჩუბინაშვილი და სხვ.) ხელთ იმ ხანად არსებული ინფორმაციის სიმწირით იყო გამოწვეული. ისინი ფაქტურად ერთი და იმავე ნაშრომის მონაცემებს ეყრდნობოდნენ [348], რომლის ავტორისთვის, მე-20 ს-ის რუსი სასულიერო პირისთვის, ადრეული სირიული მოდელის მეუდაბნოება, თანამედროვე აღმოსავლურ-ევროპული მონასტიციზმის ფონზე, ცხადია, განსაკუთრებულად ასკეტურად გამოიყურებოდა.

ნიშნები დამანისის ხევის მიმოხილვისას, ამ ნამონასტრალის შესახებ ბრძანებს: "აქა არს უდაბნო კლდისა გამოკვეთილი, ეკლესია-სენაკი ნმოდის დავით გარეჯელისაგან ქმნილი და ან ცარიელი" [5, გვ. 314]. ტოპონიმი "დავითის უდაბნო", მონიშნულია აგრეთვე ვახუშტის მიერ შედგენილ რუკაზე.

ეს კომპლექსი, რომელიც ქვაბ-სათავსებისა და ქვითკირის ეკლესიისგან შედგება, მდებარეობს მდინარე მაშავერას ამჟამად "სარფიდარას" სახელწოდებით ცნობილ მარცხენა სათავე შენაკად კეჭოთის ხევის ზემო წელში, ხეობის მარცხენა კალთაზე [31]. ამ მიდამოებში, რამდენიმე კმ-ის რადიუსში არ შეინიშნება შუა საუკუნეების თუნდაც მცირე დასახლებების კვალი, ამასთან ქვაბები არც განსაკუთრებული სტრატეგიული მდებარეობით თუ მიუვალობით გამოირჩევა. ამდენად, კომპლექსის ბინადართა მიზანი სხვა არა შეიძლება ყოფილიყო, თუ არა ქრისტიანული მართლმადიდებლობა.

მონასტრის სენაკებად და დამხმარე სათავსებად გამოყენებული ყოფილა ხეობის კირქოვან მასივებში წარმოქმნილი ბუნებრივი ტექტონიკური მღვიმეები, რომლებიც ამ ადგილზე 200—300 მ-ზე გაუყვება ხეობას 1-2 პირობით იარუსად. ქვაბ-სენაკების მოსაწყობად ბუნებრივი მღვიმეების ნაწილი ოდნავ გაუფართოებიათ, თუმცა მათთვის სწორი გეომეტრიული ფორმების მიცემა არ უცდიათ. ამჟამად, თითქმის ყველა ქვაბის საფასადო ნაწილი ჩამოშლილია და ისინი ფართო ლიობებით გამოდიან კლდის ბუნებრივ ტერასაზე, მაგრამ ეს სათავსები არც თავდაპირველად იქნებოდა ძნელად მისადგომი (ტაბ. 35).

კომპლექსის შემადგენელ გამოქვაბულთაგან, ქვითკირის მინაშენების დახმარებით მხოლოდ ერთია მოწყობილი ციხე-ქვაბად, ანუ ციხე-სიმაგრის ელემენტებით აღჭურვილ საფორტიფიკაციო დანიშნულების გამოქვაბულად. როგორც ჩანს, ეს სათავსი მონასტერში მოღვაწე ბერების უსაფრთხოებას ემსახურებოდა.

ეკლესია ქვაბების წინ, ბუნებრივი ტერასის ყველაზე განიერ ადგილზეა აგებული. ის 6,5 მ სიგრძის და 3,5 მ სიგანის ერთნაგვიან, დარბაზულ ნაგებობას წარმოადგენს. მისი კედლები 2-3 მ სიმაღლემდეა შემორჩენილი. ნაგებია ფლეთილი, საშუალო ზომის ქვით დულაბზე, ხოლო გარედან და შიგნიდან რუხი ფერის, უხეშად ნათალი ქვის ფილებითაა მოპირკეთებული, არც თუ თანაბარ რიგებად.

ეკლესიაში ერთადერთი შესასვლელი სამხრეთიდანაა. დარბაზის შიდა კედლები სადაა, დანაწევრებული არ არის პილასტრებით და მათზე დაყრდნობილი საბჯენი თუ სართავი თალებით. დარბაზის აღმოსავლეთით მართკუთხა გეგმაში ჩაწერილი, ოდნავ ნალისებრი მოხაზულობის საკურთხევის აფსიდში მონაწილეობს. ეკლესია საკურთხეველსა და დასავლეთის კედელში დატანებული თითო სარკმელთ ნათდებოდა. საკურთხეველში, სარკმლის მარჯვნივ, მართკუთხა სასანთელი ნიშია დატანებული. დასავლეთის კედელთან თაღურ კამარას კრონშტეინებზე დაყრდნობილი საბჯენი თაღი შემოუყვებოდა. ნაგებობას თლილი ქვის ორსაფეხურიანი ცოკოლი შემოუყვება. ჩრდილოეთისა და სამხრეთის კედლები ცენტრისკენ საკმაოდ დახრილად აუგიათ, შენობის მდგრადობის გასაძლიერებლად, რაც იშვიათი ფაქტია საეკლესიო მშენებლობის პრაქტიკაში*.

ნაგებობას ზუსტად დამათარიღებელი წარწერა ან დეკორი არ გააჩნია. მიუხედავად იმისა, რომ დარბაზული ეკლესიები საქართველოში მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში იყო გავრცელებული, ქართველი მეცნიერების მცდელობით, მთელ რიგ ხუროთმოძღვრულ

* როგორც ჩანს, ეს უჩვეულო სამშენებლო მეთოდი ნაგებობის მკაცრ კლიმატურ-გეოგრაფიულ ზონაში მდებარეობიდან გამომდინარეობს: ასეთი ფორმა ზამთრის უხვთოვლობის ვითარებაში, მთებიდან ჩამოწოლილი ზეფებისადმი ეკლესიის მდგრადობის აძლიერებს (გავიხსენოთ საქართველოს მთიანი რაიონების კოშკურა საცხოვრებლების ფორმები).

თავისებურებებზე დაყრდნობით, მაინც ხეხდება ამ ტიპის მონუმენტური ნაგებობების ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური დიფერენციაცია. ამ შემთხვევაში ეკლესიის უმთავრეს დამატარილებელ ნიშნად მოგვაჩნია ის გარემოება, რომ ეკლესიის დარბაზში ვერ ვხედავთ პილასტრებსა და მათზე დაყრდნობილ საბჯენ-სართავ თაღებს, რომელთა გამოყენებაც VIII—IX სს-დან ამ ტიპის ეკლესიების ინტერიერების პლასტიკური გადანაცვების საყოველთაოდ მიღებული ხერხი ხდება [428, გვ. 51; 312, გვ. 36]. ეკლესიის არქაულობაზე სხვა დეტალებიც მეტყველებს: ორსაფეხურიანი ცოკლი, კედლების შიგნიდან და გარედან თლილი ქვებით მოპირკეთება, შეკიდული საბჯენი თლილ დასაყლეის კედელთან და სხვ. [428, გვ. 39-40]

ამრიგად, საკმაო საფუძველი გაგვაჩნია იმისთვის, რომ კერუთის მთის მონასტრის ეკლესია VI—VII საუკუნეების ნაგებობად მივიჩნიოთ და მისი მშენებლობა აქ მეუდაბნოე ბერების მოღვაწეობის პირველივე ეტაპს დაუყავშიროთ.

მეტად მნიშვნელოვანია ის გარემოებაც, რომ ამ უდაბნოში სამონასტრო ცხოვრების შემდგომი განვითარების და ამასთან გარდაუვალად დაკავშირებული მშენებლობა-რეკონსტრუქციის კვალი არ შეინიშნება: კომპლექსი XI—X და განვითარებული შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი ქვის და კლდის ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელ ნიშნებს არ მოიცავს. მონასტერში ინტენსიური ცხოვრების ასეთ ქრონოლოგიურ ჩარჩოებს ეთანხმება აქ ჩატარებული დაზვერვითი არქეოლოგიური კვლევის შედეგებიც — როგორც ქვაბ-სათავსების, ისე ეკლესიის მიდამოების კულტურულ ფენებში მცირე რაოდენობით, მაგრამ მხოლოდ ადრეული შუა საუკუნეების პირველი ეტაპებისათვის დამახასიათებელი ნივთიერი მასალა დადასტურდა. მაგალითად, II იარუსის №3 ქვაბის იატაკის ზედა ფენებში, ფაქტურის მიხედვით არქაულ, მაგრამ უფორმო თიხის ნატეხებთან ერთად, მივაკვლიეთ ვარდისფერ და ჩალისფერ კეციან, ნაპრიალები დოქების ნაწილებს, აგრეთვე ასეთივე ფაქტურის პირმოყრილ, ბრტყელძირიან და გამოყვანილ ქუსლიან ჯამის ნაწილებს, რომლებსაც ანალოგიები ეძებნება აღმოსავლეთ საქართველოს V—VII სს-ის განათხარ მასალებში (ტაბ. 44: 1-6) [252, გვ. 63; 255, გვ. 44].

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ კერუთის მთის ამ ნამონასტრალის სახით, ჩვენი წინაშეა საქართველოს ქრისტიანული მონესეობის ერთ-ერთი პირველი ადგილი, რომელსაც საკმაოდ კარგად აქვს შემონახული თავდაპირველი სტრუქტურა და იერსახე. ასევე, სავსებით მოსალოდნელია, რომ ისტორიულ ტრადიციას, რომელიც ამ უდაბნოს დაარსებას დაეთაყვანა გარეჯელის სახელს უკავშირებს, რეალური საფუძველი გააჩნდეს [31, გვ. 87-88].

როგორც ვხედავთ, ისტორიულ საბუთებში შემორჩენილი ცნობები საქართველოში პირველ ქრისტიან მეუდაბნოეთა მიერ სამოღვაწეოდ ბუნებრივი მღვიმეების ინტენსიური ათვისების და მათი შემდგომი განვითარების შესახებ, ზოგჯერ დღემდე შემონახული რეალური ფაქტობრივი მასალითაც დასტურდება. ამდენად, ქართული მონასტიციზმის პირველი საფეხურები ამ ნიშნითაც ენათესავება აღმოსავლურ-ქრისტიანული მეუდაბნოეობის ზემოთ აღწერილ ადრეიზანტიურ მოდელს.

ახლა ვნახოთ, რამდენად იყო იმ ეპოქის საქართველოში გავრცელებული მეუდაბნოეთა მიერ წინა ცივილიზაციათა დანატოვარი ქვაბოვანი ნაშთების ათვისების ტრადიცია, რაც აგრეთვე მეტად დამახასიათებელი მოვლენაა ადრეული აღმოსავლურ-ქრისტიანული მონასტიციზმისათვის.

როგორც ირკვევა, VI—VII სს-ის საქართველოში არც ამ ტიპის გამოქვაბულთა ბაზაზე განვითარებული სავანეები იყო იშვიათი მოვლენა. ამ ტენდენციის ნიშანდობლივი მაგალითია ჩვენი ნაშრომის წინა ნაკვეთში უკვე მოხსენიებული შიო-მღვიმის მონასტრის ქვაბოვანი. ამ კომპლექსებს, რომლებშიც ეკლესია-სამლოცველოები სრულიად არ გვხვდება, ჩამოყალიბებული

ქვაბოვანი მონასტრების ეპოქას (VIII ს-ის შემდგომ) ვერასვლით ვერ მივაკუთვნებთ, ხოლო სათავსო საკმაოდ დახვეწილი, რთული გეგმარება გამოირიცხავს იმის შესაძლებლობას, რომ ისინი პირველი ასკეტების მიერ საცხოვრებლად იყოს შექმნილი იმ დროს, როდესაც უდაბნოებში კანონიკური ფორმის სამლოცველოების შექმნაც კი არ იყო სავალდებულო [424; 574]. ესეც არ იყოს, ჩვენ ხელთ გვაქვს არქეოლოგიური დასაბუთება იმისა, რომ აღნიშნული კლდოვანი მასივის გამოქვაბულების მნიშვნელოვანი ნაწილი ჯერ კიდევ გვიან ბრინჯაო — ადრეკინის ხანაშივე არსებობდა და ამ დებულების გავრცელება, არქიტექტურული გეგმარების იდენტურობის საფუძველზე, ქვაბოთა დანარჩენ ჯგუფზეც შეიძლება [44].

მეორე მხრივ, მიუხედავად იმისა, რომ შიომღვიმის დაარსების ხანისთვის (VI ს) დამახასიათებელ, რამდენადმე სახოვან ნივთიერ მასალას აღნიშნულ ქვაბებში ჯერ-ჯერობით ვერ მივაკვლიეთ, ისტორიულ წყაროებსა და სხვა ადრეულ უდაბნოთა სტრუქტურების კვლევის გამოცდილებაზე დაყრდნობით, შეუძლებლად მიგვაჩნია ამ ქვაბთა მნიშვნელოვანი ნაწილი, მონასტრის ფუნქციონირების ადრეულ ეტაპებზევე, ასკეტი ბერების მიერ ათვისებული არ ყოფილიყო. გამოირიცხული არც ის არის, რომ ასკეტთა სამონაზვნო სადგომებად მტკვრის ხეობის ამ რიგის ზოგიერთი სხვა წინაქრისტიანული ხანის ქვაბოვანი კომპლექსიც ყოფილიყო გამოყენებული [40].

ამავე პრობლემასთან დაკავშირებით, ვნახოთ, შეინიშნება თუ არა პირველ მეუდაბნოეთა მოღვაწეობის კვალი კლდეში ნაკვეთი მონასტრებით მეტად მდიდარ რეგიონში, ისტორიულ სამცხე-ჯავახეთში.

მტკვრის ხეობის შუა ნელში მიკვლეული ზოგიერთი ქვაბოვანი უდაბნო-მონასტრის ზოგადად ადრე შუა საუკუნეებში ფუნქციონირება ეჭვს არ იწვევს. ასეთია მაგალითად, ჯოლდა, მარგასტანი, სადაყუდებულო, ვერტაში, ვანის ქვაბები და სხვ. (ტაბ. 115-117)[65; 325]. ქვაბთა ამ კომპლექსების პირველმკვლევა, ბ-ნი გ. გაფრინდაშვილი თვლის, რომ საქართველოს ამ მხარეში ქრისტიანული მარტომყოფელობის სანაყის ეტაპებთან დაკავშირებული კლდეში ნაკვეთობები შემორჩენილი არ არის ან ჯერ-ჯერობით მიუკვლეველია და აღნიშნულ ძეგლთა უძველეს პლასტებს VIII—IX ს-დან დაწყებული, XI ს-ის ჩათვლით ათარიღებს [65, გვ. 12-16]. ვფიქრობთ, ასეთი დასკვნა მნიშვნელოვანიილად იმ გარემოებას უნდა ემყარებოდეს, რომ ამ უდაბნოთა შემადგენელი, არცთუ სწორი გეომეტრიული ფორმის, ვინაო ქვაბ-სენაკები გვერდი-გვერდაა განლაგებული და ხშირად ერთმანეთისგან თხელი, კლდოვანი ტიხრებითაა გამოყოფილი (მაგალითად, მარგასტანი, ვანის ქვაბები, ჯოლდა), ხოლო კლდის სათავსების ასეთი განლაგება განვითარებული შუა საუკუნეების კლდეში ნაკვეთი მონასტრების, მაგალითად, ვარძიის გეგმარებითი პრინციპების შორეულ ასოციაციას იწვევს.

მართლაც, ამ სამონასტრო კომპლექსების შემადგენელ გამოქვაბულთა უმრავლესობა, მეუდაბნოეობის სანაყის ეტაპების ქართული თუ წინა აზიური, პრაქტიკულად შემთხვევითი ფორმის ქვაბოვან ეკლესია-სენაკთაგან შედარებით მონესარიგებულ სივრცული დანაწევრებით გამოირჩევა, ამასთან ზოგიერთ მათგანში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად IX-X სს-ზე ადრეული ნივთიერი მასალა აღმოჩენილი არ არის [62, გვ. 113-117].

მეორე მხრივ, დამაფიქრებელია ის, რომ სამცხე-ჯავახეთის მიმდებარე ისტორიულად ქართულ თუ საზღვარგარეთულ რეგიონებში, მრავლადაა დადასტურებული წინა თუ ადრექრისტიანული ხანის კლდეში ნაკვეთობები [101; 471]. ამ რიგის კლდეში ნაკვეთ ძეგლთა დიდი ნაწილისათვის სათავსო საკმაოდ კომპაქტური განლაგება სრულიად კანონზომიერი მოვლენაა [453; 514 და სხვ.]. სწორედ ამიტომ არ უნდა გამოვირიცხოთ, რომ სამცხე-ჯავახეთის აღნიშნულ კლდეში ნაკვეთ უდაბნოთაგან ზოგიერთი, ქართული და საზღვარგარეთული უძველესი ქრისტიანული უდაბნოების ერთი ნაწილის მსგავსად, წინა ეპოქათა გამოქვაბული

კომპლექსების რეკონსტრუქციის შედეგად იყოს შექმნილი. ასეთ დაშვებას თუნდაც ჩვენ მიერ ვანის ქვაბებში შენიშნული წინაქრისტიანული პლასტების არსებობაც აძლიერებს: როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ამ მონასტრის სტრუქტურაში მოგვიანებით ადაპტირებული წარმართული გამოქვაბული ტაძარი უნდა იყოს ჩართული [40, გვ. 33]. შეგვიძლია გავიხსენოთ აგრეთვე ამავე რეგიონში მდებარე ბერთაყანის ქვაბთა კომპლექსები, რომელიც ბრინჯაოს ხანის ყორღანული ველით და ნასახლარებით არის გარშემორტყმული და რომლის გეგმარებასაც გაცილებით მეტი რამ აქვს საერთო ქვემო ქართლის კლდეში ნაკვეთ ბრინჯაოს ხანის დასახლებებთან, ვიდრე შუა საუკუნეების კლდეში ნაკვეთობებთან [65, გვ. 15].

მაინც რა დროიდან უნდა ვივარაუდოთ საქართველოს ქვაბოვან უდაბნო-მონასტრებში კლდის საეკლესიო ხუროთმოძღვრების რამდენადმე ჩამოყალიბებული სტილისტური ხერხების შემუშავება?

ეფიქრობთ, სივრცულ-გეგმურად კანონიკურ ქარგაზე ნაკვეთი ერთ-ერთი უძველესი ქართული კლდის ეკლესია უნდა იყოს ქვემო ქართლში, მდინარე ხრამის ხეობაში ჩვენ მიერ მიკვლეული უაღრესად საინტერესო ძეგლი. ის ჩართულია მეტად თავისებური სტრუქტურის კომპლექსში, რომელიც მუგუთის ქვაბების მახლობლად, მდინარე ხრამის ხეობის მარცხენა, კირქვული აგებულების კალთაშია გამოკაფული. ეკლესიაში მოხვედრა მხოლოდ მოზრდილი ბუნებრივი მღვიმის შორეულ კუთხეში გაჭრილი მეტად ვიწრო, ლუკისებური ხვრელით შეიძლება, ამასთან კლდის ზედაპირიდან მღვიმეში შესასვლელ, ძნელად შესაძრწევ გვირაბს, ადამიანი მხოლოდ დანოლილი თუ გაივლის (ტაბ. 39:1). ერთნაირი, აღმოსავლეთ-დასავლეთ ღერძზე რამდენადმე წაგრძელებული გეგმის ეკლესია სუფთადაა გამოკვეთილი რკინის ოთხნახნაგა, ნეეტიანი იარაღით. დარბაზს აღმოსავლეთით მკვეთრი ნალისებრი გეგმის აფსიდი აქვს, რომელიც კლდეშივე ნაკვეთი დაბალი კანკელითაა გამოყოფილი ძირითადი სივრცისგან. ნავის კამარა ნეერმომრგვალებული კარვისებური მოხაზულობისაა და კედლებთან შეუღლებისას კუთხეს ქმნის. დასავლეთის კედელთან კამარას შემოუყვება შეკიდული საბჯენი თალი, რომელიც მარტივ, თაროსებრ კრონშტეინებს ეყრდნობა. ამავე კედელში გაჭრილი გასასვლელით ვხვდებით არასწორი გეომეტრიული ფორმის ქვაბ-სათავსში, რომლის კედლებსა და იატაკში გამოკვეთილია თარო-სარეცლები, ხაროს თუ რეზერვუარის ფორმის მოცულობა, ქვევრების ჩასადგმელი ფოსოები.

როგორც ვხედავთ, კომპლექსის შემადგენელი ქვაბოვანი სამლოცველოს აღნაგობაში, თანდაროდ ქვის საეკლესიო ხუროთმოძღვრების ელემენტთა კომბინაციისადმი სწრაფა იგრძნობა. ამდენად, მის ინსტიტუტში მინისზედა ძეგლებიდან გადმოღებული სტილისტურ-გეგმარებითი თავისებურებანი (პროპორციები, აფსიდის მკვეთრი ნალისებური გეგმა, სართავი თალებით დაუნაწევრებელი კედლები [236; 47; 428, გვ. 51])*, აგრეთვე ადრეულ ქართულ ქვაბოვან უდაბნოთათვის დამახასიათებელი ჭერის შეისრულობა [423, გვ. 481; 63, გვ. 30; 43, სურ. 2], ქვაბ-ეკლესიის უდავოდ ადრეულ შუა საუკუნეების წარმოშობაზე მეტყველებს. სამწუხაროდ, ძეგლის მეტად ძუნწად აღკაზმულობის გამო, მხოლოდ ხუროთმოძღვრული დეტალებით მისი გამოკვეთის უფრო კონკრეტული ხანის დასახლება ძნელდება.

* ეკლესიის დასავლეთ კედელთან არსებულ შეკიდულ საბჯენ თალს, ნაგებობის დამატარილებელი თავისთავადი მნიშვნელობა არ გააჩნია: მიუხედავად იმისა, რომ ეს კონსტრუქციული მოტივი ქართულ საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში უკვე VI–VII სს-დან საკმაოდ გავრცელებულია (მაგ. ზაგენის, ვარნაძისა და ნეკრესის სამეკლესიოანი ბაზილიკები, წრომი და სხვ. [423, გვ. 164-178; 236, გვ. 145-153]), მას ხშირად მიმართავენ შუა საუკუნეების მომდევნო სტადიებზეც. მეორე მხრივ, საყურადღებოა, რომ ჩვენ მიერ მიახლოებით VI ს-ით დათარიღებულ უკუთის უდაბნოს ეკლესიას და თითქმის, გარეჯის ლავრის ფერისცვალების ქვაბოვან ეკლესიასაც IX ს-ის რეკონსტრუქციამდე [11], სწორედ დასავლეთის კედელთან შემოუყვებოდა ერთადერთი ასეთი საბჯენი თალი.

აღნიშნულ ქვაბოვან კომპლექსში ჩვენ მიერ ჩატარებულია დაზვერვითი არქეოლოგიური გათხრები. თვით ეკლესიისა და დასავლეთის სათავის კლდოვანი იატაკები ჭერდიან ნაჟურ ნყალს საუკუნეების განმავლობაში კირქვის სქელი ფენით დაუფარავს და იქ ნივთიერი მასალის მოძიება შეუძლებელია. სამაგიეროდ, ეკლესიის წინა, ბუნებრივი მღვიმის მიწის სქელი ფენით დაფარულ "იატაკზე" გავლებული დაზვერვითი თხრილების ქვედა პორიზონტზე, მცირე რაოდენობით მაინც აღმოჩნდა ადრეული შუა საუკუნეებისთვის დამახასიათებელი კერამიკულ ნაკეთობათა ფრაგმენტები. მაგალითად, ამ ხანას უნდა განეკუთვნებოდეს ნაბლისფრად გამოშვარი დოქის სამტუჩა პირ-გვერდის და ყურის ნაწილი, რომელსაც წითელი საღებავის კვალი ამჩნევია. ამ ტიპის ნაკეთობებს საკმაოდ ახლო პარალელები ეძებება აღნიშნული ხანის ქართული განათხარი ძეგლებიდან და მათ მკვლევარები VI—VII სს-ზე გვიანდელად არ მიიჩნევენ [252, გვ. 113 და სხვ.]. ვინაიდან შემდგომ ეპოქებში კომპლექსის რამდენადმე ინტენსიური გამოყენება-რეკონსტრუქციის კვალი არქეოლოგიურად არ დასტურდება, ვფიქრობთ ეჭვს არ იწვევს, რომ ამ რიგის მონაპოვარი დაახლოებით ეკლესიის შექმნის თანადროული უნდა იყოს, მაგრამ მხოლოდ ამ მასალით ეკლესიის უფრო ზუსტად დათარიღება ჭირს.

ასეთ ვითარებაში, ქვაბოვანი ეკლესიის გამოკვეთის ხანის განსაზღვრა დიდადაა დამოკიდებული მთლიანი კომპლექსის დანიშნულების ამოცნობაზე. ჩამოთვლილი გეგმარებითი თავისებურებანი იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ამ საკულტო გამოქვაბულთა შემოქმედნი, ღვთის-მსახურების ფარულად აღსრულებას ისახავდნენ მიზნად. რომის იმპერატორ კონსტანტინეს მიერ მილანის ედიქტის მიღების შემდეგ (313 წ), ამ იმპერიის შემადგენელ, საქართველოს მეზობელ რეგიონებშიც აღარ იყო ქრისტიანთა მალული, "კატაკომბური" ტიპის წირვა-ლოცვის აუცილებლობა. ცხადია, ამ სტილის ეკლესიების შექმნის საჭიროება არც საქართველოში იქნებოდა ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შემდეგ და, მართლაც, ასეთი ღვთისმსახურების ნიშნები დღემდე ჩვენში დადასტურებული არ არის.

საქართველოშიც და აღმოსავლეთ ქრისტიანული სამყაროს სხვა ქვეყნებშიც, მეუდაბნოობის სხვადასხვა სტადიაზე, ისტორიული ძეგლებდობიდან გამომდინარე, სხვა სამონასტრო ნაგებობებთან ერთად, ქვაბოვან სამლოცველოთა ხელსაყრელ თავდაცვით მდებარეობაზეც ხშირად ზრუნავდნენ, რასაც ძირითადად მათი ძნელად მისადგომ სიმაღლეზე გამოკვეთით აღწევდნენ (მაგალითად, ვერტაშის ეკლესია მტკერის ხეობაში, გარეჯში დოდოს რქის მონასტრის დასავლეთ მასივის ლუკებიანი ჯგუფები, კონდამიანის მონასტრის ქვაბოვანი კახეთში და სხვ.) [65, გვ. 39; 573, გვ. 239-241 და სხვ.]. რაც შეეხება ჩვენ მიერ წარმოდგენილ ძეგლს, აქ სრულიად განსხვავებულ სტრუქტურასთან გვაქვს საქმე: გარდა იმისა რომ ეკლესიაში შესასვლელი მაღულია, მისი აბსოლუტურად ბნელი ქვაბ-სათავსები დასახლებულ პლატოს მხოლოდ საიდუმლო ლუკებით და კანიონის ციცაბო კალთაში გამოკვეთილი "უჩინარი" საფეხურებით უკავშირდებოდა, რაც სხვა რელიგიის ზეობის ვითარებაში მოღვაწე ქრისტიანთა სალოცავის ასოციაციას უფრო იწვევს. ესეც არ იყოს, ამ კომპლექსის გეგმარებითი სტრუქტურა თავისთავადაც არ არის ტიპური ქვაბოვანი მონასტრებისთვის - მეტად საეჭვოა, ეკლესიის დასავლეთით გამოკვეთილი ერთადერთი სათავსი, ბერების მუდმივ საცხოვრებელ სენაკს წარმოადგენდეს (უფრო სავარაუდოა, რომ ის კრიპტის ან ლიტურგიისთვის აუცილებელი საჭურჭლე-საკუჭნაოს დანიშნულებას ასრულებდა).

ძალაუნებურად უნდა დაუშვათ იმის შესაძლებლობა, რომ მუგუთის მიდამოების წარმოდგენილი საკულტო კომპლექსი იმ დროსაა შექმნილი, როდესაც საქართველოს ამ პროვინციაში ქრისტიანული რელიგია ადგილობრივი ოფიციალის მიერ წლების განმავლობაში მკაცრად იდევნებოდა. ვფიქრობთ, აღნიშნული ქვაბ-ეკლესიის სტილისტური ნიშნებიდან გამომდინარე გამოირიცხული არ არის, რომ დროის ასეთ მონაკვეთად, ადრეული შუა

საუკუნეების საქართველოში სასანური ირანის ექსპანსიის წლები მივიჩნიოთ (V ს). მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენ ხელთ არსებული ისტორიული წყაროებით ქვემო ქართლის საპიტიახშოში ამ დროს ქრისტიანობა ოფიციალურად აკრძალული არ იყო, არა გვეგონია ამ რელიგიის აქტიურ მონაწილეობაზე მმართველ ფენას, მხოლოდ მოსახლეობის მაზდანობაზე "მშვიდობიანად მოქცევის" მეთოდისთვის მიემართათ და თავიანთი რეზიდენციების მახლობლად მაინც*, ქრისტიანული წირვა-ლოცვისთვის თუ ასკეტური მოღვაწეობისთვის ხელი არ შეეშალათ. ასეთი დაშვება, თითქმის უკეთესად ეხება ამ საკულტო კომპლექსის სტრუქტურულიდან გამომდინარე სავარაუდო ლეთისმსახურების ფორმას — მასობრივი მარტომყოფლობის ნაცვლად პერიოდულ საიდუმლო შეკრებას და ლიტურგიას.

იმ საკითხის დასაზუსტებლად, თუ რამდენად ტიპური იყო მეტ-ნაკლებად კანონიკური აღნაგობის ეკლესია-სამლოცველოების კვეთა VI—VII სს-ის (ან უფრო ადრეულ) ქართულ უდაბნოებში, კვლავ გარეჯის მრავალმთის საეკლესიო ტიპოლოგიისა და ქრონოლოგიის საკითხებზე მსჯელობას უნდა დავუბრუნდეთ, ვინაიდან ქართული კლდის სამონასტრო ხუროთმოძღვრების განვითარების ყველაზე სრული და პრაქტიკულად უწყვეტი ხაზი, სწორედ ამ კომპლექსებში არის წარმოდგენილი.

აქ შეუძლებელია გვერდი ავუაროთ იმ ფაქტს, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში გარეჯის მრავალმთაში პირველი მუუდაბნოე მოღვაწეთა გამოჩენისა და სამონაზვნო ორგანიზაციითა დაარსების შესახებ ტრადიციული, ისტორიულ წყაროთა მონაცემებით შემადგენელი ვერ-სიისაგან განსხვავებული მოსაზრებაც არსებობს. ამ თეორიის თანახმად, დავით გარეჯელსა და მის პირველ მოწაფეს გარეჯის მრავალმთაში საკმაოდ ჩამოყალიბებული, თითქმის 2 საუკუნოვანი ტრადიციის მქონე ქვაბოვან საეკლესიო ქსელი დახვედრია და აღნიშნულ მოღვაწეებს მხოლოდ ამ მხარეში სამონაზვნო ცხოვრების განვითარებაში მიუძღვით წვლილი [63, გვ. 4, 7-8, 18]. ჩვენთვის ცნობილია, რომ ეს მოსაზრება ქართველ ისტორიკოსთა უმრავლესობის მიერ გაზიარებული არ არის, მაგრამ არც საჯაროდ, წერილობითაა უარყოფილი, ამიტომ ინტენსიურად განაგრძობს თანაარსებობას "ოფიციალური" ვერსიის პარალელურად და პერიოდულად საერთაშორისო არენაზეც წარმოჩნდება ხოლმე ქართული სამეცნიერო სკოლის სახელით**. სწორედ ამიტომ, ვალდებული ვართ გავერკვეთ, თუ რამდენად შეესაბამება რეალობას ამ თეორიის დებულებები.

ამ პიპოთეზის ფუძემდებელი, ქართული კლდის ძეგლების ცნობილი მკვლევარი გ. გაფრინდაშვილი აცხადებს, რომ აღნიშნული მოსაზრება გარეჯის უდაბნოების შემადგენელ ეკლესიათა ერთი ნაწილის ხუროთმოძღვრულ-სტილისტური თავისებურებების ანალიზს ემყარება [63; 328]. წარმოგიდგენთ ამ რიგის ძეგლების ავტორისეულ შეფასებას, მათი დათარიღების მართებულობის თაობაზე ჩვენი კომენტარიტურთ.

პატივცემული მკვლევარის აზრით, გარეჯის იოანე ნათლისმცემლის მონასტრის ფარგლებში გამოკვეთილი მცირე ზომის სამლოცველოს სივრცულ-გეგმარებითი გადაწყვეტა, მისი IV ს-ით დათარიღების საფუძველს გვაძლევს და შესაბამისად, უდაბნოს არსებობაც ამ ხანაშივე

* ამ კომპლექსიდან სულ რაღაც 3-4 კმ-ის დაშორებით, მდებარეობს შუა საუკუნეების მოზრდილი ნაქალაქარი, რომელსაც ზოგიერთი მეცნიერი (მათ შორის ჩვენიც), ისტორიულ ცურტათთან აიგივებს [201; 37, გვ. 66].

** მაგ., საერთაშორისო კონფერენციაზე "სამონასტრო ცხოვრება უდაბნოში: გარეჯა და ქრისტიანული აღმოსავლეთი" (თბ., 19-20. 09. 2000 წ), გ. გაფრინდაშვილმა წაიკითხა მოხსენება თემაზე "გარეჯის კლდეში ნაკვეთი ეკლესიების გენეზისისათვის", რომელიც კვლავ აღნიშნული მოსაზრების დასაბუთებას ეძღვნებოდა.

უნდა ვივარაუდოთ [63, გვ. 18]. მოსაზრების ავტორი არ აკონკრეტებს, სამლოცველოს შესაქმნელად გამოყენებული ნიშანდობლივ რომელი ხუროთმოძღვრული ხერხები თუ დეტალებია IV ს-ზე მიმანიშნებელი. ამ მინიატურულ სამლოცველოს მართკუთხა გეგმის (1,20 x 1,20 მმ) მოცულობას ზემოდან ნაკვეთილი პირამიდისებრი ფორმის სივრცე შემოსაზღვრავს, რაც, ცხადია, სიმბოლურად გუშაობს განასახიერებს, აღმოსავლეთ კედელზე კი კონქისებრი მოხაზულობის სალოცავი ნიშა ამოკვეთილი.

ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ თუ აღმოსავლურ-ქრისტიანულ სხვა ქვეყნებში ჩვენ არ ვიცნობთ თუნდაც რამდენადმე მსგავსი გეგმის ქვის საეკლესიო ხუროთმოძღვრების ნიმუშებს, ამდენად, ამ სამლოცველოს ზოგადი სქემისა თუ ცალკეული ელემენტების ქვის პროტოტიპებიდან გადმოღება გამორიცხულია. ამ ძეგლის თუნდაც შორეული, ზუსტად დათარიღებული პარალელები არ მოგვეპოვება არც ქართულ თუ საზღვარგარეთულ კლდის ხუროთმოძღვრებაში. ამრიგად, ნათლისმცემლის მონასტრის ამ ქვაბ-სამლოცველოს ხელოვნებათმცოდნეობითი, შედარებითი ანალიზის მეთოდით დათარიღება აღნიშნული სიზუსტით, პრაქტიკულად შეუძლებელია. აღსანიშნავია, რომ ეს მინიატურული სამლოცველო მონასტრის ფუნქციონირების ზენიტის ხანაში (IX—XIII სს) შექმნილი, წვიმის წყლის შემკრები უზარმაზარი რეზერვუარის თავზე მდებარეობს და საესეებით შესაძლებელია, რომ ის წყლის კურთხევასთან ან სხვა პერიოდული რიტუალის შესრულებასთან იყო დაკავშირებული და არა რეგულარულ ლიტურგიასთან.

ასევე მეტად მცირე ზომისაა მონასტერ "ქვაბებში" მიკვლეული კლდეში ნაკვეთი სამლოცველო, რომელსაც მკვლევარი "ჯვარ-ერდოიან" ეკლესიას უწოდებს და V ს-ის დასაწყისით ათარიღებს [63, გვ. 18, 30]. მეტად უხეშად გამოკაფულ ამ სამლოცველოს თავისუფალი ჯვრის გეგმა აქვს, ხოლო აღმოსავლეთის კედელში კუთხეებმომრგვალებული მართკუთხედის გეგმის, სალოცავი ნიშის მსგავსი საკურთხეველია ამოკვეთილი, რომლის ტრიუმფალური თალიც მკვეთრი ნალისებრი მოხაზულობისაა (ტაბ. 101:2). ცენტრალური კვადრატის თავზე, ბრტყელ ჭერში გამოჭრილია მომცრო, ნახევარსფეროსთან ოდნავ მიახლოებული ფორმის მოცულობა, რომელიც ორსაფეხურიანი თაროთია გამოყოფილი ძირითადი სივრცისგან. მართალია ქვის პროტოტიპებისაგან განსხვავებით, ჭერის კვადრატისგან ნახევარსფეროზე გადასვლის კონსტრუქციაზე აქ მინიშნებაც კი არ არის, მაგრამ ეს ხელოვნური სიღრმეც უეჭველად ქვის ეკლესიების გუმბათიანი გადახურვების პრიმიტიულ იმიტაციას წარმოადგენს. სამლოცველოს გეგმარება და ატრიბუცია (თავისუფალი ჯვრის გეგმის და ნალისებრი თაღების კომბინაცია), ეჭვგარეშე მიგვანიშნებს ძეგლის ადრეულ შუა საუკუნეებში შექმნაზე, მაგრამ გამოკვეთის თარიღის უფრო მეტად დაზუსტება, კვლავ ზემოთ აღნიშნული მიზეზის გამო ვერ ხერხდება: მსგავსი აღნაგობის ეკლესიის პარალელები ქვის ხუროთმოძღვრებაში არ გვხვდება.

ამაზე ოდნავ დიდი ზომისაა კონახურას უდაბნოს კლდეში ნაკვეთი სამლოცველო, რომელსაც მოკლე მკლავებიანი მარტივი ჯვრის გეგმა აქვს, ჭერი კი კონუსის ფორმის სივრცით აქვს დაგვირგვინებული (ტაბ. 100:1). ამ სამლოცველოს საკურთხეველიც ოდნავ გაფართოებული სალოცავი ნიშის შთაბეჭდილებას ტოვებს, რომლის ფართიც თითქმის მთლიანად კლდეშივე ნაკვეთ ტრაპეზის ქვას უკავია (ამ ტიპის "ნიშა-საკურთხეველებზე" საუბარი უფრო ვრცლად ქვემოთ გვექნება). ამ ძეგლის შექმნის ხანად პატივცემულ მეცნიერს V ს მიაჩნია. იგი V—VI სს-ით ათარიღებს აგრეთვე ვერან-გარეჯის და საბერეების უდაბნოს ზოგიერთ ეკლესიას [63, გვ. 18, 22-30], რომელთა გეგმებიც ასევე თავისუფალი ჯვრის თემის ერთმანეთისგან რამდენადმე განსხვავებულ ვარიაციებს წარმოადგენს, ჭერები კი ნაკვეთილი კონუსის ან კუთხეებმომრგვალებული ნაკვეთილი პირამიდის ფორმის შეზენიქლობებით აქვთ გაფორმებული (ტაბ. 100 : 2, 3, 4). თითოეული მათგანის ცენტრალური კვადრატის აღმოსავლეთ მხარეს, ქვის

საეკლესიო ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი, სრულიად ჩამოყალიბებული ფორმის საკურთხეველბა გამოკვეთილი.

გეგმარებით ამ უკანასკნელი ტიპის ტაძართა მსგავსია საბერეების სამონასტრო კომპლექსის კიდევ 2 ეკლესია (ტაბ. 100 : 5, 6), იმ განსხვავებით, რომ მათი ჭერები გარდა გუმბათების მინაბაძი სივრცეებისა, გუმბათქვეშა კონსტრუქციების იმიტაციებით, კერძოდ კი ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვის გუმბათიანი ეკლესიებისათვის დამახასიათებელი ტრომპული სისტემის მეტ-ნაკლებად ზუსტი მინაბაძებით არის შემკული [47; 236; 423]. ამ ქვაბ-ეკლესიებს აღნიშნული მკვლევარი VI—VII სს-ის ძეგლებად მიიჩნევს.

სანამ ამ რიგის ქვაბოვან ეკლესიათა დათარიღების შესახებ ქართულ მეცნიერებაში არსებულ განსხვავებულ პოზიციებს განვიხილავდეთ, შევეცდებით ამოვიცნოთ ის მოტივები, რამაც პატივცემული მკვლევარი ამ ძეგლთა შექმნის ხანის შესახებ, წარმოდგენილ კონცეფციამდე მიიყვანა.

ამ თეორიის ამოსავალი წერტილია დებულება, რომლის მიხედვითაც გარეჯის მრავალმთის აღნიშნული ჯგუფის ეკლესიების ხუროთმოძღვრული გეგმარება და ცალკეული დეტალები ქვის საეკლესიო ხუროთმოძღვრების ანარეკლს კი არ წარმოადგენს (როგორც ეს მთელი ქრისტიანული სამყაროს კლდეში ნაკვეთი საეკლესიო ხუროთმოძღვრების შეფასებაშია მიღებული), არამედ პირიქით: ეს რეგიონი წარმოადგენდა ერთგვარ საცდელ პოლიგონს, სადაც ჯერ კიდევ დავით გარეჯელის გამოჩენამდე და შემდგომაც, VI—VII სს-ში, მიმდინარეობდა გუმბათიანი ეკლესიების გეგმარებითი პრინციპების შემუშავება, იქმნებოდა სივრცულად და კონსტრუქციულად ახლებურად გადაწყვეტილ ეკლესიათა კლდეში ნაკვეთი მოდელები, რომელთა ქვის ხუროთმოძღვრებაში გადატანამ საფუძველი დაუდო ქართული გუმბათიანი ეკლესიების განვითარებას. იმის დასტურად, რომ ჩვენ სწორად გავიგეთ ამ კონცეფციის არსი, მოვიყვანთ ციტატებს მისი ავტორის ნაშრომებიდან: "გარეჯის უდაბნოში მიმდინარეობდა გუმბათოვანი ეკლესიების ინტერიერის სივრცობრივი სტრუქტურის ჩამოყალიბება-განვითარების პროცესი. დღის წესრიგში იდგა შემოქმედებითად გააზრებული გუმბათოვანი სივრცის მხატვრულად ასახვა" [63, გვ. 17]; "ჯვარ-გუმბათოვანი ეკლესიის ჩამოყალიბება-გავრცელების პროცესი, დავითის გამოჩენამდე ჩანს გარეჯის უდაბნოში... ეს იმის მაუწყებელია, რომ გარეჯის ბერთა წრეში იყვნენ პროფესიონალი ხუროთმოძღვრები, რომლებიც ერისკაც ოსტატებთან ერთად წერგვდნენ ეკლესიის ახალ სახეს" [63, გვ. 16]; "გარეჯის "თავისუფალი ჯვრის" თემის ამ ვარიანტების ანალიზით, ირკვევა ქვის გუმბათოვანი ეკლესიების არქიტექტურის გენეზისი, მისი წარმოშობის ეროვნული ნიადაგი და განვითარების ისტორია საქართველოში; გარეჯის უდაბნოში ქართული ეკლესიის ჩამოყალიბებისა და განვითარების პროცესში ორი მთავარი არქიტექტურული ფორმა იქცევა ყურადღებას — ეკლესიის საკურთხეველი და გუმბათი. ეკლესიის ამ ორი ფორმის თანდათანობითი განვითარება დასტურდება გარეჯისავე მასალებით" [63, გვ. 17] და ა.შ. როგორც მისი არაერთი ნაშრომიდან და თუნდაც ამ უკანასკნელი ციტატით ირკვევა, გ. გაფრინდაშვილის აზრით საქართველოში და, კერძოდ, გარეჯის მრავალმთაში არა მხოლოდ ჯვარ-გუმბათიანი ეკლესიების ხუროთმოძღვრულ სახეს ეყრებოდა საფუძველი, არამედ ზოგადად, ქრისტიანული ტაძრების სივრცობრივ-გეგმარებითი პრინციპების ჩამოყალიბება ხდებოდა. მაგალითად, ამ შემოქმედებითი ძიების შედეგად მიიჩნევს იგი ქართული წინაქრისტიანული ხანის სალოცავი ნიშების გადმოღებას ქვაბ-სამლოცველოებში და მათ ტრანსფორმაციას ქრისტიანული ეკლესიების უმთავრეს ატრიბუტად, საკურთხეველად. მისი თეორიის მიხედვით, ამ ევოლუციას გარეჯის ეკლესია-სამლოცველოებში შედეგი საფეხურები გაუვლია: სასანთლე ნიში, ნიში-საკურთხეველი, ღრმა საკურთხეველი [63, გვ. 18]. შესაბამისად, ეს ძეგლები ამ ნიშნის მიხედვითაც სხვადასხვა ხანით თარიღდება (IV—VII სს).

პატივცემული მკვლევარი იმდენად დარწმუნებულია ქართული ეკლესიების ადგილობრივ ნიადაგზე გენეზისისა და ევოლუციის ამგვარად გააზრების მართებულობაში, რომ ზემოთ ნარმოდგენილ არგუმენტებს ბ-ნი გ. ჩუბინაშვილის მიერ ქართული გუმბათიანი ტაძრების კომპოზიციური თავისებურებების შესახებ გამოთქმული ერთ-ერთი დებულების თვალნათლივ დადასტურებად მიიჩნევს [328, გვ. 5]. გ. გაფრინდაშვილის მიხედვით, გ. ჩუბინაშვილს ქართული გუმბათიანი ტაძრების წარმოშობის, მათი კომპოზიციის ჩამოყალიბების რამის ერთადერთ საფუძვლად და პროტოტიპად ქართული ხალხური საცხოვრებელი დარბაზი და მისი გვირგვინული გადახურვა მიაჩნდა. თუ როგორ ესმის გ. გაფრინდაშვილს აღნიშნული კონცეფცია, კარგად ჩანს ამ დებულების მისეულ ინტერპრეტაციაში: "გუმბათის თავდაპირველად წარმოქმნისა და ჩამოყალიბების საფუძველია უძველესი ქართული საცხოვრისის — დარბაზის ძირითადი არქიტექტურული ფორმა, ერდოიანი გვირგვინი, რომელიც გუმბათოვანი მოცულობით ხურავს საცხოვრისის ინტერიერს" [63, გვ. 18].

ბ-ნი გ. ჩუბინაშვილის ნააზრევს სწორედ ასეთ პლანში წარმოდგენა აძლევს პატივცემულ მკვლევარს იმის საფუძველს, რომ გარეჯის მრავალმთაში მიკვლეული, ჭერში გამოკვეთილი სხვადასხვა ფორმის მოცულობებითა და უყელო გუმბათების იმიტაციებით გაფორმებული, ზემოთ ნარმოდგენილი ქვაბ-ეკლესიები, ხალხური გვირგვინიანი დარბაზებიდან კეის მონუმენტურ, ჯვარ-გუმბათიანი ეკლესიებისკენ გარდამავალ, სხვადასხვა საფეხურის შუალედურ ძეგლებად მიიჩნის [63, გვ. 18]. მისი აზრით აღნიშნული, უყელო გუმბათიანი კლდის ეკლესიები ნინ უსწრებენ მონუმენტურ, ყელიან-გუმბათიან ტაძრებს და შემდეგ გვერიდგვერდ ვითარდებიან [328, გვ. 15].

უნდა ითქვას, რომ აღნიშნულ მოსაზრებას იმის თაობაზე, თითქოსდა დავით გარეჯის გუმბათის მინაბაძიანი კლდის ეკლესიები ქართული გუმბათიანი ტაძრების ხუროთმოძღვრული სახის ფორმირების გზაზე შექმნილ შუალედურ ვარიაციებს წარმოადგენს, გ. ჩუბინაშვილის ზემოთაღნიშნული გამონათქვამის დადასტურებად მიიჩნევენ აგრეთვე ქართული ხუროთმოძღვრების ცნობილი მკვლევარები, ბ-ნები ლ. სუმბაძე [406, გვ. 258-259] და ნ. ჩუბინაშვილი [431, გვ. 108].

ფუქრობთ, რომ გ. ჩუბინაშვილის ნააზრევის ასეთი ინტერპრეტაცია ღვაწლმოსილი მკვლევარის გამონათქვამის არსში არცთუ ღრმად ჩანვდომის შედეგია. როდესაც გ. ჩუბინაშვილი თავის ნაშრომებში [236; 427; 423] იმ როლზე საუბრობდა, რაც ადგილობრივი დარბაზული საცხოვრებლების გვირგვინულად გადახურვის ტრადიციამ შეასრულა ქართული გუმბათიანი ეკლესიების მხატვრულ-სტილისტური თავისებურებების ჩამოყალიბებაში, იგი სულაც არ გულისხმობდა იმას, რომ პირველი ქართული გუმბათიანი ეკლესიების მშენებელთათვის საზღვარგარეთის ქრისტიანულ სამყაროში ჯერ კიდევ ერთი საუკუნით ადრე გავრცელებული, ტიპოლოგიურად მრავალფეროვანი, მაგრამ ზოგადი სტრუქტურით ანალოგიური ტაძრების არსებობა ცნობილი არ იყო და ჩვენი ხუროთმოძღვრები დარბაზული საცხოვრებლების ელემენტების დასესხებით* თავიდან ქმნიდნენ გუმბათიანი ეკლესიების კონსტრუქციულ-სტილისტურ კონცეფციას. თუკი ჩვენი მხრივ სწორედ ვფასებთ გ. ჩუბინაშვილის ნააზრევს, მას აღნიშნული გამონათქვამით მხოლოდ იმის თქმა სურდა, რომ ეყრდნობოდნენ რა გუმბათის მსგავსი სივრცით გადახურული კვადრატული გეგმის საცხოვრებლების მრავალსაუკუნოვან ადგილობრივ ტრადიციას, ქართველ ხუროთმოძღვართათვის და მათ დამკვეთთათვის ფსიქოლოგიურად მეტად ახლობელი და მისაღები იყო გუმბათიანი ტაძრის ტიპი და ამ თემის ვარიაციების დამუშავებას გაცილებით მეტი ინტერესითა და შემოქმედებითად უდგებოდნენ, ვიდრე დანარჩენ მიმართულებებს (მაგალითად, ბაზილიკებს) [423, გვ. 203]. სწორედ ასეთი ვითარების

* პროფ. ლ. სუმბაძე სწორედ ამ ტერმინს, "დასესხებას" იყენებს, როდესაც ეთანხმება გვირგვინული გადახურვების ქართული ეკლესიების გუმბათებად ტრანსფორმაციის თეორიას [406, გვ. 258].

ფონზე ჩამოყალიბდა ქართული გუმბათიანი ეკლესიების განუშემორებელი, თავისთავადი მხატვრული სახე.

აღნიშნული არგუმენტებიდან გამომდინარე, ჩვენ ვერ გავიზარებთ მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც დაახლოებით 3 ასწლეულის განმავლობაში, IV—VII სს-ში, გარეჯის მრავალმთაში ინტენსიური შემოქმედებითი მუშაობა მიმდინარეობდა დარბაზული საცხოვრებლების გვირგვინული გადახურვების მოტივებზე დაყრდნობით ჯვარ-გუმბათიანი ტაძრების კომპოზიციის შესაქმნელად და რომ ჩამოთვლილი ქვაბ-ეკლესიები ამ თემის განვითარების სხვადასხვა საფეხურთან დაკავშირებულ, გარდამავალ ნიმუშებს წარმოადგენს.

გარეჯის მრავალმთის ჩამოთვლილ კლდის ეკლესიათა აღნიშნული დათარიღებაც ამ ჰიპოთეზასთანაა მისადაგებული და უთუოდ იმ ლოგიკიდან გამომდინარეობს, რომ საბოლოო ფორმის ძიების ამსახველი ეს ნიმუშები ქრონოლოგიურად აუცილებლად უნდა უსწრებდნენ წინ საქართველოში სრულყოფილი ხუროთმოძღვრული სახის მქონე პირველი გუმბათიანი ტაძრების შექმნის ხანას, VI—VII სს-ს (შომოღვიმის იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია, ძველი გავაზი, ნინოწმინდა — VI ს, მცხეთის ჯვარი — VII ს და სხვ.) [236; 47 და სხვ.].

რამდენადმე უფრო გაუგებარია, თუ როგორ განსაზღვრავს ნიკ. გ. ფაფრინდაშვილი გარეჯის მრავალმთაში გუმბათიანი ტაძრების თემის დამუშავების ხანგრძლივობას, რატომ იღებს ამ ძიების დანების ხანად მაინცდამაინც IV ს-ს ან ასეთი სიზუსტით როგორ მიუჩენს ადგილს დროის აღნიშნულ დიპაზონში (IV—VII სს) თითოეულ განხილულ ეკლესიას: ამ საკითხებზე მსჯელობისას ავტორი ძეგლების ხუროთმოძღვრულ-სტილისტური ანალიზიდან გამომდინარე არგუმენტებს პრაქტიკულად არ წარმოგვიდგენს [63; 69; 328]. როგორც ჩანს, მკვლევარმა მიიჩნია, რომ ვინაიდან VI ს-ში საქართველოში უკვე იგებოდა საკმაოდ ჩამოყალიბებული გეგმარების ჯვარ-გუმბათიანი ტაძრები (მაგალითად, ერელაანთ საყდარი, იდლეის "ნათლისმცემელი", შიომღვიმე [426; 47, გვ. 28, 100-101]), ამ თემის ევოლუციას ასეთ კომპოზიციურ სრულყოფამდე ერთი საუკუნე არ ეყოფოდა. ამის საფუძველზე მან გარეჯის მრავალმთაში გუმბათიანი ეკლესიების ფორმის ძიების საფარადო ხანგრძლივობა მაქსიმალურად გაზარდა და პირველი, ჩანასახოვანი ფორმის გუმბათიანი ეკლესიების გამოკვეთა უკვე IV ს-ში ჩათვალა შესაძლებლად. ასეთ ადრეულ დათარიღებას ალბათ იმ გარემოებამაც შეუწყო ხელი, რომ, როგორც აღვნიშნეთ, ამ ჰიპოთეზის ავტორის აზრით, გარეჯის მრავალმთაში გუმბათების პარალელურად საკურთხეველის ფორმათა ძიებაც მიმდინარეობდა, ხოლო ქართულ ტაძრებს რომ V საუკუნეშივე სავსებით სრულყოფილი სახის საკურთხეველები გააჩნდათ, საყოველთაოდ ცნობილი ფაქტია.

თუ ჩვენ სწორედ ამოვიცანით გარეჯის მრავალმთის გუმბათის იმიტაციის მქონე, გ. ფაფრინდაშვილის მიერ უადრესად და უგვიანესად მიჩნეული ქვაბ-ეკლესიების დათარიღების მოტივები, ამ რიგის დანარჩენი ეკლესიების ქრონოლოგიის მისეული განსაზღვრაც გასაგები გახდება: ისინი ეკლესიის აღნიშნული კომპონენტების ფორმების სირთულეს-და მიხედვით, ევოლუციის შემოთავაზებულ პრინციპებთან მისადაგებითაა დათარიღებული, დროის მოცემულ მონაკვეთში (IV—VII სს) გეგმაზომიერი განლაგებით (მარტივი — IV ს, საშუალო — V ს, რთული — VI ს).

აი, ასეთი მსჯელობის ნაყოფად გვეჩვენება მოსაზრება IV—V სს-ში გარეჯის მრავალმთაში კლდეში ნაკვეთი უდაბნოებისა და "პროტო-ეკლესიების" (გ. ფაფრინდაშვილის მიერ უკანასკნელ ნლებში შემუშავებული ტერმინი) გავრცელების შესახებ.

რადგანაც გუმბათის მსგავსი მინაბაძიანი კლდეში ნაკვეთი ეკლესიები, იშვიათი გამონაკლისის გარდა* საქართველოს სხვა რეგიონებში არ გვხვდება, ვნახოთ ქრონოლოგიის დაზუსტების თვალსაზრისით რა შედეგს მოგვცემს მათი და ადრე ბიზანტიური სამყაროს ქვეყნებში დადასტურებული ტიპოლოგიურად მსგავსი ძეგლების შედარებითი ანალიზი.

* მაგ. სამსარის ქვაბოვანი ეკლესია ჯავახეთში [265, გვ. 67-68] (ტაბ. 109).

ერთი შეხედვით, ამ ეპოქის აღმოსავლურ-ქრისტიანულ კლდეში ნაკვეთი სამონასტრო კომპლექსთაგან, როგორც ზოგადი სტრუქტურით, ისე ქვაბ-ეკლესიათა დეტალური დამუშავებით, გარეჯის მრავალმთის უდაბნოებთან ყველაზე ახლოს კაბადოკიის გამოქვაბული მონასტრები დგას. ასეთი მსგავსება არც არის გასაკვირი, თუნდაც ამ რეგიონთა ერთმანეთთან შედარებით გეოგრაფიული სიახლოვის გამო, მით უფრო, რომ იმხანად სამონასტრო მოღვაწეობით გამოირჩეულ ამ ორ პროვინციას შორის მჭიდრო კულტურულ-პოლიტიკური კავშირი ისტორიული დოკუმენტებით სავსებით დასაბუთებულია [7; 121; 203]. ვნახოთ, რამდენად ორგანულად ენათესავება ერთმანეთს აღნიშნულ რეგიონთა სამონასტრო ცენტრები, რა საერთო თუ განმასხვავებელი ნიშან-თვისებებით ხასიათდება მათი შემადგენელი სათავსების ხუროთმოძღვრულ-სტილისტური გადაწყვეტა.

კაბადოკიისა და გარეჯის სამონასტრო კომპლექსთა შორის განსხვავება, უპირველეს ყოვლისა მონასტრების კომპოზიციური ცენტრების კომპონენტთა ურთიერთკავშირითაა გამოხატული. კაბადოკიის გამოქვაბული მონასტრების ცენტრალური ნაწილებისთვის, მეტად დამახასიათებელი იყო მოზრდილი ვესტიბულების და ნართექსების მოწყობა მთავარი ეკლესიის სხვადასხვა მხარეს (გამომდინარე კლდის მასივის ორიენტაციიდან), ძირითადად ეკლესიის დასავლეთით ან სამხრეთით. ამ ვესტიბულების გავლით არა მხოლოდ ეკლესიაში გვხვდებით, არამედ მის სხვადასხვა მხარეს გამოკვეთილ სხვა მნიშვნელოვან, საერთო დანიშნულების გამოქვაბულ სათავსებშიც (სატრაპეზო, საკრებულო და სხვ.) [548, გვ. 18-24, სურ. 5, 14, 15]. ამის გარდა, ამ მონასტრებში ხშირად გვხვდება კლდის ზედაპირისკენ ცალი მხარით გახსნილი თავისებური შიდა ეზოები, რომელთა გარშემოცაა გამოკვეთილი ეკლესიები, ვესტიბულები, საკრებულოები, წინამძღვრის ოთახი და სხვა მნიშვნელოვანი სათავსები [548, სურ. 7].* მონასტრის ეკლესიებისა და ცენტრალური სათავსების ვესტიბულებისა თუ ღია ეზოების გარშემო განლაგება სრულიად უცხოა გარეჯის მრავალმთის უდაბნოებისათვის. ამ მოტივის აქ სულ სხვა, ადგილობრივ ხუროთმოძღვრულ ტრადიციებზე დამყარებული სტრუქტურა ენაცვლება.

გარეჯის კლდეში ნაკვეთი სამონასტრო ანსამბლების სტრუქტურაში ადრეული პერიოდიდანვე შეინიშნება შემდეგი ტენდენცია: ამ უდაბნოთა როგორც მნიშვნელობითი, ისე კომპოზიციური ცენტრია მთავარი ეკლესია, რომლის აღმოსავლეთ-დასავლეთი ღერძი თითქმის ყოველთვის კლდოვანი ფლატის პარალელურია [424, სურ. 51, 81, 96, 123]. მათში ერთადერთი შესასვლელი სამხრეთიდანაა, უმეტეს შემთხვევაში პორტიკის ან ნართექსის ტიპის სათავსის გავლით. მიუხედავად იმისა, რომ ამჟამად ეს კარიბჭეები უფრო ხშირად დაზიანებულია, ვფიქრობთ მათ უმრავლესობას ეკლესიის დარად, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ღერძზე ნაგრძელებული ფორმა ექნებოდა, აღმოსავლეთ კედელში აფსიდის ან სხვა ფორმის სალოცავი ნიშები ჰქონდა ამოკვეთილი, სამხრეთის კედელი კი კლდის ზედაპირზე ხშირად სვეტნარის სახით იხსნებოდა. გვხვდება ეკლესიასა და კარიბჭეს შორის კიდევ ერთი, დამატებითი "ვესტიბულის" მაგალითებიც [424, გვ. 21, 24-27, სურ. 81, 63; 93, ნახ. 42, 44, 45]. სხვა ქვაბ-სენაკებთან კავშირი მხოლოდ კარიბჭიდან ხორციელდებოდა. ამრიგად, გარეჯის ქვაბოვან მონასტერთა ცენტრალურ, ეკლესიან ჯგუფებში ადრეული შუა საუკუნეებიდანვე პრიორიტეტი ენიჭებოდა ქართული ტრადიციული ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთ უმთავრეს გეგმარებით პრინციპს: ძირითადი დარბაზისა და კარიბჭის (დერეფნის) ერთმანეთის მიმდევრობით, გრძივ ღერძზე (ამ შემთხვევაში კლდის სიღრმეში) შედარებით მარტივად განლაგებას** [406, გვ. 12-14].

* ეს ხუროთმოძღვრული თემა, შესაძლოა ძველი ირანული სამყაროსთვის, განსაკუთრებით პართული ხანისთვის დამახასიათებელი "ლივანიანი სახლების" ტრადიციის გამოძახილი იყოს [262, გვ. 61-63].

** გარეჯის მრავალმთაში მეტად იშვიათად გვხვდება სხვაგვარად ორიენტირებული კლდის ეკლესიებიც, მაგ., კლდის სიღრმისკენაა ორიენტირებული საკურთხეველი ლავრის ილარიან ქართველის ფილიალის ეკლესიაში (VIII—IX სს მიჯნა) [424, სურ. 56]; საკურთხეველი კლდის ზედაპირისკენაა

ადრე და განვითარებულ ბიზანტიურ ხანაში, კაბადოკიის გამოქვაბულ მონასტრებში არცთუ იშვიათი იყო ეკლესიების შესასვლელების მიმდებარე კლდის მასივების გაფორმება რელიეფური, მხატვრული მოტივებით. პილასტრების, კოლონების, ყრუ თაღების, ფრიზების და სხვა პლასტიკური ელემენტების გამოყენებით, იქმნებოდა ქვის მონუმენტური ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი ფასადების იმიტაცია [548, გვ. 114-116, სურ. 8-10, 583].

გარეჯის მრავალმთის ქვაბოვან მონასტრებში, ფასადების მსგავსი ხერხებით გაფორმების მაგალითები ჯერ-ჯერობით დადასტურებული არ არის. მიუხედავად იმისა, რომ განსხვავებით კაბადოკიის შედარებით მკვერი ქანებში, ტუფებით მონასტრებისაგან გარეჯის კომპლექსების საფასადო ნაწილების აბსოლუტური უმრავლესობა ამჟამად დაღუპულია, შემორჩენილი ნიმუშები იმაზე მეტყველებს, რომ ფასადების გაფორმება აქ შესასვლელების მცირედ პლასტიკურ აქცენტირებას არ გაცდენია. მაგალითად, მოსალოდნელია, რომ გარეჯის კლდის ეკლესიებში შესასვლელები კარიბჭეთა მარტივი მოხაზულობის თაღედებით იქნებოდა ხაზგასმული, მსგავსად ბერების სერის ერთ-ერთი კომპლექსისა [63, ფოტო 1 გარეკანზე].

საკმაოდ ძუნწი და ლაკონური გარეჯის მრავალმთის გამოქვაბული მონასტრების ინტერიერების მორთულობაც. კაბადოკიის რიგი კომპლექსების ("კარანლიკ კალე", "აინალუ ქილისა" და სხვ. ტაბ. 127) [548, სურ. 6, 16, 17] მსგავსად, რელიეფური, გომეტრიული სახეებით მდიდრულად შემკულ ეკლესიებს და სხვა მნიშვნელოვან სათავსებს გარეჯში ვერ ვხვდებით. ინტერიერთა პლასტიკური გაფორმება აქ ქართული ქვის ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი საბჯენ-სართავი თაღების, გუმბათების კონსტრუქციების და ზოგიერთი სხვა, ისედაც სადა მხატვრული ელემენტის სქემატურ იმიტაციას არ სცილდება. ეს გარემოებაც, ერთი მხრივ, ალბათ გარეჯის კლდის მასივების ნაკლებად მკვერივი გეოლოგიური აგებულებითაა გამოწვეული, მაგრამ ისიც საგულისხმოა, რომ გარეჯის გამოქვაბულ-მონასტრთა შემოქმედები ადრეული შუა საუკუნეებიდანვე, მათი მოწესგებრივი მრწამსიდან და ქართული ხუროთმოძღვრებისათვის ტრადიციული ესთეტიკური პრინციპებიდან გამომდინარე, თავს იკავებდნენ ეკლესია-სენაკების ექსტერიერებისა თუ ინტერიერების უხვად დეკორირებისაგან.

გარეჯის მრავალმთისა და კაბადოკიის ქვაბოვანი მონასტრების ტიპოლოგიური სიახლოვე ძირითადად კლდის ეკლესიათა მნიშვნელოვანი ნაწილის მსგავსი სივრცულ-გეგმური გადან-ყვეტით გამოიხატება. კაბადოკიის მონასტრებშიც საკმაოდ ყოფილა გავრცელებული მარტივი დარბაზული და თავისუფალი ჯვრის გეგმის ეკლესიები, ე. ი. გარეჯის მრავალმთაში ჩვენთვის ცნობილი კლდის ეკლესიების ორივე სახეობა*.

ჩვენი ამჟამინდელი განხილვის საგანი, თავისუფალი ჯვრის გეგმის ეკლესიები კაბადოკიის ქვაბოვან მონასტრებში რამდენიმე ვარიანტითაა წარმოდგენილი. ისევე როგორც გარეჯის უდაბნოებში, იქ გვხვდება მარტივი ჯვრის გეგმის ეკლესიები, რომელთა ცენტრალური სივრცეების ჭერები კამარების ან გუმბათების მიწაბაძებს წარმოადგენს [548, გვ. 46, 62, 106-113; 583, გვ. 44-49; 572, გვ. 76-80]. გარდა ამისა, კაბადოკიის ქვაბოვან უდაბნოებში საკმაოდ გავრცელებული ყოფილა ჯვრის გეგმის ეკლესიები სრულიად ბრტყელი გადახურვების იმიტაციებით [548, გვ. 89, 108, სურ. 14], რაც გარეჯის მრავალმთისთვის უცხოა.

ორიგენტირებული ბერების სერის ერთ-ერთ ეკლესიაში [63, გვ. 29] და სხვ. ასეთი შემთხვევები უფრო ხშირად დამახასიათებელია სამონასტრო მოძრაობის ადრეული ეტაპის უდაბნოებისათვის, ხოლო დანყვბული IX—X სს-დან, ეკლესიების ღერძის კლდის ზედაპირის მიმართ პარალელურობა თითქმის კანონიკური ხდება.

გარდა აღნიშნულისა, კაბადოკიის ქვაბოვან მონასტრებში გვხვდება გარეჯის უდაბნოთათვის სრულიად უცნობი ტიპის ტაძრებიც: კლდეში ნაკვეთი სამნავიანი ბაზილიკები, ტრიკონქები, განიკამარანი ბაზილიკები, ჩანერილი ჯვრის ტიპის ეკლესიები [583; 509; 548].

ამ რიგის ეკლესიები თითოეულ რეგიონში დაახ. ერთი და იგივე ზომისაა (ცენტრალური კუბადრატის გვერდები უფრო ხშირად 3—4 მ-ია). როგორც კაბადოკიის, ისე გარეჯის აღნიშნული ტიპის ეკლესიის მკლავები ცენტრალური სივრციდან სამ მხარეს გამოკაფულ, კამარებით გადახურულ, სწორკუთხა გეგმის ნიშებს წარმოადგენს, ხოლო აღმოსავლეთის მკლავები ნახევარწრიული ან ნალისებრი გეგმის აფსიდებით მთავრდება. ორივე რეგიონის უდაბნოებში, ჯვრის გეგმის ეკლესიათა ცენტრალური კუბადრატების ბრტყელი გადახურვების პარალელურად, გვხვდება ჭერებში გამოკვეთილი გუმბათისებრი სივრცის რამდენიმე ძირითადი ფორმა: ნახევარსფეროს, ნაკვეთილი კონუსის, კონუსის, ნაკვეთილი პირამიდის ან პირამიდის პროპორციულად სხვადასხვა ვარიაციები [63, გვ. 22-30; ნახ. 42, 44-46; 548, სურ. 14-17; 583, ნახ. 20-24]. (ტაბ. 125:2). გარეჯაშიც და კაბადოკიაშიც, არცთუ იშვიათია ქვის ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი, გუმბათქვეშა კუბადრატიდან გუმბათზე გადაწყვანი კონსტრუქციების იმიტაციები [328, ნახ. 23-26; 548, სურ. 16-17].

კაბადოკიისა და გარეჯის ამ რიგის კლდის ეკლესიები, სტილისტური ნიშნებით ერთმანეთისგან რამდენადმე მაინც განსხვავდება. მაგალითად, კაბადოკიის ჯვარ-გუმბათიან ეკლესიებში ჯვრის მკლავები, გეგმაში თითქმის ყოველთვის გაცილებით ნაგრძელბეულია, ვიდრე ეს გარეჯის ამავე ტიპის ეკლესიებშია, სადაც ჯვრის მკლავებს ხშირად ოდნავ შეღრმავებული ნიშების სახე აქვს. აქ განსაკუთრებით "ატროფირებული" ხოლმე აღმოსავლეთის მკლავები და ცენტრალური კუბადრატები, არცთუ იშვიათად, პირდაპირ საკურთხეველის აფსიდს უერთდება, მაშინ როდესაც კაბადოკიის ეკლესიებში აღმოსავლეთის მკლავებიც დანარჩენზე არანაკლები სიგრძისაა. კაბადოკიის ჯვარ-გუმბათიან ეკლესიებს მეტად მკვეთრი ნალისებრი მოხაზულობის აფსიდის გეგმები და კონქის თალები ახასიათებთ, რაც გარეჯის ეკლესიებისთვის არცთუ ტიპიურია.

ამ რეგიონთა "ჯვარ-გუმბათიან" კლდის ეკლესიებს შორის განმასხვავებელი ნიშნების ჩამოთვლა კიდევ შეიძლება, მაგრამ ერთი რამ ისედაც ცხადია: მათ გვემარებოდა და სივრცულ აღნაგობაში, საერთო პრინციპები და მონათესავე მოტივები გაცილებით ჭარბობს ამ ლოკალურ მახასიათებლებს.

ამრიგად, უნდა ვივარაუდოთ, რომ გარეჯის მრავალშემოსა და კაბადოკიის ქვაბოვან მონასტრებში ჯვრის გეგმის ეკლესიების ტიპოლოგიური თანხვედრა ამ თემის ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად დამუშავების შედეგი კი არ არის, არამედ აღმოსავლური ქრისტიანული მონასტრების ამ მოწინავე რეგიონთა შორის მჭიდრო კულტურული ურთიერთობის ნაყოფია.

ჯვრის გეგმის თითოეული კლდის ეკლესიის ზედმიწევნით ზუსტად დათარიღება, კაბადოკიის გამოქვაბული მონასტრების მკვლევარ საზღვარგარეთელ ხელოვნებათმცოდნეებსაც უჭირთ. ამ ტიპის ქვის ეკლესიები, მართალია ჯერ კიდევ V ს-ის დასაწყისში იგებოდა კაბადოკიაში, მაგრამ ისინი, წმ. გრიგოლ ნიზანელის ცნობით, ისევე როგორც მთელ ადრეულ ქრისტიანულ სამყაროში, თავდაპირველად მხოლოდ მარტირიუმებად გამოიყენებოდა [589, გვ. 540]. ამ ტიპის უადრესი მარტირიუმების საკურთხეველები ჯვრის მკლავების გადაკვეთაზე იყო მოწყობილი და მხოლოდ V—VI სს-ში, მაშინ როდესაც ეს ფორმა ჩვეულებრივ ეკლესიებშიც იქნა გამოყენებული, საკურთხეველი აღმოსავლეთის მკლავის ბოლოში გადაადგილდა [509, გვ. 62]. კაბადოკიის გამოქვაბული მონასტრების ხუროთმოძღვრებაში, ეს თემა უკვე რეგულარული ღვთისმსახურებისათვის გამიზნული ეკლესიების სახითაა წარმოდგენილი და ქვის პროტოტიპებისაგან განსხვავებით, მთელი რიგი ტიპოლოგიური თავისებურებებით ხასიათდება (დარბაზისა და მკლავების შემცირებული ზომა, არაპროპორციულად გაზრდილი საკურთხეველის ფართი და სხვ.). ამრიგად, კაბადოკიის ამ რიგის გამოქვაბული ეკლესიები (როგორც ბრტყელჭერიანი, ისე გუმბათის იმიტაციებით შემკულნი), ჯვრის გეგმის ეკლესიათა თემის საკმაოდ ტრანსფორმირებულ რეფლექციას განასახიერებენ და, ამდენად, ქვის პროტოტიპების უადრეს ნიმუშებისა და მათი შექმნის ეპოქებს შორის გარკვეული

ინტერვალი უნდა ვიგულისხმოთ. კონკრეტულად რა ქრონოლოგიური შუალედი ამორებს თითოეულ ჯერის გეგმის ქვაბ-ეკლესიას V ს-სგან, ძნელი სათქმელია, მაგრამ მთელ რიგ ხუროთმოძღვრულ დეტალებზე დაყრდნობით, მათი ზოგიერთი ადრეული ნიმუშის რამდენადმე ზუსტად დათარიღება მაინც მოხერხდა. მაგალითად: "გიორგის" №27 კაპელა ჯერის გეგმის ეკლესიას წარმოადგენს, ჭერზე სიმბოლურად (გადამყვანი კონსტრუქციების გარეშე) გამოკვეთილი გუმბათის იმიტაციით. ამ ეკლესიას გააჩნია რელიეფური დეკორით გაფორმებული ფასადი, რომლის მოტივები სტილისტური ნიშნებით მეტად ახლოს დგას ამავე რეგიონის VII ს-ით დათარიღებულ, კლდეში ნაკვეთი სამნავიანი ბაზილიკის, "ქარანლიკ ქილისაჲ" კარიბჭის ფასადთან [548, გვ. 108, სურ. 10, 16-17].

ზოგიერთი მეცნიერი ფიქრობს, რომ გუმბათის იმიტაციებით შემკული კაბადოკიური კლდის ეკლესიების სხვა უადრესი ნიმუშების გამოკვეთაც დაახლოებით. ამ ეპოქაში უნდა მომხდარიყო, თუმცა, ქვაბ-ეკლესიათა ამ ტიპის რეგიონში მასობრივად გავრცელებას მრავალი მკვლევარი უფრო VIII—IX სს-ში ვარაუდობს [549, გვ. 95; 548, გვ. 107; 572].

კიდევ უფრო გვიანდელი ხანით, IX—X სს-ით ათარიღებენ ცნობილი საზღვარგარეთელი ხელოვნებათმცოდნეები კაბადოკიის კლდეში ნაკვეთი ჯვარ-გუმბათიან ეკლესიებს, რომელთა ჭერები გუმბათის გარდა ცენტრალური კვადრატისგან გუმბათზე გადამყვანი კონსტრუქციების იმიტაციებითაცაა შემკული [548, გვ. 112; 583, გვ. 51-52].

ამრიგად, გარეჯის მრავალმთის თავისუფალი ჯერის ტიპის აღნიშნულ კლდის ეკლესიებთან ტიპოლოგიურად და სტილისტურად საკმაოდ ახლოს მდგომი ძეგლების, კაბადოკიის ქვაბოვანი ეკლესიების შექმნის ქრონოლოგიურ დიაპაზონად, საზღვარგარეთულ სამეცნიერო წრეებში დღესდღეობით VII—X სს-ია მიჩნეული.

თუკი ადრეობიზანტიური ქრისტიანული კულტურის ინტერნაციონალურ ხასიათს და გეოგრაფიულ ფაქტორს (აღმოსავლური ქრისტიანული მონასტიციზმის აღიარებული ცენტრებიდან დაშორებას) გავითვალისწინებთ, გარეჯის ამ რიგის ეკლესიათაგან უადრესების შექმნის თარიღად, ძნელად რომ VII ს-ზე ადრეული ხანა ვიგულისხმოთ. ნინაალმდე შემთხვევაში მოვლენათა ასეთი განვითარება უნდა დავუშვათ: ამ ტიპის ეკლესიათა გენეზისი სწორედ გარეჯის უდაბნოებში მოხდა და შემდგომ საუკუნეებში დაიწყო მისი გავრცელება ნინა აზიური მონასტიციზმის ერთ-ერთ მონინავე რეგიონში, კაბადოკიაში; იქ ამ სტილმა განსაცვიფრებელ სრულყოფას მიაღწია (გავიხსენოთ კლდეში ნაკვეთი ტრიკონქები, ჩანერილი ჯერის ტიპის გუმბათიანი ტაძრები), ხოლო თვით გარეჯის მრავალმთაში კლდის ძეგლთა ხუროთმოძღვრები, რატომღაც მათი ერთეული, შედარებით მარტივი ნიმუშების შექმნას დასჯერდნენ და გუმბათიანი ქვაბ-ეკლესიების თემის შემდგომ განვითარებაზე რატომღაც უარი თქვეს (ეს მაშინ, როდესაც ქვის ხუროთმოძღვრებაში გუმბათიანი ტაძრების თემა მთელი საქართველოს მასშტაბით, ამ ეპოქიდან დაწყებული განვითარებული შუა საუკუნეების ჩათვლით, სულ უფრო მეტ პრიორიტეტულობას იძენდა).

გაცილებით მისაღებად გვეჩვენება შემდეგი ვერსია: გარეჯის მრავალმთაში აღნიშნული ტიპის კლდის ეკლესიების თემა, ბიზანტიური სამყაროს ქვაბოვან მონასტრებში მეტად გავრცელებული ზოგადი სტილის ლოკალურ, ადგილობრივ ვარიაციას უნდა წარმოადგენდეს. შესაძლოა, ჩვენში იმ დროისთვის მეტად გავრცელებული, თავისუფალი ჯერის გეგმის ქვის ეკლესიების კლდეში ნაკვეთი მინაბაძების შექმნის იდეა, აღნიშნული სამონაზვნო ცენტრებიდან ადგილმონაცვებული ქართველი თუ სხვა ეროვნების ბერ-მონაზვნების მოღვაწეობასაც უკავშირდებოდეს*.

* ნიშანდობლივია, რომ გარეჯის მრავალმთის ამ სტილის ეკლესიებით ყველაზე მდიდარი კომპლექსის, საბერეგის ეკლდის მხატვრობისა და ფრესკული წარწერების ანალიზის საფუძველზე, ზოგიერთი ქართველი მკვლევარი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ კომპლექსის შემადგენელი აღნიშნული ტიპის ეკლესიების შექმნაში და მოხატვაში, სწორედ მცირე აზიის სამონასტრო ცენტრებიდან IX—X სს-ში მომდინარე კულტურული ტალღის გავლენა იგრძნობა [203, გვ. 122].

ამასთან, ჩვენ გამოვრიცხავთ წინა აზიური ქრისტიანული ცენტრებიდან აღნიშნული ტიპის ეკლესიების ქართულ სინამდვილეში მექანიკური გადმოღების, საზღვარგარეთული ქვაბოვანი მოდულების სრული კოპირების შესაძლებლობას. ისევე, როგორც ქვის ეკლესიათმშენებლობაში, ქართულ კლდის ხუროთმოძღვრებაშიც ჩვეულებრივი მოვლენა იქნებოდა უადრესი, მონინავე ქრისტიანული ტრადიციების ქვეყნების ნიაღში შემუშავებული ქვაბოვანი ტაძრების ზოგადი გეგმარებითი სქემების შეთვისება, მაგრამ ამ ეტალონებმა ადგილობრივი ტრადიციების, ისტორიული ვითარებისა და ეროვნული ესთეტიკური პრინციპების ზეგავლენით, ალბათ საფუძვლიანი ტრანსფორმაცია განიცადა და განუშეორებელი, ეროვნული სახე შეიძინა.

გარეჯის მრავალმთის ჯვარ-გუმბათიანი კლდის ეკლესიებიც, მეტ-ნაკლებად ან თვალში საცემად განსხვავდება კაბადოკიური ანალოგიებისაგან, ამასთან, რაც უფრო მკვეთრად ჩამოყალიბებული, თვითმყოფადი მხატვრულ-სტილისტური ნიშნებითაა აღბეჭდილი ძეგლების ესა თუ ის ნყება, მით უფრო ხანგრძლივი ქრონოლოგიური ინტერვალი უნდა ვივარაუდოთ მათსა და წინააზიურ პროტოტიპებს შორის*.

საკითხების ამგვარად გააზრებიდან გამომდინარე, გარეჯის მრავალმთაში პირველი თავისუფალი ჯვრის გეგმისა თუ გუმბათის იმიტაციებით შემკული ეკლესიების კვეთის ხანად VII საუკუნის მიჩნევა თეორიულადაც კი მეტად სათუაა. მით უმეტეს, ასეთი ადრეული ხანით ვერ დავათარილებთ ამ რიგის ეკლესიათა იმ ნაწილს, რომელთა გეგმარებაშიც ლოკალური სტილისტური ნიშნების სიჭარბე სახეზეა (მაგალითად, საბერეების ჯვარ-გუმბათიან ეკლესიებს).

გარეჯის მრავალმთის აღნიშნული ტიპის კლდის ეკლესიათა დათარიღების საქმეში, მნიშვნელოვნად წინგადადგმულ ნაბიჯს წარმოადგენდა ამ საკითხზე პროფესორ დ. თუმანიშვილის მიერ დაახლოებით 2 ათეული წლის წინ გამოთქმული, (სამწუხაროდ, დღემდე გამოუქვეყნებელი) მოსაზრებანი [11]. მკვლევარმა, გარეჯის ერთ-ერთი სავანის, საბერეების კომპლექსში ჩართული რამდენიმე ჯვრის გეგმის, გუმბათის იმიტაციებით შემკული კლდის ეკლესია, მათი გეგმარებითი და მხატვრულ-სტილისტური თავისებურებების დეტალური ანალიზის საფუძველზე, გარკვეული ქრონოლოგიური ინტერვალის, IX ს-ის შუა ხანებიდან X ს-ის მეორე ნახევრამდე შექმნილ ძეგლებად მიიჩნია.

რადგანაც საბერეების ტაძრების ზოგიერთი ელემენტის დამათარილებელი მნიშვნელობის დ. თუმანიშვილისეულ დასაბუთებას ქართული ქვაბ-ეკლესიების შესახებ მსჯელობისას შემდგომაც მოვიშველიებთ, თავს უფლებას მიცემთ შემოკლებულად, ჩვენი ინტერპრეტაციით წარმოვადგინოთ ამ არგუმენტაციის უმთავრესი დებულებები:

ა) გამოკვეთის სავარაუდო თანმიმდევრობით, გუმბათის იმიტაციით განწყობილ უადრეს ჯვრის გეგმის ეკლესიას, ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს დარბაზული ეკლესია, რომლის კედლებიც სართავი თაღებითაა შემკული. ეს ელემენტი, ცნობილი ქართველი ხელოვნებათმცოდნეების დაკვირვებით [428; 423 და სხვ.], ქართულ დარბაზულ ეკლესიებში VIII—IX სს-დან ჩნდება. ამასთან ერთად, ეს დარბაზული ეკლესია, კომპოზიციურ-მხატვრული მონაცემებითაც ახლოს დგას გარეჯის მრავალმთაში ილარიონ ქართველის მოღვაწეობასთან და აღმშენებლობასთან დაკავშირებულ ქვაბ-ეკლესიასთან (ფერისცვალების ეკლესია დავითის ლავრაში, IX ს. და სხვ.) [424];

ბ) აღნიშნული "ჯვარ-გუმბათიანი" ეკლესიების ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია აფ-

მეორე მხრივ, რეგულარული ქართულ-წინა აზიური კულტურული კავშირებიდან გამომდინარე, გადაჭრით ვერ გამოვრიცხავთ ამ რიგის კლდის ეკლესიების ქართულ ნიადაგზე შემუშავებული ზოგიერთი ნაერსახეობის საპირისპირო ზეგავლენასაც კაბადოკიის გამოქვაბულ-ეკლესიათა ხუროთმოძღვრებაზე.

სიღის გეგმებისა თაღების ნაღისებრი მოხაზუღობა, ასეთ ფორმებს კი ქართულ საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში X ს-ის შუა ხანებიდან ვეღარ ვხეღვდებით;

გ) საბერეების გუმბათის მინაბაძიან სამ ტაძარში საკმაოდ ზუსტადაა იმიტირებული ქართული ქვის საეკლესიო ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი გუმბათქვეშა ტრომპული კონსტრუქციები, რაც მკვლევარს აფიქრებინებს, რომ მათი გამოკვეთა ქვის პროტოტიპებთან მეტ-ნაკლები სინქრონუღობით ხდებოდა. გუმბათქვეშა ტრომპული კონსტრუქციების გამოყენების ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი ქართულ ხუროთმოძღვრებაში X ს-ის შუა ხანაა და ამდენად, აღნიშნული კლდის ეკლესიების გამოკვეთაც ამ ხანას ვერ გადმოსცდება;

ღ) აღნიშნულ გუმბათის მინაბაძიან ტაძართაგან, ზოგიერთს ტრომპებისა და გუმბათების იმიტაციებს შორის შემოუყვება რელიეფური კოზმიდი. ამ დეტაღების ურთიერთ შეხამება ქართული ქვის ხუროთმოძღვრებისათვის IX ს-ზე ადრე დამახასიათებელი არ იყო. ამავე ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარზე მიგვანიშნებს აღნიშნული ეკლესიების გუმბათქვეშა კვადრატთა კუთხეებში დატოვებული მოცუღობები, რომლებიც ჯვრის მკღავების სიგრციების შემომწერი გარე თაღების მზიდი კონსტრუქციების იმიტაციებს წარმოადგენს. ასეთი კონსტრუქციებიც არ იყო ტიპური ქართული გუმბათიანი ტაძრებისათვის IX—X სს-მღე [423; 312];

ე) ამ ტაძრებში გამოკვეთილი გუმბათქვეშა კონსტრუქციების იმიტაციები, ზუსტად მეორდება ჯავახეთში მდებარე სამსარის კღდეში ნაკვეთ გუმბათიან ეკლესიაში, რომელიც საამშენებლო წარწერით კარგადაა დათარიღებული 920—930-იანი წლებით [265, გვ. 67-68].

უნდა აღინიშნოს, რომ დ. თუმანიშვიღის მიერ გარეჯის მრავალმთის ჯვრის გეგმის, გუმბათის იმიტაციებით გაფორმებულ ეკლესიათა ასეთი ქრონოლოგიური განსაზღვრება, საეკლესიო ეთანხმება ჩვენ მიერ ზემოთ გამოთქმულ ვარაუდს ამ ძეგლებისა და მათი წინა აზიური ანაღოგიების შესაძლო ურთიერთ დამოკიდებუღებისა და ზეგავლენის შესახებ.

მიუხედავად ამისა, განსხვავებით გუმბათქვეშა კონსტრუქციების იმიტაციებით შემკული აღნიშნული ჯვრის გეგმის ტაძრებისგან, ბრტყელი ჭერებიდან პირდაპირ შეზნეკილი გუმბათის მინაბაძებით გაფორმებული, ასეთივე გეგმის ცალკეული ტაძრების ზედმიწევნით ზუსტად დათარიღება, მხოლოდ ქვის ხუროთმოძღვრებიდან პარაღეღების მოშვეღებით ჭირს. ჩვენ სრულიად ლოგიკურად მიგვანჩნა დ. თუმანიშვიღის დაკიორება იმის თაბაზე, რომ საბერეების მონასტერში ასეთი "უტრომოო ჯვარ-გუმბათიანი" ტაძარი IX—X სს-ით მტკიცედ დათარიღებულ კღდის ეკლესიათა მწკრივშია მოქციული და ისინი ქრონოლოგიურადაც უთუოდ ერთმანეთის თანმიმდევრობითაა გამოკვეთილი. სავსებით ვეთანხმებით აგრეთვე კაბადოკიის კღდის ეკლესიათა მკვლევარებს, რომლებიც ასეთი გამარტივებული გუმბათების იმიტაციებით შემკულ ტაძრებს ქრონოლოგიურად მაინცდამაინც არ აშორებენ გუმბათისა და მისი საყრდენი კონსტრუქციების ზუსტი დუბღირებით გაფორმებულ ეკლესიებს და მათ მასობრივ გავრცეღებას VIII—X საუკუნეებში ვარაუდობენ [111; 548; 583]. მიუხედავად ამისა, ზომ შეიღება მავანმა ოპონენტმა V—VII საუკუნეების ძეგლებად მიწნეული ჯვრის გეგმის კღდის ეკლესიების სიიდან, ზემოთ წარმოდგენილი მტკიცების გავლენით, მხოლოდ გუმბათქვეშა კონსტრუქციების იმიტაციებით შემკული, აღწერილი ნიმუშები "ამოიღოს", ხოლო დანარჩენი კი (მაგალითად, ბრტყელ ჭერში ამოკვეთილი პირამიღით, ნაკვეთილი კონუსით განყობილი ეკლესიები), იმ მოტივით, რომ მათი ზუსტი ანაღოგიები ქვის ხუროთმოძღვრებაში არ მოგვეპოვება, კვლავ ძვეღებურად დათარიღოს?

ჩვენი აზრით, ასეთი მსჯეღობა არამართებული იქნებოდა. ქვაბ-ეკლესიების ამგვარად მოწყობილი ჭერები სრულიადაც არ არის იმის მაჩვენებელი, რომ მათი ფორმები უფრო ადრეული, რაღაც აბსტრაქტული გეგმარების ქვის გუმბათიანი ტაძრებიდან იყოს გადმოღებული (მით უმეტეს შეუღლებელია, რომ ასეთ ეკლესიებს ქვის პროტოტიპები სრულიად არ უძღდათ წინ და რომ ისინი,

ქვის გუმბათიანი ეკლესიების კომპოზიციისა და კონსტრუქციების ძიების ხანის კლდეში ნაკვეთ "შუალედურ" მოდელებს წარმოადგენდეს [63]). სწორედ ის გარემოება, რომ ბრტყელი ჭერებიდან გადაწყვანი კონსტრუქციების გარეშე ამოყვანილი გუმბათიანი ქვის ტაძრები ბუნებაში არ არსებობს, იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ქვაბ-ეკლესიების ამ სტილით შემკულობების სახით, გუმბათიანი გადახურვების კონსტრუქციების გამარტივებულ, პირობით ანარეკლთან გვაქვს საქმე.

ასეთი კლდის ეკლესიების უახლოესი ანალოგიების მოპოვებით ძებნა სულაც არ არის საჭირო — მათი პროტოტიპები თუ უფრო ბევრითა და ნაკვეთი ორეულები იქვეა, გარეჯის მრავალმთის ქვაბოვან მონასტრებში, ხანდახან კი იმავე კომპლექსში. ამის დასტურად, თუნდაც იმავე საბურევების მონასტრის მაგალითიც გამოდგება. ამ კომპლექსის შემადგენელ ჯვრის გეგმის ხუთივე ეკლესიას აბსოლუტურად ერთი და იგივე სივრცულ-გეგმარებითი პრინციპი უდევს საფუძვლად: ჯვრის გეგმის ცენტრალური კვადრატის ჭერზე გამოკვეთილია გუმბათის მინაბაძი სივრცეები გუმბათქვეშა კონსტრუქციების იმიტაციით ან მათ გარეშე; სამხრეთის ნაგრძელებული გეგმის კარიბჭიდან ეკლესიაში შედევართ ჯვრის სამხრეთ მკლავში გაჭრილი ფართო კარებით; აღმოსავლეთის მკლავის ნაცვლად გამოკვეთილია ნალისებრი გეგმის ღრმა საკურთხეველი, რომლის სამხრეთი ნაწილიდან დამატებითი გასასვლელია კარიბჭეში; ჯვრის მკლავების ნიშებს შემოუყვება ორსაფეხურიანი, მარტივ იმპოსტებზე დაყრდნობილი თალები და ა. შ. ეს ეკლესიები ერთმანეთისგან ძირითადად მათი შესრულების დეტალიზაციით განსხვავდებიან და გუმბათქვეშა კონსტრუქციების კოპირება თუ "გამოტოვება", მხოლოდ ხუროთმოძღვრათა ამ საკითხისადმი სუბიექტური მიდგომის შედეგი უნდა იყოს.

დაახლოებით ასეთივე კომპოზიციური სქემა უდევს საფუძვლად გარეჯის მრავალმთის აღნიშნულ ქვაბოვან ეკლესიებსაც დოდოს რქაში, გერან-გარეჯაში, დიდ ქვაბებში, კონახურაში და სხვ. (ტაბ. 100-103). მათსა და საბურევების აღწერილი ეკლესიების გეგმარებაში, საერთო პრინციპები აშკარად ჭარბობს ინდივიდუალურ ნიშნებს, რაც გვაფიქრებინებს, რომ გარეჯის უდაბნოებში საეკლესიო ხუროთმოძღვრების ამ თემის გავრცელება და პოპულარობა, ერთი და იმავე კულტურულ-იდეოლოგიური ტალღის ზემოქმედების შედეგია.

ცხადია, მხოლოდ ზოგადი გეგმარებითი სქემების თანხედრის საფუძველზე, უკლებლივ ყველა ჩამოთვლილი ეკლესიის შექმნას გარეჯის უდაბნოებში აღნიშნული სტილის დამაგვირგვინებელ ფაზას, IX—X საუკუნეებს ვერ დავუკავშირებთ, მაგრამ თუკი კაბადოკიის ქვაბოვან მონასტრებში ანალოგიური ძეგლების გავრცელების ქრონოლოგიურ დიაპაზონს გავითვალისწინებთ, მაშინ გარეჯის მრავალმთაში ამ ტიპის ეკლესიათა უადრესი, შედარებით პრიმიტიული მხატვრული ხერხებით გადაწყვეტილი ნიმუშების შექმნის ქვედა, უკიდურეს ქრონოლოგიურ ზღვრად VIII ს-ის მეორე ნახევრის მიჩნევა, რეალობასთან ახლოს უნდა იყოს.

გარეჯის მრავალმთის კლდეში ნაკვეთი ეკლესიების განხილული სტილით ნასაზრდოებ ხუროთმოძღვრულ თემად გვეჩვენება ქვაბ-ეკლესიები თალურ გადახურვების იმიტაციებით, რომელთა გეგმარებაშიც "ატროფირებულ" მკლავებიანი ჯვრის მოხაზულობა ამოიცნობა. ამჟამად, ამ ტიპის ეკლესიების რამდენადმე განსხვავებული ვარიაციები შემორჩენილია ნამებულში, დოდოს რქაში, მრავალწყაროში და ზოგიერთ სხვა უდაბნოშიც [424, გვ. 47-48; 93, ნახ. 42, 44, 46] (ტაბ. 104-107).

ამ რიგის ეკლესიების გეგმურ-სივრცული გადაწყვეტის ზოგადი კომპოზიცია, ჭერების გაფორმების გამოკლებით, აღნიშნული, გუმბათის იმიტაციიანი ტაძრების მსგავსია: მათი ძირითადი ფართობი კვადრატთან მიახლოებული მართკუთხედის გეგმისაა (სიგრძე-სიგანე დაახლოებით 2—3 მ), რომლის 3 გვერდიდან (აღმოსავლეთის გარდა), ოდნავ შეღრმავებული, თალით დაგვირგვინებული ნიშისებრი მკლავებია გამოკაფული კლდეში. აღმოსავლეთის კედელში ღრმა, უფრო ხშირად ნალისებრი გეგმის საკურთხეველის აფსიდებია გამოკვეთილი.

როგორც მკლავების, ისე საკურთხეველის თაღები უმთავრესად ორსაფეხურიანია და მათი ქუსლები მარტივ, თაროსებრ იმპოსტებს ეყრდნობა. ამ ეკლესიებშიც, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ღერძი კლდის ფლატის პარალელურია, ხოლო შესასვლელი კარი სამხრეთის მკლავშია გაჭრილი, იმავე ღერძზე წაგრძელებული კარიბჭის მიმართულებით. ამავე კარიბჭეში აფსიდის სამხრეთ ნაწილიდან გაჭრილი კიდეც ერთი ლიობი (გასასვლელი ან ფართო სარკმელი) გამოდის.

“ჯვარ-კამაროვანი” კლდის ეკლესიების სტილისტური გადანეწყბა, თითქმის გარეგნის მრავალმთის მარტივ, სავარაუდოდ შედარებით ადრეულ “ჯვარ-გუმბათიანი” გამოქვაბულ ეკლესიებთან უფრო ახლოს დგას, ვიდრე ამ სტილის დამაგვირგვინებელ ნიმუშებთან (შევადართ მაგალითად, ვერან-გარეჯის, მრავალწყაროს ან საბერძნეთის უდაბნოთა “სქემატურ-გუმბათიანი” და საბერძნეთის გუმბათქვეშა კონსტრუქციების მინაბაძიანი ეკლესიები) — “კამარებით” გადახურული ეკლესიების გეგმური ჯვრის მკლავები მეტად მოკლეა (ფაქტურად სიმბოლური ნიშების სახე აქვს); ცენტრალური კედრატის კუთხეებში დამატებითი საბჯენი მოცულობები არ გვხვდება; საკურთხეველიდან კარიბჭეში გამოსასვლელს დამატებითი სათავსის სახე ან მკვეთრად გამოხატული სალოცავი ნიში არა აქვს; სამხრეთის კარის თავზე ლუნეტის ტიპის სარკმელები არ არის გამოკვეთილი.

აღნიშნული სტილისტური თავისებურებებიდან გამომდინარე, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ გარეჯის მრავალმთაში ჯვრის გეგმის ქვაბ-ეკლესიების ამ შედარებით გამარტივებული სახეობის შემუშავება, კლდის პირველი “ჯვარ-გუმბათიანი” ტაძრებს შექმნას ქრონოლოგიურად მხოლოდ ოდნავ თუ ჩამორჩებოდა და ამდენად, ჯვრის გეგმის ეკლესიათა ორივე ეს თემა გარეჯის მრავალმთაში თავდაპირველად, IX ს-ის განმავლობაში, პრაქტიკულად ერთმანეთის პარალელურად არსებობდა და ვითარდებოდა.

ანგარიშგასანევია შემდეგი გარემოებაც. გარეჯის ზოგიერთ უდაბნოში დადასტურებულია აღნიშნულ “ჯვარ-კამაროვან” ეკლესიებთან ხუროთმოძღვრულ-სტილისტური ნიშნებით მეტად ახლოს მდგომი ქვაბოვანი ეკლესიები, რომელთა ჩრდილოეთისა და სამხრეთის კედლები ნიშნებად ატროფირებული მკლავების ნაცვლად, შეწყვილებულ-შეკიდული სართავი თაღებით არის გაფორმებული [93, გვ. 48] (ტაბ. 107). როგორც ჩანს, აქ საქმე უნდა გვექონდეს ან ისედაც პირობითად იმიტირებული კონსტრუქციული ელემენტის აშკარად დეკორატიულ მოტივად ტრანსფორმაციასთან. ცხადია, თავის მხრივ აღნიშნული დეკორატიული ხერხიც ქართული ქვის საეკლესიო ხუროთმოძღვრების არსენალიდანაა ნასესხები. ქართული ქვის ეკლესიების ინტერიერების შემკულობაში ეს მოტივი VIII—IX სს-თა მიჯნიდან გაჩნდა, განსაკუთრებით პოპულარული კი IX—X სს-ში გახდა [430, გვ. 50; 263, გვ. 143]. ბუნებრივია, მისი კლდეში ნაკვეთი მინაბაძების შექმნა უფრო ამ უკანასკნელ დიაპაზონში უნდა ვივლისებოდ.

მეორე მხრივ, ზუსტად ასეთი წყვილად შეკიდული სართავი თაღები გარეჯის მრავალმთის უდაბნოთა რამდენიმე ისეთი ცალწაიანი ქვაბოვანი ეკლესიის ინტერიერშიც გვხვდება, სადაც მიუხედავად ზოგადი სქემით და ზოგიერთი ელემენტით “ჯვარ-კამაროვან” ნიმუშებთან ნათესაობისა, ჯვრის მკლავებზე მიმანიშნებელი ნიშები აღარ ფიგურირებს [204, გვ. 135-136; 199, გვ. 18] (ტაბ. 108). აქვე უნდა გავიხსენოთ, რომ კედლების შეწყვილებული ნიშებით გაფორმება დადასტურებულია წმ. დავითის ლავრაში, წმ. ილარიონ ქართველის “ფილიალი”*,

* ტერმინი “ფილიალი” ბრჭყალებში შემთხვევით არ მოვათავსეთ. საქმის არის, რომ წმ. დავითის ლავრის ტერიტორიაზე ილარიონ ქართველის მიერ გამართული ეკლესია-სენაკთა ჯგუფის XX ს-ის ქართველ მეცნიერთა მიერ, როგორც წესი ფილიალად მოხსენიება, ჩვენის აზრით არცთუ ზუსტად ასახავს ლავრის ორგანიზაციის შემაღლებული ერთ-ერთი, თუნდაც გამორჩეული ჯგუფის სტატუსს: ლავრის პრინციპი ხომ სწორედ იმას ითვალისწინებდა, რომ განდევნილ ბერთა ცალკეული კოლონიები ერთ სტრუქტურაში მოექცია. მით უმეტეს ეს ტერმინი არ მიესადაგება ლავრის ცენტრალური ეკლესიიდან 50-ოდე მეტრით დაშორებულ სადგომებს. ვფიქრობთ, გაცილებით მართებული იქნება, თუ ნებისმიერი ლავრის შემადგენელ, შემუდებულ ბერთა ქვაბ-სენაკების ასეთ ჯგუფებს, მოვისხენიებთ ტრადიციული ტერმინებით, “სოხასტერი” ან “სადაყუდებულო” [273, გვ. 38-39].

მისი მოღვაწეობის დროს, IX ს-ის შუა ხანებში გამოკვეთილ ცალწავიან ქვაბ-ეკლესიაში [424, გვ. 40-42, ტაბ. 56-57]. (ტაბ. 112). შესაძლოა, ეკლესიაში გამოყენებული ეს დეკორატიული ხერხიც, მისი სინქრონული ქართული ქვის ეკლესიებიდან არის კოპირებული. მეორე მხრივ, ეკლესიის ჩრდილოეთისა და სამხრეთის კედლების ზუსტად ანალოგიური, მკვეთრი ნალისებრი მოხაზულობის კამარებით დაგვირგვინებული დეკორატიული ნიშებით გაფორმება, მეტად დამახასიათებელია კაბადოკიის გამოქვაბული მონასტრებისთვის VIII—X სს-ში [548, სურ. 6, 8, 9 16, 17] (ტაბ. 128), ამიტომ გამორიცხული არ არის, საეკლესიო ტრადიციით ბიზანტიურ მონასტრების ტრადიციებთან მეტად დაახლოებულ მოღვაწეს, ილარიონ ქართველს, აღნიშნული მოტივი ამ რეგიონის ქვაბ-ეკლესიების გავლენითაც აერჩია. ნებისმიერ შემთხვევაში, გარეჯის მონასტრებში ილარიონ ქართველის მიერ გაღებული ღვანლის გათვალისწინებით, სავსებით მოსალოდნელია, რომ მრავალმთის უდაბნოების ცალწავიან კლდის ეკლესიათა მთელი წყების ინტერიერების გაფორმებისას, თავდაპირველად სწორედ აღნიშნული ქარგა იქცა ეტალონად (ცხადია, მეტ-ნაკლებად განსხვავებული ინტერპრეტაციით, ისევე როგორც ლავრის ფერისცვალების ეკლესია გახდა ამ უდაბნოების მთავარ ეკლესიათა გეგმარების საფუძველი) [424, გვ. 44].

ნარმოდგენილი არგუმენტაციის გათვალისწინებით, სრული საფუძველი გაგვაჩნია ვივარაუდოთ, რომ დაახლოებით X ს-ის პირველ ნახევარში გარეჯის უდაბნოთა ჯვრის გეგმის, გუმბათის მინაბაძიანმა და კამარიანმა ეკლესიებმა ამოწურა განვითარების ხელშეწყობი შემოქმედებითი რესურსები მათ პარალელურად მუდამ არსებული, ცალწავიან ეკლესიათა თემის სასარგებლოდ. ამ პროცესის შედეგად, ერთხანს აღნიშნული ორი ტიპის ეკლესიების ერთგვარი "ჰიბრიდული" ნიმუშებიც იქმნებოდა, შემდგომ საუკუნეებში კი გარეჯის მრავალმთის მონასტრებში ცალწავიანი დარბაზული ეკლესიების ვარიაციები ერთადერთ კანონიკურ თემად დამკვიდრდა.

ბ-ნ გ. ჩუბინაშვილისათვის ცნობილი არ იყო გარეჯის მრავალმთაში ჯვრის გეგმის, გუმბათის მინაბაძიანი ეკლესიების არსებობა, ხოლო მისი ინფორმაცია "ჯვარ-კამარიანი" სტილის ქვაბ-ეკლესიების შესახებ, 3—4 ნიმუშით შემოიფარგლებოდა [424, გვ. 46-48]. გარეჯის მრავალმთის მონასტრითა შესახებ მისი ნაშრომის შექმნის ხანაში, არც მცირე აზიის, კონკრეტულად კი კაბადოკიის გამოქვაბული მონასტრები იყო სათანადოდ შესწავლილი. სწორედ ამიტომ, გ. ჩუბინაშვილმა გარეჯის მონასტრების კლდეში ნაკვეთ ეკლესიებში ქვის ზუროთმოდცემების ელემენტების მასობრივად დუბლირება, მხოლოდ XI—XIV სს-თვის დამახასიათებელ მოვლენად მიიჩნია. ესეც არ იყოს, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ჩვენი ცნობილი მეცნიერების მიერ, XX ს-ის შუა ხანებში ჯერ კიდევ დეტალურად არ იყო შესწავლილი ადრეული აღმოსავლურ-ქრისტიანული მონასტრების ყველა ნიუანსი, მათ შორის კი ლავრებისა და კონეზობიუმების ტიპის უდაბნოებში მოღვაწეობის განმასხვავებელი ნიშნები. ყოველივე ამის გამო, გ. ჩუბინაშვილმა, აღნიშნული ტიპის "ჯვარ-კამაროვანი" ეკლესიები XII—XIV საუკუნეების ძეგლებად ჩათვალა და მათი ნარმოშობა ამ ხანაში მონასტრების გაფართოებით და მათ ცალკეულ ფილიალებში მოღვაწე ბერების საკუთარ, მცირე ზომის ეკლესიებში ლოცვის სურვილით ახსნა [424, გვ. 48].

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ამ ტიპის, მომცრო ეკლესიების აღნიშნულ უდაბნოთა სტრუქტურაში საკმაოდ გაფანტულად არსებობა, IX—X საუკუნეებში ამ სავანეთა ლავრულ ყაიდაზე მონყობაზე უნდა მიგვაჩვენებდეს: როგორც ჩანს, განდევნილ ბერთა ჯგუფები, რომლებიც მხოლოდ შაბათ-კვირას იკრიბებოდნენ მთავარ ეკლესიაში, მთელი მონასტრისათვის საერთო წირვა-ლოცვაზე, კვირის დანარჩენ დღეებში, სპეციალურად ამ მიზნით შექმნილ ასეთ მცირე ეკლესიებში აღაველენდნენ ლოცვას.

ცხადია, ჩვენ არ ვგულისხმობთ, რომ აღნიშნულ ხანაში, გარეჯის უდაბნოებში ლოკალური ღვთისმსახურების მიზნით გამოკვეთილი ყველა მცირე ზომის ეკლესია უთუოდ აღწერილი ფორმისა უნდა ყოფილიყო: როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ჯვრის გეგმის მქონე ეკლესიების პარალელურად იკვეთებოდა განსხვავებული გეგმარების სამლოცველოებიც, ძირითადად დარბაზული, ერთნავიანი ტიპისა. * ამრიგის მცირე სამლოცველოები გარეჯის მრავალ უდაბნოშია დადასტურებული (მაგალითად, ბერების სერის №3 უდაბნო [63, გვ. 29] და სხვ.), მაგრამ მათ უმრავლესობას ზუსტად დამათარიღებელი ზურთთმოდგრული ელემენტები ან სხვა ნიშნები არ გააჩნია, ამიტომ ასეთ ძეგლთა შექმნის ხანაზე, ჯერჯერობით დაბეჭდვით რაიმეს თქმა ჭირს.

მაშ რა ტიპის სამლოცველო-ეკლესიები იქმნებოდა გარეჯის მრავალმთის უდაბნოებში VI—VII სს-ის განმავლობაში? ამ ეპოქაში (და გაცილებით ადრეც), ეკლესიები აღმოსავლურ-ქრისტიანულ უდაბნო-მონასტრებში უკვე ჩვეულებრივ, განუყრელ ატრიუტებად გვევლინება, თუმცა სამლოცველოების რამდენადმე სავალდებულო ტიპი მაინც არ დაკანონებულა: მონასტრების ტერიტორიაზე იქმნებოდა როგორც მოზრდილი, ქვის სატაძრო ზურთთმოდგრების შედევრები, ისე უმარტივესი, ნახევრად ბუნებრივი მღვიმე-სამლოცველოები [559, გვ. 17-22; 565]. აქედან გამომდინარე, სავსებით მოსალოდნელია, რომ გარეჯის მრავალმთის ბუნებრივ მღვიმეებსა თუ საკუთარი ძალით შექმნილ პრიმიტიულ ქვაბებში ახლად დევანებულ ქრისტიან ასკეტებს, წმ. დავით გარეჯელს, ლუკიანეს და მათ თანამოაზრეებსაც, მონესეობის პირველ ეტაპზე, რამდენიმე წლის განმავლობაში, უარი ეთქვათ ეკლესიის აგებაზე და სახელდახელოდ რომელიმე მღვიმე მოეწყობა სამლოცველოდ **. მართლაც, ზოგიერთმა მეცნიერმა ადრეც მიაქცია ყურადღება იმ ფაქტს, რომ წმ. დავით გარეჯელის ცხოვრების აღწერაში, არაფერი არ არის ნათქვამი მის მიერ, უშუალოდ მისი მითითებით ეკლესიის მშენებლობაზე [424; 111].

თუკი წმ. დავითის ცხოვრების ავტორის მონათხრობს ვენდობით, მისი გარეჯაში მოღვაწეობის ზენიტის ხანაში, მრავალმთაში დაარსებულ უდაბნოთა სტრუქტურა კარდინალურად იცვლება: სახეზე გვაქვს არა ცალკეულ განდევნილთა მონესეობა, არამედ საკმაოდ ხალხმრავალი სამონასტრო ორგანიზაციები [7, გვ. 166; 424, გვ. 29-30]. როგორც ადრეც აღვნიშნეთ, აღმოსავლურ-ქრისტიანული მონასტიციზმი მეუდაბნოეობის მხოლოდ ორ ოფიციალურ სახეს იცნობდა: ლაერებს და ზოგადსაცხოვრებლებს (კოენობიუმებს), ამასთან, გვხვდებოდა ამ ორი პრინციპის თანაარსებობის შემთხვევებიც (ლაერებში ჩართული კოენობიუმები და პირიქით, კოენობიუმები, სადაც მონაზონთა ნაწილი ლაერის ყაიდაზე მოღვაწეობს [538, გვ. 18-58]). რაიმე სხვა, "თვითნებურად გამოგონილი" სახის მონესეობა, განსაკუთრებით V—VI სს-დან მოყოლებული, ფაქტურად ურესად მიიჩნეოდა და სახელმწიფო სამართალითაც კი იდევნებოდა. უფრო მეტიც, იუსტინიანე კეისრის ბრძანებით (535—546 წ), ბიზანტიის ლაერებში ბერების განდევნის წესით მოღვაწეობაც კი აიკრძალა, თუკი ისინი მანამდე სულ ცოტა სამი წელი არ იცხოვრებდნენ კოენობიუმებში, ე. ი. უფრო "ორთოქსულ" გარემოში [548, გვ. 51].

ბუნებრივია, საქართველოში წინააზიური, იმ დროისთვის სავსებით ჩამოყალიბებული მონასტიციზმის წიაღიდან მოსული მოღვაწენიც, თავიანთ მრავალრიცხოვან მიმდევრებს ამ ორი წესიდან ერთ-ერთს ან შერეულ პრინციპს დაუშვებდნენ (გამორიცხული არ არის

* გარეჯის მრავალმთაში, განსხვავებით კაბადოკიის კლდეში ნაკვეთი მონასტრებისაგან, ბაზილიკური, ჩანერილი ჯვრის ან სხვა გეგმის ქვაბ-ეკლესიების კვალი ჯერ-ჯერობით დადასტურებული არ არის.

** უდაბნოთა დამარსებული პირველი ასკეტების მიერ სამლოცველოდ ჩვეულებრივი, არაკანონიკური ფორმის ქვაბების გამოყენების მაგალითები, საზღვარგარეთის ქრისტიანულ სამონასტრო ცენტრებშიც მრავალადა დადასტურებული (მაგ., წმ. საბას ქვაბ-სამლოცველო დიდ ლაერაში, იუდეას უდაბნოში [573]).

ორივე ყაიდის მოღვაწეობაც, მით უფრო, რომ ისტორიული ტრადიციით, წმ. დავითის გარეჯში მოღვაწეობის ბოლო პერიოდში, იქ უკვე რამდენიმე საუკუნე მოქმედებდა: თვით წმ. დავითის ლავრა, დოდოს რქის და ნათლისმცემლის უდაბნოები [7, გვ. 167, 184]]. იმისდა მიუხედავად, თუ მონესეობის ამ ორი ფორმიდან რომელს ანიჭებდნენ უპირატესობას წმ. დავითი და მისი უახლოესი თანამოაზრენი, საეკლესიო ჩამოყალიბებულ სამონასტრო ორგანიზაციებში უკვე შეუძლებელი იქნებოდა სამლოცველოებისა და ეკლესიების მონაწილის აუცილებლობა არ დამდგარიყო. ნიშანდობლივია, რომ აღნიშნული ისტორიული წყაროს მიხედვით, ამ ხანაშივე დასტურდება გარეჯის უდაბნოებში ეკლესიების მღვდლების მოღვაწეობა, ე. ი. კანონიკური მღვდელთმსახურება [7, გვ. 174].

წმ. დავით გარეჯელის ცხოვრების ადრეულ რედაქციას საკმაოდ მკაფიო ინფორმაცია შემოუნახავს გარეჯის მრავალთამაშე ერთ-ერთი უძველესი (ან საერთოდაც პირველი) ეკლესიის მონაწილის თაობაზე. საუბარი გვაქვს დავითის ლავრაში, საერო პირის, ბუბაქარის ძალისხმევით გამოკვეთილ ფერისცვალების ეკლესიაზე, რომელშიაც საუკუნო განსასვენებელი ჰპოვეს წმ. დავით გარეჯელმა და ლუკიანემ და რომელმაც, უთუოდ რეკონსტრუირებული სახით, ჩვენამდეც მოაღწია [7, გვ. 174; 424, გვ. 28, 38].

ბ-ნი გ. ჩუბინაშვილი თვლიდა, რომ წმ. დავითის სიცოცხლეში შექმნილმა ფერისცვალების ეკლესიამ IX ს-ში, ილარიონ ქართველის მიერ ჩატარებული საფუძვლიანი გაფართოებარეკონსტრუქციის შედეგად მიიღო დღევანდელი სახე, თუმცა იქვე აღნიშნავდა, რომ ტაძარში გვიანდელი შეკეთების კვალიც შეინიშნებოდა. გ. ჩუბინაშვილი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ლავრის ფერისცვალების ეკლესიის გეგმარებით პრინციპს, ვინაიდან, მისი აზრით, გარეჯის მრავალმთის მონასტერთა მთავარი ეკლესიების ხუროთმოძღვრული გადანაცვება შემდგომში სწორედ ამ ტაძრის ძირითად კომპოზიციურ სქემას იმეორებდა [424, გვ. 38-39].

შემდგომში, კედლებიდან ბათქამის ჩამოშლისა და დამუშავებული კლდის ქანის გამოშვლების შედეგად, მკვლევართათვის ამ ეკლესიის რეკონსტრუქციის თითოეული ეტაპის ინტენსიურობის თაობაზე, უფრო მეტი რამ გახდა ცნობილი. მაგალითად, დ. თუმანიშვილმა დასაშვებად მიიჩნია, რომ IX ს-ში ჩატარებული რეკონსტრუქციის შემდეგ, შესაძლოა ეკლესიის მთავარი დარბაზის მხოლოდ დასავლეთის ან სამივე კედელს (ჩრდილოეთის, სამხრეთის და დასავლეთის), საბჯენი დასართავი თაღები ამკობდა (მსგავსად ილარიონ ქართველის "ფილიალის" ეკლესიისა), რომლებიც დაზიანების გამო გვიან შუა საუკუნეებში ხელახალი რეკონსტრუქციისას სრულიად განსხვავებული კონფიგურაცია მიიღო სამხრეთის ახლად აგებულმა კედელმა და ჩრდილოეთის მცირე ზომის ქვაბოვანმა აკლდამამ, სადაც წმ. ლუკიანეს ცხედარი განისვენებდა* [111].

ამ ახალ ფაქტორებს, არ შეურყევეა გ. ჩუბინაშვილის დებულება გარეჯის უდაბნოთა მთავარი ეკლესიების გეგმარების ფერისცვალების ეკლესიიდან მომდინარეობის თაობაზე. ამ ტაძრის ზოგადი კომპოზიციური სქემა — კლდის ზედაპირის პარალელურად, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ღერძზე განვითარებული ერთნაირი, დარბაზული გეგმა, რომელიც სამხრეთისაკენ ერთი ან რამდენიმე ლიობით იხსნება, გარეჯის მრავალმთის მართლაც თითქმის ყველა მოზრდილი ქვაბოვანი ეკლესიის გეგმარების საფუძველია (ნათლისმცემლის, დოდოს, უდაბნოს, ბერთუბნის და სხვ., ტაბ. 110-111). როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, პრაქტიკულად იგივე სქემას იმეორებს

* დ. თუმანიშვილი იმ მოსაზრების სასარგებლოდ, რომ გარეჯის მრავალმთის მონასტერთა მთელი რიგი ეკლესიებისათვის, ჩრდილოეთის მხარეს მონაწილი ქვაბოვანი საძვლები იყო დამახასიათებელი, იმველენის როგორც ქართულ თუ საზღვარგარეთულ ისტორიულ წყაროთა მონაცემებს, ისე პალესტინის ადრეობრივი ხანის უდაბნოთა ანალოგიებს. ჩვენი მხრივ, ამ საბუთებს კიდევ ერთი უძველესი სამონასტრო რეგიონის, კაბადოკიის ქვაბოვან მონასტრებში დაფიქსირებულ ფაქტებს დავუმატებთ: მრავალი იქაური ეკლესიის ჩრდილოეთის ნავს ან მცირე ქვაბოვან სათავსს, სწორედ ასეთი ფუნქცია გააჩნდა [548, გვ. 79; 549, ნახ. 47].

გარეჯის მრავალმთის უდაბნოთა მომცრო, რიგითი დარბაზული სამლოცველოების დიდი უმრავლესობაც და თუ არ ჩავთვლით სპეციფიურ გეგმარებით ელემენტებს, თავისუფალი ჯვრის გეგმის ეკლესიებიც.

ცხადია, თავისთავად აღნიშნული გეგმარებითი პრინციპი, სრულიადაც არ გამოირიცხავს ამავე ზოგადი სქემის ეკლესიათა უფრო ადრე, დაუშვავთ VI—VIII სს-ში გამოკვეთას და თუკინდ იმის ვარაუდს, რომ თვით ლავრის ფერისცვალების ეკლესიის თავდაპირველი გეგმარებაც დიდად არ შეცვლილა IX ს-ის რეკონსტრუქციის შედეგად (მით უმეტეს, რომ ამ უკანასკნელი ეკლესიის გეგმა თითქმის რამდენადმე უფრო არქაულობით ხასიათდება — მაგალითად, უჩვეულოა საკურთხევის აფსისის პირდაპირ კედლებიდან, შვერილების გარეშე მორკალულობა). მიუხედავად ამისა, დღესდღეობით გარეჯის მრავალმთის უდაბნოებში დადასტურებული არ არის აღნიშნული სქემით გამოკვეთილი ეკლესიების წყება, რომელთა გეგმურ-კომპოზიციური თავისებურებები და ხუროთმოძღვრული დეტალები, მათი ესოდენ ადრეული ხანით დათარიღების ობიექტურ საფუძველს იძლეოდა.

მეორე მხრივ, ამ მონასტრებში არც განსხვავებულ გეგმარებით პრინციპებზე დამყარებულ ისეთ ეკლესიათა ნიმუშებია მიკვლეული, რომელთა სტილისტური ნიშნები მათ VI—VIII საუკუნეებში შექმნაზე მეტყველებდეს.

ყოველივე ამის საფუძველზე ისღა დაგვრჩენია ვივარაუდოთ, რომ ამაჟამად გარეჯის მრავალმთის მონასტრების უძველესი კლდეში ნაკვეთი ეკლესიები თავდაპირველი სახით პრაქტიკულად აღარ არის შემორჩენილი — მათ, როგორც უდიდეს სინამდევებს, ლავრის ფერისცვალების ეკლესიის დარად, ალბათ მრავალჯერ შეეხო გაფართოება-დამშვენების მსურველ რესტავრატორთა ხელი, რამაც ამ სამლოცველოთა პირვანდელი გეგმარების ამოცნობა დღესდღეობით შეუძლებელი გახადა.

შესაძლოა, აღმოსავლური მონასტიციზმის ზემოთ აღნიშნული რეგიონების მსგავსად, გარეჯის მრავალმთის პირველ ეკლესიებსაც არაკანონიკური, შემთხვევითი ფორმებიც კი ახასიათებდა. თუკი ამ დებულებას მისაღებად მივიჩნივთ, აღნიშნული ტიპის ეკლესიების მასობრივი რეკონსტრუქციის მიზეზიც გასაგები გახდება და გარეჯის ზოგიერთ უდაბნოში შემორჩენილ ზოგიერთ შემთხვევითი ფორმის, მცირე სამლოცველოსაც სხვა თვალთ შევხედავთ. მაგალითად, გამოირიცხული არ არის, რომ გარეჯის მრავალმთაში სამონაზვნო მოღვაწეობის საწყისი ეტაპების სამლოცველო იყოს ნათლისმცემლის მონასტრის I იარუსის მარჯვენა კიდეში არსებული, სრულიად არაკანონიკური ფორმის, მცირე ზომის ქვაბ-ეკლესია [103, გვ. 14] (ტაბ. 97:1). რომ არა ქვაბის აღმოსავლეთ ნიშაში XI ს-ში შესრულებული მხატვრობა, ამ სათავეს ეკლესიად ალბათ ვერც აღვიქვამდით. სამწუხაროდ, განვითარებულ შუა საუკუნეებში ინტენსიური გამოყენების გამო, ამ სამლოცველოს არქეოლოგიურმა კვლევამ მისი შექმნის ეპოქის დამაზუსტებელი ნივთიერი მასალა ვერ მოგვცა, მაგრამ VII—VIII საუკუნეების შემდეგ ასეთი პრიმიტიული გეგმარების ეკლესიის გამოკვეთის დაშვება გარეჯის მრავალმთის ამ ერთ-ერთ უმთავრეს მონასტერში, ნივთიერი საბუთის გარეშე შეუძლებლად მიგვანია — ჩვენთვის ზომ ცნობილია, თუ როგორი კომპოზიციის ქვაბოვანი ტაძრები იქმნებოდა აქ VIII—IX სს-დან მოყოლებული. თუ რა მიზნით შემოინახეს უცვლელად განვითარებულ შუა საუკუნეებში ამ საგულდაგულოდ მოხატული ქვაბ-ეკლესიის თავდაპირველი ფორმები, ჩვენთვის უცნობია. ამის ერთ-ერთ შესაძლო მიზეზად განსაკუთრებულ სინამდევად შერაცხული სამლოცველოს მემორიალური მიზნით დაცვა გვეჩვენება, თუმცა რამდენად გავრცელებული ტრადიცია იყო უძველესი სამლოცველოების უცვლელად შენახვა გარეჯის მონასტრებში, ეკლესიების ზემოთ აღნიშნული ტოტალური რეკონსტრუქციის მაგალითების ფონზე, ძნელი სათქმელია. დაახლოებით ამავე ეპოქის სამლოცველოს უნდა წარმოადგენდეს წამებული მონასტერში შემორჩენილი,

ასევე არაკანონიკური, პრიმიტიული გეგმარების გამოქვაბული სამართკილე (ტაბ. 96) [204]. შესაძლოა, გარეჯის უდაბნოთა ქვაბების შემდგომმა ხუროთმოძღვრულმა და არქეოლოგიურმა კვლევამ სხვა კომპლექსებშიც გამოიწვია ფუნქციონალურად დაახლოებით ასეთი აღნაგობის ქვაბოვანი სამლოცველოები საცხოვრებელი სენაკებისაგან.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, სრულიადაც არ მიგვაჩნია, რომ გარეჯის მრავალმთის ყოველი ქვაბოვანი ეკლესია, პირველ მუდებანოთა პრიმიტიულ ქვაბ-სამლოცველოებიდან მოყოლებული IX ს-მდე, აუცილებლად არაკანონიკური გეგმარებისა უნდა ყოფილიყო. მართალია, ჩვენ მიუღებლად მივიჩნიეთ მოსაზრება ქართულ ეკლესიების ფორმათა გარეჯის მრავალმთაში გენეზისის თაობაზე, მაგრამ VI—VIII საუკუნეების ქართული ქვის საეკლესიო ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი დახვეწილი, მრავალფეროვანი კომპოზიციური თემებიდან, რომელიმეს თუნდაც გამარტივებულ ანარეკლს, თავისუფლად შეიძლება ეჩინა თავი ამავე ეპოქის გარეჯის ქვაბოვან ეკლესიათა გეგმარებაშიც. უარვეყაით რა გარეჯის ქვაბოვან უდაბნოთა ნიაღში ქრისტიანულ ეკლესიათა კომპოზიციის ადგილობრივი ევოლუციის თეორია, მეორე უკიდურესობა იქნებოდა ზემოთ აღნიშნული, IX—X საუკუნეთა დარბაზული თუ თავისუფალი ჯვრის გეგმის გარეჯულ კლდის ეკლესიათა საკმაოდ თვითმყოფადი და დახვეწილი ხუროთმოძღვრული თემა, ამ რეგიონში ერთბაშად წარმოშობილად ან ქართული თუ საზღვარგარეთული პროტოტიპებიდან ბრმად გადმონერგილად მიგვეჩნია. უფრო მართებული იქნება ვივარაუდოთ, რომ გარეჯის მრავალმთაში VI—VIII სს-ის განმავლობაში დროდადრო, რამდენადმე მყარი გეგმარებითი სქემის ეკლესიებიც იკვეთებოდა, რომელთა ხუროთმოძღვრულ-მა თავისებურებებმა საფუძველი მოამზადა მერმინდელ ეკლესიათა კანონიკური პრინციპების ჩამოსაყალიბებლად. ალბათ, ამ ტიპის უძველეს ეკლესიათა დიდი უმრავლესობაც, შემთხვევითი ფორმის სამლოცველოების მსგავსად, უამთა სვლამ თუ გვიანდელმა რეკონსტრუქციებმა შეინარა.

ამ ეპოქისა და რიგის ეკლესიათა შემთხვევით შემორჩენილ ნიმუშად ჩვენ მიერ აღმოჩენილი მონასტრის, "თეთრი სენაკების" ცენტრალური ეკლესია შეიძლება გამოდგეს [93, ნახ. 40] (ტაბ. 99). ეს ეკლესია ორი, კლდის სიღრმეში ერთმანეთის მიმდევრობით გამოკვეთილი ნაგებან შედგება. ორივე ნავს აღმოსავლეთით ნალისებრი გეგმის აფსიდი გააჩნია. ჩრდილოეთის ნავის დარბაზი თითქმის კვადრატული გეგმისაა. სამხრეთის ნავის დასავლეთ ნაწილი ამჟამად ჩამოქცეულია და მისი გეგმური პროპორციის შესახებ დაბეჯითებით ვერაფერს ვიტყვით. ასევე უცნობია, თუ რამდენი ლიობით უკავშირდებოდა ეს ნაგები ერთმანეთს.

ამ ორნაგვიან ეკლესიას ქართულ ქვის ან კლდის ხუროთმოძღვრებაში რამდენადმე ზუსტი ანალოგი არ მოეძებნება. სამაგიეროდ, ერთმანეთის პარალელურად განლაგებული, თაღდით დაკავშირებული ორი და ზოგჯერ მრავალი ნავი (მაგ., 4 ნავი), საკმაოდ ხშირად გვხვდება ადრე ქრისტიანული ხანის, ძირითადად VI—VIII სს კაბადოკიის კლდის საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში [548, გვ. 79], სადაც ჩრდილოეთის ნაგები უფრო ხშირად სამხრეთისაზე მცირე სიგრძე-სიგანისა იყო. ამ ანალოგიაზე დაყრდნობით, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ თეთრი სენაკების ეკლესიის სამხრეთის ნავიც, აღმოსავლეთ-დასავლეთ ღერძზე შედარებით ნაგრძელებული იყო.

ამ ეკლესიის სამხრეთის ნავის საკურთხეველში შემორჩენილია კედლის მხატვრობის ნაშთი: მანდორლაში ჩაბაზული ჯვარი, რომელსაც მხატვრულ-სტილისტური ანალიზის საფუძველზე ზ. სხირტლაძე სავარაუდოდ VII—VIII სს-ს აკუთვნებს* [586]. ეკლესიის ხუროთმოძღვრულ-კომპოზიციურ თავისებურებათა კაბადოკიურ ანალოგიებთან შეჯერების საფუძველზე, ძეგლის შექმნის თარიღად VIII ს-ის მიწნევა ჩვენც სასვებით რეალურად გვეჩვენება.

საგულისხმოა, რომ ამ ეკლესიის გეგმარებით პრინციპში, ზემოთ აღწერილი, VIII—IX სს-თა

* ამ საკურთხევის მოხატულობის ქვედა რეგისტრს, სხვა ხელოვნებათმცოდნეები შედარებით გვიანდელ ხანას აკუთვნებენ, თუმცა ზ. სხირტლაძე თვლის, რომ აქ ადგილი აქვს მოხატვის ორ ფაზასთან: ზემოთ აღნიშნულ ფიგურასთან და შემდეგ დამატებულ სცენასთან [586].

მიჯნაზე ჩამოყალიბებული, კლდის გასწვრივად ნაკვეთი, სამხრეთის კარიბჭიანი ეკლესიების არცთუ შორეული პროტოტიპის დანახვაც შეიძლება. ვფიქრობთ, აღნიშნული რიგის გარეგნული ეკლესიების კომპოზიციის ფესვების საკვლევად მაინცდამაინც შორეული ნიაღვრები არ არის აუცილებელი — მათი წინარე გეგმურ-სივრცული სქემა ლავრის ფერისცვალების ეკლესიასთან ერთად, თეთრი სენაკების ამ ეკლესიაშიც აშკარად შეინიშნება.

როგორც ჩანს, ამ ძეგლის პრაქტიკულად თავდაპირველი სახით შემონახვას იმ გარემოებამ შეუწყო ხელი, რომ ეს მონასტერი განვითარებულ შუა საუკუნეებში აღარ ფუნქციონირებდა (ამაზე ჩვენ მიერ ჩატარებული დაზვერვითი არქეოლოგიური კვლევის შედეგებიც მეტყველებს). შესაბამისად, გარეჯის მრავალმთის სხვა უდაბნოებშიც, სადაც სამონაზვნო ცხოვრებას, სხვადასხვა მიზეზით, განვითარებულ შუა საუკუნეებში დიდი აღმავლობა აღარ განუცდია (მაგალითად, ქვაბები, პირუკულმარი და სხვ. [181; 182]), მომავალში, ინტენსიური ხუროთმოძღვრულ-არქეოლოგიური კვლევის შედეგად, შესაძლოა აგრეთვე დადასტურდეს აღნიშნული ფაზის კლდის საეკლესიო ხუროთმოძღვრების კვალი.

ამრიგად, გარეჯის მრავალმთის უდაბნოთა დღემდე შემორჩენილი სტრუქტურა იმაზე მეტყველებს, რომ იქაურ სამონასტრო ორგანიზაციებში, მათი ფორმირების ადრეული ეტაპებიდან მოკიდებული, მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში, კანონიკური ფორმის ქვაბოვან ეკლესიათა ყველაზე გავრცელებულ სახეობას წარმოადგენდა დარბაზული გეგმარების სამლოცველოები და ტაძრები.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ქართული ქვის საეკლესიო ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი სხვა კომპოზიციური პრინციპებიდან გარეჯის მრავალმთის ქვაბოვან მონასტრებში მეტ-ნაკლები პოპულარობა კიდევ ერთმა ტიპმა მოიპოვა: ჯვრის გეგმის, კამარის ან გუმბათის იმიტაციებით გაფორმებულმა ეკლესიებმა. ამ თემის ვარიაციები დროის განსაზღვრულ შუალედში, VIII—IX სს-თა მიჯნიდან X ს-ის ჩათვლით იქმნებოდა, ამასთან, ამ სახეობის ეკლესიებს ჯგუფურად მხოლოდ ერთადერთ უდაბნოში, საბერეგში ვხვდებით, სხვა სამონასტრო კომპლექსებში კი ქვაბ-ეკლესიათა ეს ტიპი თითო ნიმუშით თუ არის ხოლმე წარმოდგენილი (ამ ათიოდე წლის წინ, ამ რიგის 2 ეკლესია უნდა ყოფილიყო მონასტერ "ქვაბებშიც" [63; 183], თუმცა ამჟამად, ერთი მათგანი ჩამოშლილია). ასეთ ვითარებაში, ამ ჯგუფის ქვაბოვან ეკლესიათა გამოჩენა-გავრცელება გარეჯის მრავალმთაში უაღრესად საინტერესო, მაგრამ დროსა და სივრცეში მაინც ლოკალურ, საბოლოოდ ჩამოყალიბებული ფორმის ძიების პროცესშივე შეწყვეტილ მოვლენად გვესახება: ის გარეჯის ქვაბოვან ეკლესიათა წამყვან ხუროთმოძღვრულ თემად ვერ იქცა.

ამ თემის შემდგომი დამუშავება-განვითარების შეწყვეტის გამომწვევ ფაქტორებზე ახლა მხოლოდ ფრთხილი ვარაუდი შეიძლება გამოთქვათ. მაგალითად, განვითარებულ შუა საუკუნეებში ეკლესიათა ჭერებში გუმბათის იმიტაციების გამოკვეთაზე უარის თქმას, შესაძლოა შემდეგმა გარემოებამაც შეუწყო ხელი: დაახლოებით X ს-დან საქართველოში და, როგორც ჩანს, გარეჯის მონასტრებშიც, წესად შემოდის ეკლესიების კედლებისა და ჭერის მთლიანი მოხატვა სხვადასხვა იკონოგრაფიული სიუჟეტებით, რომელთა აღქმასაც, ცხადია, ინტერიერის განათებაზე განსაკუთრებული ზრუნვა აადვილებს. ამ მისწრაფებას მართლაც მოუხდენია გავლენა XI—XIII სს-ის გარეჯის ქვაბოვანი ტაძრების არქიტექტურაზე — კლდის ზედაპირისკენ მიმართული მათი ლიბები (კარები და სარკმელები) მაქსიმალურად ფართოვდება [424]. ასეთ ვითარებაში, კლდის სიღრმეში შეჭრილი გუმბათის იმიტაციების ბნელი შიდაპირების მოხატვა აზრს კარგავდა — ფრესკებით დაფარული სხვა სიბრტყეების ნათელ, ფერადოვან ფონზე ეს ადგილი მაინც მუქი ლაქის ასიციაციას იწვევდა (განსხვავებით ქვის ტაძრების გუმბათის

ყელში დატანებული სარკმელებით გაბრწყინებული, მოხატული ნახევარსფეროსგან, რომელიც ტაძრის ინტერიერის ერთ-ერთ დომინანტს წარმოადგენდა). მართალია, ქრისტიანული სამყაროს ზოგიერთი რეგიონის კლდეში ნაკვეთ ტაძრებში გვაქვს შემთხვევები, როდესაც ასეთ ცრუ გუმბათებსაც მოხატავდნენ ხოლმე იმისგან დამოუკიდებლად, თუ რამდენად გასარჩევი იყო ეს სიუჟეტი თუ დეკორი მლოცველთათვის [583, გვ. 120-123], მაგრამ შუა საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრებისა და მხატვრობისთვის, როგორც ცნობილია, დეკორატიული ელემენტების არათვალსაჩინო ადგილებზე განთავსება და, ამდენად, შემოქმედების თვითმიზნად გადაქცევა ნაკლებადაა დამახასიათებელი, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ჩვენი მოსაზრება ანგარიშგასაწივეი არგუმენტია კლდის გუმბათთან ეკლესიების შექმნაზე უარის თქმის სახსენლად.

გამორიცხული არ არის შემდეგი მიზეზიც: შესაძლოა, გარეჯის მრავალმთის ნაკლებად მკვერი, ხშირად კონგლომერატული აგებულების კლდის ქანებში რთული, დანაწევრებული სივრცეების გამოკვეთა ჭირდა, რადგან ეს გამბეჯენი ძალების გადანაწილებას შეასუსტებდა. ალბათ ამიტომ, განსხვავებით კაბადოკიის ეულკანურ ტუფებში ნაკვეთი მოზრდილი გუმბათიანი ეკლესიებისაგან, გარეჯაზე ზემოთ აღნიშნულზე დიდი მოცულობის გუმბათიანი ეკლესიების გამოკვეთა ვერ ხერხდებოდა, მაშინ როდესაც, ახალ ეპოქაში მონასტრებში ბერ-მონაზვნების რიცხვოვნების ზრდა და შესაძლოა, ზოგიერთი სავანის ზოგადსაცხოვრებელ პრინციპზე გადასვლა, გაცილებით დიდი ზომის ცენტრალური ეკლესიების შექმნის მოთხოვნას აყენებდა [424, გვ. 49-53].

შესაძლოა, ასევე ქანების დაბალი მედეგობა იყო იმის მიზეზიც, რომ გარეჯის მრავალმთაში სხვა ტიპის ქვის ეკლესიების ქვაბოვანი იმიტაციები არ შეიქმნა — აქ არ გვხვდება ბაზილიკების ან ჩანერილი ჯვრის გეგმის ეკლესიების მინაბაძები (თუ არ ჩავთვლით სულ უკანასკნელ ხანებში, გარეჯის კვლევის ცენტრის თანამშრომელთა მიერ მიკვლეულ სატორგეს გუმბათიან კლდის ეკლესიას, სადაც საყრდენი სვეტების მინაბაძები ჩაშენებულია), რაც აგრერიგად გავრცელებული იყო მცირე აზიის შუა საუკუნეების უდაბნოებში [572; 549, ნახ. 47]. ბაზილიკების და ჩანერილი ჯვრის გეგმის მსგავსი სივრცის შექმნა ხომ საყრდენი სვეტების გამოქანდაკებას და მათთვის ნაწილობრივ კლდის მასივის სიმძიმის მზიდი ფუნქციის მინიჭებას გულისხმობს, რაც აქაური სუსტი ქანების პირობებში რთულ ამოცანას წარმოადგენდა (ნიშნადობლივია, რომ უფლისციხეში, სადაც კლდის ქანი გაცილებით მკვერივია, ჯერ კიდევ VI—VIII სს-ში, ფუნქციონირებდა წინარე ქრისტიანულ ნატაძრალზე შექმნილი კლდეში ნაკვეთი ბაზილიკა [429]. ჩანერილი ჯვრის გეგმის, გუმბათის მინაბაძიანი ქვაბ-ეკლესია X ს-ში გამოუკვეთავთ ჯავახეთშიც, სოფელ პატარა სამსარის მახლობელ კირქვის მტკიცე აგებულების მასივში [265, გვ. 67-68]).

გარეჯის მონასტრების საერთო გეგმარებითი პრინციპების ევლუცია, უდაბნოთა აღმოცენების ხანიდან დაწყებული, მათი განვითარების ზენიტის პერიოდის, XI—XIII სს-ის ჩათვლით, გ. ჩუბინაშვილის ასე ჰქონდა წარმოდგენილი: დაარსების შემდეგ პირველი 2—3 საუკუნის განმავლობაში, უდაბნოები უფრო ხშირად ბუნებრივი მღვიმეების ბაზაზე იქმნებოდა, ამასთან, აქ ეპიზოდურად მიმდინარე ახალ სათავსთა კეთებას და მშენებლობასაც სტიქიური ხასიათი ჰქონდა. ამ უდაბნოთა გეგმარებამ შედარებით მონესრიგებული ხასიათი მიიღო IX ს-დან (მნიშვნელოვანწილად წმ. ილარიონ ქართველის მოღვაწეობის შედეგად), თუმცა ძველ სტრუქტურებთან მისადაგების გამო, მათი ხუროთმოძღვრული სახე კიდევ დიდხანს ატარებდა ეკლექტიკურ ხასიათს. თავიდან ბოლომდე განვითარებული შუა საუკუნეების პირმშოს წარმოადგენს XI—XIII საუკუნეში გარეჯის ძველი უდაბნოების მახლობლად ნაკვეთი ახალი განმტოებები (მაგალითად, უდაბნო, წამებული) და სრულიად ახალ ადგილზე დაარსებული ქვაბოვანი მონასტერი, ბერთუბანი. ამ უკანასკნელი რიგის გარეჯული უდაბნოების შემადგენელი თითოეული სათავსი თუ დეტალი, საერთო ხუროთმოძღვრულ ჩანაფიქრს ემორჩილება, ამ იდეის

საფუძველზე შედგენილი მკაფიო გეგმის ხორცშესხმის შედეგია.

დღევანდელი გადასახედიდან, გ. ჭუბინაშვილისეული კონცეფციის ძირითადი დებულებები ძალაში რჩება, თუმცა გარეჯის მრავალმთის მონასტერთა შემდგომი კვლევისას გამოვლენილმა ახალმა ფაქტებმა, ამ თეორიამ რიგი შესწორებების შეტანა მოითხოვა. მაგალითად, გამოიჩინა, რომ ერთიანი გეგმის საფუძველზე შექმნილად მიჩნეულ მონასტერთა სტრუქტურაში მაინც შეინიშნება რამდენადმე ადრეული პლასტები — ამ მიდამოებში მეუდაბნოე ბერთა სამოღვაწეო ქვაბოვანი სადგომები (მაგალითად, სამარტივლები ნაშებულში და ბერთუბანში). ამ ახალმა გარემოებამ ნათელი მოჰფინა საკითხს, თუ რატომ არ ემორჩილება უფრო მკაფიო მხატვრულ-სტილისტურ კონცეფციას, გარეჯის მრავალმთის აღნიშნული მონასტრების ცალკეულ სათავსთა ხუროთმოძღვრულ-გეგმარებითი გადანწყვეტა.

როგორც ჩანს, განვითარებული შუა საუკუნეების საქართველოში ერთიანად ჩაფიქრებული და დამუშავებული ხუროთმოძღვრული გეგმის მიხედვით მაინც ერთადერთი ქვაბოვანი მონასტერი, ვარძიის კლდეში ნაკვეთი ანსამბლია შექმნილი.

ჩვენ სრულიადაც არ ვგულისხმობთ იმას, რომ კლდის იმ მოზრდილ მასივში, სადაც ამჟამად ვარძიის გრანდიოზული ანსამბლია გამოკვეთილი (ტაბ. 119), შეუძლებელია უფრო ადრეულ ეპოქებში მეტ-ნაკლები მასშტაბის ქვაბოვანი საცხოვრებლები ან თუნდაც მეუდაბნოე ბერების მცირე სავანე არსებულები. პირიქით, ფაქტობრივი მასალით დადასტურებულია, რომ ვარძიის მიდამოების კლდოვანი ფლატეები გამოქვაბული სათავსების მოსაწყობად ოდითგანვე მეტად მიმზიდველ ადგილებს წარმოადგენდა [152; 325]. ქართული კლდის ძეგლების ცნობილმა მკვლევარმა კ. მელითაურმა ვარძიის სამონასტრო ანსამბლის გეგმარების განხილვისას ყურადღება მიაპყრო იმ გარემოებას, რომ კომპლექსის დასავლეთ ნაწილში შეინიშნება დანარჩენზე გაცილებით პრიმიტიული გეგმარების რამდენიმე ქვაბის ნაშთი. მისი აზრით, ოვალურთან მიახლოებული ან შემთხვევითი გეგმის ასეთი სათავსები ვარძიაში მონასტრის დაარსების ხანაზე გაცილებით ადრე არსებული ქვაბოვანი დასახლების ნაშთებია [152, გვ. 7]. სამწუხაროდ, კ. მელითაურს არ დაუზუსტებია, თუ კონკრეტულად რომელი ეპოქის ძეგლებად მიიჩნევს ამ ქვაბებს*.

ჩვენ საცხებით ვეთანხმებით პატივცემული მკვლევარის აზრს ქვაბ-სათავსთა ამ ჯგუფის შედარებით ადრეული წარმოშობის თაობაზე, მაგრამ ვინაიდან უშუალოდ ამ გამოქვაბულებში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა არ გავაჩნია, შემთხვევით გადარჩენილი, საფუძვლიანად რეკონსტრუირებული ქვაბების დათარიღებისგან აგრეთვე თავს ვიკავებთ**.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ ვარძიის მონასტრის ფარგლებში მდებარე გამოქვაბულთა კიდევ ერთი ჯგუფი, ე. წ. “ანანაურის” ქვაბები (ტაბ. 120:1,2), გ. გაფრინდაშვილს შუა საუკუნეების კლდის სოფლად მიაჩნია, რომელიც უშუალოდ უსწრებს წინ მონასტრის დაარსებას [70].

ამრიგად, ეუნოდებთ რა ვარძიის ქვაბოვან მონასტერს ერთდროულად შექმნილ ხუროთმოძღვრულ ანსამბლს, ვგულისხმობთ, რომ განსხვავებით გარეჯის მრავალმთის მონასტრებისგან, მის შემოქმედთ ანგარიში არ გაუწევიათ იქ მანამდე არსებული ქვაბ-სათავსებისთვის, რომლებიც ამის გამო პრაქტიკულად მთლიანად შეენირა ამ ტოტალურ ახალშენებლობას (რამდენადმე განცალკევებით არსებული ანანაურის ჯგუფის გარდა).

* უნდა აღინიშნოს, რომ ამ საკითხზე საუბრისას კ. მელითაურს სქოლიოში მინიშნება აქვს ვარძიის წინა ფერდობების არქეოლოგიური კვლევის შედეგად ბრინჯაოს ხანის კულტურული ფენების დადასტურების თაობაზე [221].

** მათი თავდაპირველი გეგმარება, თითქმის საკმაოდ ახლოს იდგა შიდა ქართლის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის თუ ანტიკური ხანის კლდის ძეგლებთან (თხოთი, გრაკალი და სხვ.).

თვით გამოთქმებს — "ერთდროულად შექმნილი", "ერთიანი გეგმა", ცხადია მათი დღევანდელი გაგებით არ ვიყენებთ: ცნობილი ფაქტია, რომ ვარძიის ქვაბოვანი მონასტრის გამოკვეთა დაიწყო მეფე გიორგი III-ის ნება-სურვილით და მხოლოდ მისი ქალიშვილის, თამარის მეფობისას განსრულდა XII ს-ის 80-იან წლებში [325, გვ. 49]. ბუნებრივია, დროის რამდენიმე ათწლეულიან მონაკვეთში, სხვადასხვა ქტიტორის შეხედულებისამებრ, ნაწილობრივ შეიცვლებოდა ანსამბლის მასშტაბი თუ ცალკეული ნაწილების გეგმიური განვითარება, მაგრამ რამდენად სერიოზული იყო ამ რეფორმების მასშტაბი, ამჟამად ძველი სათქმელია.

არსებობს მოსაზრება, რომ თამარ მეფის ხანაშივე საკმაოდ იცვალა სახე მონასტრის მთავარმა ტაძარმა და თავდაპირველად ჩაფიქრებული, შედარებით მოკრძალებული ეკლესიის ნაცვლად დღევანდელი სახე მიიღო [325, გვ. 50; 152, გვ. 43] (ტაბ. 120:4).

მაგალითად, ვარძიის ხუროთმოძღვრების შესახებ გამოცემული მრავალი ნაშრომის ავტორი, გ. გაფრინდაშვილი დარწმუნებულია, რომ გიორგი III-ის დროს აქ გამოკვეთილი იყო მცირე ზომის ეკლესია, რომელმაც თამარის მეფობის ხანაში მონასტრის მოთხოვნილება ველარ დააკმაყოფილა და რეკონსტრუქციის შედეგად მის ადგილზე ახალი, დღემდე არსებული ღვთისმშობლის მიძინების სახელობის დიდი დარბაზული ტაძარი შექმნეს. მკვლევარს ამ ტაძრის კარიბჭის აღმოსავლეთით ამჟამად შემორჩენილი აფსიდის კონქის ნაწილი ძველი ეკლესიის ნაშთად მიაჩნია [325, გვ. 50]*. იმ გარემოებას, თუ რატომ გამოკვეთეს ვარძიის გრანდიოზული ქვაბოვანი მონასტრის მთავარი ტაძარი XII ს-ის შუა ხანებში ისეთი მცირე ზომისა, რომ რაღაც 2 ათეული წლის შემდეგ, მისი საფუძვლიანი რეკონსტრუქცია და პრაქტიკულად ახალი, გაცილებით მოზრდილი ტაძრის შექმნა გახდა საჭირო, მეცნიერი ახსნას ვერ უძებნის.

ზუსტად ასევე ჰქონდა წარმოდგენილი ვარძიის ძველი ეკლესიის ახალი მთავარი ტაძრით შეცვლა კ. მელითაურსაც, თუმცა მისი პოზიცია ამ საკითხისადმი, ჩვენ უფრო ადვილი ასახსნელი გვჯერება შემდეგი გარემოების გამო: მას მიაჩნდა, რომ ვარძია გიორგი III-ის მიერ ჩაფიქრებული იყო არა როგორც მონასტერი, არამედ როგორც სტრატეგიულად მოხერხებულ ადგილზე ნდებარე კლდეში ნაკვეთი (ციხე-სიმაგრე, სადაც განლაგებული უნდა ყოფილიყო მუდმივი სამეფო ლაშქრის (სავარაუდოდ, ყივჩაყთა) გარნიზონი (ეს პოპოთუზა, ზოგიერთმა ცნობილმა ქართველმა მეცნიერმაც ანგარიშგასასწავლად ჩათვალა [187, გვ. 5]). მკვლევარის აზრით, ვარძიის ქვაბოვან სათავსთა დიდი ნაწილის ხუროთმოძღვრულ-გეგმარებითი თავისებურებანი კომპლექსის სწორედ ასეთ ფუნქციურ დატვირთვაზე მიგვანიშნებს: ერთმანეთში გამავალი კარიბჭეებიდან, რომლებიც იმავედროულად გრძივ "შუკებს" ქმნიან, მონყობილი იყო შესასვლელები ჯარისკაცთა ქვაბოვან საცხოვრებლებში, რომლებიც თავისი ფართობით, გეგმარების სირთულით (ერთქვაბიანი ან რამდენიმე ქვაბიანი), კეთილმოწყობითა და მხატვრული ელემენტების მეტ-ნაკლებობით, მათ ბინადართა სამხედრო ჩინებად დიფერენციაციას შეესაბამებოდა [152, გვ. 16]. კ. მელითაურს თავის ნაშრომებში კიდევ მრავალი ისეთი ნიშანი აქვს ჩამოთვლილი, რაც, მისი აზრით ვარძიის ანსამბლის თავდაპირველ ფუნქციად, საფორტიფიკაციო მნიშვნელობას წარმოაჩენს: ასეთია, მაგ., ანსამბლის კლდის ძნელად მისადგომ მასივში გამოკვეთა, სხვადასხვა სართულის ტერასების ერთმანეთთან ლუკებით დაკავშირება, საიდუმლო გვირაბები, თავშესაფარები და სხვ.

ბუნებრივია, ვარძიის მშენებლობის პირველი ეტაპის ამგვარად გააზრების ფონზე,

* კარიბჭის აღნიშნული ელემენტის ასეთი შეფასება ჩვენ სათუთად მიგვაჩნია. ადგილზე დაკვირვების საფუძველზე ვფიქრობთ, რომ უფრო სავარაუდოა ეს აფსიდი გადაკეთებული ტაძრის მთავარი საკურთხეველი კი არ ყოფილიყო, არამედ ღვთისმშობლის სმძინების სახ. ეკლესიის მინისტერის შედგენად დაზიანებული კარიბჭის ორგანოული ნაწილი: შუა საუკუნეების საქართველოს როგორც ქვის, ისე კლდეში ნაკვეთ ტაძრებში, სამხრეთის ნართექსები აღმოსავლეთ ნაწილში მონყობილი აფსიდებით ხომ შეტად გავრცელებული მოვლენა იყო [236; 423; 424; 47 და სხვ.].

ქვაბოვანი კომპლექსის კომპოზიციურ ცენტრად და ვიზუალურ დომინანტად იმთავითვე ღვთისმშობლის მიძინების სახელობის დიდებული, გეგმურ-სივრცობრივად მაღალმხატვრულად გადაწყვეტილი ტაძრის წარმოდგენა, რამდენადმე შეუსაბამოდ გამოიყურებოდა. ალბათ, სწორედ ასეთმა ვითარებამ შეუწყო ხელი იმ ვერსიის შემუშავებას, რომლის მიხედვითაც, აღნიშნულ ადგილზე არსებული მცირე ზომის ეკლესია თამარის მეფობისას, ვარძიის საფორტიფიკაციო დანიშნულების კომპლექსის მონასტრად გადაკეთების შემდგომ შეიცვალა დღევანდელი მთავარი ტაძრით.

ჩვენ, ისევე როგორც ვარძიის ხუროთმოძღვრული ანსამბლის არაერთ მკვლევარს (ნ. ჩუბინაშვილი, ვ. ბერიძე, გ. გაფრინდაშვილი [431; 47; 325]), არადამაჯერებლად გვეჩვენება ვარძიის მშენებლობის პირველი ფაზის ასეთი გააზრება. საქართველოსა და მის მიმდებარე რეგიონებში შემორჩენილ შუა საუკუნეების ციხე-სიმაგრეთაგან, არსად არ არის დადასტურებული იმის პრეტენდენტი, რომ ჯარისკაცთა საცხოვრებელი ყაზარმები ინდივიდუალური, ერთმანეთისგან იზოლირებული, ავტონომიური დამხმარე საყოფაცხოვრებო სათავსებით და მოწყობილობებით (საკუჭნაო, მარანი, სანახალები და სხვ.) აღჭურვილი ბინების ერთობლიობებს წარმოადგენდეს. მით უმეტეს დაუჯერებელია, ჯარისკაცთა მცირერიცხოვანი ჯგუფებისთვის (განურჩევლად მათი ჩინისგან), ასეთ განცალკევებულ საცხოვრებელთან მცირე ზომის ინდივიდუალური სამლოცველობებიც მოეწყობა (ტაბ. 120:5).

არანაკლებ უსაფუძვლოა იმის დამტკიცება, რომ ვარძიის კლდეში ნაკაფი სათავსები თავდაპირველად რომელიმე სოციალური ფენის წარმომადგენელ საერო პირთა მუდმივ საცხოვრებლებს წარმოადგენდა (ვარძიის ხომ არცთუ იშვიათად კლდეში ნაკვეთ ქალაქსაც უწოდებენ [97]). ვარძიის ქვაბ-საცხოვრებელთა ზოგადი სქემა (ტაბ. 120:3), ერთი შეხედვით თითქოს საერთო ნიშნებს პოულობს ეთნოგრაფიულად და არქეოლოგიურად დადასტურებულ შუა საუკუნეების ტრადიციულ ქართულ საცხოვრებელთან [86]: აქაც ერთ გრძივ ღერძზე (ამ შემთხვევაში კლდის სიღრმისკენ) ყოფილა განლაგებული "ღერეფანი", ძირითადი ოთახი და დამხმარე სათავსები (მარანი, საკუჭნაო). მიუხედავად ამისა, ვარძიის კლდის საცხოვრებლების თითოეული ამ ელემენტის გეგმურ-სივრცული პროპორცია ქვის ხუროთმოძღვრების ნიმუშებისგან მნიშვნელოვნად განსხვავდება: აქ აშკარად შეიმჩნევა მათი შევიწროვებისა და კლდის სიღრმისკენ წაგრძელების ტენდენცია. ამ ორი ტიპის საცხოვრებლებს შორის მთავარი განსხვავება კი შემდეგია: მეურნე ოჯახების (კომლების) საბინადრო სახლებისგან განსხვავებით, ვარძიის კლდის საცხოვრებლები ერთმანეთთან არაბუნებრივად ახლოს, გვერდიგვერდაა განლაგებული (მათ ერთმანეთისგან უფრო ხშირად კლდის ვიწრო კედელი გამოჰყოფს), ამასთან მათი მცირე ზომის დამხმარე სათავსები მხოლოდ კვების ნახევრად მზა პროდუქტების შესანახად თუ გამოდგება და არა სასოფლო-სამეურნეო კულტურების წარმოება-გადამუშავებისათვის (განსაკუთრებით ეს ითქმის მემინდვრობის და მეცხოველეობის პროდუქტებზე).

ამრიგად, ცხადია, რომ ამ კლდის სათავსთა ერთობლიობების სახით საქმე გვაქვს ერთგვარ საერთო საცხოვრებლების სისტემასთან, რომლის ბინადარი საზოგადოების წევრებიც დამოუკიდებელ სამეურნეო საქმიანობას არ წარმართავდნენ. თუკი ასეთ საცხოვრებელ უჯრედებში არცთუ იშვიათად ჩართულ მცირე ეკლესია-სამლოცველოთა არსებობასაც გავითვალისწინებთ, საბოლოოდ დავრწმუნდებით, რომ ვარძიის აღნიშნული ქვაბოვანი "სექციები" სხვა არა შეიძლება იყოს, თუ არა მონესე ბერ-მონაზვნების მაქსიმალურად მყუდროდ დასავენებლად, მათი ამქვეყნიური პრობლემებისგან განრიდებულად მოღვაწეობისათვის შექმნილი ქვაბოვანი სენაკები, დამხმარე სათავსებითურთ.

აქ შეიძლება გაჩნდეს კითხვა: აღნიშნული სტრუქტურის ციხე-სიმაგრეების და საერო დასახლებების ანალოგიების არ არსებობის საფუძველზე, ვარძიის კომპლექსის საცხოვრებელთა

საერო ფუნქცია გამოვრიცხეთ, მაგრამ საქართველოსა და ქრისტიანული სამყაროს მეზობელი ქვეყნების მონასტრებში, ამდენად გააზრებულად დაგეგმარებული, ერთიანი მხატვრული სტილის ქვაბ-სენაკები თუ გვხვდება?

ადრეული შუა საუკუნეების საქართველოსა და აღმოსავლურ-ქრისტიანული ქვეყნების უდაბნო-მონასტრებში რომ მონაზონთა სადგომებად სისტემატური გეგმარების სენაკები არ იგებოდა და იკეთებოდა, ამაზე ზემოთ უკვე გვეყონდა საუბარი.

გარეჯის მრავალმთის კლდეში ნაკვეთ მონასტრებში, ამ მიმართებით მდგომარეობა განვითარებულ შუა საუკუნეებში მხოლოდ ნაწილობრივ შეიცვალა: ახლად დაარსებულ თუ რეკონსტრუირებულ ქვაბოვან კომპლექსებში, მართალია, ასევე ბერების ვინაობა და უფროსი თავშესაფრების ნაცვლად გაცილებით მოხერხებული, ჩამოყალიბებული გეგმარების ქვაბოვანი სენაკები იკეთებოდა, მაგრამ არც აქ შეინიშნება არამცთუ ვარძიის ანალოგიურ ქვაბ-სენაკთა ნყებანი, არამედ ერთმანეთის მახლობლად მდებარე, ბერების ქვაბოვანი საცხოვრებლების თუნდაც მცირერიცხოვანი ჯგუფები, რომელთა გეგმარებასაც ერთი და იგივე ზოგადი პრინციპი ედოს საფუძვლად.

ცხადია, ვარძიის მსგავსი ქვაბ-სენაკების ძიება, მით უმეტეს ამოა აღნიშნული ეპოქის უფრო მცირე, ნაკლებად მნიშვნელოვან ქართულ ქვაბოვან საეკლესიოებში. ერთადერთ გამონაკლისს, თითქოს ვარძიისეუ უშუალო მეზობელი მონასტრის, ვანის ქვაბის გამოქვაბულთა რამდენიმე ჯგუფი უნდა წარმოადგენდეს, რომელთა გეგმარებაშიც ზოგიერთი მკვლევარი ვარძიის ტიპის ბერების საცხოვრებელი "კლდის სახლების" პროტოტიპს ხედავს [327, გვ. 41] (ტაბ. 117:1).

როგორც ირკვევა, ვარძიის მონასტრის უმთავრესი განსხვავება დაახ. იმავე ეპოქის სხვა ქართული ქვაბოვანი საეკლესიოებისგან სწორედ აღნიშნულ ქვაბ-საცხოვრებელთა ერთგვარ ტიპოლოგიურ უნიფიცირებაში და ამ თემის მთელი კომპლექსისთვის წამყვან გეგმარებით პრინციპად გადაქცევაში გამოიხატება. ენახოთ, ხომ არ წარმოადგენს საცხოვრებელ სენაკთა ამგვარი სისტემატიზაცია აღნიშნული ეპოქის ქვის სამონასტრო ხუროთმოძღვრებისთვის დამახასიათებელ, იმავე დანიშნულების სათავსთა კლდეში გარდასახულ ანარეკლს.

განვითარებულ შუა საუკუნეებში, კონკრეტულად კი XII—XIII სს-ში საქართველოში ფრიალ გაცხოველებული სამონასტრო მშენებლობა მიმდინარეობდა: იგებოდა ახალი, ბრწყინვალე სამონასტრო ანსამბლები, განიერცობილი და მშვენივრად ძეგლი კომპლექსები (გელათი, ოპიზა, ოპი, ხახული, ბეთანია, ქვათახევი, იყალთო, უბისა და სხვა მრავალი) [47; 312].

შემდგომ საუკუნეებში გადამხდარი კატაკლიზმებისა და პერიპეტეების გამო, ამ მონასტრთა კომპლექსების შემადგენელი ნაგებობებიდან ჩვენამდე თავდაპირველი ან მეტ-ნაკლებად შეცვლილი სახით მხოლოდ ეკლესიებმა და მონუმენტური ხუროთმოძღვრების თითო-ორი ნაგებობა ნიშნულზე მოაღწია (სამრეკლოებმა, სატრაპეზოებმა და სხვ.). საქმე ის არის, რომ გვიან შუა საუკუნეებში ჩატარებული ყოველი მომდევნო რესტავრაცია-რეკონსტრუქციის დროს, თავდაპირველთან მიახლოებული სახით სწორედ ეს ნაგებობები აღდგებოდა ხოლმე, დამხმარე, სამეურნეო და საფორტიფიკაციო ნაგებობები კი ახლებურად, ხშირად სახელდახელოდაც შენდებოდა.

ასეთ ნამონასტრალეზე დღესდღეობით დაფიქსირებული სურათის მიმოხილვით ვრწმუნდებით, რომ კომპლექსებში ზეზეურად პრაქტიკულად აღარ არის შემორჩენილი განვითარებული შუა საუკუნეების დროინდელი ბერების საცხოვრებელი სენაკები: გვიან შუა საუკუნეებში იქ სამონაზვნო ცხოვრება უკეთეს შემთხვევაში მეტად შეკვეცილი სახით თუ მიმდინარეობდა და ათეულობით მონესეზე გათვალისწინებული საცხოვრებელი სექტორების აღდგენა-შეკეთებაზე, ცხადია, აღარავინ იზრუნებდა [35, გვ. 98-101]*. ქართულ მონასტრთა ტერიტორიები

* ასეთი უდაბნოების ცალკეული ნაწილები, ხშირად ავტონომიური საფორტიფიკაციო სისტემებითაც კი იყო აღჭურვილი [538, გვ. 171-175] (ტაბ. 113).

არქეოლოგიურად ჯერჯერობით ისე სრულყოფილად არ არის შესწავლილი, რომ ამჟამად მიწის ქვეშ მოქცეული სენაკების ნაშთების მიხედვით ბერების საცხოვრებლების ტიპოლოგიისა და მათი განლაგების კანონზომიერების საკითხებზე ვიმსჯელოთ. არქეოლოგიურად რამდენადმე დამაკმაყოფილებლად შესწავლილი ამ ეპოქის ძეგლის, გულდარხის მონასტრის შესახებ გამოქვეყნებულ მასალებშიც კი სუსტად არგუმენტირებულად გამოიყურება კომპლექსის ტერიტორიაზე მიკვლეული მცირე სათავსების ფუნქციებისა და მიხედვით დიფერენციაცია — იქ მიკვლეულ უამრავ საკულტო და სამეურნეო ნაგებობათა შორის, დანამდვილებით ბერების საცხოვრებელ სენაკად მხოლოდ 2 მცირე ზომის, უსახური შენობაა მიჩნეული [179, გვ. 72-80].

მიუხედავად ფაქტობრივი მასალის ასეთი სიმწირისა, ამ რიგის მონასტრების ტერიტორიებზე შემორჩენილი ნაგებობების კომპოზიციური მთლიანობა და საგულდაგულო დამუშავება მაინც გვაფიქრებინებს, რომ მათ გენერალურ გეგმებში ოდესღაც საცხოვრებელ სენაკებსაც ზუსტად განსაზღვრული ადგილი ექნებოდათ მიჩენილი და არა გვეგონია, შემთხვევითი ფორმებითა და უსახურობით ამ ბრწყინვალე ანსამბლებში დისონანსი შეეტანათ.

ასეთი მტკიცების საფუძველს, აღმოსავლურ-ქრისტიანული ქვეყნების აღნიშნული ეპოქის რიგი სამონასტრო კომპლექსების ხუროთმოძღვრული აღნაგობაც იძლევა. ცხადია, შემდგომ საუკუნეებში ნგრევა და რეკონსტრუქცია ამ ქვეყნების მონასტრებმაც განიცადა, მაგრამ განსაკუთრებული პოლიტიკური სტატუსისა თუ უბრალოდ, მრავალრიცხოვნების წყალობით, ამ რეგიონებში მაინც შემორჩა ზოგიერთი სამონასტრო კომპლექსი, რომელთაც ქართული საეკლესიო განსხვავებით, შუა საუკუნეების სტრუქტურა თითქმის უცვლელად შემოუნახავთ. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ადრეტიზანტური ხანის უდაბნო-მონასტრების შემადგენელი ნაგებობები თუ გამოქვაბულები, მთავარი ეკლესიებისა და მათ მახლობლად მდებარე ორიოდე აუცილებელი შენობის გარდა, პრაქტიკულად სრულიად უსისტემოდ იყო განფენილი (მაგალითად, კონკრეტული ლანდშაფტიდან გამომდინარე). საცხოვრებელ სენაკებს ერთმანეთისგან სრულიად განსხვავებული, პრიმიტიული გეგმარება ახასიათებდათ და მათი მნიშვნელოვანი ურთიერთდამორება სავალდებულო ნორმადაც კი ითვლებოდა.

X—XIV სს-ის ბიზანტიური სამყაროს მონასტრები როგორც იდეოლოგიურად, ისე ქვეყნის პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში მათი როლით, მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდნენ ადრეული შუა საუკუნეების ასეუტი მეუღაბნოეების სამონაზვნო ორგანიზაციებისგან, და ეს სხვაობა ამ კომპლექსების გეგმარებასა და გარეგნულ სახეშიც იყო ასახული. ამ ხანაში თითქმის სავალდებულო ნორმად იქცა მონასტრების ძირითადი ტერიტორიების გალაგებით გამაგრებულ ერთიან სისტემაში მოქცევა, განურჩევლად იმისა, რა ტიპის სამონასტრო ორგანიზაციებს წარმოადგენდნენ ისინი: ზოგადსაცხოვრებლებს თუ ლავრებს. ამ მოზღუდულ ფართობებზე სხვადასხვა გეგმური კომპოზიციების მიხედვით იყო განლაგებული ეკლესიები, სამრეკლოები, საძვლეები, სატრაპეზოები და ამ ეპოქაში მონასტრის ფუნქციონირებისათვის აუცილებელი სხვა საყოფაცხოვრებო-სამეურნეო სათავსები. ასე ზედმიწევნით ორგანიზებულ ანსამბლებში, ცხადია, ბერების საცხოვრებელ სენაკებსაც მათი ფუნქციური დატვირთვიდან ლოგიკურად გამომდინარე სახედაადგილი მიეჩინა. როგორც ამ ეპოქის მთელი რიგი ბიზანტიური მონასტრების გეგმარების გაცნობამ დაგვარწმუნა (მაგალითად, ათონის მთის, წმ. ლუკას და დაფნის მონასტრები და სხვ. [362, გვ. 46-51; 67-76]), მათ კომპლექსებში ბერების საცხოვრებელი სენაკები უკვე ძალზე ხშირად იღებს ერთმანეთის მიმდევრობით, სექციურად განლაგებული, დაახლოებით თანაბარი ზომის ოთახების სახეს, რომლებიც მონასტრის გალაგნის გაყოლებაზე იკავებენ ადგილს. ეს სათავსები ყრუ ან სარკმლით განათებული ზურგით ზღუდისკენ არის მიმართული, მათში შესვლა კი პირდაპირ მონასტრის ეზოდან ან ამავე მხარეს გამართული ნაგრძელებული, ღია გალერეიიდან ხდება. გვხვდება შემთხვევები, როდესაც ბერების ასეთი "საერთო საცხოვრებელე-

ბი" გალავნის ეზოსკენ მიმართულ რამდენიმე კედელს შემოუყვება, ზოგჯერ 2 სართულადაც [311, გვ. 100]. არცთუ იშვიათად, მათ შემადგენელ "ტიპიურ" საცხოვრებლებს დამატებითი, დამხმარე სათავსებიც გააჩნიათ სენაკის რომელიმე მხარეს.

რამდენადმე მსგავსი გეგმარების სენაკების სისტემები შემონახულია აგრეთვე განვითარებული შუა საუკუნეების ზოგიერთ სომხურ სამონასტრო კომპლექსშიც (გელარდი, თათევი და სხვ.). სომეხი მეცნიერების არგუმენტაციით, ეს საცხოვრებლებიც მონასტრების ძირითადი ნაგებობების თანადროულია [419, გვ. 36, 42].

ბიზანტიური სამყაროს XI—XIV სს-ის ქვაბოვან მონასტრებში, ანალოგიური სტრუქტურის (ე. ი. ვარძიის ტიპის) ქვაბ-სენაკების სისტემების რამდენადმე ფართოდ გავრცელების შესახებ ჩვენ ცნობები არ გვაგვაჩნია. როგორც ჩანს, კაბადოკიის და ზოგიერთი სხვა რეგიონის ქვაბოვან მონასტრებში, გარეჯის უდაბნოთა მსგავსად, ქვაბ-სენაკების კვეთის მეორე პლანზე გადატანის ტრადიციას ამ ხანაშიც არ ღალატობდნენ და მთელი ყურადღება კვლავ ეკლესიების და სხვა საზოგადო მნიშვნელობის სათაესთა "გამოქანდაკებაზე" იყო გადატანილი.

თუმცა, ჩვენ მაინც მოგვეპოვება მონაცემები აღნიშნული ეპოქის ერთ-ერთი, ამჟამად ნახევრად ქვაბოვანი ბიზანტიური მონასტრის შესახებ, რომლის გეგმარებითი სტრუქტურა და იერსახე ვარძიის სამონასტრო ანსამბლის ასოციაციას იწვევს. ეს კომპლექსი, რომელიც ისტორიულ ლაზეთში, ტრაპიზონის მახლობლად მდებარეობს, "შავი მთის" ("სუმელას") მონასტრის სახელწოდებითაა ცნობილი [454, გვ. 157]. მონასტერი ვარძიის მსგავსად, თითქმის ვერტიკალური კლდის მასივის გაყოლებაზეა განლაგებული რამდენიმე სართულად და თავდაპირველად თითქმის ერთნაირი სტრუქტურის ქვაბოვანი სენაკებისგან და სხვა სათავსებისგან შედგებოდა. მონასტრის კომპოზიციურ ცენტრს აქაც ნახევრად ქვაბოვანი, მთლიანად მოხატული ღვთისმშობლის მიძინების სახელობის ეკლესია წარმოადგენს. ვარძიისგან განსხვავებით, აქ XIV ს-ში, ქვაბთა კომპლექსის ჩამორღეველი ფასადი კლდეზე მიბჯენილი, ქვითკირის მთლიანი სისტემით აღუდგენიათ, რის შედეგადაც მონასტრის ექსტერიერმა 5 სართულიანი, სარკმელებით თანაბრად დანაწევრებული შენობის სახე მიიღო (აღმათ დაახლოებით ასეთი სახე ექნებოდა ვარძიის ანსამბლსაც, მინისტერის შემდეგ, XIV ს-ის დასაწყისში ქვითკირით მხოლოდ ეკლესიის კარიბჭე კი არა, მთელი დაზიანებული ფასადი რომ დაეცა). იმისდა მიუხედავად, თუ როგორი იყო თავდაპირველად შავი მთის მონასტრის გეგმარება, ამჟამად ჩვენთვის თუნდაც ის გარემოებაა მნიშვნელოვანი, რომ XIV ს-ის დასაწყისში აქაც დაახ. ერთნაირი სტრუქტურის, სექციურად განლაგებული ქვაბ-სენაკები ყოფილა განლაგებული რამდენიმე იარუსად.

სექციური სტრუქტურის ქრისტიანული ქვაბოვანი მონასტრების გენეზისის საკითხებზე მსჯელობისას გვერდს ვერ ავუვლით კიდევ ერთ გარემოებას. საქმე ის არის, რომ თუკი ასეთი გეგმარების კლდეში ნაკვეთი ქრისტიანული მონასტრები დიდ იშვიათობას წარმოადგენს, კომპოზიციურად მათი მსგავსი კომპლექსები (ცხადია, სულ სხვაგვარი ტაძრებით), მეტად დამახასიათებელია ცენტრალური და სამხრეთ აზიის ბუდისტური მონასტიციზმისთვის.

კლდეში ნაკვეთი ბუდისტური მონასტრები IV—X სს-ში გავრცელდა თანმიმდევრობით ჯერ დასავლეთ ინდოეთში, შემდეგ ბაქტრიანში (ავღანეთი), აღმოსავლეთ თურქესტანსა და ჩრდილოეთ ჩინეთში [568; 585; 596]. ასეთი მონასტრების ცალკეული სამლოცველოები და საცხოვრებლები, ადრეული ეტაპებიდანვე სწორი გეომეტრიული ფორმებით და მონუმენტურობით ხასიათდებოდა, მაგრამ ისინი კლდოვან მასივებში თავდაპირველად მეტ-ნაკლებად გაფანტულ ჯგუფებად იკვეთებოდა და მხოლოდ მოგვიანებით მიიღო კომპაქტური გეგმარებითი სახე. სწორედ ამ უკანასკნელი ფაზის (დაახ. VIII—X სს) ბუდისტური მონასტრების შემადგენელი სანაკები გამოირჩევა რეგულარულად განმეორებადი სტრუქტურით. მაგ., აღმოსავლეთ თურქესტანში მდებარე "თუიუკ-მაზარის" ბუდისტური მონასტრის ჩამოყალიბებული, ტიპიური

გეგმის საცხოვრებლები ერთმანეთის გვერდიგვერდაა ნაკვეთი [371, სურ. 15]. თითოეული ასეთი ქვაბოვანი საცხოვრებელი უჯრედი კლდის სიღრმისკენ ნაგრძელებული 3 ერთმანეთში გამავალი სათაღისგან შედგება, რომელთაგანაც უკანასკნელი მცირე ზომის საკუჭნაოს წარმოადგენს (ტაბ. 129:1,2).

ამ რიგის ბუდისტურ მონასტრებში, აღწერილი სტრუქტურის ქვაბ-სენაკები რამდენიმე იარუსადაა ნაკვეთი კლდის შეველ მასივებში და როგორც გეგმარებით, ისე ვიზუალურად ვარძიის მონასტრის ასოციაციას იწვევს. აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთი მონასტრის (მაგალითად, შიკჰინის [371, სურ. 3,4]) ქვაბოვანი სანაკები კამარისებრი ჭერებით და ინტერიერების გაფორმებითაც ვარძიის კლდის სახლების მსგავსია (ტაბ. 129:3).

ცხადია, ჩვენ შორის ვართ იმ აზრისგან, რომ განვითარებულ შუა საუკუნეებში შექმნილი, რეგულარული გეგმარების ქრისტიანული მონასტრების, მათ შორის ვარძიის პროტოტიპები ცენტრალური აზიის ბუდისტურ მონასტრებში ვეძიოთ, მაგრამ აღნიშნული მსგავსება, შესაძლოა არცთუ შემთხვევითია.

ეფიქრობთ, სხვადასხვა რელიგიის მიმდევარი ბერების სენაკების იდენტურობა მათ ბინადართა ერთსა და იმავე სოციალურ სტატუსზე მიგვანიშნებს და ორგანიზებული მონასტიციზმის განვითარების შედეგია. მხედველობიდან არც ის გარემოება უნდა გამოგვრჩეს, რომ როგორც ქრისტიანული, ისე ბუდისტური მონასტრების ქვაბოვანი საცხოვრებლების ცალკეული ელემენტები, ალბათ ჩვეულებრივი მასალით ნაკები საერო საცხოვრებლებიდანაა გადმოღებული და ამ ქვაბ-სათაღსა მსგავსება, აღნიშნულ რეგიონთა ქვის საცხოვრებელი სახლების ტიპოლოგიური იდენტურობის ანარეკლიც შეიძლება იყოს.

მეორე მხრივ, არამართებული იქნებოდა საქართველოში, აღმოსავლურ-დასავლურ კულტურათა შესაყარზე მდებარე ქვეყანაში, XII—XIII ს-ში, ამ კულტურული ნაკადებით გამდიდრებული ხელოვნების დარგებიდან, მხოლოდ კლდის ხუროთმოძღვრება (თუნდაც საკულტო) მიგვეჩინა მართოდენ ადგილობრივ ნიადაგზე ან დასავლური ცივილიზაციის გავლენით ჩამოყალიბებულ ფენომენად. უნდა ვიფიქროთ, რომ ვარძიის შემოქმედი ხუროთმოძღვრები საკმაოდ გათვითცნობიერებულნი იქნებოდნენ როგორც დასავლური, ისე აღმოსავლური ცივილიზაციებისათვის დამახასიათებელ საერო თუ საკულტო სამშენებლო ხელოვნებაში და მათთვის არც აზიის ცენტრალურ რეგიონებში მეტად გავრცელებული ბუდისტური კლდეში ნაკვეთი მონასტრების არსებობა იქნებოდა უცნობი.

ბუნებრივია, ვარძიის სამონასტრო ანსამბლის გეგმურ-კომპოზიციური გააზრებისას, ქართველიოსტატებისსევეშუსამებდნენადგილობრივი,მრავალსაუკუნოვანიკლდითხურობის ტრადიციებს აღმოსავლურ თუ დასავლურ დამყაროთა ხუროთმოძღვრული აზრის მიღწევებს, როგორც ეს იმ ეპოქის ქართული კულტურის ნებისმიერ სფეროში ხდებოდა (მაგალითად, ფილოსოფიაში, საერო თუ სასულიერო ლიტერატურაში).

ეფიქრობთ, ვარძიის წამყვანი ხუროთმოძღვრული თემის წარმოდგენილი ანალიზი და ამის თაობაზე მოხმობილი პარალელები, კიდევ უფრო განამტკიცებს იმ მოსაზრებას, რომ ეს კომპლექსი დამკვეთთა და ხუროთმოძღვართა მიერ თავიდანვე ჩაფიქრებული იყო როგორც პოლიტიკური და ეკონომიკური აღმავლობის გზაზე მდგარი საქართველოს სახელმწიფო ქრისტიანული კულტურის ერთ-ერთი მოწინავე კერა, გრანდიოზული მონასტერი, რომელიც დიდებული მხატვრული იერით ქართველი ერის სულიერი და ესთეტიური სრულყოფისკენ სწრაფვას განასახიერებდა.

ვარძიის ქვაბოვანი ანსამბლის უაღრესად მრავლისმეტყველი ხუროთმოძღვრული სახე, თითქმის მონასტრის შექმნისა და ზეობის ხანაში მასში მომდინარე ღვთისმსახურების წესის დაკონკრეტების საშუალებასაც იძლევა.

ჩვენი აზრით, ვარძიის კლდეში ნაკვეთი საცხოვრებლების აღნიშნული გეგმარებითი სტრუქტურა, შეიძლება მონასტრის ლავრის ყაიდაზე მოწყობაზე მიგვიანებდეს. სხვანაირად ძნელია აიხსნას ის გარემოება, რომ თითოეული ქვაბ-სენაკი აღჭურვილი ყოფილა დიდი რაოდენობის საკვებისა და სასმელის შესანახი ავტონომიური საცავებით და განვითარებული შუა საუკუნეების ქართული საცხოვრებლებისთვის დამახასიათებელი ინდივიდუალური თონე-ეკერიები [151; 152; 325; 325]. საქმე ის არის, რომ ერთად ცხოვრების პრინციპით მოქმედ მონასტრებში მონსე ბერების ყოველდღიური ტრაპეზი (სუფრა) საერთო იყო და შესაბამისად, სურსათის მარაგის საცავი და საჭმლის მოსამზადებელი ადგილები სპეციალურად შერჩეულ ან აგებულ სათავსებში იყო ლოკალიზებული. ვარძიის ქვაბ-სენაკების გეგმარებაში კი ასახულია მონაზონთა ინდივიდუალურ ტრაპეზზე ზრუნვა, რაც მხოლოდ ლავრებისთვისაა დამახასიათებელი [538, გვ. 82-91].

ვარძიაში ლავრის ტიპის მონასტრის ფუნქციონირებაზე უნდა მეტყველებდეს ამ ანსამბლის სტრუქტურაში საკმაო რაოდენობით ჩართული ქვაბოვანი ეკლესია-სამლოცველოებიც: კონოზობებში ყოველდღიური სავალდებულო წირვა-ლოცვა მონასტერში მოღვაწე მღვდელ-მონაზვნების მიერ ერთობლივად აღევლინებოდა ცენტრალურ ეკლესიებში, ხოლო ცალკეული ბერებისათვის ან მათი მცირერიცხოვანი ჯგუფებისთვის, რაიმე შემთხვევასთან ან ქმედებასთან დაკავშირებით ლოცვების შესასრულებლად ინდივიდუალური სამლოცველოების შექმნა მიღებული არ იყო (ასეთი ლოცვების წარმოსათქმელად, სენაკებში მცირე ზომის სამლოცველო ნიშები იყო მოწყობილი).*

ჩვენ საფუძველს მოკლებული გვეჩვენება მკვლევართა ერთი ნაწილის მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ განვითარებული შუა საუკუნეების საქართველოს მოზრდილ ქვაბოვან მონასტრებში და, კერძოდ, ვარძიის სტრუქტურაშიც, მონაზონთა ზოგიერთ საცხოვრებელ ჯგუფთან არსებული ეკლესია, ამ ქვაბოვანი სენაკების განსაკუთრებულ ხუროთმოძღვრულ აღკაზმულობასთან ერთად, იმ ეპოქის მონასტრებში მოღვაწე, დანიშნულებული სოციალური ჯგუფების წრილად გამოსულ ბერთა მხრივ ერთგვარი სეპარატისტული მისწრაფებების და ამის საფუძველზე მონასტერში მიმდინარე დეცენტრალიზაციის პროცესის ამსახველია [325, გვ. 68].

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ შუა საუკუნეების საქართველოში, ისევე როგორც მთელ ქრისტიანულ სამყაროში, მონასტრები სასულიერო მოღვაწეობას ხშირად მსხვილი მიწათმფლობელი ორგანიზაციის როლსაც უთავსებდნენ, ამასთან მათ იერარქიაში წოდებრივად და ქონებრივად დანიშნულებული სოციალურ ფენებიდან გამოსულ პირებს ხშირად გამორჩეულად მაღალი ადგილები ეკავათ ხოლმე. სრულიად ლოგიკურია იმის დაშვებაც, რომ იმ ხანად სამოღვაწეოდ მოსული უმაღლესი არისტოკრატიის რომელიმე წარმომადგენლისათვის, მონასტრის მესვეურებს გარკვეული პრივილეგია მიენიჭებინათ და მათთვის დასის სხვა მონაზვნებთან შედარებით რამდენადმე უკეთესი საყოფაცხოვრებო პირობები შეექმნათ [273, გვ. 56-85]. მიუხედავად ამისა, რამდენადაც ჩვენი ცნობილია, ასეთი გამონაკლისი შემთხვევები აღნიშნული ეპოქის ქართულ მონასტრებში კანონზომიერებად არ ქცეულა და მით უმეტეს, ამგვარი მიდგომა ახლად შექმნილი მონასტრის გეგმარების საფუძველი ვერ გახდებოდა [96].

* ცნობა იმის შესახებ, რომ სტრუქტურულად ჩამოყალიბებულ ძველ ქართულ ზოგადსაცხოვრებელ მონასტრებში, უკვე VIII-IX საუკუნეებიდან მოყოლებული, ბერთა საცხოვრებელ სენაკებთან ან მათ ჯგუფებთან დამოუკიდებელი სამლოცველოების შექმნა მიღებული არ იყო, გვხვდება "გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში" (X ს.). ნმ. მამა გრიგოლი მოძღვრავს მონაზვნებს: "ამასა მონასტრისა თანა ეგვტერსა ჟამის საწირავად ზუგინ აღაშენებს, რამეთუ უჯეროება არს, უკეთუ ერისა ნებაი არა იყოს, თინათი დიდისა მის საეროისა ეკლესიისა, ამის მიზეზისათვის, რამეთუ დეკანოზმან ჟამისწირვისათვის პრეკოს, მაშინ ყოველნი მღვდელნი მუნ არა მოვიდნენ, არამედ თვისთა ეგვტერსა დადგენ ჟამისწირვად და დიდისავე ეკლესიისა სწორად აწყინებდენ კაცთა შესანიარავისა თხოვისათვის" [გრიგოლ მერჩულე. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება. თბ., 1982].

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ვარძიის მონაზონთა საცხოვრებელი ჯგუფები დაახლოებით ერთი და იმავე გეგმარებით სქემას იმეორებენ და მხოლოდ უმნიშვნელოდ განსხვავდებიან ერთმანეთისგან საყოფაცხოვრებო პირობებით: მათში კონკრეტული აუცილებლობიდან გამომდინარე გამოკვეთილ ორიოდ ზედმეტ ნიშა-ფართს თუ რამდენადმე მდიდრულ დეკორატიულ სართავებს მონასტერში მოღვაწე ძმათა შორის სოციალური წარმოშობის ნიადაგზე არსებული უთანასწორობის ამსახველ ნიშნებად ვერ მივიჩნევთ (ტაბ. 121).

ქვაბ-საცხოვრების ერთმანეთისგან ასეთი უმნიშვნელო განსხვავება, მაგალითად, სენაკების ინტერიერების დეკორატიული გაფორმების ინტენსიურობა, უფრო მონასტერში მოღვაწე მონესეთა შიდა იერარქიულ დიფერენციაციაზე უნდა მეტყველებდეს*. ამდენად, ვარძიის სამეფო მონასტრის წიაღში “ავტონომიების” არსებობას, საკუთარი ეკლესიითა და ლამის არის საერო წყობასთან მიახლოებული შინაგანანგისთ, კანონზომიერ მოვლენად ვერ მივიჩნევთ.

საქართველოს სამეფოს პოლიტიკური ერთიანობის, ქრისტიანული კულტურის აღმავლობის ხანაში, საქართველოს უმაღლესი საერო ხელისუფლება და ეკლესიის საჭეთმპყრობლები ამ ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს საფაზე მხარს მხოლოდ მართლმადიდებლური მონასტიციზმის აღნიშნული 2 ორთოდოქსული მიმდინარეობიდან ერთ-ერთს (ან შერეულ პრინციპს) დაუჭერდნენ, და არა რაღაც ხელოვნურად შექმნილ, არაცენტრალიზებულ სისტემას (თვით განდევილების ერთობლიობა, ლავრაც ხომ მკაცრად ცენტრალიზებული სამონასტრო ორგანიზაციაა [538, გვ. 18-33]).

ერთი შეხედვით, ვარძიაში ლავრის ტიპის სამონასტრო ორგანიზაციის პრიორიტეტულობის საწინააღმდეგო არგუმენტად გამოიყურება აქ არსებული ქვაბოვანი სატრაპეზო, მაგრამ ჩვენი ჰიპოთეზის პოზიციიდან, ამ ფაქტის ახსნაც შესაძლებელია: ჯერ ერთი, ამ მონასტრის ბინადარ ბერთა სავარაუდო რიცხვი რამდენჯერმე აღემატება აღნიშნულ სათავსში ერთდროული ტრაპეზის მონაწილეთა შესაძლო რაოდენობას; მეორეც, საზღვარგარეთის ქრისტიანული მონასტრების კვლევის გამოცდილება იმაზე მეტყველებს, რომ მონასტერში სატრაპეზოს არსებობა, სრულიადაც არ არის იქ აუცილებლად კოენობიუმის ფუნქციონირების მაჩვენებელი, ვინაიდან ლავრებში შაბათ-კვირის საერთო წირვის გარდა, ერთობლივი ტრაპეზიც ხშირად ეწყობოდა: მრავალ ცნობილ აღმოსავლურ-ქრისტიანულ ლავრაშია დადასტურებული საკმაოდ ვრცელი სატრაპეზო [549, სურ. 49; 574, გვ. 116]. არ უნდა გამოვრიცხოთ იმის შესაძლებლობაც, რომ ვარძიის სამონასტრო კომპლექსის ფარგლებში, ისევე როგორც მრავალ აღმოსავლურ-ქრისტიანულ საფანეში (მაგალითად, ათონის მთის მონასტრებში [362]), შერწყმული ყოფილიყო ლავრისა და ერთდამყოფელური მონასტიციზმის პრინციპები, ე. ი. მონაზონთა ერთ ნაწილს კოენობიუმის ყაიდაზე ეცხოვრათ, მაგრამ ცალკეულ ქვაბთა ჯგუფებში ნებადართული ყოფილიყო დაყუდებული ბერების მოღვაწეობაც. ვარძიის გეგმარებითი პრინციპებიდან გამომდინარე, ჩვენ ეს უკანასკნელი დაშვება მაინც ნაკლებად სავარაუდოდ გვეჩვენება: აღნიშნული სტილის მონესეობათა შერწყმა შედარებით დიდ ტერიტორიებზე, გაფანტულად განლაგებული სამონასტრო ორგანიზაციებისთვის უფრო იყო დამახასიათებელი (მაგალითად, წმ. საბას ლავრა [574]), ხოლო ისეთ კომპაქტურ სამონასტრო კომპლექსში, როგორიც ვარძიაა, ძნელი წარმოსადგენია დაახ. ერთნაირი სტრუქტურის ზოგიერთ სენაკებში ერთდამყოფელ ბერებს ეცხოვრათ, დანარჩენ სათავსებში კი განდევილებს — ვარძიის ანსამბლში ხომ საკუთარი სამლოცველოების მქონე “სადაყუდებულ” ჯგუფები ოდნავადაც არ არის განცალკევებული

* ამ ეპოქის ტიპიკონში “ვაჰანის ქვაბთა განება” [96], დაცული ტერმინი “უთავადესი ძმა”, რომელიც გ. გაფრინდაშვილის ბერების სოციალურ წარმოშობაზე მიმანიშნებელად მიაჩნია (“თავად-აზნაურის” ასოციაციით) [65, გვ. 25; 325, გვ. 122], სინამდვილეში სამონასტრო ორგანიზაციის შიდა იერარქიის ამსახველი ცნებაა [273, გვ. 40].

სათავსოა ძირითადი ერთობლიობებისაგან. ესეც არ იყოს, საკუთარი საკუჭნაოები ზომ პრაქტიკულად ყველა ქვაბ-სენაკს გააჩნია და არა მხოლოდ გარკვეულ ნაწილს.

აღნიშნული ფაქტები იმაზე უნდა მეტყველებდეს, რომ ვარძიის მონასტერი ჩაფიქრებული და განხორციელებული იქნა როგორც გრანდიოზული ლავრა, სადაც განსხვავებით ადრე ქრისტიანული ხანის უდაბნოებისაგან, მოწესეთა საცხოვრებლებს შორის მანძილს მნიშვნელობა აღარ ენიჭებოდა და ლავრებში მოღვაწეთა თავდაპირველი მკაცრი ასკეტიზმი, აქ კვირის დღეებში (შაბათ-კვირის გარდა) ერთმანეთისაგან განცალკევებულ ყოფა-ცხოვრებით რეჟიმამდე და ქვაბ-სენაკში ბინადრობის სიმბოლურ წესამდე იყო დაყვანილი. შესაძლოა, სწორედ მოღვაწეობის ლავრული წესის აღორძინების სურვილი გახდა განვითარებული შუა საუკუნეების საქართველოსთვის უკვე რამდენადმე ანაქრონული სტილის, იმხანად მხოლოდ გარეჯის უდაბნოთათვის დამახასიათებელი, მთლიანად კლდეში ნაკვეთი დიდი სამონასტრო ანსამბლის შექმნის ერთ-ერთი მიზეზი. იქნებ ამ დიდებული მონასტრის შექმნის იდეის ავტორებს სწორედ იმის დამტკიცება სურდათ, რომ სამეფო ხელისუფლების ძალისხმევით შექმნილ ვრცელ, კეთილმოწყობილ და მხატვრულ-ესთეტიკური თვალსაზრისით უზადოდ გადაწყვეტილ, ერთმანეთის მეზობლად მდებარე ქვაბ-სენაკებში ბინადრობა, ჭეშმარიტ ასკეტ მოღვაწეს ხელს ვერ შეუშლიდა სულიერ განწმენდაში და ქრისტიანული სარწმუნოებისადმი სასოებით სამსახურში.

რა თქმა უნდა, ვარძიის მონასტრის მშენებლობის ჩანაფიქრზე, შესაძლოა სულ სხვა, დღემდე უცნობ მასტიმულირებელ ფაქტორებსაც მოეხდინა ზეგავლენა. საერთოდ, იმ იდეოლოგიური თუ პოლიტიკურ-ეკონომიკური ფონის თაობაზე, რამაც ვარძიის გრანდიოზული ქვაბოვანი მონასტრის წარმოშობას შეუწყო ხელი, ქართულ მეცნიერებაში არცთუ მრავალი მოსაზრებაა გამოთქმული. ამათგან, საყურადღებოდ გვეჩვენება ერთ-ერთი თეორია, რომლის მიხედვითაც ვარძიის მონასტრის გიგანტური მასშტაბი და მაღალმხატვრული ხუროთმოძღვრული გადაწყვეტა, ამ ეპოქის ქართულ კულტურაში აღმოსავლური რენესანსის გამოხატულებად უნდა მივიჩნიოთ [326, გვ. 68]. ჩვენ ხელთ არსებული ფაქტობრივი მასალის გათვალისწინებით ვფიქრობთ, რომ ეს აზრი შესაძლოა შორს არ იდგეს ჭეშმარიტებისაგან.

როგორც ცნობილია, XI ს-ის დამდეგს ბიზანტიური სამყაროს ფილოსოფიურ აზროვნებაში თავი იჩინა თეოლოგიურმა მიმდინარეობა "ისიხაზმმა", რომელმაც მოგვიანებით, განსაკუთრებით XIII—XIV სს-ში, დიდი პოპულარობა მოიპოვა ამ კულტურული წრის ჩრდილო-აღმოსავლეთ რეგიონებში [439]. რიგი საზღვარგარეთელი მეცნიერები სწორედ ისიხასტურ მოძრაობას უკავშირებენ აღმოსავლურ-ქრისტიანულ მონასტიციზმში მკაცრი ასკეტური მონესეობის აღორძინებას [418, გვ. 130-132]. მაგალითად, აღნიშნულ ეპოქაში ქვაბოვანი მონასტრების მომრავლება ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე, ბულგარეთში, დნესტრისპირეთში და კიევის რუსეთში, სწორედ ამ მიმდინარეობის გაძლიერების შედეგადაა მიჩნეული [418, გვ. 5; 412, გვ. 78-80]. უკანასკნელი ხანების საზღვარგარეთელი საღვთისმეტყველო გამოკვლევების მიხედვით, ისიხაზმის მიმდევრები მხოლოდ ამქვეყნიურ ცდუნებათაგან იზოლაციას კი არ მიიჩნევდნენ მიზნად, არამედ განმარტოებით ლოცვის, საკუთარ აზროვნებაში ჩაღრმავების საშუალებით შემოქმედებითი უნარის გამდიდრებას და ღვთაებრივ ბუნებასთან მიახლოებას ცდილობდნენ (თუმცა, ღვთაებრივ ბუნებაში ბოლომდე ჩანვდომას ისინიც შეუძლებლად მიიჩნევდნენ) [439, გვ. 65-68]. ამრიგად, განსხვავებით მხოლოდ სინანულზე დამყარებული ადრექრისტიანული ასკეტიზმისაგან, ისიხაზმმა წინა პლანზე წამოსწია ადამიანის ინდივიდუალობი, რითაც ეს მიმდინარეობა გარკვეულწილად დასავლეთევროპული რენესანსის პუმანისტურ სულისკვეთებას დაუახლოვა.

ჩვენი აზრით სავსებით დასაშვებია, რომ საქართველოში, სადაც სულიერი კულტურა აღნიშნულ ეპოქაში მეტ-ნაკლებად ბიზანტიურ სამყაროში მიმდინარე პროცესების პარალელურად ვითარდებოდა, აღნიშნული თეოლოგიური დოქტრინაც მოიპოვებდა მომხრეებს, ეს მოვლენა კი შესაძლოა სამონასტრო მოძრაობის რამდენადმე განსხვავებულ ორგანიზაციაში თუ სავანეების ხუროთმოძღვრულ აღნაგობაშიც ასახულიყო.

ვარძიის ზემოთ აღნიშნულ გვეგარებით თავისებურებებში, თითქოს მართლაც გამოსჭვივის ამ ტიპის მონესტოპოლისის დამახასიათებელი ნიშნები: ქვაბოვან სათავსებში მოღვაწეობა ხაზს უსვამს მეუდაბნოეთა ასკეტიზმისადმი მისწრაფებას, ხოლო "კლდის სახლების" მოხერხებული საყოფაცხოვრებო ელემენტებით აღჭურვასა და მხატვრულად გაფორმებაში კი ადამიანთა საცხოვრებელი გარემოსადმი რენესანსული მიდგომის ანარეკლი იგრძნობა.

მართალია, ამავე ეპოქის სხვა ქართულ ქვაბოვან მონასტრებს, მასშტაბითა და ხუროთმოძღვრული ჩანაფიქრის სიცხადით ვარძიას და გარეჯის მრავალმთის აღნიშნულ გრანდიოზულ კლდის ძეგლებს ვერ შევადარებთ, მაგრამ მრავალი მათგანი თვითმყოფადი გამომსახველობითი ხერხებისა და ისტორიული მნიშვნელობის წყალობით უდავოდ იმსახურებს საგულდაგულო არქიტექტურულ და არქეოლოგიურ შესწავლას.

დღესდღეობით ამ ხანის "რიგითი" ქვაბოვან მონასტერთა დიდი უმრავლესობა ამ თვალსაზრისით სრულიად გამოუკვლეველია ან სუსტადაა შესწავლილი (მაგალითად ბოდორნის, კონდამიანის, ქობთავის უდაბნოები [41; 176; 293] და სხვ.). სწორედ ამ ხარვეზის გამოსწორებას ისახავდა მიზნად ბოლო წლებში ჩვენ მიერ ქვემო ქართლში მიკვლეული ქვაბოვანი სამონასტრო კომპლექსების ხუროთმოძღვრული და არქეოლოგიური კვლევა [34; 37; 38]. ამ რამდენადმე ტიპურ ძეგლთაგან გამოვყოფთ ერთ-ერთ ყველაზე საინტერესო კლდეში ნაკვეთ მონასტერს, რომელიც არქეოლოგიურადაც ყველაზე უკეთ გვაქვს შესწავლილი.

ეს ქვაბოვანი უდაბნო მდებარეობს თანამედროვე თეთრი წყაროს რაიონში, სოფ. დაღეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთით 3-ოდე კმ-ზე, მდინარე ხრამის მარცხენა შენაკადი მცირე ღელეს კანიონისებრ ხეობაში. ვახუშტი ბაგრატიონს ქვემო ქართლის რუკაზე, დაახლოებით ამ ადგილზე მონიშნული აქვს სიმაგრე "მუგუთი", ხოლო პაპუნა ორბელიანი, მე-18 ს-ის პირველ ნახევარში ხრამის ხეობაში მიმდინარე მოვლენების თხრობისას მოიხსენიებს "მუგუთის ქვაბებს" [6, გვ.201]. რადგან ამ მიდამოში ქვაბთა სხვა მოზრდილი დაჯგუფება არ გვხვდება, შესაძლებლად ჩავთვალოთ ჩვენთვის საინტერესო ძეგლების "მუგუთის ქვაბებთან" იდენტიფიკაცია.*

მონასტერი ხეობის ერთმანეთის მოპირდაპირე კალთებში გამოკვეთილ ქვაბთა ორ კომპლექსში ყოფილა მოწყობილი. მარცხენა კომპლექსი 3 იარუსად განლაგებული 26 გამოქვაბულისა და რამდენიმე ნაშთისგან შედგება, მარჯვენა კომპლექსი კი 19 გამოქვაბულისგან, რომლის 2 ირიბი იარუსი მარჯვენა კიდეში ერთმანეთს ერწყმის (ტაბ. 3). ნაშრომის I თავში უკვე გვქონდა საუბარი იმის თაობაზე, რომ ამ ქვაბოვანი ძეგლის ძირითადი ბირთვი, ისევე როგორც ხრამის ხეობის ამ ტიპის ქვაბთა სხვა კომპლექსები, ბრინჯაოს ხანის სხვადასხვა ეტაპზე შექმნილ კლდის დასახლებათა ნაშთებს წარმოადგენს [33; 37].

ქვაბთა ამ კომპლექსების უმრავლესობის საფასადო ნაწილები, ჩამოშლის შემდეგ, განვითარებულ შუა საუკუნეებში ქვითკირის ნაირგვარი ნაგებობებითაა რესტავირებული. მაგალითად, მარჯვენა კომპლექსის 6 გამოქვაბულის ჩამონგრეული ფასადები ქვითკირის ერთიანი

* საინტერესოა, რომ ონომასტიკურად აშკარად ამავე ფუძესთან დაკავშირებული ტოპონიმი (მდ. ინწობა - ჩელთის აუზში), კად. ლ. ჭილაშვილის აზრით, იგივე "მოგუთაა", რასაც შესაძლოა ამ გამოქვაბულთა ამ კომპლექსის უძველესი პლასტების წინაქრისტიანულ ხანაში წარმოშობამაც დაუჭიროს მხარი [253, გვ. 41].

სისტემითაა აღდგენილი, რომელშიც ნახევარწლიური გეგმის კოშკი და ლუკის ტიპის ასასვლელელება ჩართული (ტაბ. 32). ამავე ჯგუფის ერთ-ერთ ქვაბში, საგულდაგულოდაა გამოყვანილი დარბაზული ეკლესია, რისთვისაც აღმოსავლეთისა და სამხრეთის კედლები ქვითკირითაა ნაგები, ხოლო დანარჩენ კედლებად და ჭერად გამოქვაბულის კირით მოსწორებული ნაწილებია გამოყენებული (ტაბ. 146). ჩამენებული კედლები კარგად მორგებული ფლეთილი ქვისაა, ხოლო კუთხიერად და საპირებზე კი ნათლი ბაზალტია გამოყენებული. ეკლესიის ინტერიერი სადაა, მისი სივრცე პილასტრებითა და საბჯენ-სართავი თაღებით არ არის დანაწევრებული. საკურთხევის ტრიუმფალური თაღი თითქმის ოდნავ ნალისებრი მოყვანილობისაა, მაგრამ ეს მახასიათებელი კედლის ქვაბთან მიშენების პრობლემით უნდა იყოს გამოწვეული, რადგან იქვე მიკვლეული საკურთხევის სარკმლის მოჩარჩოების ფრაგმენტები, სტილისტურად მეტად ახლოს დგას XII—XIII სს-ის ქართული ეკლესიების დეკორატიულ მოტივებთან [228, გვ. 69], ამ ხანის ქართულ ხუროთმოძღვრებაში კი თაღის ნალისებურობის, როგორც მხატვრული ელემენტის გამოყენება, გამორიცხულია [46; 236].

ეკლესიის სამხრეთით კიდევ ორი მოზრდილი სათავსია ქვითკირის კედლებით მონეს-რიგებული და ნაწილობრივ მოლესილი. ნაგებობების წყობა აქაც ეკლესიის ანალოგიურია. იქვე, გამოქვაბულის ერთი ვიწრო დაბოლოება კედლითაა გადატიხრული. ამ მოცულობაში მოხვედრა მხოლოდ კედელში 1,5 მ-ის სიმაღლეზე დატანებული ვიწრო ხერხლით შეიძლება. სათავსის არქეოლოგიური კვლევისას, იატაკზე საკმაოდ მონესრიგებულად დაწყობილი ადამიანის თავის ქალები და ნეშტის სხვა ნაწილები აღმოჩნდა. ამ აბსოლუტურად ბნელი და ძნელად შესაღწევი სათავსის ფუნქცია, მასში დაფიქსირებული არქეოლოგიური სურათის და ეკლესიის მახლობლად მდებარეობის გათვალისწინებით, ეჭვს არ იწვევს: ასეთი საძვლეები (კრიბტები) ქრისტიანული მონასტრების აუცილებელი ატრიბუტია [424; 512; 539; 574].*

ამ ჯგუფის შემადგენელი დანარჩენი ორი ქვაბნაშენი სათავსის ფუნქციაც არქეოლოგიური შესწავლის შედეგად თითქმის ნათელი გახდა. ეკლესიის სამხრეთით მდებარე პირველი, მოზრდილი სათავსი, ორი კედლის გასწვრივ მოწყობილი ჩამოსაჯდომი მერხისა და იქვე მდებარე წყლის მოზრდილი რეზერვუარის არსებობის, აგრეთვე იქ მოპოვებული ნივთიერი მასალის შემადგენლობის გათვალისწინებით (აქ პრაქტიკულად მხოლოდ საკვების მიღებასთან დაკავშირებული თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებია წარმოდგენილი), სატრაპეზო უნდა იყოს. შესაბამისად, ამის გვერდითა ქვაბნაშენი, მასში გადასატურებული მოზრდილი თონის, ორი სტაციონარული კერის და ქვევრების (ტაბ. 154:1,2), აგრეთვე საკვების მოსამზადებელი უხეში ჭურჭლის ფრაგმენტებიდან გამომდინარე, ალბათ სამზარეულოდ გამოიყენებოდა. სატრაპეზოსა და სამზარეულოს განლაგების ასეთი გეგმარებითი გადაწყვეტა სრულიად ლოგიკურად გამოიყურება.

როგორც ჩანს, ქვაბნაშენთა ეს ჯგუფი მუგუთის ქვაბების მთელი სამონასტრო ანსამბლის ცენტრს წარმოადგენდა. მისი შემადგენელი დანარჩენი ქვაბ-სათავსებიც არ უნდა იყოს რიგით ბერთა სენაკები. მაგალითად, სავარაუდოა, რომ ეკლესიის ჩრდილოეთ მდებარე ქვაბი წინამძღვრის (მამასახლისის) ან იერარქიულად დაწინაურებული სხვა ძმათაგანის საცხოვრე-

* უნდა აღინიშნოს, რომ თავდაპირველად სწორედ ამ საძვლის არსებობამ დაგვარწმუნა, რომ ქვაბთა ეს კომპლექსები განვითარებულ შუა საუკუნეებში დანამდილობით მონასტრად იყო გამოყენებული: მხოლოდ ეკლესია ხომ აზნაურის რეზიდენციის ატრიბუტიც შეიძლებადა ყოფილიყო. არქეოლოგიური კვლევის შედეგებმა კომპლექსების ასეთი ფუნქცია სავსებით დაადასტურა. გარდა კომპლექსის ახლად გამოვლენილი გეგმარებითი ელემენტებისა, გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალის შემადგენლობაც საშინაო ცხოვრებაზე მეტყველებს. მაგ., ასეთ დოკუმენტად გვეჩვენება რიგით ქვაბებში აღმოჩენილი პერგამენტზე ნუსხურად შესრულებული ხელნაწერის, ახალი აღთქმის ფრაგმენტები, რომლებიც XII ს-ით თარიღდება (ხელნაწერების დეტაილებში დახმარება გავივინა ბატონმა ზაზა ალექსიძემ, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვასხენებთ).

ბელია, ხოლო ქვეთიკრის ამ ერთიანი სისტემით გამაგრებული ჯგუფის მარჯვენა უკიდურეს ქვაბში კი, მასში არქეოლოგიური კვლევისას აღმოჩენილი საყოფაცხოვრებო მონაწილობე-
ბიდან და სხვა ნივთიერი მასალიდან გამომდინარე, მონასტრის მთავარი სასაწყობო მეურნეობა,
ე.წ. "საიკონომოსო" იყო განლაგებული.

მუგუთის მონასტრის ქვაბთა სხვა ჯგუფებს, განსაკუთრებით კი მარცხენა კომპლექსის
ქვაბ-სათავსებს, აგრერიგად გააზრებული ზუროთმოძღვრული გეგმარება არ ახასიათებთ: მათ
ძირითად სივრცეებს აღნიშნული უძველესი გამოქვაბულების ნაშთები წარმოადგენს, რომელთა
რეკონსტრუქცია მორღვეული საფასადო ნაწილების ნებისმიერი მოხაზულობის ქვის კედლებით
ამოშენებით ამოინერგებოდა (ტაბ. 27). ასეთი რიგითი ქვაბნაშენების კედლები, როგორც წესი,
სუსტი შემკერვლით იყო აგებული, ამიტომ დღესდღეობით მათგან ნანგრევებში მოქცეული 2-3
წყობალაა შემორჩენილი. ძეგლის არქეოლოგიურმა შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ ამ ტიპის ქვაბ-
სათავსებს რესტავრაციის შემდეგაც თითო ლიობი — ვინო და დაბალი კარები გააჩნდა, თუმცა,
ხრამის ხეობის ამავე ეპოქის სხვა კომპლექსების ანალოგიების გათვალისწინებით, გამორიცხული
არ არის, რომ ზოგიერთ ქვაბს სხვადასხვა კონფიგურაციის სარკმელიც ჰქონოდა. ბუნებრივია
ასეთი მარტივი და უმეტესად ერთმანეთისგან განცალკევებული სათავსები თავიდანვე ბერების
საცხოვრებელ სენაკებად მივიჩნიეთ. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებულმა
ნივთიერმა მასალამ ეს ვარაუდიც განამტკიცა.

მუგუთის ქვაბების განსხვავებული დანიშნულების სათავსთა არქეოლოგიური კვლევის
შედეგად, მონასტრის ფუნქციონირების ქრონოლოგიური ჩარჩოების საკმაოდ ცალსახად
განსაზღვრა მოხერხდა. წარმოადგენთ ძეგლის არქეოლოგიური გათხრისას მოპოვებულ ყვე-
ლაზე ტიპიური ნივთიერი მასალის ჩამონათვალს მოკლე კომენტარიტურთ მათი დამზადებისა
და მოხმარების ხანის შესახებ.

მუგუთის ქვაბთა იატაკების ზედა კულტურულ ფენებში მოპოვებული თიხის ნანარმი
წარმოდგენილია მოუჭიქავი და მოჭიქული ჭურჭლით, აგრეთვე ფაიანსით.

მოუჭიქავი თიხის ჭურჭლიდან აქ გვხვდება შემდეგი ნაკეთობების ფრაგმენტები:

1. ნითლად გამომწვარი დოქები, კევრცხისებრი მუცლით და მაღალი ყელით. გარე პირები
მონერნაქებულია. შემკულია სველ თიხაზე ამოკანრული თევზიფური ორნამენტით (ხშირად
ნერტილოვან ორნამენტთან კომბინაციაში), ან პარალელური, რელიეფური ზოლებით. ზოგიერთ
ეგზემპლარს ვერტიკალურად ნაპირილები ზოლებიც დაუყვება (ტაბ. 56:1,9,15).

2. ღია ყავისფერი, სქელკედლიანი, მოზრდილი ხელალები და ჩაფები განიერი პირით, ძირსა
და მხარზე მიძერწილი ბრტყელი ყურით (ტაბ. 59:16).

3. ნითლად და ყავისფრად გამომწვარი, სხვადასხვა ზომის ჯამები და ფიალები. ზოგიერთ
მათგანს ბორბლისებრი, გამოყვანილი ქუსლები აქვს; ქმისა და გვერდს შორის გადასვლა გლუ-
ვია; ბაკოები ბრტყელია ან ჩაღარული. ამათზე არანაკლები რაოდენობითაა წარმოდგენილი
ბრტყელძირიანი ჯამები, რომლებსაც ძაბრისებურად გადაშლილი კალთები და ვერტიკალური
ქიმები აქვს; გვერდისა და ქიმის შეერთების ადგილზე ნიბო შემოუყვება (ტაბ. 54:4,5,11,13,14,21;
55:15,16).

4. სხვადასხვა ზომის თევშები, ძლიერ გადაშლილი გვერდებით და შესქელებული ნაპირე-
ბით; ზედაპირი უმეტესად ნითელი წერნაქითაა შეღებილი (ტაბ. 63:13-15).

5. სხვადასხვა ფერის, განსხვავებული ზომის ქილები. ისინი დაბალყელიანია, აქეთ განიერი
მუცლები, გადმოკეცილი პირები და ბრტყელი ძირი. მრავალ ეგზემპლარს პირთან ახლოს,
მუცელზე, წმინდა საეარცხლით ამოკანრული პორიზონტული ზოლები შემოუყვება (ტაბ.
60:5,6,7,11).

6. მცირე ზომის, თხელკედლიანი, ჩალისფერკციანი, ნატიფად დამზადებული ორყურა

ქილები, რომელთა პირ-გვერდი გოფირებულია ან სავარცხლისებურად ნაკანრი ორნამენტითაა შემკული.

7. თეთრად შეღებილი, თხელკეციანი პატარა ჭინჭილები, რომელთა პირ-ყელი და მუცელი მოხატულია შავი, პარალელური ზოლებით, მათ შორის კი ტალღისებურად, წითელი საღებავით (ტაბ. 63:4).

გარდა ჩამოთვლილისა, მუგუთის ქვაბებში აღმოჩნდა სხვა სახეობის მოუჭიქავი ჭურჭელიც: მოზრდილი დერგები, შავად გამომწვარი (ზოგჯერ შავად შეღებილიც) ე.წ. "სამზარეულო" ჭურჭელი, ქვაბ-ქოთნების სარქველები, ჭრაქები და სხვ. (ტაბ. 57, 61, 62, 63).

მოჭიქული თიხის ჭურჭლიდან კომპლექსებში დიდწილად ენობითაა წარმოდგენილი შემდეგი სახეობები (ტაბ. 62; 157:9, 11, 13, 15, 16, 19, 29-31):

1. კარგად განლექილი, წითლად გამომწვარი თიხის ჯამები, გამოყვანილი, ბორბლისებრი ქუსლით, ჩაღარული ან ბრტყელი ბაკობით. გადავლებული აქვთ თეთრი ანგობი, რომელზედაც ამოკანრულია მარყუჟისებრი სახეები ან პარალელური ხაზები. მოჭიქულია მწვანედ, ფიროზისფრად, სოსანისფრად ან ღვინისფრად.

2. ასეთივე ფორმის ჯამები, თეთრ ანგობზე ამოკანრული მცენარეული და გეომეტრიული ორნამენტით, ზოგჯერ კი ფრინველთა და ცხოველთა სტილიზებული გამოსახულებებით. ორნამენტი და გამოსახულებები მრავალფერადაა მოხატული. გადავლებული აქვთ უფერო ჭიქური.

3. წითელკეციანი, ზიგზაგისებრი ანგობის ზოლებით მოხატული, მწვანედ მოჭიქული დოქები.

4. ძირგამოყვანილი, ბაკოჩაღარული, თეთრ ანგობზე ცისფრად ან მწვანედ მოჭიქული სამარილები.

5. ცისფრად ან მწვანედ მოჭიქული ნიჟარისებრი ჭრაქები.

კერამიკული ნაწარმის აღწერილი სახეობები კარგადაა ცნობილი შუა საუკუნეების მკვლევარ ქართველ არქეოლოგთათვის. ამ ნაკეთობებს მრავალი პარალელი მოეძებნათ საქართველოს XII—XIV სს-ის არქეოლოგიური ძეგლებში, მაგალითად, დმანისის, თბილისის, რუსთავის, ჟინვალის ნაქალაქარების, გუდარების და დავით გარეჯის მონასტრების განთხარის მასალებიდან [282; 255; 88; 179; 191; 104 და სხვ.] (ვინაიდან ჩამოთვლილი თიხის ნაწარმის სახეობებთან დიდი უმეტესობა, ამავე ხეობის ქვაბოვან სოფლებში აღმოჩენილი განვითარებული შუა საუკუნეების ნაკეთობების იდენტურია, მათი ტიპოლოგიისა და ქრონოლოგიის საკითხებზე უფრო ვრცლად შემდეგ თავში გვექნება საუბარი).

გარდა ამისა, მუგუთის გამოქვაბული კომპლექსების იმავე ფენებში აღმოჩნდა შემდეგი სახის მხატვრული ფაიანსის ნაწარმი (ტაბ. 64; 65; 158):

1. მუქი კოხალტის ჭიქურით დაფარული, თეთრი და ოქროსფერი საღებავით მდიდრულად მოხატული დოქის ფრაგმენტები. ამ ჭურჭლის ანალოგიური ირანული ნაწარმი XII—XIII ს-ით არის დათარიღებული (ტაბ. 158:11) [142, გვ. 54; 540, გვ. 104].

2. მცენარეული მოტივებით შემკული, ლურჯი, ცისფერი, მწვანე და ღვინისფერი საღებავებით მოხატული, უფერული ჭიქურით დაფარული ჯამი. ეს ჭურჭელი ტექნოლოგიითა და მხატვრული სტილით ე.წ. "სულთანაბადური" ტიპის ფაიანსის ნაწარმის მსგავსია, რომლებსაც მკვლევარები XIII—XIV სს-ით ათარიღებენ (ტაბ. 158:12, 13) [142, გვ. 59, 62; 532, გვ. 81].

3. ლურჯი კოხალტის საღებავით მოხატული, უფერო ჭიქურით დაფარული თეფშის ფრაგმენტები, ე.წ. "ჩინურის მინაბაძი" (ტაბ. 158:16-21). ამ სტილის ფაიანსის ჭურჭლის დამზადების ტრადიცია დაახ. XIV ს-დან ვრცელდება ჩინეთიდან ირანში და მთელ ისლამურ

აღმოსავლეთში [253, გვ. 113]. როგორც ჩანს, ეს ეგზემპლარი, მათი იმპორტის პირველივე ტალღების შედეგად მოხვდა საქართველოში.

მუგუთის ქვაბოვან სათავსებში დაფიქსირებული სტრატეგრაფიული სურათიდან გამომდინარე, XIII—XIV სს-ით მყარად დათარიღებული, ჩამოთვლილი ნივთების თანადროული უნდა იყოს იქვე აღმოჩენილი, ორგანული მასალისგან დამზადებული, ნაირგვარი სამეურნეო და საყოფაცხოვრებო დანიშნულების ნაკეთობანი: ხის ჯამები, გობები, კოვზები, კვირისტაყები, თითისტარები, ძაფის დასახვევი კოჭები, ორმხრივ მწკრივიანი სავარცხლები, სათითე, მინიატურული სასწორი და ინკუსტრირებული ზარდახშა, აგრეთვე ძელისგან დამზადებული სახერეტი და საკერავი იარაღი, სამკაული და სხვ. (მთლიანად ან ფრაგმენტულად შემონახული ეგზემპლარები, ტაბ. 66). ამ რიგის ნივთიერი მასალიდან, ზოგიერთს თითქმის ზუსტი პარალელი მოეძებნა განვითარებული შუა საუკუნეების ქართული თუ საზღვარგარეთის მახლობელი რეგიონების არქეოლოგიური ძეგლებიდან [219, გვ. 188; 123; 308, გვ. 338], მათი უმრავლესობის მეტ-ნაკლებად ახლობელ ანალოგიებს კი დღემდე მხოლოდ ქართული ეთნოგრაფიული სინამდვილიდან ვიცნობდით. აქვე მივაკვლიეთ ქალის ჭვინტიან ფეხსაცმელს, ნაირგვარი დანიშნულების, სხვადასხვა მასალით და ტექნოლოგიით დამზადებული ქსოვილისგან ნაკერ ტანსაცმლის ნიმუშებს, მაღალმხატვრული ორნამენტით (ძირითადად გეომეტრიული) შემკულ ხალიჩა-ფარდაგების ფრაგმენტებს (ტაბ. 159; 161).

იმაზე, თუ რამდენად მნიშვნელოვანია შუა საუკუნეების ქართული მატერიალური კულტურის კვლევისთვის ამ ტიპის, სხვა ამავედროული არქეოლოგიური ძეგლებისათვის ფრიად იშვიათი კატეგორიის ნივთიერი მასალის აღმოჩენა, თუნდაც შემდეგიმავალითი მეტყველებს: მუგუთის გამოქვაბულებში მიკვლეულმა ხალიჩებისა და ფარდაგების უმდიდრესმა კოლექციამ, ბოლო წლებში, სხვადასხვა რანგის სამეცნიერო კონფერენციებზე და სიმპოზიუმებზე დიდი ინტერესი გამოიწვია და მათ არაერთი პუბლიკაციაც მიეძღვნა [503; 278]. საქმე ის არის, რომ უცხოურ სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში ბოლო დროს საკმაოდ ფეხმოკიდებული იყო აზრი იმის თაობაზე, თითქოს-და საქართველოში მხატვრული ხალიჩების ქსოვის ტრადიცია განვითარებულ შუა საუკუნეებში პრაქტიკულად არ იყო გავრცელებული და რომ გამოყენებითი ხელოვნების ეს დარგი, ჩვენში გვიან შუა საუკუნეებში, თურქულენოვანი მოსახლეობის დამკვიდრების შედეგად განვითარდა. სწორედ ამიტომ, აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე უკანასკნელი ორი საუკუნის განმავლობაში დამზადებულ, გეომეტრიული ორნამენტით შემკულ ხალიჩებს ერთიანად "ბორჩალოს" და "ყაზახის" სახელწოდებით ცნობილ ჯგუფს აკუთვნებდნენ. ცხადია, ქვემო ქართლის გამოქვაბულების აღწერილ არქეოლოგიურ ფენებში ხალიჩების მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი ფრაგმენტების დადასტურება ამ შეხედულებას რადიკალურად ცვლის და ლიტერატურული წყაროების მონაცემებით შემარგებულ იმ მოსაზრების სასარგებლოდ მეტყველებს, რომ XI-XIV სს საქართველოში, გამოყენებითი ხელოვნების სხვა დარგებთან ერთად, მუგუთის გამოქვაბულებშიც საკმაო აღმავლობას განიცდიდა.

მუგუთის ქვაბებში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად შეენიშნეთ, რომ მოპოვებულ მასალაში ქალთა მიერ მოხმარებული ნივთების სიჭარბე იგრძნობოდა: სამოსელი, ხელსაქმის მოწყობილობანი, იშვიათად — სამკაულიც. გარდა ამისა, სატრაპეზოდ მიჩნეულ ქვაბ-სათავსში აღმოჩნდა თიხის ჯამის ორი განსხვავებული ნიმუში, რომლებზედაც ერთი და იმავე კალიგრაფიით, ხუცურად იყო ამოკანრული მონოგრამა "თმ", რაც ჩვენი აზრით იმიფრება როგორც "თამარ". აღსანიშნავია, რომ საძვალეში შემორჩეული ძვლოვანი ნეშტებიც ქალთა ანატომიურ აღნაგობას უფრო ესადაგება. ამ ფაქტებიდან გამომდინარე ვფიქრობთ, რომ განვითარებული შუა საუკუნეების უკანასკნელ სტადიაზე მაინც, მუგუთის ქვაბებში დედათა მონასტერი იყო მოწყობილი.

არქეოლოგიურ მონაცემებზე დაყრდნობით ჩანს, რომ მონასტერში ინტენსიური ცხოვრება დაახ. XIV ს-ის დასასრულისთვის უნდა შეწყვეტილიყო, როგორც ჩანს, თემურ-ლენგის ერთ-ერთი გამანადგურებელი ლაშქრობის შედეგად. ამ დროს დატრიალებული ტრაგედიის მასშტაბზე თუნდაც ის ფაქტი მონშობს, რომ რამდენიმე სათავისი იატაკზე ადამიანთა ადგილზე ჩაკეცილი, დაუმარხავი ნეშტები დაეფიქსირეთ (ტაბ. 153:1). ამის შემდეგ, 2-3 ს-ის განმავლობაში, ქვაბთა კომპლექსის ცხოვრებაში სრული ინტერვალი ან საკულტო თუ თავდაცვითი მიზნით მეტად ეპიზოდური გამოყენება უნდა ვიგულისხმეთ — ამ პერიოდში ადამიანთა მოზრდილი ჯგუფების ხანგრძლივი ცხოვრება, აუცილებლად გამოიწვევდა წინა ეტაპის საკმაოდ სათუთი კულტურული ფენების განადგურებას (აქ კი პირიქით, მიცვალებულთა დამარხავი კი დიდხანს არ გამოჩენილა და მათი ნეშტები მონასტრის დარბევის შედეგად იატაკზე მიმოფანტულ ნივთებთან ერთად მტერისებრი მიწის სქელი სტირლიური ფენით დაფარულა).

მუგუთის ქვაბებში ცხოვრება უკანასკნელად XVII-XVIII სს-თა მიჯნაზე განახლებულა, მაგრამ მეტად შეკეცილი სახით: ამ ეპოქის ნივთიერი მასალა, უმნიშვნელო რაოდენობით ორიოდ ქვაბში იყო შემონახული, ისე რომ განვითარებული შუა საუკუნეების ცხოვრების კვალი არც ამჯერად ნაშლილა. როგორც ჩანს, დიდი ინტერვალის მიუხედავად, ტრადიცია გაგრძელებულა და ეკლესიის მიმდებარე ქვაბ-სენაკებში რამდენიმე მონაზონი ქალი მოღვაწეობდა. ამ მოვლენის ამსახველ დოკუმენტს წარმოადგენს ეკლესიის მახლობლად, იატაკის სულ ზედა ფენაში მიკვლეული, ქალაღზე შავი მელნით, მხედრული შრიფტით ნაწერი, სრულად შემონახული ბარათი, რომელიც სწორედ აღნიშნული ხანით თარიღდება [33, გვ. 37-39]. ჩვენი აზრით, ეს არის მონაზონი ქალის წერილი ახლობელი მანდილოსნისადმი. გვიანი შუა საუკუნეების ამ შესანიშნავი ეპისტოლარული ძეგლის შესავალშივე გამოთქმული ვედრება "წმინდა ირინესა და მარინეს თანაზიარობის ღირსად გახდომისა", შესაძლოა იმაზე მიგვანიშნებდეს, რომ თუ თავდაპირველადვე არა, იმჟამად მაინც, მონასტერი ამ წმინდანთა სახელობის იყო.

როგორც ჩვენმა კვლევის შედეგებმა დაგვრწმუნა, განვითარებულ შუა საუკუნეებში, მატერიალური და სულიერი კულტურის სხვა მიმართულებებთან ერთად, საქართველოში კლდეში ნაკვეთი მონასტრების მოწყობის ტრადიციამაც მანამდე არნახულ აღმავლობას მიაღწია. ასკეტი მოღვაწე და მათი მეცნატები გამორჩეულ, ბრწყინვალე ხუროთმოძღვრულ-მხატვრული ხერხებით გადაწყვეტილ ქვაბოვან სავანეებთან ერთად, მრავლად ქმნიდნენ შედარებით ნაკლებად მასშტაბურ, არქიტექტურულ-გეგმარებითი თვალსაზრისით მოკრძალებულ უდაბნოებსაც. ამავე ეპოქაში, ჩვეულებრივ მოვლენად ითვლებოდა როგორც ადრეული შუა საუკუნეების უდაბნოთა განვრცობა და რეკონსტრუქცია, ისე წინარე ქრისტიანული ხანების გამოქვაბული კომპლექსების ადაპტაცია ამ მიზნით.

გვიანი შუა საუკუნეების ძნელბედობის ფაქტს, პოლიტიკურ-ეკონომიკურად და კულტურულად დაქვეითებულ საქართველოში, სხვა სავანეებთან ერთად, მრავალი ქვაბოვანი მონასტერი გაუკაცრიელდა, ხოლო დანარჩენი კი დარბევა-გაჩანაგების, მზრუნველობის შეწყვეტისა და მეურნეობის მოშლის პირობებში, მეტად შეკეცილი სახით განაგრძობდა არსებობას. ცხადია, ამ ეპოქაშიც იყო ამა თუ იმ უდაბნოში სამონაზვნო ცხოვრების გამოცოცხლების, გარკვეული სარესტავრაციო თუ საფორტიფიკაციო სამუშაოების ჩატარების მცდელობები (ხშირად საკმად სერიოზულიც) [424, გვ. 97-118; 103; 35] (ტაბ. 113), მაგრამ ცალკეულ მოღვაწეთა ამ ძალისხმევას, ძნელია ქართული კლდეში ნაკვეთი სამონასტრო ხუროთმოძღვრების აღორძინება ვუწოდოთ.

კლდეში ნაკვეთი საერო საცხოვრებლები და თავდაცვითი სისტემაში შუა საუკუნეების საქართველოში

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, საქართველოს ტერიტორიის უდიდესი ნაწილი, განსხვავებით მსოფლიოს ზოგიერთი კლასიკური "ტროგლიდიტური" რეგიონისგან, არ განეკუთვნება ისეთ კლიმატურ-გეოგრაფიულ ზონას, სადაც კლდეში საცხოვრებლების კვეთა, მკაცრი კონტინენტური ან მეტად ცხელი ჰავის პირობებში, პრაქტიკული აუცილებლობითაა გამოწვეული (მაგალითად, კაბადოკია, სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზია და სხვ.).

მიუხედავად ამისა, საქართველოს ზოგიერთ რეგიონში, შუა საუკუნეების სხვადასხვა პერიოდში მაინც საკმაოდ გავრცელებული ყოფილა არა მხოლოდ ცალკეულ კლდეში ნაკვეთ საცხოვრებლებში, ე. წ. "კლდის სახლებში" ბინადრობის წესი, არამედ მთელი "კლდის სოფლების" შექმნის ტრადიციაც. ბუნებრივია, აღნიშნული ეპოქის საქართველოს მოსახლეობაში ქვაბოვანი საცხოვრებლების ესოდენ პოპულარობას სულ სხვა ობიექტური მიზეზები ასაზრდოებდა.

იმისთვის, რომ სწორად ნარეშართოთ ჩვენი მსჯელობა შუა საუკუნეების კლდის საცხოვრებლების მნიშვნელობის შესახებ ქართული მატერიალური კულტურის ისტორიაში, შევეცდებით წინასწარ განვსაზღვროთ ის უმთავრესი ფიზიკურ-გეოგრაფიული, პოლიტიკური, ეკონომიკური, ეთნო-ფსიქოლოგიური და სხვა რიგის მასტიმულირებელი ფაქტორები, რამაც ხელი შეუწყო საქართველოს ზოგიერთ მხარეში ამ პერიოდის კლდის საბინაო ხუროთმოძღვრების განვითარებას.

უპირველეს ყოვლისა, ისევე როგორც წინა ეპოქებში და მსოფლიოს სხვა მრავალ რეგიონში, კლდეში ნაკვეთი საცხოვრებლების შექმნისთვის აუცილებელი პირობა იყო მოცემულ მხარეში ვულკანური ან დანალექი, ზომიერად მკერძი აგებულების კლდოვანი მასივების სიუხვე. საცხოვრებლების გამოსაკვეთად ძირითადად მდინარეთა ხეობების გაშიშვლებული, კანიონისებრი კალთები გამოიყენებოდა, ამასთან, ეს მასივები მაინცდამაინც დაშორებული არ უნდა ყოფილიყო მდინარისპირა სასოფლო-სამეურნეო სავარგულებისგან, სასმელი წყლის წყაროებისგან და სოფლის მეურნეობის ინფრასტრუქტურისათვის აუცილებელი სხვა კომპონენტებისგან.

ასეთი საცხოვრებლების შექმნისას გარკვეულწილად გათვალისწინებული იქნებოდა მათი პოტენციურად მოხერხებული თავდაცვითი პოზიცია: დამრეცი კლდოვანი ფერდობი სახლის შედარებით შემალგებულ ადგილზე გამოკვეთის საშუალებას იძლეოდა და მასში გვირაბული ან მისადგმელი ასასვლელის მოწყობა, ამ საცხოვრებელს პრაქტიკულად სიმკაცრედ აქცევდა, რაც შუა საუკუნეების საქართველოში არცთუ იშვიათად მიმდინარე სამხარო პერიპეტეზების გათვალისწინებით, მის ბინადართ მნიშვნელოვან უპირატესობას ანიჭებდა სხვა ტიპის, მაგალითად, მიწურ სახლებში მცხოვრებლებთან შედარებით. ასეთი კლდის საცხოვრებლების კარგი მაგალითია კლდის სახლები ნასოფლარ ფიაში (მტკვრის ხეობის შუა წელი) [67] (ტაბ. 130) და ქვემო ქართლის შუა საუკუნეების კლდის სოფლების ზოგიერთი მიუვალი ჯგუფი [37]. მიუხედავად ამისა, იმავე რეგიონებში და ხშირად ერთი და იმავე კომპლექსის შემადგენლობაში, საფორტიფიკაციო ელემენტებით აღჭურვილი კლდის სახლების გვერდით, არცთუ იშვიათად გვხვდება კლდის საცხოვრებლები, სადაც თავდაცვითი მომენტი სრულიად ან თითქმის არ ყოფილა გათვალისწინებული (მაგალითად, ნასოფლარი ჭაჭკარი, ქვემო ქართლის კლდის სოფლების იარუსების უმეტესობა. ტაბ. 131:B) [65; 38]. როგორც ჩანს, ეს ვითარება იმ ისტორიულ რეალობას ასახავს, რომ შუა საუკუნეების ყველა პერიოდი თანაბრად სახიფათო არ იყო ქვეყნის მოსახლეობისათვის გარეშე მტრის თავდასხმის თუ შინაომების თვალსაზრისით.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ კლდის საცხოვრებლების კლდის შემალგებულ მასივებში

გამოკვეთა, გარდაუვალად იწვევდა შინაური პირუტყვის სადგომი ქვაბოვანი თუ ქვით ნაგები სათავსების მოშორებით, ცალკე მოწყობას, ეს კი საქართველოს ამ მხარეთა მოსახლეობის მრავალსაუკუნოვანი ტრადიციის გათვალისწინებით, პრაქტიკული თუ ფსიქოლოგიური თვალსაზრისით, ფრიად მოუხერხებელი უნდა ყოფილიყო [70; 67].

კლდის ძეგლთა ზოგიერთი მკვლევარი, შუა საუკუნეების კლდის სახლებზე საუბრისას ხაზს უსვამს ამ ტიპის საცხოვრისთა მშენებლობის ეკონომიურობას და მათ გამძლეობას [67, გვ. 11]. როგორც კლდეში ნაკვეთ სამონასტრო სადგომებზე მსჯელობისას აღვნიშნეთ, ქვაბ-სათავსების "მშენებლობის" ეკონომიურობა ქვითკირის ნაგებობებთან შედარებით თითქმის დამატკიცებულია, მაგრამ იმ პირობით, თუკი ადვილად დასამუშავებელ ტუფებთან ან კირქვებთან გვაქვს საქმე, ამასთან ქვაბთა კვეთას შესაბამისი გამოცდილებით და იარაღით აღჭურვილი მუშახელი უნდა ანარმობდეს. რამდენად მისაღებია იგივე ფორმულირება შუა საუკუნეების რიგით მოქალაქეთა ბინათმშენებლობის მიმართ, ძნელი სათქმელია: ჩვენი მონაცემებით, ამ ეპოქის სოფლის მცხოვრებნი ქვითკირით მკვიდრად ნაგებ სახლებში იშვიათად ბინადრობდნენ და უმთავრესად მარტივი კონსტრუქციის, ნახევრად მიწაში ჩაჭრილი (ან ფერდობში შეჭრილი), სუსტი შემკვერელი ნაგები მიწურებით კმაყოფილდებოდნენ [87], რომელთა მოწყობაც ექვევობთ, რომ კლდეში სახლის გამოკვეთაზე ნაკლებად ეკონომიური ყოფილიყო.

რაც შეეხება კლდეში ნაკვეთი სახლების გამძლეობას, ეს ფაქტორი უეჭველია: თუ არა სტიქიური კატაკლიზმები (ძირითადად დამანგრეველი ძალის მიწისძვრები), ასეთი საცხოვრებლები პრაქტიკულად უცვლელი სახითაა ხოლმე შემორჩენილი შექმნიდან ათასწლეულების შემდეგაც. მიუხედავად ამისა, ძნელად წარმოსადგენია, რომ შუა საუკუნეებში საცხოვრებელი სახლის შექმნის მსურველებს მისი რამდენიმე ასწლეულის განმავლობაში გამოყენებაზე ფიქრით და ამ ნიშნით უარი ეთქვათ იმ ეპოქაში ყველაზე მეტად გავრცელებულ ქვის მიწურსახურავიან ან დარბაზული ტიპის სახლებზე. მარადიულობაზე იმხანად მხოლოდ ღეთის სახლების — ქრისტიანული ტაძრების მშენებლობისას ზრუნავდნენ.

შუა საუკუნეებში კლდის სახლების მოწყობის მიზანშეწონილობაზე საუბრისას, გვერდს ვერ ავუვლით მათში ყოფა-ცხოვრების დადებით თუ უარყოფით მომენტებს. ჩვენ ადრეც გავუსვით ხაზი იმ გარემოებას, რომ კლდის მასივი ხანგრძლივად ინარჩუნებს სტაბილურ ტემპერატურას, ამიტომ გამოქვაბულ საცხოვრებლებში ბინადრობა ზამთარ-ზაფხულ მოხერხებულია.

თუმცა, კლდეში ნაკვეთ სახლებს ქვის ნაგებობებთან შედარებით ერთი ნაკლი უთუოდ გააჩნდა: ეს იყო სათავსთა განათებისა და ვენტილაციის შედარებით შეზღუდული შესაძლებლობა. ბრტყელ გადახურვიან ქვის სახლებში (როგორც მიწურებში, ისე დარბაზულში), მთავარი თუ დამხმარე სათავსების ნებისმიერ საჭირო ადგილზე, ინსოლაციისა და ვენტილაციისათვის საჭირო ერდობის მოწყობა პრობლემა არ არის [406, გვ. 172-178], მაშინ როდესაც კლდის სახლებში სათავსების განათება-ვენტილაცია მხოლოდ ფლატეს მხრიდან მოწყობილი ღიობებით იყო შესაძლებელი და ამდენად, საცხოვრებლის გვეგარებისას ამ დამატებითი შეზღუდვის გათვალისწინება აუცილებელი იყო.

კლდის სახლებში ასევე შეზღუდული იყო ოჯახის გამრავლების და დაყოფის დროს საცხოვრებლის შემდგომი გაფართოების შესაძლო მიმართულებები — დამატებითი საცხოვრებელი ოთახების და სათავსების გამოკვეთა აქ მხოლოდ კლდის გაყოლებაზე, ნაგრძელებულად შეიძლებოდა (განათებასთან, ვენტილაციასთან და კომუნიკაციებთან დაკავშირებული პრობლემების გამო), მაშინ როდესაც დარბაზულ საცხოვრებლებში დამატებითი სათავსების ნებისმიერი მხრიდან "მიდგმა" პრობლემას არ წარმოადგენდა [406, გვ. 12-14]

ფიქრობთ, ყოფაში უხერხულობის გამომწვევი აღნიშნული წერილმანი დეტალები არ ცვლის შუა საუკუნეების ქართული კლდის სახლთა საერთო შეფასებას: ასეთი სახლების (და

შესაბამისად, სოფლების) ბინადრებს, თავისი დროის კვალობაზე, სხვა მასალით ნაგები სახლების მფლობელებთან შედარებით, საკმაოდ მოხერხებული და უზიფათო ცხოვრების პირობები ჰქონდათ შექმნილი.

და მაინც, ის გარემოება, რომ საქართველოს შედარებით რბილი კლიმატის პირობებში კლდეში ნაკვეთი საცხოვრებლების შექმნას პრაქტიკული აუცილებლობა არ მოითხოვდა, როგორც ჩანს, თავის გავლენას ახდენდა ამ ტიპის სახლების პოპულარობაზე და საქართველოს ტერიტორიაზე დღესდღეობით მხოლოდ ორ რეგიონში — სამცხე-ჯავახეთში (მტკვრის ხეობის შუა წელი) და ქვემო ქართლში (მდინარე ხრამის და მის შენაკდთა ხეობები) გვაქვს დაფიქსირებული აღნიშნული ეპოქის კლდის სახლების და სოფლების რამდენადმე კომპაქტური სისტემები.

ფეოქრობით, შუა საუკუნეებში კლდის სახლებში ბინადრობის წესის ესოდენ პოპულარობას აღნიშნულ რეგიონებში, ქვაბოვანი საცხოვრებლების მოწყობის გამორჩეულად მძლავრმა, 2-3 ათასწლიანმა ლოკალურმა ტრადიციამ მისცა დამატებითი სტიმული. უფრო მეტიც: ამ მხარეთა კლდის ძეგლებში წინაქრისტიანული და შუა საუკუნეების პლასტები ისეა ერთმანეთში გადახლართული, რომ ხშირად იმის გარკვევაც ჭირს, თუ რა მოვლენასთან გვაქვს საქმე — უძველესი ტრადიციების გავლენით აღმოცენებულ შედარებით გვიანდელ ძეგლებთან თუ შუა საუკუნეებში რეოკუპირებულ და დაბაჟირებულ, წინარე ეპოქების კლდის საცხოვრებლებთან.

შუა საუკუნეების კლდის სახლებითა და სოფლებით გამორჩეულად მდიდარი ორი ქართული პროვინციდან, ყურადღებას უპირველესად ქვემო ქართლზე შევაჩერებთ, ვინაიდან ამ რეგიონში საცხოვრებელ ქვაბთა კომპლექსები გაცილებით მრავალადაა დაფიქსირებული, ვიდრე მდ. მტკვრის ხეობის შუა წელში, ამასთან ეს კლდის სოფლები ჩვენ მიერ არქეოლოგიურადაც საფუძვლიანადაა შესწავლილი. ამ ძეგლთა შესახებ საუბრისას, სამცხისა თუ საქართველოს სხვა მხარეთა კლდის საცხოვრებლების შესახებ ჩვენ ხელთ არსებულ ხუროთმოძღვრულ მონაცემებს, შედარებითი მასალის სახით მოვიხმობთ ხოლმე შუა საუკუნეების ქართული კლდის სოფლების შესახებ ზოგადი სურათის დასაზუსტებლად. მეორე მხრივ, ქვემო ქართლის კლდის სოფლების არქეოლოგიური კვლევის შედეგების გათვალისწინება, ნათელს მოჰყენს სამცხე-ჯავახეთის კლდის სახლების შესახებ არსებულ მრავალ პრობლემატურ საკითხს, რომელნიც დღემდე მხოლოდ ხუროთმოძღვრული ძეგლების მიმოხილვაზე იყო დაფუძნებული.*

ნაშრომის პირველ თავში უკვე გვქონდა საუბარი იმის თაობაზე, რომ ქვემო ქართლის ზოგიერთ მდინარეთა (მდინარეების: ხრამის, მაშავერას, ზურტაკეტის და მათი შენაკადების) ხეობების კანიონებში ჩვენ მიერ დადასტურებული ბრინჯაოს ხანის სხვადასხვა ეტაპზე ჩამოყალიბებული კლდეში ნაკვეთი კომპლექსების დიდი უმრავლესობა, განვითარებულ შუა საუკუნეებში ხელმოწერედ იქნა ათვისებული საერო საცხოვრებლებად და მათში ე. წ. „კლდის სოფლები“ მოეწყო.**

განვითარებულ შუა საუკუნეების საქართველოში რომ წინაქრისტიანული ეპოქის კლდის ძეგლების საერო დასახლებებად გამოყენების ტრადიცია არსებობდა, ამაზე თუნდაც იმხანად პოლიტიკურად სრულიად დაქვეითებული უფლისციხის ანსამბლის ტერიტორიაზე მოწყობილი ქვაბოვანი სოფლის საფუძვლიანი არქეოლოგიური კვლევის შედეგები მეტყველებს [164-166].

მიუხედავად ამისა, ვალდებულნი ვართ განვმარტოთ, თუ კონკრეტულად რა ნიშნებს და არგუმენტებს ეყრდნობით, როდესაც ქვემო ქართლის ამ რიგის რეოკუპირებულ კომპლექსებს დაბეჯითებით სტაციონარულ საცხოვრებლებად მივიჩნევთ.

* მტკვრის ხეობის აღნიშნულ კლდის სოფელთა წარმოშობის ეპოქის თაობაზე მათი პირველმკვლევარის მიერ გამოთქმული მოსაზრებები, ჯერჯერობით არქეოლოგიური კვლევის მონაცემებით არ არის შემარტებული [65; 67].

** როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ამ უძველეს კომპლექსთა ერთი ნაწილი ამავე ეპოქაში გამოყენებულ იქნა უდაბნო-მონასტრებად და თავდაცვითი მიზნით (ციხე-ქვაბებად და სახიზრებად).

გამოქვაბულთა აღნიშნული დაჯგუფებანი რომ ინტენსიურად ყოფილა ათვისებული შუა საუკუნეებში, ეს მათი ვიზუალური მიმოხილვითაც კარგად ჩანს: კომპლექსების შემადგენელ ქვაბთა თითქმის ყოველ ჯგუფში შეინიშნება დროთა განმავლობაში ჩამონგრეული საფასადო ნაწილების აღმდგენი ქვითკირის ან ქვის უბრალო წყობის (სუსტ შემკერვლზე) კედლები, შედარებით იშვიათად კი საფორტიფიკაციო ელემენტებით (გოდოლები, საბრძოლო ბაქნები, ისრის სატყორცნი სარკმელები) აღჭურვილი ქვითკირის მინაშენები, რომლებიც ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიაში მიღებული კლასიფიკაციაზე დაყრდნობით, დანამდვილებით განვითარებული შუა საუკუნეების ნაგებობებია [44; 98; 346] (ტაბ. 29, 30).

როგორც ჩანს, ქვაბებზე მიშენებულმა სწორედ ასეთმა საფორტიფიკაციო სისტემებმა იქონია გავლენა ვახუშტი ბატონიშვილის მოსაზრებაზე, რომელმაც ქვემო ქართლის ყველა აღნიშნული მრავალბინიანი ქვაბთა კომპლექსი, შუა საუკუნეების სახიზარ-სამალაგებად მიიჩნია [5]. შემდგომ, ეს კომპლექსები, ამავე ნიშნით, აგრეთვე ციხე-ქვაბების სისტემად ჩათვალა კ. ჯავრიშვილმა. მან თავისებურად გაიაზრა შუა საუკუნეების ქვემო ქართლში მიმდინარე თავდაცვითი ბრძოლების ორგანიზაციაში ამ კომპლექსების როლი, ხეობებში მათი განლაგების კანონზომიერება, ცალკეულ ციხე-ქვაბთა ტიპური ელემენტები. მისი გამოთვლით, სამშროების შემთხვევაში ამ ტიპის საფორტიფიკაციო სისტემები ხეობათა მთელ მოსახლეობას იტევდა და ერთმანეთთან მჭიდროდ დაკავშირებულ სიმაგრედ იქცეოდა [276]. ეს მოსაზრება, როგორც შემდგომ დავინახავთ, მართლაც ესადაგება კომპლექსების შემადგენელ გამოქვაბულთა ზოგიერთი ჯგუფის ფუნქციას გვიან შუა საუკუნეებში [6]. აღნიშნულ გამოქვაბულთა კომპლექსებს აგრეთვე სახიზრების სისტემებად მიიჩნევს გ. გაფრინდაშვილი [69, გვ. 10].

ისტორიული წყაროების, საველე კვლევის თუ სამეცნიერო პუბლიკაციების საშუალებით, ჩვენთვის კარგადაა ცნობილი შუა საუკუნეების საქართველოში შექმნილი თავდაცვითი ქვაბების მნიშვნელოვანი ნაწილი [66; 95; 28 და სხვ.]. ასეთი სახიზრებისა და ციხე-ქვაბების მთავარი ნიშნებია: მიუვალობა (მათში შესვლა თოკების და მისადგმელი კიბეების საშუალებით ხდებოდა); ტყეადი სივრცეები, სათავსების ფუნქციონალური დიფერენციაციის გარეშე, რომელთა მიზანია მათში თავშეფარებულ ხალხთა ჯგუფების მხოლოდ მინიმალური საყოფაცხოვრებო პირობების უზრუნველყოფა (მაგალითად, აუცილებელი იყო წყლის მოზრდილი რეზერვუარების არსებობა); გვხვდება თავდაცვითი ბრძოლის სანარმოებელი აქსესუარებიც (საბრძოლო ბაქნები, ისრის სატყორცნი სარკმელები და სხვ.) [346].

ქვემო ქართლის აღნიშნული ქვაბთა კომპლექსები, მრავალი სრულიად საპირისპირო ნიშნით ხასიათდება: დამატებითი საფორტიფიკაციო ნაგებობების გარეშე (რაც აქ შედარებით იშვიათად გვხვდება), სრულიად არ ყოფილა დაცული მიუვალობის პირობა — კომპლექსების შემადგენელი ქვაბთა ჯგუფები ძირითადად კლდოვანი ქარაფების ქვედა რეგისტრებშია განლაგებული, პირველი იარუსები კი სულაც კლდოვანი მასივის ძირშია გამოკვეთილი. განსაკუთრებულ სიძნელეს არც ზედა იარუსების ქვაბებში მოხვედრა წარმოადგენდა: მათკენაც მოხერხებული ტერასული გზები მიემართებოდა (ტაბ. 1, 2).

ჩვენ მიერ ჩატარებულმა არქიტექტურულმა და არქეოლოგიურმა კვლევამ საშუალება მოგვცა საკმაოდ დასაბუთებული დასკვნები გამოგვეტანა შუა საუკუნეების ქართული კლდის სოფლების ამ ერთ-ერთი ყველაზე საყურადღებო ჯგუფის წარმოშობის ვითარების, ხუროთმოძღვრულ-გეგმარებითი სახის, მათში მიმდინარე ცხოვრების ქრონოლოგიური ჩარჩოებისა და საყოფაცხოვრებო-ტექნოლოგიური პროცესების შესახებ.

გამოირკვა, რომ შუა საუკუნეებში ამ კომპლექსებში განხორციელებული რეკონსტრუქციის მიზანი სრულიადაც არ ყოფილა სახიზრებისა და ციხე-ქვაბების სისტემების მოწყობა. აღნიშნულ რეოკუპაციას იმ პერიოდისთვის შემორჩენილი თავდაპირველი, აშკარად კლდის

საცხოვრებლების ერთობლიობაზე მიმანიშნებელი გეგმარებითი პრინციპების მნიშვნელოვანი ცვლილება არ მოჰყოლია: უძველესი ქვაბების დაზიანებული ფასადები ქვის კედლებით მეტწილად კვლავ თავდაპირველი კონფიგურაციის გათვალისწინებით აღდგენილი, რაც მათი ახალი, თავდაცვითი ფუნქციისადმი მისადაგების მცდელობას გამოიხატავს (ტაბ. 8; 10:1; 15; 26).

ბუნებრივია, შუა საუკუნეებში ქვის კედლით აღდგენილი ქვაბოვანი სათავსები შედარებით მეტად დაცული იქნებოდა, ვიდრე კედელჩამორღვეული ქვაბები რესტავრაციამდე, მაგრამ აღდგენილ კედლებში დატანებული, მინის პირიდან ან ფართო ტერასიდან შესასვლელი საკმაოდ განიერი კარის ღიობები, ასეთი ქვაბნაშენების აშკარად არასაფორტიფიკაციო დანიშნულებაზე მიგვანიშნებს.

ჩვენი კვლევის შედეგები იმაზეც მეტყველებს, რომ ამ უძველესი კომპლექსების შემადგენელ ქვაბ-სათავსებს, რომლებმაც დაუზიანებელი სახით მიაღწიეს შუა საუკუნეებამდე, ამ ხანაში მნიშვნელოვანი რეკონსტრუქცია პრაქტიკულად აღარ შეხებია.

რა შეიძლება ყოფილიყო ამ მოვლენის მიზეზი? ძნელი წარმოსადგენია, რომ შუა საუკუნეების სოფლების მონაწილას, მშენებლებს ბრინჯაოს ხანის ვიწრო და არასწორი გეომეტრიული ფორმის სათავსები თავიანთი გეგმების განხორციელებისათვის იდეალურად მიეჩნიათ. ახალი მობინადრეები ქვაბოვანი სათავსების გეგმარებას თავისი ეპოქის სტილის-და მიხედვით რამდენადმე მაინც შეცვლიდნენ, რომ არა ერთი გარემოება: უძველესი ქვაბები მეტად მკერძოვი გეოლოგიური აგებულების ქანებში, ძირითადად ბაზალტებშია გამოკვეთილი, ადრეული მეტალურგიული კულტურის მატარებელი ხალხებისთვის კარგად ცნობილი მეთოდით — ქანების გახურება-გაცივებით გაჩენილ ზარბებში ხის სოლების ჩაჭედებით და გამონგრევით (ამ სოლების ნაშთები ალაგ-ალაგ დღესაც შეინიშნება განსაკუთრებით მშრალ ქვაბებში) [30]. ბუნებრივია, განვითარებულ შუა საუკუნეებში ქვაბთა კეთის ეს უაღრესად შრომატევადი მეთოდი დაკარგული თუ არა, არარენტაბელურად მიჩნეული მაინც იქნებოდა — ამ ხანაში ხომ ქვაბების ადვილად დასამუშავებელ ქანებში, ლითონის იარაღით კვეთა იყო საყოველთაოდ გავრცელებული, ბაზალტოვანი კლდეები კი ლითონის იარაღს მეტად ძნელად ემორჩილება. სწორედ ეს უნდა ყოფილიყო ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ ქვემო ქართლის ქვაბთა უძველესი კომპლექსების რესტავრატორები, თავიანთი სასურველი სივრცული გეგმარების მისაღწევად, პრაქტიკულად მხოლოდ ქვის კედლებით მანიპულირებდნენ, ახალი მოცულობების კვეთას კი მაქსიმალურად ერიდებოდნენ (მცირე გადაკეთებები უთუოდ მაინც დასჭირდებოდათ — მაგალითად, ახალი გასასვლელით ქვაბების დაკავშირება და სხვა წვრილმანი რეკონსტრუქცია).

ძველი ქვაბების მნიშვნელოვანი რეკონსტრუქციის გარეშე გამოყენების მიზეზი ისიც უნდა ყოფილიყო, რომ უძველესი საცხოვრებელი კომპლექსებისა და მათ ბაზაზე ფორმირებული კლდის სოფლების ფუნქციათა თანხვედრის გამო, სათავსთა ადაპტირების საჭიროება ნაკლები იქნებოდა.

იმ დასკვნას, რომ აღნიშნული ქვაბებისთვის შუა საუკუნეების რეკონსტრუქციას მინიმალური კვალი დაუტყვია, გარდა ვიზუალურ-არქიტექტურული ანალიზისა, მხარს უჭერს შემდეგი ფაქტიც: ქვაბ-სათავსთა აბსოლუტურ უმრავლესობაში, შუა საუკუნეებში ინტენსიურად ათვისების მაჩვენებელი მძლავრი კულტურული ფენების ალების შემდეგ, ამ ეპოქის იატაკების მოტეკპნილობების ქვეშ, სათავსთა გეგმის იმავე პერიმეტრის ფარგლებში, გარკვეული რაოდენობით მაინც დადასტურდა ბრინჯაოს ხანის მოსახლეობის აქტივობის მაჩვენებელი ნივთიერი მასალის ფრაგმენტები, არცთუ იშვიათად კი ცხოვრების პირველი ფაზების ხელუხლებლად შემორჩენილი კულტურული ფენებიც [37, გვ. 45-46].

უფრო მეტიც, არქეოლოგიური კვლევის შედეგად გამოიჩინა, რომ ასეთ კომპლექსებში შუა საუკუნეებში განთავსებული სოფლები ფუნქციურად დაახლოებით ისევე იყო დიფერენ-

ცირებული, როგორც ამ ქვაბ-სათავსთა შემოქმედი ტომის დასახლებები 2-3 ათასწლეულის წინ.

ქვედა იარუსებზე, პრაქტიკულად ქარაფების ძირში გამოკვეთილი მოზრდილი, კლდის სიღრმისკენ მარტივად წაგრძელებული გეგმის, ერთმანეთისგან იზოლირებული, სუსტად განათებული გამოქვაბულები შუა საუკუნეებშიც უთუოდ სამეურნეო დანიშნულების სათავეებს წარმოადგენდა. მიუხედავად იმისა, რომ მათში მტკვრის შუა წლის კლდის სოფლებიდან ცნობილი ტიპის კლდეში ნაკვეთი სპეციალური მონყობილობები (ბაგები) [70] შემორჩენილი არ არის, დაფიქსირებული არქეოლოგიური სურათის მიხედვით (მაგალითად, კერამიკულ მასალაში მოზრდილი, სქელკეციაანი ჭურჭლისა და ჭრაქების სიჭარბეა. აღნიშნული ეპოქის ნივთების ფრაგმენტები ბევრგან მინადქცეულ ნაკელში და ბზეში იყო არეული) თითქმის დარწმუნებით შეიძლება ითქვას, რომ მათი დიდი უმრავლესობა შინაური პირუტყვის სადგომებად გამოიყენებოდა, ნაწილი კი ალბათ საქონლის საკვების ან სოფლის მეურნეობის პროდუქტების საცავებს წარმოადგენდა. საქონლის მოვლისთვის აუცილებელი აღნიშნული სამეურნეო მონყობილობები აქ უთუოდ სხვა მასალით, ძირითადად ხისგან იქნებოდა აგებული, რაზეც ასეთი კონსტრუქციების დასამაგრებლად ქვაბების კედლებში შემორჩენილი უამრავი ფოსო მეტყველებს [37, გვ. 24].

კომპლექსების ზედა იარუსები გაცილებით უფრო რთული გეგმარებითი სტრუქტურის ქვაბ-სათავსებისგან შედგება. აქ ძალზე ხშირად გვხვდება ერთმანეთთან შიგა გასასვლელებით ან კარებით დაკავშირებული, გეომეტრიულთან მიახლოებული ფორმის, საარკმლისებური ხერხელებით განათებული ქვაბების ერთობლიობები, რომლებსაც არცთუ იშვიათად დამატებითი, დამხმარე სათავსები და ნიშა-ფართებიც გააჩნია (ტაბ. 16; 17; 19; 20; 24; 25). ამ ტიპის ქვაბთა ჯგუფების ბუროთმოძღვრულმა და არქეოლოგიურმა კვლევამ დაგვანახა, რომ ისინი, როგორც ცხოვრების თავდაპირველ ეტაპზე, ისე განვითარებულ შუა საუკუნეებში, უშუალოდ საცხოვრებელი სათავსების მოვალეობას ასრულებდა. თვით ამ საცხოვრებელ ქვაბთა ჯგუფებში კი ამჟამად შეინიშნება დიფერენციაცია სხვადასხვა ფუნქციური ნიშნით (საძილე, საკუჭნაო, სამზადი).

ერთ კომპაქტურ სტრუქტურაში გაერთიანებული ადამიანთა საცხოვრებელი ქვაბებისა და შინაური პირუტყვის ქვაბოვანი გომურების ერთობლიობა, თუნდაც მესხეთის კლდის სოფლების ტიპისა (ანანაური, ჭაჭკარი და სხვ. [65; 70]), ამ კლდის სახლებში მეტად იშვიათია. როგორც ჩანს, აქ თავს იჩენს ის გარემოება, რომ შუა საუკუნეების კლდის სოფლები უკვე არსებული, სხვა ტიპის საზოგადოების მიერ შექმნილი ქვაბთა კომპლექსების ბაზაზე აღმოცენდა და ახალ ბინადრებს თავიანთი მოთხოვნილებისათვის არსებული სივრცეების მისადაგება უზდებოდათ და თანაც ისე, რომ ახალი მოცულობების კვეთის საშუალებას, ზემოთ აღნიშნული მიზეზის გამო, პრაქტიკულად მოკლებულნი იყვნენ.

ეს სულაც არ გვაძლევს საბაბს, რომ საცხოვრებელ ქვაბთა ჯგუფები, რომელთა უშუალო სიახლოვეში, ძველი კომპლექსის ადაპტაციისას საქონლის სადგომი ქვაბების მონყობა ვერ მოხერხდა, ცალკეულ ოჯახთა საბინადრო კლდის სახლებად არ მივიჩნიოთ. თვით მტკვრის ხეობის შუა წლის კლდის სოფლებშიც, ზემოთ აღნიშნული, გომურის შემცველი, ე. წ. "სრული სახლების" გარდა [67, გვ. 15], გვხვდება კლდის სახლები, რომლებიც მხოლოდ საყოფაცხოვრებო დანიშნულების ქვაბ-სათავსთა ერთობლიობებს წარმოადგენენ, მათ აუცილებელ ატრიბუტს, საქონლის სადგომებს კი მკვლევარები მოშორებით, ქარაფის მისადაგომებთან გულისხმობენ [67, გვ. 47]. ქვემო ქართლის აღნიშნული კლდის სოფლების შემთხვევაშიც, კლდის სახლების უმრავლესობის ბინადრებს, საქონლის სადგომი ქვაბები კლდის იმავე მასივში, მაგრამ რამდენადმე მოშორებით, კომპლექსის პირველ იარუსში ექნებოდათ მონყობილი, სადაც ასეთი ტიპის ქვაბებთა დაჯგუფებებია. სხვათა შორის, ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში

დადასტურებულია გომურების როგორც უშუალოდ საცხოვრებლების სისტემაში მოწყობის, ისე კარმიდამოს სხვა ადგილზე, ან სულაც სოფლიდან მოშორებით, სათემო საძოვრებთან ჯგუფურად გამართვის შემთხვევები (ძირითადად მთიან რეგიონებში) [235]. ეჭვგარეშეა, სოფლის მეურნეობის გაძლიერების ეს ტრადიციული მეთოდები, შორეულ ისტორიულ ფესვებზეა აღმოცენებული.

მიუხედავად ასეთი ვითარებისა, ზოგიერთ კომპლექსში მაინც მოხერხდა ერთმანეთთან მჭიდროდ დაკავშირებული ისეთი სათავსების ერთობლიობების გამოყოფა, რომლებიც საცხოვრებელ ოთახებთან ერთად საქონლის სადგომ ქვაბებსაც მოიცავს. მაგალითად, ჩვენ დაფიქსირებული გვაქვს რამდენიმე ისეთი კლდის სახლი, რომლებიც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიან რაიონებში გავრცელებული, ვერტიკალურად განვითარებული 2-3 სართულიანი საცხოვრებელი სახლების ანალოგად შეიძლება მივიჩნიოთ [338] (ტაბ. 23:2). ასეთი კლდის სახლების პირველი სართულები, როგორც წესი, საქონლის სადგომებად ყოფილა გამოყენებული, ზედა სართულის ქვაბები კი რთული გეგმარებიდან და იქ არქეოლოგიურად დადასტურებული სხვა დეტალებიდან გამომდინარე, ტიპური საცხოვრებელია.

შუა საუკუნეებში რეოკუპირებულ უძველეს ქვაბებში, ადაპტაციის ნიშნები ზოგან ნათლად გამოსჭვივის: მაგალითად, სამეურნეო და საცხოვრებელ სართულებს შორის ლუკის ფორმის ასასვლელები შუა საუკუნეებშია გაჩრილი; ერთმანეთის გვერდით განლაგებულ უძველეს ქვაბთა რამდენიმე ნაშთიდან, ქვის წყობით სწორედ ასეთი სახლის შესაფერისი სათავსებია აღდგენილი და ა. შ.

ამ უკანასკნელი მეთოდის წყალობით, ამ ეპოქაში ცალკეული კლდის სახლები ერთმანეთისგან რამდენადმე გამიჯნულიც ყოფილა. ცხადია, ასეთ შემთხვევაში გარკვეული ფუნქცია (უფრო ხშირად სამეურნეო), რესტავრაციის გარეშე დატოვებულ ძველ ქვაბთა ნაშთებსაც ჰქონდათ დაკისრებული: მაგალითად, კლდის სახლის გვერდით მდებარე ერთ-ერთი ხელუხლებელი ძველი ქვაბის ნაშთში, სათონე მოუწყაით (ტაბ. 48:6). ასეთ ქვაბთა ნაშთებს იყენებდნენ საბძელად, წვრილფეხა საქონლის სადგომად (ფიცრით გადატიხვრის შემდეგ) და სხვ. [37, გვ. 64].

როგორც ვხედავთ, არაერთი არგუმენტი მეტყველებს იმის სასარგებლოდ, რომ ქვემო ქართლის აღწერილი ქვაბთა კომპლექსები შუა საუკუნეებში საბოლოო სახით ფუნქციონირებისას საერო დასახლებებს, კლდის სოფლებს წარმოადგენდა. ასეთ შემთხვევაში გასარკვევი რჩება აღნიშნულ კომპლექსებში იშვიათად, მაგრამ აქა-იქ მაინც ჩართული, საფორტიფიკაციო ელემენტებით აღჭურვილი ქვაბნაშენების დანიშნულება. როგორც ჩვენმა კვლევამ დაგვანახა, ეს სისტემები თუმცა მეტად მრავალფეროვანი ფორმებითა და განსხვავებული მოცულობებით ხასიათდება, მაგრამ გარკვეულ კანონზომიერებებს მაინც ემორჩილება (ტაბ. 29; 30).

უპირველეს ყოვლისა ნათელი გახდა, რომ ქვაბები ან ქვაბთა ნაშთები, რომლებიც ასეთი საფორტიფიკაციო სისტემებით დამატებითაა გამაგრებული, კომპლექსის შემადგენელი სხვა საცხოვრებელი ჯგუფებისგან არც ზომით და არც გეგმარებითი თავისებურებებით პრაქტიკულად არ გამოირჩევა: ციხე-ქვაბებად ადაპტაციასთან დაკავშირებით, მათი ტევადობის გაზრდის მიზნით დამატებითი მოცულობები არ გამოუკვეთავთ და არც ინტერიერების ესთეტიკური თვალსაზრისით მონესრიგებაზე უზრუნიათ (გამონაკლისს წარმოადგენს ორიოდე კომპლექსში დადასტურებული ციხე-ქვაბი, რომელთა ქვითკირის მინაშენებში მეტად ძუნწი დეკორატიული ელემენტებიც არის გამოყენებული. მაგალითად, ნახიდური III, ტაბ. 30). ზოგიერთ კომპლექსში შეიმჩნევა ასეთი კანონზომიერება: საფორტიფიკაციო ნაგებობები კომპლექსის შემადგენელ იმ უძველეს ქვაბებზეა მიშენებული, რომელთა საფასადო ნაწილები და მათკენ მისასვლელი გზები, დროთა განმავლობაში ჩამონგრევის შედეგად, მაშინვე ძნელად მისადგომი იყო. ამრიგად, ქვითკირის თითო ზღუდისა თუ გოდოლის მიშენებით, ე. ი. შედარებით მცირე ძალისხმევით, ეს ქვაბები სიმაგრებად ქცეულა.

ამ ძეგლთა საფორტიფიკაციო ხელოვნების თვალსაზრისით მიმოხილვისას იკვეთება კიდევ ერთი გარემოება: მრავალარუსიან და მრავალსათავესიან კომპლექსებში ჩართულ ციხე-ქვაბებს, ძალზე ხშირად მთელი კლდის სოფლის დამცველი, სტრატეგიული მნიშვნელობის სიმაგრის პრეტენზია არ გააჩნია და მათი ერთადერთი დანიშნულება უშუალოდ ამ ქვაბნაშენთა ბინადრების ან მათი თავშეფარებული პირების დაცვა იქნებოდა. მეორე მხრივ, კომპლექსებში გვხვდება მთელი სოფლის მისადგომებზე გაბატონებული ციხე-ქვაბებიც და საერთო სარგებლობის ტერასული გზების ჩამკეტი გოდოლ-ბურჯებიც (ტაბ. 21; 29; 41).

ფიქრობთ, რომ პირველი ტიპის, "ინდივიდუალური" ციხე-ქვაბები, ამავე სოფლების მკვიდრი, სოციალურად დაწინაურებული პირების საკუთრებას წარმოადგენდა: როგორც ჩანს, ასეთი ნაგებობების ფუნქცია წერილი აზნაურების სოციალური სტატუსისთვის აუცილებელი ციხის ან კოშკის ანალოგიური იყო [5, გვ. 17-18]. ცხადია, ასეთი ციხე-ქვაბები საჭიროების შემთხვევაში ალბათ სოფლის სხვა მცხოვრებთა თავშესაფარ სიმაგრედაც იქცეოდა ხოლმე.

მართალია, მთელი სოფლის სახიზარი ციხე-სიმაგრეები, ჩამოყალიბებული სახით, გვიანი შუა საუკუნეების მოვლენაა, მაგრამ გამორიცხული არ არის, რომ ზემოთ აღნიშნულ, მეორე ტიპის "საერთო სარგებლობის" ციხე-ქვაბებს, გზების ჩამკეტი კოშკებთან და ტერასების გასწვრივ არსებულ გალავნებთან ერთად, განვითარებული შუა საუკუნეების ფინალურ სტადიებზეც პქონდათ დაკისრებული ანალოგიური ფუნქცია.

წარმოდგენილი კომპლექსების არქეოლოგიური შესწავლის შედეგები, ციხე-ქვაბებისა და კომპლექსთა შემადგენელი რიგითი, თავდაცვითი ელემენტებს სრულიად მოკლებული ქვაბ-საცხოვრებლების სინქრონულად ფუნქციონირებაზე მიგვანიშნებს სულ ცოტა ერთი საუკუნის განმავლობაში (ამ რიგის ძეგლებზე ინტენსიური ცხოვრების შეწყვეტამდე). როგორც საფორტიფიკაციო მნიშვნელობის ქვაბნაშენების, ისე საცხოვრებელი და სამეურნეო ქვაბ-სათავსების იატაკების სულ ზედა, ე. ი. შუა საუკუნეების მოტეპნილობებზე და სამეურნეო მონყობილობებში გაჩენილ ფენებში, პრაქტიკულად ერთმანეთის იდენტურ სტრატეგრაფიულ ვითარებაში, დადასტურეთ დაახლოებით ერთსა და იმავე ხანაში (XII—XIV სს) დამზადებული, განვითარებული შუა საუკუნეების მრავალი ქართული არქეოლოგიური ძეგლიდან კარგად ცნობილი ტიპის ნივთიერი მასალის ნიმუშები (ამ მასალის აღწერა ქვემოთაა წარმოდგენილი).

ამრიგად, როგორც ხუროთმოძღვრულმა, ისე არქეოლოგიურმა ფაქტებმა სრულიად გამორიცხა იმის შესაძლებლობა, რომ აღნიშნული კომპლექსების საფორტიფიკაციო ციხე-სიმაგრეები და შუა საუკუნეებში ინტენსიურად ათვისებული "ჩვეულებრივი" ქვაბ-საცხოვრისები, ერთმანეთისგან ქრონოლოგიურად თუნდაც რამდენადმე განსხვავებულ ისტორიულ მოვლენებს უკავშირდებოდეს და მათი ტიპოლოგიური თავისებურებებიც ამით იყოს გამოწვეული.

არქეოლოგიურად მოსინჯულ თითქმის ყველა "რიგით" ქვაბში, შუა საუკუნეებში სპეციალურად მოწყობილი იატაკები აღმოჩნდა. ქვაბთა უსწორმასწორო, კლდოვანი ძირები მინით ან წერილი ღორღით მოუსწორებიათ და თიხით მოუტეკპნიათ, ზოგი კი მოუკირწყლავთ. შეინიშნება კანონზომიერება — ქვედა იარუსების ჩვენ მიერ სამეურნეოდ მიჩნეული ქვაბები მეტწილად თიხით ან უბრალო მიწითაა მოტეკპნილი, მაშინ როდესაც ზედა იარუსებზე, ნათელ და მშრალ სათავსებში მოკირწყლული იატაკები ჭარბობს. გარდა ამისა, ქვაბების დიდი ნაწილის კედლების მინით დაფარული ნაწილებიც თიხით ან ნამჯანარევი ბათქაშით შელესილი აღმოჩნდა, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ სათავსები ადრე მთლიანად იყო შელესილი (სუსტი ბათქაში დროთა განმავლობაში ჩამოშლილა, მიწის საფარით დაცული ფრაგმენტები კი გადარჩენილა). ერთ-ერთ კომპლექსში (ნახიდური III), საცხოვრებელი ქვაბების უსწორო კედლების ქვის წყობით "მოპირკეთების" მაგალითიც კი დადასტურდა (კიდევ ერთი დასტური იმისა, რომ განვითარე-

ბული შუა საუკუნეების ბინადარები, მზად დახვედრილ, არასწორი ფორმის ქვაბებს ყოველთვის ვერ ეგუებოდნენ) [37, ნახ. 18].

ამ ქვაბებში სოფლების ფუნქციონირების დამადასტურებელი ერთ-ერთი მთავარი ნივთმტკიცებაა თითოეულ კომპლექსში დიდი რაოდენობით დადასტურებული თონე-კერიები. ეს კომბინირებული საყოფაცხოვრებო მოწყობილობანი, რომლებიც სამაგ მზიანს: სათავსთა გათბობას, პურის გამოცხობას და ცხელი საკვების დამზადებას ემსახურებოდა, არქეოლოგიურად შესწავლილ თითქმის ყოველ საცხოვრებლად ადაპტირებულ ქვაბში აღმოჩნდა (კარგად ან ნაშთის სახით შემონახული, ტაბ. 48). თონეები თიხისაა, უფრო ხშირად ადგილზე გამომწვარი (როგორც ჩანს, ადგილზევე ამოყვანილი), თუმცა გვხვდება კერამიკულ ქურაში გამომწვარი და აქ ჩადგმული ნიმუშებიც. ყველა მათგანი ნაკვეთილი კონუსის ფორმისაა. მათი დიამეტრები ფუძესთან 60-80 სმ-ია, ზედაპირზე 40-50 სმ. ზოგიერთ ნიმუშს პირი გადმოკეცილი და მარტივი ჭდეული ორნამენტით შემკული აქვს. თონეების სიმაღლე 70 სმ-მდეა, კეცის სისქე — 4-6 სმ.

ზოგიერთი თონე კლდოვან იატაკში სპეციალურად ამოკვეთილ ღრმულშია სანახევროდ ან მეტად ჩასმული, უფრო ხშირად კი თონეები იატაკზე ყოფილა დაძვრნილი და გარშემო ქვების წყობა ჰქონია შემოვლებული. თონესა და ქვებს (ან კლდეს) შორის სივარცელე თბოიზოლაციისთვის კარგად ჩატკეპნილი ფიჩხით ან თიხით ყოფილა ამოვსებული. გვხვდება ისეთი თონეებიც, რომელთა ძირებშიც წვის პროცესის გასაძლიერებლად "სასულე" ხერვლები ყოფილა დატანებული (ტაბ. 48:1).

ამ ტიპის თონე-კერებს შუა საუკუნეების საქართველოს მრავალ განათხარ ძეგლზე მოეპოვება პარალელები (გუდარეხი, დმანისი, რუსთავი, თბილისი და სხვ. [255, გვ. 66,78; 88, გვ. 18; 164]) და XI—XIV სს-ით თარიღდება. თითქმის ყველა დასახელებულ ძეგლზე ასეთი მოწყობილობები საცხოვრებელ ან სამეურნეო სათავსებშია დაფიქსირებული და, როგორც ჩანს, იქაც ზემოთ აღნიშნულ, კომბინირებულ ფუნქციას ასრულებდა.

სხვა არქეოლოგიური ძეგლებისგან განსხვავებით, სადაც სავენტილაციო სისტემების ჭერში მოხერხებულად განაწილების წყალობით, ასეთი თონე-კერები სათავსთა სხვადასხვა ადგილზეა განლაგებული, ქვემო ქართლის კლდის კომპლექსებში ამ მოწყობილობების ადგილმდებარეობა საკმაოდ შეზღუდულია — ისინი, როგორც წესი, საფასადო ლიოების მახლობლად იყო გამართული, რათა კლდის სახლების ბინადრები ეკამლს არ შეეწუხებინა.

აღსანიშნავია, რომ ამ კომპლექსებში შედარებით იშვიათად, მაგრამ გვხვდება სხვა ტიპის გასათბობი მოწყობილობებიც — დაბალი (20 სმ-მდე სიმაღლის), წრიული გეგმის, ადგილზე გამომწვარი თიხის კერიები, რომლებიც, ცხადია, პურის საცხობად არ გამოდგება. ჩვენი დაკვირვებით, ასეთი გასათბობი კერიები უფრო იმ სათავსებში ეწყობოდა, რომლებიც ადამიანთა მიერ საკვების დამზადება-მიღებასთან არ იყო დაკავშირებული (მაგალითად, სანაო ოთახებში ან სათიწის სადგომ გომურებში) [255, გვ. 69; 88, გვ. 16-29].

თავისთავად, ასეთი სტაციონარული, საკვების დასამზადებელი და გასათბობი მოწყობილობები (ზოგჯერ ჭდეული სახეებით ორნამენტირებულებიც), რომლებიც თითქმის ყოველ ქვაბშია შემორჩენილი, აღნიშნულ ეპოქაში ამ კომპლექსების პერიოდულად, მხოლოდ დროებით თავშესაფრად გამოყენების ვერსიას მეტად საეჭვოს ხდის.

უფრო მეტიც, რამდენიმე ქვაბ-სათავსში დავადასტურეთ ერთსა და იმავე სათავსში არსებული თონე-კერიების 2 - 3-ჯერ განახლების შემთხვევებიც — გამომწვარი თიხის ეს მოწყობილობები დროთა განმავლობაში, ექსპლუატაციისას დაზიანებული და მათი შეცვლა იქვე ამოყვანილი (ან ოდნავ გადანაცვლებული) ანალოგიური თონე-კერიით გამხდარა საჭირო (ტაბ. 155:2). ასეთი მოწყობილობის მოხმარების საშუალო ვადად 5 წელიც რომ ვიანგარიშოთ (რაც, ალბათ, მინიმალური დროა), ერთსა და იმავე ადგილზე 3-ჯერ ახალი თონე-კერიის ამოყვანას

ათეულზე მეტი წელი დასჭირდებოდა, ეს კი თავისთავად გამორიცხავს ამ კომპლექსებში მხოლოდ დროებით თავშეფარებული მოსახლეობის ცხოვრებას.

აღნიშნულ ქვაბთა კომპლექსებში დროის საკმაოდ ხანგრძლივი მონაკვეთის განმავლობაში მუდმივი საერო საცხოვრებლების, სოფლების ფუნქციონებაზე მეტყველებს აგრეთვე მათი არქეოლოგიური კვლევის შედეგად ჩვენ მიერ მოპოვებული ნივთიერი მასალა — საყოფაცხოვრებო და სამეურნეო დანიშნულების ნაკეთობანი. განათხარი ფართობების სტრატиграფიამ დაგვარწმუნა, რომ განვითარებული შუა საუკუნეების ნივთები აღნიშნულ ქვაბ-სათავსთა კულტურულ ფენებში ძირითადად შემდეგი პროცესების წყალობითაა მოხვედრილი: ა) ყოფაცხოვრებისას ექსპლუატაციაში მყოფი ნივთების დროთა განმავლობაში მწყობრიდან გამოსული ნაწილის (ძირითადად მათი ფრაგმენტების) იატაკებში შემთხვევით ჩატკეპნის ან გაუქმებულ სამეურნეო ორმოებში ჩახვეტის შედეგად; ბ) მტრის მიერ კომპლექსების აღება — დარბევისას მომხდურთათვის უსარგებლო ნივთების იატაკებზე მიმოფანტვის შედეგად. ნივთიერი მასალის ეს კატეგორია იმ შემთხვევაშია ხოლმე ფაქტიურად ხელუხლებლად, in situ შემონახული, თუკი შემდგომ ეპოქებში დასახლებაში ინტენსიური ცხოვრება აღარ აღდგენილა და ნაკეთობები საუკუნეების განმავლობაში ქვაბებში ქარის მიერ შემოტანილი მიწის მტვრისებრი ფენითაა დაფარული.

ქვემო ქართლის ქვაბთა კომპლექსებში ამ ორივე გზით მოხვედრილი ნივთების წყება ტიპოლოგიურად ერთმანეთის იდენტურია და დიდად არც დამზადება-მოხმარების სავარაუდო ქრონოლოგიური კლასიფიკაციით განსხვავდება. წარმოვადგენთ აღნიშნულ ქვაბ-სათავსებში მიკვლეული ყველაზე ტიპური ან განსაკუთრებით უნიკალური ნაკეთობების აღწერა-ჩამონათვალს ჩვენი დაკვირვებითურთ მათი ფუნქციური და ქრონოლოგიური კუთვნილების შესახებ.

ქვემო ქართლის ამ კლდის ძეგლების ქვაბ-სათავსთა იატაკებზე არქეოლოგიური კვლევის შედეგად მოპოვებულ ნივთიერ მასალას, უმთავრესად თიხის ნაწარმი შეადგენს. ეს ნაკეთობანი მოუჭიქავი და მოჭიქული ჭურჭლითაა წარმოდგენილი. მოუჭიქავი თიხის ნაწარმი გაცილებით ჭარბობს მოჭიქულს. თავის მხრივ, მოუჭიქავი კერამიკიდან შეიძლება გამოიყოს უბრალო ფერადეციანი, წერწითელი დაფარული და მოხატული ჭურჭელი.

უბრალო ფერადეციანი ჭურჭელი სხვადასხვა დანიშნულების, ფორმისა და ზომის ნიმუშებითაა წარმოდგენილი. ესენია: ქვევრების, ქოცოების, დერგების, ქოთნების, ჩაფების, დოქების, ხელადების, ჯამების, თეფშების, ჭრატების და სხვა დანიშნულების ჭურჭლის მეტნაკლები სისრულის ეგზემპლარები და ფრაგმენტები.

ქვევრები უმეტესწილად მომცრო ზომისაა. გვხვდება როგორც სადა, ისე გრეხილი და ჰორიზონტული, რელიეფური ზოლებით შემკული ეგზემპლარები (ტაბ. 57:1, 5). ამ ტიპის ქვევრებს პარალელები ეძებნება განვითარებული შუა საუკუნეების საქართველოს მრავალი არქეოლოგიური ძეგლის განათხარ მასალაში (დმანისი, გუდარეხი და სხვ. [282, გვ.17-18; 179, გვ. 98].

ამ გამოქვაბულ კომპლექსებში მეტად დიდი რაოდენობით ყოფილა გამოყენებული შედარებით თხელკეციანი, განიერშუკლიანი, ბრტყელძირიანი ქოცოები. ასეთი ჭურჭლის ზოგიერთ ეგზემპლარს ყელთან ახლოს და მუცელზე, რელიეფურად ნაძერწი, გრეხილი ორნამენტო არტყამს, რომელთა გაყოფაზე წერწითელი შელენილი ფართო ზოლებიც შემოუყვება (ტაბ. 57:2).

კომპლექსებში მრავლადაა წარმოდგენილი სხვადასხვა ფერის კეციანი, განსხვავებული ფორმის და ზომის ქილები. ამათგან უმეტესობა დაბალყელიანია, გადმოკეცილ პირიანი. მუცლები ყელთან მკვეთრად განიერდება, ძირები ვიწროა და ბრტყელი. მათი სიმაღლე 15-25

სმ უნდა ყოფილიყო, პირის დიამეტრი 10-12 სმ. ზოგიერთ ეგზემპლარს პირთან ახლოს წმინდა საეარცხლით ამოკანრული ჰორიზონტული ზოლებიც შემოუყვება (ტაბ. 60:1-4, 8-10, 12-26). როგორც ზემოთ წარმოდგენილი ქოცოები, ეს ქილებიც, ცხადია მშრალი და თხიერი საკვები პროდუქტების შესანახად გამოიყენებოდა.

შესწავლილ ძეგლებზე მიკვლეული ქოთნები ძირითადად ყავისფერკეციანია, განიერპირიანი, დაბალყელიანი და განიერმუცლიანი. განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია აქ დიდი რაოდენობით დადასტურებული შემდეგი ტიპის ქვაბქოთნები (ტაბ. 61:1-6): ჭურჭელი დამჯდარი პროპორციისაა და როგორც ნესი, მუცლის ზედა ნაწილზე წერილი, რელიეფური პარალელური ზოლები შემოუყვება; მათი მუცლები შუანელზე მკვეთრად იცვლის მიმართულებას, "გადატეხილია" და მკვეთრ ნიბოს ქმნის; პირსა და მუცელზე წყვილი ყურია მიძერწილი, რომელთა გაფორმებაც სამი ძირითადი ვარიანტითაა წარმოდგენილი: ა) პირთან ახლოს განიერდება და ორ მართ კუთხეს ქმნის; ბ) ზემოთ აზიდული "ყლორტისებრი" ორნამენტითაა შემკული; გ) პირთან ახლოს რელიეფური, ნალისებრი ორნამენტია დაძერწილი (ტაბ. 61:9-13). აღწერილი ტიპის ქვაბქოთნების დიდი უმრავლესობა შავი საღებავითაა შეღებილი და ოდნავ ნაპირალებია (ასეთი შავი საღებავი არ უნდა ავეყრიოს ჭურჭლის მოხმარებისგან დარჩენილ ცეცხლის კვალში, რაც ამ დანიშნულების თიხის ნაწარმს მუდამ ახასიათებს).

ამ რიგის "მხატვრული" სამზარეულო ჭურჭელი ჩვენ მიერ შესწავლილ ძეგლებზე (განსაკუთრებით, ხრამის ხეობის შუა ნელის კლდის ძეგლებზე), აშკარად გამოიყოფა, როგორც განსაკუთრებული სტილის ნაწარმი. გამოქვაბულთა კომპლექსებზე მათი განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით აღმოჩენა, ასეთი პროდუქციის წარმოების ცენტრებთან ამ ძეგლთა სიახლოვეზე უნდა მეტყველებდეს. აღსანიშნავია, რომ ამ ტიპის ჭურჭლის ზუსტი ანალოგიები მეტად იშვიათად გვხვდება შუა საუკუნეების საქართველოს განათხარ ძეგლებზე. რამდენადმე მსგავსი, მხატვრული ნაძერწობით შემკულ ყურებიანი ქოთნები და დერგები მიკვლეულია დმანისის, რუსთაის, ჯავახეთისა და ქაქელის განვითარებული შუასაუკუნეების არქეოლოგიურ მასალებში [282, ტაბ. 1-9; 281, გვ. 63, 65; 194, გვ. 65, ტაბ. XXX-5-8, გვ. 89], მაგრამ ამ ტიპის ქვაბქოთნის ზუსტი პარალელები მხოლოდ ხრამის ხეობის მახლობლად მდებარე გუდარხის მონასტრის XIII—XIV სს-ით დათარიღებულ განათხარ მასალაში მოეძებნა (№ 2—58—621 და სხვ.). მეზობელი ქვეყნების არქეოლოგიური ძეგლებიდან, ასეთ ჭურჭელს რამდენადმე მსგავსი პარალელები ქორუქეთე-ფეს (ირანი) XII—XIV სს-ის მასალებში მოეძებნა [560, ტაბ. 65, 71].

ქვემო ქართლის გამოქვაბულ კომპლექსთა ზედა კულტურულ ფენებში სითხის შესანახი მოზრდილი ჭურჭელი წარმოდგენილია 40 სმ-მდე სიმაღლის, განიერყელიანი, მოყავისფრო-ჩალისფერი ან მოწითალო-მოვარდისფრო კეციანი ჩაფებით (ტაბ. 59:1-15). ასეთ ჭურჭელს ყელზე (ზოგიერთს პირზე) და მუცელზე ოვალურგანივკვეთიანი ყური აქვს მიძერწილი, ხოლო უმეტესობის გადმოკეცილი პირი ფართო, რელიეფურ სარტყელს ქმნის. ჩაფების ზოგიერთი ეგზემპლარის ყელი, მხარი თუ მუცელი, რელიეფური ან ნაკანრი სარტყლებითაა შემკული.

ამავე კომპლექსებში, სითხის შესანახად გამოყენებული ყოფილა სხვა ტიპის ფერადკეციანი, უბრალო თიხის ჭურჭელიც: ვიწროყელიანი, განიერმუცლიანი დოქები და ხელადები, რომელთა ტუჩიანი პირი მეტ-ნაკლებად განიერდება, ხოლო ყელსა და მუცელზე უფრო ვიწრო, მრგვალგანივკვეთიანი ყური აქვს მიძერწილი.

წარმოდგენილი სახის სითხის შესანახ ჭურჭელს, განვითარებული შუა საუკუნეების საქართველოს მრავალ არქეოლოგიურ ძეგლზე მოეპოვება ანალოგიები [284; 255; 88 და სხვ.]. გვაქვს უფრო შორეული პარალელებიც. მაგალითად, აღნიშნული ტიპის ჩაფები აღმოჩენილია დასავლეთ ანატოლიაში, ტაშუნ-კალეს XIII—XIV სს-ით დათარიღებულ ფენებში [518, გვ. 175].

შესწავლილი გამოქვაბული კომპლექსების აღნიშნული ფენები წითლად და ყავისფრად

გამომწვარ, სხვადასხვა ზომის უბრალო ჯამებს და ფიალებსაც მოიცავს. ასეთი ჯამების ერთ ნაწილს ბორბლისებრი, გამოყვანილი ქუსლები აქვს. მათ ქიმსა და კალთას შორის გადასვლა გლუვია, ხოლო ბაკოები ბრტყელია ან ჩალარული (ტაბ. 54:1; 55:1-3, 17-22). თიხის ჯამების ეს სახეობა, ზუსტად ამ ფორმის წერნაქით შეღებილ და მოჭიქულ ჯამებთან ერთად, შუა საუკუნეების ქართულ განათხარ მასალაზე დაყრდნობით, ზოგადად კარგად თარიღდება განვითარებული შუა საუკუნეებით. ამ რიგის ჭურჭლის ქვე-ტიპებსა და ქრონოლოგიისა და მიხედვით განსხვავებულ სახესხვაობებზე, ქვემოთ, მოჭიქული კერამიკის განხილვის დროს გვექნება საუბარი.

გაცილებით უფრო რთული აღმოჩნდა გამოქვაბულთა ამ კომპლექსებზე მიკვლეული უბრალო თიხის ჯამების საკმაოდ მوزრდილი ჯგუფის ქრონოლოგიური განსაზღვრა. საუბარია სხვადასხვა ზომისა და განსხვავებულ ფერად გამომწვარ უქუსლო, ბრტყელძირიან ჯამებზე, რომელთა კალთისა და ვერტიკალური ქიმის შეერთების ადგილზე კუთხე და გარეთ ოდნავ შევრილი ნიბო იქმნება (ტაბ. 54:6-10, 16-20).

საქმე ისაა, რომ ამ ტიპის ჭურჭელი დღემდე ცნობილ განვითარებული შუა საუკუნეების განათხარ მასალაში საკმაოდ იშვიათია (თითო-ორიოლა ეგზემპლარი დმანისის, გუდარეხის მასალებიდან [282, გვ. 18, 77] (გუდარეხის ფონდში: №2-58:642; 2-58:623 და სხვ.). ასეთი ფორმის ჯამები არც გვიანი შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლებისთვისაა ტიპიური, თუმცა ამ ხანის კერამიკულ ნაწარმში ეპიზოდურად მაინც გვხვდება ხოლმე რამდენადმე მსგავსი ფორმის ნაწარმი. მაგალითად, მსგავსი ჯამები დადასტურებულია გრემის ნაქალაქარისა და თელავის განათხარ მასალებში და XVI—XVII სს-ით არის დათარიღებული [250, ნახ. 49-51; 232, ტაბ. III-1,2, გვ. 78].

ჩვენ მიერ შესწავლილ გამოქვაბულ კომპლექსებში, "გვერდნობიანი" ჯამები (პირობითი სახელწოდება ჩვენია. ნ.ბ.), მხოლოდ XIII—XIV სს-ით დამაჯერებლად დათარიღებული ნივთიერი მასალის შემცველ კულტურულ ფენებში იქნა მიკვლეული, ისეთ სტრატოგრაფიულ ვითარებაში, სადაც ფენათა შემდგომი შევსება ან აღრევა პრაქტიკულად გამორიცხულია: ყველა ეს ნივთი ძეგლებზე ცხოვრების საბოლოო ეტაპის უეცარი შეწყვეტის შედეგადაა განფენილი გამოქვაბულთა იატაკებზე (ქებაზოვანი კომპლექსების მიტოვების ვითარებასა და მიზეზებზე ვრცლად ქვემოთ ვისაუბრებთ). ეს გარემოება იმ დასკვნისკენ გვიბიძგებს, რომ აღნიშნული, აშკარად ნაკლებად დახვეწილი ფორმის ჯამები, შესაძლოა სწორედ განვითარებული და გვიანი შუა საუკუნეების მიჯნაზე, საქართველოს სამეფოს მკვეთრი პოლიტიკურ-ეკონომიკური დაქვეითების ფონზე ჩნდება (იქნებ საქართველოს კონკრეტულად ამ პროვინციაშიც), მომდევნო საუკუნეებში კი გავრცელებას და ნაწილობრივ სახეცვლილებას განიცდის. ეს აზრი მით უფრო მისაღებად გვეჩვენება, რამდენადაც "გრემული" მოუჭიკავი ჯამების ფორმა, ზოგიერთი ნიუანსით (ოდნავ გამოყვანილი ბორტი, ბრტყელძირიანი ქუსლი), მაინც განსხვავდება აღწერილი ტიპისაგან.

გამოქვაბულ კომპლექსებში მოპოვებულ თიხის ნაწარმის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენს მონერნაქებული ჭურჭელი. წერნაქით მოხატული ჭურჭლის ზოგიერთ სახეობაზე საუბარი უკვე გვექონდა. გარდა ამისა, აქ გვხვდება წერნაქით მთლიანად შეღებილი დერგები, ხელადები, ჯამები, თეფშები და თასები.

ასეთი ნაწარმის მეტად საინტერესო ნიმუშს წარმოადგენს დიდი ზომის, ფართოპირიანი დერგი სფერული მუცლითა და მაღალი ყელით. ჭურჭელს პირსა და ყელზე დაკეჭნილი და რელიეფური ორნამენტული სარტყელები შემოუყვება. მუცლის ზედა ნაწილზე ტალღისებურ სარტყელებს შორის ამოკანრულია სამკუთხედების რიგი. დერგის ყელსა და მხარზე მიძერწილი ყოფილა 4 ყური. ჭურჭლის ზედაპირი მთლიანადაა დაფარული თხელი წერნაქით (ტაბ. 57:3). ამ ჭურჭლის მსგავსი ნაკეთობანი აღმოჩენილია დმანისის ნაქალაქარზე და თბილისის დედაციხეზე [282, გვ. 19; ტაბ. III-VII; 20, გვ. 184]. თარიღდება XI—XIII სს-ით. ჩვენ მიერ მიკვლეული ეგ-

ზემპლარი, აღნიშნულ ანალოგიებთან შედარებით რამდენადმე დაქვეითებული ტექნოლოგიითაა დამზადებული, ამიტომ ვფიქრობთ, ის უფრო XIII—XIV სს-ის ნაწარმი უნდა იყოს.

კომპლექსებში მიკვლეული წერნაქიანი ჭურჭელი უმეტესად ხელადებით (დოქებით), სურებით და ჭინჭილებითაა წარმოდგენილი. ასეთ ჭურჭელს უფრო ხშირად კვერცხისებრი ფორმის მუცელი და ვინრო, მაღალი ყელი აქვს. ზოგიერთი დოქის ყელი, მუცლთან შეუღლების ადგილზე დამატებით, ნაკვეთილი კონუსისებრი ფორმის მოცულობაშია გადაზრდილი. ამ ტიპის დოქების ყელები ხშირად რელიეფური სარტყელებითაა შემკული, ზოგჯერ კი პირის მიმართულებით თანდათან ფართოვდება (ტაბ. 56:2-8, 10-14, 16-18). ამ რიგის თითქმის ყოველ ჭურჭელს, ყელის დაახლოებით შუა ნაწილზე მიძერნილი აქვს ვინრო, წრიულთან მიახლოებული განივკვეთის ყური, რომელიც ჯერ მაღლა მიემართება, შემდეგ კი მკვეთრად, ვერტიკალურად ეშვება ძირს და მუცელს უერთდება.

სითხისთვის განკუთვნილი, წერნაქით შეღებილი ჭურჭელი მეტად იშვიათად არის ხოლმე დარჩენილი დამატებითი დეკორატიული შემკულობის გარეშე. ასეთი ჭურჭლის მუცლები სულ მცირე, წერილი, რელიეფური სარტყელებით ან ტალღისებური, ნაკანრი ორნამენტით მაინც არის ხოლმე შემკული. ამ ტიპის ხელადების დეკორატიული გაფორმების ყველაზე გავრცელებულ მოტივს მაინც ნაკანრი თევზივხური (ე.წ. "წიწვოვანი") ორნამენტი წარმოადგენს, ხშირად წერტილთა რიგთან კომბინაციაში (ტაბ. 56:2,4,6).

ამ ტიპის მოწერნაქებული ხელადები და დოქები, როგორც სადად, ისე მდიდრულად, "თევზივხურ-წერტილოვანი" ორნამენტით შემკულნი, ძირითადად დმანისისა და გუდარხის არქეოლოგიურ მასალებში არსებულ ასეთ ნაკეთობებზე დაყრდნობით, დიხანს იყო მიჩნეული XI—XIV სს ნაწარმად [282, გვ. 15-16, 19-20, 39-41, 53-54]. როგორც ჩანს, ამ სახის კერამიკული მასალის ტრადიციულ დათარიღებას, მათ მიერ შესწავლილი შუა საუკუნეების ძეგლების სტრატოგრაფიიდან გამომდინარე, სხვა ქართველი არქეოლოგებიც ეთანხმებოდნენ [256; 88; 295]. მოგვიანებით, XX ს-ის 70-იან წლებში, ქ-ნმა თ. არჩვაძემ, ამ ტიპის თიხის ჭურჭლის აბსოლუტურად უმეტესი ნაწილი, თბილისის დედაციხის არქეოლოგიური მასალის მოშველიებით, გვიანი შუა საუკუნეების ნაწარმად მიიჩნია [20, გვ. 173, 178, 186]. უნდა ითქვას, რომ მკვლევარი თვითონვე გარკვეულად გულნაკლული დარჩენილა ყოველი ასეთი ნაკეთობის კატეგორიულად XVI—XVIII სს-ით დათარიღებით და აცხადებს: "ვფიქრობთ, მომავალი გათხრა-შესწავლა შესაძლებლობას მოგვცემს არსებულ მასალაშივე გამოიყოს უფრო ადრეული, კერძოდ, XIV—XV სს მისაკუთვნებელი ნიმუშები" [20, გვ. 186]. ჩვენი აზრით, საკითხისადმი ასეთი მიდგომა უფრო მართებულია: როგორც ჩანს, ურთიერთმსგავსი ფორმისა და შემკულობის, წერნაქით შეღებილი ჭურჭელი მზადდებოდა როგორც განვითარებულ, ისე გვიან შუასაუკუნეებში, და ცხადია, გარდამავალ XIV—XV სს-შიც. უფრო მეტიც, როგორც თვით თ. არჩვაძეც იმონმებს, რამდენადმე მსგავსი, მოწერნაქებული და "თევზივხური" მოტივით შემკული კერამიკა XX ს-მდე შემორჩა კახურ ხალხურ მეთუნეობაში [56]. ამრიგად, დროის ამ ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში დამზადებული, აღნიშნული რიგის ჭურჭლის ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური დიფერენციაციისათვის უფრო მყარ მხატვრულ-სტილისტურ, ტექნოლოგიურ და სტრატოგრაფიულ კრიტერიუმებს უნდა დავყვარდნოთ.

მაგალითად, ქვემო ქართლის გამოქვამული კომპლექსების გათხრისას მოპოვებული აღნიშნული ტიპის ჭურჭელში მეტ-ნაკლები სიზუსტით შესაძლებელი გახდა განვითარებული შუა საუკუნეების ორი ეტაპის, XI—XIII და XIV სს-ის ნაკეთობათა გამიჯვნა: გაუქმებულ სამეურნეო ორმოებში და იატაკთა მოტკეპნილობებში, XI—XIII სს-თვის ტიპიურ ნივთიერ და ნუმზმატიკურ მასალასთან ერთად მიკვლეული მოწერნაქებული ჭურჭელი უფრო კარგად განლექილი თიხისგანაა დამზადებული, საღებავის სქელი ფენით გულმოდგინედაა შეღებილი და წერტილოვანი ორნამენტით თითქოს მათთვის მეტადაა დამახასიათებელი. ცხოვრების ბოლო

ეტაპის მოულოდნელად შეწყვეტისას, XIV—XV სს-თა მიჯნაზე გაჩენილი ფენიდან მოპოვებული ნერაქიანი ხელაღები, სურები, ჯამები და თასები კი, შესაბამისად, უფრო უზენაესიანი, დაუდევრად გამოყვანილ-შემკული ეგზემპლარებითაა წარმოდგენილი. ამ ნაკეთობათა ხარისხი კარგად ასახავს აღნიშნული ეპოქის საქართველოს ეკონომიკურ დაქვეითებას და თეორიულად, ალბათაბლოს უნდაიდგეს გვიანი შუა საუკუნეების მონერნაქებულ ჭურჭელთან. დანამდვილებით გვიანი შუა საუკუნეების ნერაქიანი კერამიკა, ამ ძეგლებზე სტრატოგრაფიიდან და თანხლები მასალიდან გამომდინარე, სრულიად არ დასტურდება.

გამოქვაბულთა კომპლექსებში აღმოჩენილი თიხის ნაკეთობებიდან ყურადღებას იქცევს აგრეთვე მრავალფერად მოხატული ჭურჭელი. მაგალითად, აქ გვხვდება თხელი, კარგად განლეკილი, მოყვითალო კეციანი პატარა ჭინჭილები. ისინი განიერპირიანია, მომრგვალო მუცლიანი, გარედან ნაპრიალები. მათი ყელ-პირი მოხატულია წითელი და შავი საღებავებით: შავი საღებავი ჰორიზონტულადაა შემოვლებული პირზე და ძირზე, ხოლო მათ შორის წითელი საღებავის ტალისებრი მონასმებია დატანილი (ტაბ. 63:6). ასეთი ჭურჭელი კარგადაა ცნობილი თბილისის, დმანისის, რუსთავის, გუდარეხის, თელავის განათხარი ძეგლებიდან და საკმაოდ მყარად თარიღდება XI—XIII სს-ით [282, გვ. 57, 68, ტაბ. IX-1, 3-5, 8-9, XX-6; 188, გვ. 93, 95; 233, გვ. 50-51].

ამ გამოქვაბულთა ზედა არქეოლოგიურ პლასტებს მეტად კარგად ათარიღებს ზოგიერთ მათგანში მიკვლეული მოუჭიქავი, "კოპებიანი" ჭურჭლის ნიმუშები, ძირითადად ყურიანი ტოლჩები თუ ჭინჭილები. მათ ჩალისფერი, კარგად განლეკილი, მყიფე კეცი აქვთ. უმრავლესობას ცილინდრული, ფართო ყელი აქვს, რომელზეც ტალღოვანი, პარალელურად ნაკანრი ორნამენტი შემოუყვება. განიერი მუცლები კოპებითაა შემკული. ბრტყელგანივკვეთიანი ყურები მხარზე და პირზეა მიძერწილი (ტაბ. 63:1-3).

კოპებიანი, ყურიანი ჭურჭელი საქართველოში ცნობილია ჯერ კიდევ გვიანი ანტიკური ხანიდან. ადრეულ შუა საუკუნეებში ასეთი ჭურჭელი აღარ გვხვდება. მათი წარმოება განახლდა განვითარებულ შუა საუკუნეებში და აღმოჩენილია ამ ხანის პრაქტიკულად ყველა არქეოლოგიურ ძეგლზე: დმანისში, გუდარეხში, რუსთავში, ივრის სიონში, განჯისკარში და სხვ. [179, გვ. 83; 188, ტაბ. XXIX—115, 149, 189]. ჭურჭლის ეს სახეობაც სრულიად უეჭველად თარიღდება XI—XIII სს-ით და ამდენად, XIV ს-ის შემდგომ აღარ გვხვდება.

ჩვენ მიერ შესწავლილ ამ კომპლექსებში განვითარებული შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი კიდევ მრავალი სახეობის მოუჭიქავი თიხის ნაკეთობანი აღმოჩნდა: სხვადასხვა ზომის და ფორმის, სითხის თუ საკვების შესანახი ჭურჭლის ნაირსახეობანი, მათი სარქველები, პირგადმოკეცილი თევზები, ნიჟარისებრი და სამპატრუქიანი ჭრაქები და სხვ. (ტაბ. 63:7, 8, 12; 62:16, 17).

ქვემო ქართლის კლდეში ნაკვეთ კომპლექსების არქეოლოგიური შესწავლისას მივაკვლიეთ მოჭიქული თიხის ნაწარმის თითქმის ყველა იმ სახეობას, რომლებიც უკანასკნელი ათწლეულების განმავლობაში აღმოჩნდა განვითარებული შუა საუკუნეების საქართველოს ნაქალაქარების, ნასოფლარებისა და ციხე-სიმაგრეების გათხრისას (სხვა საქმეა, თუ რამდენად განსხვავებულ სურათს გვაძლევს ჩამოთვლილ არქეოლოგიურ ობიექტებსა და ჩვენ გამოქვაბულ ძეგლებზე მოპოვებული მოჭიქული კერამიკის პროცენტული შეფარდება თიხის უბრალო ნაწარმთან — ამაზე საუბარი შემდეგ გვექნება).

გამოქვაბულ კომპლექსებში აღმოჩენილი მოჭიქული თიხის ნაწარმი ძირითადად ჯამების ფრაგმენტებითაა წარმოდგენილი. ჯამები სხვადასხვა ზომისა და ფორმისა ყოფილა, მეტნაკლებად განლეკილი თიხისგან დამზადებული, მონითალო-მოყავისფროდ გამომწვარი, განსხვავებული ტექნიკით შემკული.

თეთრად ანგობიერებულ, ერთფერად მოჭიქული ჯამებიდან აქ გვხვდება როგორც სადა, ისე ორნამენტირებული ნიმუშები. ამ უკანასკნელი ტიპის ჯამებზე, ანგობით თეთრად შეღებილ შიდაპირზე, ამოკანვრის (ე.წ. "სგრაფიტოს") ხერხით, უფრო ხშირად მარყუჟისებრი ან ურთიერთგადაშლად, პარალელური ხაზებიანი ორნამენტია გამოყვანილი, შემდეგ კი გადავლებული აქვს მწვანე, ფიროზისფერი ან ლეიძლისფერი ჭიქური. ასეთ ჯამებს, როგორც წესი, კარგად გამოყვანილი, ბორბლისებრი ქუსლები აქვს, ხოლო ბაკოები ბრტყელი ან ჩაზნე-ქილი (ტაბ. 156:2-6; 158:22-26). ამ ტიპის მოჭიქული ჯამები გავრცელებულია განვითარებული შუა სუკუნეების საქართველოს თითქმის ყოველ არქეოლოგიურ ძეგლზე: დმანისში, გუდარეხში, უჯარმაში, რუსთავში, თბილისში, ვანის ქვაბში დასხვ. [282, გვ. 25-27, ტაბ. XVIII, XXI; 169, ტაბ. XIV, გვ. 24; 168, გვ. 29-30, 43-44]. ქ-ნი მ. მიწისქვეშა მხედვით ამ ტექნიკით შემკული ჯამები აღმოსავლეთ საქართველოში გაბატონებული ყოფილა XI—XII სს-ში და არსებობას განაგრძობს XIII ს-ის I ნახევარშიც [169, გვ. 27]. ჩვენ ძეგლებზე ასეთი ნაწარმის სტრატოგრაფიული განფენა თითქოს არ ენიშნა მდებარეობა ამ აზრს: მათი ნიმუშები, ძირითადად ინტენსიური ცხოვრების დროს დაზიანებული ნივთების შემცველ ფენებშია დადასტურებული, თუმცა გვაქვს შემთხვევები, როდესაც ასეთი ჯამები, უმეტესად ხანგრძლივი მოხმარებისგან საკმაოდ შეღახული ნიმუშები (ხშირად გაბზარვის შემდეგ ბანრით "დაკერებულებიც"), დანამდილებით XIII ს-ის II ნახევრითა და XIV ს-ით დათარიღებულ ფენებშიც გვხვდება. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ გამორიცხუ-ლი არ არის, საქართველოში ამ ტიპის მოჭიქული ჯამების წარმოების ტრადიცია აღნიშნულზე ოდნავ მეტ ხანს, თუნდაც XIII ს-ის ბოლომდე გაგრძელებულიყო.

ჩვენ მიერ შესწავლილ კომპლექსებში კიდევ უფრო დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა თეთრ ანგობზე მრავალფერად მოხატული, უმეტესწილად უფეროდ მოჭიქული თიხის ჯამების ფრაგმენტები. მათი ქუსლები ამოღარულია, ბაკოები ბრტყელი ან ჩაზნექილი. ამ სტილის ჯამები ერთმანეთისგან განსხვავდება როგორც ორნამენტითა და შეფერილობით, ისე ნახატთა სიუფეტიბით. ანგობიერებულ შიდაპირებზე ამოკანვრის ხერხით გამოყვანილი და შემდეგ მრავალფერად მოხატული სახეებიდან ჭარბობს გეომეტრიული და მცენარეული ორნამენტი, თუმცა გვხვდება ფრინველისა და ცხოველის გამოსახულების ორიოდ შემთხვევა (ტაბ. 157:1-8). ნახატები თეთრ ფონზე ძირითადად მწვანე, მოყვითალო და მოყავისფრო საღებავებითაა შესრულებული, შემდეგ კი ამ კომპოზიციებს თხელი ჭიქური აქვს გადავლებული. ხშირად გეომეტრიული ორნამენტითა და საღებავებით შემკულია ბაკოებიც.

აღნიშნული ტიპის ჯამებიც დიდი რაოდენობით გვხვდება განვითარებული შუა საუკუნეების მრავალ განათხარ ძეგლზე: თბილისში, დმანისში, რუსთავში, გუდარეხში, თელავში და სხვ. [169, გვ. 37-41, 48-51; 282, გვ. 62, ტაბ. XXXV-XXXVII; 169, გვ. 58-59; 141 და სხვ.]. მათი დამზადების პერიოდად, ტრადიციულად XI—XIII სს იყო მიჩნეული, თუმცა მოგვიანებით აკადემიკოსმა ლ. ჭილაშვილმა ამ რიგის კერამიკიდან გამოყო ნიმუშები, რომლებსაც "მოჭიქული კერამიკის მინაბაძები" უწოდა და ისინი XIV ს-ით დაათარიღა. პატივცემული მკვლევარის დაკვირვებით, ასეთი ნაწარმი მხატვრული სტილისა და ტექნოლოგიის გარკვეული დეგრადაციით გამოირჩევა: მაგალითად, მათ ამ ხანაში ჭიქურის მეტად თხელი ფენით ფარავდნენ, რომელიც დროთა განმავლობაში ძნელად შესამჩნევიც კი ხდებოდა [256, გვ. 28, 95].

ვეთანხმებით რა აღნიშნული ტიპის ჭურჭლის ასეთ ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიურ კლასიფიკაციას, ჩვენი მხრივ დაფურთავდით შემდეგ დაკვირვებას:

როგორც ჩანს, XIV ს-ში, საქართველოში ეკონომიკისა კულტურის დაქვეითების პირო-ბებში, ამ ტიპის მოჭიქული ჭურჭლის ხარისხი არა მხოლოდ ტექნოლოგიური თვალსაზრისით დაეცა, არამედ მათ შესამკობად გამოყენებული მხატვრულ-გამომსახველობითი ხერხებიც გაუბრალოვდა — როგორც ქვემო ქართლის გამოქვაბულებში, ისე საქართველოს სხვა არქე-

ოლოგიურ ძეგლებზე, ამ ხანის მოხატული, გამჭვირვალედ მოჭიქული ჯამების ორნამენტულ-სიუჟეტური მოტივები და ფერადოვანი გამა ღარიბდება. მაგალითად, ჩვენ ძეგლებზე, ცხოვრების ბოლო ფაზის ფენებიდან მოპოვებული ასეთი ჯამებიდან ქრება ცხოველებისა და ფრინველების გამოსახულებები, სამაგიეროდ ზრდება მხოლოდ ერთი, ძირითადად მწვანე ფერის, არცთუ რთული უჯრედოვან-გეომეტრიული და რტო-ყლორტოვანი ორნამენტით გაფორმებული ეგზემპლარების ხვედრითი წილი. ეს მოვლენა არც არის გასაკვირი, თუ გავითვალისწინებთ, რომ სწრაფი მონასმით ცხოველ-ფრინველთა სტილიზებულ გამოსახვას ვაცილებით საფუძვლიანი პროფესიული მომზადება სჭირდება, ვიდრე პარალელური შტრიხებით უჯრედების ან თუნდაც მცენარეთა რტოების გამოყვანას.

გამოქვაბულ კომპლექსებში მცირე რაოდენობით მიკვლეულია სხვა სტილის მოჭიქული ჯამების ფრაგმენტებიც: მაგალითად, თეთრ ანგოზე ლეიძლისფერი ორნამენტით მოხატული და ამავე ფერის წერტილებით შემკული ჯამის პირ-გვერდის ნაწილი; თეთრი ანგობით მოხატული, ცისფრად მოჭიქული ჯამის ფრაგმენტები და სხვ. როგორც ცნობილია, ამ ტიპის ნაკეთობათა წარმოების ხანად აგრეთვე XI—XIII საუკუნეებია მიჩნეული [168; 169; 141] და მათი აღმოჩენა ჩვენი ძეგლების ამავე ხანის, ან თუნდაც XIV ს-ის ფენებში, სრულიად კანონზომიერია.

ქვემო ქართლის ქვაბოვან კომპლექსებში, ცხოვრების ამავე ფაზის კულტურულ ფენებში, სხვა დანიშნულების მოჭიქული თიხის ნაკეთობების ფრაგმენტებიც მრავლად აღმოჩნდა. მაგალითად, მეტად საინტერესო ნიმუშს წარმოადგენს ნახიდურის ქვაბთა III კომპლექსში მიკვლეული, თითქმის მთლიანად შემონახული, მწვანედ მოჭიქული "ლულიანი" ხელადა. ამ 25 სმ სიმაღლის ჭურჭლის კორპუსის ფორმა ნაკვეთილი კვერცხისას მოგვაგონებს. ძირი ბრტყელი აქვს. საშუალო ზომის ყელი მუცელთან შეერთების ადგილას თანაბრად ფართოვდება. ოვალურგანივკვეთიანი ყური ყელის შუა ნაწილზე და მხარზე ყოფილა მიძერწილი. შიშველ კეცზე, მუქ მწვანედ მოჭიქულია ხელადის მხოლოდ ზედა ნაწილი (ტაბ. 62: 1; 156: 1). მოჭიქული ხელადების მსგავსი ეგზემპლარების ფრაგმენტები აღმოჩნდა ქვემო ქართლის ზოგიერთ სხვა კლდის ძეგლებზეც.

განვითარებული შუა საუკუნეების ქართული განათხარი მასალებიდან საკმაოდ კარგადაა ცნობილი სხვადასხვაფრად მოჭიქული, სითხისთვის განკუთვნილი ჭურჭელი: ქილები, საყვავილე ტოლჩები, ჭინჭილები და სხვ. [282; 168]. ამ ნაწარმიდან, აღწერილი ხელადა ზოგიერთი დეტალით: ლულისებრი ტუჩი, ჭიქურით ზედა ნაწილის დაფარვა და სხვ., საკმაოდ ახლოს დგას თბილისში აღმოჩენილ, ცისფრად მოჭიქულ დოქთან, რომელიც XI—XIII სს-ით არის დათარიღებული [282, გვ. 60]. ჩვენ ეგზემპლარს ფორმის მხედვით საკმაოდ ზუსტი ანალოგიები ეძებნება აგრეთვე ამავე ეპოქის ქართული და ირანული მოუჭიქავი კერამიკული ნაწარმიდან [233, გვ. 93; 612, გვ. 229].

შესწავლილ ქვაბოვან კომპლექსებში მოპოვებული მოჭიქული თიხის ნაწარმიდან აღსანიშნავია აგრეთვე მწვანედ და ცისფრად მოჭიქული სამარილებებისა და ნიჟარისებრი ჭრატების საკმაოდ კარგად შემონახული ეგზემპლარები (ტაბ. 157: 17-18). ნაკეთობათა ეს სახეობანიც კარგადაა ცნობილი XI—XIV სს ქართული განათხარი ძეგლებიდან [282; 255; 168; 188; 88; 194].

აღნიშნული ძეგლების არქეოლოგიური კვლევისას, განსხვავებით ამავე რეგიონის მონასტრებად ადაპტირებული უძველესი გამოქვაბული კომპლექსებისგან, ჯერჯერობით აღმოჩენილი არ არის ფაიანსის ნაკეთობათა ნიმუშები, რაც კიდევ ერთი არგუმენტი იმ აზრის სასარგებლოდ, რომ შუა საუკუნეებში, ამ რეოკუპირებულ ქვაბებში, მაღალი სოციალური ფენების წარმომადგენლები იშვიათად ბინადრობდნენ.

სამაგიეროდ, ამ ძეგლებზე დიდი რაოდენობით მივაკვლიეთ ქართული შუა საუკუნეების არქეოლოგიისათვის საკმაოდ არატრადიციულ, შეიძლება ითქვას უნიკალური სახის ნივთიერ მასალას, რომელმაც მნიშვნელოვნად შეავსო ჩვენი ცოდნა ამ ეპოქის საქართველოს მოსახლეობის ყოფა-ცხოვრებითი დეტალების შესახებ.

საქმე ის არის, რომ საქართველოს კლიმატურ პირობებში, საუკუნეების განმავლობაში ღია ცის ქვეშ მდებარე შენობათა ნანგრევების გათხრისას მოპოვებული ნივთიერი მასალა, უმთავრესად კერამიკულ ნაწარმს, კოროზირებულ ლითონის ნაკეთობებს (ძვირფასი ლითონის გარდა) და ნესტის გამძლე ნივთების ორიოდ სახეობას მოიცავს ხოლმე. ბუნებრივია, ასეთი ძეგლების განათხარ მასალებში მეტად იშვიათად გვხვდება რამდენადმე სახიერად შემონახულ, ორგანული ნივთიერებებისაგან დამზადებულ ნაკეთობებს: ხის ნივთებს, ქსოვილებს, ტყავის ნაწარმს, ხელნაწერებს და სხვ. ასეთ ვითარებაში, ჩვენი წარმოდგენა აღნიშნულ ეპოქაში მოხმარებული, ადგილზე დამზადებული თუ იმპორტირებული ნივთების მთელი წყების, აქედან გამომდინარე კი იმ ხანის ყოფა-ცხოვრებითი პროცესების მნიშვნელოვანი ნაწილის შესახებ, ბუნდოვანი იყო.*

სწორედ ამ რიგის ნივთიერი მასალა შემონახავს გამოჩენილად უხვად ქვემო ქართლის გამოქვაბულთა კომპლექსებს შემდეგ გარემოებათა გამო: ჯერ ერთი, ამ გამოქვაბულ საცხოვრებელთა დიდი უმრავლესობა თავიდანვე მაქსიმალურად „მშრალ“ ქვაბებში იქნა გამოკეცილი, რათა მათი ბინადრები ნესტს არ შეეწებებინა. მეტეოროლოგიური პირობების ცვალებადობისგან თითქმის იდეალურად დაცული ეს სათავსები, ცხოვრების ყოველი მომდევნო ფაზის დროს, ხელახლად მოტკეპნილი იატაკების ქვეშ მოქცეულ ძველ კულტურულ ფენათა ნაშთებს კარგად ინახავდა. მთავერი მიზეზი კი ის არის, რომ როგორც არაერთხელ აღვნიშნეთ, ამ კომპლექსთა უმრავლესობაში, ცხოვრების საბოლოო ფაზა უეცრად ჩანს შეწყვეტილი მტრის გამანადგურებელი ლაშქრობის შედეგად. ამის შემდეგ მათში ცხოვრება აღარ აღორძინებულა და აღნიშნული ტრაგედიის დროს იატაკებზე მიმოფანტული სხვადასხვა ნაკეთობანი, მათ შორის ორგანული ნივთიერებების ნაწარმიც, ქვაბებში საუკუნეების განმავლობაში შემოტანილმა მშრალმა, მტერისებრმა მასამ შემოინახა ასე კარგად.**

გამოქვაბულთა ამ კომპლექსებში, სწორედ აღწერილ სტრატиграფიულ ვითარებაში, დიდი რაოდენობით მივაკვლიეთ არქეოლოგიური ქსოვილების, მათ შორის მხატვრული ნაწარმის მრავალფეროვან ნიმუშებსაც. მაგალითად, აქ აღმოჩენილი ხალიჩა-ფარდაგების ფრაგმენტები ტიპოლოგიურად მეტად ახლოს დგას მუგუთის ქვაბების ჩვენთვის უკვე ცნობილ ხალიჩა-ფარდაგების კოლექციასთან და, ცხადია, ამ ნიმუშებმაც საზღვარგარეთულ სამეცნიერო წრეებში არანაკლები რეზონანსი გამოიწვია [277; 503].

ქსოვილთა განსაკუთრებული ნაირფეროვნებით გამოირჩევა ნახიდურის გამოქვაბულთა კომპლექსებში მიკვლეული მასალები. ძირითადად აქ წარმოდგენილია ჯვალის და ჯეჯიმის ტიპის ქსოვილები. ყურადღებას იპყრობს ფარდაგის ტიპის ქსოვილისგან ამოკერილი აბჯა, რომელსაც პირთან ვანიფოვლებად ნაქსოვი ორნამენტის სახე გასდევს (ტაბ. 160:2). ამავე კომპლექსის „ქურიან ჯგუფში“ აღმოჩნდა შალის ფერადი ძაფით ნაქსოვი ფარდაგების და ჩხირებით ნაქსოვი ტანსაცმლის ფრაგმენტები. ეს უკანასკნელი თეთრი, წმინდად ნაგრები ძაფით არის მოქსოვილი, შერჩენილია ჩასაცმლის ნაწიბურისა და მისი ველის ნაწილი. როგორც ჩანს, იმ ეპოქაში ტრიკოტაჟული წესით ნაქსოვ ტანსაცმელს ფართოდ იყენებდნენ.

ამავე ჯგუფში მიკვლეულ ჯვალის ტომრის პირს გასდევს შავი ძაფით ნაქსოვი ორი ზოლი, შემდეგ ვიწრო ზოლად ორნამენტირებული არშია; ამას კვლავ მოსდევს 10 სმ სიგანის არშია, რომელშიც მონათალო ფერის ძაფით გეომეტრიული ორნამენტია გამოყვანილი.

* მაგალითად, რამდენიმე სამეცნიერო გამოკვლევა შუა საუკუნეების საქართველოსთვის დამახასიათებელი ჩაცმულობისა და დეკორატიული ქსოვილების შესახებ, მხოლოდ იმ ეპოქის კედლის მხატვრობაზე დაყრდნობით შესრულდა, რამაც მეტად პირობითი შედეგები მოგვცა [10 და სხვ.].

** სხვათა შორის, ორგანული ნივთების ამ კომპლექსებში კარგად შემონახვის ერთ-ერთ ხელისშემწყობ ფაქტორად ამერიკელმა არქეოლოგმა მ. აილანდმა სათავეებში დიდი რაოდენობით დაგროვილი ნაცარიც მიიჩნია, რაც, მისი გამოკვლევების მიხედვით, ორგანიკის საუცხოო კონსერვატა [503].

ნახიდურის ციხე-ქვაბის II ორმოში მიკვლეული იქნა ფარდაგის, წინდის და ბაშბის ქსოვილის ფრაგმენტები. ფარდაგის ფრაგმენტი ფერადი (ლურჯი, რუხი, შავი) ძაფითაა ნაქსოვი. ქსლის ძაფის ფერი ბუნებრივი თეთრია. ქსოვილი საშუალო სიმჭიდროვისაა: ერთ კვადრ. დმ-ზე მოდის 50 ქსლის და 100 მისაქსელის ძაფი. ჯეჯიმები, ჯვალეები და ფარდაგები ნაქსოვია ვერტიკალურ დაზგაზე — ყდაზე. ბაშბის ქსოვილი პორიზონტულ დაზგაზე უნდა იყოს მოქსოვილი.

ქსოვილთა კიდევ ერთი საინტერესო კოლექცია აღმოჩნდა იფნარის ქვაბთა კომპლექსში. ზემოთ აღწერილი ტიპის ქსოვილებთან ერთად აქ მივაკვლიეთ ხალიჩის 4 ფრაგმენტს. ისინი სხვადასხვა ტექნოლოგიური მარჯვენებლებითა და ორნამენტით გამოირჩევიან. განსაკუთრებით საყურადღებოა №1 ფრაგმენტი. ის მოგრძო ფორმისაა. ქსლის უხეში ძაფი ორწერადაა მაგრად შევრეხილი. ხაოს კვანძი შედარებით ნაზი მატყლის დუნედ ნაგრეხი ფერადი ძაფით არის შედგენილი. კვანძთა თითოეულ მწკრივს წვრილად, ცალწერად ნაგრეხი წითელი ძაფის 4 საზედაო ძაფი გასდევს. ხალიჩის კვანძების სიმჭიდროვე საკმაოდ მაღალი ყოფილა — 1კვ. დმ-ზე 48 x 28 (ტაბ. 160:3).

№2 ხალიჩის ფრაგმენტის გადარჩენილი ხაოს ფერებია: რუხი, ღია რუხი, ლურჯი და წითელი. ხაოს სიმბლენა 5 მმ. ფრაგმენტი ხალიჩის მარჯვენა გვერდის შუა ნაწილს წარმოადგენს. ჩამოსდევს ჩარჩო, რომელიც ორნამენტირებულია. ჩარჩოს შემდეგ, რუხი ფერის ძაფით ნაქსოვი ე.წ. „წყლის ხაზი“ გადის. ამის შემდეგ ხალიჩის გულის სამკუთხა ორნამენტი იკითხება. ეს ფრაგმენტი ტექნოლოგიური თვალსაზრისით მეტად მაღალი მარჯვენებლებით ხასიათდება. ასეთი ტექნიკით ნაქსოვი ხალიჩა შუა საუკუნეებში ალბათ იშვიათობას წარმოადგენდა. გამოქვაბულ კომპლექსებში ასეთივე და შედარებით დაბალი მხატვრულ — ტექნოლოგიური დონის ხალიჩათა ფრაგმენტები კიდევ ათეულობითაა აღმოჩენილი.

არანაკლებ საინტერესო აღმოჩენას წარმოადგენს ზურტაყეტის ხეობის გამოქვაბულთა კომპლექსში მიკვლეული, წითელი ფერის ხავერდის ქსოვილისგან შეკერილი ქისა. ხავერდის წარმოება XII—XIII სს-დან გავრცელდა ჯერ ირანში, შემდეგ კი ბიზანტიის იმპერიაში. ევროპის ქვეყნებში ყველაზე ადრე, XIV ს-ში მოხმარებული თუ დამზადებული ერთადერთი ასეთი ნიმუში, ბრიტანეთის მუზეუმში ინახება.* სამშვილდის ქვაბაბში დადასტურებული ქსოვილის სამოსელისგან მეტად საყურადღებოა თითქმის მთლიანად შემონახული ბავშვის ტილოს პერანგი და მამაკაცის ქუდი. ეს უკანასკნელი შალის, შაბიამის ფერის ძაფით ყოფილა ნაქსოვი და ფარფლი თუშური ქუდის მსგავსად აქვს აკეცილი. "გუმბათზე" წითელი ტილოს ქსოვილის ზოლებით ტოლმკლავა ჯვრის გამოსახულება აქვს დაკერებული.

გამოქვაბულ კომპლექსებში აღმოჩენილ ამ "არატრადიციულ" ნივთიერ მასალაში ყურადღებას იქცევს აგრეთვე ტყავის ფეხსაცმლის ნიმუშებიც. ძალზე კარგადაა შემონახული მოზრდილი ადამიანისა და ბავშვის ჭვინტიანი ქოშები (სულ 4 ეგზემპლარი). ამ მოდელის ზოგიერთი ფეხსაცმლის პირისა და ლანჩის შეუღლება ტყავის წვრილი ზონარით არის ამოხვეული, რაც იმედროულად დეკორატიულ ელემენტსაც წარმოადგენს. ასევე დეკორატიულ მოტივს წარმოადგენს ქოშების ნაპირების სხვადასხვა ფერის ძაფით ამონახვევები (ტაბ. 69:3,4). ამ მოდელის ფეხსაცმლის ერთ-ერთი ნიმუშის მაღალ ქუსლზე ნალიც არის შემორჩენილი. კომპლექსებში რამდენიმე ეგზემპლართაა წარმოდგენილი აგრეთვე ტყავის ქალამნების ფრაგმენტები, რომელთაც პრაქტიკულად ზუსტი ანალოგიები ეძებნებათ ქართულ ეთნოგრაფიულ ყოფაში.

ქვემო ქართლის გამოქვაბულ კომპლექსებში მოპოვებული ნივთიერი მასალიდან მრავალფეროვნებითა და რაოდენობით გამოირჩევა ხისგან დამზადებული ნივთები. აქ წარმოდგენილი

* ინფორმაცია მოვიპოვეთ ლონდონში სამეცნიერო მივლინების დროს, 2001 წ.

ხის ნაკეთობები მოხმარებული ყოფილა როგორც შინაურ ყოფაში, ისე მეურნეობაში. ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დადასტურებულ ანალოგიურ მონყობილობებთან მეტად ახლოს დგას განვითარებული შუა საუკუნეების ფენებში აღმოჩენილი შემდეგი ხის ნივთები: მომკელის სათითები; ორმხრივ მწკრივიანი სავარცხლები; თითისტარები; კვირისტავეები; ძაფის დასახვევი კოჭები; სხვადასხვა ფორმის კოვზები; ხის ჭურჭლის ფრაგმენტები; სათამაშოები და სხვა მრავალი (ტაბ. 67, 68). ამ "არატრადიციულ" ნაკეთობათაგან ზოგიერთს (კოვზებს, სავარცხლებს და სხვ.) სამაოდ ახლობელი პარალელები მოეძებნა განვითარებული შუა საუკუნეების მახლობელი საზღვარგარეთის განათხარი ძეგლებიდან [608, გვ. 113-120].

ქვემო ქართლის აღნიშნული გამოქვაბული კომპლექსებში ცხოვრების ბოლო ეტაპის ქრონოლოგიური ჩარჩოების უტყუარად განმსაზღვრელ საბუთს წარმოადგენს აგრეთვე მათი არქეოლოგიური კვლევისას აღმოჩენილი ნუმიზმატიკური მასალა. ამ ძეგლების ქვაბოვან სათავსებში სულ მიკვლეულია 26 ქართული სპილენძის მონეტა (აქედან 21 მონეტა ტილოს ქისაში იყო ჩანყობილი და განძის სახით იყო ჩაფლული ნახიდურის I კომპლექსის ერთ-ერთი საცხოვრებელი ქვაბის იატაკის თიხატკენილში, ზედაპირის მახლობლად) (ტაბ. 70). ამ მონეტებიდან უადრესი მეფე გიორგი III-ის მიერაა მოჭრილი 1174 წელს, ხოლო უგვიანესი მეფე რუსუდანის მიერ, 1227 წელს. დაახლოებით ამავე ეპოქას, XIII ს-ის დასასრულს განეკუთვნება ზურტაკეტის ქვაბთა I კომპლექსში აღმოჩენილი, თბილისში მოჭრილი ვერცხლის მონეტა (ე.წ. "ყანური") [119]. ის გარემოება, რომ ქვემო ქართლის კლდის სოფლების განათხარ მასალაში XIV ს-ის ფულადი ნიშნები სრულიად არ ჩანს, იმის შედეგი უნდა იყოს, რომ ამ ხანაში საქართველოში ეკონომიკის დაქვეითებას, სოფლის მეურნეობაში სასაქონლო პროდუქციის ხვედრითი წილის შემცირება მოჰყვა.

როგორც ვხედავთ, ქვემო ქართლის ქვაბთა ამ კომპლექსებში ცხოვრების უკანასკნელი ეტაპის ნივთიერი მასალა, გარდა იმისა რომ საკმაოდ ცალსახად განსაზღვრავს ამ ძეგლთა ხელმეორე რეოკუპაციის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებს, უადრესად მნიშვნელოვან ფაქტებს გვანდის XI-XIV სს-ის ქვემო ქართლის და საერთოდ, საქართველოს სოფლის მოსახლეობის ყოფა-ცხოვრებისა და მეურნეობის გაძლიერების მრავალი ასპექტის თაობაზე.

დაუზღურნდეთ აღნიშნულ ძეგლთა ფუნქციის შესახებ ზემოთ წამოჭრილ საკითხს. ამ თემაზე მსჯელობისას ყურადღება უნდა მივაქციოთ როგორც აქ მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის ტიპოლოგიურ მრავალფეროვნებას, ისე მრავალმრიცხოვნებას. მიუხედავად იმისა, რომ მტრის შემოსევებისას სახიზრებში თავშეფარებული მოსახლეობის მიერ იქ წყლისა და სურსათის მარაგთან ერთად არსებობისათვის აუცილებელი ნივთების ან თუნდაც განსაკუთრებით ღირებული ნაკეთობების გარკვეული რაოდენობის შეტანა საცხოვრებელი ლოკატურად გამოიყურება, ძნელი წარმოსადგენია, რომ მათ ძირითადი საცხოვრებლებიდან თავშესაფრად გამოყენებულ აღნიშნულ ქვაბებში გადაეტანათ მთელი საყოფაცხოვრებო და სამეურნეო ინვენტარი, რაც კი გააჩნდათ. ამ კომპლექსებში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის შემადგენლობა კი სწორედ ასეთ ყოვლისმომცველ ნივთიერ გარემოცვაზე მიგვანიშნებს, რაც სრულიად ბუნებრივ კითხვებს ბადებს: განა რამდენი დრო უნდა ჰქონოდა მოსახლეობას გახიზვნისას, რომ სახიზარ ქვაბებში შეეზიდათ როგორც დიდძალი თიხის ნაწარმი (დანეჭილი მოზრდილი დერგებით და დამთავრებული უნატიფესი სუფრის ჭურჭლით), ისე სოფლის მეურნეობისა თუ ხელსაქმისათვის აუცილებელი მონყობილობანი? ან შეეძლოთ კი იმის პროგნოზირება, რომ სამალაევებში მეტად ხანგრძლივად მოუწევდათ ცხოვრება?

დაუშვათ, ასეთი საშუაღისი სახიზრებში ცხოვრებისთვის თეორიულად მაინც დასაშვებია, მაგრამ ამ კომპლექსთა თავდაცვით ფუნქციას დიამეტრალურად ეწინააღმდეგება დროთა

განმავლობაში წყობიდან გამოსული ნივთიერი მასალის რაოდენობა და სათავსებში განფენა, რაც აქ მეურნეობის სხვადასხვა დარგების მიმდევარი მოსახლეობის არაერთი წლის განმავლობაში ბინადრობაზე მეტყველებს. ამ არგუმენტის დამადასტურებელი ძალზე კარგი მაგალითია ქვემო ქართლის ქვაბთა კომპლექსებისთვის საკმაოდ ტიპური არქეოლოგიური სურათი, რომელიც დადასტურებულია ნახიდურის II კომპლექსისი ციხე-ქვაბის სამეურნეო ორმოებში.

ეს 3 ორმო ციხე-ქვაბის იატაკის დონიდანაა ჩაჭრილი და შიგნიდან ქვითკირის წყობითაა ამოყვანილი. ისინი თავდაპირველად მოღესილი ყოფილა, ამიტომ მათი თავდაპირველი დანიშნულება ეჭვს არ იწვევდა — წყლისა და სურსათის მოსამარაგებელ ასეთ ორმოებს შუა საუკუნეების მრავალ ციხე-სიმაგრეში ვხვდებით. ამ ანალოგიების გათვალისწინებით მოველოდით, რომ ცარიელი ორმოები ციხის დაზიანების შედეგად ნაშალი ღორღითა და მიწის სტერილური მასით იქნებოდა სავსე, ნივთიერი მასალის ფრაგმენტები კი ასეთ შემთხვევაში, მათ ფსკერებზე უნდა ყოფილიყო შემორჩენილი. სინამდვილეში, ორმოების გათხრის შედეგად, სულ სხვა სტრატиграფიული სურათი წარმოგვიდგა. მეტად ტყვადი, ღრმა ორმოები (I — 230 სმ, II — 160 სმ, III — 140 სმ), ცხოვრების საბოლოო ფაზის განმავლობაში არაპირდაპირი დანიშნულებით ყოფილა გამოყენებული: მათში პერიოდულად ყრიდნენ უვარგის, მწყობრიდან გამოსულ ნივთებს, პირუტყვის საკვებს, საყოფაცხოვრებო ნაგავს და სხვ. მაგალითად, I ორმოში, ძირიდან დაახლოებით 1 მ-მდე, მიწად ნაქცევ მასაში არეული იყო მეტ-ნაკლებად დაზიანებული ნივთების დიდი რაოდენობა; ამის მაღლა თივა იყო ჩატკეპნილი, რომელშიც მცირე რაოდენობით მაინც იყო შერეული გადანაყარი ნივთები, და მხოლოდ სულ ზედა, 40-50 სმ-იანი ფენა იყო ცხოვრების შეწყვეტის შემდეგ წარმოქმნილი. დაახლოებით ასეთივე სტრატиграფიული სურათი იყო დანარჩენ ორმოებშიც. ჩაყრილი ნივთების, მაგალითად, თიხის კონკრეტულ ნაკეთობათა ფრაგმენტები, თითოეულ ორმოში მხოლოდ განსაზღვრული შრიდან ამოდიოდა და ამიტომ, ბევრი ნივთის აღდგენაც კი მოხერხდა. ყოველივე ეს იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ციხე-ქვაბის საკუთნაო ორმოები ალბათ თანდათან ივსებოდა, დროის საკმაოდ ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში. ამჟამად ძნელა იმის განსაზღვრა, თუ კონკრეტულად რამდენ ხანს იყვნენდნენ ორმოებს ამ მიზნით, თუმცა, ლოგიკური განსჯით, დროის ეს მონაკვეთი ალბათ 1-2 ათეულ წელზე ნაკლები მაინც არ იქნებოდა. ამრიგად, თუკი ერთი მხრივ, ამ სამეურნეო ორმოებში დაფიქსირებული არქეოლოგიური სურათი გამორიცხავს აღნიშნულ ციხე-ქვაბებში (და ალბათ მთელ კომპლექსშიც) მხოლოდ დროებით ცხოვრებას, იმადროულად იმის საშუალებასაც იძლევა, რომ აქ აღმოჩენილი მთელი ნივთიერი მასალა საკმაოდ დამაჯერებლად დათარიღდეს დაახლოებით ერთი და იმავე ხანით.

აღნიშნულ სამეურნეო ორმოებში მიკვლეული მთელი ნივთიერი მასალა, განსაკუთრებით კი მისი ყველაზე დამაჯერებლად განსაზღვრული ნაწილი — კერამიკული ნაკეთობანი, განეკუთვნება ჩვენს მიერ ზემოთ წარმოდგენილი, XI-XIV სს-ით დათარიღებული ნიმუშების ანალოგიურ ნაწარმს, რომელთა თავიდან აღწერას აქ აღარ შეუვადგებით. ამრიგად, ჯერჯერობით ღიადაც რომ დავტოვოთ საკითხი იმის თაობაზე, თუ კონკრეტულად რომელ ათნეულელებში ხდებოდა ამ ორმოთა შევსება, ამ კომპლექსში მოსახლეობის დიდი ჯგუფის მრავალწლიანი, უწყვეტი ცხოვრება განვითარებულ შუა საუკუნეებში, ანუ აქ სოფლის არსებობა, მხოლოდ ამ მომენტის გათვალისწინებითაც კი უეჭველი ფაქტია.

როგორც ვხედავთ, ყოველი ჩამოთვლილი ნიშანი და მოყვანილი არგუმენტი იმაზე მეტყველებს, რომ ქვემო ქართლის აღნიშნულ ქვაბთა კომპლექსებში, განვითარებულ შუა საუკუნეებში, სულ ცოტა 1-2 საუკუნის განმავლობაში (დაახლოებით XII-XIV სს-ის დიპაზონში), ქვაბოვანი სოფლები ყოფილა მოწყობილი. ასეთი დასახლებების მასშტაბის გათვალისწინებით

(ჩვენთვის ჯერჯერობით ცნობილია მეტ-ნაკლები სიდიდის 50-მდე ასეთი კომპლექსი), თავისუფლად შეგვიძლია ვისაუბროთ ამ ეპოქის ქვემო ქართლში წარმოდგენილი ტიპის, ორიგინალური ხუროთმოძღვრული აღნაგობის სოფლების მონყობის საკმაოდ მყარ ტრადიციაზე.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ასეთი კლდის სოფლების ზოგადი სტრუქტურა და მათში მოპოვებული ნივთიერი მასალის ტიპოლოგიური შემადგენლობა ძირითადად ერთმანეთის ანალოგიურია, თუმცა თითოეული ამ დასახლების იერსახე, გეგმარება და მათში დაფიქსირებული ცხოვრების სოციალურ-ეკონომიკური ხასიათი მრავალი ინდივიდუალური ნიშან-თვისებითაც ხასიათდება.

ქვემო ქართლის კლდის სოფლების ერთმანეთისგან განმასხვავებელ ერთ-ერთ უმთავრეს ფაქტორს წარმოადგენს მათ შემადგენლობაში ქვითკირით გამაგრებული, განსაკუთრებული გეგმარების ქვაბნაშენების, ანუ, ჩვენი კლასიფიკაციით, მოსახლეობის სოციალურად დაწინაურებული ჯგუფების წარმომადგენელთა საცხოვრებლების არსებობა და მასშტაბი.

ამ თვალსაზრისით ერთი კანონზომიერება აშკარად შეინიშნება — მსგავსი ქვაბნაშენები გაცილებით ხშირად გვხვდება მოზრდილ, ათეულობით ქვაბან კლდის სოფლებში, ვიდრე 1-2 ათეულ კლდის სახლის მომცველ მცირე დასახლებებში. ამდენად, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ აღნიშნულ ხანაში მაღალი სოციალური ფენების წარმომადგენლებს (ალბათ აზნაურებს), ციხე-ქვაბის ტიპის რეზიდენციები ყველაზე მნიშვნელოვან კლდის სოფლებშივე ჰქონდათ მონყობილი.

უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენი დაკვირვებით, კლდის სოფლების მაღალი სოციალური სტატუსის მქონე ბინადართა ციხე-ქვაბებში მოპოვებული არქეოლოგიური ნივთიერი მასალა თვისობრივად (ხარისხისა და დაწინაურების მიხედვით), მხოლოდ უმნიშვნელოდ განსხვავდება რიგით მცხოვრებთა კუთვნილ კლდის სახლებში აღმოჩენილი ნაკეთობებისაგან. ეს განსხვავება ძირითადად მათში მოხმარებულ, სხვადასხვა ტიპის ნაკეთობათა წილობრივ შეფარდებას ასახავს. მაგალითად, ციხე-ქვაბების განათხარ მასალებში, თიხის ნაკეთობებიდან, სუფრის ჭურჭელი პროცენტულად რამდენადმე მეტი ჩანს, ვიდრე საკვების წარმოების სფეროსთვის აუცილებელი კერამიკული ნაწარმი (დერგები, სადღებელები, ქვაბ-ქოთნები და ა. შ.), მაშინ როდესაც რიგით საცხოვრებელ ქვაბებში ეს შეფარდება უხეში, სქელკეციანი სამეურნეო მნიშვნელობის თიხის ნაწარმის სასარგებლოდ იხრება. შესაბამისად, ციხე-ქვაბების განათხარ მასალებში, მოჭიქული თიხის ნაწარმის წილიც ოდნავ ჭარბობს ჩვეულებრივ საცხოვრებლებში მოპოვებული ანალოგიური ნაკეთობების პროცენტულ მაჩვენებელს.

როგორც ჩანს, პრივილეგირებული სოციალური ჯგუფის წარმომადგენელთა მიერ მოხმარებული განსაკუთრებული ნივთები იმ ხანად ძირითადად საბრძოლო იარაღითა და თითო-ოროლა ძვირფასი ნაკეთობით (მაგალითად, ძვირფასილითონებით, იარაღით, ხალიჩებით და ა. შ.) შემოიფარგლებოდა, ასეთი ნაწარმის გამოსადეგი ეგზემპლარები კი ცხადია, კლდის სოფლების მტრის მიერ ბრძოლით ალების შემდეგ (რისი ნიშანიც თითქმის თითოეულ კომპლექსშია დადასტურებული), მომხედურთა ნადავლი გახდებოდა.

ჩვენ მიერ შესწავლილ კლდის სოფლებში დაფიქსირებული არქეოლოგიური სურათი იმაზე უნდა მიგვითითებდეს, რომ აღნიშნული ეპოქის წერილ აზნაურთა ქონებრივ პრივილეგიას ძირითადად გამაგრებული საცხოვრებლები (ციხე, კოშკი ან ციხე-ქვაბი) გამოხატავდა, რაც გამოქვაბულების იატაკებზე შემორჩენილ მატერიალურ ნაშთში ძნელად თუ აისახებოდა.

მეორე მხრივ, აღნიშნული ქვაბოვანი სოფლების რიგით მცხოვრებთა კლდის სახლებში მიკვლეული ნივთიერი მასალა გადაჭრით უარყოფს იმ მოსაზრებას, რომ თითქოს-და ქვემო ქართლის ასეთ მიტოვებულ, უძველეს დასახლებებში, განვითარებულ შუა საუკუნეებში განსაკუთრებით უპოვარი, მეტად დაბალი სოციალური სტატუსის მქონე, ფაქტიურად ბოგანო

მოსახლეობა აფარებდა თავს (ასეთი პიპოთეზა იქნა გამოთქმული ჩვენი ზოგიერთი ოპონენტის მიერ ამ ძველთა გაცნობის შემდეგ, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სამეცნიერო სესიაზე, 12. 05. 1987 წ.).

მრავალი ათეული ასეთი კლდის სახლის არქეოლოგიური შესწავლის შედეგად მოპოვებული ნივთიერი მასალა სრულიად ცალსახად მეტყველებს იმაზე, რომ ქვემო ქართლის აღნიშნული ქვაბოვანი კომპლექსები XII-XIV სს-ში ძირითადად მოსახლეობის იმავე სოციალურ საფეხურზე მყოფი ნაწილის მიერ იყო რეოკუპირებული, რა კატეგორიაც ჭარბობდა ამ რეგიონის ჩვეულებრივ, ქვით ნაგებ სოფლებში (ვთქვათ, ნაჭივჭავების ნასოფლარში [87] და სხვ.). ესენი ალბათ იქნებოდნენ “უაზნო” მინის მუშაკები, უფრო გვიანდელი ტერმინოლოგიით, მინათმოქმედი გლეხები (ალბათ ძირითადად ყმა-გლეხის სხვადასხვა ქვე-სტატუსით), თუმცა, როგორც აღვნიშნეთ, მათ გვერდით აზნაურთა და სხვა სოციალური ფენების წარმომადგენელთა ნაწილის ბინადრობაც არ უნდა გამოვრიცხოთ [273, გვ. 199-207]. რაც შეეხება მოსახლეობის მართლაც-და უღატაკეს ფენას, ასეთი ერთეული პირების საბინადრო ქვაბები გათხრების დროს შესაძლოა შეგვეხვადკოდეც, მაგრამ იქ მოპოვებული ნივთიერი მასალის სიმწირის გამო, ძნელი შესაფასებელია მსგავს სათავსთა ფუნქციური დატვირთვა — სამეურნეო სათავსებად გამოიყენებოდა ისინი, თუ აღნიშნული კატეგორიის ოჯახთა საცხოვრებლად.

არქეოლოგიურმა კვლევამ ამ სოფლების მცხოვრებთა ეკონომიკის საფუძველზეც შეგვიქმნა წარმოდგენა, წარმოაჩინა მათი სამეურნეო საქმიანობის ძირითადი მიმართულებები თუ დამატებითი განხრები.

მოპოვებული ნივთიერი მასალის ანალიზით გამოირკვა, რომ კლდის სოფლების მოსახლეობა მისდევდა როგორც მინათმოქმედებას (მემინდვრეობას, მევენახეობას, მეზღაღებობას), ისე მესაქონლეობას (მსხვილფეხა საქონლის, ცხვრის და ღორის მოშენებას). შინამრეწველობის და ხელსაქმეს დარგებიდან დადასტურდა მეთუნეობის, ხის ნივთების ხვევის, ძვლის და ტყავის ნივთების დამზადების, მჭედლობის, ხალიჩა-ფარდაგებისა და ტანისამოსის ქსოვის ნიშნები. სოფლის მცხოვრებთა ეკონომიკურ მდგომარეობაში გარკვეული წვლილი შეჰქონდა მონადირეობის შედეგად მოპოვებულ პროდუქციასაც.

წარმოების ჩამოთვლილი დარგების პროდუქციის გარკვეული წილი ალბათ სასაქონლოდაც მზადდებოდა, რაზეც საცხოვრებლებში აღმოჩენილი ფულადი ნიშნები, მონეტები მეტყველებს — თუნდაც პრიმიტიული საეაჭრო ურთიერთობების გარეშე, სოფლის რიგით ბინადართა არაერთ ქვაბ-საცხოვრისში მათი მოხედრა შეუძლებელი იქნებოდა.

ამ სოფლების მკვიდრ ოჯახთა სოციოლოგიურ სტრუქტურაზე შემდეგი შეხედულება შეგვექმნა: აქ არ დასტურდება ამავე რეგიონის ქართული ეთნოგრაფიული სინამდვილიდან ცნობილი წესი დიდი, პატრიარქალური წყობის, გაუყოფელი ოჯახების წევრთა ერთ ვრცელ სათავსში ბინადრობისა. ქვემო ქართლის ამ კლდის სოფლების პრაქტიკულად თითოეულ საცხოვრებელ ოთახში, რომლებიც ზომით შუა საუკუნეების თვალთახედვით საშუალო, 2 თაობიანი, მაქსიმუმ 5-10 წევრიანი ოჯახის ბინადრობისთვის თუ გამოდგება, დაფიქსირებულია ზემოთ აღნიშნული ტიპის კერა ან თონე კერა — ეს გარემოება იმავე მიგვანიშნებს, რომ ასეთი “მიკრო-ოჯახები” ერთმანეთისგან პრაქტიკულად დამოუკიდებელ ყოფა-ცხოვრებასა და მეურნეობას მისდევდნენ. ამრიგად, ამ სოფლების საგარეუდო სოციალური სტრუქტურა არ ეთანხმება ქართულ მეცნიერებაში გამოთქმულ თეორიას, რომლის მიხედვითაც გვიან შუა საუკუნეებში და მე-19 ს-ის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დადასტურებული, გაუყოფელი პატრიარქალური ტიპის ოჯახების ერთ კომლად ბინადრობის წესი, თითქოსდა განვითარებულ შუა საუკუნეებში გავრცელებული ტრადიციითაა ნასაზრდოები [234, 235]. უნდა ითქვას, რომ გლეხთა ცალკეული ოჯახების მომცრო საცხოვრებელ ოთახებში ბინადრობა, დადასტურებულია საქართველოს განვითარებულ შუა

საუკუნეების მრავალი ქვით ნაგები ნასოფლარის ხუროთმოძღვრული და არქეოლოგიური კვლევის შედეგადაც (მაგალითად, ბორჯომ-ბაკურიანის მიდამოებში [194], ნაჭიკვავებში [87] და სხვ. [231]). აქედან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ გლეხების გაუყრელი ოჯახების ერთ კომლად ბინადრობის ტრადიციის ჩამოყალიბება, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოში შექმნილი ექსტრემალური პოლიტიკურ-ეკონომიკური ვითარებიდან გამომდინარე იძულებითი შედეგი უნდა ყოფილიყო (ამის წყალობით შესაძლებელი ხდებოდა თითოეულ კომლზე ბეგარის ხელოვნური შემცირება, მტრის მცირე რაზმების მოულოდნელი თავდასხმის ერთობლივად მოგერიება და სხვ.).

როგორც ამ კომპლექსთა ხუროთმოძღვრული აღწერისას აღვნიშნეთ, კლდის სოფლებში ცალკეული ოჯახების საცხოვრებელი ქვაბ-სათავსების გეგმარება, რაიმე მკვეთრად ჩამოყალიბებულ კანონზომიერებას ან სქემას არ ემორჩილება. ზოგიერთი ოჯახი სადა ფორმის, დაუნაწევრებელ ქვაბში ბინადრობდა და თითოეულ საყოფაცხოვრებო-სამეურნეო პროცესს ამ ერთიან სივრცეში ჰქონდა მიჩენილი გარკვეული ზონა: საკვების მოსამზადებელ-მისაღები, ხელსაქმის წარმოების, საძინებელი და სხვ. მეორე მხრივ, იმავე სოფლებში გვხვდება კლდის სახლები, სადაც საცხოვრებელ ოთახებს ძირითადი სივრციდან მეტ-ნაკლებად განცალკევებული ნიში-ფართები ან სულაც, დამატებითი სათავსები გააჩნიათ. ასეთ საცხოვრებელ ჯგუფებში ხუროთმოძღვრული და არქეოლოგიური მეთოდებით ხერხდება ძირითადი ქვაბების ცალკეული ზონების თუ დამატებითი ფართების ფუნქციური დიფერენციაცია. მაგ., მოპოვებული ნივთიერი მასალა ადასტურებს, რომ მცირე ზომის ნიშები, გამომდინარე მათი კონფიგურაციიდან, უფრო ხშირად საწყობია ან ოჯახის წევრთა ერთი ნაწილის საძინებელი ფართობის მოვლეობას ასრულებდა. ამის კარგი მაგალითია ნახიდურის I კომპლექსში (სოფელში) მიკვლეული ქვაბოვანი საცხოვრებლის მცირე ზომის განმტოება, რომლის ერთი კედლის გასწვრივ, დაწოლილადამიანის სიგრძეზე, სრულად შემორჩენილი აღმოჩნდა აღნიშნული ეპოქის ლოგინი: აქ თიხით კარგად მოტეხილი იატაკზე სქლად ყოფილა გაშლილი თივა, რომელზედაც თექის და ფარდაგის ნაჭრები იყო დაფენილი. სანაოლის მახლობლად მოწყობილი ყოფილა ადგილზე გამოშვარი თიხის, წრიული ფორმის (დამეტრი დაახ. 45 სმ) კერა, რომლის დანიშნულებაც უთუოდ ამ „საძინებელი ოთახის“ გათბობა წარმოადგენდა (ტაბ. 16; 31:1).

გაცილებით უფრო კარგად არის ხოლმე შემონახული და ადვილად ამოსაცნობიკა კვების პროდუქტების საწყობებად გამოყენებული ნიში-სათავსები. მათი იატაკების ზედა კულტურულ ფენებში ხშირად არის ხოლმე შემორჩენილი სქელკეციანი თიხის ჭურჭლის, ქვევრების და დერგების ფრაგმენტები, კლდეში ამოკვეთული სასურსათო ორმოები ან ქვევრის ძირების ჩასადგმელი ფოსოები. ასევე, შედარებით ადვილდება ხოლმე თონე-კერების განლაგების მიხედვით. აქვე, როგორც წესი, ხშირად გვხვდება ხოლმე ხმარებისგან დაზიანებული სამზარეულოს და სუფრის ჭურჭლის ფრაგმენტები ცეცხლის ხანგრძლივად მოქმედების კვალით.

ქვემო ქართლის კლდის სახლების ფარგლებში დანამდვილებით გამოხატულ, სტაციონარულ სანიტარულ-ჰიგიენურ მოწყობილობებს ჯერ-ჯერობით ვერ მივაკვლიეთ (თუ არ ჩავთვლით სანაგვედ გამოყენებულ ორმოებს). თუ მხედველობაში მივიღებთ ამ სოფლების არქეოლოგიური შესწავლისას მიკვლეულ, მოსახლეთა მალალ ჰიგიენურ კულტურაზე მომანიშნებელ ნივთიერ მასალას (სანელსაცხებლები, სავარცხლები, კოსმეტიკური მაკრატელი და სხვ.), უნდა ვიფიქროთ, რომ სანიტარული დანიშნულების ზონები (მაგ., საპირფარეოები), დასახლებათა სტრუქტურაში უთუოდ იქნებოდა ჩართული, ოღონდ საცხოვრებელი ქვაბ-სათავსებისგან ოდნავ მოშორებით, უფრო ქვაბებისნა ტერასების კიდეებში.*

* როდესაც ქვემო ქართლის კლდის სახლების სანიტარულ-ჰიგიენურ ვითარებაზე ვსაუბრობთ, მხედველობაში არ უნდა გამოგვჩრქეს ის გარემოება, რომ, როგორც წესი, ასეთი სოფლები კლდოვანი ფლატეების იმ მონაკვეთებში იყო მოწყობილი, საიდანაც ერთი ან რამდენიმე წყარო გადმოედინებოდა და ეს ფაქტორი სოფლის სასმელი წყლის მომარაგების გარდა მის ბინადართა სანიტარულ პრობლემათა მოგვარებასაც უწყობდა ხელს.

საერთოდ, აღნიშნული ტერასები მხოლოდ გასავლელი შუკების როლს როდი ასრულებდა, ამ სოფელთა სტრუქტურაში — ისინი ინტენსიურად ყოფილა ათვისებული საყოფაცხოვრებო მიზნით კლდის სახლთა ბინადრების მიერ (თუკი მათ ამისთვის საკმარისი სიგანე გააჩნდათ). არქეოლოგიური კვლევის შედეგად მრავალგზის დადასტურდა იმის ნიშნები, რომ ქვაბოვანი სათავსების წინ ხის კონსტრუქციებზე დაყრდნობილი ფარდულების თუ დერეფნების ტიპის წინამოები იყო მონყობილი. ეს ფართობები მოსახლეობის ყოფა-ცხოვრებაში, როგორც ჩანს, იმავე დანიშნულებას ასრულებდა, რასაც ნებისმიერ მეგარონის ტიპის საცხოვრებელში პორტიკი. საქართველოს კლიმატური პირობებიდან გამომდინარე, კლდის სახლების ბინადარნი, აქტივობისა და დასვენებისთვის ასეთ დერეფნებს, თითქმის მთელი წლის განმავლობაში ალბათ მეტად ინტენსიურად იყენებდნენ. მაგალითად, ზურტაკეტის ხეობის №1 კლდის სოფლის ტერასათა არქეოლოგიური კვლევის შედეგად გამოვლინდა კლდის სახლების ინტერიერებში არსებული საყოფაცხოვრებო მოწყობილობების ასეთ დერეფნებში დუბლირების შემთხვევები: ერთი და იმავე ხანის და ტიპის თონე-კერიები მონყობილი ყოფილა როგორც საცხოვრებელ ქვაბებში, ისე მათ წინ, ოდესღაც ხის კონსტრუქციებით შემოფარგლულ და გადახურულ ტერიტორიებზე (ტაბ. 31:2). ამავე ფართობებზე დადასტურდა აქტიურ სამეურნეო საქმიანობაზე მიმანიშნებელი, მძლავრი კულტურული ფენები.

დაახლოებით ასეთივე სურათი ჩანს ქვემო ქართლის თითქმის ყველა იმ კლდის სოფელშიც, რომლებსაც რამდენადმე განიერი ტერასების გასწვრივ განვითარება ახასიათებდა.

როგორც ვხედავთ, ქვემო ქართლის კლდის სოფლების ბინადარნი ყოფა-ცხოვრების სტილითა თუ სამეურნეო საქმიანობით, პრაქტიკულად არაფრით განსხვავდებოდნენ განვითარებული შუა საუკუნეების დანარჩენი, “ჩვეულებრივი” ტიპის სოფლების მცხოვრებთაგან. მათ შორის სხვაობა მხოლოდ საცხოვრებელთა აღნაგობასა და ხუროთმოძღვრულ სტრუქტურაში მდგომარეობს, ამასთან, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, რაც შემთხვევებში ამ კლდის სოფელთა მცხოვრებნი შეძლებისდაგვარად ცდილან თავიანთი კლდის სახლები ჩვეულებრივი, ქვის სახლებისთვის დამახასიათებელი ელემენტებით აღეჭურვათ და აღნიშნული სხვაობა მინიმუმამდე დაეყვანათ. ამის დასტურია თუნდაც ზემოთ აღნიშნული დერეფნების მოწყობა, რაც, როგორც ჩანს, იმავეითვე ქართული ხალხური საცხოვრებლების განუყრელი ატრიბუტი იყო (აკი ასეთი “კარანების” სისტემას ვერც ვარძიის ხუროთმოძღვარმა აუარა გვერდი). მიუხედავად ამისა, უძველესი ქვაბების რეკონსტრუქციის გზით, შუა საუკუნეების ქვის სახლების ინტერიერების ზედმიწევნითი კოპირება აქ შეუძლებელი იყო არა მხოლოდ მეტად ძნელად დასამუშავებელი ბაზალტოვანი ქანების გამო, არამედ მეტად დამრეცი რელიეფიდან გამომდინარეც. ალბათ ამიტომაც არ ცდილან განვითარებულ შუა საუკუნეებში ქვემო ქართლის კლდის სოფლების ბინადარნი, ქვაბ-საცხოვრებლები ერდოიან-გვირგვინიანი გადახურვების მინაბაძებით აღეჭურვათ მიუხედავად იმისა, რომ იმდროინდელ ქვის საერო ხუროთმოძღვრებაში ასეთი სისტემები ჩვეულებრივი მოვლენა უნდა ყოფილიყო [194] — იმავე ეპოქის მესხეთის კლდის სოფლებში ხომ სახურავების გვირგვინული იმიტაციებით გაფორმება არცთუ იშვიათ მოტივს წარმოადგენდა (ტაბ. 131) [65].

სწორედ ჩამოთვლილ გარემოებათა გამო, ქვემო ქართლის კლდის სოფლების საბოლოო გარეგნული სახე განვითარებული შუა საუკუნეებში, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიან რეგიონებში ეთნოგრაფიულად დადასტურებულ კომპაქტურ, მთის კალთებზე ტერასებად განაშენიანებულ დასახლებებს უფრო ენათესავება, ვიდრე ამ რეგიონისათვის ისტორიულად დამახასიათებელ, შედარებით გაშლილ ეზო-კარიან სოფლებს.

როგორც ვხედავთ, განვითარებული შუა საუკუნეების ქვემო ქართლის კლდის სოფელთა

გეგმარებაში, ერთმანეთს ხედება ორი, განსხვავებული ტიპის საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი ხუროთმოძღვრული ჩვევები და სწორედ ეს განაპირობებს მათ უნიკალურობას. მეორე მხრივ, აღნიშნულ ხანაში, ამ კლდის დასახლებებში ცხოვრების ფორმასა და შინაარს შორის ერთგვარი დისონანსი აშკარაა: ქვემო ქართლის მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი (რამდენიმე ათეული ათასი ადამიანი [276]), დაახლოებით XI-XIV ს-თა განმავლობაში სახლდება მათთვის არატრადიციულ საცხოვრებელ გარემოში (ბრინჯაოს ეპოქის მიტოვებულ ქვაბთა კომპლექსებში, სადაც ცხოვრების კვალი განვითარებულ შუა საუკუნეებამდე თითქმის სრულიად არ შეინიშნება), რეკონსტრუქციის შედეგად რამდენადმე ამსგავსებს ამ სივრცეებს ჩვეულ ქვის სახლებს და ასეთ პირობებში აბსოლუტურად ტრადიციულ ყოფა-ცხოვრებას მისდევს.

რა გარემოებანი შეიძლება გამხდარიყო ქვემო ქართლის მოსახლეობის ამ ნაწილის მიერ უძველესი ქვაბოვანი კომპლექსების აქტიური რეოკუპაციის მიზეზი?

ამ კითხვავ პასუხისას არსებობს ერთი მეტად სახიფათო საცდური — ვინაიდან ამ კლდის სოფლების არქეოლოგიური კვლევისას მოპოვებული ნივთიერი მასალის უდიდესი ნაწილი XIII ს-ის მეორე ნახევარსა და XIV საუკუნეს განეკუთვნება, ამასთან მათში ცხოვრება სწორედ XIV-XV საუკუნეთა მიჯნაზეა შემწყდარი გარეშე მტრის მიერ ექსპანსიის შედეგად (ცხადია, იგულისხმება თემურ-ლენგის შემოსევები), ჩნდება აზრი იმის თაობაზე, რომ შესაძლოა ამ მხარის მოსახლეობის ნაწილის კლდის სოფლებში მიგრაცია, ქვეყანაში შექმნილი უჩვეულო, ხანგრძლივი პოლიტიკური დესტაბილიზაციის შედეგი ყოფილიყო. ასეთი ახსნა თითქოს ლოგიკური ჩანს თუნდაც შემდეგი გარემოების გამო: მიუხედავად იმისა, რომ ეს ქვაბოვანი კომპლექსები შექმნისას სახიზრებად არ იყო ჩაფიქრებული და ამიტომ მათში საფორტიფიკაციო მომენტებიც არცთუ მკვეთრადაა გამოხატული, ჩვეულებრივ, დაბლობ ადგილებზე განფენილ სოფლებზე მეტი თავდაცვისუნარიანობა მათ უთუოდ ახასიათებთ. რამდენადმე რთულ მისადგომ მდებარეობაზეც რომ არაფერი ვთქვათ, ეს კლდის სოფლები ქვემო ქართლის გაშლილ პლატოებზე მიმომსვლელთა თვალთაგან მოფარებულ ადგილებში, ხევებსა და კანიონებშია განლაგებული (აკი ამიტომაც არ იყრობდა ეს ძეგლები რამდენიმე ათწლეულის განმავლობაში თანამედროვე ქართულ მეცნიერ-ისტორიკოსთა ყურადღებას!). შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიული პერიპეტიების შესახებ მემბრანათა მონათხრობებში და თვით თემურ-ლენგის გამანადგურებელი ლაშქრობების აღწერებში საკმაოდ ხშირად გვხვდება ეპიზოდები საქართველოს ამა თუ იმ კუთხის მოსახლეობის ქვაბებში გახიზნის შესახებ [3]. ხომ შეიძლებოდა XIII-XIV საუკუნეთა რომელიღაც მონაკვეთში ქვემო ქართლის მოსახლეობის ერთ ნაწილს ტყეებსა და ქვაბებში სულ უფრო და უფრო მოხშირებულად გახიზნაზე გონივრულად მიეჩნია აღნიშნულ, მზამზარეულ ქვაბოვან კომპლექსებში მუდმივად დასახლება და ამით თავდაშეხმელთა აგრესიისგან შედარებით მშვიდი ცხოვრება უზრუნველყო? ჩვენ ხომ უკვე დავადგინეთ, რომ საცხოვრებელი პირობების კომფორტულობის მხრივ აღნიშნული ორი ტიპის სოფელთა შორის არცთუ დიდი განსხვავებაა?

ასეთი მსჯელობა თეორიულად მისაღებია და ნაწილობრივ ალბათ შეეფერება კიდევ რეალობას, თუმცა მხედველობიდან არ უნდა გამოგვრჩეს შემდეგი გარემოება.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ამ კლდის ძეგლების არქეოლოგიური კვლევის შედეგად მოპოვებული მასალა იმაზე მეტყველებს, რომ მათი ინტენსიური რეოკუპაცია შედარებით ადრე უნდა დაწყებულიყო. ქვაბოვანი სახლებისა თუ სამეურნეო სათავსების იატაკების გათხრისას აღმოჩენილი ნივთიერი მასალა საკმაოდ ჭარბად მოიცავს საქართველოს სამეფოს კულტურულ-ეკონომიკური აყვავების ხანაში, XII ს-სა XIII ს-ის პირველ ნახევარში დამზადებულ ნაკეთობებს. ეს გარემოება განსაკუთრებით კარგად ჩანს აქ მიკვლეული ჩვეულებრივი თუ მოჭიქული თიხის ნაწარმის მიმოხილვისას: როგორც უკვე აღვნიშნეთ, კლდის სოფლების მცხოვრებთა

მიერ ათწლეულების განმავლობაში, მოხმარებული ყოფილა კერამიკულ ნაკეთობათა მრავალი ისეთი სახეობა (განსაკუთრებით ეს ითქმის მოჭიქულ კერამიკაზე), რომელიც ცნობილია შუა საუკუნეების საქართველოს სხვა განათხარი ძეგლებიდან და კარგადაა დათარიღებული განვითარებული შუა საუკუნეების სწორედ აღნიშნული მონაკვეთით. XIII-XIV სს-თა მიჯნიდან მოყოლებული, ე. ი. საქართველოს სამეფოს პოლიტიკურ-ეკონომიკური დაქვეითების შემდგომ, ასეთი ნაწარმი დანამდვილებით აღარ მზადდებოდა. მრავლისმეტყველია ის გარემოებაც, რომ ამ კლდის სოფელთა არქეოლოგიური გათხრებისას მოპოვებული 30-მდე სპილენძის ქართული მონეტებიდან მხოლოდ ერთი განეკუთვნება XIII-XIV სს-თა მიჯნას, დანარჩენი კი XII ს-ში და XIII ს-ის პირველ ნახევარშია მოჭრილი [119].

რამდენად რეალურია ამ რიგის მასალის XIV ს-ის კულტურულ ფენებში მოხვედრის შესაძლებლობა? ცხადია, გარკვეულ რაოდენობას XII ს-ში დამზადებული ნივთებისა, შესაძლოა XIV ს-მდეც მიეღნია და ყოფა-ცხოვრებაშიც ყოფილიყო მოხმარებული, მაგრამ, ჯერ ერთი, ეს არასგზით არ ეხება ნუმიზმატიკურ მასალას, ამასთან, თიხის ნაწარმისთვის თითქმის 300-წლიანი უწყვეტი მოხმარება დიდ იშვიათობას წარმოადგენს, რაც სრულიად არ შეესაბამება ჩვენ მიერ დაფიქსირებულ არქეოლოგიურ სურათს. განათხარი ფართობების სტრატოგრაფია მოწმობს, რომ კლდის სოფელთა უმრავლესობაში აღნიშნული, ადრეული ეტაპის მასალის ფრაგმენტები დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი ძირითადად ხმარების დროს მწყობრიდან გამოსული ნივთების შესაძლო კონცენტრაციის ადგილებში: იატაკების მოტეკვნილობებში, ცხოვრების დროსვე გაუქმებულ სამუშაო ნივთებსა და თონე-კერიებში, ნაგავსაყრელ ადგილებში (მხოლოდ მონეტები გვხვდება ხოლმე განძის სახით, სამალავ ორმოებში მოთავსებული ან, იშვიათად, კლდის ბზარებში შემთხვევით ჩაგორებული).

რაც შეეხება XIII ს-ის მეორე ნახევრისა და XIV ს-თვის ტიპიურ არქეოლოგიურ მასალას, ეს ნაკეთობები ძირითადად სხვაგვარ სტრატოგრაფიულ ვითარებაშია აღმოჩენილი: მათი დიდი უმრავლესობა მოხმარებული ყოფილა უშუალოდ კლდის სოფლებში ცხოვრების საბოლოოდ შეწყვეტის წინა პერიოდში და მტრის მიერ ამ ქვაბების დარბევის შედეგადაა დაზიანებული და მიმოფანტული (ამ მასალაში ბრძოლის დროს ნატყორცნ მონღოლური ტიპის ისრისპირებს და შურდულის ქვებსაც ხშირად ვხვდებით. მიუხედავად იმისა, რომ სახლები კლდისაა, ბრძოლის დროს გაჩენილი ნახანძრავებიც მრავალგზის დასტურდება). ეს არქეოლოგიური სურათი სავსებით ეთანხმება ქართული წერილობითი წყაროების მონაცემებს, რომელთა მიხედვითაც XIV-XV სს-თა მიჯნაზე თემურ-ლენგის ლაშქარს ქვემო ქართლი რამდენჯერმე ისე აუოხრებია, რომ ამ მხარეში საომარი მოქმედებისას დახოცილთა დამარხავებიც აღარ დარჩენილან (ჩვენ ძეგლებზე ხომ ამ მოვლენის პირდაპირ დამადასტურებელი ფაქტებიც დავადასტურეთ — ადამიანთა ადგილზე ჩაკეცილი, დაუშარხავი ნეშტები).

ამის შემდეგ, ქვემო ქართლის ამ კლდის სოფლებში რამდენადმე ინტენსიური ცხოვრება აღარ განახლებულა და მიტოვებულ ქვაბებში საუკუნეების განმავლობაში ქარის მიერ შეტანილმა მშრალმა, მტვრისებრმა ფენამ, იატაკზე მიმოფანტული აღნიშნული ტიპის მასალა პრაქტიკულად ხელუხლებლად შემოინახა.

როგორც ვხედავთ, ქვემო ქართლის კლდის სოფლების დიდ უმრავლესობაში ცხოვრების საბოლოოდ შეწყვეტის მიზეზების და ხანის შესახებ, ამ ძეგლების არქეოლოგიური კვლევის შედეგები პრაქტიკულად ცალსახა პასუხს იძლევა, რასაც ვერ ვიტყვით განვითარებულ შუა საუკუნეებში მათში ცხოვრების ალორძინების ვითარებაზე.

ფაქტია, რომ XI-XII საუკუნეებიდან მოყოლებული, თითქმის ყოველ ასეთ კომპლექსში ხელმეორედ იწყება მეტ-ნაკლებად ინტენსიური ცხოვრება და ამავე პერიოდდანვე იჩენს თავს მათში სოფლების ფუნქციონირების დამადასტურებელი, ზემოთ ჩამოთვლილი ნიშნები. ეს

მოვლენა ვერ აიხსნება მხოლოდ ქვაბთა კომპლექსებში თავდაცვის ორგანიზაციის რამდენადმე მომეტებული საშუალებებით — სწორედ აღნიშნული ხანის საქართველოს ისტორიაში ვერ ვხვდებით ისეთ მოვლენებს, რაც გაამართლებდა ასეთი დასახლებების შექმნის აუცილებლობას (ქვემო ქართლის მოსახლეობას ხომ არ შეეძლო ეწინააღმდეგებოდა, რომ 1-1,5 საუკუნეში ქვეყანას ასეთი საჭიროება დაუდგებოდა?). როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, არც ამ სოფლების მცხოვრებთა რაიმე ისეთ სოციალურ-ეკონომიკურ სტატუსზე შეიძლება საუბარი, რაც ახსნას მოუძებნიდა მათ მიტოვებულ ქვაბთა კომპლექსებში ბინადრობას (შსგავსად გვიანი შუა საუკუნეების და XIX-XX სს-ის ანატოლიის, სომხეთის ან სიცილიისა, სადაც უძველეს ქვაბთა კომპლექსებში უმეტესწილად მოსახლეობის ყველაზე უპოვარი ნაწილი ცხოვრობდა [419; 572, გვ. 92]).

ჩვენი აზრით, ქვემო ქართლის დიდი ხნის წინათ მიტოვებულ ქვაბთა კომპლექსების რეოკუპაციას განვითარებულ შუა საუკუნეებში, რამდენიმე ობიექტურმა გარემოებამ შეუწყო ხელი.

უპირველეს ყოვლისა, ამის მიზეზი უნდა ყოფილიყო ქართული სახელმწიფოს არნახული პოლიტიკურ-ეკონომიკური აღმავლობა, რომელიც XI-XII საუკუნეთა მიჯნიდან დაიწყო და რომელმაც საუკუნეზე მეტ ხანს გასტანა. ცნობილია, რომ ამ „ოქროს საუკუნეს“ საქართველოში მოსახლეობის სწრაფი ზრდა, „დემოგრაფიული აფეთქება“ მოჰყვა [271, გვ. 407-418]. ამ ეპოქაში, ჩვენი წინაპრები ალბათ იძულებულნი გახდნენ, განსაკუთრებული ზრუნვა გამოეჩინათ სასოფლო-სამეურნეო სავარგულებზე, რითაც არც თუ ისე მდიდარია საქართველო. ვისაც კი ქვემო ქართლის მდინარისპირა პლატოებზე და დაბლობებზე ისტორიული ძეგლების მოძიების მიზნით უმოგზაურია, უთუოდ შეამჩნევდა, რომ შუა საუკუნეების ნასოფლარები ამ ფართობებზე დიდი სიმჭიდროვითაა მიმოფენილი. როგორც ჩანს, დაახლოებით XII ს-თვის დადგა მომენტი, როდესაც სახნავ-სათესებად ვარგისი მიწების სამოსახლებოდ შემდგომი გამოყენება, ფრიად ნეგატიურ მოვლენებს გამოიწვევდა ეკონომიკაში, ამიტომ ჭარბმოსახლეობამ ამ მიზნით მიწათმოქმედებისათვის და საძოვრებისათვის გამოუსადეგარი, კლდოვანი ფერდობების ათვისება დაიწყო.

შესაძლოა, სწორედ ამ დროს მიიპყრო ქვემო ქართლის მცხოვრებთა ერთი ნაწილის ყურადღება მდინარეთა კლდოვან კანიონებში არსებულმა უძველესმა ქვაბოვანმა კომპლექსებმა. გარდა აღნიშნული იძულებითი ნაბიჯისა, ქვაბებში სოფლების მოწყობა ალბათ იმ დადებითმა საყოფაცხოვრებო ფაქტორებმაც გამოიწვია, რაც თავის დროზე გათვალისწინებული ექნებოდათ ამ უძველესი დასახლებების პირველ ბინადრებს: მდინარესთან და მდინარისპირა, სარწყავი მიწათმოქმედებისთვის გამოსადეგ სამეურნეო ტერასებთან სიახლოვე; კომპლექსების ფარგლებში კლდოვან გადმონადენი წყაროები; თუნდაც ზემოთ არაერთხელ აღნიშნული, მოხერხებული საფორტიფიკაციო პოზიცია და ა. შ. თუკი იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ასეთ „მზამზარეულ“ ქვაბოვან კომპლექსებში შრომის მინიმალური დანახარჯით შეიძლებოდა საკმაოდ კომფორტული საცხოვრებელი გარემოს მოწყობა, გასაგები გახდება, რომ ამ ეპოქის ქვემო ქართლის რიგითი მცხოვრებნი მაინცდამაინც არ უნდა შეენუხებინა ჩვეული ტიპის, ქვის სოფლებიდან ასეთ ადგილმონაცვლეობას.

განვითარებულ შუა საუკუნეებში ქვემო ქართლის უძველესი კლდის დასახლებების საერო დასახლებების მოწყობის მიზნით აქტიურ რეოკუპაციაზე, შესაძლოა არცთუ უმნიშვნელო მასტიმულირებელი გავლენა იქონია იმ გაცხოველებულმა სამუშაოებმა, რომელიც ამ ეპოქის საქართველოში მიმდინარეობდა ადრექრისტიანული კლდოვანი უდაბნო-მონასტრების ასაღორძინებლად, განსავრცობად და ახალი, გიგანტური ქვაბოვანი მონასტრების შესაქმნელად (ვარძია). თვით ქვემო ქართლის აღნიშნული რიგის უძველეს ქვაბოვან კომპლექსებთან ხომ ზოგიერთი სწორედ სამონასტრო მიზნით იქნა რეოკოპირებული და რეკონსტრუირებული (მუგუთის ქვაბები,

დმანისის ნაქალაქარის მოპირდაპირე კალთის მონასტერი და სხვ.). მართალია, სამონასტრო დანიშნულებით ამ კომპლექსთანაა ზოგიერთი გაცილებით ადრე იქნა გამოყენებული, მაგრამ მასშტაბური გაფართოება-რეკონსტრუქცია, ამ უდაბნოებმაც, გარეჯის მონასტრების მსგავსად, ძირითადად IX-X სს-დან მოყოლებული განიცადეს. აღსანიშნავია, რომ ტექნიკური მეთოდები, რომლითაც ქვემო ქართლის უძველესი ქვაბთა კომპლექსები რეკონსტრუირებულია მონასტრებად და კლდის სოფლებად, ერთმანეთის იდენტურია (ქვაბების ჩამორღვეული პირების ქვითკირით ამოშენება, ზღუდე-გოდოლების მიშენება და სხვ.).

სამწუხაროდ, საქართველოს ისტორიის აღნიშნული ხანმოკლე, შედარებით უშფოთველი მონაკვეთი, სულ მალე კვლავ მრისხანე დამყრობლების, მონღოლების ლაშქრობებმა შეცვალა, ხოლო პოლიტიკურად და ეკონომიკურად ისედაც დაქვეითებული ქვეყნის გაჩანაგებას თემურ-ლენგის გამანადგურებელმა შემოსევებმა დაუსვა წერტილი.

აი, ამ დროს კი, ქვემო ქართლის კლდის სოფელთა ბინადართათვის, საცხოვრებლის ასეთი ტიპის არჩევანი კიდევ უფრო ხელსაყრელი გამოდგა — კლდის სოფლებისთვის დამახასიათებელი, აღნიშნული დადებითი და უარყოფითი თვისებებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა თავდაცვისათვის საკმაოდ ხელსაყრელი მდებარეობა და აღნაგობა. არქეოლოგიური კვლევის მონაცემები საკმაოდ ცალსახად მეტყველებს ამ პერიოდში კლდის სოფლებში მოსახლეობის რიცხოვნების მკვეთრ მატებაზე და, შესაძლოა, ამ ტიპის ახალი სოფლების დაფუძნებაზეც კი.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ამ კლდის სოფლებში არქეოლოგიური გათხრების დროს მოპოვებული ნივთიერი მასალის დიდი უმრავლესობა, სწორედ XIII ს-ის მეორე ნახევარსა და XIV საუკუნეებს განეკუთვნება. აღსანიშნავია, რომ ასეთი შეფარდება შეინიშნება არა მხოლოდ ცხოვრების საბოლოოდ, უეცრად შეწყვეტის შედეგად გაჩენილ კულტურულ ფენებში (ასეთ ვითარებაში მიკვლეული, ბოლო ეტაპის მასალის სიჭარბე სრულიად კანონზომიერი იქნებოდა და ამ ხანაში სოფლებში ცხოვრების ინტენსიურობის ზრდის მაჩვენებლად არ გამოდგებოდა), არამედ მშვიდობიანი ცხოვრების დროს მწყობრიდან გამოსული ნივთების კონცენტრაციის ადგილებშიც (მაგალითად, ზემოთ აღწერილ, გაუქმებულ სამეურნეო ობიექტში). მეორე მხრივ, ჩვენ მიერ არქეოლოგიურად შესწავლილ იქნა ისეთი კლდის სოფლებიც (მაგალითად, თეზის ხრამში), სადაც XII ს-ის და XIII ს-ის პირველი ნახევრის მასალა მოგვიანო ნაკეთობებთან შედარებით მეტად უმნიშვნელო რაოდენობითაა წარმოდგენილი. ამ თითო-ოროლა ნაკეთობასაც ხანგრძლივი გამოყენების ნიშნები ეტყობა (დაზიანებები, შეკეთებები) და როგორც ჩანს, დამზადების შემდეგ დიდი დავიანებით უნდა იყოს მოხვედრილი ქვაბთა კომპლექსებში. ცხადია, ეს გარემოება იმაზე უნდა მიგვითითებდეს, რომ შუა საუკუნეების გვიანდელ ეტაპებზე, ქვემო ქართლის მანამდე აუთვისებლად დარჩენილი უძველესი ქვაბთა კომპლექსებიც ინტენსიურად იქნა გამოყენებული საცხოვრებლად.

მიუხედავად სერიოზული კვლევისა ამ მიმართულებით, ქვემო ქართლის კლდის სოფლებში ვერ მოხერხდა განვითარებული შუა საუკუნეების ადრეული და მოგვიანო სტადიებისათვის დამახასიათებელი ხუროთმოძღვრულ-გეგმარებითი ხერხებისა თუ ცალკეული დეტალების დიფერენციაცია. როგორც ჩანს, მიუხედავად საქართველოს ისტორიულ განვითარებაში მომხდარი საკმაოდ სერიოზული გარდატეხისა, დროის ამ მონაკვეთში ქვემო ქართლის კლდის სოფლების ზემოთ აღწერილ სტრუქტურულ პრინციპებს არსებითი ცვლილება არ განუცდია. უნდა ვიფიქროთ, რომ XIII ს-ის მეორე ნახევარსა და XIV ს-ის განმავლობაში სრულყოფა ძირითადად ამ სოფლების თავდაცვითმა სისტემებმა განიცადა. მაგალითად, ამ ხანაში უნდა იყოს დაინროვებული საცხოვრებლებისკენ მიმავალი ფართო ტერასების ზოგიერთი მონაკვეთი; ამავე ეპოქას უნდა განეკუთვნებოდეს ტერასათა ჩამკეტი ზღუდეები და ქვითკირით

ამოშენებული, წაგრძელებული ფორმის თარო-სანგრები: ქვემო ქართლის მოსახლეობა, მტრის გახშირებული შემოსევების კვალდაკვალ, ალბათ კიდევ უფრო მეტად მიილტვოდა გამოქვაბული საცხოვრებლებისაკენ და კლდის სოფლების მისადგომებს ახალი საფორტიფიკაციო სისტემებითაც ამაგრებდა. მიუხედავად ამისა, ჩვენ მიერ არქეოლოგიურად შესწავლილ ციხე-ქვაბთა უმრავლესობაში, ბოლო სტადიის ნაკეთობებთან ერთად ადრეული ეტაპის (XII-XIII სს) ნივთიერი მასალაცაა მიკვლეული. როგორც ჩანს, ინტენსიური ცხოვრების ამ უკანასკნელ ეტაპზე, კლდის სოფლებში სპეციალურად თემურ-ლენგის ლაშქრობებისგან თავდასაცავად, ფართო მასშტაბის გამაგრებითი-სარეკონსტრუქციო სამუშაოების განხორციელება ვეღარ მოუხსნიათ ან საამისო რესურსები აღარ გააჩნდათ.

ძნელი სათქმელია, რამდენად ჰქონდათ გააზრებული კლდის სოფლების მაშინდელ ბინადრებს ის გარემოება, რომ მათი საცხოვრებელი ქვაბოვანი კომპლექსები მიუვალ სიმაღლეებზე, სპეციალურად ამ მიზნით გამოკვეთილ სახიზრებს მაინც ვერ შეცვლიდა და კრიტიკული ვითარებაში ნამდვილი ციხეებისა თუ სამალაგების მოძებნა მოუხდებოდათ. ერთი რამ კი ნათელია: აღნიშნულ ძეგლთა უმრავლესობაში ჩვენ მიერ არქეოლოგიურად დაფიქსირებულმა, მტრის მიერ გაჩანაგების სურათმა დაგვანახა, რომ ძლიერი მომხედური ლაშქრის წინააღმდეგ ამ კლდის სოფლების დიდი ნაწილის არცთუ უნივერსალური საფორტიფიკაციო პოზიციები, ფაქტიურად უძლური გამოდგა.

პირითადი დასკვნები

საქართველოსა და საზღვარგარეთის სამეცნიერო წრეებში, სულ რაღაც ორიოდ ათეული წლის წინ დამკვიდრებული იყო აზრი, რომლის თანახმადაც, ქართული კლდის ხუროთმოძღვრების ათვლის ქვედა ქრონოლოგიურ ნიშნულად, უფლისციხის ქვაბოვანი ანსამბლის წარმოშობის ხანა გაიზარებოდა (დაახლოებით ძვ. წ. I ათასწლეულის მე-2 ნახევარი). როგორც ჩვენმა მრავალწლიანმა ხუროთმოძღვრულმა და არქეოლოგიურმა კვლევამ დაგვარწმუნა, საქართველოში კლდეში სხვადასხვა დანიშნულების ნივთიერების კვების ტრადიციას განვითარების ეტაპებიდან ხანგრძლივი გზა ჰქონია განვლილი, ამასთან, მატერიალური აქტივობის ეს განხრა, ჩასახვიდან რამდენიმე ათასწლეულის განმავლობაში, პრაქტიკულად უწყვეტი პროცესის სახით წარმოგვიდგება.

მართალია, ჩვენი ქვეყნის სხვადასხვა მხარეში, ადამიანთა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ჯგუფების ბუნებრივ მღვიმეებში ბინადრობის და ამ საცხოვრისების მცირედი რეკონსტრუქციის კვალი ჯერ კიდევ პალეოლითის და ნეოლითის სხვადასხვა სტადიაზე დასტურდება, მაგრამ ხელოვნური გამოქვაბულების კვების ტრადიციას, ევრაზიის მატერიკის მრავალი მეზობელი რეგიონის მსგავსად, აქაც ნეოლითისა და ადრებრინჯაოს ხანათა მიჯნაზე უნდა ჩაუროდა საფუძველი. ამ პერიოდის სერიოზულად რეკონსტრუირებული მღვიმე-საცხოვრისები, მეტ-ნაკლები რაოდენობით დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ რაიონშიცაა შემორჩენილი, თუმცა აღნიშნულ ეპოქათა რამდენიმე ჩამოყალიბებული სახის ქვაბოვანი დასახლებები, ჩვენ მიერ ჯერჯერობით მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოში, ქვემო ქართლის პროვინციაშია დადასტურებული.

ამ რეგიონის კლდის ძეგლების პერმანენტული რეოკუპაციის შედეგად, მათში თავდაპირველი კულტურული ფენები მეტად ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი, ამიტომ ადრესამინათმოქმედო და ბრინჯაოს ეპოქის სხვადასხვა ეტაპების ქვაბოვანი სათავსების გეგმარებითი თავისებურებების ნიშნით გამიჯვნა ამჟამად ძალზე ჭირს. მიუხედავად ამისა, გამომდინარე იქიდან, რომ უძველესი კულტურული ფენების ნაშთები შედარებით არქაული გეგმარების გამოქვაბულებში აღმოჩნდა, ვფიქრობთ, რომ ქვემო ქართლის მრავალრიცხოვანი, საკმაოდ კომპაქტურად ნაკვეთი კომპლექსების შემადგენელი ქვაბებიდან, უძველესი, თავდაპირველი სახე ძირითადად ოვალურთან მიახლოებული და ნებისმიერი გეგმარების სათავსებს აქვს შენარჩუნებული. ჩვენთვის ჯერჯერობით ნათელი არ არის, უძველეს ქვაბთა რა ნაწილი შეენიარა შემდგომ რეკონსტრუქციას, მაგრამ ვინაიდან არქაული გეგმარების ცალკეული სათავსები თუ მათი მცირერიცხოვანი ჯგუფები მოზრდილი ქვაბოვანი კომპლექსების შემადგენლობაში აქა-იქ, ერთმანეთისგან საკმაო დაშორებითაა შემორჩენილი, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მათი ერთობლიობები თავდაპირველად შედარებით ხალვათად იქნებოდა ნაკვეთი მდინარეთა კლდოვან კანიონებში.

ასეთ ვითარებაში, მით უფრო შეუძლებელია კლდის ამ ძეგლების შემადგენელ ცალკეულ ქვაბ-სათავსთა დანიშნულების დაბეჯითებით განსაზღვრა მათი წარმოშობის ხანაში და ფუნქციონირების სანაყის ეტაპებზე. ერთი რამ კი ცხადია: ისევე როგორც წინა აზრისა და ხმელთაშუა ზღვის აუზის ამავე ეპოქათა გამოქვაბული კომპლექსები, ეს კლდის ძეგლებიც მხოლოდ ქვაბოვანი დასახლებების ან აკლდამების ერთობლიობები შეიძლება ყოფილიყო (გამოქვაბულების სტრუქტურიდან გამომდინარე, გამოიცხადება ისინი სამთამადნო გამოწამამუშავებლად მივიჩნიოთ). ქვემო ქართლის ქვაბთა უძველესი კომპლექსების დიფერენციაცია ამ ორი ფუნქციური ნიშნითაც მეტად რთულია: აღნიშნულ ეპოქაში ხომ ჩვენშიც და პრაქტიკულად მთელ უძველეს სამყაროში, მიცვალებულთა დასაკრძალავად, სპეციფიურ კონსტრუქციებთან ერთად, სხვადასხვა მეთოდით

შექმნილი საცხოვრებლების იმიტაციებსაც იყენებდნენ, ამასთან, ასეთი აკლდამები ხშირად უშუალოდ დასახლებათა სისტემაში არის ხოლმე ჩართული (მათ შორის ქვაბოვან დასახლებებშიც). აქედან გამომდინარე, მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენ მიერ შესწავლილ ქვაბოვან სათავსებში ამ ხანაში მიცვალებულთა დაკრძალვაზე პირდაპირ მიმანიშნებელი ფაქტები (მიცვალებულთა ნეშტები) ჯერჯერობით არ დავგიდასტურებია, დასაშვებად მიგვაჩნია, რომ ქვაბთა აღნიშნულ კომპლექს-თაგან ზოგიერთი, მთლიანად ან ნაწილობრივ, ამ დანიშნულებით იყოს შექმნილი.

ცნობილია, რომ ენეოლითის და ადრებრინჯაოს ეპოქებში, აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე სრულიად განსხვავებული სამშენებლო ტრადიციების მქონე ტომების ბინადრობაა დადასტურებული ("შულავერ-შომუთიფეს" ჯგუფის, შემდეგ კი მტკვარ-არაქსული). ვფიქრობთ, ეს გარემოება არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს ჩვენ მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას. ქვემო ქართლის ქვაბოვანი კომპლექსების არქეოლოგიური კვლევისას, უძველეს პლასტებში დაფიქსირებულ ნაკეთობათა ორიოდ ნიმუშს, პარალელები მოეპოვება მტკვარ-არაქსული კულტურის მიწისზედა დასახლებებში აღმოჩენილ ნივთიერ მასალაში. შესაძლოა ამგვარი თანხვედრა იმაზე მიგვანიშნებდეს, რომ ამ კულტურის ნიაღში გავრცელებული იყო როგორც ალიზის და სარ-ლასტიან კარკასზე თიხით ნაღესი ნაგებობები, ისე გარკვეულწილად, გამოქვაბული საცხოვრებლებიც. მართალია, ამ უკანასკნელი ტიპის საცხოვრებლების შექმნა გაცილებით დიდ ძალისხმევას მოითხოვდა, მაგრამ შრომის ამ "გადახარჯვას" საესეებით აანაზღაურებდა ქვაბ-საცხოვრისთა მდგრადობა — მათ ხომ ალიზით ნაღესი სახლებისგან განსხვავებით, რამდენიმე წელიწადში ერთხელ განახლება არ სჭირდებოდათ. ვარაუდს, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებულ ენეოლითურ და ადრე ბრინჯაოს ეპოქათა კულტურათათვის პრიმიტიული კლდით-ხუროთა უცხო არ იყო, ის არგუმენტიც აძლიერებს, რომ უკანასკნელი მონაცემებით, მათი მონათესავე წინა აზიური და სამხრეთ ევროპული კულტურების შემქმნელი მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი, აღნიშნული ტიპის მიწისზედა დასახლებების პარალელურად, ქვემო ქართლში დაფიქსირებული ქვაბების მსგავს სისტემებს იყენებდა საცხოვრებლად.

ჩვენ მიერ ქვემო ქართლის ვრცელ რეგიონში დადასტურებული არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, გაცილებით სერიოზული საფუძველი გაგვაჩნია ვივარადოთ, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგიერთ პროვინციაში კლდის საცხოვრებლების შექმნა ძვ. წ. III ათასწლეულის მიწურულსა და II ათასწლეულის პირველ ნახევარში საკმაოდ პოპულარული გამხდარა. ცნობილია, რომ ადრებრინჯაოს ხანის ფინალურ სტადიაზე და შუაბრინჯაოს ხანაში აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებული "თრიალეთური კულტურის" ტომთა საბინადროები, მიუხედავად ინტენსიური ძიებისა, დღემდე პრაქტიკულად არ არის მიკვლეული. ასეთ ფონზე, მით უფრო საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ქვემო ქართლის ერთმანეთისგან ათეულობით კმ-ობით დაცილებულ გამოქვაბულ კომპლექსთა ზოგიერთ სათავსში, სტრატიგრაფიულად ამ ქვაბთა შექმნისა და ექსპლუატაციის ადრეულ ეტაპებთან დაკავშირებულ კულტურულ ფენებში, გარკვეული რაოდენობით მივაკვლიეთ თრიალეთური კულტურის ტომთა ყორღანული სამარხებიდან კარგად ცნობილი ნივთების ანალოგიურ, საკმაოდ სახოვან ფრაგმენტებს. ჩვენ შორს ვართ მტკიცებისგან, რომ ამ კულტურის შემქმნელი საზოგადოება, საქართველოს ან თუნდაც მხოლოდ ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე, მარტო-ოდენ ამ ტიპის საცხოვრებლებში ბინადრობდა. მეორე მხრივ, ხელთ გვაქვს რა მონაცემები იმის თაობაზე, თუ რაოდენ მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ამ დანიშნულებული სამთამადნო ჩვევების მქონე ტომების სამეურნეო საქმიანობაში კლდეთა მასივებში სხვადასხვა კონფიგურაციის სივრცეების კვეთას, საკმაოდ საბუთიანად გვეჩვენება მოსაზრება, რომ თრიალეთური კულტურის მატარებელი საზოგადოების თუნდაც ერთი ნაწილი, საცხოვრებლადაც სწორედ აღნიშნული ტიპის კლდის ძეგლებს იყენებდა.

შემორჩენილი არქეოლოგიური მასალის სიმცირის გამო, ჯერჯერობით ჭირს ამ ეპოქაში ახლად შექმნილი და რეკონსტრუირებული, უფრო ადრეული ქვაბების გამოიყენება, აგრეთვე კომპლექსების თუ მათი ცალკეული ნაწილების ფუნქციური დიფერენციაცია. მაგალითად, კითხვის ნიშნის ქვეშ რჩება საკითხი, ქვაბ-სათავსთა ნაწილი კლდოვან სამარხებდაც გამოიყენებოდა, თუ "ტროგლოდიტური" ცხოვრების წესის მიმდევარი თრიალეთური საზოგადოების წევრებისთვისაც, ყოვლანაწილ სამარხებში დაკრძალვა მკაცრად რეგლამენტირებული იყო. აღსანიშნავია, რომ საზღვარგარეთელი მეცნიერების დაკვირვებით, ამავე ეპოქაში, დაახ. ასეთივე გეგმარების კლდეში ნაკვეთი დასახლებანი და ნეკროპოლები, ევრაზიის მატერიკის მახლობელ რეგიონებში, თრიალეთურ კულტურასთან მრავალი საერთო ნიშნის მქონე ცივილიზაციების მიერ ინტენსიურად ჩანს გამოყენებული.

კიდევ უფრო მეტად არგუმენტირებული საფუძველი გვაქვს საქართველოს ტერიტორიაზე კლდეში ნაკვეთი დასახლებების, აკლამებისა თუ საკულტო-მემორიალური კომპლექსების ფართოდ გავრცელება ვივარაუდოთ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში. მაგალითად, ქვემო ქართლის აღწერილი ძეგლების ქვაბოვან სათავსთა უმრავლესობის იტაქზე აღნიშნული ეპოქის კულტურულ ფენათა განფენა იმაზე მიგვანიშნებს, რომ იმ დროს კომპლექსებს უკვე პრაქტიკულად დღემდე მოღწეული სივრცულ-გეგმარებითი სახე ჰქონდათ (თუ მხედველობაში არ მივიღებთ დროთა განმავლობაში გაჩენილ დაზიანებებს და შუა საუკუნეების სარესტავრაციო სამუშაოების კვალს). მეტად საყურადღებოა შემდეგი გარემოება: ერთ-ერთ ქვაბთა კომპლექსში (სამშვილდეში) მივაკვლიეთ კრემაციული სამარხს, რომლის მოწყობის ხერხი საკმაოდ ახლოს დგას ხეთების იმპერიის საკულტო ცენტრ იაზილიქიას მახლობლად დადასტურებულ დაკრძალვის წესთან, ამასთან, ამ გამოქვაბულში აღმოჩენილი სამარხეული ინვენტარის ფრაგმენტები სწორედ ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებს განეკუთვნება.

არანაკლებ მნიშვნელოვანია ის ფაქტიც, რომ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნივთიერი კვალი, ჩვენ მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა რეგიონის, შიდა ქართლის გამოქვაბულ კომპლექსებშიც დადასტურდა (მაგალითად, შიომღვიმის, გრაკლის, თხოთის მიდამოების ქვაბოვნებში).

არქეოლოგიურად დათარიღებული ძეგლების გეოგრაფიის გაფართოება, ცხადია უფრო დამაჯერებელს ხდის მოსაზრებას ჩვენში ხუროთმოძღვრების ამ თემის პოპულარობის თაობაზე ძვ. წ. II ათასწ. მეორე ნახევარსა და I ათასწ. პირველ ნახევარში. ბუნებრივია, რამდენადმე უკეთ შემონახულ, ბრინჯაოს ხანის საბოლოო ეტაპების ამ კლდის ძეგლთა გეგმარებითი თავისებურებების და ფუნქციონალური ნიშნების შესახებ, გაცილებით დასაბუთებულად შეიძლება მსჯელობა.

ქვემო ქართლში დადასტურებული ქვაბოვანი კომპლექსების შემადგენელი სათავსები გამოკვეთილი იყო რამდენიმე იარუსად, მეტ-ნაკლებად კომპაქტურ ჯგუფებად, ძირითადად საკმაოდ დამრეცი კლდოვანი კალთების შუა და ქვედა რეგისტრებში. როგორც ჩანს, ამ ხანაშიც რეკონსტრუქციის გარეშე გამოიყენებოდა ან ახლად იკვეთებოდა უსწორო ფორმის ქვაბთა გარკვეული რაოდენობა, თუმცა ახლად შექმნილ ჯგუფებში ერთმანეთის გვერდით გამოკვეთილ, ერთმანეთთან შიგა გასასვლელებით თუ გვირაბებით დაკავშირებულ, გეომეტრიულთან მიახლოებული გეგმის სათავსებს ანიჭებდნენ უპირატესობას. არცთუ იშვიათად გვხვდება კლდის გასწვრივ ნაკვეთი, ნახევრად ღია გალერეებში გამოსული მეზობელი ქვაბებიც. ამრიგად, ამ ხანის ქვაბოვან კომპლექსებში, უკვე დერეფნული სისტემით გაერთიანებულ სათავსთა ჩანასახოვან ფორმასთან უნდა გვექნდეს საქმე. ამავე ეპოქის კიდევ ერთ გეგმარებით სიახლეს უნდა წარმოადგენდეს კლდის სიღრმეში განვითარებული ქვაბ-საცხოვრისები, სადაც ღია კარიბჭის უკან ძირითადი გამოქვაბულია გამოკვეთილი, ხოლო მის შემდეგ კიდევ ერთი მომცრო,

დამხმარე სათავსი. საცხოვრებელი სივრცის ასეთი ორგანიზაციის ნიშნულები აღნიშნული ხანის ძეგლებზე ჯერ კიდევ იშვიათად გვხვდება და მათ გაუზედავი ექსპერიმენტის კვალი ატყვიათ. ვფიქრობთ, კლდის ხუროთმოძღვრების ამ თემას, რომელიც შემდგომი ეპოქების ქართულ ქვაბოვან ძეგლებში ფრიად პოპულარული გახდა, სწორედ გვიანი ბრინჯაოს და ადრერკინის ხანაში უნდა ეჩინა თავი.

ქვემო ქართლის კლდის ძეგლების უმეტესობის პლასტიკური დამუშავებისთვის არახელსაყრელ ბაზალტურ-დოლერიტულ ქანებში შესრულების გამო, ქვაბოვანი სათავსების ინტერიერების გვერდიდან და ზემოდან შემოსაზღვრელი მასები ამ ეპოქაში ხშირად ისევ უსწორო გუმბათოვანი სივრცის შორეულ ასოციაციას იწვევს, სადაც მხოლოდ იატაკებია შეძლებისდაგვარად პორიზონტული. თუმცა, მათ გვერდით სულ უფრო ხშირად იქმნებოდა სათავსები, სადაც უკვე შესამჩნევია მისწრაფება კედლებისა და ჭერის სიბრტყეების მართ-კუთხოვანი შეუღლების მისაღწევად. ჩვენ დაკვირვებას, დაახლოებით ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში ამ მხარის ქვაბ-სათავსთა ფორმების გეომეტრიულობისკენ "ევოლუციის" თაობაზე, კარგად ესადაგება ის ფაქტი, რომ ამავე რიგის რამდენიმე გამოქვაბულ კომპლექსში (მაგალითად, "თავმრგვალას" ქვაბები), რომლებიც შედარებით ადვილად დასამუშავებელ, კირქვული აგებულების კლდეებშია გამოკვეთილი, ქვაბთა პრაქტიკულად ბრტყელი კედლები და ჭერები, ერთმანეთთან მეტ-ნაკლებად მომრგვალებული კუთხეებითაა შეუღლებული.

რაც შეეხება შიდა ქართლში გამოვლენილ ამავე ხანის კლდის ძეგლებს, მათი უმრავლესობა რბილ კირქვებსა და კონგლომერატებშია ნაკვეთი და სრულიად კანონზომიერია, რომ ამ ქვაბ-სათავსებში კიდევ უფრო ჩამოყალიბებულადაა წარმოჩენილი ზემოთ აღნიშნული გეგმარებითი პრინციპები და ინტერიერების დახვეწილად დამუშავების მცდელობა.

აღნიშნული ეპოქის ქვაბოვანი კომპლექსების ხუროთმოძღვრულ ატრიბუციაში ჯერ კიდევ ვერ ვხვდებით სპეციფიურ დეტალებს, რომლებიც დაბეჯითებით მიგვანიშნებდა ამ ძეგლთა ფუნქციაზე — მხედველობაში გვაქვს ისევ და ისევ მათი შესაძლო დიფერენციაცია საცხოვრებელ, სამარხ და საკულტო-მემორიალური დანიშნულების სათავსებად. სამწუხაროდ, ვერც მათში მოპოვებული ნივთიერი მასალაა იმდენად უხვი და მრავალფეროვანი, რომ ამ საკითხთა გარკვევაში დაგვეხმაროს. მიუხედავად ამისა, ჩვენი დაკვირვებით, დერეფნული სისტემებით გაერთიანებული, მოზრდილი ქვაბების კომპლექსები თითქმის დანამდვილებით შეგვიძლია ქვაბოვან დასახლებებად მივიჩნიოთ, მაშინ როდესაც მათ გვერდით გვხვდება ქვაბთა ზოგიერთი დაჯგუფება, რომელთა სამოსახლო ფუნქცია საკმაოდ საეჭვოა. მაგალითად, ქვემო და შიდა ქართლის რამდენიმე კომპლექსის ან მათი ცალკეული ჯგუფების ქვაბები (ასურეთის ხევის "გახვრეტილი კლდეები", გრაქლის ქვაბები და სხვ.), ზედმეტად მცირე გაბეჭდვისაა იმისთვის, რომ ისინი საცხოვრებელ სათავსებად მივიჩნიოთ: მათში ადამიანი ნელში ვერ გაიმართება და ვერც საყოფაცხოვრებო-სამეურნეო პროცესებს წარმართავს, ხოლო მართკუთხა მოხაზულობის, მეტად ვიწრო ღიობებით ჩამუხლულადაც კი ძნელია ამ სივრცეებში მოხედრა. ვფიქრობთ, ამ რიგის ქვაბები გვიანბრინჯაო - ადრერკინის ეპოქის სამარხ კამერებს უნდა წარმოადგენდეს. საქართველოს ტერიტორიაზე ამ ეპოქის კლდის დასახლებების გვერდიგვერდ ქვაბოვანი ნეკროპოლების დადასტურება პირდაპირი გამოძახილი უნდა იყოს მათ სინქრონულ წინააზიურ და ხმელთაშუა ზღვის აუზის ცივილიზაციათა ნიაღში გავრცელებული ტრადიციისა: ამ რეგიონებში გრანდიოზული მასშტაბის, ვიზუალურად მსგავსი, მაგრამ რამდენადმე განსხვავებული გეგმარების, აღნიშნული დანიშნულების გამოქვაბული კომპლექსების თანაარსებობა აღნიშნულ ხანაში ჯერ კიდევ ჩვეულებრივ მოვლენას წარმოადგენდა.

ამდენად, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაშიც, საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებული გამოქვაბული ძეგლების მნიშვნელოვანი ნაწილი, სტრუქტურულ და ორგანულ

თანხედრას ამჟღავნებს მსოფლიოს მახლობელი რეგიონების კლდის ხუროთმოძღვრების სინქრონულ ნიმუშებთან. კლდით ხურობის ტრადიციათა ანალოგიურობა, ჩვენში და წინა აზიაში შესწავლილ ზოგიერთ არქეოლოგიურ ძეგლზე დადასტურებულ საერთო ელემენტების ფონზე, კიდევ უფრო დამაჯერებელს ხდის თეორიას ამ ვრცელ ტერიტორიებზე, აღნიშნულ ეპოქაში ბინადარ საზოგადოებათა შორის მჭიდრო კულტურული თუ ეთნიკური კავშირის თაობაზე.

ძვ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანიდან მოყოლებული ქრისტიანული ერის დასაწყისამდე, ჯერ ადრეანტიკური, ხოლო შემდეგ ელინისტური და რომაული ეპოქების კულტურული ტრადიციები, წინა აზიური ხელოვნების ყველა დარგში, მათ შორის კლდის ხუროთმოძღვრებაშიც საკმაოდ მძლავრად იჩენს თავს. დაახ. იგივე ტენდენცია შეინიშნება საქართველოშიც.

ჩვენში არსებულ ამ ეპოქების კლდის ძეგლთაგან, არქიტექტურული და არქეოლოგიური თვალსაზრისით დღესდღეობით ყველაზე უკეთ უფლისციხის გრანდიოზული გამოქვაბული ანსამბლია შესწავლილი. მიუხედავად ამისა, თითქმის 150 წლიანი კვლევის შედეგადაც კი, ამ ძეგლის მხატვრულ-გეგმარებითი გადაწყვეტისა და ფუნქციონალური ნიშნით დიფერენციაციის საკითხები, სხვადასხვა თაობის ქართველ მეცნიერთა მიერ საკმაოდ არაერთგვაროვნადაა შეფასებული. მეკლევარები განსხვავებულ, ხშირად დიამეტრალურად საპირისპირო შეხედულებებს გამოთქვამდნენ როგორც მთლიანად კომპლექსის, ისე ცალკეული ქვაბოვანი სათავსების დანიშნულების თაობაზე. ეს ტენდენცია ბოლო დრომდე გრძელდება: მეკლევართა ერთ ნაწილს ეს ძეგლი ციხე-სიმაგრედ ან ციხე-ქალაქად მიაჩნია, მისი შემადგენელი გამოქვაბულები კი შესაბამისად, საფორტიფიკაციო და საერო დანიშნულების კომპონენტებად (სასახლეთა დარბაზებად, სამეურნეო სივრცეებად, თეატრად და ა.შ.). ზოგიერთი მეცნიერის აზრით უფლისციხე სატაძრო კომპლექსია, სადაც განსაკუთრებულად ვრცელი და მდიდრულად დამუშავებული სათავსები ქართულ წარმართული პანთეონის ღვთაებათა ტაძრებია, დანარჩენი კი ქურუმთა და დამხმარე პერსონალის საცხოვრებლები. ამ რამდენიმე წლის წინათ გამოითქვა სრულიად ორიგინალური მოსაზრებაც, რომლის მიხედვითაც უფლისციხის ადრეული ეტაპების ქვაბოვანი სათავსები კლდეში ნაკვეთი სამარხებისა და იქ დაკრძალულ წინაპართა კულტთან, აგრეთვე ცეცხლთაყვანისმცემლობასთან დაკავშირებულ ტაძართა ერთობლიობას წარმოადგენს.

უკანასკნელ წლებში ჩვენ მიერ შიდა ქართლში მიკვლეული, რამდენიმე შედარებით მოკრძალებული მასშტაბის ქვაბოვანი კომპლექსის ხუროთმოძღვრულ-არქეოლოგიური კვლევის შედეგად დადასტურდა, რომ, მართალია, მათი წარმოშობის ხანა ოდნავ უსწრებს უფლისციხის მშენებლობის ადრეულ ეტაპებს, მაგრამ ეს რიგითი კლდის ძეგლები, გარკვეული სარეკონსტრუქციო სამუშაოების შემდეგ ელინისტურ ხანაშიც აქტიურად ფუნქციონირებდა.

ამრიგად, შეიძლება ითქვას, რომ ისევე როგორც წინა აზიისა და ხმელთაშუა ზღვის აუზის მრავალ რეგიონში, აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგიერთ რაიონშიც, ჯერ კიდევ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ეპოქაში დადასტურებული ტენდენცია ქვაბოვანი დასახლებების პარალელურად, ხელოვნურ გამოქვაბულთა კომპლექსებისათვის თანდათან დასაკრძალავი და საკრალური ფუნქციის მინიჭებისა, ანტიკურ ხანაში პრაქტიკულად კანონზომიერ მოვლენად იქცა. ამ ტრადიციას გადამწყვეტი როლი უნდა შეესრულებინა მთელი რიგი კლდის ძეგლების ბაზაზე წინაპართა კულტთან და ამ რწმენასთან შერწყმულ სხვა რელიგიათა ქვაბოვანი სატაძრო ცენტრების, უპირველეს ყოვლისა კი უფლისციხის ანსამბლის წარმოშობაში.

ბუნებრივია, აღმოსავლეთ საქართველოში სახელმწიფოებრივი გაერთიანების ჩამოყალიბება-განვითარების პროცესში, იბერიის სამეფოში იმხანად მიმდინარე პოლიტიკურ-ეკონომიკურ და კულტურულ მოვლენათა კვალობაზე, აგრეთვე კონკრეტული საკულტო პროცე-

დურების მოთხოვნათა შესაბამისად, იცვლებოდა როგორც ამ ტიპის ნაკვეთობების მასშტაბი და ხუროთმოძღვრული სტრუქტურა, ისე მათი შესრულების მხატვრულ-ესთეტიკური სახე.

მაგალითად, თუკი გრაკლისა და შიომღვიმის მიდამოების ქვაბოვან აკლდამა-სალოცა-ეების ხუროთმოძღვრულ გადანაწილებას ჯერ კიდევ ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის (ამ ძეგლების მშენებლობის სანაყისი ეტაპების) მარტივი, დაუნაწევრებელი სივრცის თემა უდევს საფუძვლად, აღმოსავლეთ საქართველოში იბერიის სამეფოს ზეობის ხანას კარგად შეესიტყვება უფლისციხის მშენებლობის პირველი ეტაპების არაერთხელ აღწერილი, ადრეანტიკურ-ეკონომიკურ ტრადიციებზე დიდებული და დაპროექტებული და განხორციელებული გამოქვაბული სათავსები. იბერიაში რომაელთა ექსპანსიის, აქედან გამომდინარე კი ქვეყნის პოლიტიკურ-ეკონომიკურ დაქვეითების და ქართველთა მმართველი ფენების ირანის პართული თუ სასანური სახელმწიფოებისკენ ორიენტირების შედეგები უნდა იყოს ასახული კასპის ნეკროპოლის ხუროთმოძღვრებაში, სადაც, ერთი მხრივ, სახეზეა კლდის მონუმენტური ხუროთმოძღვრების ტრადიციის დაქვეითება და ამასთან, დიდებული და კარძაღვის მაზღეანური წესი.

ამრიგად, მიუხედავად იმისა, რომ ფუნქციათა ცვლილების კვალობაზე ანტიკური ეპოქის ქართული კლდის ძეგლების იერსახეზე, რეკონსტრუქცია-ადაპტაციის შედეგად მნიშვნელოვანი ცვლილება განიცადა, ერთი რამ ნათელია: აღნიშნული ეპოქის განმავლობაში, საქართველოში კლდითხურობის ტრადიციამ როგორც პოპულარობის, ისე შესრულების ხელოვნების თვალსაზრისით, აღმავლობის ზენიტს მიაღწია. სწორედ ამიტომ, მიუხედავად გარკვეული ისტორიული პერიოდებისა, როდესაც იბერიისა თუ დასავლეთ ქართულ სამეფოთა კულტურულ-ეკონომიკური დაქვეითების კვალდაკვალ, ხელოვნების ეს დარგიც სერიოზულ დეკადანსს განიცდიდა, შეიძლება ითქვას, რომ უძველესი ქართული კლდის ხუროთმოძღვრების აყვავების ხანა, სწორედ ანტიკურ ეპოქასთანაა დაკავშირებული.

საქართველოში ქრისტიანული აღმსარებლობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებისა და საზოგადოებრივ ურთიერთობებში პატრონჟმული ურთიერთობების დამკვიდრების შედეგად, საზღვარგარეთის მახლობელ რეგიონებში საერთაშორისო პოლიტიკურ ძალთა გადანაწილების ფონზე, ჩვენი ქვეყნის კულტურულ-ეკონომიკურმა ვექტორებმაც მკვეთრი ცვლილება განიცადა. მაგ., შუა საუკუნეების პირველ სტადიებზე, ამ პროცესებს სახელმწიფო მმართველობის დეცენტრალიზაცია, ქალაქური ცხოვრებისა და ხელოსნობის ყველა დარგის განვითარების შეფერხება მოჰყვა. აქვე უნდა ითქვას, რომ იმავდროულად, ქრისტიანობის აღიარებით საქართველო პროგრესულ მსოფლიო იდეოლოგიას ეზიარა და ამ გზამ, დროთა განმავლობაში ჩვენი ქვეყანა კულტურისა და ეკონომიკის არნახულ აყვავებამდე მიიყვანა.

თავდაპირველად კი, აღნიშნულმა ვითარებამ ქვეყანაში როგორც მონუმენტური, მემორიალური კლდის ძეგლების, ისე გეგმიურად გააზრებული ქვაბოვანი დასახლებების კვეთის მასშტაბისა და ხელოვნების მკვეთრი დაქვეითება გამოიწვია. მეორე მხრივ, ახალი ერის დადგომამ, უცხო, ძირითადად განსხვავებული რელიგიური აღმსარებლობის სახელმწიფოთა ექსპანსიისა და შიდა ომების გახშირების კვალდაკვალ, თანდათან წინა პლანზე ძნელად მისაღწევი კლდეებში, ყოველგვარ გეგმარებით პრინციპებს მოკლებული ქვაბ-სახიზრების მშენებლობა წამოხსნია.

ქრისტიანული ეპოქის ქართული კლდის ხუროთმოძღვრების მთავარ ნოვაციად, ოფიციალურ სარწმუნოების მოთხოვნილებებთან დაკავშირებული, არსებული გამოქვაბული სივრცეების ხელახალი გამოყენება და ახალი ქვაბოვანი სათავსების კვეთა უნდა მივიჩნიოთ. მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოში სამრევლო დანიშნულების რამდენიმე, მთლიანად ან ნაწილობრივ კლდეში ნაკვეთი ეკლესიაცაა დადასტურებული, ღვთისმსახურების მიზნით კლდეში ნაკვეთი სათავსების მომრავლება, უპირველეს ყოვლისა სამონასტრო მოძრაობის გავრცელებას მოჰყვა.

ქრისტიანული მეუდაბნოეობა და მისი ფრიად პოპულარული გამოხატულება, მექვაბეობა, ჩვენში VI ს-დან (იქნებ უფრო ადრეული ხანიდანაც კი), საკმაოდ ფეხმოკიდებული იყო, მაგრამ უძველესი მონასტრების შემადგენელი კლდეში ნაკვეთი ეკლესია-სენაკების ხუროთმოძღვრულ სტილს, ქართული კლდითხურობის მდიდარი ანტიკური ტრადიციების პირდაპირ გაგრძელებად ვერ მივიჩნევთ. საქმე ის არის, რომ საქართველოში, ისევე როგორც ოდნავ ადრე აღმოსავლეთ ქრისტიანული სამყაროს უძველესი მონასტიციზმის კლასიკურ ქვეყნებში (ეგვიპტე, სირია-პალესტინა, კაბადოკია, მესოპოტამია), პირველი უდაბნოები საკმაოდ არაორგანიზებული ხასიათისა იყო: მათ არ გააჩნდათ არა მარტო ერთიანი, სავალდებულო განაწესი, არამედ თუნდაც რამდენადმე განზოგადებული ხუროთმოძღვრული სტრუქტურა და აუცილებელი კომპონენტები. როგორც საზღვარგარეთის, ისე ქართულ უძველეს ლავრებსა და ზოგადსაცხოვრებელ მონასტრებში (კონეხოუმებში), ხშირად ქვისა თუ ქვაბოვანი ეკლესია-სამლოცველოებიც კი არ გამოირჩეოდა კანონიკური არქიტექტურული ფორმებით. ეს ბუნებრივად იყო — მეუდაბნოეობის ამ ეტაპზე ხომ მოწესეთა მცირერიცხოვანი ჯგუფები მიწურის ტიპის ან ხის სენაკებთან ერთად, ძირითადად ოდნავ მოწესრიგებულ ხელოვნურ მღვიმეებს ან გარდასულ ეპოქათა ქვაბებს აფარებდნენ თავს. ცხადია, ბერების ერთი ნაწილი საკუთარი ძალებით ან იშვიათად, ერისკაცი "ქტიტორების" დახმარებით, ხელოვნურ სათავსებსაც კეთებდა (ასეთ ფაქტებს VI ს-ში საქართველოში მოღვაწე ცნობილი ასკეტების, "ასურელი მამების" ცხოვრებათა უძველესი აღწერებიც ადასტურებს), მაგრამ მონასტიციზმის პირველ ეტაპზე, წინააზიურ თუ ქართულ უდაბნოებში პროფესიონალ "კლდით-ხუროთა" მოღვაწეობაზე საუბარი ჯერ ნაადრევად იყო. აღსანიშნავია, რომ "წმინდა მიწაზეც" კი (პალესტინა-იორდანია), სადაც ქრისტიანული მარტოყოფელობის ჩასახვიდან (IV ს) სულ რაღაც 1-2 საუკუნის შემდეგ საკმაოდ ჩამოყალიბებულ სამონასტრო ორგანიზაციები უკვე მრავლად იქმნებოდა და იქ ქვითკირით საკმაოდ მაღალი დონის საეკლესიო თუ საყოფაცხოვრებო-საფორტიფიკაციო ხუროთმოძღვრების ნიმუშებსაც აგებდნენ, გამოქვაბულ სათავსთა შექმნის ტრადიციაში ხანგრძლივი ინტერვალისა თუ სხვა, დღესდღეობით ამოუცნობი მიზეზების გამო, კლდეში სათავსთა კვეთის ხელოვნება, კიდევ დიდხანს არ ვასცილებია პრიმიტიულ დონეს. კლდის სამონასტრო ხუროთმოძღვრების ისეთ დანიშნურებულ რეგიონშიც კი, როგორიც კაბადოკიაა, ქვის ტაძრების კონსტრუქციებიდან კონარებული და ორნამენტული დეტალებით შემკული მონუმენტური ქვაბ-ეკლესიები და სხვა სათავსები, მხოლოდ VII-VIII სს-ში იჩენს თავს.

ასეთ ფონზე, სრულიად კანონზომიერად გამოიყურება დანამდვილებით ადრეულ შუა საუკუნეებში დაფუძნებულ ქართულ მონასტრებში (დავით-გარეჯი, ვარძიის მიდამოების ქვაბოვანი უდაბნოები და სხვ.) დღესდღეობით დაფიქსირებული არქიტექტურული და არქეოლოგიური სურათი. ამ სავანეების შემადგენელი, რამდენადმე მოწესრიგებული გეგმარების კლდეში ნაკვეთი სათავსების დიდი უმრავლესობა, მათ შორის ეკლესია-სამლოცველოებიც, VIII—IX სს-ის ან კიდევ უფრო გვიანდელი ხანისაა, ხოლო საეკლესიო ტრადიციის მიხედვით თუ არქეოლოგიური კვლევის შედეგად მეუდაბნოეობის საწყის ეტაპებთან დაკავშირებული ქვაბოვანი ეკლესია-სენაკები შედარებით იშვიათად გვხვდება და ანტიკურ ეპოქასთან შედარებით, ხუროთმოძღვრების ამ განხრის დეკადანსის აშკარა ნიშნებს ატარებს: მეტად უსწორო ფორმებით გამოირჩევა ან უბრალოდ, ოდნავ მოწესრიგებულ ბუნებრივ მღვიმეებს წარმოადგენს. როგორც ჩანს, თავდაპირველად ამ სავანეებსაც ჩვენ მიერ ქვემო ქართლში, კეჩუთის მთაში მიკვლეული მომცრო მონასტრის, ისტორიული ტრადიციით ერთ-ერთი "ასურელი მამათავანის", დავით გარეჯელის მიერ დაარსებული უდაბნოს მსგავსი სახე ექნებოდა: აქ რამდენიმე, ოდნავ მოწესრიგებული ბუნებრივი მღვიმე და არასწორი გეომეტრიული ფორმის ხელოვნური ქვაბი შემოუყვება კანიონის ტერასას, რომელზედაც დაახლოებით მათი თანადროული ქვითკირის

ეკლესია-ცაა შემორჩენილი. ამ უდაბნოში შემდგომ ეპოქებში მოღვაწეობის კვალი არქეოლოგიურად სრულიად არ დადასტურდა, რითაც ცხადი გახდა, რომ უძველესმა საენამო თავდაპირველი სახე საკმაოდ იშვიათი შემთხვევის წყალობით შეინარჩუნა. ვფიქრობთ, ზემოთ აღნიშნულ მოზრდილ მონასტრებში “კერუთის მთის” ტიპის ქვაბოვანმა სათავსებმა, შემდგომი ეპოქების მონაზონთა მოთხოვნილებანი ველარ დააკმაყოფილა და მათ საფუძვლიანი რეკონსტრუქცია ჩაუტარდათ (განსხვავებით წინა აზიის ზოგიერთი რეგიონის უძველესი მონასტრებისგან, სადაც ცხოვრება არაბთა თუ თურქ-სელჯუკთა ექსპანსიის პირველი ტალღებისთანავე შეწყდა, რისი წყალობითაც პირველ მეუდაბნოეთა ქვაბ-სენაკები შედარებით უკეთაა დაცული). ბუნებრივია, ამ მონასტრების ქვით ნაგები კომპონენტები ჯამთა მსვლელობამ და გვიანდელმა გადაკეთებამ კიდევ უფრო ნაკლებად დაინდო, ყოველივე ამის შედეგად კი პირველი ქართული უდაბნოების უძველესი მინისზედა პლასტები, ამჟამად ჩვენ წინაშე უმთავრესად უსისტემოდ გაფანტული, ძუნწი ხუროთმოძღვრული ხერხებით გადანყვებილი, ვინრო და მოუხერხებელი ქვაბოვანი სათავსებითლაა წარმოდგენილი.

შესაძლოა, სწორედ ამ რიგის ძეგლების დღევანდელი მდგომარეობა დაედო საფუძვლად XX ს-ის ზოგიერთი ცნობილი ქართველი მეცნიერის მიერ შემუშავებულ თეორიას, რომლის მიხედვითაც სამონასტრო ცხოვრებას საქართველოში, ჩასახვიდან VIII-IX სს-მდე “მარტომყოფი” მეუდაბნოეობის ხასიათი ჰქონდა და მონაზონთა მცირერიცხოვანი ჯგუფები მხოლოდ კლდეში ნაკვეთ ეკლესია-სენაკებში მოღვაწეობდნენ, ხოლო ქვის ნაგებობები და ამასთან ერთად, ნამდვილი სამონასტრო სტრუქტურა ასეთ უდაბნოებში მხოლოდ განვითარების შემდეგ სტადიებზე წარმოიშვა. ჩვენ ამ თეორიის დაზუსტებას შევეცადეთ, რადგან გაუგებარი იყო, თუ რატომ გამოირჩეოდა ასეთი შეზღუდვებით საქართველოში დაარსებული მონასტრები წინააზიურ-ბიზანტიური პროტოტიპებისგან, მათ შორის იქ მდებარე, ჩვენთვის კარგად ცნობილი ქართული საენამოებისაგან, სადაც კლდეში ნაკვეთი ძეგლები მეუდაბნოეობის საწყის ფაზებზევე შეერწყმული იყო ქვითკირის ნაგებობებთან. ესეც არ იყო, ჩვენი კვლევის დღევანდელ ეტაპზე, თვით საქართველოშივე შეგვიძლია მრავლად მივეთითოთ ისეთ მონასტრებზე, სადაც VI-VII სს კლდეში ნაკვეთი და ქვით ნაგები კომპონენტების ერთობლიობა სახეზეა (შიომღვიმე, ზედაზენი, კონდამიანი, კაცხის სვეტი, აქ მოხსენებული “დავითის უდაბნო” და სხვ.).

ვფიქრობთ, აღნიშნულ მკვლევართა მხრივ უფრო მართებული იქნებოდა საკითხის დასმა იმის თაობაზე, ხომ არ იყო ქრისტიანული მარტომყოფელობის ადრეულ ეტაპებზე საქართველოში გაცილებით უფრო პოპულარული ლავრის ტიპის სამონასტრო ორგანიზაციები, ვიდრე ზოგადსაცხოვრებელი უდაბნოები. მართლაც, ადრეული ქრისტიანული მონასტრები უმეტესად კლასიკური ქვეყნების გამოცდილება გვიჩვენებს, რომ ერთმანეთისგან საკმაოდ დაცილებულ, საკუთარი სამლოცველოებით და ავტონომიური მეურნეობით აღჭურვილ ქვაბთა ჯგუფებში მოწესთა მცირერიცხოვანი ჯგუფების მოღვაწეობა, სწორედ რომ ლავრებისთვის იყო დამახასიათებელი. ასეთივე ტენდენცია ქართულ სამონასტრო მოძრაობის პირველ სტადიებზე, ჩვენი მონაცემებით მართლაც დასტურდება და ამ პრობლემის ზემოთ აღნიშნული, ტერმინოლოგიურად რამდენადმე გაუმართავი სახით წარმოდგენის ერთ-ერთი მიზეზი იმაში უნდა მდგომარეობდეს, რომ ქართულ ისტორიულ მეცნიერებაში ამ ორი ტიპის მონესეობის შინაარსობრივი დიფერენციაციის საკითხი, ჩვენ გამოკვლევებამდე ნაკლებად იყო დაუმუშავებელი.

მეორე მხრივ, უკანასკნელი 2-3 ათწლეულის განმავლობაში, ქართულ მეცნიერთა ერთი ჯგუფი ცდილობს დაამკვიდროს თეორია, რომლის მიხედვითაც საქართველოში, ძირითადად გარეჯის მრავალმთის ტერიტორიაზე, სამონასტრო მოძრაობის ჩასახვა და პირველ მეუდაბნოეთა მიერ კლდეში ეკლესია-სენაკების კვეთა გაცილებით ადრეულ ეპოქაში, IV-V სს-შივე უნდა ვივარაუდოთ. ჰიპოთეზის ავტორს მიაჩნია, რომ ეს რეგიონი დავით გარეჯელის

გამოჩენამდე კარგა ხნით ადრე, ერთგვარ საცდელ პოლიგონს წარმოადგენდა, სადაც ქართული გუმბათიანი ეკლესიების გეგმარებითი პრინციპების შემუშავება მიმდინარეობდა. ამდენად, პატივცემული მკვლევარი გარეჯის უდაბნოთა სისტემაში ჩართული ზოგიერთი ქვაბოვანი ეკლესიის განსაკუთრებულ დეტალებში (მაგალითად, ნაკვეთილი პირამიდისა თუ კონუსის ფორმის სივრცეები გუმბათის ნაცვლად, ნიშისებრი მოხაზულობის საკურთხეველი და სხვ.), ქვის საეკლესიო ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი კომპონენტების და კონსტრუქციების პრიმიტიულ ანარეკლს კი ვერ ხედავს, არამედ სივრცულ-კონსტრუქციულად ახლებურად გადაწყვეტილი ელემენტების მოდულებს და სწორედ ამიტომ ვარაუდობს ამ რიგის ძეგლთა ესოდენ ადრეულ წარმოშობას.

ამ თეორიის შესამაგრებლად, ავტორი იშველიებს ცნობილი ქართველი ხელოვნებამცოდნის, გ. ჩუბინაშვილის ერთ გამონათქვამს, სადაც თითქმის—და ქართული ეკლესიების გუმბათების პროტოტიპად საქართველოში ოდითგანვე გავრცელებული დარბაზული საცხოვრებლების ერთდოიანი გვირგვინებია მიჩნეული. ვფიქრობთ, საკითხის ამგვარი ინტერპრეტაცია ზუსტად არ ასახავს დიდი მეცნიერის ნაზრევს. გ. ჩუბინაშვილის აღნიშნულ ნაშრომში საუბარია ტრადიციული საცხოვრებლების გვირგვინიანი გადახურვების გავლენაზე ქართული გუმბათიანი ეკლესიების თავისთავადი მხატვრული სტილის ჩამოყალიბებაზე, და არა ამ ელემენტის "დასესხებით" ზოგადად გუმბათიანი ქრისტიანული ტაძრის სივრცობრივ-კონსტრუქციული იდეის ფორმირებაზე.

გარეჯის მრავალმთის აღნიშნულ კლდის ძეგლთა ხუროთმოძღვრულ ანალიზზე, აგრეთვე რიგ თანამედროვე ქართველ და საზღვარგარეთელ მეცნიერთა გამოკვლევებზე დაყრდნობით ჩვენ დავასაბუთეთ, რომ განხილულ ქვაბოვან ეკლესიების წარმოშობა სრულიად სხვა მოვლენებს და ხანას უკავშირდება. ისევე როგორც მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების უდაბნოთა შემადგენელი, მსგავსი ხუროთმოძღვრული ხერხებით გადაწყვეტილი კლდეში ნაკვეთი ძეგლები, გარეჯისა და საქართველოს ზოგიერთი სხვა რეგიონის ჯვრისა თუ მართკუთხა გეგმიანი, განსხვავებული ფორმის გუმბათების მინაბაძებით დაგვირგვინებული ქვაბ-ეკლესიები, მხოლოდ იმავე ეპოქებში გავრცელებული ქვის საეკლესიო ნაგებობების მეტ-ნაკლებად ზუსტ იმიტაციებს შეიძლება წარმოადგენდეს, პირიქითი ზეგავლენა კი ყოველგვარ ლოგიკას სცილდება და პრაქტიკულად გამორიცხულია. ვინაიდან საქართველოში აღნიშნული ხუროთმოძღვრული სტილი ნაგები ქვის ეკლესიები VIII-IX სს-ზე ადრეულ ხანაში არ გვხვდება, ვერც მათ კლდეში განხორციელებულ რეფლექციებს მივაკუთვნებთ უფრო ადრეულ ეპოქას (მით უმეტეს, რომ მცირე აზიის ქვაბოვან მონასტრების მსგავსი ეკლესიების შექმნის ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარად, საზღვარგარეთელი მეცნიერები დაახ. ამავე ხანას მიიჩნევენ).

გარეჯისა თუ საქართველოს სხვა რეგიონების ქვაბოვან სავანეთათვის გაცილებით მეტადაა დამახასიათებელი კლდეში ნაკაფი დარბაზული ეკლესიები, რომელთაც მეტ-ნაკლებად მახლობელი პროტოტიპები ადრეული თუ განვითარებული შუა საუკუნეების ქვის საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში მრავლად მოეპოვება. მიუხედავად იმისა, რომ თეორიულად ასეთი ქვაბ-სამლოცველოები საქართველოში სამონასტრო მოძრაობის პირველ სტადიებზეც შეიძლება შექმნილიყო, დღესდღეობით ცნობილ ქვაბოვან უდაბნოებში, რამდენადმე დახვეწილი გეგმარების დარბაზული ეკლესიებიც არ განეკუთვნება VIII—IX სს-ზე ადრეულ ხანას. მაგალითად, გარეჯის მრავალმთის უდაბნოთა კლდის უძველესი დარბაზული ეკლესიები, რომელთა უმრავლესობა საკმაოდ მცირე ზომისაა, ზოგადი სტრუქტურითა თუ ინტერიერების ხუროთმოძღვრული აღკაზმულობით (იმპოსტებზე დაყრდნობილი, შეწყვილებული საბჯენ-სართავი თაღებით კედლების გაფორმება და სხვ.), მეტად ახლოს დგას აღნიშნული ეპოქის ჯვრის გეგმის გამოქვაბულ სამლოცველოებთან.

ამ რეგიონისთვის დამახასიათებელი კლდოვანი მასივების გეოლოგიური აღნაგობიდან და სხვა ობიექტური პირობებიდან გამომდინარე (მაგალითად, ქვაბ-ეკლესიების ერთიანად მოხატული ინტერიერების უკეთესი ხილვადობისაკენ მისწრაფება), გარეჯის მრავალმთის ქვაბოვან უდაბნოებში გავრცელებისა და განვითარების პრიორიტეტი ეკლესიათა დარბაზულ ტიპს ხვდა წილად. შემდგომ ეპოქებში, გარეჯის უდაბნოების მთავარი ტაძრების ამ ქარგაზე კვეთას იმ გარემოებასაც შეუწყო ხელი, რომ დავითის ლავრაში გამოკვეთილ ფერისცვალების სახელობის ეკლესიას, სადაც მონასტრის დამაარსებელი, წმ. დავით გარეჯელი განისვენებს, საფუძვლად სწორედ ასეთი გეგმარებითი სქემა დაედო.

აღნიშნულ ტაძარს, ცნობილ მეცნიერთა აზრით, IX ს-ის რეკონსტრუქციის შედეგად მიღებული სივრცულ-გეგმარებითი სახე, მცირედი ცვლილებებით, დღემდე შემოუნახავს. უკანასკნელ ხანს აქ ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევის შედეგები, პრაქტიკულად მხარს უჭერს ასეთ მოსაზრებას. უფრო მეტიც, ამ წმინდანის საფლავი მართლაც ისტორიული გადმოცემით მინიშნებულ ადგილზე დადასტურდა, ეკლესიის პერიმეტრის კიდეში. ამ ფაქტის საფუძველზე არ უნდა გამოირიცხოს შესაძლებლობა, რომ გარეჯის მრავალმთის უდაბნოთა ამ უმთავრეს ტაძარს, განსხვავებით მონასტრის ფორმირების პირველი ეტაპების მომცრო, არაკანონიკური გეგმის საშლოცვლელობისგან, უკვე VI—VII სს-თა მიჯნაზევე მიეღო დღევანდელ კონფიგურაციასთან თუნდაც რამდენადმე მიახლოებული მოცულობა.

განვითარებულ შუა საუკუნეებში, გარეჯის მრავალმთის არაერთ უდაბნოში ჩატარდა მეტად მასშტაბური სარეკონსტრუქციო-აღმშენებლობითი სამუშაოები. ამ დროის ქვაბოვანი მონასტრების იდეოლოგიურ-კომპოზიციური ცენტრს წარმოადგენდა აღნიშნული ზოგადი სქემის საფუძველზე, რამდენადმე განსხვავებული ინტერპრეტაციით ნაკვეთი ვრცელი, ერთნაიანი დარბაზული ტაძრები. მათი უმრავლესობა კლდოვანი მასივების ზედაპირის პარალელურად, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ღერძზეა განვითარებული და სამხრეთისკენ ერთი ან რამდენიმე ლიობით იხსნება კარიბჭის გავლით ან უამისოდ. მრავალი ცნობილი მეცნიერის აზრით, XI—XIII სს-ში, გარეჯის მონასტრითა აყვავების ხანაში, ადრეულ ეპოქათა ნაკვეთობების ბაზაზე განვითარებული დანარჩენი ქვაბ-სათავსების გეგმარებითი გადაწყვეტაც, ამ ეკლესიებთან ერთად პრაქტიკულად ხელახლად იქნა გააზრებული. ამავე თეორიის მიხედვით, აღნიშნულ ეპოქაში გარეჯის მრავალმთაში რამდენიმე სრულიად ახალი ქვაბოვანი მონასტერი ან განშტოებაც გამოიკვეთა (უდაბნო, წამბული, ბერთუბანი), სადაც თითოეული ეკლესია-სენაკი თუ სხვა დანიშნულების სათავსი, ერთიან ზუროთმოდერულ ჩანაფიქრს ემორჩილება. ჩვენი კვლევის დღევანდელ ეტაპზე ნათელი გახდა, რომ გარეჯის ამ უკანასკნელი რიგის მონასტრებშიც, მათ ადგილზე ადრე არსებული უდაბნოების საფუძვლიანი რეკონსტრუქციის შედეგადაა ფორმირებული (მათ სტრუქტურაში აქა-იქ დღემდეა შემორჩენილი ადრეული შუა საუკუნეების ქვაბ-სათავსები). მით უმეტეს, ვერ ვისაუბრებთ განახლებულ სავანეთა ერთიან არქიტექტურულ-კომპოზიციურ გადაწყვეტაზე.

დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ განვითარებულ შუა საუკუნეების საქართველოში, მთლიანობაში გააზრებული გეგმურ-სივრცობრივი სქემის მიხედვით ერთადერთი ქვაბოვანი კომპლექსი, ვარძიის სამონასტრო ანსამბლია შექმნილი. მიუხედავად იმისა, რომ გაცილებით არქაული ფორმის ქვაბთა ნაშთები ამ ანსამბლის ფარგლებშიცაა დაფიქსირებული, ეს ვარძიის ზუროთმოდერული სახის ფორმირების ჩვენულ შეფასებას არ ცვლის: განსხვავებით გარეჯის აღნიშნული მონასტრებისგან, სადაც ეტაპობრივად განვითარებული გეგმარება სახეზეა, ვარძიის დასრულებულ კომპოზიციაში ადრეული ნაკვეთობები პრაქტიკულად სრულიად იგნორირებულია.

ჩვენ ვერ დავთანხმებით რამდენიმე ათწლეულის წინ გამოთქმულ მეცნიერულ

მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც ამ ძეგლის მშენებლობაში გამოიყვანა ორი, ერთმანეთისგან ქრონოლოგიურად რამდენადმე დაშორებული ეტაპი: საქართველოს მეფე გიორგი III-ის მიერ ჩაფიქრებული ციხესიმაგრის კვეთა და მისი ასულის, თამარის მეფობისას ამ კომპლექსის ადაპტაცია ქვაბოვან მონასტრად. ვარძიის ანსამბლის საერთო ხუროთმოძღვრულ სტრუქტურას თუ მის შემადგენელ ცალკეულ გამოქვაბულ სათავსთა გეგმარებით პრინციპებს, არაფერი აქვს საერთო საფორტიფიკაციო ციხე-ქვაბებთან და, მით უმეტეს, სამხედრო გარნიზონის ბანაკთან: შუა საუკუნეების საქართველოსა და საზღვარგარეთის მეზობელი რეგიონების უმნიშვნელოვანეს ციხე-სიმაგრეებშიც კი არ არის დადასტურებული ყაზარმები, სადაც მოლაშქრეთა ყოველ მცირერიცხოვან ჯგუფს ინდივიდუალური, დამხმარე საყოფაცხოვრებო სათავსებით აღჭურვილი, "სექციური" ტიპის ბინები და ხანდახან, პერსონალური სამლოცველოც კი გააჩნდა. სამაგიეროდ, ვარძიის ანსამბლის ზოგადი სქემა და პრაქტიკულად თითოეული ქვაბოვანი სათავსის ხუროთმოძღვრული გადაწყვეტა, ზედმიწევნით შეესაბამება სამონასტრო ფუნქციას. მართალია, ვარძიის მსგავსად კომპაქტურად ნაკვეთი, "უნიფიცირებული" საცხოვრებელი ჯგუფები ქართული თუ ბიზანტიური სამყაროს სხვა რეგიონების ქვაბოვანი მონასტრებისთვის არცთუ ტიპიურია, მაგრამ ასეთი სტრუქტურის სენაკებს მეტ-ნაკლებად ახლობელი ანალოგიები ეძებნება ამავე ეპოქის ქვით ნაგებ აღმოსავლურ-ქრისტიანულ საყვანეებში.

ვარძიის ანსამბლის ზოგიერთი გეგმარებითი თავისებურებებიდან გამომდინარე (საკუთარი საკუჭნაო და საკვების მოსამზადებელი ბლოკები, ინდივიდუალური სამლოცველოები), ვფიქრობთ მონასტერი ლავრულ პრინციპზე უნდა ყოფილიყო მოწყობილი, რაც კიდევ ერთხელ მიგვანიშნებს მარტომყოფელობის ამ ფორმის პოპულარობაზე შუასაუკუნეების საქართველოში. ჩვენ არ ვეთანხმებით იმ მკვლევარებს, რომლებიც ჩამოთვლილ ნიშნებს დანიშნაურებული სოციალური ჯგუფების წარმომადგენელი მონაზვნების სეპარატისტულ მისწრაფებით და და მონასტერში მიმდინარე დეცენტრალიზაციის პროცესით ხსნიან.

ვარძიის ერთიანად კლდეში ნაკვეთი, გრანდიოზული მონასტერის წარმოშობის ფენომენი, აგრეთვე ქვაბოვანი უდაბნოების ფართომასშტაბიანი საამშენებლო-სარეკონსტრუქციო სამუშაოები ვარეჯის მრავალმთაში, განვითარებული შუა საუკუნეების საქართველოში ასევე-ტური მონესტრების ტრადიციის აღორძინებაზე უნდა მიგვანიშნებდეს. როგორც ცნობილია, XI—XIV სს-ში აღმოსავლური მონასტიციზმის ნიაღში ფრიალ გავეცელდა "ისიხაზმის" სახელწოდებით ცნობილი თეოლოგიურ-ფილოსოფიური დოქტრინა, რომელის მიმდევრებმაც ბიზანტიური სამყაროს ჩრდილო-აღმოსავლეთის ქვეყანებში მკაცრ მარტომყოფელობაზე დაფუძნებული მრავალი ქვაბოვანი საფანე დააარსეს. არ გამოვირიცხავთ, რომ გამოქვაბულ უდაბნოებში მოღვაწეობისადმი ინტერესის გაცხოველება და კლდეში ახალი მონასტრების კვეთა ამ ეპოქის საქართველოში, აღნიშნული მოვლენის გამოძახილით ან მსგავსი იდეოლოგიით ყოფილიყო ნასაზრდოები.

შუა საუკუნეების სხვადასხვა სტადიაზე საერო დანიშნულებით ნაკვეთი ცალკეული ქვაბოვანი სათავსები თუ მათი კომპლექსები, საქართველოს ტერიტორიაზე მრავლად გვხვდება, მაგრამ უკანასკნელ ათწლეულებამდე მხოლოდ მათი მცირე ნაწილი იყო სათანადოდ დაფიქსირებული და ხუროთმოძღვრულ-არქეოლოგიური თვალსაზრისით შესწავლილი. თუკი ამ ეპოქის ძნელდებობებთან დაკავშირებული, მიუვალ სიმაღლეზე გამოკვეთილი სახიზრების და ციხე-ქვაბების არსებობა ქართულ ისტორიოგრაფიაში ოდითგანვე აღიარებულ ფაქტად მაინც ითვლებოდა, იმავე ხანის ქვაბოვანი საცხოვრებლების გავრცელების მასშტაბი საქართველოს ტერიტორიაზე, სრული ბურუსით იყო მოცული.

განსხვავებით მსოფლიოს ზოგიერთი კლასიკური "ტროგლოდიტური" რეგიონისგან,

ჩვენი ქვეყანა არ განეკუთვნება ისეთ კლიმატურ-გეოგრაფიულ ზონას, სადაც კლდეში საცხოვრებლების კვეთა მკაცრი კონტინენტური ან ცხელი ჰაერის პირობებში, სასიცოცხლო აუცილებლობით იქნებოდა გამოწვეული. მიუხედავად ამისა, ზოგიერთი ნინამორბედი მკვლევარისა და ჩვენი ბოლოდროინდელი გამოკვლევებით დადასტურდა, რომ საქართველოს ზოგიერთ მხარეში (სამცხე-ჯავახეთი, ქვემო ქართლი), გარკვეულ ისტორიულ ვითარებაში, კლდეში ნაკვეთი "სახლები" და "სოფლები" საკმაო პოპულარობით სარგებლობდა.

ამ რეგიონთა ქვაბ-საცხოვრებლების დიდი უმრავლესობა გამოკვეთილია ხეობათა ვერტიკალურთან მიხედვით მასივებში, მეტ-ნაკლებად შემადლებულ ადგილებში, ერთ ან რამდენიმე იარუსად. დასახლებათა სტრუქტურას უმთავრესად შემდეგი გეგმარებითი მოტივი უდევს საფუძვლად: გვერდიგვერდ გამოკვეთილი სათავსები შიდა გასასვლელებით ან დერეფნული სისტემითაა დაკავშირებული; ძირითადი ოთახები კლდის ზედაპირზე (ტერასაზე, დერეფანში) კარის ან სარკმლის ლიობით გამოდის და ხშირად კლდის სიღრმეში გავითარებული დამხმარე სათავსებიც გააჩნიათ. გაცილებით იშვიათად გვხვდება დაბალ, კონცხისებრი კონფიგურაციის კლდის მასივებში, ადვილად მისადგომ სიმაღლეზე ნაკვეთი საცხოვრებლები, სადაც ცენტრალური სივრცის სხვადასხვა მხარესაა განვითარებული დამხმარე სათავსები.

შესაბამისად, ამ ორი ტიპის კლდის სოფლების შემადგენელი სათავსების ფუნქციური დიფერენციაციაც განსხვავებულია. ფლატებში ნაკვეთ სოფლებში საცხოვრებელი და სამეურნეო სათავსები ვერტიკალური გრადაციითაა დაჯგუფებული განსხვავებულ იარუსებში (ადვილად მისადგომ ქვედა იარუსებში საქონლის სადგომები და სხვა დამხმარე ქვაბებია მოწყობილი, ზემოთ კი საცხოვრებლები), ერთ იარუსთან კლდის სახლებში კი იმავე ჰორიზონტზე განლაგებული სამეურნეო სათავსები, საკმაოდ მჭიდროდაა დაკავშირებული საცხოვრებელ ქვაბებთან.

როგორც ჩანს, ამ ტიპის საცხოვრებლების არჩევანში, გარდა ქვაბოვანი სათავსების ობიექტურად დამახასიათებელი თვისებებისა (გამძლეობა, მაღალი თავდაცვისუნარიანობა, ტემპერატურის მერყეობისადმი სტაბილურობა), დიდი როლი უნდა ეთამაშა ამ რეგიონებში კლდის ხუროთმოძღვრების ძირძველ, რამდენიმე ათასწლიან ტრადიციას.

თითოეული ამ კლდის სოფლის მოწყობის კონკრეტული ხანის განსაზღვრა მხოლოდ ხუროთმოძღვრული ანალიზის მეთოდით კიდე უფრო რთულია, ვიდრე ქრისტიანულ კულტმსახურებასთან დაკავშირებული ქვაბების დათარიღება: აქ ხომ აბსოლუტურად იგნორირებულია მხატვრული ელემენტები და მიწისზედა ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი კონსტრუქციების იმიტაციებიც უკიდურესად იშვიათია.

ასეთ ვითარებაში, ამ ძველთა წარმოშობისა და ფუნქციონირების ფაზების ქრონოლოგიური განსაზღვრისთვის, არქეოლოგიურმა კვლევამ გადაწყვეტი როლი ითამაშა. სამწუხაროდ, მთელი გვიანი შუა საუკუნეების განმავლობაში ინტენსიური გამოყენების გამო, მესხეთის კლდის სოფლები მათი შექმნის ეპოქის არქეოლოგიურ ფენებს პრაქტიკულად სრულიად მოკლებულია. სამაგიეროდ, ქვემო ქართლის კლდის დასახლებები, ამ რიგის ინფორმაციის შემცველობის თვალსაზრისით, უნიკალური ძეგლები აღმოჩნდა, ამიტომაც ჩვენს მიერ მათში დაფიქსირებული არქეოლოგიურ სურათს, ფასდაუდებელი მნიშვნელობა ენიჭება შუა საუკუნეების ქართული კლდის საცხოვრებლების გენეზისის და განვითარების, აგრეთვე იქ მიმდინარე საყოფაცხოვრებო პროცესების კვლევის საქმეში.

ამ ქვაბოვანი დასახლებების მნიშვნელოვანი ნაწილი ბრინჯაოს ხანის სხვადასხვა ეტაპის კლდის ძეგლების რეოკუპაცია-ადაპტაციის შედეგადაა შექმნილი, ამიტომ ისინი ტიპოლოგიურად რამდენადმე განსხვავდება მტკვრის ხეობის აღნიშნული კლდის სოფლებისგან (ჭაჭკარი, ფია და სხვ.). მაგალითად, ამ რეგიონის კლდის სოფლებს, მიუხედავად რეკონსტრუქციისა,

ნანილობრივ შენარჩუნებული აქვს გვაროვნული ტიპის საზოგადოებათათვის დამახასიათებელი დასახლებების გეგმარებითი ნიშნები, ამიტომ მათ ბევრი რამ აქვთ საერთო აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანი რეგიონებისთვის დამახასიათებელ კომპაქტურ, მთის კალთებზე ტერასებად განაშენიანებულ ისტორიულ დასახლებებთან.

არქეოლოგიურმა კვლევამ კარგად წარმოაჩინა ამ სოფლების ეკონომიკური და სოციალური ცხოვრების ზოგიერთი მომენტი, მოხსენხდა აქ მიმდინარე ყოფითი და ტექნოლოგიური პროცესების რეკონსტრუქცია. მაგალითად, ერთი შეხედვით ერთგვაროვანი სტრუქტურის კომპლექსებიდან გამოიყო ერთმანეთთან მჭიდროდ დაკავშირებული ქვაბ-სათავსების ერთობლიობები, რომლებიც ხშირად ვერტიკალურადაა განვითარებული და ორ-სამ სართულიანი სახლების იმიტაციას წარმოადგენს. ამ სახლებში კარგად შეინიშნება დიფერენციაცია სამეურნეო და საცხოვრებელ სათავსებად: ქვედა, ბნელი და შედარებით ნესტიანი ქვაბები უფრო ხშირად შინაური პირუტყვის სადგომად გამოიყენებოდა, ხოლო ზედა, ნათელი და გარკვეული საფორტიფიკაციო ელემენტებით აღჭურვილი სათავსები კი საცხოვრებლებს წარმოადგენდა.

მოპოვებული ნივთიერი მასალის ანალიზით ირკვევა, რომ კლდის სოფლების მცხოვრებნი მისდევდნენ როგორც მინათომოქმედებას (მემინდერეობას, მევენახეობას), ისე მესაქონლეობას. შინამრეწველობის დარგებიდან დადასტურდა კერამიკული წარმოების, ხის ნივთების ხევის, ტყავის ნაკეთობებისა და სხვადასხვა სახის ქსოვილების დამზადების ნიშნები. წარმოების გარკვეული წილი ალბათ სასაქონლო პროდუქციაზეც მოდიოდა, რაზეც საცხოვრებლებში აღმოჩენილი ფულადი ნიშნებიც მეტყველებს. ოჯახების სოციოლოგიურ სტრუქტურაზე მხოლოდ შემდეგის თქმა შეიძლება: ვინაიდან პრაქტიკულად ყოველ, არცთუ მოზრდილ საცხოვრებელ ქვაბში კერა ან თონე-კერაა დაფიქსირებული, მათში ოჯახების განცალკევებულად ბინადრობა უნდა ვიგულისხმოდ და არა ქართულ ეთნოგრაფიულ ყოფაში დადასტურებული პატრიარქალური ტიპის ერთობლიობებისა.

კლდის სოფლებში მცხოვრებთა შორის ქონებრივი სხვაობა მოპოვებული მასალის მიხედვით, სუსტი ყოფილა: თითქმის ყოველ კლდის სახლში დაახლოებით ერთი სტილისა და ხარისხის ნაკეთობანი აღმოჩნდა. მიუხედავად ამისა, როგორც ჩანს, სოფლებში მაინც გამოიყოფოდა დანაწარმებული ფენა, სავარაუდოდ წერილი აზნაურები, რომლებიც აქ მიკვლეულ, ქვითკირის ნაგებობებით საეულდაგულოდ აღდგენილ და გაფართოებულ ქვაბოვან საცხოვრებლებში ბინადრობდნენ.

ქვემო ქართლის კლდის სოფლების არქეოლოგიური კვლევის შედეგად მოპოვებულია განვითარებული შუა საუკუნეების ყოფისთვის დამახასიათებელი დიდი, მრავალფეროვანი ნივთიერი მასალა. აქედან ცალკე აღნიშვნის ღირსია ორგანული ნივთიერებების ნაკეთობათა უნიკალური კოლექცია (მაგალითად, ხის სამეურნეო-საყოფაცხოვრებო ნივთები, ტანისამოსის, ხალიჩა-ფარდაგების ფრაგმენტები და სხვ.). ამ რიგის ნივთიერი მასალა, რაც ჩვეულებრივ არქეოლოგიურ ძეგლებზე უკიდურესად იშვიათად გვხვდება, ნალექებისაგან კარგად დაცული გამოქვაბულებს გამორჩეულად უხვად იმიტომ შემოუნახავს, რომ კლდის სოფლების უმრავლესობაში ცხოვრება უეცრად, საბოლოოდ შეწყვეტილა დაახ. XIV—XV სს-თა მიჯნაზე (როგორც ჩანს, თემურ-ლენგის ერთ-ერთი ლაშქრობისას).

ქვემო ქართლის კლდის სოფლების ხუროთმოძღვრულმა და არქეოლოგიურმა კვლევამ მნიშვნელოვნად გაამდიდრა ჩვენი ცოდნა არა მხოლოდ განვითარებულ შუა საუკუნეებში ამ რეგიონში მიმდინარე მნიშვნელოვანი პოლიტიკური კულტურულ-ეკონომიკური მოვლენების შესახებ, არამედ საზოგადოების რიგითი წევრების ყოფა-ცხოვრების დეტალების შესახებ. რაც მთავარია, ამ ძეგლებზე ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველად, ფაქტობრივ მასალაზე დაყრდნობით დადასტურდა ზოგიერთი

მეცნიერის მიერ რამდენიმე ათწლეულის წინ გამოთქმული ჰიპოთეზა იმის თაობაზე, რომ განვითარებული შუა საუკუნეების საქართველოში, მოსახლეობის გარკვეული ნაწილის ქვაბოვან სოფლებში ბინადრობა სრულიად ჩვეულებრივ მოვლენას წარმოადგენდა. ამრიგად, უკვე თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ქვაბოვანი ეკლესია-მონასტრებისა და დროებითი თავშესაფარი, სახიზარი გამოქვაბულების პარალელურად, კლდის საცხოვრებელთა ხუროთმოძღვრებაც აღნიშნული ეპოქის ქართული კულტურის ორგანული ნაწილი ყოფილა და არა სპონტანური, ვინრო რეგიონული მოვლენა.

1. მროველი ლეონტი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. ქართლის ცხოვრება, ტ. I. თბ., საბჭოთა საქართველო, 1955.
2. მოქცევაჲ ქართლისაჲ. შატბერდის კრებული X საუკუნისა. თბ., მეცნიერება, 1979.
3. ბასილი ეზოსმოდღარი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრება, ტ. II. თბ., საბჭოთა საქართველო, 1959. გვ. 115-150.
4. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება, ტ. II. თბ., საბჭოთა საქართველო, 1959. გვ. 151-325.
5. ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV. თბ., საბჭოთა საქართველო, 1973.
6. პაპუნა ორბელიანი. ამბავნი ქართლისანი. თბ., მეცნიერება, 1981.
7. აბულაძე ი. ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები. თბ., თსუ-ს გამომც., 1955.
8. აბულაძე ი. ქართული წერის ნიმუშები (პალეოგრაფიული ალბომი). თბ., თსუ-ს გამომც., 1949.
9. აბულაძე ი. ძველი ქართული აგეოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ., მეცნიერება, 1964.
10. აბუჯანდაძე დ. XV—XVII სს. ქსოვილთა ორნამენტი ქართული მინიატურების მიხედვით. სმპ-ის მაცნე, ისტ. სერია, 3. თბ., 1972. გვ. 73-94.
11. აბრამიშვილი გ. დავით გარეჯელის ციკლი ქართულ კედლის მხატვრობაში. თბ., ხელოვნება, 1972.
12. აბრამიშვილი გ., ვაჩიშვილი კ. უფლისციხის "მიუვალი" კომპლექსი. ძეგლის მეგობარი 3, თბ., 1964. გვ. 28-34.
13. აბრამიშვილი რ. სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის. სსმ, XXI-B, 1957. გვ. 115-140.
14. ადამია ი. ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრება, II. თბ., ხელოვნება, 1968.
15. ავალიშვილი გ. ქვემო ქართლი ჩვენ ნელთაღრიცხვამდე I ათასწლეულის პირველ ნახევარში. თბ., თსუ-ს გამომც., 1974.
16. ამირანაშვილი შ. ქართული ხელოვნების ისტორია. თბ., ხელოვნება, 1961.
17. ანდლულაძე ნ. თირის მონასტრის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი. თბ., მეცნიერება, 1976.
18. ანდლულაძე ნ. შიომღვიმის მონასტერი. ძეგლის მეგობარი 30, თბ., 1972. გვ. 7-11.
19. ანდლულაძე ნ., მაძიაშვილი ი. შიომღვიმე. სიკძა, ტ. 5. თბ., 1990. გვ. 318-325.
20. არჩვაძე თ. თბილისის დედაციხეზე აღმოჩენილი წერნაქიანი ჭურჭელი. ფსაძ, II, თბ., მეცნიერება, 1974. გვ. 174-186.
21. არჩვაძე თ. მოუჭიქავი თიხის ჭურჭლის წარმოების ისტორიისათვის შუასაუკუნეთა საქართველოში. ფსაძ, I. თბ., მეცნიერება, 1969. გვ. 126-133.
23. ასათიანი ნ., ჭიჭინაძე ი. ალგეთი (თეთრი წყაროს რაიონის ისტორიული ძეგლები). თბ., თსუ-ს გამომც., 1985.
24. აფაქიძე ა. ანტიკური ხანის საქართველოს კულტურა. საქართველოს ისტ. ნარკვ., ტ. 1. თბ., 1970. გვ. 661-775.

25. აფაქიძე ა. ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, 1. თბ., მეცნიერება, 1963.
26. აფაქიძე ა., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ა., ლომთათიძე გ. არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები. მცხეთა. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. ტ. 1. თბ., საქართვე. მეცნ. აკად. გამომც., 1955.
27. ბარამიძე მ. კასპის სამაროვანი. მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. 4. თბ., მეცნიერება, 1965. გვ. 31-66.
28. ბახტაძე ნ. მანგლისის მიდამოებში ახლად გამოვლენილი სამონასტრო ანსამბლი. ხელოვნებათმცოდნეობა, 5. ივანე ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ხელოვნების ისტორიისა და თეორიის კათედრის სამეცნიერო შრომების კრებული. თბ., 2003. გვ. 5-15.
29. ბახტაძე ნ. ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრების შესწავლისათვის. აკადემიკოს ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესია. მოხსენებათა შინაარსები. თბ., საქართ. სახ. მუზეუმის გამომც., 1998. გვ. 18-19.
30. ბახტაძე ნ. გამოქვაბულთა ხუროთმოძღვრება უძველეს ხანაში. საქართველოს კლდის ძეგლები. არქიტექტურა და მშენებლობა, 26(77). თბ., 1992. გვ. 1-3.
31. ბახტაძე ნ. დავითის უდაბნო. სსმ, XL-B, თბ., 1989. გვ. 83-88.
32. ბახტაძე ნ. კასპის აკლდამები. საქართველოს ისტორიის და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, 5, თბ., 1990. გვ. 130.
33. ბახტაძე ნ. მუგუთის ქვაბები. ძეგლის მეგობარი 80, თბ., 1988. გვ. 33-40.
34. ბახტაძე ნ. მუგუთის ქვაბების არქეოლოგიური კვლევის შედეგები. კავკასიის არქეოლოგიური კონფერენცია, I. მოხსენებათა მოკლე შინაარსები. თბ., 1998. გვ. 11, 59.
35. ბახტაძე ნ. პირლბულის მონასტრის არქეოლოგიური კვლევის ზოგიერთი ასპექტი. საქართველოს ძეგლთა დაცვის დეპარტამენტის სამეცნიერო შრომების წელიწადული, IV-V, თბ., 2001, გვ. 94-101.
36. ბახტაძე ნ. ქართული სამონასტრო მოძრაობის სათავეებთან. ძეგლის მეგობარი 112, თბ., 2001. გვ. 17-27.
37. ბახტაძე ნ. ქვემო ქართლის კლდის ძეგლები. თბ., საქართველო, 1991.
38. ბახტაძე ნ. ქვემო ქართლის კლდის ძეგლთა შესწავლისათვის. სმა მაცნე, ისტ., არქ., ეთნ. და ხელ. ისტ სერია, 4, თბ., 1987. გვ. 106-121.
39. ბახტაძე ნ. შიდა ქართლის ახლად მიკვლეული კლდის ძეგლები. ძეგლის მეგობარი 92, გვ. 30-36; 93, გვ. 35-42. თბ., 1996.
40. ბახტაძე ნ. ხალხური ნაგებობების გვირგვინული გადახურვები და მათი პარალელები კლდის ხუროთმოძღვრებაში. ხალხური ხუროთმოძღვრების მნიშვნელობა და მისი დაცვის პრობლემები. მსოფლიო ხუროთმოძღვრების ცენტრი UNESCO. თბ., 1997. გვ. 30-34.
41. ბახტაძე ნ. კლდის ხუროთმოძღვრების ჩასახვა და განვითარების პირველი საფეხურები საქართველოში. კავკასიის მაცნე (სპეციალური გამოშვება). თბ., 2002. გვ. 22-30.
42. ბახტაძე ნ. ქვემო ქართლის კლდის სოფლები განვითარებულ შუა საუკუნეებში. საქართველოს სიძველენი, 1. თბ., 2002. გვ. 34-58.
43. ბახტაძე ნ., ბაგრატიონი გ. კონდამიანის უდაბნო-მონასტრის შესწავლისათვის. საქართველოს

- მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტ., ეთნოგრ. და ხელოვნ. ისტ. სერია, 4, თბ., 1991, გვ. 156-165.
44. ბახტაძე ნ., ყიფიანი გ. შიომღვიმის მონასტრის მიდამოების გამოქვაბულთა არქეოლოგიური დაზვერვის შედეგები. საქართველოს მეცნ. აკად. მეცხეთის არქეოლოგიის ინსტიტუტი, IV სამეცნ. სესია. 1999 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. თბ., 2000, გვ. 11-15.
 45. ბელუკაძე ს. ტერმინ "კლდეთა ნაღის" გაგებისათვის ვეფხისტყაოსანში. სპელეოლოგთა VII სამეცნიერო სესია, თბ., 1969, გვ. 22-25.
 46. ბერიაშვილი მ. დაკრძალვის რიტუალი ხეთებთან. სსმმ XXXVI-B. თბ., 1982, გვ. 39-50.
 47. ბერიძე ვ. ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება. თბ., ხელოვნება, 1974.
 48. ბერძენი მწერლები საქართველოს შესახებ, V. თბ., მეცნიერება, 1983.
 49. ბერძენიშვილი დ. თრიალეთის უცნობი წარწერები. სიგკ, VI, თბ., 1982, გვ. 3-28.
 50. ბერძენიშვილი დ. წარწევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ქვემო ქართლი. მეცნიერება, თბ., 1979.
 51. ბერძენიშვილი ნ. ისტორიული გეოგრაფიისათვის. საქართველოს ისტორიის საკითხები. ტ. I, თბ., მეცნიერება, 1964.
 52. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები. მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის. თბ., მეცნიერება, 1990.
 53. ბერძენიშვილი ნ. ხრამის ხეობის პალეოლითური ძეგლები. მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. II, თბ., 1959, გვ. 3-14.
 54. ბერძენიშვილი ნ., ფხაკაძე გ. გამოქვაბული „საგვარჯილე“ (ენეოლით-აღრებრინჯაოს ფენა). თბ., მეცნიერება, 1976.
 55. ბიტელი კ. ართვინში აღმოჩენილი ბრინჯაოსაგან გაკეთებული არქეოლოგიური ნაშთები. ენიმკ-ის მოამბე, ტ. II, ნაკვ. II, თბ., 1938, გვ. 257-266.
 56. ბოჭორიშვილი ლ. ქართული კერამიკა, კახური. თბ., სახ. გამომც., 1949.
 57. ბოხოჩაძე ა. არქეოლოგიური გათხრები ალაიანსა და ძალისაში. ნასტაკისის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, I. თბ., მეცნიერება, 1981.
 58. ბოხოჩაძე ა. მასალები შუაფეოდალური მცხეთის ისტორიისათვის. ფსად, I, თბ., 1969, გვ. 20-26.
 59. ბურდულიძე ს. წერნაქიანი ჭურჭელი ვანის ქვაბის უდაბნო-მონასტრიდან. ძეგლის მეგობარი 80, თბ., 1988, გვ. 22-29.
 60. გაგოშიძე ი. ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან. თბ., მეცნიერება, 1964.
 61. გაგოშიძე ი. წარმართული სატაძრო კომპლექსის გათხრები დედოფლის მინდორზე. სსმაე, V. თბ., 1977, გვ. 72-83.
 62. გაფრინდაშვილი გ. არქიტექტურულ-არქეოლოგიური სამუშაოები ვანის ქვაბში 1967 და 1968 წწ. სსმაე, II, თბ., 1971, გვ. 113-117.
 63. გაფრინდაშვილი გ. გარეჯი. თბ., საბჭოთა საქართველო, 1987.
 64. გაფრინდაშვილი გ. სამონაზვნო მოძრაობა საქართველოში. ძეგლის მეგობარი 80, თბ., 1988, გვ. 5-11.
 65. გაფრინდაშვილი გ. ვარძიისა და მისი მიდამოების ქვაბები. თბ., ცოდნა, 1957.

66. გაფრინდაშვილი გ. თრეხვი. სიკა, ტ. 5. თბ., 1990. გვ. 375-377.
67. გაფრინდაშვილი გ. კლდის სახლები ნასოფლარ ფიაში. თბ., მეცნიერება, 1959.
68. გაფრინდაშვილი გ. კლდეში ნაკვეთი ძეგლები საქართველოში. სპელეოლოგთა VII სამეცნიერო სესია, თბ., 1969. გვ. 7-14.
69. გაფრინდაშვილი გ. ძველი ქართული კულტურის კვლევის სპელეოსტიკური პრობლემები და გარეჯის უდაბნო. სპელეოლოგთა XII სამეცნიერო სესია, თბ., 1977. გვ. 3-12.
70. გაფრინდაშვილი გ. XI—XII სს. ანანაურის კლდის სოფელი ვარძიის ქვაბთა ანსამბლში. საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები, I, თბ., მეცნიერება, 1963.
71. გაფრინდაშვილი გ. შიომღვიმის ქვაბთა შესწავლის საკითხები. სპელეოლოგთა II სამეცნიერო სესია, თბ., 1962. გვ. 41-44.
72. გაფრინდაშვილი გ., ნემსინვერიძე ალ. ჭიათურის მიუვალ გამოქვაბულებში. გაზ. "კომუნისტი", 20.XI, 1955. გვ. 4.
73. გაფრინდაშვილი პ. გორასამარხები და ლოდოვანები ჯავახეთის ოქროყანაში ვარძიასთან. ძეგლის მეგობარი 83, თბ., 1989. გვ. 34-41.
74. გამყრელიძე გ. ქართული არქეოლოგიის გარიჟრაჟზე. ძეგლის მეგობარი 114, თბ., 2001. გვ. 3-9.
75. გვერტიშვილი დ. გორის ისტორია. თბ., სახელმ. გამომც., 1954.
76. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში (გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანით, გ. გელაშვილის რედ.). თბ., მეცნიერება, I ტ.-1962, II ტ.-1964.
77. გობეჯიშვილი გ. გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანა საქართველოში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I. თბ., საბჭოთა საქართველო, 1970. გვ. 243-311.
78. გობეჯიშვილი გ. ბედენის გორასამარხების კულტურა. თბ., მეცნიერება, 1980.
79. გობეჯიშვილი გ. თეთრი-წყაროს ნასოფლარი. თბ., მეცნიერება, 1978.
80. გობეჯიშვილი გ. ძველი ქართული სამთამადნო მეტალურგიული წარმოების ნაშთები სოფ. ლეში. სმა მოამბე, ტ. XIII, თბ., 1952. გვ. 183-190.
81. გობეჯიშვილი გ., ჯაფარიძე ო. გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლები დასავლეთ საქართველოში. საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959. გვ. 129-155.
82. გოგაძე ე. თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი, თბ., მეცნიერება, 1972.
83. გოგაძე ე. კოლხეთის ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ნამოსახლართა კულტურა. თბ., მეცნიერება, 1982.
84. გოგაძე ე., დავლიანიძე ც., ფანცხავა ლ., რამიშვილი რ. ნოსიო-მუხურჩის ექსპედიციის 1980-1981 წწ მუშაობის შედეგები. სსმე, VIII. თბ., 1986. გვ. 45-55.
85. გომელაური ი. მღვიმევი. თბ., მეცნიერება, 1982.
86. გძელიშვილი ი. თეთრი წყაროს რაიონის ნასოფლარები. სმა მოამბე, ტ. XV, 5, თბ., 1954. გვ. 311-319.
87. გძელიშვილი ი. არქეოლოგიური გათხრა ნაჭიეჭაებში. საქართველოს მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XVII, I, 1956. გვ. 89-96.
88. გძელიშვილი ი, ტყეშელაშვილი ო. თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები. თბ., საქ. მეცნ. აკად. გამომც., 1961.

89. გრიგოლია გ. ქვემო ქართლის პალეოლითი (გამოქვაბული წოფი). თბ., საქ. მეცნ. აკად. გამომც., 1963.
90. გრიგოლია გ., ტატიშვილი თ. ქვემო ქართლის უძველესი ძეგლები. სიგკ, ტ. I, თბ., 1960. გვ.63-81.
91. დედაბრძივილი შ., რუსიშვილი რ. ზემო ალვანის შუაბრინჯაოს ხანის სამარხი. კავშ, IV. თბ., მეცნიერება, 1980. გვ. 45-48.
92. დოლაბერიძე რ. საქართველოს მინის სამაჯურები. სსმ, ტ. XXVIII-B. თბ., 1969. გვ. 98-115.
93. გარეჯის მრავალმთის მონასტრები. ეროვნული კულტურული მემკვიდრეობის პროგრამა. საანგარიშო კრებული. ფონდი „ღია საზოგადოება — საქართველო“. თბ., 1997. გვ. 40-49.
94. ვარაზაშვილი ვ. არქეოლოგიური დაზვერვები დავით გარეჯის უდაბნოში. კრებული „გარეჯი“, კახეთის არქ. ექსპ. შრომები, VIII. თბ., 1988. გვ. 38-47.
95. ვართაგავა ა. მდ. ყვირილას აუზის სპელეოსტიკური რუკა. საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები, 9. თბ., მეცნიერება, 1981. გვ. 112-121.
96. ვაჰანის ქვაბთა განგება. ქართული სამართლის ძეგლები, 1 (ლ. მუსხელიშვილის გამოცემა). თბ., საქ. მეცნ. აკად. გამომც., 1939.
97. ზაქარაია პ. ეს მართლა მერვე საოცრება. ლიტერატურული საქართველო, 3.X.1986.
98. ზაქარაია პ. კახეთის საფორტიფიკაციო ნაგებობები. თბ., საქ. მეცნ. აკად. გამომც., 1962.
99. ზაქარაია პ. ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება. თბ., მეცნიერება, 1965.
100. ზაქარაია პ. სიმაგრეთა ერთი უცნობი სახე. სსმ, ტ. XXIII-B, თბ., 1962. გვ. 49-84.
101. თაყაიშვილი ე. არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს. პარიზი, 1938.
102. თაყაიშვილი ე. ქვაბი საგანძური. საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, IX, 9-10. თბ., 1948.
103. თვალჭრელიძე ზ. გარეჯის ნათლისმცემლის უდაბნო-მონასტერი (არქეოლოგიური კვლევა-ძიება). ძეგლის მეგობარი 80. თბ., 1988. გვ. 12-21.
104. თვალჭრელიძე ზ. გარეჯის უდაბნო-მონასტრის კერამიკის შესწავლისთვის. ს.ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი, პრეპრინტი. თბ., 1993.
105. თვალჭრელიძე ზ. დოდოს რქის უდაბნო-მონასტრის მოჭიქული კერამიკა (IX—XIVსს.). ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი, პრეპრინტი. თბ., 1993.
106. თვალჭრელიძე ზ., ქებულაძე ნ. გარეჯის სამონასტრო კომპლექსის არქეოლოგიური კვლევის ახალი ასპექტი (ნავთობი IX—Xსს ქრაქებში). ძეგლის მეგობარი 109. თბ., 2000. გვ. 18-22.
107. თოფა მენოფეცი. ისტორია თემურ-ლენგისა და მისი შთამომავლობისა. თბ., მეცნიერება, 1987.
108. თორდია კ. ბაიების (მესხეთი) კლდეში გამოკვეთილი ეკლესიები სადგომებით. ძეგლის მეგობარი 72, თბ., 1986. გვ. 61-65.
109. თოდუა თ. გარეჯა (მონასტერთა ლოკალიზაციისათვის). ძეგლის მეგობარი 31-32. თბ., 1973. გვ. 17-30.
110. თუმანიშვილი დ. ახალი გამოკვლევა ქვემო ქართლის კლდის ძეგლების შესახებ (რეცენზია). ლიტერატურა და ხელოვნება 1-2, თბ., 1997. გვ. 252-260.
111. თუმანიშვილი დ. საბერეების ეკლესიათა ხუროთმოძღვრება (ხელნაწერი. ინახება მეცნიერის პირად არქივში).

112. თუშაბრამიშვილი დ., ჯავახიშვილი გ., თუშაბრამიშვილი ნ. ყვირილას აუზის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1980-1981 წლებში წარმოებული სამუშაოების შედეგები. სსმე, VIII. თბ., 1986. გვ. 5-16.
113. იოანე ბაგრატიონი. ქართლ-კახეთის აღწერა. თბ., მეცნიერება, 1986.
114. კალანდაძე ა. სამთავრო. წინანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლი. მცხეთა, IV. თბ., მეცნიერება, 1980.
115. კალანდაძე ა. გვიანბრინჯაოს და ადრე რკინის ხანის ძეგლები აღმოსავლეთ საქართველოში. საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959. გვ. 155-190.
116. კალანდაძე ა. ქვის ხანა საქართველოში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I. თბ., საბჭოთა საქართველო, 1970, გვ. 95-128.
117. კალანდაძე ა, კალანდაძე კ. თეთრი მღვიმე. ძეგლის მეგობარი, 39. თბ., 1975, გვ. 67-72.
118. კალანდაძე ა., გრიგოლია გ. პირველყოფილი ადამიანის მღვიმე საცხოვრისთა შესწავლის ზოგადი სურათი საქართველოში, სპელეოლოგთა VII სამეცნ. სესია, თბ., 1969. გვ. 3-5.
119. კაპანაძე დ. ქართული ნუმისმატიკა. თბ., თსუ-ს გამომც., 1969.
120. კაპანაძე მ. ივრისპირების ბრინჯაოს ხანის სამაროვნები. კაეშ, VI. თბ., 1984. გვ. 27-55.
121. კეკელიძე კ. საკითხი პირველ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. I, თბ., 1956.
122. კეკელიძე კ. სირიელი მამების საქართველოში მოსვლის საკითხი. თსუ-ს მოამბე, ტ. VI. თბ., 1926. გვ. 82-107.
123. კერესელიძე თ. ძვლის ნივთების კატალოგი. თბ., მეცნიერება, 1978.
124. კიკვიძე ი. მინათომოქმედება და სამინათომოქმედო კულტი ძველ საქართველოში. თბ., მეცნიერება, 1976.
125. კიკვიძე ი. ხიზანანთ გორის (ურბნისის) ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარი. თბ., მეცნიერება, 1972.
126. კილურაძე თ. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამინათომოქმედო კულტურის პერიოდიზაცია. თბ., მეცნიერება, 1976.
127. ლაზარ ფარაშეცის ცნობები საქართველოს შესახებ. ლ. ჯანაშიას რედაქციით. თბ., მეცნიერება, 1962.
128. ლეჟავა გ. ქვაბ-ქალაქ უფლისციხის არქიტექტურა. ძეგლის მეგობარი 27-28, თბ., 1971. გვ. 21-28.
129. ლიჩელი ვ. შიდა კოლხიდის მატერიალური კულტურის შესწავლისათვის ჩვენათარი ცხემად III—I სს-ში. საქ. მეცნ. აკად. მაცნე, ისტ., არქ., ეთნ. და ხელ. ისტ. სერია, 2. თბ., 1981. გვ. 41-52.
130. ლიჩელი ვ. ძველი ვანი. სამურნეო უბანი. თბ., მეცნიერება, 1991.
131. ლომთათიძე გ. არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1949 წ. გაზაფხულზე. ფსაძ, IV, თბ., 1982. გვ. 76-122.
132. ლომთათიძე გ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ალგეთისა და ივრის ხეობებში. თბ., მეცნიერება, 1989.
133. ლომთათიძე გ. საქართველოს მოსახლეობის კულტურა და ყოფა I—XIII სს. თბ., მეცნიერება, 1977.
134. ლომთათიძე გ. შუაფეოდალური ხანის ნამოსახლარების გათხრა სამშვილდის მდამოებში. ფს.ა.ა. II, თბ., მეცნიერება, 1974. გვ. 120-138.

135. ლომთათიძე გ. ექსპედიცია ხვამლის ქვაბულებში. მნათობი, I. თბ., 1988. გვ. 156-167.
136. ლომთათიძე გ. ხვამლის ციხე-ქვაბი, როგორც არქეოლოგიური ძეგლი. სპელეოლოგია VII სამეცნ. სესია (მოხს. მოკლე შინაარსები). თბ., 1969. გვ. 26-29.
137. ლომთათიძე გ., გელიშვილი ი. თრიალეთში 1949 წ. მივლინების ანგარიში. საქართველოს მეცნ. აკად. ინსტ. "მიმომხილველი", თბ., 1951. გვ. 315-335.
138. ლომინაძე ბ. შიომღვიმე. თბ., საქ. მეცნ. აკად. გამომც., 1953.
139. ლორთქიფანიძე ი. ქვემო ქართლი XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში. ნაწ. I და II. თბ., ზაკ-გიზი, 1935.
140. ლორთქიფანიძე ი. ქვემო ქართლი XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში. ნაწ. III და IV. თბ., სსრკ მეცნ. აკად. საქართვე. ფილიალ. გამომც., 1938.
141. მაისურაძე ბ., ფანცხავა ლ. შილდის სამლოცველო. კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, VII. თბ., მეცნიერება, 1984.
142. მამიაშვილი ნ. ფაიანსი შუა საუკუნეთა საქართველოში. თბ., მეცნიერება, 1976.
143. მარგველაშვილი პ. ბეთლემი, სტეფანწმინდა – სამონასტრო კომპლექსი. ძეგლის მეგობარი 52, თბ., 1979, გვ. 17-23.
144. მარუაშვილი ლ. მღვიმეთმცოდნეობის საფუძვლები. თბ., მეცნიერება, 1973.
145. მარუაშვილი ლ. შიომღვიმის გამოქვაბულები. ლიტერატურა და ხელოვნება, I. თბ., 1949. გვ. 27-31.
150. მელითაური კ. ბერთუზნის მონასტრის სამშენებლო-ხუროთმოძღვრული ორგანიზაცია. საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XXIV, I. თბ., 1960. გვ. 115-120.
151. მელითაური კ. ვარძიის გამოქვაბულთა არქიტექტურა. ძეგლის მეგობარი 45. თბ., 1977. გვ. 5-7.
152. მელითაური კ. ვარძიის სამშენებლო-ხუროთმოძღვრული შესწავლის საკითხები. თბ., საქ. მეცნ. აკად. გამომც., 1961.
153. მელითაური კ. სახლსამყოფის ერთი სახე საქართველოში. საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 14, 5. თბ., 1953. გვ. 313-319.
154. მელითაური კ. ვარძიის საცხოვრებლის ტიპობრივი გეგმა. ძეგლის მეგობარი 43-44, თბ., 1977. გვ. 42-46.
155. მელიქიშვილი გ. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის. თბ., მეცნიერება, 1965.
156. მელიქიშვილი გ. უძველესი სამეფო სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. საქ. სსრ მეცნ. აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტ. ინსტიტ.-ის მიმომხილველი, ტ. II, თბ., 1951. გვ. 203-230.
157. მელიქსეთ-ბეგი ლ. თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნაშთების და ტოპონიმების შესწავლისათვის. მარქსისტული ენათმეცნიერება. სახალხო უნივერსიტეტის გამომც., თბ., 1934. გვ. 27-44.
158. მელიქსეთ-ბეგი ლ. მეგალითური კულტურა საქართველოში. თბ., ფედერაცია, 1938.
159. მელიქსეთ-ბეგი ლ. ქვემო ქართლის ზოგადი მნიშვნელობის მქონე გეოგრაფიული ნომენკლატურისათვის ძველად. ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადეული, I-II. თბ., 1923-24. გვ. 68-72.

160. მენაბდე მ., კილურაძე თ. სიონის არქეოლოგიური ძეგლები. თბ., მეცნიერება, 1981.
161. მენაბდე მ., კილურაძე თ. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1980-1981). სსმაე, VIII. თბ., 1986. გვ. 17-28.
162. მეფისაშვილი რ., თუმანიშვილი დ. ბანას ტაძარი. თბ., მეცნიერება, 1989.
163. მინდიაშვილი გ. ალაზნის ველის გორანამოსახლარების შუაბრინჯაოს ხანის კერამიკული მასალა. საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., მეცნიერება, 1982. გვ. 18-24.
164. მინდორაშვილი დ. თონეები უფლისციხიდან. ძეგლის მეგობარი 64, თბ., 1983. გვ. 49-51.
165. მინდორაშვილი დ. სამშენებლო ხელოვნების საკითხისათვის შუა საუკუნეების უფლისციხეში. ძეგლის მეგობარი 86, თბ., 1990. გვ. 62-66
166. მინდორაშვილი დ. მასალები გვიანი შუა საუკუნეების უფლისციხის შესწავლისათვის. ძიებანი, 10. თბ., 2002. გვ. 80-87.
167. მირცხულავა გ. სამშვილდე, თბ., მეცნიერება, 1975.
168. მინიშვილი მ. მოჭიქული კერამიკის საწარმო შუა საუკუნეების თბილისში (IX—XIII სს). თბ., მეცნიერება, 1979.
169. მინიშვილი მ. მოჭიქული ჭურჭელი ძველ საქართველოში IX—XIII სს. თბ., ხელოვნება, 1969.
170. მოსე ხონელი. ამირანდარეჯანიანი. ქართული პროზა, ტ. II, თბ., საქართველო, 1982.
171. მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, ტ. 1. თბ., მეცნიერება, 1977.
172. მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, ტ. 2. თბ., მეცნიერება, 1980.
173. მუსხელიშვილი დ. აღჯაყალა-გაგის ციხე. საქართველოს ისტ. გეოგრაფიის კრებული, I. თბ., 1960. გვ. 113-140.
174. მუსხელიშვილი დ. ფეოდალური ხანის საქართველოს და ამიერკავკასიის მნიშვნელობა საერთაშორისო ვაჭრობაში. ცისკარი, 11, თბ., 1970. გვ. 127-137.
175. მუსხელიშვილი დ. ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის საველე სამუშაოთა (1956-1958 წწ) შედეგები. საქ. ისტ. გეოგრ. კრებული, ტ. 1. თბ., 1960. გვ. 23-61.
176. მუსხელიშვილი დ. ქობთავის გამოქვაბულები. საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები, ტ. I, თბ., 1963. გვ. 149-155.
177. მუსხელიშვილი ლ. ვაჰანის ქვაბთა განგება (XIII). თბ., მეცნ აკად. ფილ. გამომც. 1939.
178. მუსხელიშვილი ლ. დმანისი. ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერა. შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა. თბ., ტექნიკა და შრომა, 1938.
179. მუსხელიშვილი ლ., ხიდაშელი შ., ჯაფარიძე ვ. გუდარეხის პირველი და მეორე (1938 და 1939წწ). არქეოლოგიური კამპანიის ანგარიში. თბ., საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამომც., 1954.
180. მშენიერაძე დ. გამოქვაბული ნაგებობანი საქართველოში. თბ., ტექნიკა და შრომა, 1955.
181. მჭედლიშვილი ბ. ნასახლარი "ქვაბები" ივრის შუა წელზე. სპელეოლოგთა XII სამეცნიერო სესია, თბ., 1977. გვ. 15-18.
182. მჭედლიშვილი ბ. ივრისპირა "ქვაბების" არქეოლოგიური დაზვერვები. სსმაე, V. თბ., 1977. გვ. 157-164.

183. მჭედლიშვილი ბ. ივრისპირა "ქვაბების" 1976 წლის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში. სსმაე, VI. თბ., 1978. გვ. 114-123.
184. მჭედლიშვილი ბ., ნიკოლაიშვილი ბ. ბეთლემის მონასტრის არქეოლოგიური მონაპოვარი. ძეგლის მეგობარი 1, თბ., 1986. გვ. 42-50.
185. ნიორაძე გ. მიცვალებულების პაერზე დამარხვა. ენმე-ის მოამბე, V-VI. თბ., 1940. გვ. 57-81.
186. ნიორაძე მ. ძველი ქვის ხანის მღვიმე-ნამოსახლარები წყალნითელას ხეობაში. თბ., მეცნიერება, 1992.
187. პრივალოვა ე. ვარძია. თბ., საბჭოთა საქართველო, 1986.
188. რამიშვილი რ. ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები. ტ. I, სიონი. თბ., მეცნიერება, 1970.
189. რამიშვილი რ. ჟინვალის არქეოლოგიური ექსპედიცია, 1971. სმა მაცნე, ისტ. არქ. ეთნოგრ. და ხელოვნ. ისტ. სერია, 4, 1971. გვ. 167-170.
190. რამიშვილი რ. მთისა და ბარის ურთიერთობის ზოგიერთი საკითხი არაგვის ხეობის ახალი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით. ჟინვალის ექსპედიცია, თბ., თსუ-ს გამომც., 1981.
191. რამიშვილი რ. ნაქალაქარი ჟინვალი. ფ.ს.ა.ძ. IV, თბ., 1982. გვ. 66-75.
192. რამიშვილი რ. ახალი ჟინვალის სამაროვანი და ნამოსახლარი 1971-1973 წწ განათხარის მიხედვით. თბ., მეცნიერება, 1983. გვ. 81-129.
193. რამიშვილი რ., ჯორბენაძე ბ. და სხვ. ჟინვალის არქეოლოგიური ექსპედიცია. ს.ა.კ.ძ.ს, 1979, თბ., 1982. გვ. 106-117.
194. რჩეულიშვილი ლ. ძველი ნასახლარები ბორჯომ-ბაკურიანის მდამოგებში. ქართული ხელოვნების ისტორიის ნარკვევები. თბ., მეცნიერება, 1994. გვ. 116-162.
195. სანიკიძე თ. უფლისციხე. თბ., საბჭოთა საქართველო, 1987.
196. სანიკიძე თ. უფლისციხე. ნარკვევი ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიიდან. თბ., უნივერსალი, 2002.
197. სანიკიძე თ. ბრეთის "მამა პიროსი". ძეგლის მეგობარი 35. თბ., 1974. გვ. 10-13.
198. საქართველოს არქეოლოგია. ენეოლით – ადრებრინჯაოს ხანა. თბ., მეცნიერება, 1992.
199. სილოგავა ე. ნარწერები გარეჯის მრავალწაროდან (IX-XIII სს.). თბ., გამომც. ინტელექტი, 1999.
200. სილოგავა ე. გამოჩენილი მკვლევარი. ლიტერატურული მესხეთი, მაისი, 2001, გვ. 2-3.
201. სინაურიძე მ. არახლო-კაზრეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში. სსმაე, V, თბ., 1977. გვ. 129-144.
202. სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. თბ., მერანი, ტ. I-1991, ტ. II-1993.
203. სხირტლაძე ზ. საბერეების ფრესკული ნარწერები. თბ., მეცნიერება, 1985.
204. სხირტლაძე ზ., თვალჭრელიძე ზ. გამოქვაბული სამარტვილე ნამებულში. აკადემია, ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალი, ტ. 1. თბ., თანამედროვე სამეცნ. კვლევის ასოციაცია, 2001. გვ. 50-55.
205. ტატიშვილი თ. მინისქევა ნაგებობანი მტკვრის ხეობის ზემო წელზე. ძეგლის მეგობარი 21, თბ., 1970. გვ. 18-22.
206. უგრელიძე ნ. მინა ძველ საქართველოში. თბ., მეცნიერება, 1961.
207. ფერაძე გ. უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული

- მონასტრების შესახებ. თბ., გამომც. კანდელი, 1995.
208. ფიცხელაური კ. აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ. წ. XV-VII სს). თბ., მეცნიერება, 1973.
209. ფიცხელაური კ. იორ-ალაზნის აუზის ბრინჯაო-რკინის ხანის ნამოსახლართა ტოპოგრაფიის პრინციპები. კავშ. VI. თბ., 1984. გვ. 8-18.
210. ფიცხელაური კ. იორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა უძველესი კულტურა. თბ., მეცნიერება, 1965.
211. ფიცხელაური კ., მენაბდე ც. გადრეკილის არქეოლოგიური ძეგლები. კავშ., V. თბ., მეცნიერება, 1982.
212. ფუთურიძე გ. ჰასან რუმელს ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ., მეცნიერება, 1966.
213. ფუთურიძე მ. ცენტრალური და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის მონოქრომული მოხატული კერამიკის პრობლემისათვის. კახეთის არქეოლ. ექსპედ. შრომები, VI. თბ., მეცნიერება, 1984. გვ. 64-76.
214. ფხაკაძე გ. ქვემო ქართლის ენოლითი (კიკეთის ენოლითური ძეგლები). თბ., საქ. მეცნ. აკად. გამომც., 1963.
215. ქავთარაძე გ. ცენტრალური ანატოლიისა და ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ურთიერთობის საკითხისათვის ადრეული ბრინჯაოს ეპოქაში. თსუ-ს შრომები, 183. თბ., 1973. გვ. 5-19.
216. ქარუმიძე თ. უფლისციხე. ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი II საერთაშორისო სიმპოზიუმი. მოხს. მოკლე შინაარსები. თბ., 1977.
217. ქარუმიძე თ. უფლისციხე. საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5. თბ., 1990. გვ. 90-109.
218. ქარუმიძე თ. უფლისციხე — კლდეში ნაკვეთი არქიტექტურული ძეგლი. სპელეოლოგია VII სამეცნიერო სესია, თბ., 1969. გვ. 18-21.
219. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965-1971 წწ). აღ. ჯავახიშვილის და ო. ჯაფარიძის რედ. თბ., მეცნიერება, 1975.
220. ქორიძე დ. თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები. თბ., საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამომც., 1958.
221. ლამბაშიძე ო., ტატიშვილი თ. ვარძიის 1956-57 წწ არქეოლოგიური დაზვერვების ანგარიში (ხელნაწერი).
222. ლლონტი ლ., ნემსაძე გ., ჯავახიშვილი ა. ქარელის რაიონში, ბერიკლდეებზე, 1979-1981 წლებში ჩატარებული მუშაობის ანგარიში. სსმაე, VIII. თბ., 1986. გვ. 36-44.
223. ლლონტი ლ., ჯავახიშვილი ა., კილურაძე თ. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები (1972—1973 წწ.). სსმაე, IV, თბ., 1975. გვ. 141-157.
224. ყიფიანი გ. უფლისციხე — ქვაბულთა ატრიბუცია და ქრონოლოგიის საკითხები. *Analecta Iberica I*. თბ., არტანუჯი, 2001. გვ. 16-23.
225. ყიფიანი გ. ვინ იმარებოდა უფლისციხეში? ივ. ჯავახიშვილის სახ. თსუ-ს სამეცნ. შრომ. კრებ., ხელოვნებათმცოდნეობა, 2. თბ., თსუ-ს გამომც., 2001.
226. ყიფიანი გ. კოლხეთისა და იბერიის წარმართული ტაძრები და ქართული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების წარმოშობის საკითხები. თბ., საქართველოს ხელოვნ. სახელმწ. მუზეუმის გამომც., 2000.

227. ყიფიანი გ. უფლისციხე. პროგრამა "ლოგოსი". თბ., 2002.
228. შმერლინგი რ. ქართული ხუროთმოძღვრული ორნამენტი. თბ., სახელგამი, 1954.
229. შოთა რუსთაველი. ვეფხისტყაოსანი. თბ., მეცნიერება, 1988.
230. ჩიქოვანი თ. ამიერკავკასიის ხალხურ საცხოვრებელ ნაგებობათა ისტორიიდან. თბ., მეცნიერება, 1967.
231. ჩიქოვანი თ. დიდი ოჯახის საკითხისათვის XI—XVIII სს სამხრეთ საქართველოში (განათხარი ნასოფლარებისა და წერილობითი წყაროების მიხედვით). არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის I კონფერენცია: „შუასაუკუნეთა ხანის ქართული სოფელი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით“. მოხს. შინაარსები. თბ., 2001, გვ. 20-23.
232. ჩიკოიძე ც. თელავი გვიანფეოდალურ ხანაში. ფსაძ, II, თბ., 1974. გვ. 68-83
233. ჩიკოიძე ც. ქალაქი თელავი. თბ., მეცნიერება, 1979.
234. ჩიტაია გ. გლეხის სახლი ქვაბლიანში. "მიმომხილველი", I, თბ., 1926.
235. ჩიტაია გ. ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მოკლე ანგარიში. ენიმკ-ის მოამბე, ტ. IV, გამ. 3, თბ., 1939. გვ. 281-290.
236. ჩუბინაშვილი გ. ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. I, თბ., სახელგამი, 1936.
237. ჩუბინაშვილი ნ. უფლისციხე. თბ., საბჭოთა საქართველო, 1961.
238. ჩუბინაშვილი ტ. ახალი მონაცემები ქვემო ქართლის ადრესამინათმოქმედო კულტურის ისტორიის შესახებ. ძეგლის მეგობარი, 33. თბ., 1973. გვ. 17-20.
239. ჩუბინაშვილი ტ. ენოლითური და ადრეული ბრინჯაოს კულტურა საქართველოში. სინ, ტ. I. თბ., საბჭოთა საქართველო, 1970. გვ. 129-201.
240. ჩუბინაშვილი ტ. მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა. თბ., საბჭოთა საქართველო, 1965.
241. ჩუბინაშვილი ტ. მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები. თბ., საქ. მეცნ. აკად. გამომც., 1957.
242. ჩხარტიშვილი მ. ქართული პაგიოგრაფიის წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის პრობლემები. ცხოვრება წმინდისა ნინოსი. თბ., მეცნიერება, 1987.
243. ჩხატარაშვილი მ. მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეების საქართველოში. თბ., მეცნიერება, 1978.
244. ცინცაძე ვ. კაცხის სვეტი V-VI საუკუნის ხუროთმოძღვრული ძეგლი. ძეგლის მეგობარი 50, თბ., 1979. გვ. 52-55.
245. ციციშვილი ი. მატერიალური კულტურის ძეგლები ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალების მიხედვით. ძეგლის მეგობარი 50-52, თბ., 1979.
246. ცეკიტიშვილი გ. ნოფი. ისტორიულ-გეოგრაფიული ნარკვევი. სიგკ, ტ. I. თბ., 1960, გვ. 80-92.
247. ნერეთელი გ. უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან. თბ., მეცნიერება, 1960.
248. ნინამძღვარ დანიელის მოგზაურობა პალესტინაში. საუნჯე, 3. თბ., 1983. გვ. 104-125.
249. ჭილაშვილი ლ. არეში. თბ., მეცნიერება, 1991.
250. ჭილაშვილი ლ. კახეთის ქალაქები (XIV-XVIII სს.). თბ., მეცნიერება, 1980.
251. ჭილაშვილი ლ. მეფე ფარნავაზი — მეფე-ღმერთი. "ღმერთი" (სახელის განმარტებისთვის).

სსმ, XLII-B, თბ., 1997. გვ. 103-126.

252. ჭილაშვილი ლ. ნაქალაქარი ურბნისი. თბ., საქ. მეცნ. აკად. გამომც., 1964.
253. ჭილაშვილი ლ. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, I, თბ., მეცნიერება, 1968.
254. ჭილაშვილი ლ. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, II, თბ., მეცნიერება, 1970.
255. ჭილაშვილი ლ. ქალაქი რუსთავი, თბ., საქ. მეცნ. აკად. გამომც., 1958.
256. ჭილაშვილი ლ. ძველი გავაზი. თბ., მეცნიერება, 1975.
257. ხაზარაძე ნ. საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები (მოსხები). თბ., მეცნიერება, 1984.
258. ხახუთაიშვილი დ. უფლისციხე, I, თბ., მეცნიერება, 1964.
259. ხახუთაიშვილი დ. უფლისციხე, II, თბ., მეცნიერება, 1970.
260. ხახუთაიშვილი დ. უფლისციხე. ძეგლის მეგობარი 3, თბ., 1964. გვ. 19-27.
261. ხახუთაიშვილი დ. უფლისციხე – ქალაქი კლდეში. თბ., მეცნიერება, 1989.
262. ხიმშიაშვილი კ. უფლისციხის კლდეში ნაკვეთი კომპლექსების ერთი ჯგუფის დათარიღებისათვის. ძეგლის მეგობარი 73, თბ., 1986. გვ. 59-63.
263. ხოშტარია დ. ჩითახევის მონასტრის ეკლესია. სმ მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნ. ისტორიის სერია, 4, 1983. გვ. 141-157.
264. ხოშტარია დ. უძველესი მონასტრები საქართველოში. საერთაშ. სიმპოზ. "ქრისტიანობა: წარსული, აწმყო, მომავალი", მოხს. მოკლ. შინაარსები. თბ., 2000. გვ. 102-103.
265. ჯავახიშვილი ი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი. თბ., საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის საინფორმაციო ცენტრი, 2000.
266. ჯავახიშვილი ა., ლლონტი ლ. ურბნისი, I. ნასახლარ ქვაცხელებში 1954-1961 წწ ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრები. თბ., მეცნიერება, 1962.
267. ჯავახიშვილი ა. ქვემო ქართლის უძველესი ნასოფლარები. ძეგლის მეგობარი 30, თბ., 1972. გვ. 22-33.
268. ჯავახიშვილი გ. დარანები სოფ. გომარეთიდან. სპელეოლოგთა VII სამეცნ. სესია. მოხსენ. მოკლე შინაარსები. თბ., მეცნიერება, 1969. გვ. 30-32.
269. ჯავახიშვილი ივ. მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში. თბ., საქ. მეცნ. აკად. გამომც., 1946.
270. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნ. I. თხზულებანი 12 ტომად, ტ. I. თბ., თსუ-ს გამომც., 1979.
271. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ნ. II. თხზულებანი 12 ტომად, ტ. II. თბ., თსუ-ს გამომც., 1983.
272. ჯავახიშვილი ივ. ქართული სამართლის ისტორია, ნ. I. თხზულებანი 12 ტომად, ტ. VI. თსუ-ს გამომც., 1982.
273. ჯავახიშვილი ივ. ქართული სამართლის ისტორია, ნ. II. თხზულებანი 12 ტომად, ტ. VII. თსუ-ს გამომც., 1984.

274. ჯავახიშვილი ივ. ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლად, წ. I. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. თხზულებანი 12 ტომად. თბ., თსუ-ს გამომც., 1977.
275. ჯავრიშვილი კ. მინისქვეშა ძეგლთა სამყარო. ძეგლის მეგობარი, 3, თბ., 1964. გვ. 35-41.
276. ჯავრიშვილი კ. ქციის ხრამის მღვიმე-გამოქვაბულები. საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები, 2, 1963. გვ. 5-19.
277. ჯალაბაძე გ. ქსოვილთა ფრაგმენტები დალეისა და ნახიდურის გამოქვაბულებიდან. ძეგლის მეგობარი 92, თბ., 1992, გვ. 61-65.
278. ჯალალანია ი., ჯაფარიძე ვ. დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის ნუმიზმატიკური მონაპოვარი. ფსად, V, თბ., 1987. გვ. 16-52.
279. ჯანაშია ლ. ლაზარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., მეცნიერება, 1962.
280. ჯანაშია ს. უძველესი ეროვნული ცნობა ქართველთა პირველსაცხოვრისის შესახებ. ენიმკ-ის მოამბე, V-VI, თბ., 1940. გვ. 633-694.
281. ჯანდიერი ე. ჯავახეთის ახალქალაქის განათხარ ნაგებობათა თარიღისათვის. ფსად, III, თბ., მეცნიერება, 1978. გვ. 27-45.
282. ჯაფარიძე ვ. კერამიკული წარმოება XI—XIII სს საქართველოში, თბ., საქ. მეცნ. აკად. გამომც., 1956.
283. ჯაფარიძე ვ. ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები ქვემო ქართლიდან, თბ., მეცნიერება, 1982.
284. ჯაფარიძე ვ. ვარდციხის ნაქალაქარი. თბ., მეცნიერება, 1989.
285. ჯაფარიძე ო. არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. თბ., საბჭოთა საქართველო, 1969.
286. ჯაფარიძე ო. ბრინჯაოს ხანის ყორღანები. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965-1971 წწ). თბ., მეცნიერება, 1975. გვ. 137-165.
287. ჯაფარიძე ო. შუა ბრინჯაოს ხანა საქართველოში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970. გვ. 201-240.
288. ჯაფარიძე ო. ბრინჯაოს ხანის ყორღანები. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები. თბ., მეცნიერება, 1975. გვ. 137-164.
289. ჯაფარიძე ო. ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის. თბ., თსუ-ს გამომც., 1976.
290. ჯაფარიძე ო. ქართველ ტომთა ისტორიისათვის სპილენძ-ბრინჯაოს კულტურის ადრეულ სტადიაზე. თბ., თსუ-ს გამომც., 1961.
291. ჯაფარიძე ო, ჯავახიშვილი ა. საქართველოს უძველესი მინათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა. თბ., საბჭოთა საქართველო, 1971.
292. ჯაფარიძე ო., კიკვიძე ი., ავალიშვილი გ., წერეთელი ა. მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები. თბ., თსუ-ს გამომც., 1981.
293. ჯაფარიძე ს. ბოდონის სვეტი და ქვაბები. ძეგლის მეგობარი 2, თბ., 1988. გვ. 55-61.
294. ჯაფარიძე ს. "ვითარცა სვეტი, ფრიად მაღალი...". ძეგლის მეგობარი 71, თბ., 1986. გვ. 58-61.
295. ჯორბენაძე ბ. ერწო-თიანეთი შუა საუკუნეებში. თბ., მეცნიერება, 1982.
296. ჯორბენაძე ბ. ჟინვალის ნაქალაქარის სამაროვნის თხრა 1972 წელს. ჟინვალის I, თბ., 1983. გვ. 134-163.

297. Абрамишвили Р. Археологические исследования на новостройках Большого Тбилиси. Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР, I. Тбилиси, 1976.
298. Абрамишвили Р., Гигуашвили Н., Кахиани К., Окропиридзе Н., Султанишвили И. Погребения Трельского могильника XIII-XII вв. до н. э. Тбилиси I, Археологические памятники. Тбилиси, 1978. 33. 90-116.
299. Агабабян Р. Архитектура грузинского народного жилища. Тбилиси, Изд. ГИИ, 1945.
300. Антонович В. Археологические находки и раскопки в Киеве и в Киевской губернии в течении 1876г. Чтения в историческом обществе летописца Нестора, кн. I. Киев, 1879.
301. Аракелян Б., Караханян Г. Гарни III. Результаты раскопок 1949-1956 гг. Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1962.
302. Артилаквва В. Железообрабатывающее ремесло Древней Грузии. Тбилиси, Мецниереба, 1976.
303. Ахмедов Р. Керамика Баку IX-XVII вв. Баку, Элм, 1992.
304. Ахмедов Г. Неполивная Керамика Орен-Кала IX-XIII вв. Труды Азербайджанской Экспедиции. Москва, Изд. АН СССР, 1967. 33. 186-227.
305. Бабалян Ф. Орнаментальные мотивы художественной керамики средневековой Армении. Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1981.
306. Бакрадзе Д. Кавказ в древних памятниках христианства. Тифлис, 1875.
307. Байерн Ф. О древних сооружениях на Кавказе. Тифлис, 1895.
308. Банк А. Гребень из Саркела – Белой Вежа. МИА, Т.75, 1959. 33. 104-111.
309. Бахтадзе Н. Спелеистическая карта Кция – Храмского бассейна. Пещеры Грузии, 12, Тбилиси. 1988. 33. 18-35.
310. Бахтадзе Н. Скальные памятники Квемо Картли. Автореферат диссерт. на соискание ученой степ. канд. ист. наук, Ереван, 1989.
311. Бербенлиев П. Архитектурното наследство по Българските земи. София, Изд. Септември, 1987.
312. Беридзе В. Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры. Тбилиси, Мецниереба, 1981.
313. Безсонов В. Всеобщая история архитектуры. Т. I. Москва, Искусство, 1944.
314. Бобровский Т. К вопросу о типологии и датировке Древнерусских пещерных монастырей. Российская археология, №5. Москва, 1993. 33. 112-129.
315. Брей У., Трамп Д. Археологический Словарь. Москва, Прогресс, 1990.
316. Бурдиладзе С. Из истории монастырей средневековой Грузии (по археологическим материалам пустынь-монастыря Ванис Кваби). Автореф. диссерт. на соискание ученой степ. канд. ист. наук, Тбилиси, 1990.
317. Вебер Г. Всеобщая история, Т. П. Москва, 1891.
318. Веймарн Е., Чореф М. Корабль на Каче. Симферополь, Тавриа, 1976.
319. Веймарн Е., Чореф М. Пещерный ансамбль Чилтер в Крыму. Пещеры Грузии №7, Тбилиси, 1978. 33. 139-152.

320. Вемарн Е. Пещерные города Крыма в свете археологических исследований 1954-1955гг. Советская археология. №1. Москва, 1958. გვ. 71-79.
321. Вольская А. Ростіс пещерных Монастырей Давид-Гареджи. გარეჯი. კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები. თბ., მეცნიერება, 1988. გვ. 130-155.
322. Всеобщая история архитектуры, Т. I. Москва, Изд-во Лит. по строительству, 1970.
323. Гагошидзе Ю. Самадло. Т. 1. Тбилиси, Мецниереба, 1979.
324. Гагошидзе Ю. Самадло. Т. 2 (каталог археол. материала), Тбилиси, Мецниереба, 1981.
325. Гаприндашвили Г. Пещерный ансамбль Вардзиа. Тбилиси, Изд-во Акад. наук ГССР, 1960.
326. Гаприндашвили Г. Вардзия. Ленинград, Аврора, 1975.
327. Гаприндашвили Г. Пустынь. как монастырский ансамбль. Пещеры Грузии, №12, Тбилиси, 1988. გვ. 36-52.
328. Гаприндашвили Г. Скальные купольные храмы и их значение в развитии монументальной архитектуры Грузии. Пещеры Грузии, №12, გვ. 5-17.
329. Гаприндашвили Г. Спелеистические разискания 1970 года в Армении. საქ. მეცნ. აკად. მაცნე, ისტ., არქეოლ., ეთნოგრ. და ხელოვნ. ისტ. სერია, 1. თბ., 1971. გვ. 183-185.
330. Гаракандзе М. Грузинское деревянное зодчество. Тбилиси, Искусство, 1959.
331. Герни О. Хетты. москва, Наука, 1987.
332. Геология СССР. Т. 10. Грузинская ССР. Геологическое описание. Москва, Наука, 1964.
333. Глonti Л., Киквидзе Я., Джавахишвили А. Итоги раскопок селищ IV-III тысячелетий до н.э. Хизанаант-гора и Квачхелеби в 1964г., Материалы сессии посвященнйй итогам арх. и этн. исслед. 1964. в СССР. Баку. 1965. გვ. 72-78.
334. Глonti Л., Джавахишвили А., Джавахишвили Г., Киквидзе Я., Тушабрамишвили Д. Некоторые итоги полевых работ 1964 года Урбниской и Квирилской археологических экспедиции. სსშპ XXV-В, 1968. გვ. 3-14.
335. Дандамаев М., Луконин В. Лультаура и экономика древнего Ирана. Москва, наука, 1980.
336. Джавахишвили А. Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V-III тысяч до н.э. Тбилиси, Мецниереба, 1973.
337. Джалабадзе Г. Фрагменты ковровых изделий из пещер Нахидури и Дагети. Международный симпозиум по искусству восточных ковров, Баку, 1988. გვ. 73-75.
338. Джандиери М, Лежава Г. Архитектура горных районов Грузии. Москва, Изд-во Акад. архит. СССР, 1940.
339. Джапаридзе В. и др. Отчёт Дманисской археологической экспедиции. ПАИ, Тбилиси, 1972. გვ. 84-88.
340. Древянская Г. "Овальный" дом Христианской общины в старом Мерве. Труды Южно-туркменистан. арх. экспедиции. Т. 15. Ашхабад, 1974.
341. Дьяконов И. история Мидии. Москва, Просвещения, 1956.
342. Дьяконов И. Города-Государства Шумера. История Древнего Мира, Т.1. Москва, 1989. გვ. 57-72.

343. Джума А. Кавказ. Тбилиси, мерани, 1988.
344. Жамкочян А. Средневековой фаянс Армении IX-XIV вв. Ереван, Изд.АН Арм. ССР, 1981 (Երևան, ԲՆԻՄԻՅԵ ԴՊԵՆ.).
345. Жоржикашвили Л., Годадзе Э. Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы (раскопки 1936-1940, 1947-1948 гг.). Тбилиси, мецниереба, 1974.
346. Закараия П. Древние крепости Грузии, Тбилиси, Мерани, 1969.
347. Заземань Э. Путевые впечатления при поездке по Карсской области. Известия Кавказского отдела Русского географического общества, Т. XVI, 4. Тифлиси, 1903.
348. Иеромонах Анатолий. Исторический очерк Сирийского Монашества до половины VI века. Византийский временник, Т. 21, вып. 3-4. СПб, 1915.
350. Ильина М. Древнейшие типы жилищ Закавказья. Москва, Изд-во Акад. архит. СССР, 1946.
351. Иоакимов А. Выписка из дневника археологических работ на Цалке. Известия Кавказского общества истории и археологии, Вып. II, Тифлис, 1882. стр. XXXIV-XXXVII.
352. Иоселиани П. Города существовавшие и существующие в Грузии. Тифлис, 1850.
353. Иоселиани П. Описание Шиомгвимской пустыни в Грузии. Тифлис, 1845.
354. История Киева, т. I. Киев, Наукова думка, 1982.
355. Калантарян А., Саркисян Г. Пещерные поселения Спитака. Наука и техника, №4, 1980. 33. 21-27.
356. Карумидзе Т. Уплисхихе. Скальная архитектура цитадели и последующие строительные периоды. II международный симпозиум по груз. искусству, Тбилиси, 1977.
357. Карцев В. Зодчество Афганистана. Москва, Строитиздат, 1986.
358. Кверфельдт Э. Керамика Ближнего Востока. Ленинград, Изд. АН СССР, 1947.
359. Китшидзе Д. О росписи большого храмового пещерного сооружения Вардзии. Известия КИАИ, Т. III, Тифлис, 1925. 33. 88-96.
360. Китшидзе Д. Пещеры Ани. Материалы XIV Анийской археологической компании 1915г. Ереван, 1972.
361. Кобычев В. Поселения и жилище народов северного Кавказа в 19-20 вв. Москва, наука, 1973.
362. Кондаков Н. Памятники Христианского искусства на Афоне. СПб, 1902.
363. Крайнов Д. Пещерная стоянка Таш – Аир I, как основа периодизации послепалеолитических культур Крыма. Материалы и исслед. по археол. СССР, №91. Москва, издат. акад. наук СССР, 1960.
364. Куфтин Б. Археологические раскопки в Триалети, Изд-во АН ГССР, Тбилиси, 1941.
365. Куфтин Б. Археологические раскопки 1947г. в Цалкинском районе. Тбилиси, Изд-во АН ГССР, 1948.
366. Куфтин Б. К вопросу о древнейших корнях Грузинской культуры на Кавказе по данным археологии. Երևան, XII—В. տծ., 1944. 33. 291-397.
367. Кушнарева К., Чубинишвили Т. Древние Культуры Южного Кавказа. Ленинград, изд. наука, 1970.
368. Латышев В. Известия древних писателей Греческих и Латинских о Скифии и Кавказе. Т. I. СПб, 1893.
369. Леман-Хаупт К. Вступительная лекция по истории и культуре Хальдов. Երևան-Ե ԲՆԻՄԻՅԵ, VI, տծ., 1938. 33. 245-267.

370. Лежава Г. Архитектурные памятники Грузии античного периода, Тбилиси, Хеловнеба, 1979.
371. Литвинский Б., Пичикян И. Пещерная культовая архитектура Восточного Туркестана. Восточный Туркестан и Средняя Азия. Москва, 1986. 83. 81-125.
372. Лордкипанидзе О. Античный мир и древняя Иберия. Тбилиси, 1968.
373. Лордкипанидзе О. Античный мир и Восточное Причерноморье (Колхида, Иберия). Кавказ и Средиземноморье. Тбилиси, 1980. 83. 5-21.
374. Лордкипанидзе О. Ванское Городище (раскопки, история, проблемы). Вани, I. Тбилиси, Мецниереба, 1972. 83. 43-82.
375. Лордкипанидзе О. Наследие древней Грузии. Тбилиси, Мецниереба, 1989.
376. Луконин В. Древний и раннесредневековый Иран. Москва, Гл. ред. восточн. литературы, 1987.
377. Луконин В. Искусство древнего Ирана. Москва, Искусство, 1977.
378. Луконин В. Культура Сасанидского Ирана. Москва, Наука, 1969.
379. Мартиросян А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1964.
380. Марр Н. Отчет Анийского музея Древностей за 1915 г. Анииские древности, 2. Петроград, 1917.
381. Майсурадзе З. Грузинская художественная керамика. АН ГССР, Тб., 1954.
382. Мелкишвили Г. Напри-Уарту. Тбилиси, Мецниереба, 1964.
383. Меликсет-беков Л. Пещерный город Квахврели. Известия Кавказского музея, т.11. Тбилиси, 1918. 83. 25-36.
384. Меликсет-беков Л. К Скифской проблеме в связи с вопросом о Саках, Каспах и Берах. Материалы по истории Грузии и Кавказа, VIII. Тбилиси, Изд. груз. ФАН, 1937. 83. 519-548.
385. Мепишашвили Р. Полупещерный памятник 906 года в сел. Биети. "Arc Georgica", 8. 6 3, 63, 1963.
386. Мепишашвили Р., Цинцадзе В. Архитектура нагорной части исторической провинции Гузии-Шида Картли. Тбилиси, Мецниереба, 1975.
387. Миллер Ю. Художественная Керамика Турции. Ленинград, Аврора, 1972.
388. Миндорашидзе Д. Уплисцихе в феодальную эпоху. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тбилиси, 1990.
389. Мшвениерадзе Д. Строительное искусство в древней Грузии. Тбилиси, Сабчота Сакартвело, 1959.
390. Мшвениерадзе Д. Пещерные сооружения в Грузии, I. Тбилиси, техника и шрома, 1955.
391. Муравев А. Грузия и Армения, Ч. III. СПб, 1848.
392. Нарджафова Н. Художественная керамика Азербайджана XII-XV вв. Баку, Изд. АН Азерб. ССР, 1964.
393. Остражевский Ф. Палестинское Монашество с IV до VI века. Византийский временник, Т.3. СПб, 1896.
394. Пантюхов И. О пещерных и позднейших жилищах на Кавказе. Тифлис, 1896.
395. Петросян Л. Раскопки памятников Кети и Воскеаска (I I-I тыс. до н. э). Ереван, Изд. АН АРМ. ССР, 1989.

396. Пигулевская Н. Византия и Иран на рубеже 6-7 веков н.э. Москва-Ленинград, 1946.
397. Пиотровский Б. Ванское царство. Москва, Наука, 1959.
398. Пицхелаури К. Восточная Грузия в конце бронзового века. Тбилиси, Мецниереба, 1979.
399. Поснов М. История Христианской Церкви. Брюссель, 1964.
400. Саникидзе Т. Новые материалы по пещерному городу Уплисхихе-IV международный симпозиум по груз. искусству, Тбилиси, 1983.
401. Сидорова Н., Стародуб Т. Города Сирии. Москва, Искусство, 1979.
402. Синауридзе М. Результаты археологического изучения Болнисского района, Тбилиси, Мецниереба, 1977.
403. Славицкий И. Храм Манглиси и Алгетские пещеры. Кавказ, 1848г., № 37, 38.
404. Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. Москва, наука, 1981.
405. Стрижев В. Руинная Абхазия. Известия Абхазского научного общества, Вип.1. Сухуми, 1963.
406. Сумбадзе Л. Архитектура грузинского народного жилища дарбази, Тбилиси, Мецниереба, 1984.
407. Такашвили Е. Археологические экскурсии, разыскания и заметки. ИКОМАО, выпуск I, Тифлис, 1904.
408. Такашвили Е. Археологические экскурсии, разыскания и заметки. ИКОМАО, выпуск III, Тифлис, 1913.
409. Твалччелидзе З. Археологическое исследование Гареджийской пустынь-монастыря Натлисмцемели. Пещеры Грузии, 12, Тбилиси, 1988. 83. 82-98.
410. Терновский Ф. Три первых века Христианства. Киев, 1878.
411. Токарский Н. Из истории пещерного строительство в Ани. Историко-филологический журнал АН АрмССР. Ереван, 1966. 83. 46-78.
412. Толочко П. Тайны Киевских подземелий. Киев, Наукова думка, 1971.
413. Троя и Фракия. Каталог выставки. Москва, Госизопропаганда, 1983.
414. Тушабрамишвили Д. Итоги работ палеолитической экспедиции Квирильского ущелья за 1963-1964гг. (Мат. к сессии), Баку, 1965. 83. 55-56.
415. Тушишвили Н., Амиранашвили Д. Археологические раскопки в зоне строительства Алгетского водохранилища. Археологические исследования на новостройках Грузию ССР. Т. 2. тбилиси. 1982. 83. 67-74.
416. Уварова П. Путевые заметки графини Уваровой. Кавказ, Рача, Горинийский уезд. Москва, 1904.
417. Филипов М. Военный обзор Тифлисской Губернии и Закавказского Края. СПб, 1872.
418. Ханджийски А. Обитатели скалите. София, сентебри, 1985.
419. Халпахчян О. Гражданское зодчество Армении. Москва, Издат. лит. по строительству, 1971.
420. Химшиашвили К. Зодчество Уплисхихе Античного периода. Автореф. диссерт., Ереван, 1988.
421. Чачанидзе В. Петр Ивер и археологические раскопки Грузинского монастыря в Иерусалиме. Тбилиси, мецниереба, 1977.
422. Цкитишвили Г. Результаты работ на Цихиа-гора. Краткие сообщ. инст. археологии АН СССР, 151.

- Москва. Наука. 1977. გვ. 141-145.
423. Чубинашвили Г. Архитектура Кахетии. Тбилиси, Изд-во АН СССР, 1959.
 424. Чубинашвили Г. Пещерные монастыри Давид-Гареджи. Тбилиси, Изд-во АН СССР, 1948.
 425. Чубинашвили Г. Очерк развития в Грузии дофеодалной архитектуры. Грузинское искусство № 5. Тбилиси. Изд. АН Груз. ССР, 1959. გვ. 55-64.
 426. Чубинашвили Г. Шнонгвимская Лавра. Вопросы истории искусства, т. I. Тбилиси, хеловнеба, 1970. გვ. 51-80.
 427. Чубинашвили Г. К вопросу о начальных формах Христианского Храма. Вопросы истории искусства, т. I. Тбилиси. Хеловнеба. 1970. გვ. 36-43.
 428. Чубинашвили Н., Шмерлинг Р. Храмы в древних селениях Триалети-Олтиси и Тетри-цкаро. ქართული ხელოვნება, 2. თბ., საქ. მეცნ. აკად. გამომც., 1948.
 429. Чубинашвили Н. Трехнефная пещерная базилика в древнем городе Уплисцихе. Сообщения АН Груз. ССР. Т. 24, №4. тбилиси, 1960. გვ. 507-512.
 430. Чубинашвили Н. Зедзени, Кликис Джвари, Гвиара. ქართული ხელოვნება, 7. თბ., 1971. გვ. 27-65.
 431. Чубинашвили Н. Спелеистические разскаия в Грузии в 1966-1986 гг. Пещеры Грузии, 12. тбилиси, Мещниереба. 1988. გვ. 103-113.
 432. Чубинишвили Т. К древней истории Южного Кавказа. Тбилиси, мещниереба, 1971.
 433. Чубинишвили Т., Небиеридзе Л., Пхакадзе Г. и др. Памятники раннеземледельческой культуры (VI—IV тыс. до н. э.) в зоне строительства Арухлинской оросительной системы. Археологические исследования на новостройках Груз. ССР., 1. Тбилиси, 1976.
 434. Шаншашвили Н., Нариманишвили Г. Раскопки "Циклопических" поселении в Цалкском районе. I Археологическая конференция Кавказа. Тбилиси, Некери, 1998. გვ. 123-124.
 435. Шелковников Б. Поливная керамика из раскопок г. Ани. Ереван, Советакан Грох, 1957.
 436. Шелковников Б. Фаянс. расписанные люстром по белой непрозрачной глазури из Орен-Кала. Труды Азербайджанской экспедиции. Москва, Изд. АН СССР, 1967. გვ. 303-323.
 437. Шишкина Г. Глазуванная керамика Согда. Ташкент, изд-во АН Узб. ССР, 1979.
 438. Якобсон А. Средневековый Хурсонес. Материалы и исследования по археологии СССР. Москва-Ленинград. изд-во АН СССР, 1950.
 439. Экономцев И. Исихазм и восточноевропейское возрождение. Богословские труды, 29. Москва, Изд. Моск. Патриархии, 1989. გვ. 59-73.
 440. Эрнст Н. Эски-Кермен и пещерные города Крыма. Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии, Т. 3. Симферополь, 1929.
 441. Эртель А. Древние пещеры в Киеве на Звернице. Киев, 1913.
 442. Якобсон А. Закономерности в развитии средневековой архитектуры. Центральные области Византии, Греция, Малая Азия. Ленинград, Наука, 1985.
 443. Якобсон А. Керамика и керамическое производство средневековой Таврикии. Ленинград, Наука, 1979.

444. Якобсон А. Средневековый Херсонес (XII-XIV вв). Материали и исследования по археологии СССР, 17. Москва, Ленинград, Изд. АН СССР, 1950.
445. Якобсон А. Художественная керамика Байлакана (Орен-Кала). Труды Азербайджанской Экспедиции. Москва, Изд. АН СССР, 1967. 83. 228-302.
446. Якушова Е., Нежура А. Пещерные города Крыма. Симферополь, Таврия, 1972.
447. Adams R. Settlement and Irrigation Patterns in Ancient Akkad. Miami, 1972.
448. Aharoni Y. Excavations at Beth Hashita. Bull. Israel Exploration Soc. 18., 1954.
449. Akurgal E. Art and architecture of Turkey. Oxford University Press, London, 1980.
450. Akurgal E. Phrygische Kunst. Ankara, 1955.
451. Akurgal E. The Art of Hitites. Thames and Hudson. New York, London, 1962.
452. Akurgal E. Urartäisch und Altiranische Kunst-zentren. Ankara, 1969.
453. Alkim B. Anatolia I. From the Beginnings to the End of the 2-nd Millenium BC. Geneva, Paris, Munich, 1968.
454. All of Turkey. Copyright by Casa Editrice Bonechi. Florence, 1998.
455. Allen W. A History of Georgian People From the Beginning Down to the Conquest in the Nineteenth Century. London (PUB), 1932.
456. Avigad N. Beth She'arim: Report on the Excavations During 1953-1958, Vol.3, Catacombs 12-23. Jerusalem, 1971.
457. Badawy A. Architecture in Ancient Egipt and Near East. london, 1966.
458. Badawy A. Coptic Art and Arcaeology: Art of the Cristian Egyptians From the Late Antique to the Middle Ages. Cambridge, Mass. 1978.
459. Bagatti B. Antichi villaggi Cristiani di Samaria. Jerusalem, 1979.
460. Bagatti B. Alla laura di Fara. La Terra Santa, 45, 1969.
461. Bar-adon P. The Judean Desert and Plain of Jericho. Judea, Samaria and the Golan — Arcaeological Survey 1967-1968. Jerusalem, 1972.
462. Bakhtadze N. Rok-cut and Megalithic Monuments of Kvemo Kartli. Скальни и мегалитни памятници — проблеми и пътища за тяхното разрешение. София, Нов Български университет, 2001. 83. 80-98.
463. Baramki D. A Late Bronze Age Tombs at Sarafend, Anshient Sarepta. Berytus 12(2), 1958. 83.129-142.
464. Baramki D. The Art end Architecture of the Ancient Palestin. Beirut, 1969.
465. Barnett R. Prygia and the Anatolia in the Iron Age. Cambridge, 1967.
466. Barnett R. The Excavations of the British Museum at Taprakkale, Near Van. Iraq, 12, 1958. 83.129-142.
467. Barney C. From Village to Empire. Oxford, 1977. 83. 174-180.
468. Barns R. The Monuments of Syria: An Historical Guide. New York, 1992.
469. Baumhauer F. Forschungen über die Hausformen in Georgien. Hamburg, 1928.
470. Baxevani P. The Evolution of Social Complexity in the Erly Bronze Age East Mediterranean: A Cross-Cultural Analysis of Tomb Groups from the Southern Levant, Cypros and Crete. Edinburg, 1994.
471. Bean G. Aegean Turkey. An Archaeological guide. London, 1966.
472. Ben-Tor A. The Arcaeology of Ancient Israel. New Haven, 1992.
473. Bertoniere G. The Cult Center of the Martyr Hippolytus on the Via Tibortina. Oxford, 1985.
474. Bietti Sectieri A., Lentini M., Voza G. Pantalica, Protohistory, Anaktoron, Rapestral Site. Guide Archeologiche. Preistoria e Protoistoria in Italia, 12. Forei, 1996. 83. 267-281.

475. Bloch-Smith E. Cave Tombs. The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East. Vol. I. New York. Oxford. 1997. 83. 456-458.
476. Bloch-Smith E. Judahite Burial Practices and Beliefs About the Dead. Journal for the Study of the Old Testament. Supplement 123. Sheffield. 1992. 83. 87-134.
477. Bowersock G. W. Roman Arabia. Cambridge, Mass., 1983.
478. Braning K. The Tombs of Mesara. London, 1970.
479. Braund D. Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 B.C.-A.D. 562. Oxford (Clarendon). 1994.
480. Brea B. Sicily Before the Greeks. London, 1966.
481. Brosset M. History de la Georgia, I. St. Petersburg, 1849.
482. Brown K. Burial Patterns and Cultural Diversity in Late Bronze Age Canaan. Winona Lake, Ind., 1992.
483. Browning I. Petra. Chato and Windus. London. 1982.
484. Bryce T. Tombs and the Social Hierarchy in Ancient Lycia. Altorientalische Forschungen, 18. 1994. 83. 73-85.
485. Burney C. A First Season of the Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere. Anatolian Studies, No XVI. London, 1966.
486. Butler H. Early Carches in Syria. London, 1929.
487. Butter A. Islamic Pottery. London, 1930.
488. Campbell S., Green A. The Archaeology of Death in the Ancient Near East. Oxford, 1994.
489. Canivet P. Le Monachisme Syrien Selon Theodoret de Cyr. paris, 1977.
490. Cave Temples of Western India. New Delhi, 1956.
491. Charney M. Troglai: Architecture troglodyte en Cappadoce. Vie des arts. Spring, 1964.
492. Chitty D. Excavations at the Monastery of St. Euthymius. Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement. 43-7. 1930.
493. Colvin H. The Cemeteries of Cyrene. Papers of the British School at Colvin, Howard. New Haven and London. 1991.
494. Corbo V. L'ambiente materiale della vita dei monaci di Palestina nel periodo Bizantino. Orientalia Cristiana Analecta, 153. 1958.
495. Corbo V. Gli Scali di Kh. Siyar El-Ghanam. Campo del pastori. Pubblicazioni dello stuium Biblicum Franciscanum, 11. Gerusalemme, 1955.
496. Cough M. Alahan Monastery. Anatolian studies, No XVII. London, 1967.
497. Dahari U. Remote Monasteries in Southern Sinai and Their Economic Base. Ancient Churches Revealed. Israel Exploration Society. Jerusalem, 1993. 83. 341-350.
498. Dever W.G. A Middle Bronze I Site on the West Bank of the Jordan. Archaeology, 25. 83. 231-233.
499. Di Segni L. The Life of Cariton. Ascetic Behavior in Greco-Roman Antiquity: A Soursbook. Clermont, Calif, 1990.
500. Djobadze W. Archaeological Investigations in the Region West of Antioch-on-the-Orontes. Stuttgart, 1986.
501. Djobadze W. Materials for the Study of Georgian Monasteries in the Western Environs of Antioch on the Orontes. Corpus scriptorum Christianum Orientalium, vol. 372. Lovyain, 1976.
502. Dubois de Montpereux Fr. Voyage autour du Caucase, III. Paris, 1841.
503. Eiland M.L. Archaeological Evidence of Early Carpets in Georgia. Hali, No. 99, 1998. 83. 57-59.

504. Epstein C. Middle Bronze Age Tombs at Szold and Ginosar. *Atiqot* 7. Hebrew, 1974. 33. 13-39.
505. Ettinghausen R. Medieval Near Eastern Ceramics in the Freer Gallery of Art. Washington, D.C., 1960.
506. Evans J. The Early Minoan Occupation of Knossos: A Note on Some New Evidence. *Anatolian Studies*, No XXII, London, 1972.
507. Evetts B. The Churches and Monasteries of Egypt and Neighbouring Countries Attributed to Abu Salih, The Armenian. Oxford, 1895.
508. Falsone G. The Bronze Age Occupation and Phoenician Foundation at Motia. *Institute of Archaeology Bulletin*, 25. University of London, 1988.
509. Fermor P. The Rock Monasteries of Cappadocia. *Horizon*, 6. Winter, 1964.
510. Field H., Prostov E. Archaeological Investigations in Central Asia, 1917-1937. *Ars Islamica*, 5. 1938. 33. 232-271.
511. Finegan I. The Archaeology of the New Testament. The Life of Jesus and the Beginning of the Early Church. New Jersey, 1992.
512. Finkelstein I. Byzantine Monastic Remains in the Southern Sinai. *Dumbarton Oaks Papers*, 39. 1985.
513. Firth G. The Archaeological Survey of Nubia, Cairo, 1977.
514. Forest J. Uartian Architecture. *BAR international series*, 170. Oxford, 1983.
515. Forsyth G., Weitzmann K. The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai. Ann Arbor, 1970.
516. Frankfort N. The Art and Architecture of the Ancient Orient. New Haven, London, 1996.
517. Frankfort N. The Pelican History of Art. The Art and Architecture of the Ancient Orient. London, 1970.
518. French D. Aswan 1968-72: an Interim Report. *Anatolian Studies*, No XXIII. London, 1973.
519. Fritz V. Tel Masos: The Iron Age I Settlement (Areas, C, H), the Iron Age II Settlement (Area G), and the Byzantine Monastery (Area D). Tel Aviv, 1975.
520. Gabra G. Cairo. Coptic Museum. Old Churches. Cairo, The Egyptian Publishing Company, 1999.
521. Gabriel A. Phrygie, IV. La Cite de Midas, Architecture. Paris, 1965.
522. Galbay H., Akok M. An Investigation of Underground Cities and the Rock Monuments of the Villages of Soganlidere in the District of Yesilisar. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 14. 1965. 33. 35-39.
523. Gall H. Die Paphlagonischen Felsgräber. *Istanbuler Mitteilungen*, №1, 1966. 33. 57-67.
524. Garrard A. Sakcagozu Survey. *Anatolian Archaeology*, Vol. I, British Institute of Archaeology at Ankara, 1996. 33. 14-15.
525. Garstang J. Jericho: City and Necropolis. *Annals of Archaeology and Anthropology*, 19. Liverpool, 1932. 33. 3-22, 35-54.
526. Giovannioni L. The Rock Settlements. *Arts of Cappadocia*. London, 1971.
527. Goldman H. Excavations at Gozlu-Kule. Tarsus, vol. II. Princeton, 1956. 33. 56-79.
528. Gough M. Alahan, an Early Christian Monastery in Southern Turkey. Toronto, 1985.
529. Gough M. The Monastery of Eski Gumus – A Preliminary Report. *Anatolian Studies*, XIV, London, 1964. 33. 64-78.
530. Greenewalt I., Cahill N., Rautman M. The Sardis Campaign of 1984. *Basor Supplement*, No.25. Baltimore, 1988. 33. 123-165.
531. Grosvenor M. Cappadocia. *National Geographic Magazine*, 113, 1958.
532. Grube E. J. The Art of Islamic Pottery. *Metropolitan Museum of Art Bulletin*. February, 1965.
533. Gulyuz M. The Underground Cities. *Skylife*, 192. Istanbul, 1999. 33. 132-144.
534. Habib R. The Coptic Museum. A General Guide. Cairo, 1967.

535. Haibak and Kashmir-Smast. Buddhist Cave-Temples in Afganistan and Pakistan Surveyed in 1960. Ed. by S.Mizuno. Kyoto, 1962.
536. Harding G. The Antiquities of Jordan. London. 1967.
537. Herzfeld E. Iran in the Ancient East. London, 1941.
538. Hirschfeld Y. The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period. New Haven and London, Yale University Press. 1992.
539. Hirschfeld Y. The "Hanging Cave" of St. Chariton. Israel Land and Nature, 12, 1987.
540. Hirschfeld Y. Monasteries and Churches in the Judean Desert in the Byzantine Period. Ancient Churches Revealed. Jerusalem, Israel Exploration Society, 1993. 33. 149-154.
541. Huff D. Das Felsgrab von Eski Dogubayazit. Istanbuler Mitteilungen, B.18. 1968. Abb. 58-86.
542. Ilan D. Burial Sites. The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East. vol.1. New York, Oxford, 1997. 33. 384-386.
543. Ilan D. The Middle Bronze Age Tombs in Biran. Jerusalem, 1994.
544. Işık F. Zur Entstehung Rhygischer Felsdenkmäler. Anatolian Studies, vol. XXXVII. Ankara, 1987. 33. 163-178.
545. Jerphanion G. Une nouvelle province de l'art Byzantin: Les Eglises rupestres de Cappadoce, 2 vols of text and 3 vols. of plates. Paris, 1925-1942.
546. Joukowsky N. Early Turkey. Anatolian Archaeology from Prehistory through the Lydian Period. Kendall, Hunt Publishing Company, 1996.
547. Kaya D., Mitchell S. The Sanctuary of the God Eurymedon at Pisidia. Anatolian Studies, Vol. XXXV. Ankara. 1985. 33. 39-55.
548. Kostof S. Caves of God. Cappadocia and its Churches. New York-Oxford, 1989.
549. Kunst in Kappadokien. Instituto Internazionale di Arte Liturgica. Rom-chicago, 1972.
550. Lafontaine-Dosogne. Nouvelles notes Cappadociennes. Byzantion, 33.1963.
551. Lane A. Early Islamic Pottery. Mesopotamia, Egypt and Persia. London, 1958.
552. Lane A. Islamic Pottery from the Ninth to the Fourteenth Centuries A.D. (Third to Eighth Centuries A.H.) in the Collection of Sir Eldred Hitchcock. London, 1956.
553. Lane A. Later Islamic Pottery (Persia, Siria, Egypt, Turkey). London, 1957.
554. Leighton R. Sicily Before History. An Archaeological Survey from the Palaeolithic to the Iron Age. Trow Bridge. 1999.
555. Lindner M. Es-Sela: Eine Antike Felsenburg 50 km nördlich von Petra. Und das Königreich der Nabatäer Herausgegeben. Nürnberg, 1989.
556. Lentz T., Lowry G. Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century. Washington (Smithsonian Institution), 1989.
557. Loftis S. Typological Sequence of Iron Age Rock Cut tombs in Palestine. Liber Annuus 18, 1968. 33. 112-134.
558. Malone E. The Monk and the Martyr. Washington, D.C. 1950.
559. Marrou H. Origins of Monasticism. The Christian Centuries. London, 1964.
560. Matheson S. Persia: An Archaeological Guide. London, 1972.
561. Maurits N., Van Loon D. Korucutepe. Amsterdam, 1980.
562. Mazar A. Archaeology of the Land of Bible, 10000-586 B.C.E. New York, 1990.
563. McKenzie J. The Architecture of Petra. London, 1990.
564. Meinardus O. Christian Egypt. Ancient and Modern. Cairo, 1965.

565. Meinardus O. Monks and Monasteries of the Egyptian Deserts. Cairo, 1961.
566. Mellaart J. The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia. Beirut, 1966.
567. Metzger H. Anatolia II. First Millenium B.C. to the end of Roman Period. Geneva, Paris, Munich, 1969.
568. Mizuno S. Basawal and Jalalabad-Kabul, Budhist Cave-Temples and Topes in South-East Afganistan Surveyed Mainly in 1965. Kyoto, 1971.
569. Moravetti A., Tozzi C. Sardegna Hypogean Nekropolis. Guide Archeologiche, Vol. 2. Forei, 1995. 33. 38-45.
570. Molfetta P. Neolithic Settlement, Bronze Age Barials, Caves. Guide Archcheologiche. Preistoria e Proto istoria in Italia, 11. Forei, 1995. 33. 67-77.
571. Negev A. The Nabataean Necropol at Egra. Revne Biblique, 83. 1976. 33. 203-236.
572. Otuken Y. Research on the Byzantine Architecture of Cappadocia. Ankara, 1981.
573. Patrich J. Chapels and Hermitages of St. Sabas Monastery. Ancient Curches Revealed. Jerusalem, Israel Exploration Society, 1993. 33. 233-243.
574. Patrich J. Hermitages of the "Great Laura" of St. Sabas. Jews, Samaritians and Cristians in Bizantine Palestine. Jerusalem, 1988.
575. Patrich J. Judean Desert, Secret Passages and Caves. Excavations and Surveys in Israel, 3, 1984.
576. Perrot G., Chipiez C. Phrigie-Lidie et Carie-Lycie. Histoire de L'art, T.V. paris, 1890
577. Perrot J. The Dawn of History in Southern Pallestin. Archaeological Discoveres in Holy Land. New York, 1967.
578. Plamenitskai E. The Rock Monasteries of the Middle Podnestrovia. Arta Cultura Civilizatie. Chisinau, Concernul "Pressa", 1997. 33. 36-41.
579. Restle M. Byzantine Wall Painting in Asia Minor, 3 vols. New York, 1967.
580. Reuther O. Partian Architecture. A Survey of Parsian Art. vol. 1, London, New-York, 1967.
581. Rice T. Byzantine Glazed Pottery. Oxford, At the Clarendon Press, 1930.
582. Robert d., Ibach J. Arcaeological Survey of the Hesban Region. "Hesban 5". Andrews University Press, USA, 1987.
583. Rodley L. Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia. Cambridge, 1985.
584. Roos P. The Rock-Cut Tombs of Caunos. Studies in Mediterranean Archaeology. Vol. 34. Goteborg, 1972.
585. Sikman L., Soper A. The Art and Arcitecture of China. London, 1960.
586. Skhirtladze Z. Newly Discovered Early Painting in the Gareja Desert. Sosity for the Promotion of Byzantion Studies . Hampshire, Ashgate Publishing Ltd, 2001. 33. 149-167.
587. Skhirtladze Z. Silver Medallion from Gareji. Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, 45. Wien, 1995. 33. 277-282.
588. Stern E. The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land. Jerusalem and New York, 1993.
589. St. Gregory of Nyssa. Nicene and Post Nicene Fathers, 5, Ser. 2. New York, 1893.
590. Tchalenko G. Villages Antiques de la Sirie du nord, 3 vols, Paris, 1953.
591. The Nabataeans – Their History, Culture and Archaeology. Paul Astroms Forlag. Gothenburg, 1973.
592. Tsafir Y. The Development of Ecclesiastical Architecture in Palestine. Ancient Curches Revealed. Jerusalem, Israel Exploration Society, 1993. 33. 1-16.
593. The Nahel Qanah Cave (Earliest Gold in the Southern Levant). Avi Gopher. Tel Aviv University, 1996.
594. Thierry N. and M. Nouvelles eglises rupestres de Cappadoce. Region du Hasan Dagı. Paris, 1963.

595. Thierry N. and M. L'église aux trois de Gullu Dere en Cappadoce et le problème du passage du décor 'iconoclaste' au décor figure. *Byzantion*. 35. 1965.
596. Torzi Z. L'architecture et le décor rupestre des Grottes Bamiyan. Vol. 1-2. Paris, 1977.
597. Tsafir Y. Monasticism at Mount Sinai. *Ariel*, 28. 1971.
598. Tusa S. Beginning of Forming Communities in Sicily: The Evidence of Uzzo Cave. *Papers in Italian Archaeology*. IV. Bar, 1985. 33. 61-75.
599. Tusa S. *Sicilia Preistorica*. Palermo, 1994.
600. Tusa S. South-Western Sicily During Early Bronze Age and its Correlation with the Eastern Mediterranean. Athens, 1991.
601. Uderi G. Gli insediamenti Rupestri medievali problemi di metodo e prospettive di ricerca. *Archeologia Medievale*. I. Firenze, 1974. 33. 195-230.
602. Ussishkin D. The Rock-Cut Tombs at Van and Monumental Tombs in the Near East. *The Proceedings of the Anatolian Iron Age Colloquium*. vol 3, 1994. 33. 253-264.
603. Verardi G. Buddhist Cave Complex at Hamay Qala. *South Asian Archaeology*. Kyoto, 1977.
604. Verzone P. Gli monasteri di Acik Serai in Cappadocia. *Cahiers*, 13. 1962. 33. 45-48.
605. Vööbus A. History of Asceticism in the Syrian Orient, I: The Origin of Asceticism and Early Monasticism in Persia. *Corpus Scriptorum Orientalium*. 184, Louvain, 1958.
606. Vööbus A. History of Asceticism in the Syrian Orient, II: Early Monasticism in Mesopotamia and Siria. *Corpus Scriptorum Orientalium*, 197, Louvain, 1960.
607. Waldbaum J.C. Philistine Tombs at Tell Fara and their Aegean Prototypes. *American Journal of Archaeology*, Vol. 70, № 4, 1966. 33. 331-340.
608. Walters C. *Monastic Archaeology in Egypt*. Warminster, 1974.
609. Wessel K., Restle M. *Kappadokien. Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*. Stuttgart, 1978.
610. Whallon R. An Archaeological Survey of the Keben Reservoir Area of East-Central Turkey. *Ann Arbor*, 1979.
611. Wilkinson C. The Glazed Pottery of Nishapur and Samarkand. *Metropolitan Museum of Art Bulletin*, November. 1961. 33. 102-115.
612. Wilkinson C.K. *Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period*. Published by the Metropolitan Museum of Art. New York, 1976.
613. Yadin Y. Expedition D – the Cave of Letters. *Israel Exploration Journal*, 12. Jerusalem, 1962. 33. 17-24.
614. Yadin Y. The Excavations at Masada 1963-1964. Preliminary Report. Jerusalem, 1965.
615. Yeivin S. Archaeology in Israel (November 1951-January 1953). *American Journal of Archaeology*, Vol. 59. No. 2. 1955. 33. 162-167.

შემოკლებათა განმარტება

ენიშის მოამბე – ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე

საკძს — საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში

სიგკ — საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული

სიკდა — საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა

სინ — საქართველოს ისტორიის ნარკვევები

სსმშ — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე

სსმაე — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები

სმა მაცნე — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ფსაძ — ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები

ИКОМО – Известия Кавказского отдела императорского Московского археологического общества

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

ПАИ – Полевые археологические исследования

СА – Советская археология

THE GENESIS AND PATHS OF DEVELOPMENT OF ROCK-CUT ARCHITECTURE IN GEORGIA

(Studies in History, Art and Archaeology)

Some two decades ago the view prevailed in Georgian and foreign scholarly circles according to which the origin of the Uplistsikhe cave ensemble (ca second half of the 1st millennium B.C.) was believed to have been the *non ante quem* of Georgian rock-cut architecture (Tab. 81-87). My long-standing architectural and archaeological research has convinced me that the tradition of cutting various purpose spaces in rock has traversed a much longer road of development. Incidentally, this trend of material activity emerges as a practically uninterrupted process lasting for several millennia from its inception.

To be sure, in various regions of Georgia traces of the habitation of fairly numerous groups of humans in natural caves and slight reconstruction of these dwellings are attested at different stages of the Palaeolithic and the Neolithic. However, like in many neighbouring regions of the Eurasian continent, the foundation of the tradition of artificial cutting of caves here too must have been laid at the turn of the Eneolithic and Early Iron Age. Seriously reconstructed cave dwellings of this period have survived in a definite number in some districts of Western Georgia too. However, I have so far witnessed more or less full-fledged cave settlements of the cited periods only in the Kvemo Kartli province of Eastern Georgia (Tab. 1-15).

As a result of permanent reoccupation of the cave sites of this region, the original cultural layers in them have survived in a much-fragmented state. Hence separation of the cave facilities of various stages of the early-farming and Bronze Age according to their planning peculiarities is rendered very difficult at present. Nevertheless, due to the fact that traces of ancient cultural layers have been discovered in caves of archaic planning, the Kvemo Kartli caves forming somewhat compactly cut multi-tiered complexes, I believe, the most ancient, original appearance has been preserved mainly by facilities of near-oval and any other planning. It is so far unclear what part of ancient caves have fallen victim to subsequent reconstruction. However, since individual facilities of archaic planning or their small groups within large cave complexes have survived here and there at some distance from one another, it may be assumed that initially too their aggregates must have been cut sparsely in the rocky canyons of rivers.

In these circumstances, it is the more unfeasible to define precisely the purpose of individual cave-facilities comprising these rock sites at the initial stages of their origin and functioning. One thing is clear, however: like the cave complexes of the East and the Mediterranean basin of the same periods, the present rock-cut sites could have been only clusters of cave habitations or vaults. (Owing to the structure of the caves, they cannot be taken for remains of mining). Differentiation of the ancient complexes of Kvemo Kartli by these two functional features is also very difficult: in the period under discussion, in Georgia, and practically in the entire ancient world, apart from specific structures for the burial of the dead, use was made of imitations of dwellings, created by various methods. Incidentally, such vaults were often part of a settlement system, including cave habitations. Hence, although I have so far not identified direct facts (i.e. remains of the dead) pointing to burial of the dead in the cave facilities of the period I have studied, I believe it conceivable that some of the indicated cave complexes were, wholly or partly, arranged for this purpose.

As is known, in the Eneolithic and Early Bronze Age, the territory of Eastern Georgia was

inhabited by tribes of absolutely different building tradition (the Shulaveri-Shomutepe group, and later the Kura-Araxes). This situation does not seem to contradict my view. Both specimens of artefacts, attested in ancient layers during archaeological study of Kvemo Kartli cave complexes (Tab. 53:3,4), find parallels in the material discovered in the above-ground settlements of the Kura-Araxes culture. Such overlapping may suggest that this culture was familiar with both adobe and plastered wattle structures and, to some extent, cave dwellings too. True, the building of latter-type dwellings called for much more effort, yet this "overspending" of labour was fully compensated by the stability of cave dwellings – after all, unlike houses plastered with adobe, they did not need renewal for several years. The assumption that primitive cave architecture was not alien to the Eneolithic and Early Bronze Age cultures spread on Georgian territory is strengthened by evidence, according to which a considerable part of their kindred population – creator of Near Eastern and South European cultures – used systems for dwelling that resembled the caves attested in Kvemo Kartli in parallel to above-ground settlements of the indicated type.

The archaeological evidence, brought to light by me in the vast region of Kvemo Kartli, gives me serious ground to assume that in some provinces of Eastern Georgia the construction of cave dwellings was fairly popular at the end of the 3rd millennium B.C. and first half of the 2nd millennium. As is known, at the final stage of the Early Bronze Age and in the Middle Bronze period the habitation of the tribes of "Trialeti culture" have hitherto not been traced, despite intensive search. Against this background, the fact is more noteworthy that in some facilities of Kvemo kartli cave complexes, lying dozens of kilometres apart, in cultural layers stratigraphically related to the early stages of the creation and exploitation of these caves, I found a definite number of fairly expressive fragments analogous to the well-known items from the kurgan-type burials of Trialeti culture tribes (Tab. 49). I am far from asserting that the society creating this culture, in Georgia, or only on the territory of Kvemo Kartli, lived only in this type of dwellings. On the other hand, possessing evidence on the important place attached to cutting spaces of various configuration in rock massifs in the economic activity of these tribes with advanced mining habits, the view seems to be fairly well-grounded that at least part of the society, bearer of Trialeti culture, used precisely the indicated type of rock sites for habitation.

Owing to the paucity of the surviving archaeological material, it is so far difficult to identify earlier caves, created and reconstructed in this period, as well as functional differentiation of complexes or of their parts. Thus, the question is still open whether part of cave-facilities was also used as rock burials, or burial in barrows remained strictly regulated for members of Trialeti culture who adhered to the "troglodytic" way of life. It should be noted that according to foreign scholars, in the same period, rock-cut settlements and necropoleis of approximately the same planning appear to have been intensively used by civilizations having many common features with Trialeti culture in regions adjacent to the Eurasian continent.

We have a stronger ground for assuming a wide diffusion of rock-cut settlements, vaults or cultic-memorial complexes on Georgian territory in the Late Bronze-Early Iron Age. Thus, the discovery of cultural layers of the indicated period on the floors of the majority of cave facilities of Kvemo Kartli sites (Tab. 50), described above, suggests that at the time the complexes had practically the extant spacial and planning appearance (if we overlook the damage occurring in the course of time and traces of medieval restoration work). The following fact is also highly notable: in one of the cave complexes (in Samshvilde) I came across a cremational burial, whose technique of arrangement stands fairly close to the burial custom attested near the lazilikaia cultic centre of the Hittite empire.

Incidentally, the fragments of the grave goods found in this cave date precisely from the closing centuries of the 2nd millennium B.C.

Of no less importance is my discovery of a material trace of the Late Bronze-Early Iron Age in a cave complex of Shida Kartli – another region of Eastern Georgia (e.g. in the caves of Shiomghvime, Grakali, Tkhoti) (Tab. 78-80).

Broadening of the geography of archaeologically dated sites obviously lends more credibility to the view on the popularity of this theme of agriculture in Georgia in the second half of the 2nd millennium and first half of the 1st millennium B.C. Naturally enough, judgement about the planning peculiarities and functional features of somewhat better preserved cave sites of the final stages of the Bronze Age will be more well-grounded.

The facilities forming the cave complexes attested in Kvemo Kartli were cut in several tiers, in more or less compact clusters, mainly in the middle and lower sections of rather steep rock faces. Apparently, in this period, too, some caves were used without reconstruction or irregular-shape caves were cut. However, in newly created clusters preference was given to facilities cut side by side, interconnected by inner exits or tunnels, and close to geometrical in plan (Tab. 16-25). More often than not we come across adjacent caves cut across the rock, with semi-open galleries. Thus, in the cave complexes of this period we must be dealing with an embryonic form of facilities interconnected by a system of corridors. Cave dwellings developed deeper into the rock face must be another planning innovation of this period, with the principal cave cut behind the open gate, with another smaller ancillary facility after it. Examples of such organization of the living space still occur rarely on sites of this period, bearing the mark of a cautious experiment. This theme of rock architecture, becoming highly popular in Georgian cave monuments of subsequent periods, must have emerged precisely in the Late Bronze and Early Iron Ages.

Owing to the execution of most of Kvemo Kartli rock sites in basaltic-doleritic rocks that are unfavorable for plastic treatment, the masses bounding the interiors of the cave facilities from the sides and from above in this period often evoke a remote association of an irregular dome-like space, with only the floors being more or less horizontal. However, alongside these, facilities were also constructed where a desire is noticeable to attain a rectangular conjugation of the planes of the walls and ceiling. My observation on the "evolution" towards geometricalness of the forms of the cave-facilities of the region in *circa* the first half of the 1st millennium B.C. is well-matched by the fact that in several cave complexes of this order (e.g. the "Tavmrgvala" caves), cut in limestone structure rocks and relatively easy to work, the practically flat walls and ceilings of the caves are joined by more or less rounded angles (Tab. 19).

As to the same period rock sites, brought to light in Shida Kartli, their majority are cut in soft limestone's and conglomerates, and it is but natural that the above-mentioned principles of planning and an attempt at refined treatment of the interior are manifested in a more clearly-defined way in these cave-facilities.

In the architectural attribution of the cave complexes of the period in question we do not yet come across specific details that could clearly point to the function of these sites, i.e. their possible differentiation into dwelling, burial and cultic-memorial facilities. Unfortunately, neither is the material found in them so abundant and diverse as to be of help in shedding light on these questions. Nevertheless, in my view, fairly large cave complexes, joined by corridor systems, may be assuredly taken to have been cave habitations, while alongside them we find some cave clusters whose dwelling function is rather dubious. Thus, e.g. the caves of several complexes of Kvemo and Shida

Kartli or caves of their individual groups ("pierced rocks" of Asureti ravine, Grakali caves, etc.) are too small in overall dimensions for them to be considered as dwelling facilities: man cannot stand upright in them, nor can everyday life processes be carried on and it is difficult to enter the space of rectangular outline even on one's knees (Tab. 71,74,75). Caves of this order must probably constitute burial chambers of the period of the Late Bronze-Early Iron Age. The existence of cave necropoleis alongside rock settlements of this period on Georgian territory must be a direct echo of the tradition current in their synchronous Near Eastern and Mediterranean civilizations: the coexistence in this period of large-scale, visually similar but of somewhat different planning, cave complexes of the indicated purpose was still an ordinary event.

Thus, in the Late Bronze-Early Iron Age too, the bulk of cave sites occurring on Georgian territory show structural and organic overlapping with synchronous specimens of rock architecture of the world's adjoining regions. The analogousness of the traditions of rock architecture, against the background of common elements evidenced on some archaeological sites, studied in Georgia and the Near East, adds further credibility to the theory on the close cultural and ethnic links of the societies inhabiting these vast territories in the period under discussion.

From the middle of the 1st millennium B.C. down to the beginning of the Christian era, first Early Classical, and then Hellenistic and Roman period traditions showed strongly in all spheres of Near Eastern art, including rock architecture. Approximately the same trend is perceivable in Georgia as well.

Of the rock sites of these periods, attested in this country, the grand cave ensemble of Uplistsikhe is the best studied from the architectural and archaeological points of view (Tab. 81-87). However, notwithstanding its almost 150-year study, the artistic and planning solution of this site and questions of its functional differentiation have controversial assessment by Georgian scholars of different generations. Researchers have expressed different – frequently diametrically opposed – views on the purpose of the entire complex, as well as individual cave facilities. This trend has continued to recent times: part of the researchers take this site for a fortress-stronghold or fortified city, and the caves forming it, respectively, to be fortification or secular purpose components (palace halls, household areas, theatre, and so on). In the opinion of some scholars, Uplistsikhe is a temple complex, where the vast and richly treated facilities are temples of the gods of the Georgian pagan pantheon, the rest being dwellings of the priests and the ancillary staff. Several years ago an absolutely original view was advanced, according to which the cave facilities of the early stages of Uplistsikhe form a unity of rock-cut burials and temples linked with the cult of the ancestors of those buried here as well as with fire worship.

An architectural and archaeological study of several cave complexes of relatively modest scale, traced by me in recent years in Shida Kartli, has shown that, although the age of their origin slightly predates the early stages of the construction of Uplistsikhe, these ordinary rock sites, following definite reconstruction work, functioned actively in the Hellenistic period too (Tab. 73-79).

Thus, it may be said that, similarly to many regions of the Near East and the Mediterranean basin, in some areas of Eastern Georgia as well, the tendency – attested as far back as the Late Bronze-Early Iron Age – of gradual assignment of burial and sacred functions to complexes of man-made caves, alongside cave settlements, became a practically natural occurrence in the Classical period. This tradition must have played a decisive role in the emergence of cave templar centres of the cult of the ancestors and of other religions merging with it on the basis of a number of rock sites, primarily of the origin of the Uplistsikhe ensemble.

In the process of the establishment and development of a state entity in Eastern Georgia, in the wake of the political, economic and cultural developments in the then Iberian kingdom, and in conformity with concrete cultic procedures, the scale of buildings of this type and architectural structure altered, as well as the art-aesthetic aspect of their execution.

Thus, whereas the architectural solution of the cave crypts-praying houses of the vicinities of Grakali and Shiomghvime, back in the first half of the 1st millennium B.C. (initial stage of the construction of these sites) is based on the theme of simple undifferentiated space, in Eastern Georgia, the cave facilities – brilliantly designed and executed on the Early Classical-Hellenistic traditions and repeatedly described for the initial stages of Uplistsikhe construction – accord well with the period of the ascendancy of the Iberian kingdom.

Roman expansion in Iberia, resulting in the political and economic decline of the country and the consequences of the orientation of Georgian ruling strata towards Iran's Parthian and Sasanian states must be reflected in the architecture of the Kaspi necropolis, where on the one hand, decline of the tradition of monumental rock architecture is in evidence, as well as the Mazdaic custom of burying nobles (Tab. 73).

Thus, although, along with the change of functions, the appearance of Classical period Georgian rock sites suffered considerable change, it is clear that during the period the tradition of rock-cut architecture attained its zenith – both in popularity and the art of execution. Because of this, despite some historical periods when, along with the cultural-economic decline of the kingdoms of Iberia and Western Georgia, this field of art suffered serious decadence, it may be said the heyday of ancient Georgian rock architecture is linked precisely to the Classical period.

As a result of the proclamation of Christianity the state religion and the establishment of master-and-serv relations in social life, against the backdrop of the realignment of international political forces in adjoining regions, this country's cultural-economic vectors, too, suffered a drastic change.

Thus, at the initial stages of the Middle Ages, these processes were followed by decentralization of state governance and delay in the development of urban life and all branches of art. It should be added here that, at the same time, by embracing Christianity Georgia gained access to a progressive world religion, in the course of time, this path led the country to an unprecedented growth of its culture and economy.

Originally, however, the new situation caused a drastic decline in the scale and art of cutting monumental, memorial rock sites and planned cave settlements. On the other hand, the advent of the new era, in the wake of the expansion of foreign states, mostly of differing religious confession, and frequent intestine wars, gradually brought to the fore the construction – without adherence to any principles of planning – of cave-refuges in rocks difficult of access.

The re-use of existing cave spaces and cutting new cave facilities to meet the requirements of the new official religion should be considered the principal novelty of Christian period Georgian rock architecture. Although several wholly or partly rock-cut churches of congregational purpose have been attested in Georgia, the increase in the number of rock-cut facilities was primarily the result of the spread of monastic movement.

Christian desert monasticism and its highly popular expression in cave monasticism was fairly well-rooted from the 6th century (perhaps even earlier). However, the architectural style of the rock-cut churches and cells as part of ancient monasteries cannot be taken for a direct continuation of the rich Classical traditions of Georgian rock architecture. The point is that in Georgia, as well as

slightly earlier in the classical countries of the ancient monasticism of the Eastern world (Egypt, Palestine, Syria, Cappadocia, Mesopotamia) the first deserts were of rather unorganized character: they lacked not only a single, obligatory typicon but even generalized architectural structure and indispensable components. Both in foreign and Georgian ancient lauras and coenobia, frequently stone- or cave churches and meeting houses did not stand out in terms of canonical architectural forms. This was natural, for at this stage of monastic life small groups of monks found shelter in dugout-type or wooden cells – mainly in barely accommodated man-made caves or in those of past times. Obviously, part of the monks cut rooms with their own hands or with the aid of lay donors (such facts are known from the earliest descriptions of the *Lives* of the well-known Georgian ascetics, the Syrian Fathers. However, at the initial stage of monasticism it is premature to talk about the work of professional “rock-architects” It is noteworthy that even in the Holy Land (Palestine, Jordan) where within 1 to 2 centuries of the inception of Christian hermitage (4th cent.) fairly full-fledged monastic organizations were already being formed, with fairly high-standard stone church or dwelling and fortification architectural specimens erected, the art of cutting rooms in rock long remained at the primitive level, owing to a long gap in the tradition of building cave facilities or due to some hitherto unknown reasons.

In such an advanced region of rock monastic architecture as Cappadocia monumental cave-churches, copied from stone church structures and adorned with ornamental details, and other facilities emerge only in the 7th-8th centuries.

Against this background, the architectural and archaeological picture, attested today in Georgian monasteries (David-Gareji, the cave deserts in the vicinity of Vardzia, etc.), founded beyond doubt in the early Middle Ages, looks quite natural. An overwhelming majority of these rock-cut facilities of more or less ordered planning and forming these hermitages, including churches and chapels, date from the 8th-9th centuries and later, while according to the church tradition or archaeologically revealed cave-cells connected with the initial stages of desert monasticism, they occur rather rarely, bearing clear signs of decline as compared to the Classical period: church-cells are distinguished for mostly irregular forms or simply constitute slightly accommodated natural caves. This desert seems to have had the appearance of a small monastery I have traced in Kechuti mountain, Kvemo Kartli (Tab. 35), by historical tradition it was founded by David Garejeli, one of the Syrian Fathers: here several, slightly accommodated natural caves and a man-made cave of irregular geometric form bound the terrace of the canyon, on which an approximately synchronous stone church has survived. Archaeologically, no trace has been found of monastic life in this desert in subsequent periods, showing that this old hermitage had preserved its original appearance thanks to a rather rare occurrence. In my view, “Kechuti-mountain” type cave facilities failed to meet the demands of the monks of subsequent periods and they were subjected to substantial reconstruction (unlike the earliest monasteries of the Near East, where life ceased from the very first waves of the expansion of Arabs and Seljuk Turks, thanks to which the cave-cells of first hermits are preserved better). Naturally enough, the stone-built components of these monasteries suffered in the course of time and from later reconstruction, as a result of which the earliest above-ground layers of the first Georgian deserts are at present represented by narrow and inconvenient cave facilities resolved by meagre architectural techniques, scattered mainly without a system.

The present-day status of a number of sites may have given rise to the theory of some 20th-century well-known scholars, according to which, from its inception to the 8th-9th centuries, monastic life in Georgia was of the character of “solitary” hermitage and that small groups of monks lived only

in rock-cut churches and cells, while stone buildings and genuine monastic structures in such deserts originated only at the subsequent stages. I have attempted to render this theory more precise, for it was unclear why the monasteries founded in Georgia differed with such constraints from Near-Eastern Byzantine prototypes, including well-known Georgian hermitages situated there, in which rock-cut sites were merged with stone-made buildings at the initial stages of desert monasticism. Laying this aside, at the present-day stage of our research, even within Georgia we can point to such monasteries where 6th-7th cent. rock-cut and stone-built components form a unity (Shiomghvime, Zedazeni, Kondamiani, Katskhis Sveti, "Kechuti-mountain" mentioned here, etc.).

In my opinion, these researchers ought to have posed the problem of whether laura-type monastic organizations were much more popular at early stages of Christian monkhood than cenobitic deserts. Indeed, the experience of early Christian monasticism of classical countries points to the life of small groups in clusters of caves lying at quite some distance from one another and equipped with their own chapels and autonomous economy, which was characteristic precisely of lauras. According to my evidence such a tendency is indeed confirmed at the initial stages of the Georgian monastic movement, and one of the presentations of the problem in the above-noted, terminologically somewhat faulty terms, must lie in the question of the semantic differentiation of these two types of monasticism in Georgian historical science, which was practically undeveloped prior to my studies.

On the other hand, over the past 2-3 decades, one group of Georgian scholars seeks to get the theory accepted, according to which the inception of monastic movement and rock-cutting of churches and cells in Georgia, mainly on the territory of Gareja Mravalmta, should be presumed in a much earlier period – in the 4th-5th centuries. The author of the cited hypothesis believes that much earlier to the advent of David Garejeli this region must have been a kind of testing area where the principles of planning of Georgian domed churches were developed. Thus, the respected researcher sees not a primitive reflection of components and structures characteristic of stone church architecture in the special details (e.g. spaces of the form of truncated pyramid of cone, a niche-shaped altar, etc.) of some cave churches involved in the Gareja desert system but models of elements resolved in a novel way spatially and constructionally, this allowing him to assume such an early origin of sites of this order (Tab. 100-101).

To buttress this theory, the author under discussion refers to a statement made by the well-known Georgian art historian G. Chubinashvili, in which the flat earth roof corbelled cupola (*gvirgvini*) of *darbazi*-type dwellings, known in Georgia from early times, allegedly served as the prototype of Georgian church domes. Such an interpretation of the problem does not seem to convey the eminent scholar's idea. G. Chubinashvili's work in question deals with the influence of cupola-type roofed traditional houses on the formation of the original art style of domed churches, and not on the formation of the spatial - and - design idea of a domed Christian church in general through "borrowing" this element.

On the basis of an analysis of the mentioned rock-cut sites of the Gareja Mravalmta, as well as on studies by a number of Georgian and foreign scholars, I have argued that the origin of the discussed cave churches is connected with absolutely different developments and period.

As well as the rock-cut sites, resolved with similar architectural techniques and forming part of the deserts of Near Eastern countries, cave-churches – cruciform or rectangular in plan and crowned with imitations of domes of different shape, found in Gareja and some other regions of Georgia – may be more-or-less exact imitations of stone church structures prevalent in those periods, while reversed influence is devoid of all logic and is practically ruled out.

As stone churches built in the cited architectural style do not occur in Georgia at a time earlier than the 8th-9th centuries, neither can we assign their rock-cut reflections to an earlier period (the more so that foreign scholars consider approximately this period to be the *non ante quem* of the creation of churches resembling Asia Minor cave monasteries).

The cave hermitages of Gareja or other regions of Georgia are much more characterized by rock-cut single-nave-type churches, more-or-less close prototypes of which are found in a large number in early or high medieval stone church architecture. Although theoretically such cave-chapels may have come into existence at the initial stages of monastic movement in Georgia, the single-nave-type churches of somewhat refined planning in the cave deserts known to date in Georgia do not belong to a period earlier than the 8th-9th centuries. Thus, e.g. the oldest single-nave-type rock-cut churches of the deserts of Gareja Mravalmta, most of them being rather small in size, in general structure and architectural equipment (design of walls with coupled support and decorative arches, resting on imposts, etc.) is very close to the cruciform cave chapels of the given period (Tab. 104-108).

Due to the geological structure of rock masses characteristic of this region and to other objective conditions (e.g. striving towards a better visibility of the wholly painted interiors of cave-churches) single-nave-type churches were given priority of spread and development in the cave deserts of Gareja Mravalmta. In subsequent periods the cutting of the principal churches of Gareja deserts on this pattern was facilitated by the fact that the Church of the Transfiguration, cut in David's laura where the founder of the monastery St. David Garejeli was laid to rest, was based precisely on such a planning scheme (Tab. 110).

In the view of well-known scholars, this church has preserved to the present day – with small alterations – the spatial and planning appearance it had received as a result of a reconstruction in the 9th century. The results of archaeological studies carried out here recently practically support this view. Moreover, the grave of this saint have proved to be at the site indicated by historical tradition, at the edges of the church perimeter. The possibility cannot be ruled out on the basis of this fact that this principal church of the deserts of Gareja Mravalmta, unlike the small chapels of non-canonical plan of the initial stages of the formation of the monastery, may have received the shape somewhat close to the present-day configuration back in the 6th-7th centuries.

In the High Middle Ages large-scale restoration and construction work was carried out in many deserts of Gareja Mravalmta. Vast, single-nave churches, cut on the basis of the above scheme but with somewhat different interpretation, constituted the ideological-compositional centre of the cave monasteries of this period. Their majority are developed in parallel to the surface of rock masses, along the east-west axis, opening to the south with one or several exits, through a gate, or without. In the view of many known scholars, in the 11th-13th centuries, in the heyday of the Gareja monasteries, the planning resolution of other cave facilities, developed on the basis of rock-cut chapels of earlier periods, was practically reinterpreted along with these churches. According to the same theory, in the period under discussion, several absolutely new cave monasteries or ramifications (Udabno, Tsamebuli, Bertubani) were cut in the Gareja Mravalmta, in which each church, cell or other purpose facility obeyed a single architectural conception. At the present stage of our research it has become clear that the Gareja monasteries of the latter row also took shape as a result of basic reconstruction of the deserts existing at their sites (early medieval cave-facilities), surviving here and there in their structure to the present day. The more so, we cannot speak of a single architectural-compositional resolution of the renovated monasteries.

It is quite safe to say that in Georgia of the High Middle Ages the only cave complex – the

Vardzia monastic ensemble – was created according to a plan and space scheme thought-out in its entirety, although remains of caves of much more archaic shape have been recorded within the limits of this ensemble too, this does not alter my appraisal of the formation of the architectural appearance of Vardzia: unlike the cited monasteries of Gareja, where stadially developing planning is in evidence, the earlier rock cuts are practically absolutely ignored in the completed composition of Vardzia (Tab. 119-121).

I cannot concur with the scholarly view, put forward several decades ago, according to which, two, chronologically somewhat distant, stages are identifiable in the construction of this site: the cutting of a stronghold, as conceived by the Georgian King Giorgi III, and adaptation of this complex into a cave monastery in the reign of his daughter, Queen Tamar.

The overall architectural structure of the Vardzia ensemble or the planning principles of its individual cave facilities have nothing in common with fortificational fortress caves and the more so with the camp of a military garrison: even at important strong-points of Georgia and neighboring foreign regions no barracks are evidenced where every small group of warriors had individual "sectional" type living facilities, and occasionally even a personal chapel. Instead, the general scheme of the Vardzia ensemble and the architectural resolution of practically each cave facility corresponds precisely to the monastic function. To be sure, Vardzia type compactly cut, "unified" dwelling facilities are not very typical of the cave monasteries of Georgia or other regions of the Byzantine world, yet cells of such structure do have more or less close analogues in Eastern Christian stone-built monasteries of the same epoch.

Proceeding from some planning peculiarities of the Vardzia ensemble (own larders and sections for cooking, individual chapels), I believe that the monastery must have been organized on the laura principle, which points once again to the popularity of this form of hermitage in medieval Georgia. I disagree with those researchers who explain these features by the separatist tendency of monks representing advanced social groups and by the process of decentralization under way in the monastery.

The phenomenon of the origin of the entirely rock-cut grand monastery of Vardzia, as well as the large-scale building and reconstruction work of the cave deserts at Gareja Mtskheta must be indicative of the revival of the tradition of ascetic monasticism in Georgia in the High Middle Ages. As is known, in the 11th-14th centuries the theological-philosophical doctrine, known under the name of "hesychasm", became widespread in Eastern monasticism, whose followers founded numerous cave monasteries based on rigorous hermitage in the north-eastern countries of the Byzantine world. I do not rule out the possibility of the rise of interest in life in cave deserts and cutting new monasteries in the rock in the Georgia of this period being fed by reverberations of the cited phenomenon or by similar ideology.

At various stages of the Middle Ages, individual cave facilities or their complexes, cut for secular purposes, occur frequently on Georgian territory. However, until the last decades only a few of them were recorded properly and studied from the viewpoint of architecture and archaeology. Whereas the existence of refuges cut in rock at inaccessible heights, necessitated by vicissitudes of the times, as well as of cave-fortresses, was considered a fact acknowledged in Georgian historiography from earliest times, the scale of the spread of cave dwellings of the same period on Georgian territory was shrouded in dark.

Unlike some classical "troglydic" regions of the world, Georgia does not belong to such a climatic-geographical zone where cutting dwellings in rock in severe continental or hot climate would be vitally

necessary. Nevertheless, the studies of some preceding researchers and my own have demonstrated that in some provinces of Georgia (Samtskhe-Javakheti, Kvemo Kartli), rock-cut "houses" and "villages" enjoyed fair popularity under definite historical circumstances (Tab. 130-131b).

A great majority of the cave-habitations of these areas are cut in near-vertical rock-masses of gorges, at more or less elevated places, in one or several tiers. The structure of settlements rests on the following planning motif: facilities cut side by side are interconnected by passages or a corridor system; the principal rooms have access into the rock surface (terrace, corridor) through the door or window opening, and often have ancillary facilities cut in the depth of the rock face. Habitations cut in low bluff-like rock masses, with ancillary facilities arranged on different sides of the central space, occur much rarer.

Accordingly, the functional differentiation of the facilities of these two types of rock villages differs. In villages cut in steep rock faces the living and household facilities are grouped in vertical gradation in different tiers (cowsheds and other ancillary facilities in lower tiers and dwellings above these); in single-tier rock-cut houses on the household facilities on the same horizon are closely connected with the dwelling caves.

In selecting habitations of this type, in addition to the objectively characteristic features (durability, high defensive capacity, stability to temperature fluctuations) the ancient, several millennial tradition of rock-cut architecture must have played a major role. Determination of the specific date of the building of each of this rock-cut village by the method of architectural analysis alone is more difficult than dating the caves connected with the Christian cult, for here artistic elements are absolutely ignored and imitations characteristic of above-ground architecture are extremely rare.

In the circumstances archaeological studies have played a decisive role in determining the origin of these sites and of the chronological phases of their functioning. Unfortunately, owing to their intensive use throughout the late Middle Ages, the rock-cut villages of Meskheti are practically totally deprived of the archaeological layers of the period of their construction. Instead, from the viewpoint of their content of such information, the Kvemo-Kartli rock settlements proved unique. Hence the archaeological picture, recorded in them by me, is invaluable in the study of the genesis and development of medieval Georgian rock-cut habitations and of everyday life processes there (Tab. 16-24, 31).

The bulk of these cave settlements is the result of the reoccupation and adaptation of various types of Bronze Age rock-cut sites. Hence they typologically differ somewhat from the cited rock-cut villages (Chachkari, Pia, etc.) of the Mtkvari valley. For example, despite reconstruction, the rock-cut villages of this region have partly preserved the planning features characteristic of the tribal system. That is why they have much in common with the Georgian compact ethnographic settlements built in terraces on mountain slopes.

Archaeological studies have thrown light on some aspects of the economic and social everyday life and technological processes taking place here at this time. Thus, e.g. clusters of closely interconnected cave-facilities were identified in at first sight uniform-structure complexes; these aggregates are often arranged vertically, being an imitation of two- or three-storey houses. Differentiation into household economy facilities and living quarters is noticeable in these houses; the lower, dark and comparatively damp caves were often used as cowsheds, while the upper, light facilities, equipped with elements of fortification, were living quarters.

Analysis of the material gleaned shows that the residents of rock-cut villages engaged in both agriculture (farming, vine-growing) and animal husbandry. Of domestic crafts, signs are in evidence

of ceramic manufacture, carving objects of wood, leather wares and weaving various fabrics. A definite share of manufacture probably accounted for commodity production, as indicated by coins found in the dwellings. Only the following can be said about the sociological structure of the families: as a hearth or oven-hearth is attested in practically every modest-sized dwelling-cave, separate life of families in them should be assumed, rather than patriarchal-type unities, evidenced in Georgian ethnographic life.

According to the material in evidence, proprietary differentiation among the residents of rock-cut villages was weak: manufactures of almost of the same style and quality were found in almost all rock-cut houses. Nevertheless, a privileged stratum could still be identified in the village – presumably petty *aznauris* (gentry), who lived in cave habitations specially restored and broadened with stone structures.

A considerable amount of diverse material, characteristic of the life of the High Middle Ages, has been amassed as a result of the archaeological study of the rock-villages of Kvemo Kartli. Special mention should be made of a unique collection of items made of organic matter (e.g. farming and household utensils, fragments of clothes, carpets and rugs, etc.). Material culture of this order, extremely seldom occurring on archaeological sites, has survived abundantly in caves protected from rainfall, because life in most of the rock-cut villages came to an end abruptly and finally in *circa* the turn of the 14th-15th centuries (apparently in one of Timur's campaigns) (Tab. 54-70, 156-161).

Architectural and archaeological study of the rock-cut villages of Kvemo Kartli has substantially enriched our knowledge not only of the major political, cultural and economic developments in the High Middle Ages Georgia, but of details of the every-day life of the rank-and-file members of society. What is most important, the archaeological work, carried out on these sites, has for the first time proved, on the basis of factual material, the view put forward several decades ago by scholars, according to which a considerable part of the Georgian population lived in rock-cut villages in the High Middle Ages, this being a widespread phenomenon. Thus, it is already safe to say that alongside cave churches and monasteries, temporary shelters and cave refuges, the architecture of cave dwellings was also an organic part Georgian culture of the period under discussion, rather than a spontaneous, narrowly regional phenomenon.

ილუსტრაციების აღწერილობა

ტაბ. 1. ქვემო ქართლის ქვაბთა კომპლექსების ვიზუალური განშლები:

1. მდ. ჭიჭავის ხეობის I კომპლექსი;
2. სამშვილდის ქვაბთა II კომპლექსი (მდ. ხრამის ხეობის მარჯვენა კალთა);
3. დმანისის ნაქალაქარის მოპირდაპირე ქვაბთა კომპლექსი (მდ. მაშავერას ხეობის მარცხენა კალთა).

ტაბ. 2. ქვემო ქართლის ქვაბთა კომპლექსების ვიზუალური განშლები:

1. ნახიდურის ქვაბთა I კომპლექსი; 2. ნახიდურის ქვაბთა II კომპლექსი;
3. ნახიდურის ქვაბთა III კომპლექსი.

ტაბ. 3. მუგუთის ქვაბების ვიზუალური განშლები:

1. ქვაბთა I კომპლექსი; 2. ქვაბთა II კომპლექსი.

ტაბ. 4. ზურტაკეტის ქვაბთა კომპლექსების ვიზუალური განშლები:

1. ქვაბთა I კომპლექსი; 2. ქვაბთა II კომპლექსი.

ტაბ. 5. სამშვილდის ქვაბთა კომპლექსების გეგმები და ჭრილები:

1. I კომპლექსის მე-2 იარუსის ქვაბთა ჯგუფი;
2. I კომპლექსის მე-3 იარუსის ქვაბთა ჯგუფი.

ტაბ. 6. ჭიჭავის ხეობის I კომპლექსის ქვაბთა ჯგუფი. გეგმები და ჭრილები.

ტაბ. 7. მდ. მაშავერას ხეობის ქვაბთა II კომპლექსი (დმანისის ნაქალაქარის მისადგომები). ქვაბთა ჯგუფის გეგმები და ჭრილები.

ტაბ. 8. ნახიდურის ქვაბთა IV კომპლექსი. I იარუსის ქვაბთა ჯგუფი. გეგმები და ჭრილები.

ტაბ. 9. თრიალეთის ახალქალაქის ქვაბთა II კომპლექსი. ქვაბთა ჯგუფის გეგმები და ჭრილები.

ტაბ. 10. თავგურგალას ქვაბთა I და II კომპლექსები. ქვაბთა გეგმები და ჭრილები.

ტაბ. 11. იფნოზის ქვაბთა II კომპლექსი. ქვაბთა ჯგუფების გეგმები და ჭრილები.

ტაბ. 12. ნახიდურის ქვაბთა I კომპლექსი. პირველი იარუსის ქვაბთა ჯგუფის გეგმები და ჭრილები.

ტაბ. 13. თავმრგვალას ქვაბთა III კომპლექსი. ქვაბთა ჯგუფის გეგმები და ჭრილები.

ტაბ. 14. ზურტაკეტის ქვაბთა II კომპლექსი. ქვაბთა ცენტრალური ჯგუფის (ციხე-ქვაბის მიდამოები). გეგმები და ჭრილები.

ტაბ. 15. ზურტაკეტის ქვაბთა IV კომპლექსი. ქვაბთა ჯგუფების გეგმები და ჭრილები.

ტაბ. 16. ნახიდურის ქვაბთა II კომპლექსი. III იარუსის ქვაბთა ჯგუფის გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. 17. ნახიდურის ქვაბთა II კომპლექსი. II იარუსის ქვაბთა ჯგუფის გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. 18. ნახიდურის ქვაბთა II კომპლექსი. II იარუსის ქვაბთა მარჯვენა უკიდურესი ჯგუფი. გეგმები და ჭრილები.

ტაბ. 19. თავმრგვალას ქვაბთა I კომპლექსი. II იარუსის ცენტრალური ჯგუფი. გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. 20. თეზის ქვაბთა კომპლექსის ერთ-ერთი ჯგუფი. გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. 21. თრიალეთის ახალქალაქის ქვაბთა I კომპლექსი. III იარუსის ქვაბთა ჯგუფი. გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. 22. ზურტაკეტის ქვაბთა IV კომპლექსი. V იარუსის ქვაბთა ჯგუფი. გეგმა და ჭრილები.

ტაბ. 23. ნახიდურის ქვაბთა III კომპლექსი. ცენტრალური ნაწილის ზედა იარუსის ქვაბთა ჯგუფები. გეგმები და ჭრილები.

- ტაბ. 24. ნახიდურის ქვაბთა III კომპლექსი. II იარუსის ქვაბთა ჯგუფი. გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. 25. თრიალეთის რეხის მიდამოების ქვაბთა I კომპლექსი. ცენტრალური ჯგუფი. გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. 26. ნახიდურის ქვაბთა I კომპლექსი. III იარუსის მარცხენა ფრთის ქვაბთა ჯგუფი. გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. 27. მუგუთის ქვაბები. II კომპლექსი. III იარუსის ქვაბთა ჯგუფი. გეგმები და ჭრილები.
- ტაბ. 28. ზურტაკეტის ქვაბთა I კომპლექსი. I იარუსის ქვაბთა ჯგუფები. გეგმები და ჭრილები.
- ტაბ. 29. ნახიდურის ქვაბთა II კომპლექსი. დიდი ციხე-ქვაბი. გეგმა და ჭრილი.
- ტაბ. 30. ციხე-ქვაბი ნახიდურის III კომპლექსის ცენტრალურ ნაწილში. გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. 31. 1. ნახიდურის ქვაბთა II კომპლექსი. 35 ქვაბის ინტერიერის სავარაუდო რეკონსტრუქცია შუა საუკუნეებში;
2. ნახიდურის ქვაბთა III კომპლექსის ფასადის ერთი მონაკვეთის სავარაუდო რეკონსტრუქცია.
- ტაბ. 32. მუგუთის ქვაბების მარცხენა კომპლექსი. ეკლესიის იარუსი. გეგმა და ჭრილი.
- ტაბ. 33. დმანისის ნაქალაქარის მოპირდაპირე ქვაბთა კომპლექსი. ეკლესიის იარუსი. გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. 34. დმანისის ნაქალაქარის მოპირდაპირე ქვაბთა კომპლექსი. III იარუსის ქვაბთა ჯგუფი. გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. 35. კეჩუთის მთის უდაბნო. 1. ეკლესიის გეგმა და ჭრილები; 2. ციხე-ქვაბი; 3. გენგეგმა.
- ტაბ. 36. პირლბულის მონასტერი. 1. სიტუაციური გენგეგმა; 2-3. ქვაბთა ჯგუფების გეგმები და ჭრილი.
- ტაბ. 37. პირლბულის მონასტერი. განათხარ ქვაბთა გეგმები და ჭრილები.
- ტაბ. 38. პირლბულის მონასტერი. ქვაბ-ეკლესიის გეგმა და ჭრილი.
- ტაბ. 39. 1. მალული ქვაბ-ეკლესია მუგუთის ქვაბების მიდამოებში. გეგმა და ჭრილები; 2. ქვაბ-სამოცველო სამშვილდის ნაქალაქარის მიდამოებში.
- ტაბ. 40. ზურტაკეტი. 1. ნახევრად ქვაბოვანი ეკლესია. გეგმა და ჭრილები; 2. ციხე-ქვაბი. გეგმა და ჭრილი.
- ტაბ. 41. ზურტაკეტის II კომპლექსი. დიდი ციხე-ქვაბი ეკლესიით და ქვაბთა ჯგუფი. გეგმები და ჭრილები.
- ტაბ. 42. მანგლისის მიდამოების მონასტერი. 1. გენგეგმა; 2. მცირე ეკლესიის გეგმა, ჭრილი და აღმოსავლეთ ფასადი.
- ტაბ. 43. მანგლისის მიდამოების მონასტერი. ციხე-ქვაბის ფასადი და გეგმები სხვადასხვა პერიოდულ დონეზე.
- ტაბ. 44. კეჩუთის მთის უდაბნოში მოპოვებული თიხის ნაწარმი.
- ტაბ. 45. თავმრგვალას ქვაბთა I კომპლექსი. 1. ცენტრალური, სავარაუდოდ საკულტო ქვაბი; 2. ქვაბოვან აკლდამათა ჯგუფი. გეგმები და ჭრილები.
- ტაბ. 46. 1-2. სამშვილდის ნაქალაქარის ციტადელის ქვედა ქვაბთა კომპლექსი. ქვაბების გეგმები და ჭრილები.
- ტაბ. 47. 1. მუგუთის ქვაბები, სატრაპეზოს ინტერიერი; 2-4. თონე და კერები ნახიდურის ქვაბთა კომპლექსებიდან.
- ტაბ. 48. თონეები და კერები ნახიდურის ქვაბთა კომპლექსებიდან.
- ტაბ. 49-53. ქვემო ქართლის ქვაბთა კომპლექსების არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული ბრინჯაოს ეპოქის სხვადასხვა ეტაპის კერამიკული ნაწარმი.
- ტაბ. 54-70. ქვემო ქართლის ქვაბთა კომპლექსების არქეოლოგიური გათხრების შედეგად

მოპოვებული განვითარებული შუა საუკუნეების კერამიკული, მინის, ლითონის და ორგანული ნივთიერებების ნანარმი.

- ტაბ. 71. ასურეთის ხევი. „გახერეტილი კლდეების“ I კომპლექსი. ქვაბთა ცენტრალური ჯგუფი. 1. ფასადის ვიზუალური განშლა; 2-3. ქვაბთა ჯგუფის გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. 72. ასურეთის ხევი. 1. „გახერეტილი კლდეების“ II კომპლექსი. ქვაბთა ჯგუფის გეგმა და ჭრილები; 2. ლელეთახევის ქვაბთა კომპლექსი. ქვაბთა ჯგუფის გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. 73. კასპის გამოქვაბული ნეკროპოლი. ქვაბ-აკლდამათა ჯგუფის გეგმები და ჭრილები.
- ტაბ. 74. 1. თხოთის მთის ქვაბოვანი; 2. გრაკლის ქვაბები. ვიზუალური განშლები.
- ტაბ. 75. 1. გრაკლის ქვაბები. III იარუსის ქვაბთა ჯგუფი. გეგმები და ჭრილები. 2. თხოთის ქვაბოვანი. II იარუსის მარჯვენა ფრთის ქვაბთა ჯგუფი. გეგმები და ჭრილები.
- ტაბ. 76. 1. შიომღვიმის მასივის ქვაბთა არქეოლოგიურად შესწავლილი ჯგუფი. გეგმა და ჭრილები; 2. თხოთის ქვაბოვანი. I იარუსის მარჯვენა ფრთის ქვაბთა ჯგუფი. გეგმები და ჭრილები.
- ტაბ. 77. შიომღვიმის ქვაბთა ჯგუფები. გეგმები და ჭრილები (გ. გაფრინდაშვილის მიხედვით).
- ტაბ. 78. თხოთის ქვაბოვანის არქეოლოგიური კვლევის შედეგად აღმოჩენილი ელინისტური და გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის თიხის ჭურჭელი (1, 2 — რესტავრაცია).
- ტაბ. 79. 1. შიომღვიმის მასივის ქვაბთა არქეოლოგიურად შესწავლილი ჯგუფი; 2. ამ ქვაბებში მიკვლეული კერამიკული ნანარმის ფრაგმენტები.
- ტაბ. 80. გრაკლის ქვაბოვანის არქეოლოგიური კვლევის შედეგად აღმოჩენილი თიხის ჭურჭელი.
- ტაბ. 81. უფლისციხე. 1. ანსამბლის საერთო ხედი; 2. კლდოვანი ბაზილიკა. გეგმა (თ. სანიკიძის მონოგრაფიის მიხედვით).
- ტაბ. 82-87. უფლისციხე. ქვაბოვანი სათავსების ანაზომები. გეგმები და ჭრილები (თ. სანიკიძის მონოგრაფიის მიხედვით).
- ტაბ. 88. უფლისციხის არქეოლოგიური კვლევის შედეგად მოპოვებული ნივთიერი მასალის ნიმუშები (გ. ყფიანის მიხედვით).
- ტაბ. 89. ვანის ქვაბი. მონასტრის მარჯვენა ფრთის ზედა იარუსების ქვაბთა ჯგუფი. გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. 90. კონდამიანის მონასტრის ქვაბთა კომპლექსები. II იარუსის ქვაბთა ცენტრალური ჯგუფი. გეგმები და ჭრილები.
- ტაბ. 91. ბერშებას კულტურისათვის დამახასიათებელი ქვაბ-საცხოვრებლები: 1. ქვაბები საფადას III კომპლექსიდან; 2. ბენ-შამენის ქვაბოვან სათავსთა ნიმუშები. გეგმები და ჭრილები (ჯ. პეროტის მიხედვით).
- ტაბ. 92. კაბადოკიის მინისქვეშა ქალაქები: 1, 2 — ქაიმაქლი. ინტერიერების ფოტოები; 3 — ოზკონაქი. კომპლექსის ჭრილი (მ. გულიაზის მიხედვით).
- ტაბ. 93. ურარტუ. 1. „იჩკალას“ გამოქვაბულები. გეგმა და ჭრილი; 2. ვანის კლდის სამხრეთ-აღმოსავლეთის „დიდი გამოქვაბული“. გეგმა და ჭრილი (ბ. პიოტროვსკის მიხედვით).
- ტაბ. 94. ურარტუ. 1. გამოქვაბული „ნაფტი-ჭუიუ“. გეგმა და ჭრილი; 2. ვანის კლდის ზედაპლატფორმის მახლობელი ქვაბოვანი აკლდამა. გეგმა და ჭრილები (ბ. პიოტროვსკის მიხედვით).
- ტაბ. 95. „დუქანი-დაუდის“ აკლდამა სეხნესთან. გეგმა, ჭრილები და ფასადი (ე. პერცელდის მიხედვით).
- ტაბ. 96. გარეჯის მრავალმთა. მონასტერ ნამებულის სამარტიკლე. გეგმა და ჭრილები (ზ. სხირტლაძის და ზ. თვალჭრელიძის მიხედვით).
- ტაბ. 97. 1. გარეჯის მრავალმთა. მონასტერ ნათლისმცემლის მარჯვენა კიდე. ქვაბთა ჯგუფი კლდეში ნაკვეთი სამლოცველოთი. გეგმა; 2, 3. მდ. ყვირილას აუზის ქვაბნაშენები („დევის ნამუშლარი“, „კაცხის უსახელო“. ა. ვართაგავას მიხედვით).

- ტაბ. 98. გარეჯის მრავალმთა. ბერების სერის უდაბნოები. ქვაბთა ჯგუფების გეგმები და ჭრილები.
- ტაბ. 99. გარეჯის მრავალმთა. თეთრი უდაბნო. „ორდარბაზიანი“ ეკლესია. გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. 100. გარეჯის მრავალმთა. კონახურას (1), ვერანგარეჯის (2) და საბერეების (3-6) ჯვრის გეგმის, გუმბათის მინაბაძიანი ქვაბ-ეკლესიები. გეგმები და ჭრილები (გ. გაფრინდაშვილის მიხედვით).
- ტაბ. 101. გარეჯის მრავალმთა. საბერეების (1), ქვაბების (2) და ბერების სერის (3) ქვაბთა ეკლესიიანი ჯგუფები. გეგმები და ჭრილები (1 და 2 გ. გაფრინდაშვილის მიხედვით).
- ტაბ. 102. გარეჯის მრავალმთა. ბერების სერის გუმბათის მინაბაძიანი ქვაბ-ეკლესია. გეგმა და ჭრილი.
- ტაბ. 103. გარეჯის მრავალმთა. მრავალწყაროს მონასტრის გუმბათის მინაბაძიანი ქვაბ-ეკლესია. გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. 104. გარეჯის მრავალმთა. მონასტერ დოღოს რქის დასავლეთ მასივი. ჯვრის გეგმის, კამარის მინაბაძიანი ქვაბ-ეკლესია. გეგმა და ჭრილი.
- ტაბ. 105. გარეჯის მრავალმთა. ნამებულის მონასტრის ცენტრალური ნაწილი. ქვაბთა ჯგუფი ჯვრის გეგმის ქვაბ-ეკლესიით. გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. 106. გარეჯის მრავალმთა. მრავალწყაროს მონასტრის ჯვრის გეგმის, კამარის მინაბაძიანი ქვაბ-ეკლესია. გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. 107. გარეჯის მრავალმთა. ნამებულის მონასტრის ჯვრის გეგმის, კამარის მინაბაძიანი ქვაბ-ეკლესია. გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. 108. გარეჯის მრავალმთა. ნათლისმცემლის მონასტრის მარჯვენა კიდე. დარბაზული ქვაბ-ეკლესია. გეგმა და ჭრილები.
- ტაბ. 109. სამსარი. გუმბათის მინაბაძიანი ქვაბ-ეკლესია. გეგმა და ჭრილები (ლ. ჯალალნიას მიხედვით).
- ტაბ. 110. გარეჯის მრავალმთა: 1. მონასტერი ლავრა. ფერისცვალების გამოქვაბული ეკლესია. გეგმა; 2. მონასტერი უდაბნო. მთავარი გამოქვაბული ეკლესია. გეგმა და ჭრილები (ვ. ნილოსანის ანაზომები).
- ტაბ. 111. გარეჯის მრავალმთა. მონასტერი ბერთუბანი. მთავარი გამოქვაბული ეკლესია. გეგმა და ჭრილი (ვ. ნილოსანის ანაზომი).
- ტაბ. 112. გარეჯის მრავალმთა: 1. ლავრა. ილარიონ ქართველის ფილიალი. გეგმა და ჭრილები; 2. უდაბნო. კლდეში ნაკვეთი სატრაპეზო. გეგმა (ვ. ნილოსანის ანაზომი).
- ტაბ. 113. გარეჯის მრავალმთა: 1. მონასტერ ლავრის ჭრილი ხედი ჩრდილოეთისკენ (ვ. ნილოსანის ანაზომი); 2. მონასტერ ნათლისმცემლის საერთო ხედი (გ. ბაგრატიონის ანაზომი).
- ტაბ. 114. გარეჯის მრავალმთა. ნათლისმცემლის მონასტრის არქეოლოგიური კვლევის შედეგად მოპოვებული თიხის ნაწარმი (ზ. თვალჭრელიძის მიხედვით).
- ტაბ. 115. 1,2. ვერტამის ეკლესია (ვარძის მიდამოები). გეგმა და ჭრილი; 3. ბერთაყანის ქვაბთა ჯგუფი. გეგმა (გ. გაფრინდაშვილის მიხედვით).
- ტაბ. 116. ჯავახეთის ქვაბთა კომპლექსები: 1. ჯოლდა; 2. მარგასტანი; 3. გაღმა ჭაჭყარი; 4. გამოღმა ჭაჭყარი. ნმ. მარინეს ეკლესია. გეგმები (გზამკვლევი „ჯავახეთიდან.“ მ. ბოჭორძის ანაზომები.).
- ტაბ. 117. ვანის ქვაბები: 1. ქვაბთა ჯგუფი ცენტრალურ ნაწილში; 2. მარცხენა ფრთა, ქვაბთა ჯგუფი ჩამენებული ეკლესიით. გეგმები და ჭრილები; 3. ქვაბთა ჯგუფის საერთო ხედი; 4. ჩამენებული ეკლესია (2,3,4 — გ. გაფრინდაშვილის მიხ.).
- ტაბ. 118. ვანის ქვაბები. ნმ. გიორგის ეკლესია. საერთო ხედი, გეგმა და ჭრილი (გ. გაფრინდაშვილის მიხედვით).
- ტაბ. 119. ვარძია. საერთო ხედი და გენგეგმა (კ. მელითაურის მიხედვით).
- ტაბ. 120. ვარძია: 1,2. „ანანაურის“ ჯგუფი. ფსადი, გეგმები; 2. ქვაბ-საცხოვრებელთა ჯგუფი. გეგმა რეკონსტრუქციით; 3. ლეთისმშობლის მიძინების ეკლესია. გეგმა; 4. ეკლესიიანი

- ქვაბ-საცხოვრებლების ნიმუშები. გეგმები, ჭრილები და ფასადების რეკონსტრუქცია (კ. მელითაურის და გ. გაფრინდაშვილის მიხედვით).
- ტაბ. 121. ვარძია. ქვაბ-საცხოვრებლების გეგმები და ინტერიერების ჩანახატები (კ. მელითაურის მიხედვით).
- ტაბ. 122. 1. ვანის ქვაბების არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული თიხის ნაწარმის ნიმუშები (ს. ბურდიაშვილის მიხედვით); 2. გარეჯის მრავალმთა. მონასტერ ქვაბების გათხრების შედეგად მოპოვებული ვარდისფრად გაპირილებული ჯამები (ზ. თვალჭრელიძის მიხედვით).
- ტაბ. 123. იუდეას უდაბნო. წმ. საბას ლავრა. ქვაბოვანი სამლოცველო-სენაკების ჯგუფთა გეგმები და ჭრილები (ჯ. პატრიკის მიხედვით).
- ტაბ. 124. იუდეას უდაბნო. წმ. საბას ლავრა. 29 უდაბნოს გეგმა და ფასადი (ჯ. პატრიკის მიხედვით).
- ტაბ. 125. კაბადოკიის კლდეში ნაკვეთი მონასტრები: 1. ქვაბოვანი ეკლესია "ილანლი ქილისა"; 2. გიორემის 27-ე სამლოცველო; 3. ქვაბოვანი ეკლესია "პაგლი ქილისა". გეგმები და ინტერიერი (ს. კოსტოფის მიხედვით).
- ტაბ. 126. კაბადოკიის კლდეში ნაკვეთი მონასტრები: 1. "მონასტერი "ილანლი ქილისა" (გიორემთან); 2. მონასტერი "ქარანლიქ კალე"; 3. ზილვეს უდაბნო. ეკლესიის ირგვლივ გეგმები (ს. კოსტოფის მიხედვით).
- ტაბ. 127. კაბადოკიის კლდეში ნაკვეთი მონასტრები: 1. "ალა ქილისა"; 2. "აგიქ სარაი". ფასადების დეკორატიული გაფორმება (ს. კოსტოფის მიხედვით).
- ტაბ. 128. კაბადოკიის კლდეში ნაკვეთი მონასტრები: 1,2. გიორემ, "ქარანლიქის" ქვაბოვანი ეკლესიის ვესტიბულის ინტერიერი; 3. "ალა ქილისას" ექსტერიერი; 4. ზილვეს უდაბნოს საერთო ხედი (ს. კოსტოფის მიხედვით).
- ტაბ. 129. 1,2. ჩრდილო-დასავლეთ ჩინეთი. კლდეში ნაკვეთი ბუდისტური მონასტერი ტუიუ-მაზარი. I და II იარუსის გეგმები; 3. კლდეში ნაკვეთი ბუდისტური მონასტერი შიშკინე. ქვაბ-საცხოვრებლის ინტერიერი (ბ. ლიტვინსკის მიხედვით).
- ტაბ. 130. ნასოფლარი ფია. კლდეში ნაკვეთი საცხოვრებლები. გეგმები და ჭრილები (გ. გაფრინდაშვილის მიხედვით).
- ტაბ. 131. A. 1. ჩინეთის თურქესტანი. ქვაბოვანი ბუდისტური ტაძრის ინტერიერი; 2. ინდოეთი. პანდრეტხანის ქვაბოვანი ბუდისტური ტაძარი. ჭერის გაფორმება გვირგვინული კონსტრუქციის იმიტაციით (ა. ლე-კოქის მიხედვით). B. 1,2. სამსარი. კლდეში ნაკვეთი საცხოვრებელი დარბაზული გადახურვის იმიტაციით. ინტერიერის ჩანახატი, გეგმა და ჭრილი; 3,4. გალმა ჭაჭყარი. კლდეში ნაკვეთი საცხოვრებელი დარბაზული გადახურვის იმიტაციით. ინტერიერის ჩანახატი, გეგმა და ჭრილი (გ. გაფრინდაშვილის მიხედვით).
- ტაბ. 132. ქვახერელი. ქვაბოვანი სატაძრო კომპლექსი. ფასადი, გეგმა და ჭრილი (თ. სანიკიძის მიხედვით).
- ტაბ. 133. 1. ნახიდურის ქვაბთა III კომპლექსი; 2. ნახიდურის ქვაბთა IV კომპლექსი. საერთო ხედები.
- ტაბ. 134. თავმრგვალას ქვაბთა I და II კომპლექსების საერთო ხედები.
- ტაბ. 135. 1,2. ნახიდურის ქვაბთა I კომპლექსი. საერთო ხედები.
- ტაბ. 136. 1. მუგუთის ქვაბების მარჯვენა კომპლექსი; 2. ზურტაკეტის ხეობის ქვაბთა IV კომპლექსი. საერთო ხედები.
- ტაბ. 137. 1. დმანისის მიდამოების ქვაბთა I კომპლექსი; 2. დმანისის მიდამოების ქვაბთა III კომპლექსი. საერთო ხედები.
- ტაბ. 138. 1,2. ნახიდურის ქვაბთა III კომპლექსის ცალკეული ჯგუფები.
- ტაბ. 139. 1. დმანისის ნაქალაქრის მოპირდაპირე ქვაბთა კომპლექსი. საერთო ხედი; 2. ამავე კომპლექსის ერთ-ერთი სათავის ინტერიერი.
- ტაბ. 140. 1,2. ნახიდურის ქვაბთა III კომპლექსის ცალკეულ სათავსთა ინტერიერები.
- ტაბ. 141. 1. ნახევრად ქვაბოვანი ეკლესია ზურტაკეტის ხეობიდან. ფასადი; 2. ზურტაკეტის

ხეობის ქვაბთა III კომპლექსი. საერთო ხედი.

ტაბ. 142. 1. ნახიდურის ქვაბთა II კომპლექსი. დიდი ციხე-ქვაბი; 2. იმავე კომპლექსის ერთ-ერთი სათავსის ინტერიერი.

ტაბ. 143. 1. ნახიდურის III კომპლექსი. შუა საუკუნეებში აღდგენილი ქვაბთა ფასადები; 2. თავმრგვალას ქვაბთა III კომპლექსი. სათავსთა ჯგუფის ხედი.

ტაბ. 144. 1,2. ნახიდურის ქვაბთა III კომპლექსის საფორტიფიკაციო დანიშნულების მინაშენები.

ტაბ. 145. 1. მანგლისის მიდამოების ნახევრად ქვაბოვანი მონასტერი. დიდი ციხე-ქვაბი; 2.

მუგუთის ქვაბები. ეკლესიის მიდამოების საფორტიფიკაციო სისტემა.

ტაბ. 146. 1. მუგუთის ქვაბები. ეკლესიიანი ჯგუფის ქვითკირით გამოყვანილი ფასადები; 2. დმანისის ნაქალაქარის მოპირდაპირე კომპლექსი. ეკლესიიანი ჯგუფი. ქვითკირის ქვაბნაშენები.

ტაბ. 147. 1. მუგუთის ქვაბები. ნახევრად ქვაბოვანი სატრაპეზოს ინტერიერი; 2. იმავე კომპლექსის ერთ-ერთი ქვაბოვანი სათავსის ინტერიერი.

ტაბ. 148. 1. შიომღვიმის მონასტრის ქვაბოვანი კომპლექსი; 2. იმავე კომპლექსის ქვაბთა მარჯვენა, განცალკევებული ჯგუფი.

ტაბ. 149. 1. კასპის კლდეში ნაკვეთი ნეკროპოლი. ქვაბოვან აკლდამათა ცენტრალური ჯგუფი; 2. გრაკლის ქვაბთა კომპლექსი. საერთო ხედი.

ტაბ. 150. 1,2. კასპის კლდეში ნაკვეთი ნეკროპოლი. ქვაბოვან აკლდამათა ცალკეული ჯგუფები.

ტაბ. 151. 1. თხოთის მთის ქვაბოვანი. საერთო ხედი; 2. იმავე კომპლექსის ქვაბოვან სათავსთა ცენტრალური ჯგუფი.

ტაბ. 152. 1. ასურეთის ხევი. " გახერგტილი კლდეების" ქვაბთა I კომპლექსის საერთო ხედი; 2. მცხეთა. არმაზის მიდამოების ქვაბთა კომპლექსი. საერთო ხედი.

ტაბ. 153. 1. მუგუთის ქვაბები. სატრაპეზოს არქეოლოგიური გათხრისას აღმოჩენილი დაუმარხავი მიცვალებულების ნეშტები; 2. პირღებულის მონასტრის 5 ქვაბოვანი სენაკის არქეოლოგიური გათხრისას აღმოჩენილი თონის ნაშთი.

ტაბ. 154. მუგუთის ქვაბები: 1. ეკლესიიანი ჯგუფის №12 ქვაბში აღმოჩენილი თონი; 2. 6 ქვაბში აღმოჩენილი ქვევრების ნაშთები.

ტაბ. 155. 1,2. ზურტაკეტის ქვაბთა II და III კომპლექსების არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი თონები.

ტაბ. 156. ქვემო ქართლის კლდის სოფლების არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი მოჭიქული ჭურჭლის ნიმუშები.

ტაბ. 157. მუგუთის და ნახიდურის ქვაბთა კომპლექსების არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი მოჭიქული ჭურჭლის ნიმუშები.

ტაბ. 158. მუგუთის ქვაბთა კომპლექსების არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ფაიანსის ნანარბი (1-21) და მოჭიქული ჯამების ქუსლები (22-26) ქვემო ქართლის კლდის სოფლებიდან.

ტაბ. 159. ნახიდურის და მუგუთის ქვაბთა კომპლექსებში აღმოჩენილი ორგანული ნივთიერებების ნაკეთობების ნიმუშები.

ტაბ. 160. ქვემო ქართლის კლდის სოფლების არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ხალიჩა-ფარდაგების ფრაგმენტები.

ტაბ. 161. მუგუთის ქვაბთა კომპლექსების არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ხალიჩა-ფარდაგების ფრაგმენტები.

ყველა ის გრაფიკული და ფოტო ილუსტრაცია,

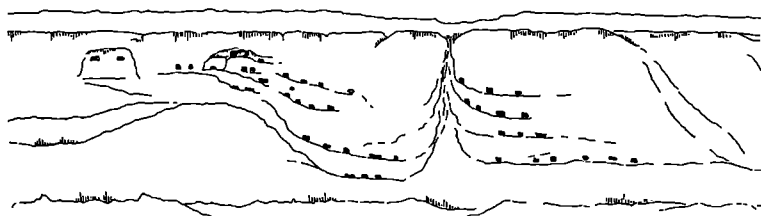
რომლის აღწერილობაშიც არ არის მითითებული ავტორი ან

პუბლიკაციის პირველწყარო, შესრულებულია წიგნის ავტორის მიერ.

ტაბულები

TABLES

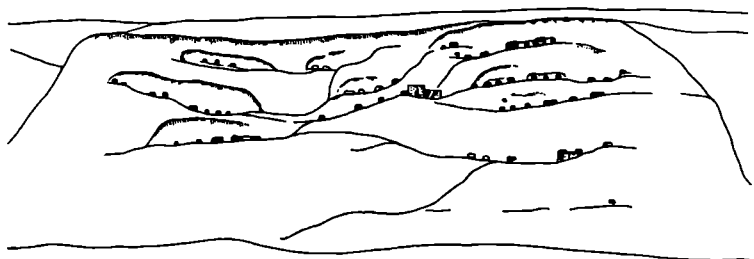
తా. 1
TAB. 1

1.

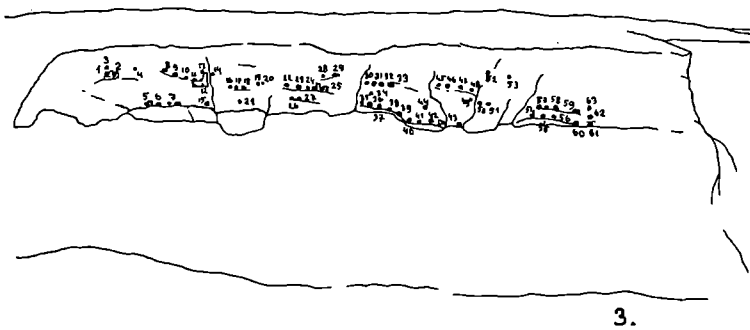
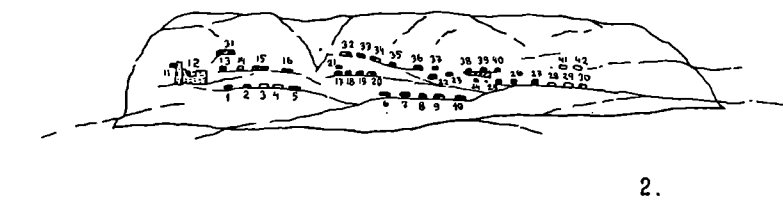
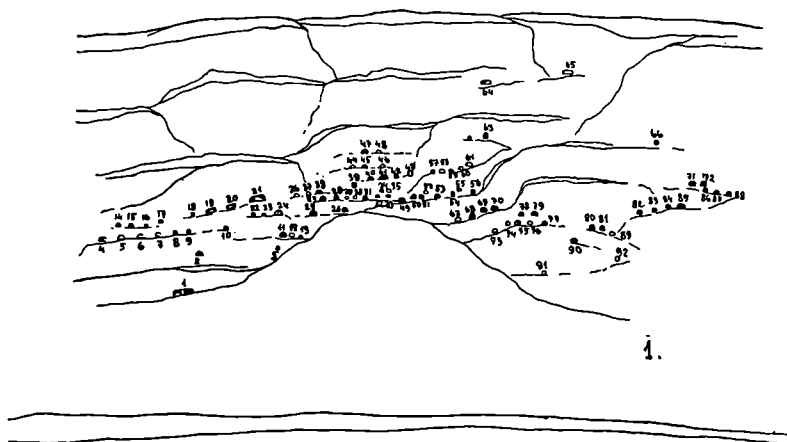

2.

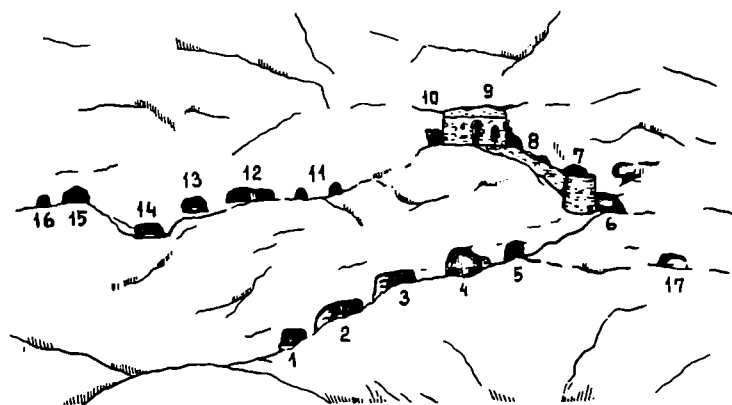

3.

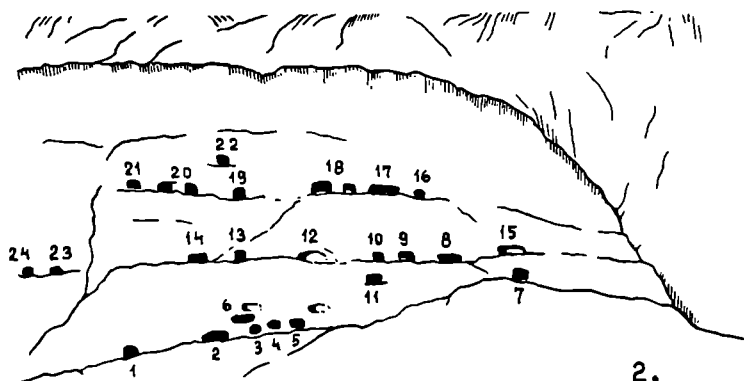
228.
 TAB. 2

3
 TAB. 3

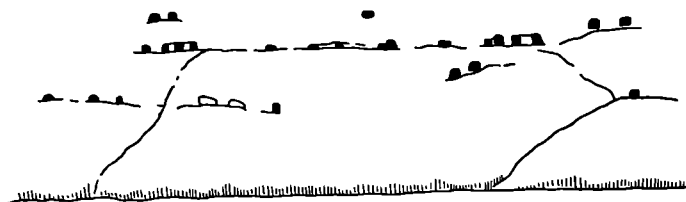

1.

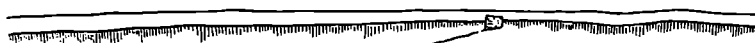

2.

ტაბ. 4
 TAB. 4

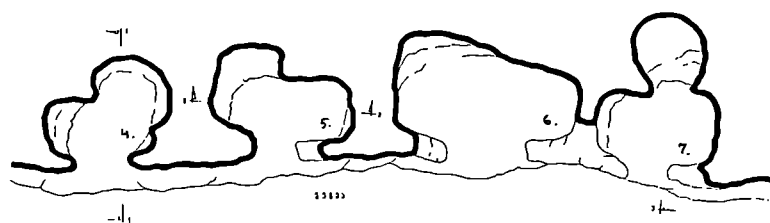

1.

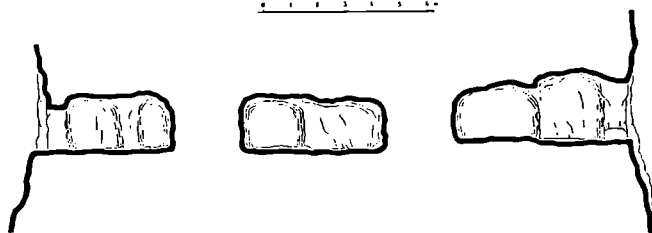

2.

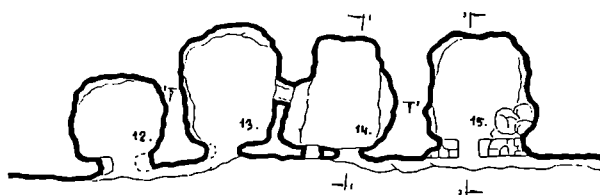
తెం. 5
TAB. 5

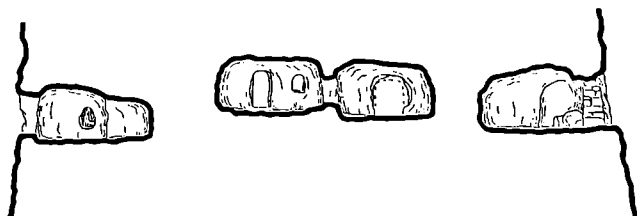
0 1 2 3 4 5 6"

1.

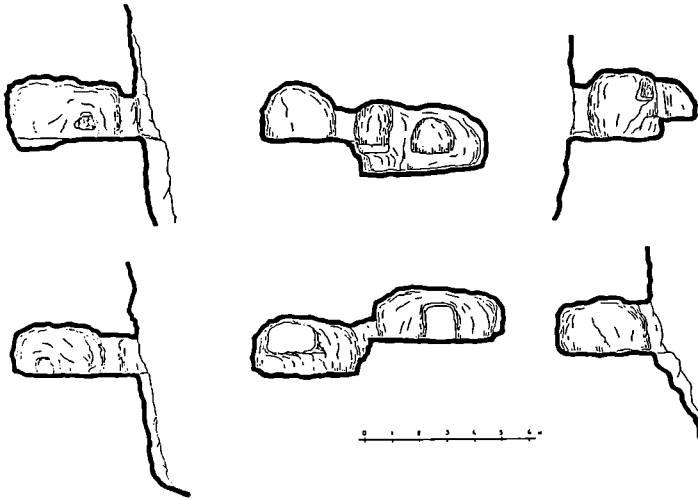
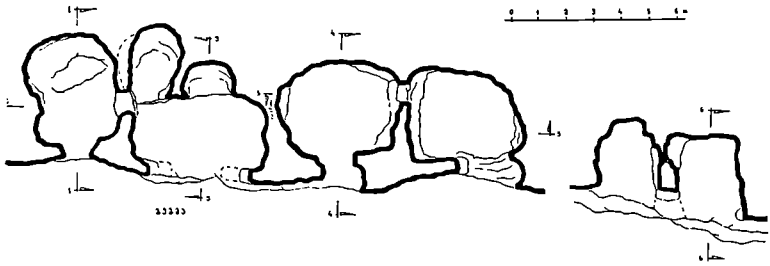

0 1 2 3 4 5 6"

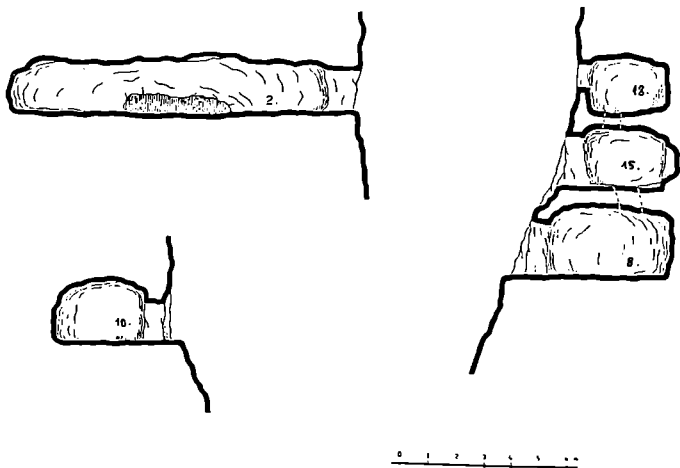
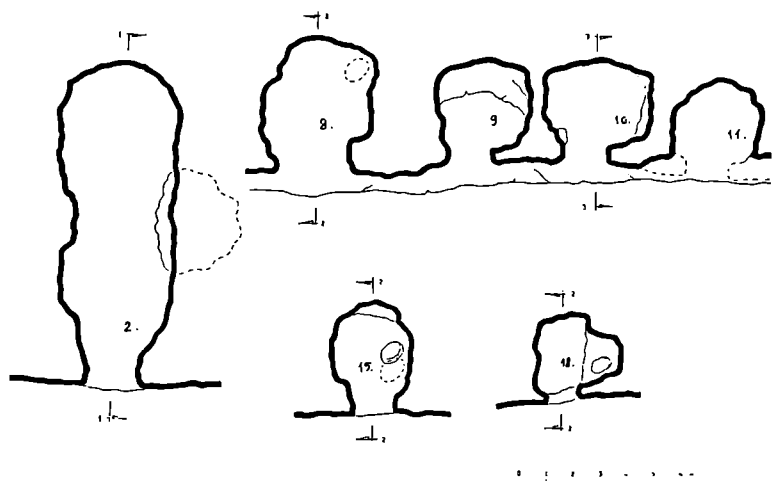

2.

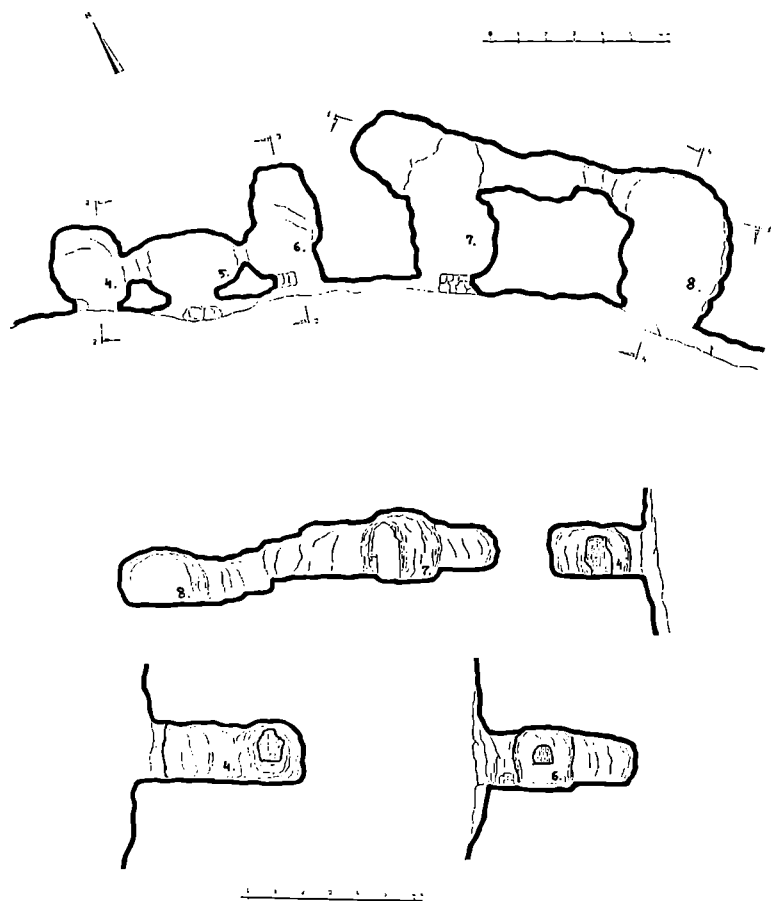
తీప. 6
 TAB. 6

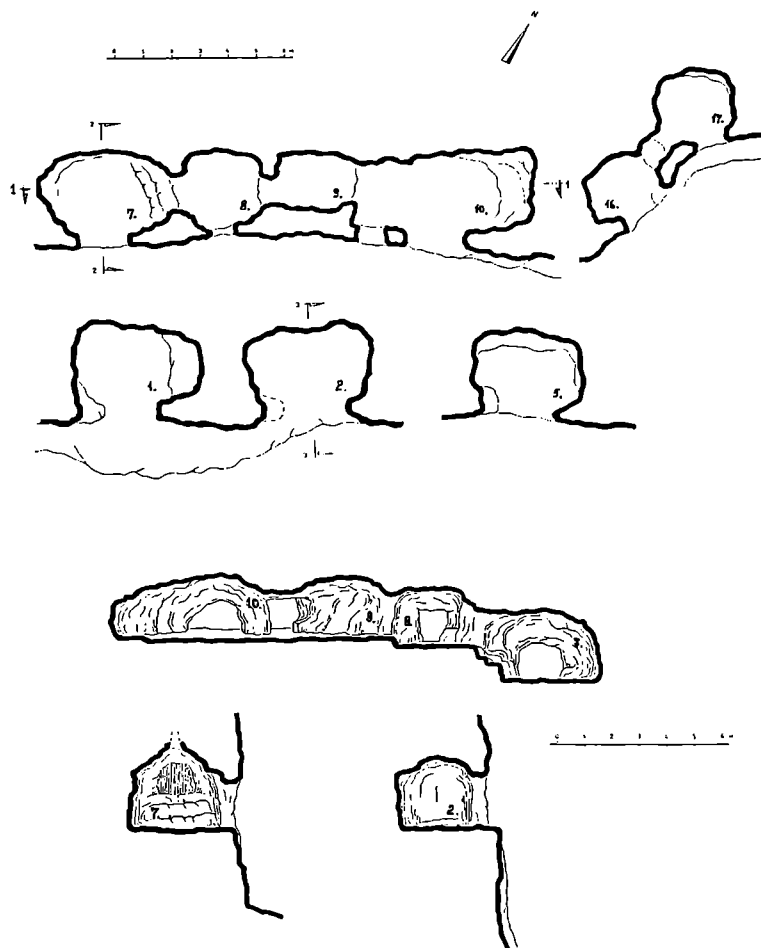
338. 7
 TAB. 7

8
 TAB. 8

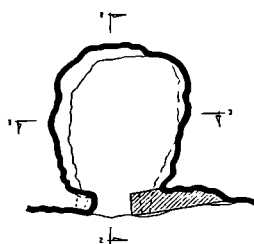
తా. 9
 TAB. 9

10
 TAB.

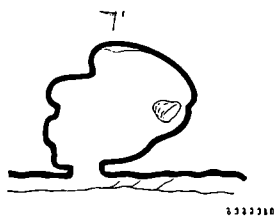
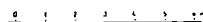
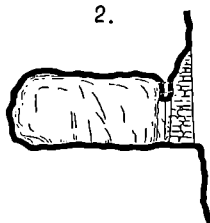
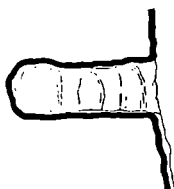
1.

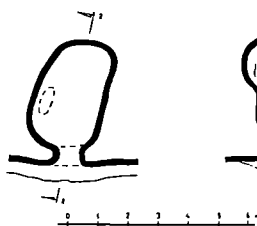
2.

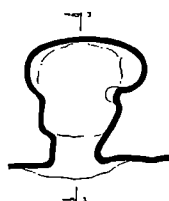
3.

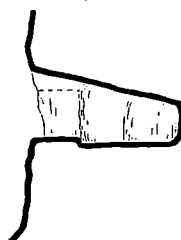
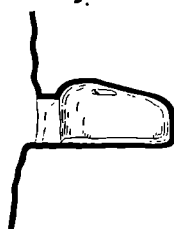
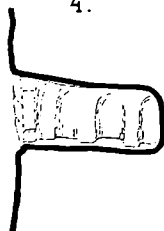
4.

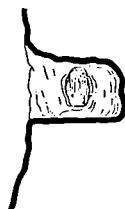
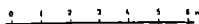
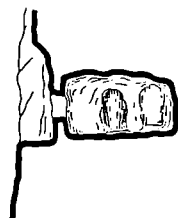
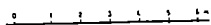
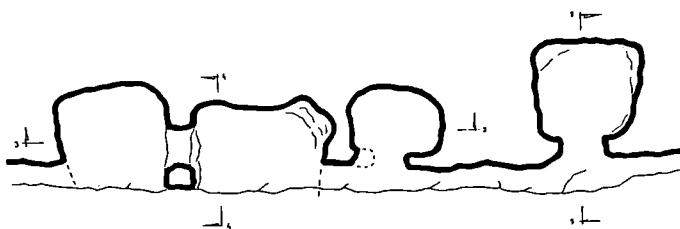
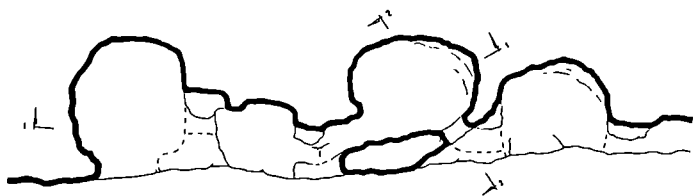
5.

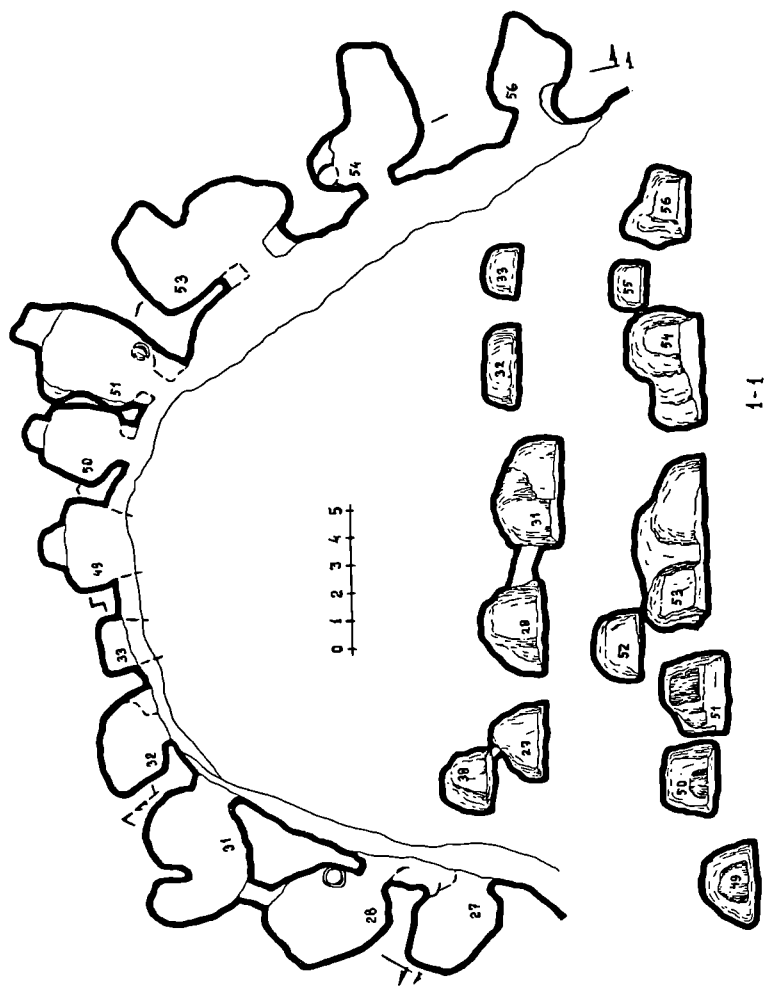
6.

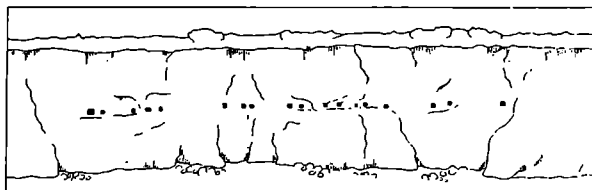
ტაბ. 11
 TAB. 11

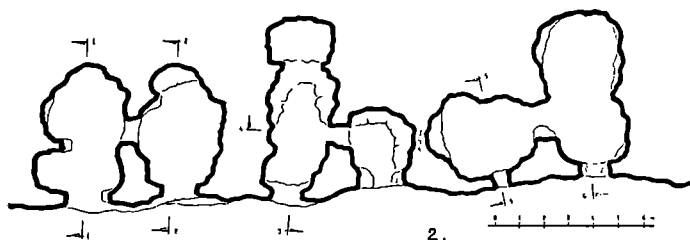
తా. 12
 TAB. 12

ტაბ. 13
 TAB. 13

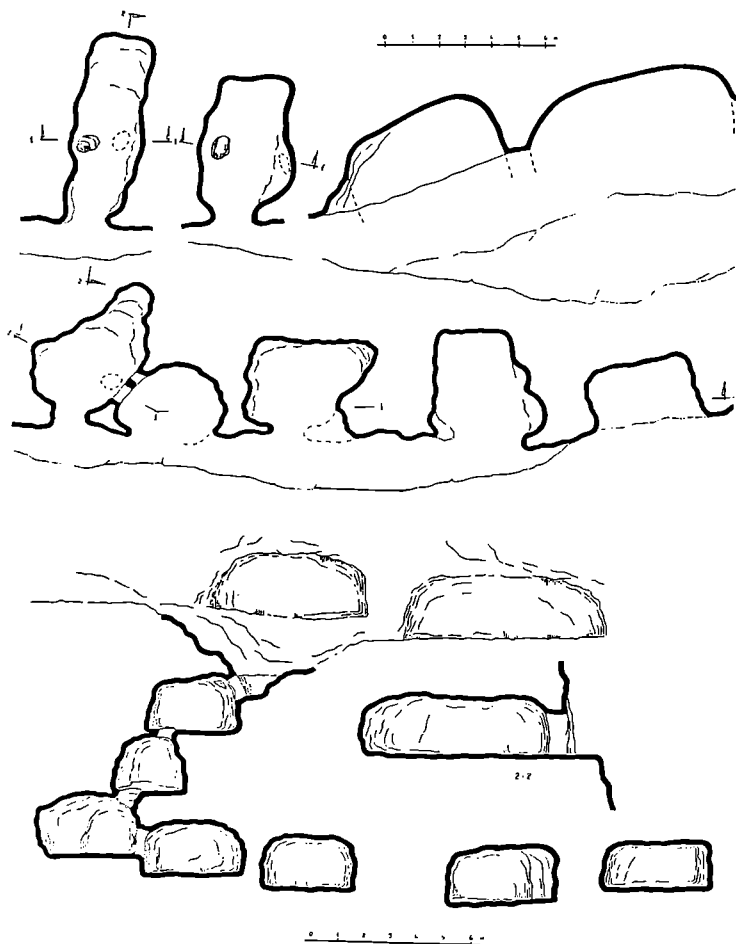
1.

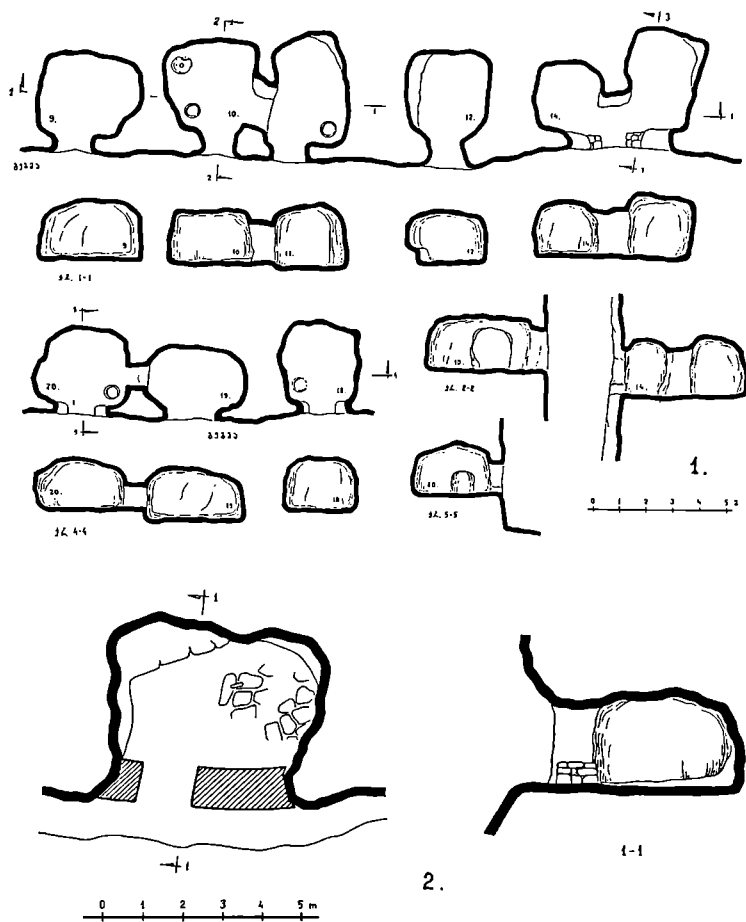
2.

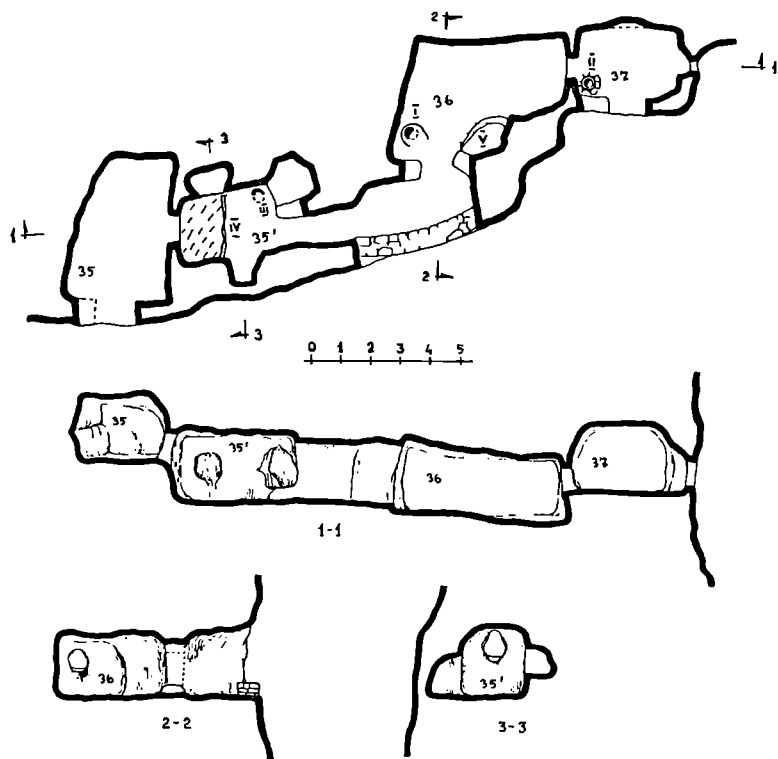
తు. 14
 TAB. 14

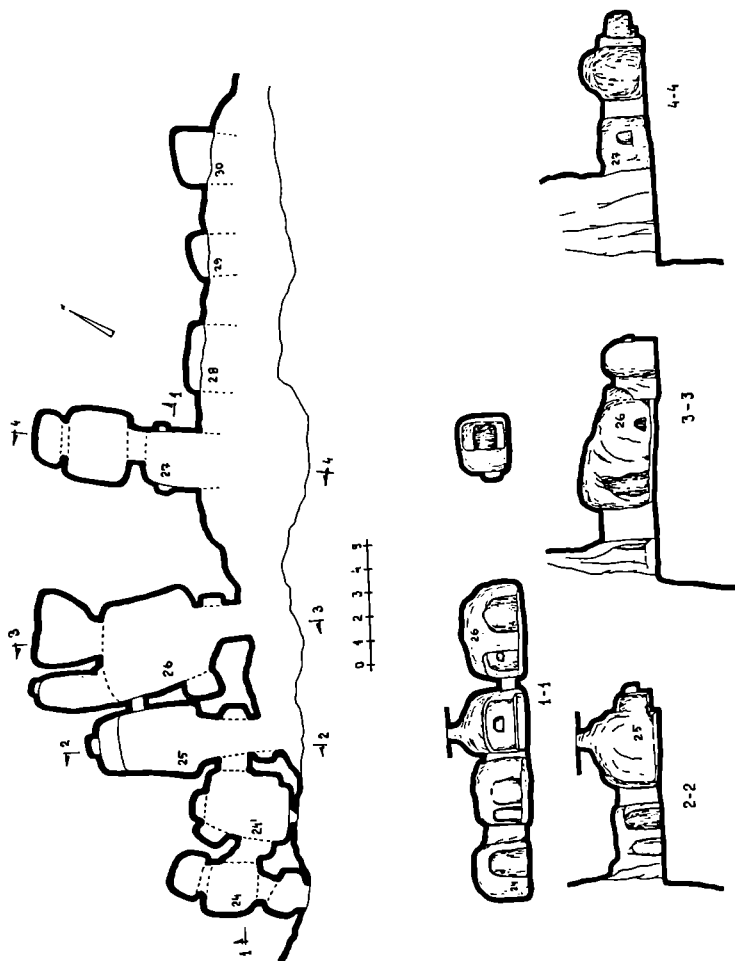

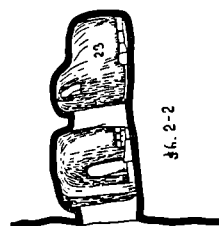
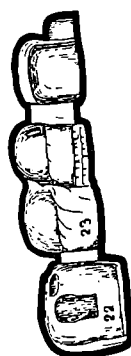
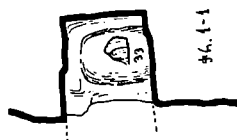
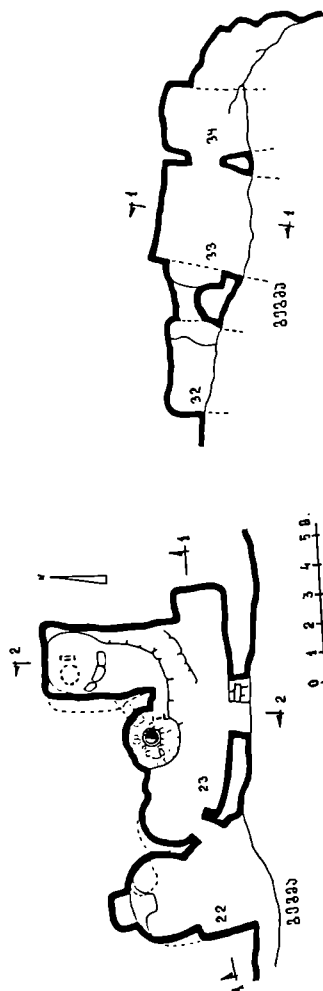
15
 TAB.

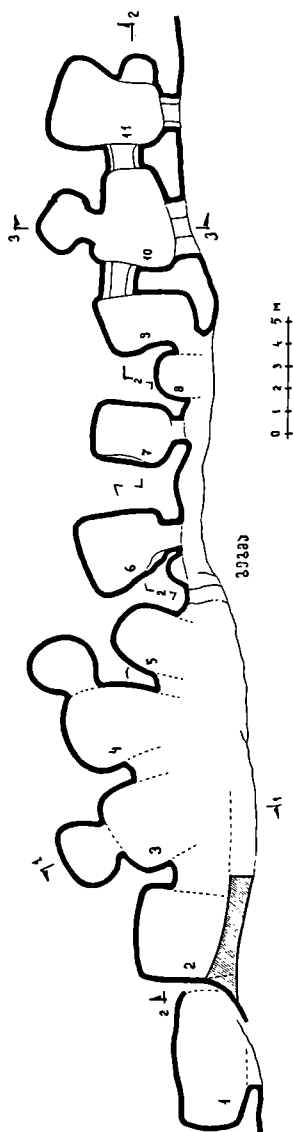

333. 16
 TAB.

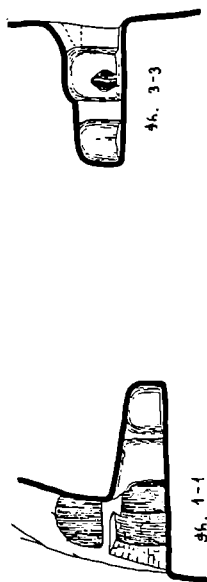

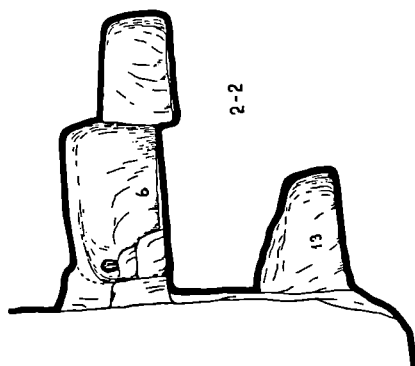
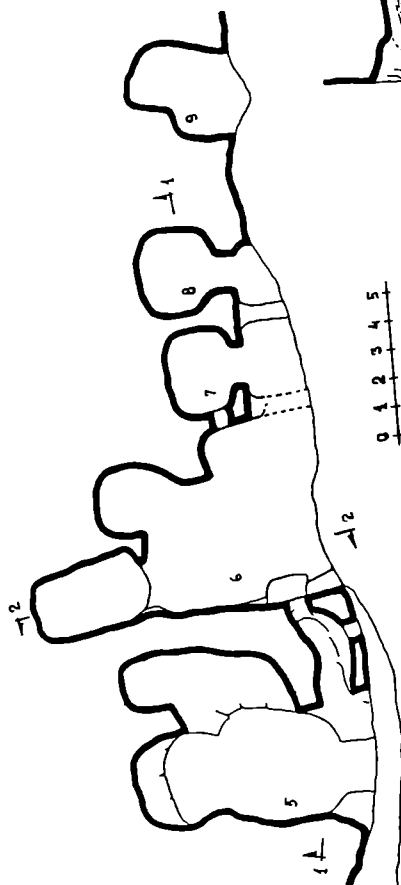

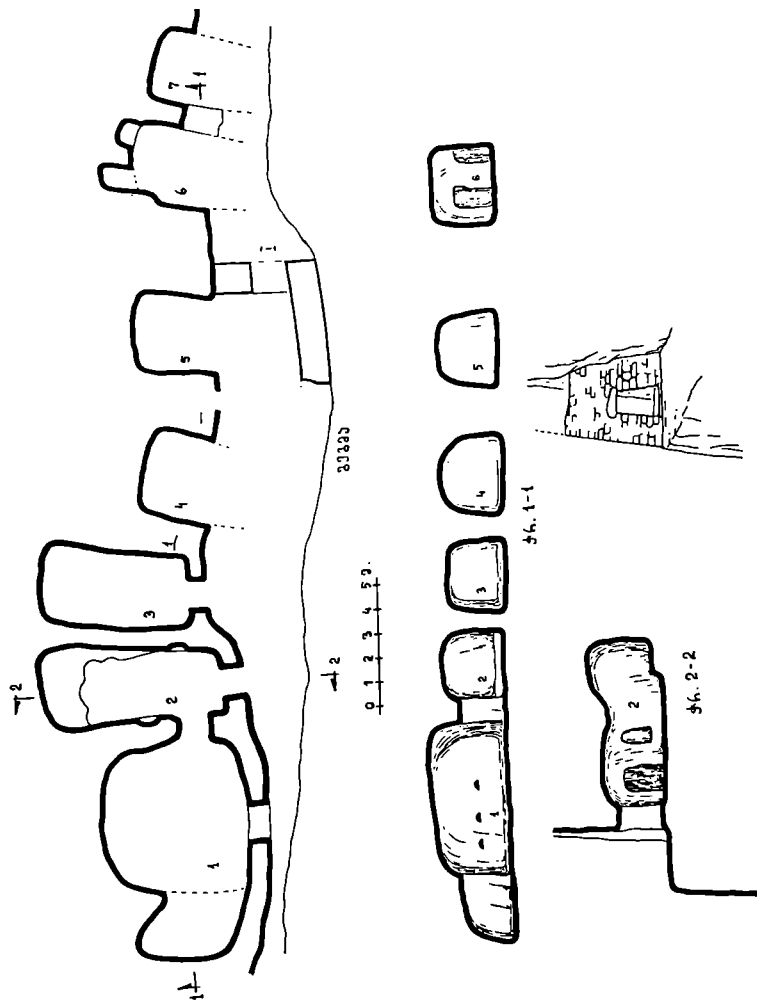

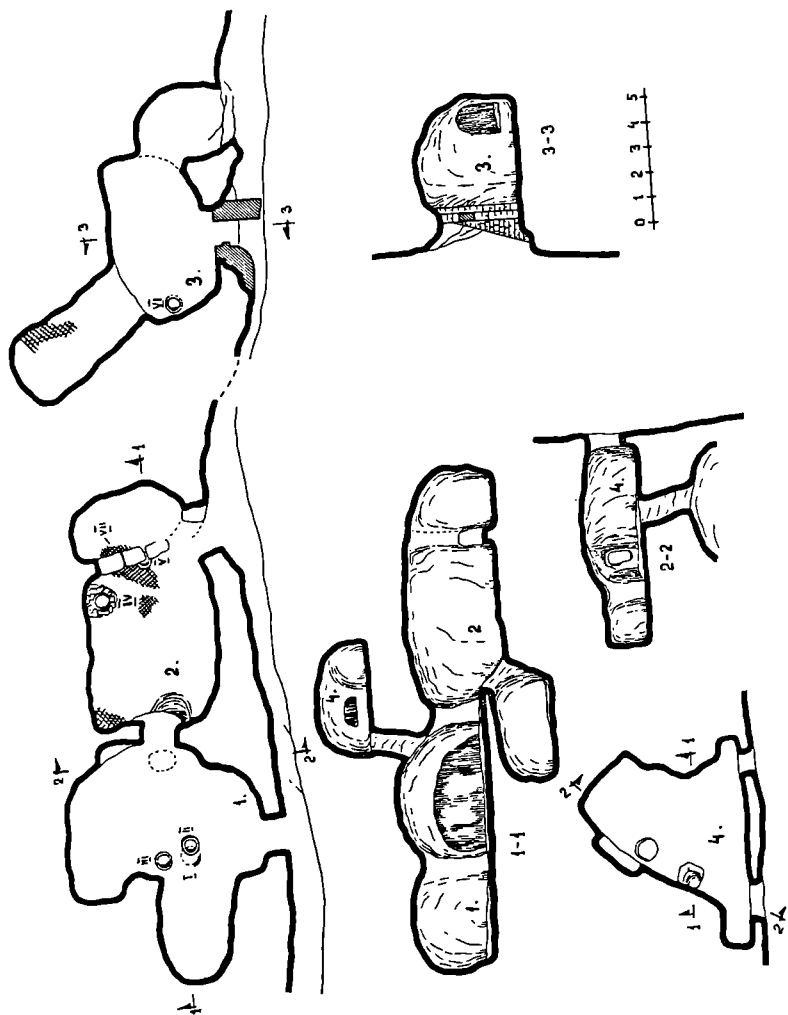

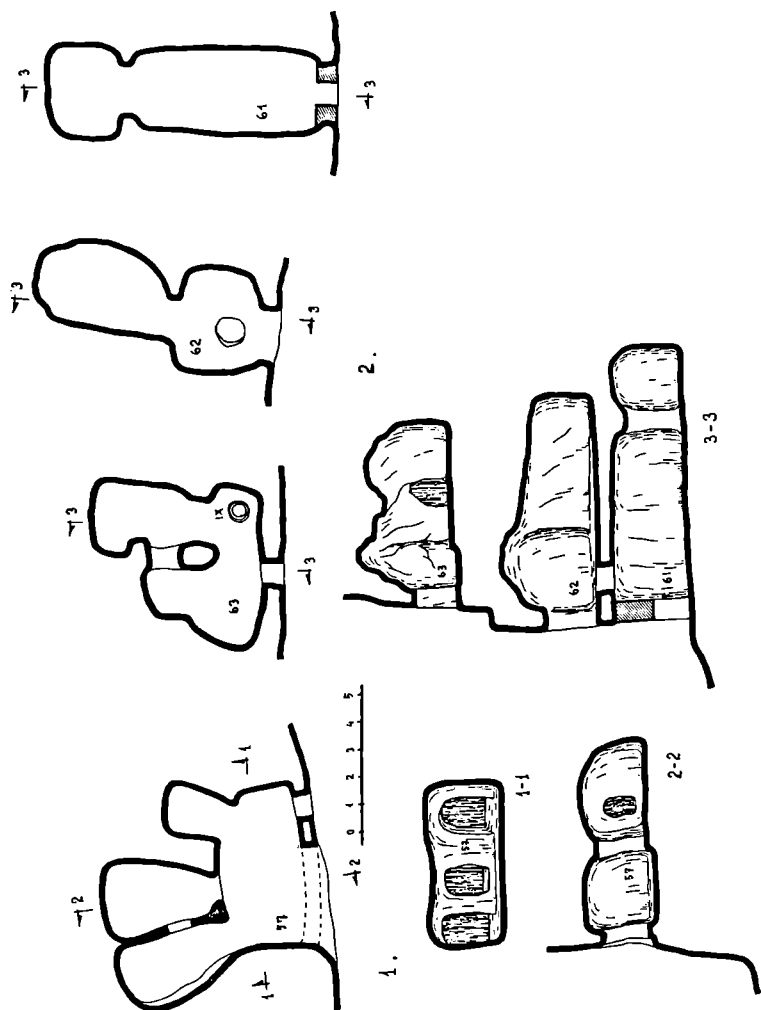
3h. 2-2

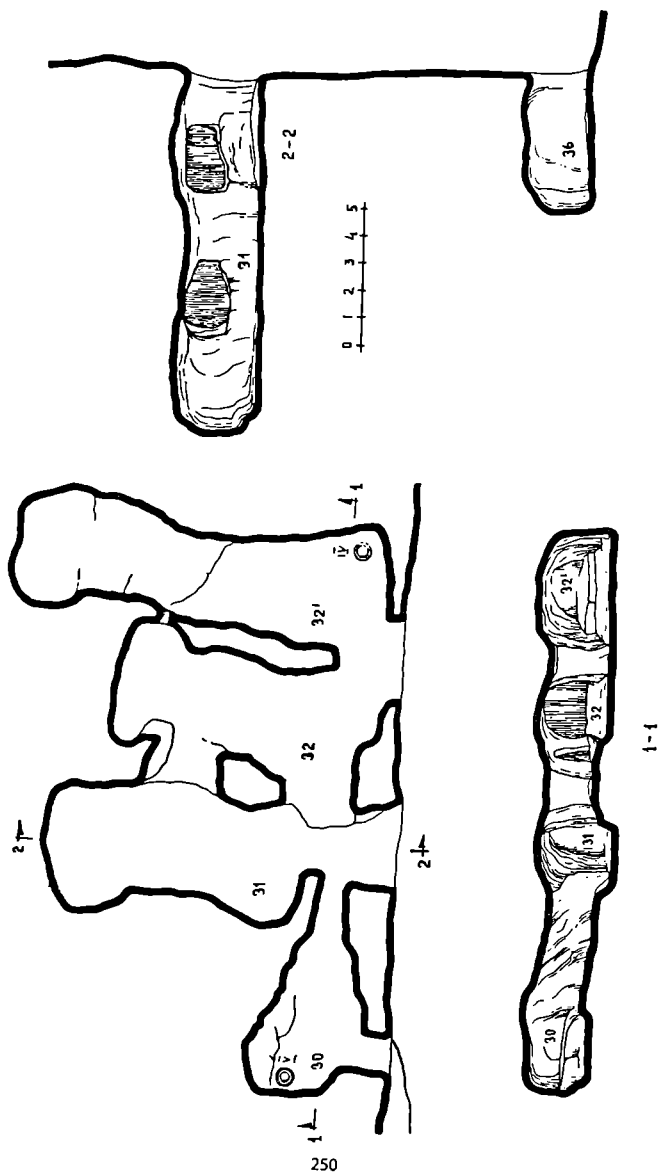

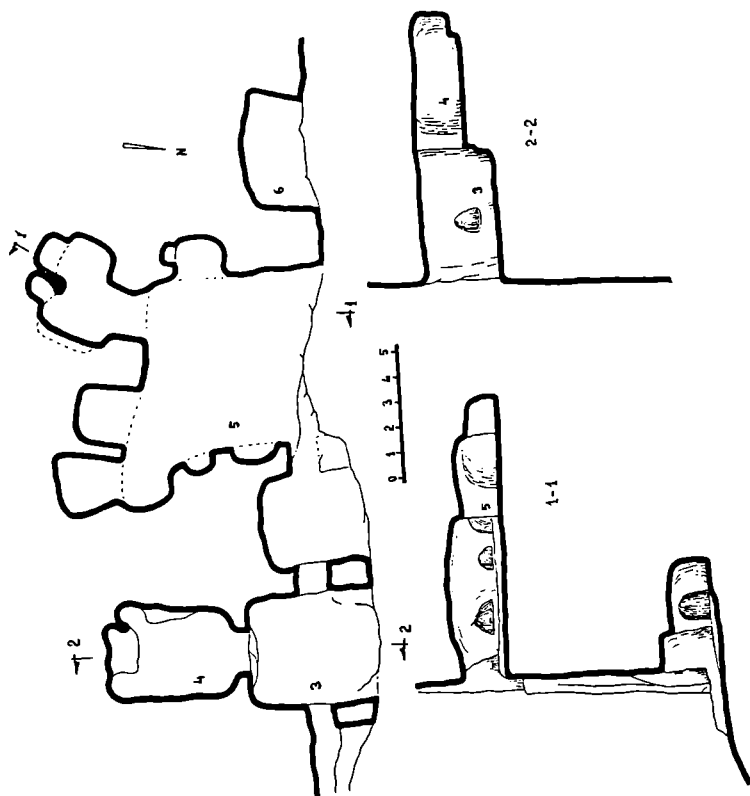

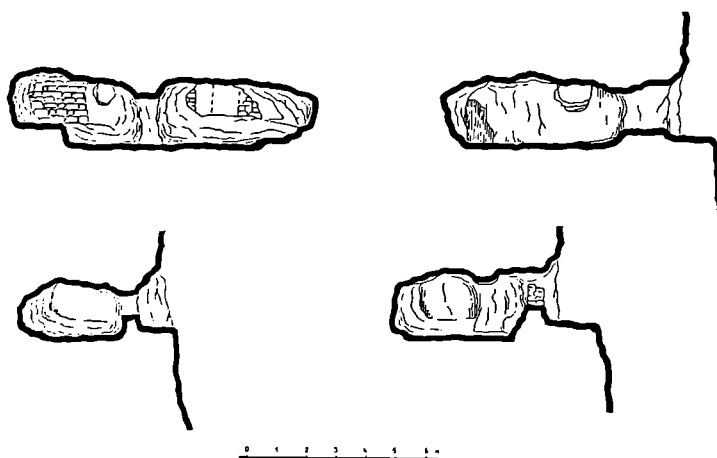
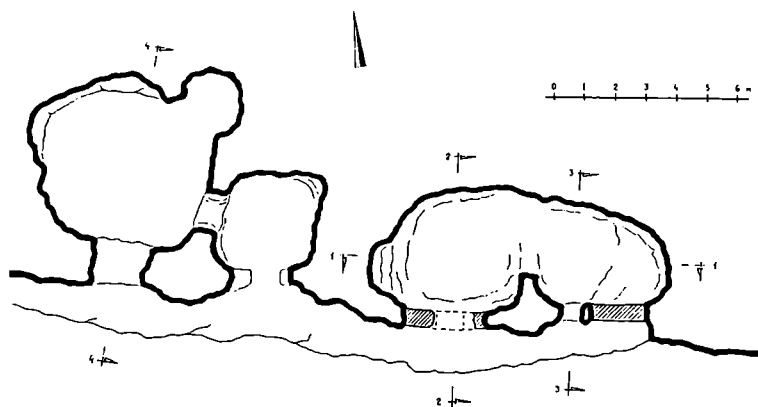

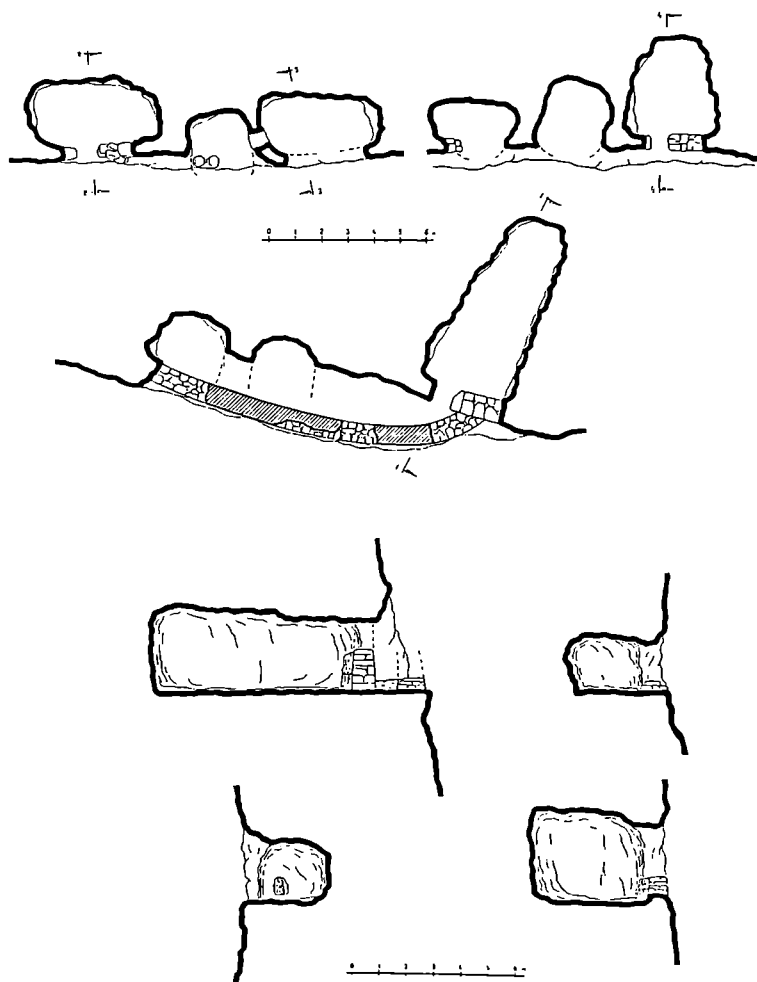

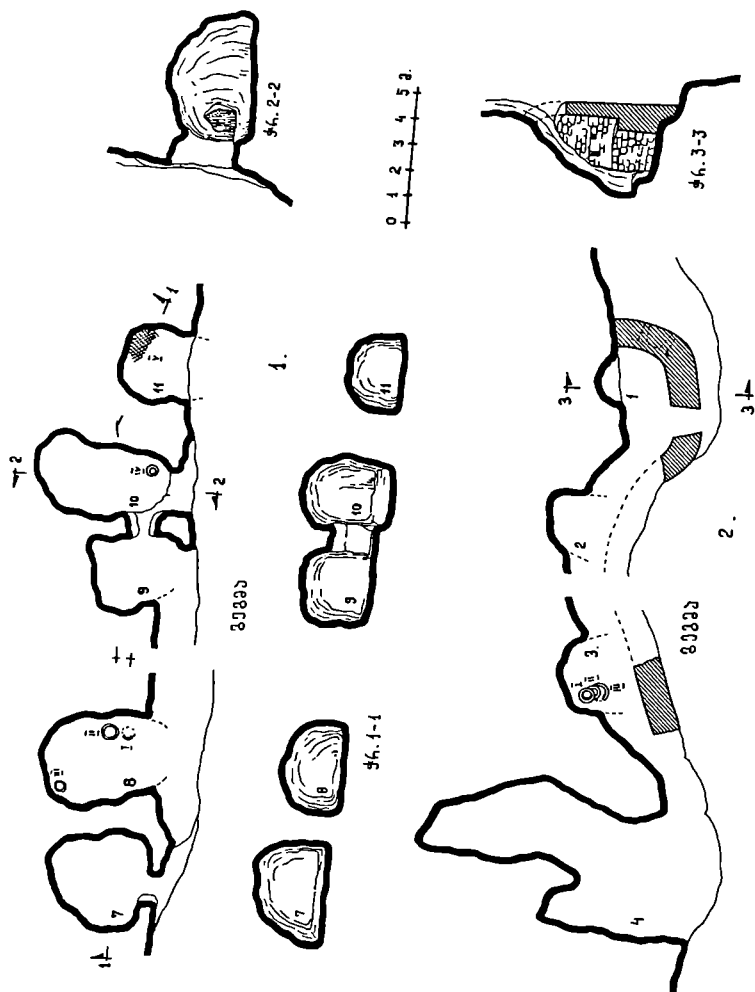

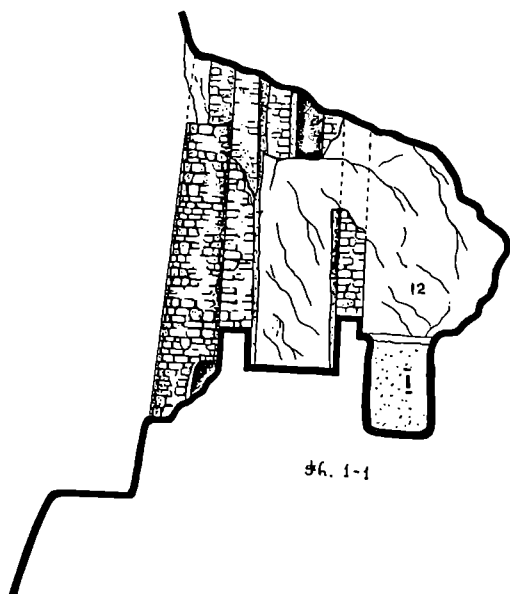
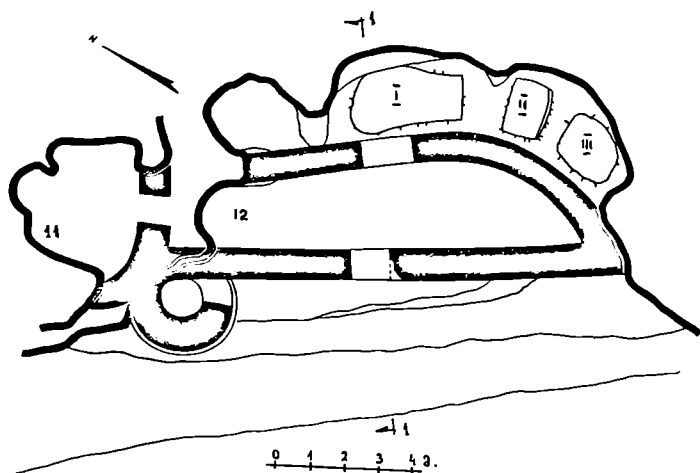
252.
 TAB. 26

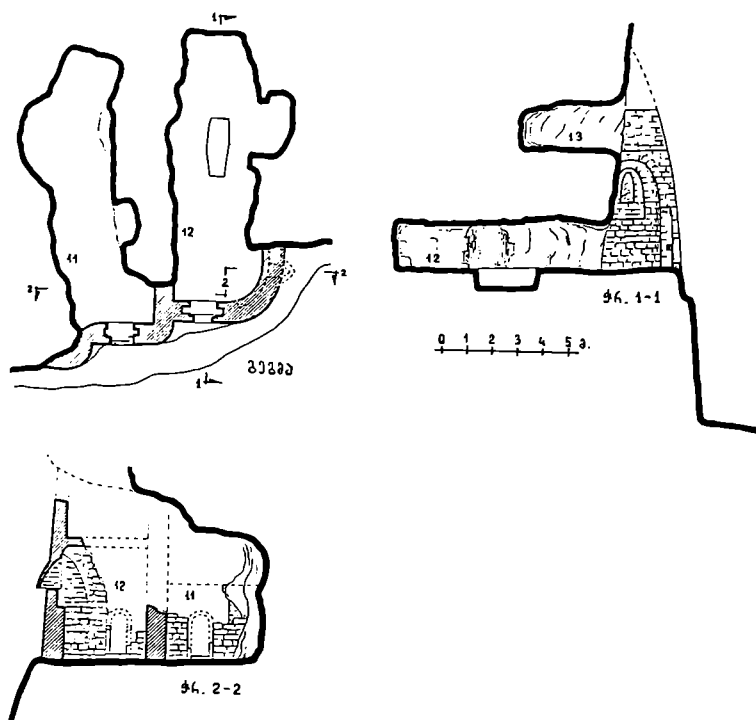

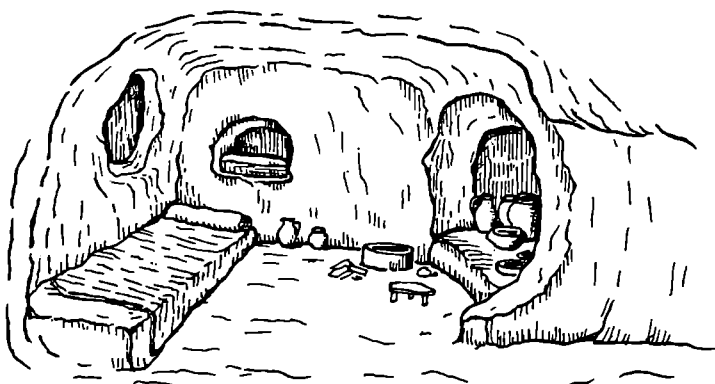

29. 29
 TAB. 29

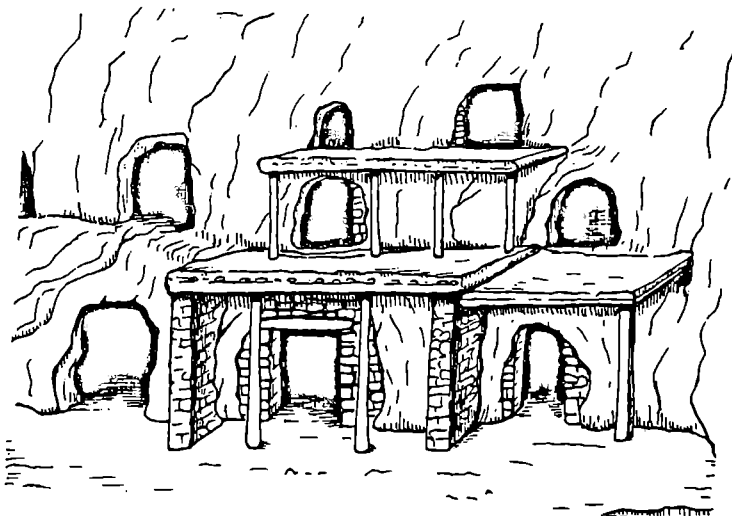

30
 TAB.

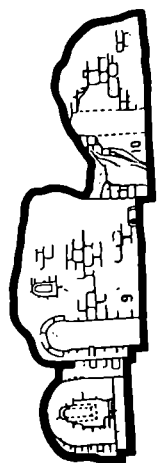
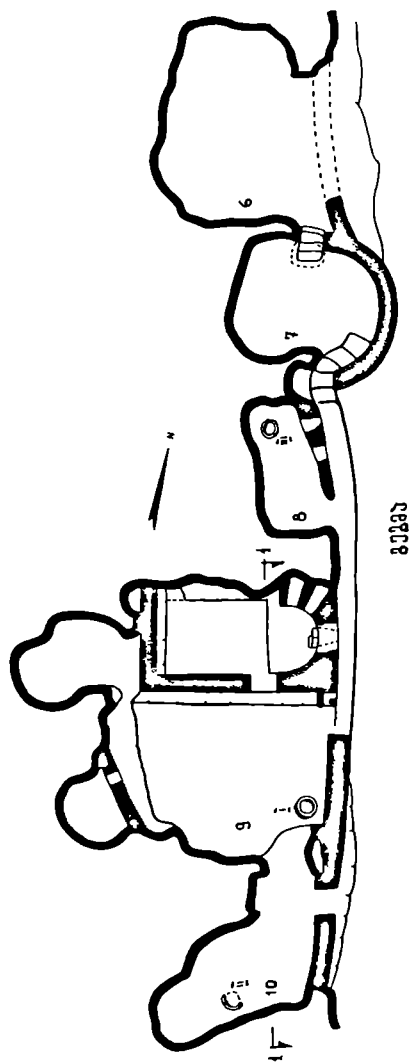

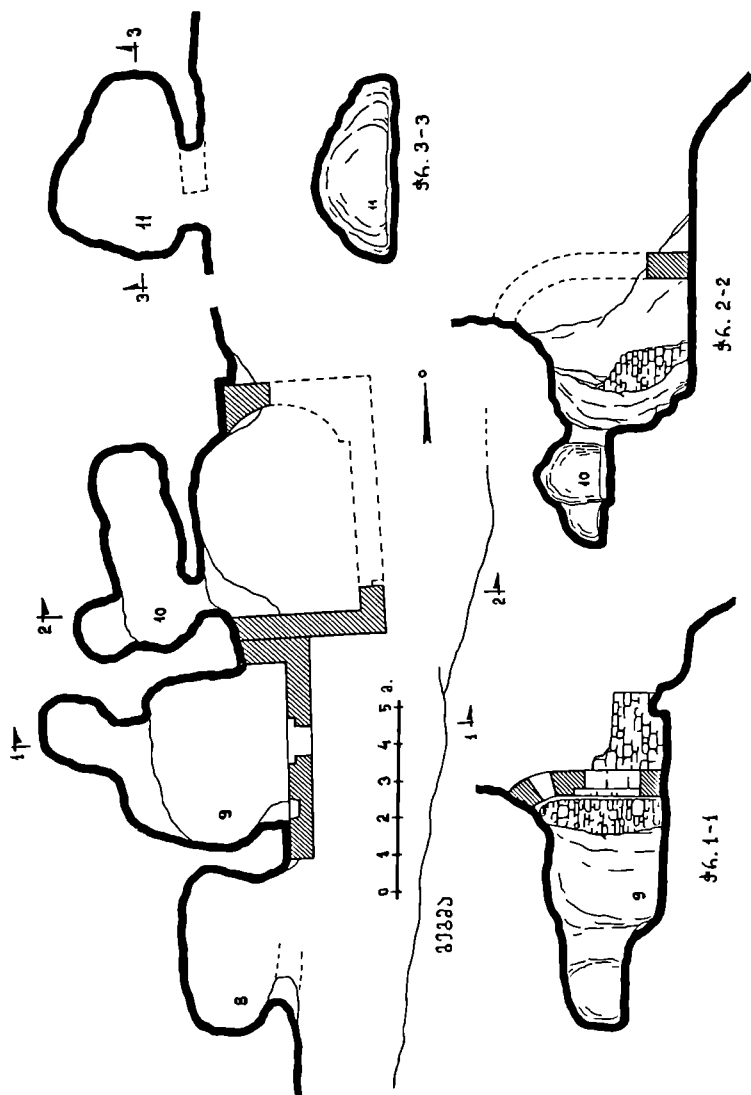
1.

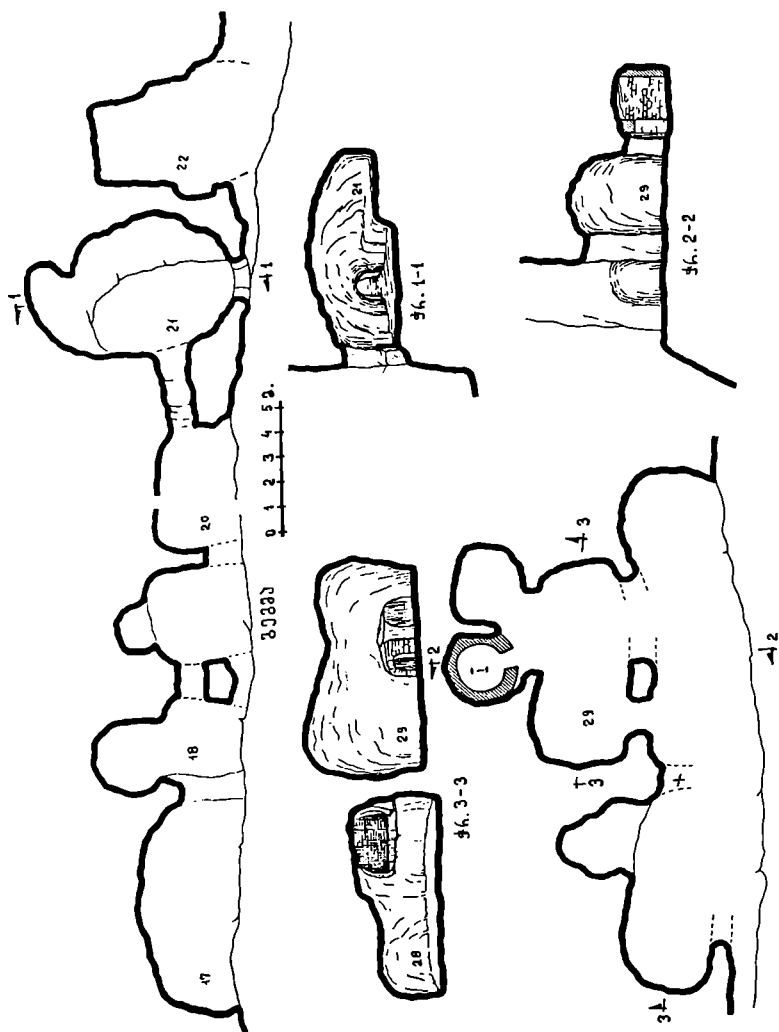

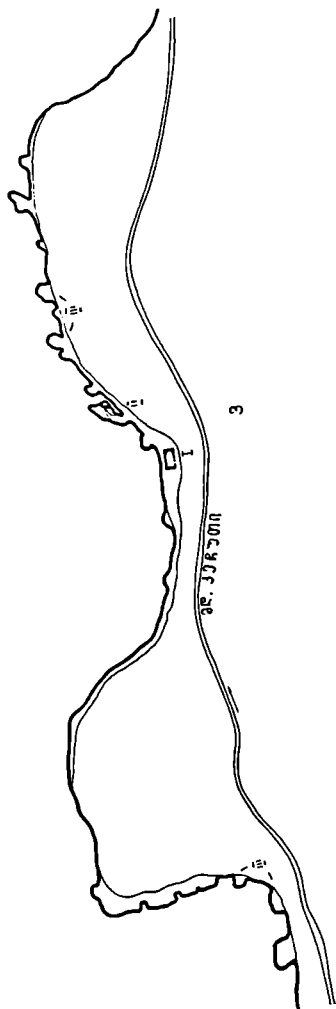
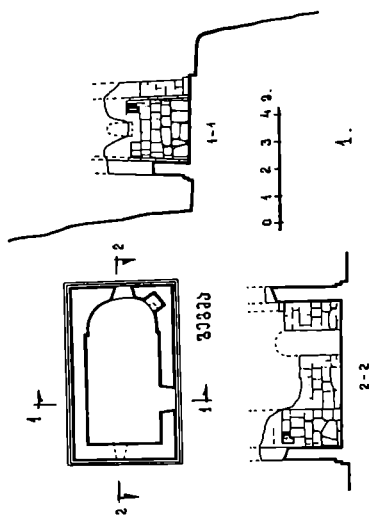
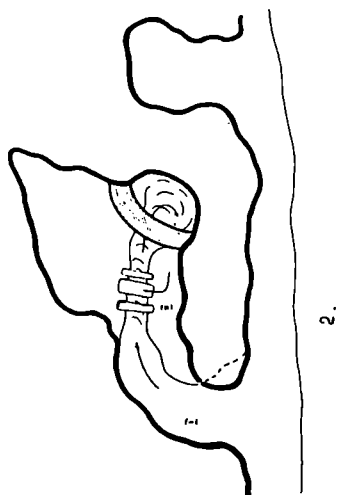
2.

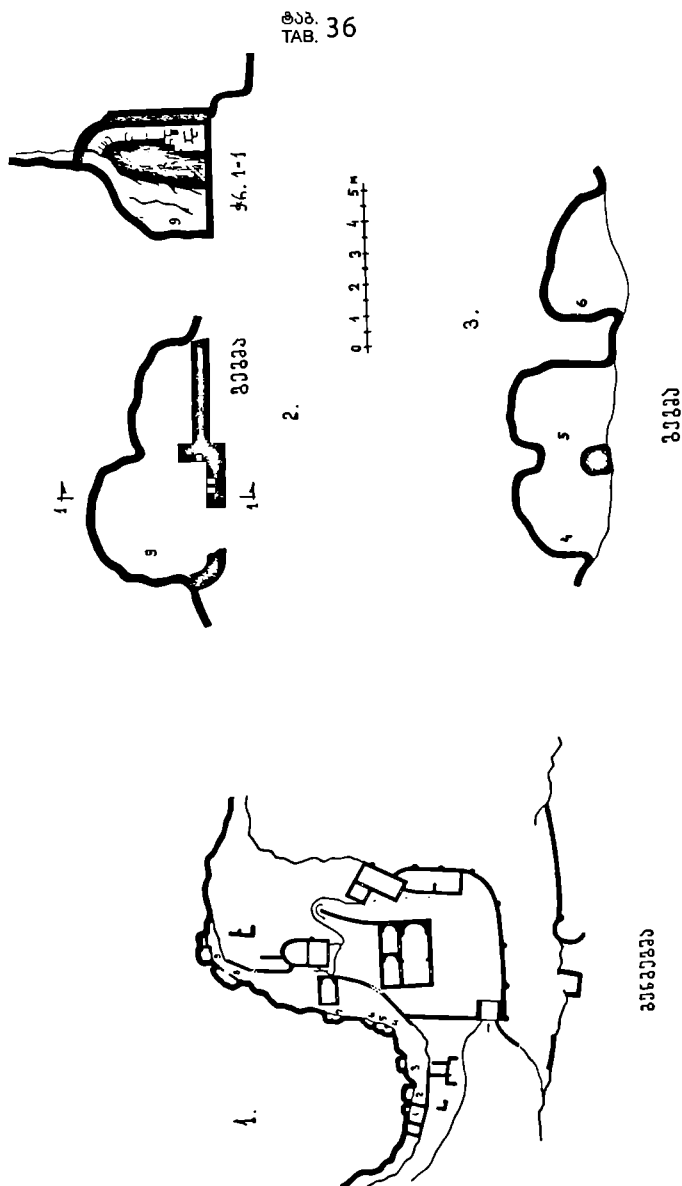

32

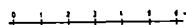
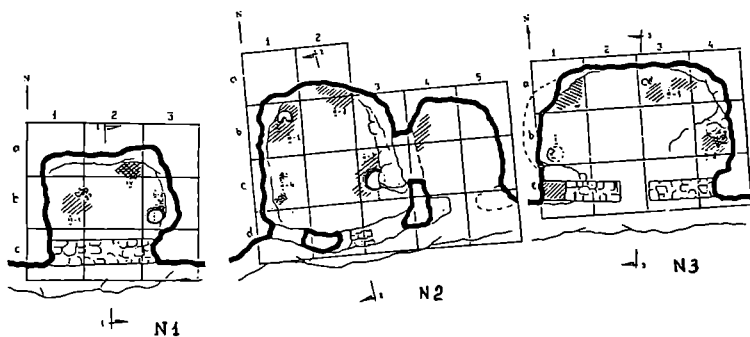
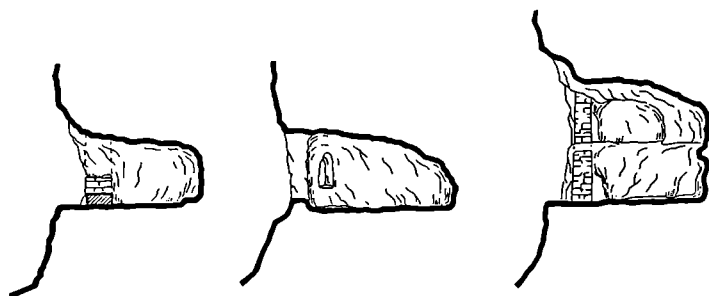

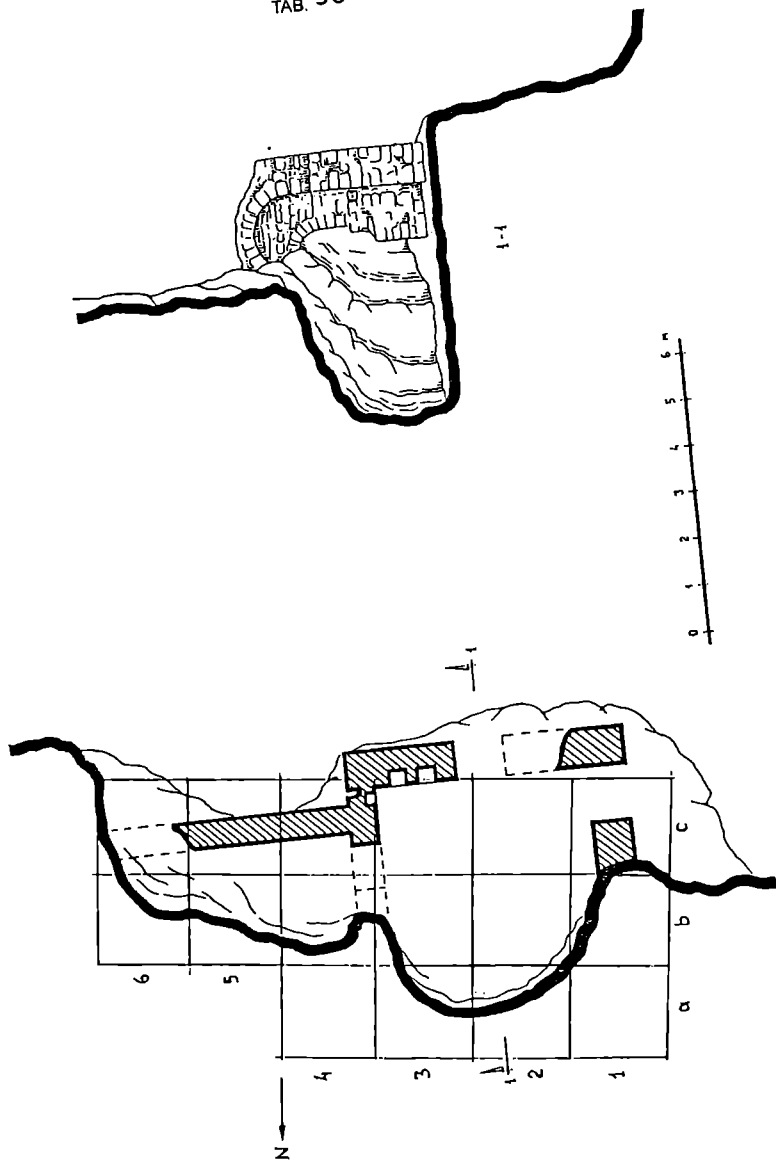

36.
TAB.

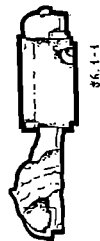
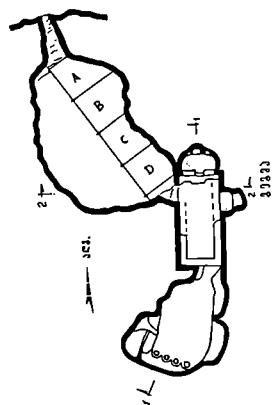
চিত্র. 37
TAB. 37

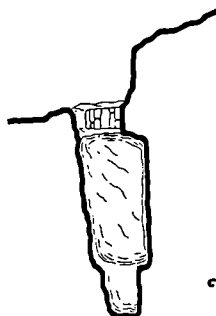
తా. 38
 TAB. 38

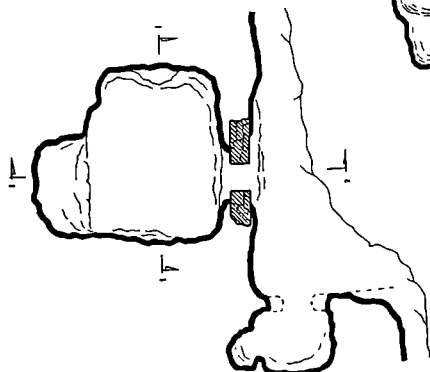
0 1 2 3 4 5 m

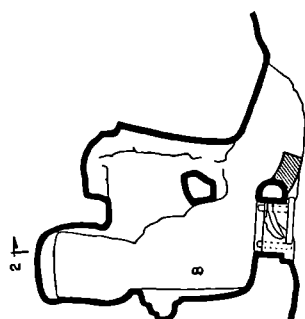
1.

2.

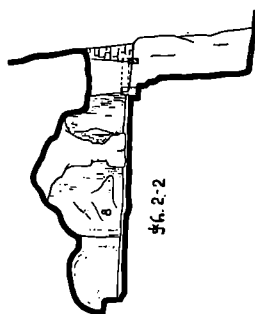

0 1 2 3 4 5 m

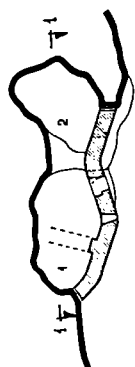

2

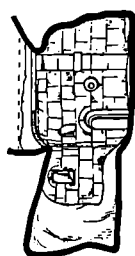
2.

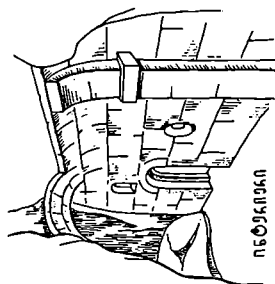
0 1 2 3 4 5 2.

1.

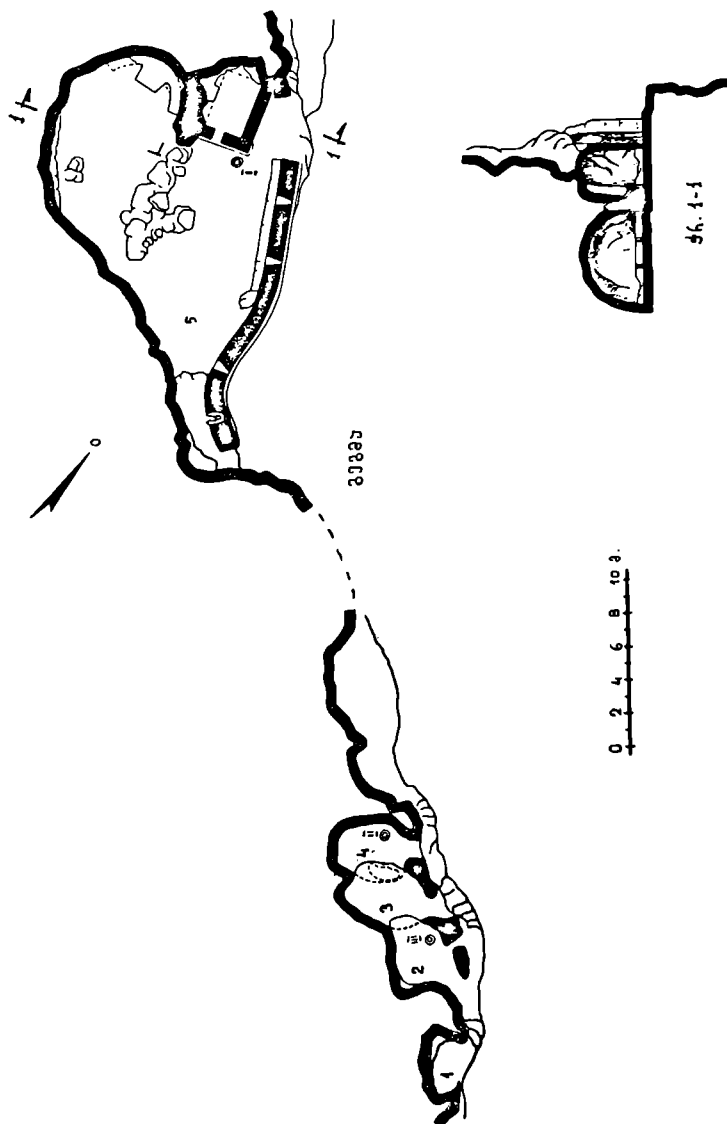

33333

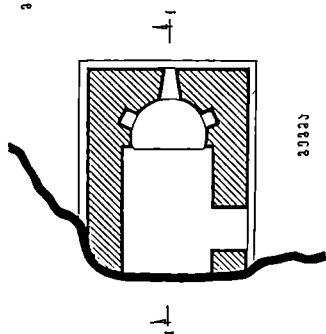

33333

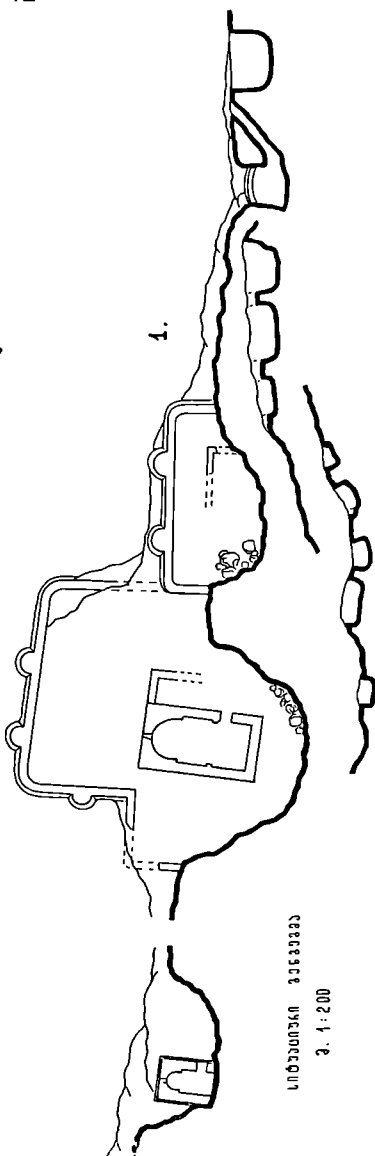
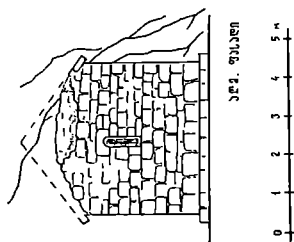
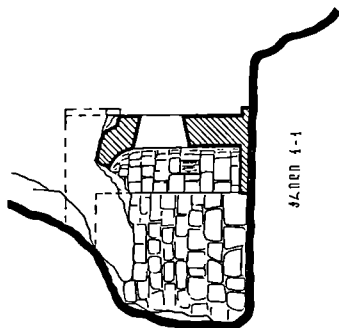
333.
 TAB. 41

ՀԱՆՈՒՄԱՆ ԲԱՆԱՆԱԿ

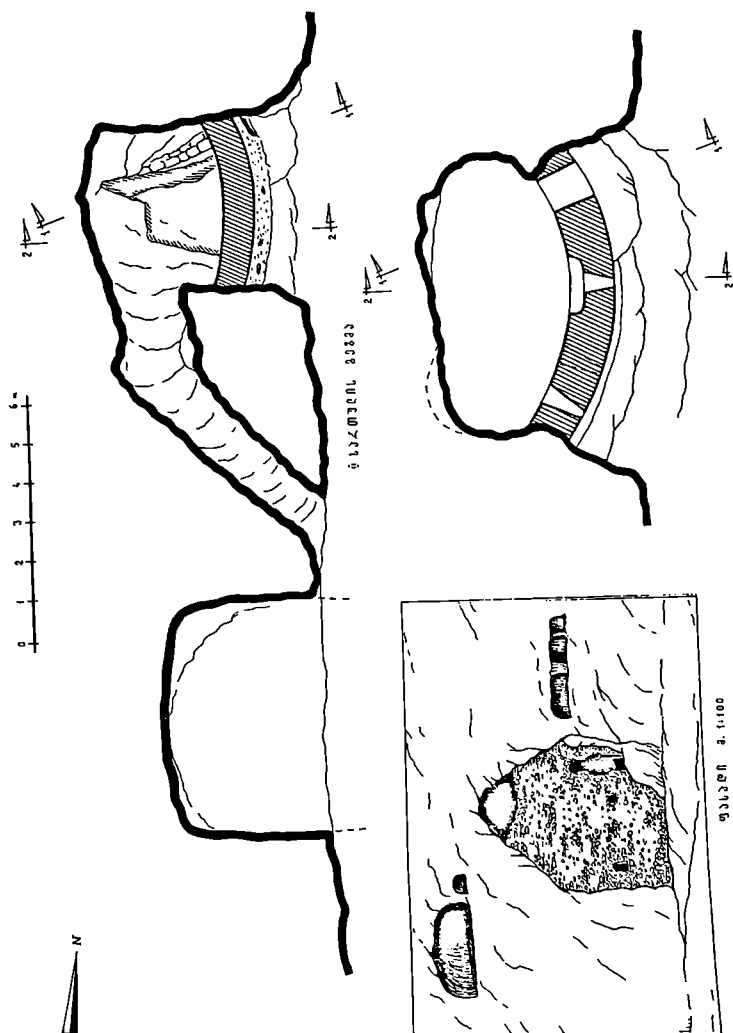
2.

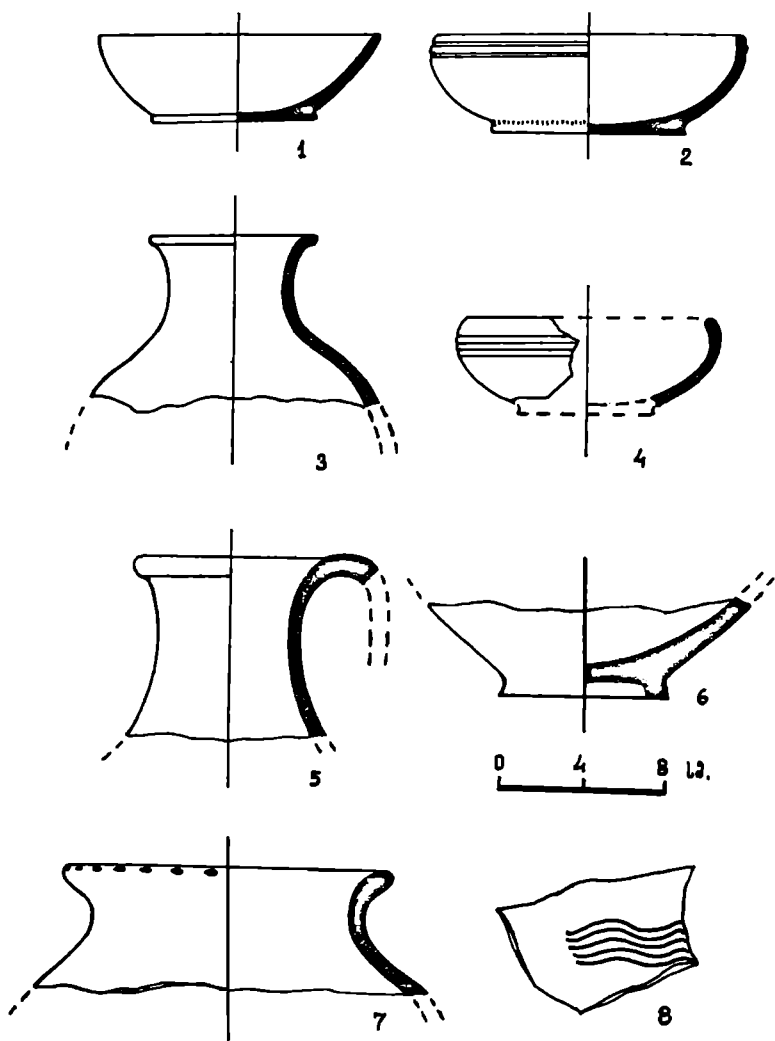

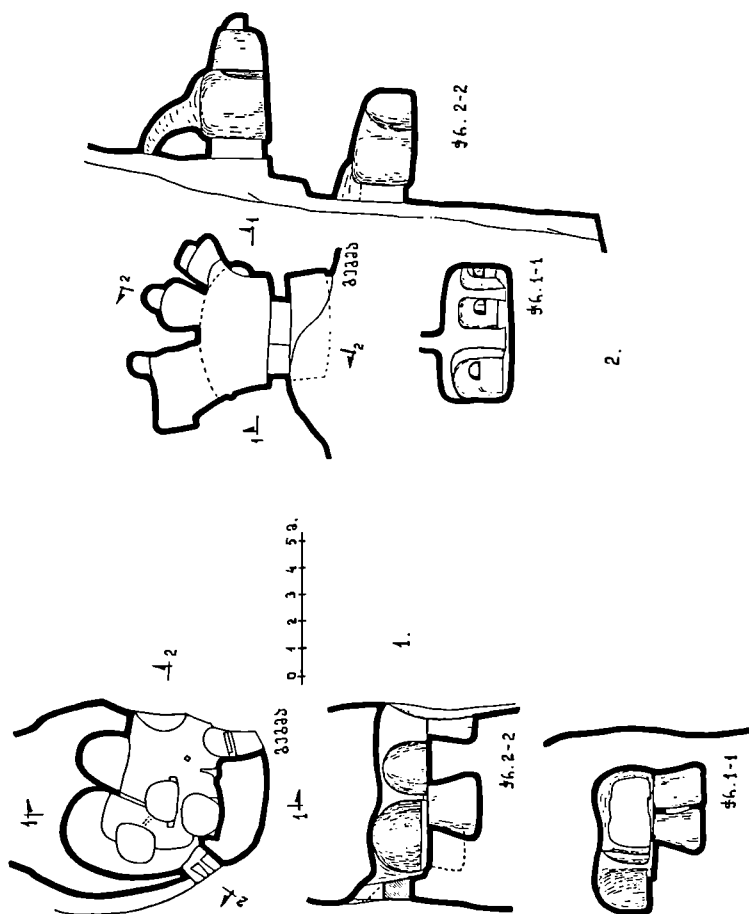
ՀԱՆՈՒՄԱՆ ԲԱՆԱՆԱԿ

3. 1:200

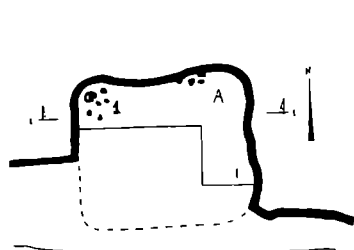
თაბ. 43
TAB. 43

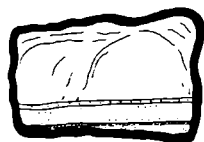
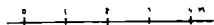

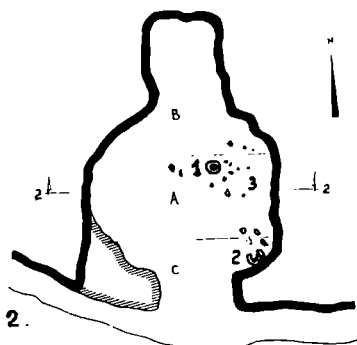
பி.பி. 46
TAB.

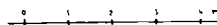
1.

1-1

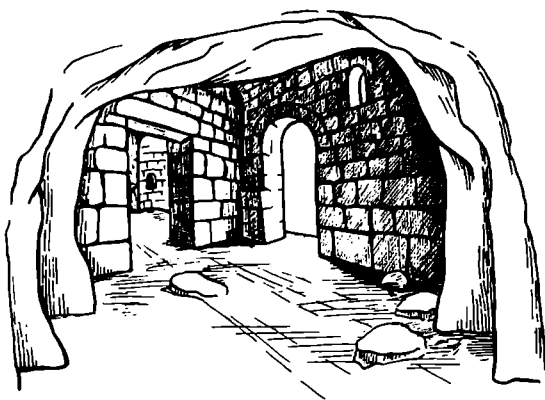

2.

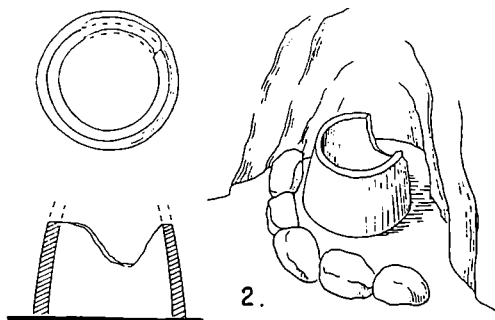

2-2

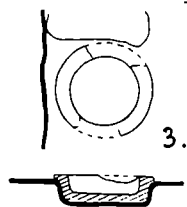

1.

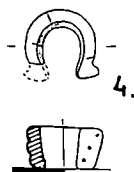

2.

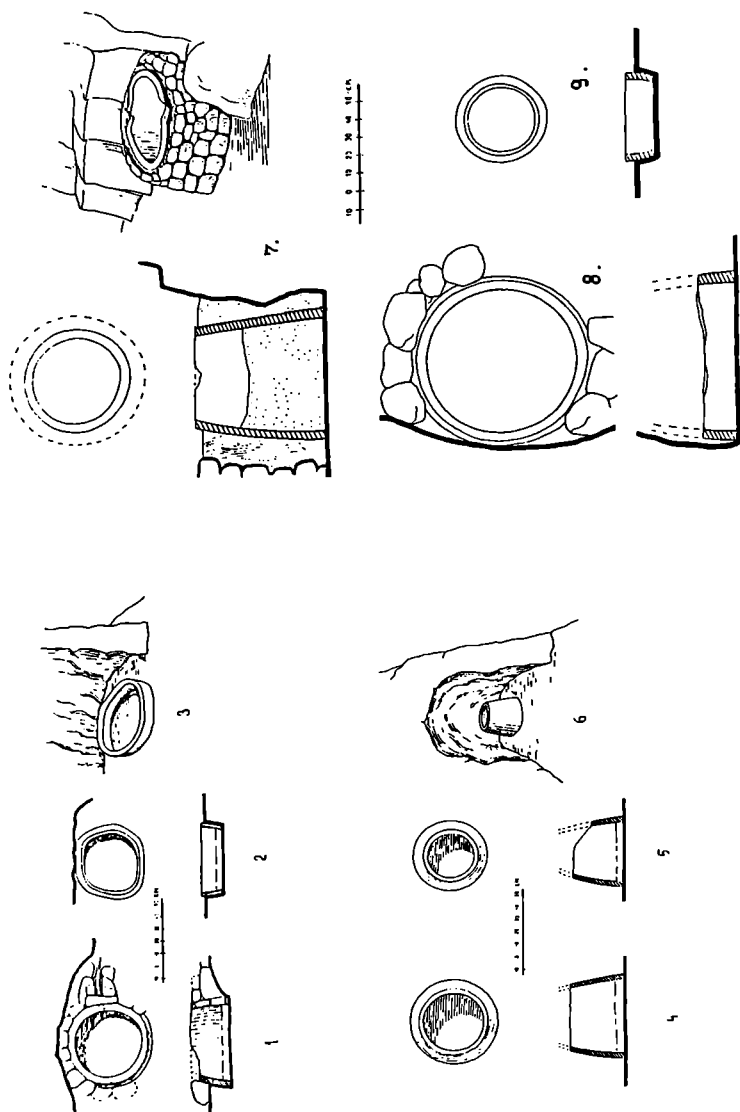
0 10 20 30 40 50 60

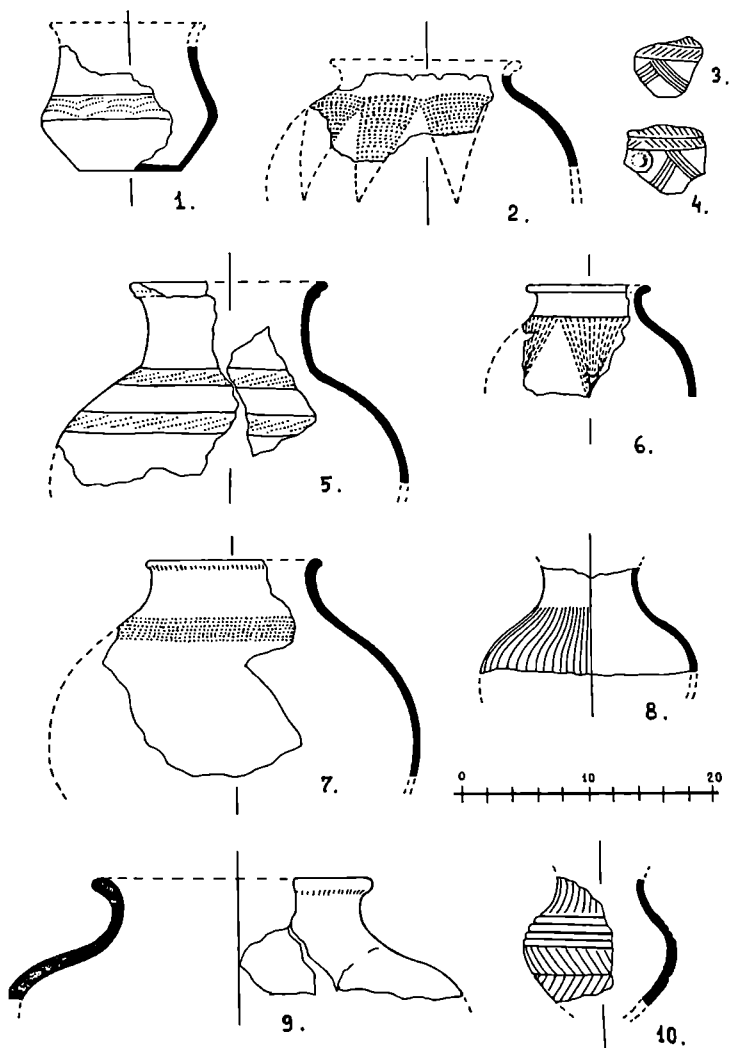
3.

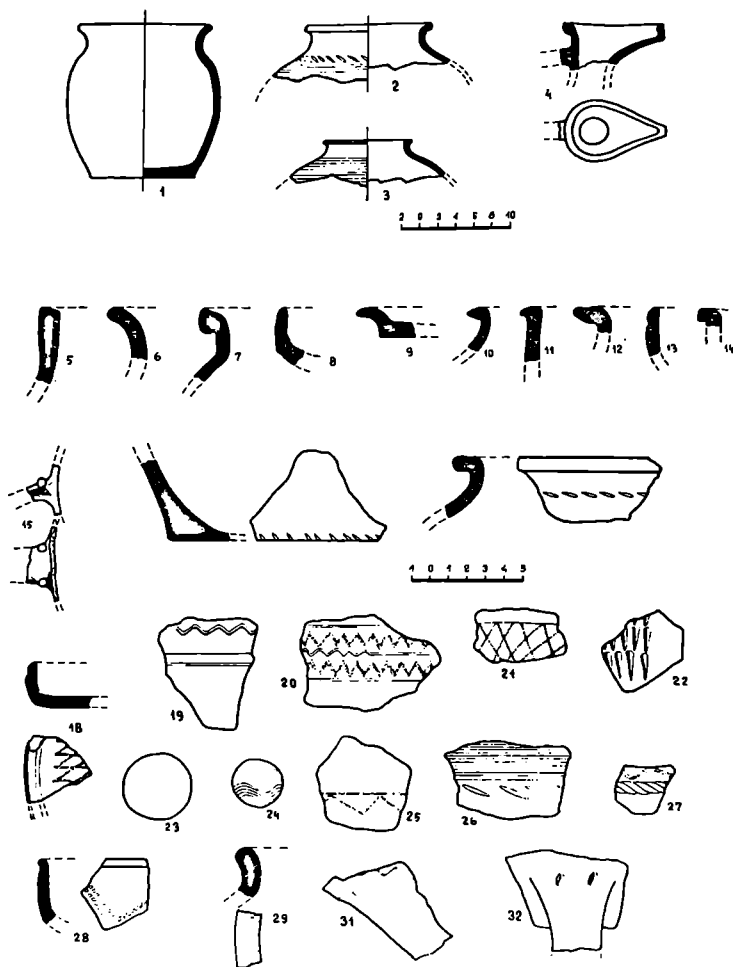
4.

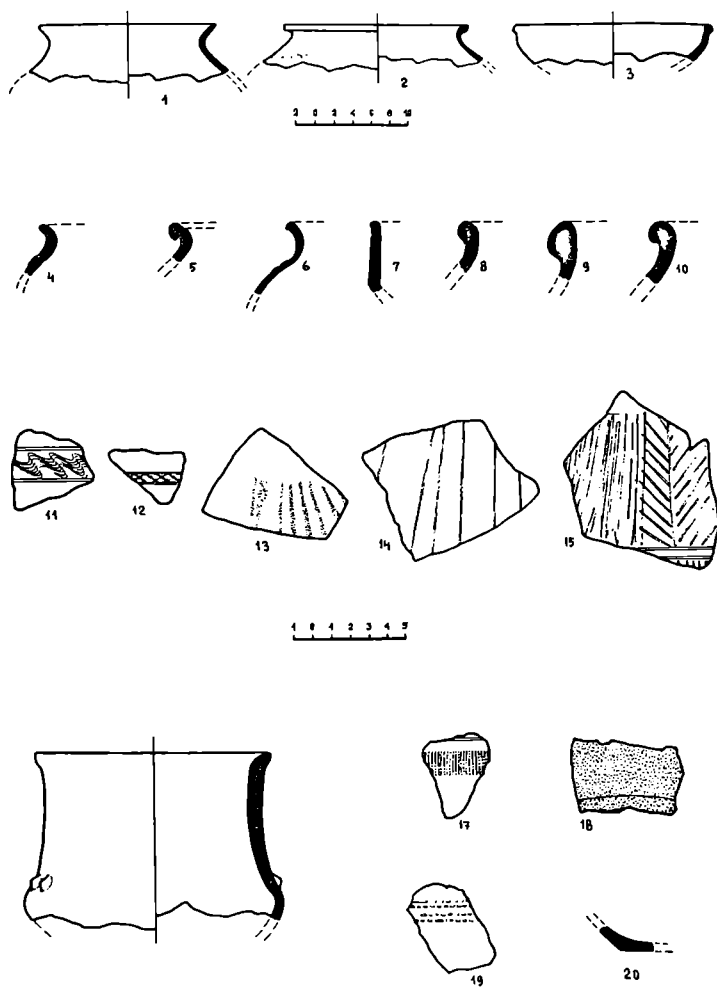
తీపి.
 TAB. 49

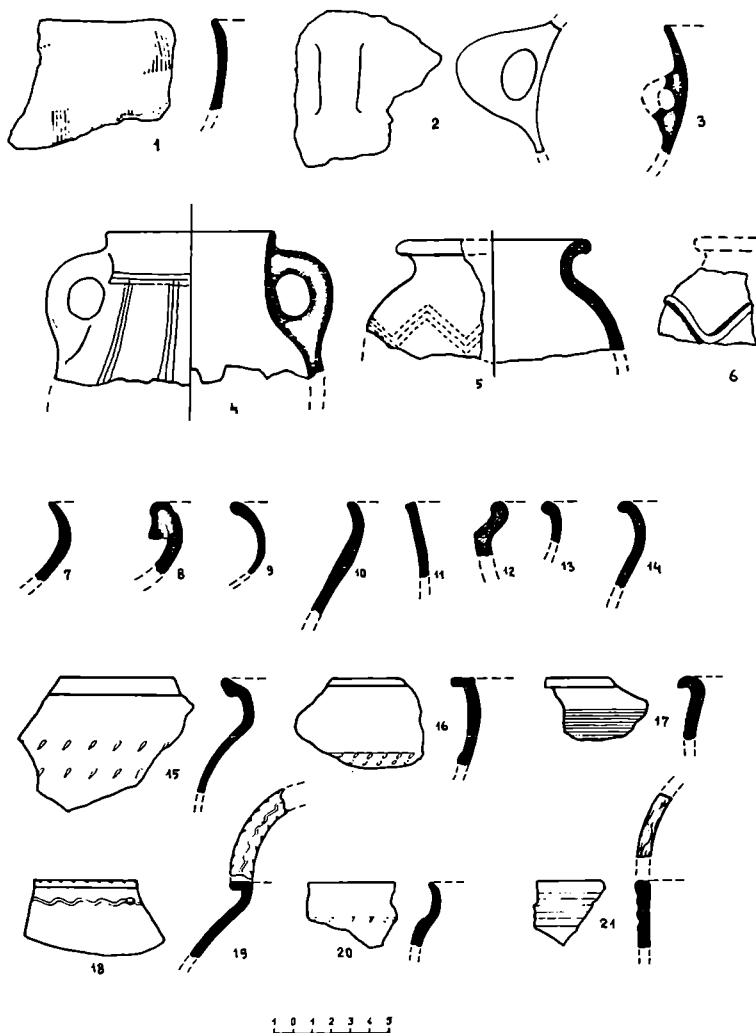
50
 TAB.

51
 TAB.

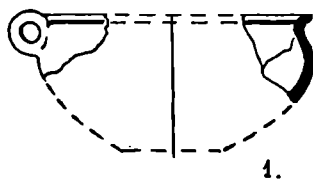

ಅ. 52
 TAB. 52

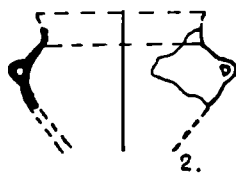

53
 TAB.

0 5 10 13

1.

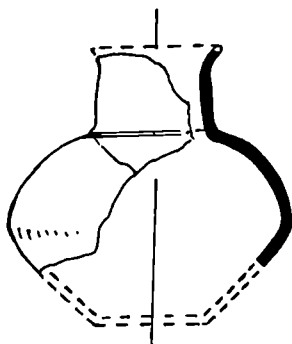
2.

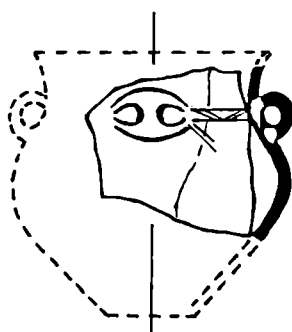
3.

4.

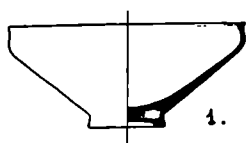

5.

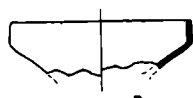

6.

ප්‍ර. 54
TAB. 54

1.

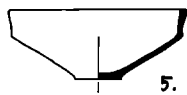
2.

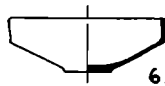
3.

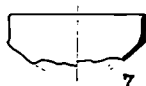
4.

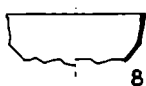
5.

6.

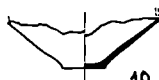
7.

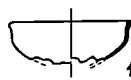
8.

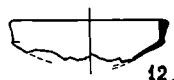
9.

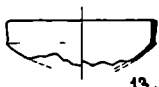
10.

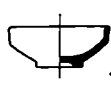
11.

12.

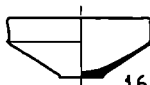
13.

14.

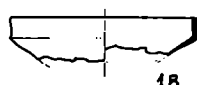
15.

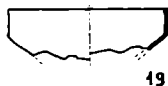
16.

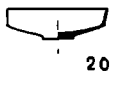
17.

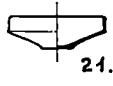
18.

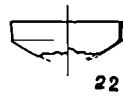
19.

20.

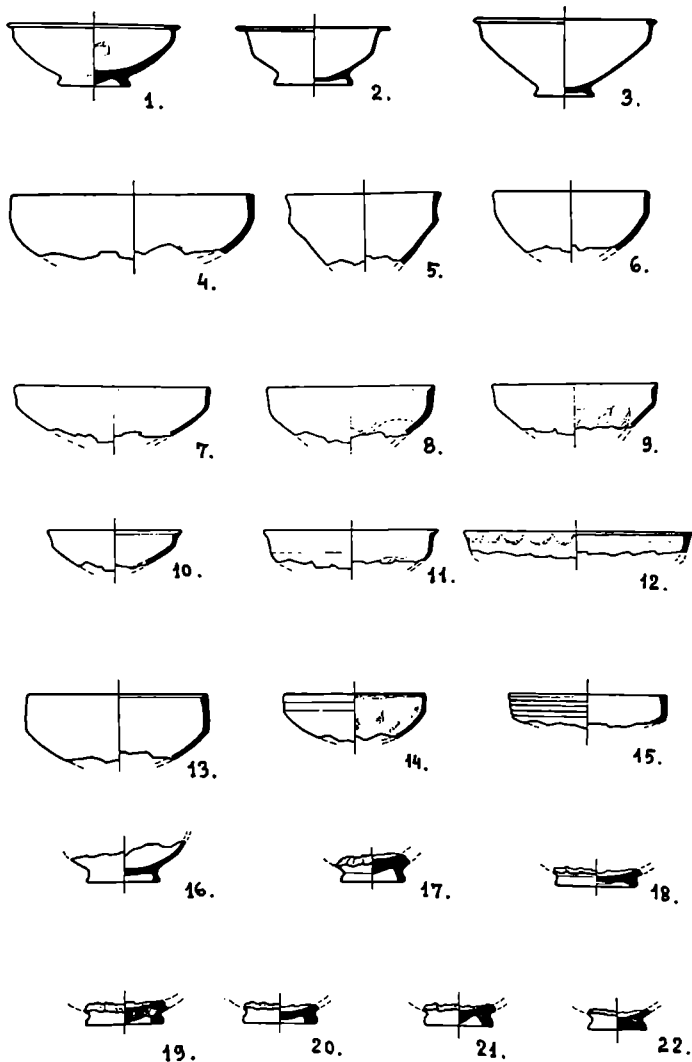
21.

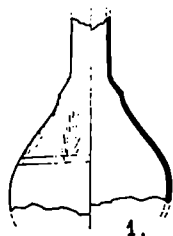
22.

2 2 2 4 1 6 10

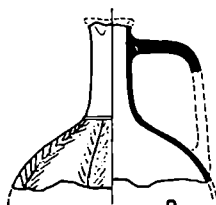
பி.பி. 55
TAB. 55

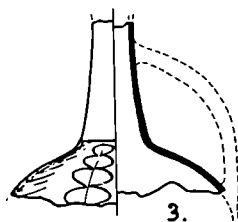
తెంప.
TAB. 56

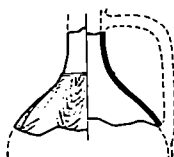
1.

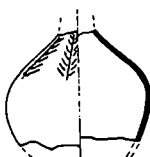
2.

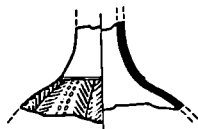
3.

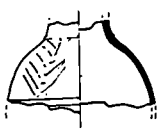
4.

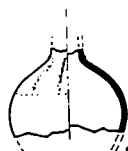
5.

6.

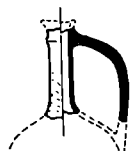
7.

8.

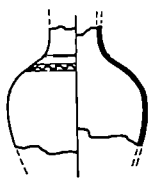
9.

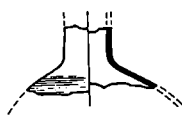
10.

11.

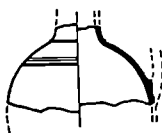
12.

13.

14.

15.

16.

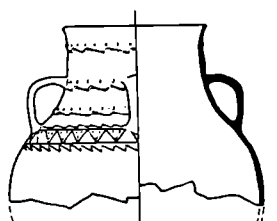
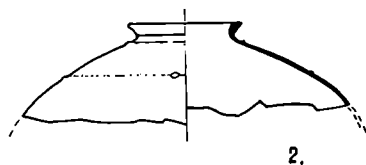
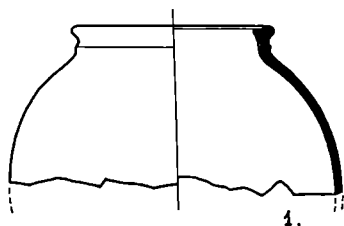

17.

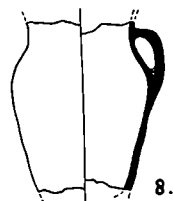
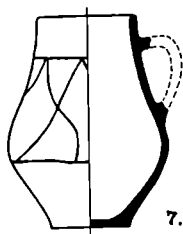
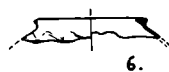
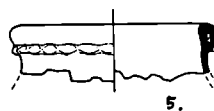
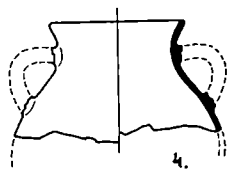
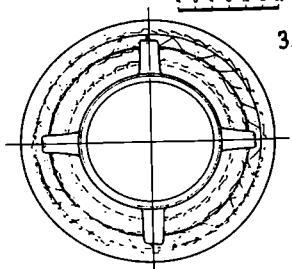

18.

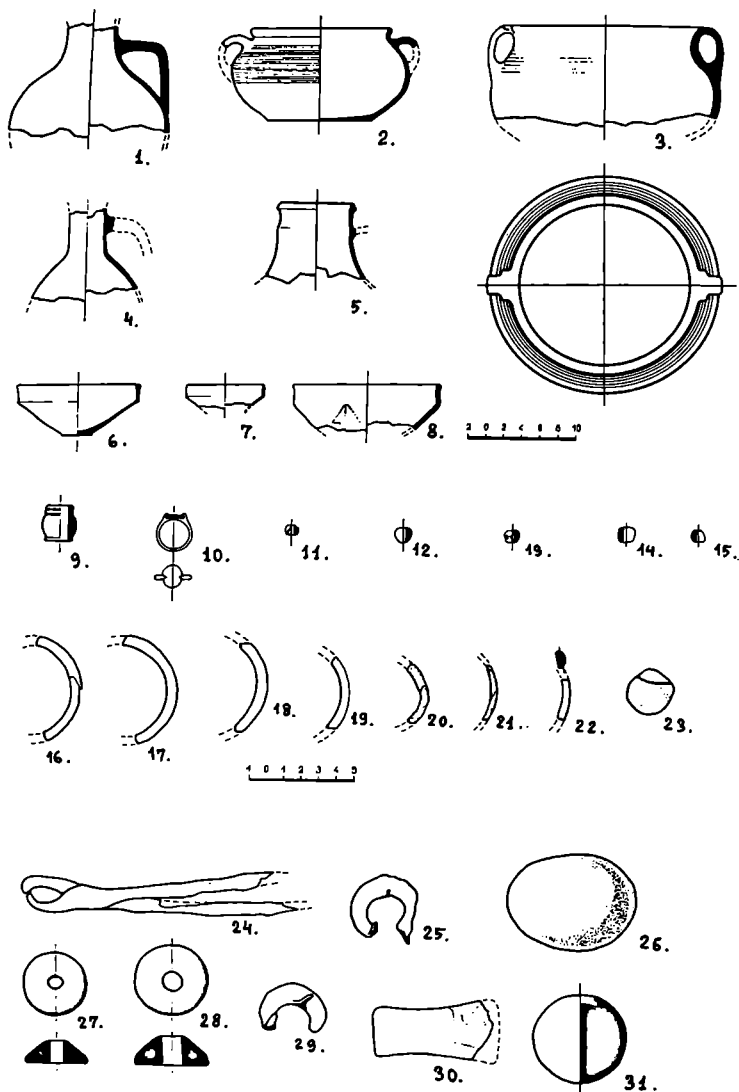

4 0 4 6 8 10 12

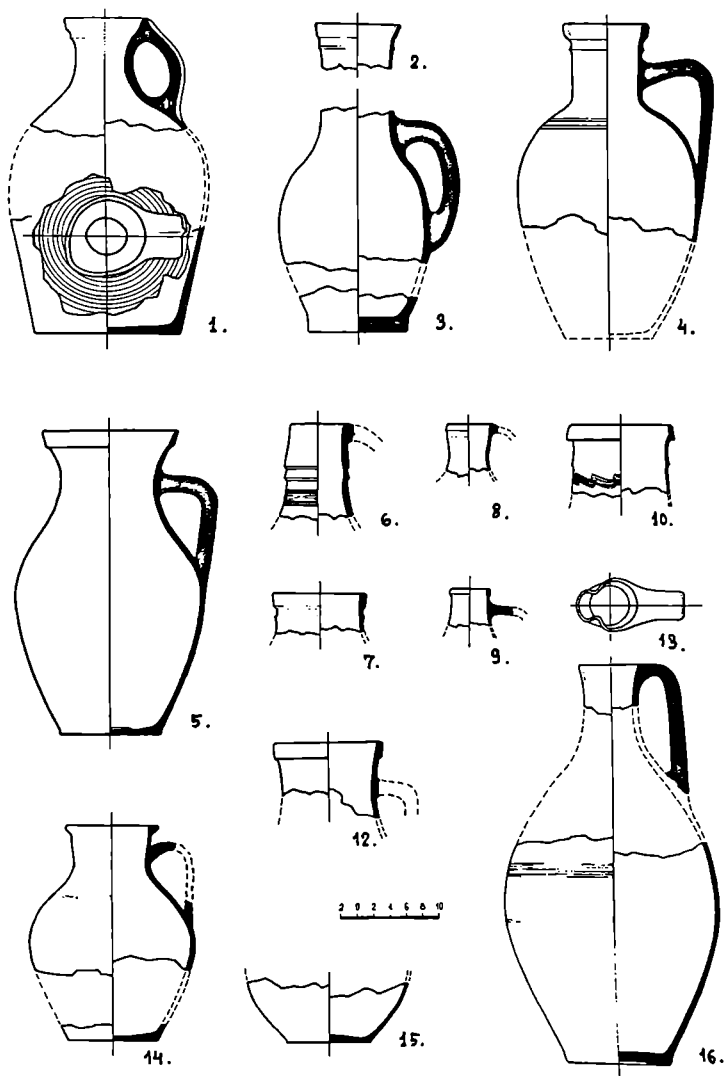

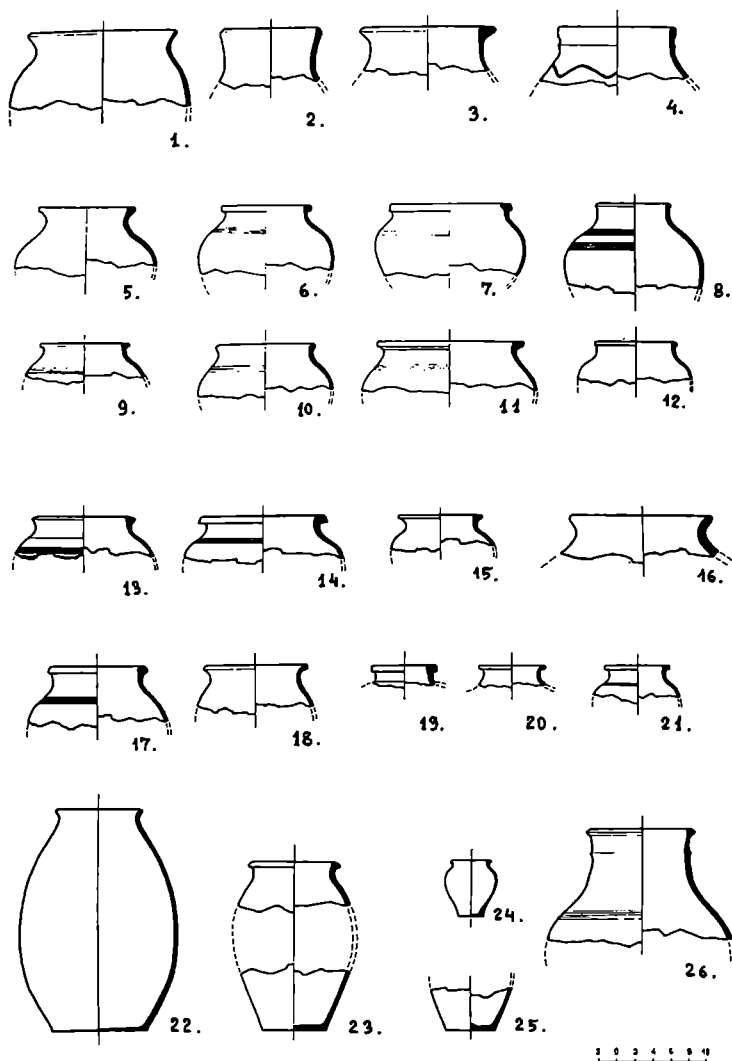
2 0 2 4 6 8 10

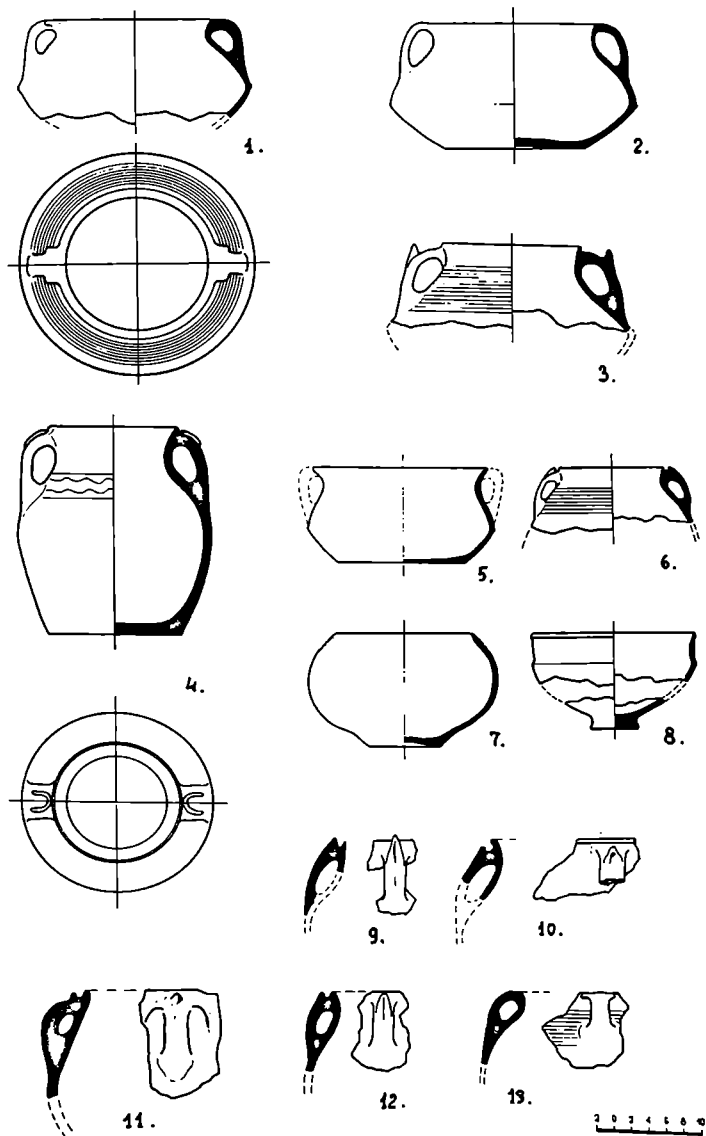
తా. 58
TAB. 58

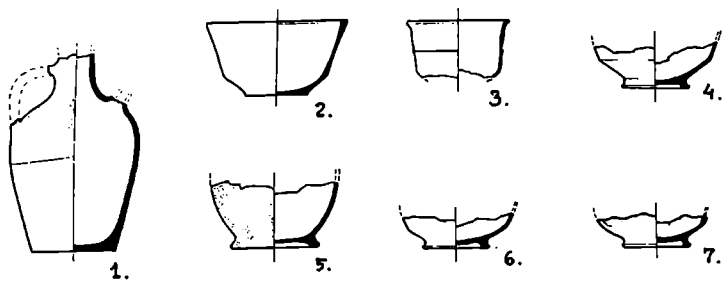

59
 TAB.

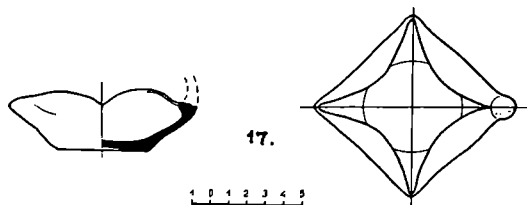
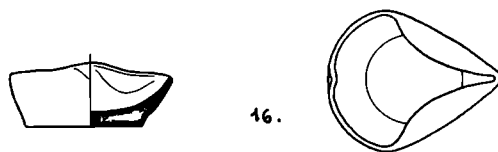
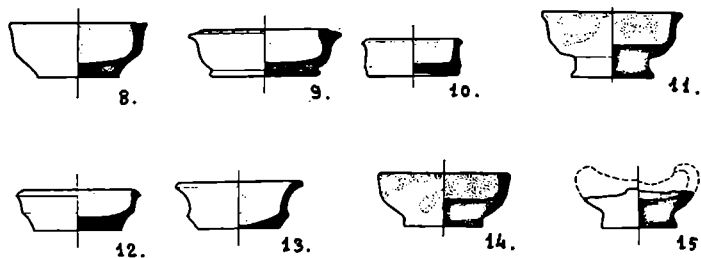

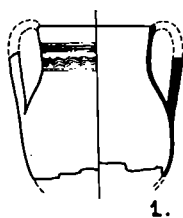

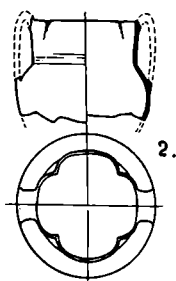
2 0 2 4 6 8 10

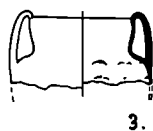
ᐅᐅ.
TAB. 63

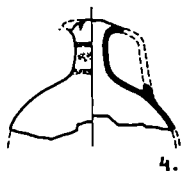
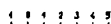
1.

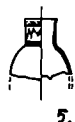
2.

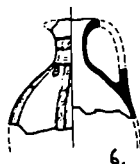
3.

4.

5.

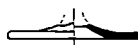
6.

7.

8.

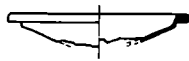
9.

10.

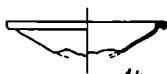
11.

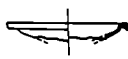
12.

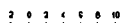
13

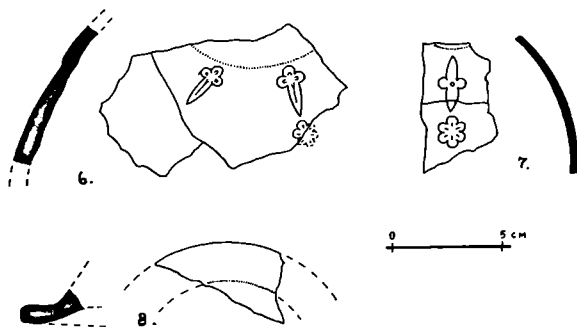
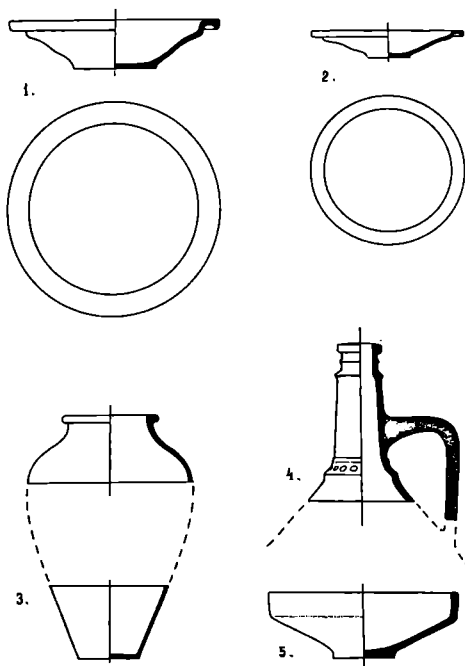

14.

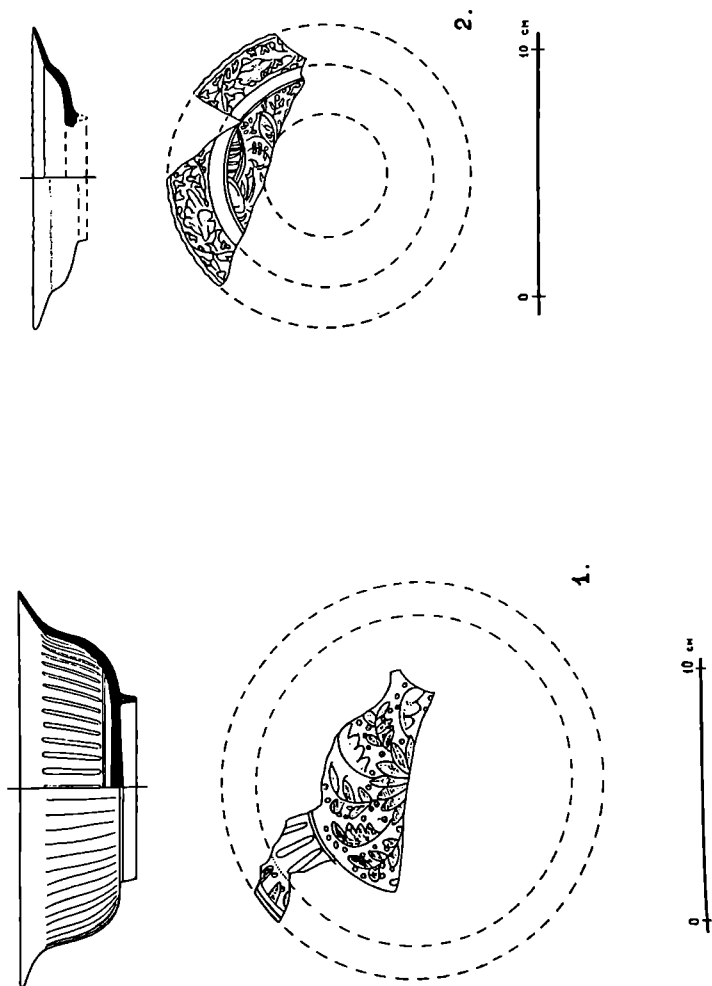

15.

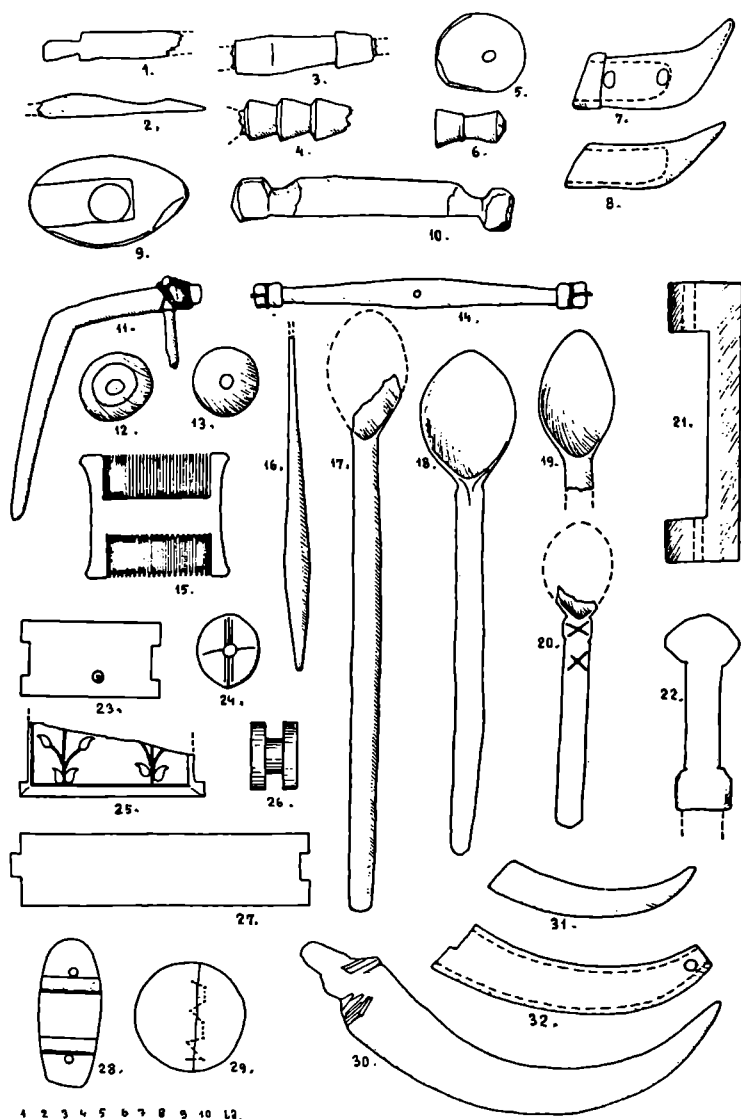

65
 TAB.

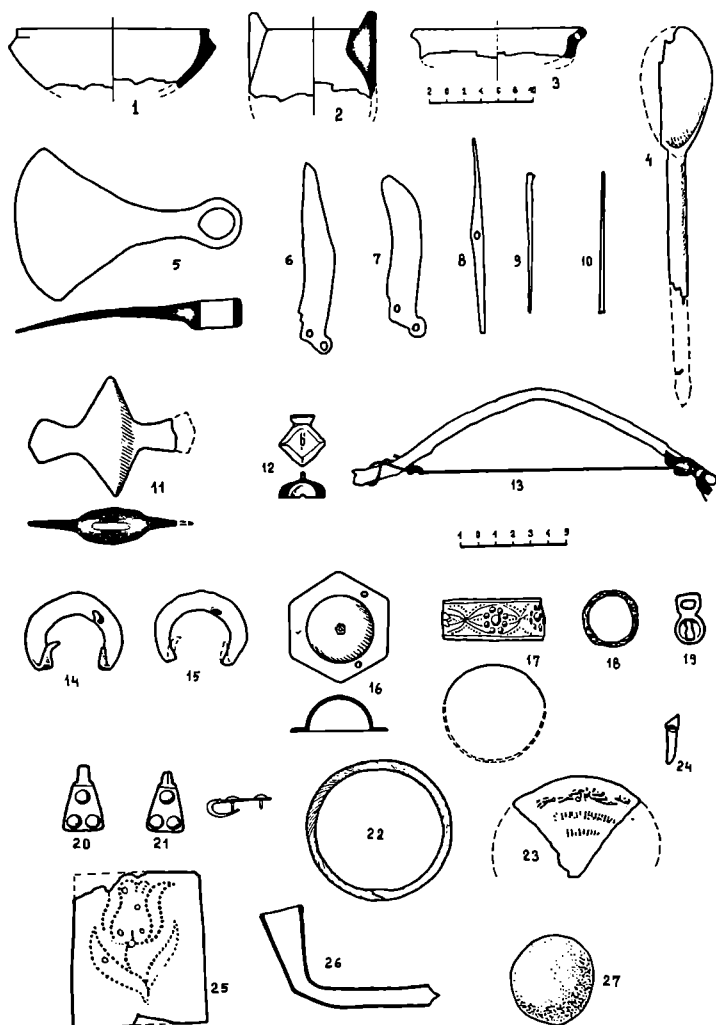

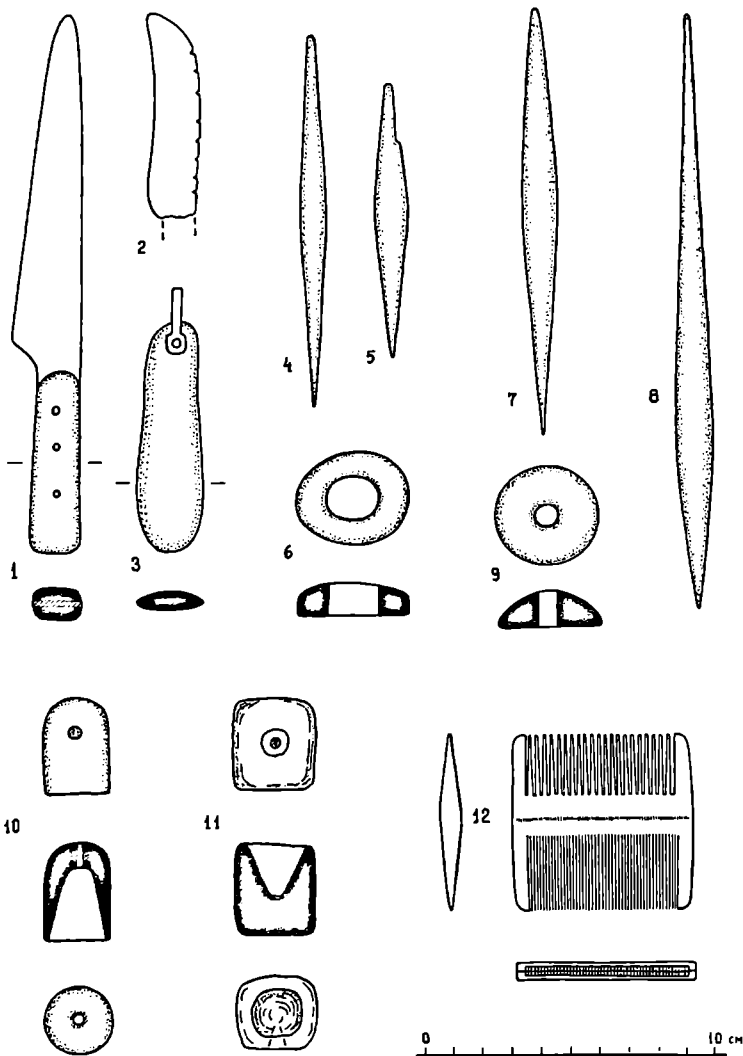
66
 TAB.

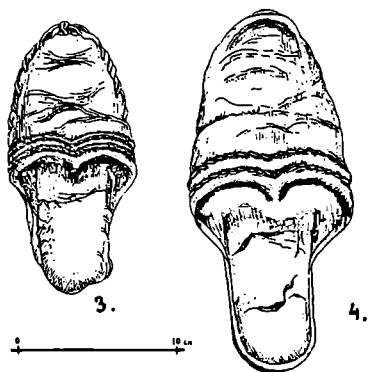
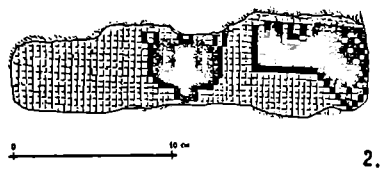
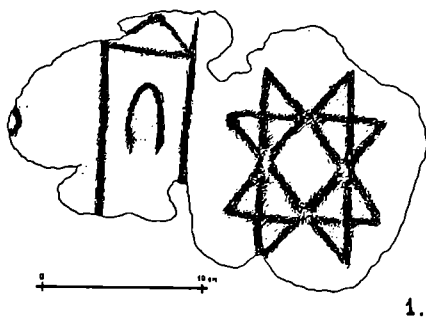

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

తా. 67
 TAB. 67

1.

2.

7.

8.

3.

4.

9.

10.

5.

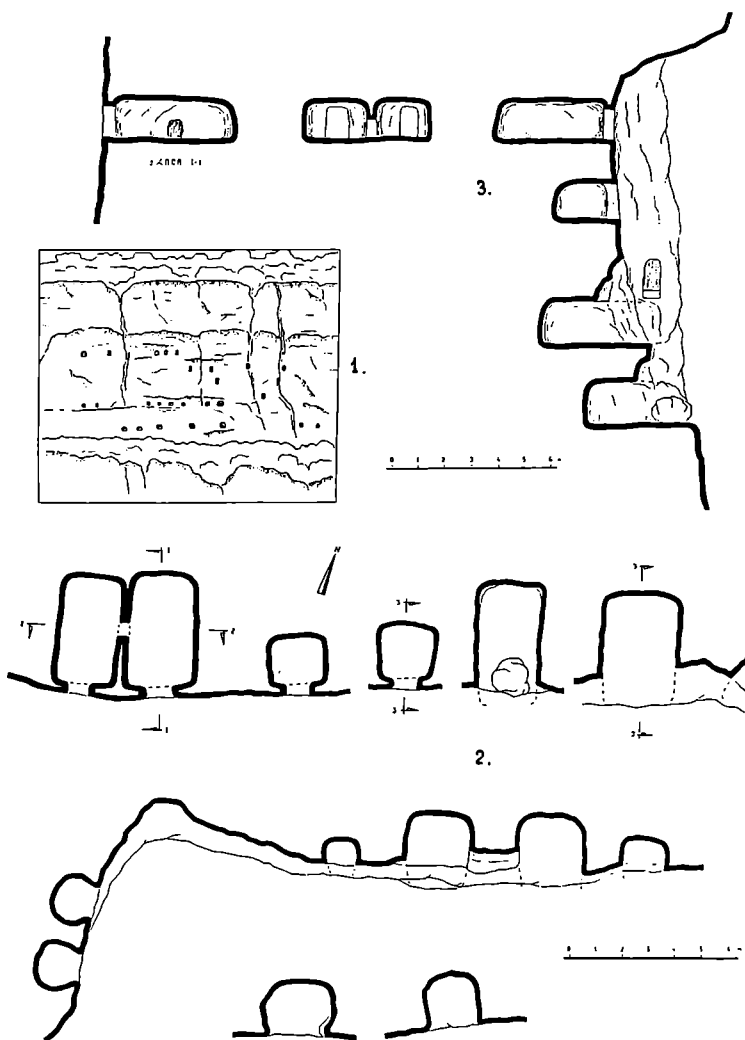
6.

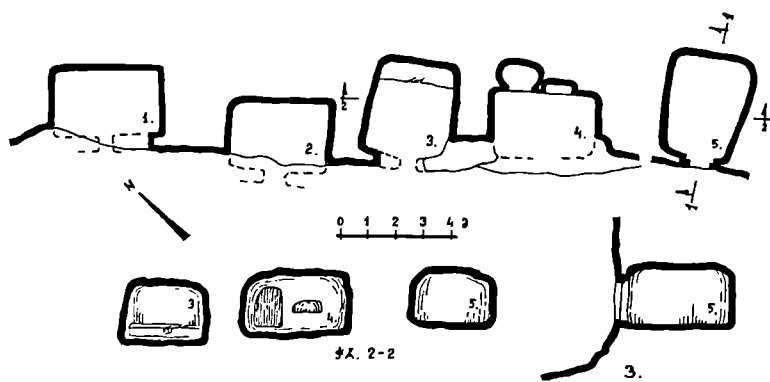
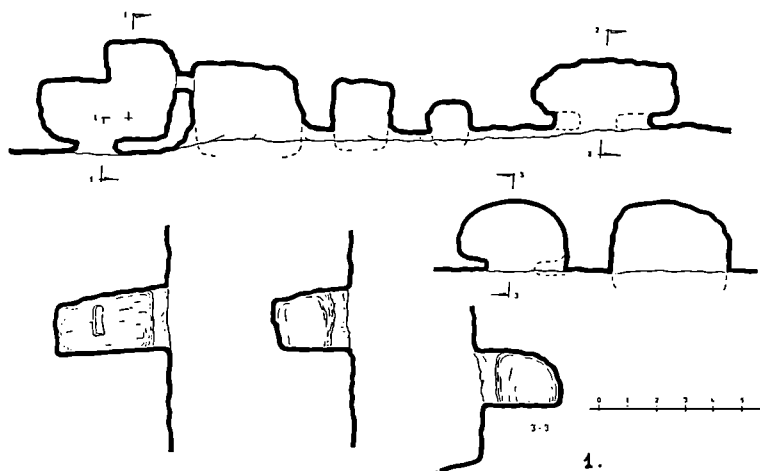

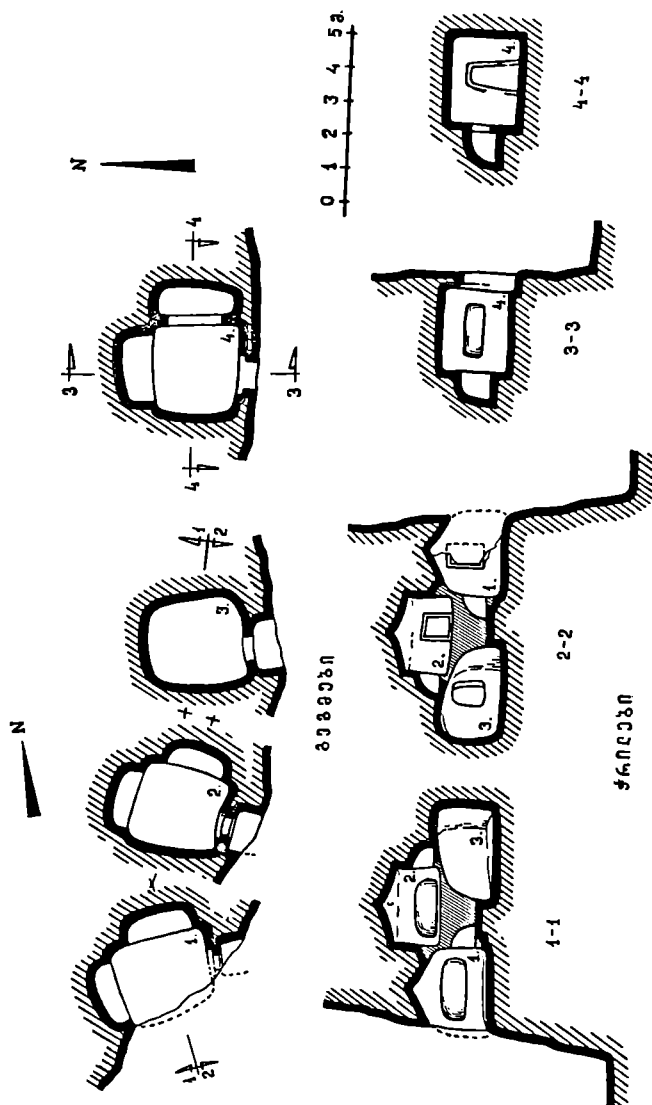
11.

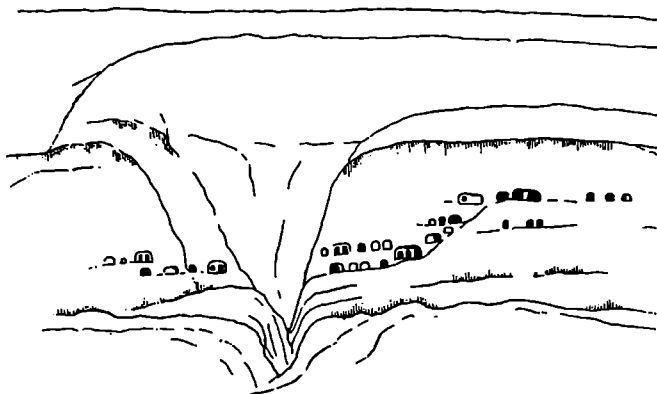

12.

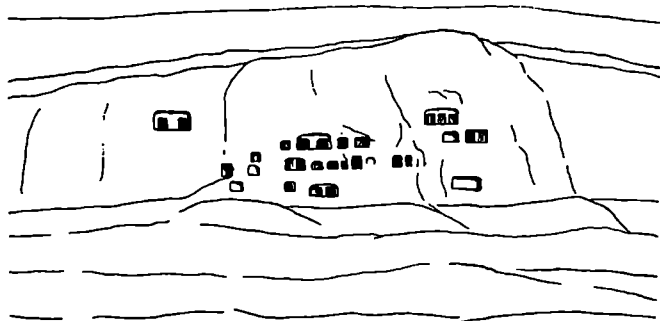

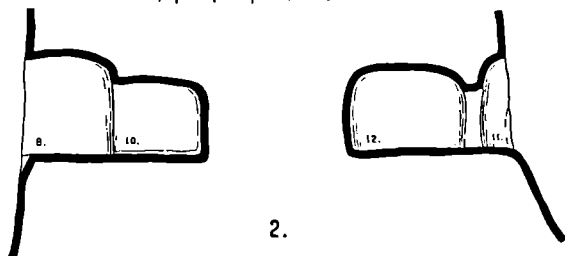
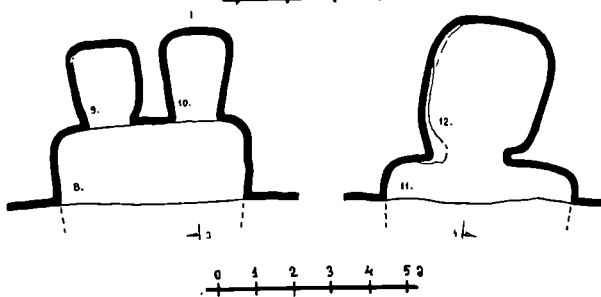
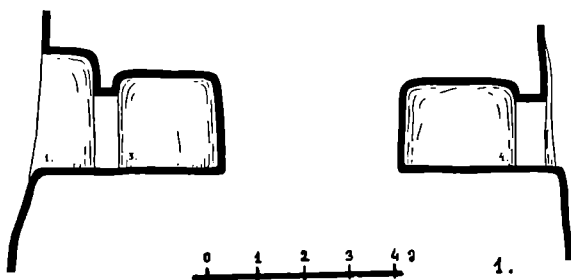
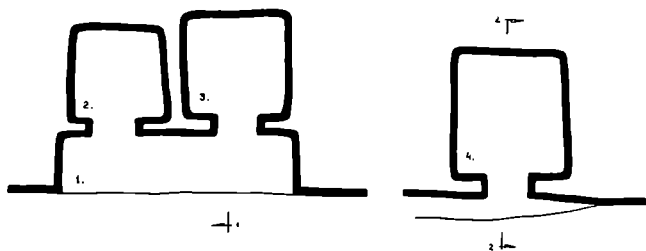

1.

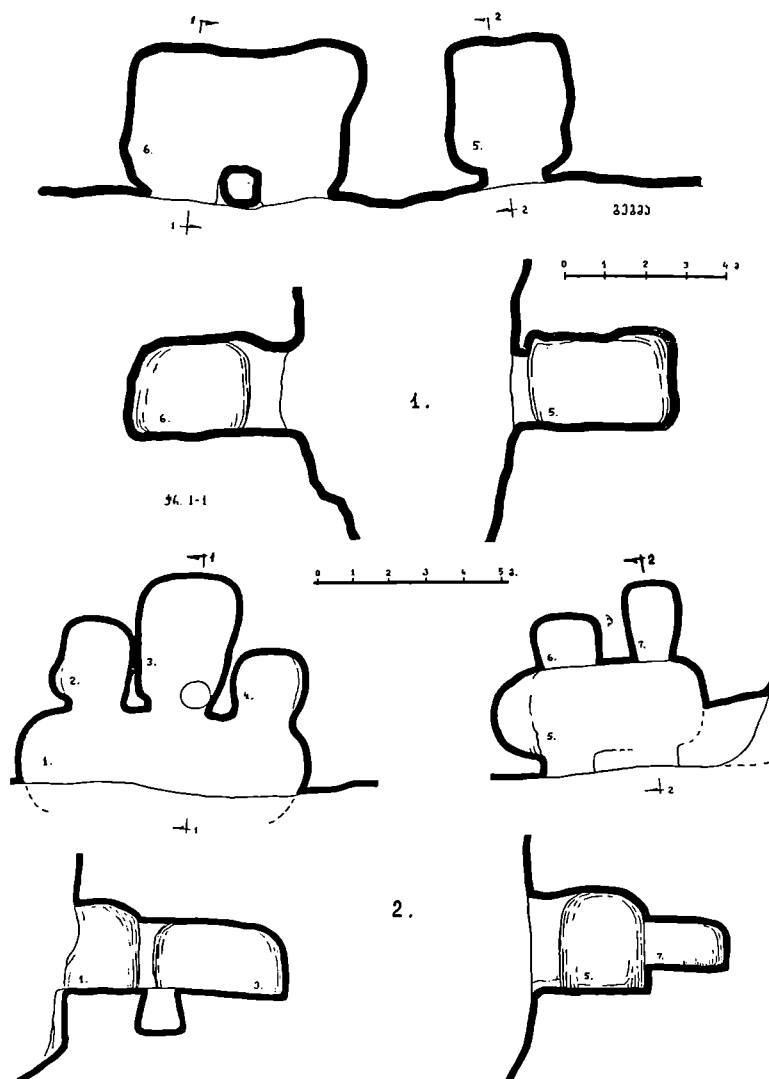

2.

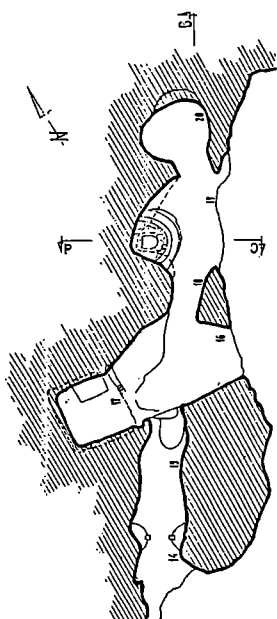
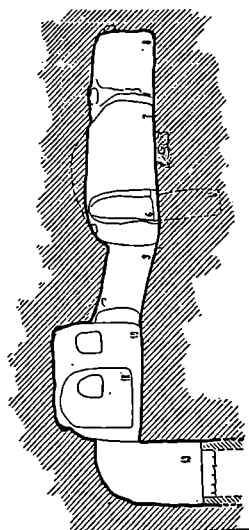
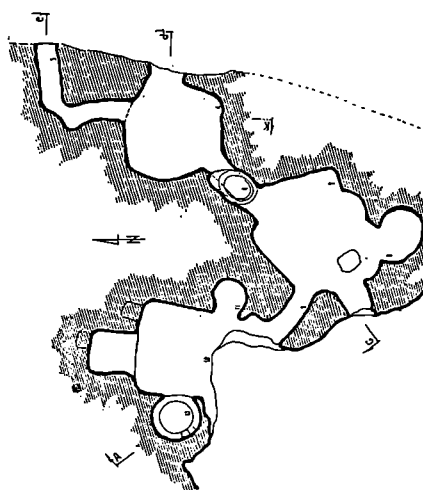

2.

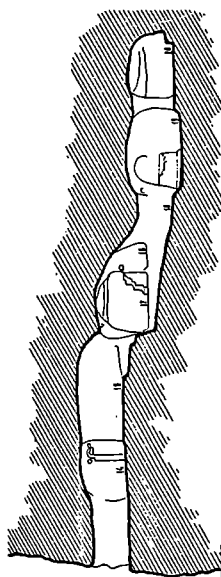
302. 76
 TAB.

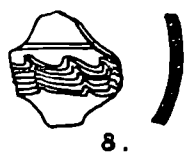
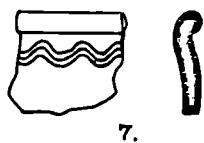
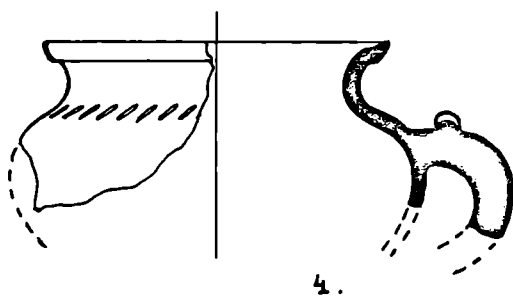
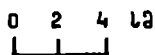
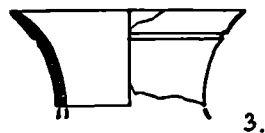
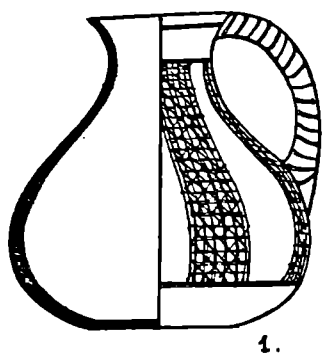
চিত্র. ৭৭
TAB. 77

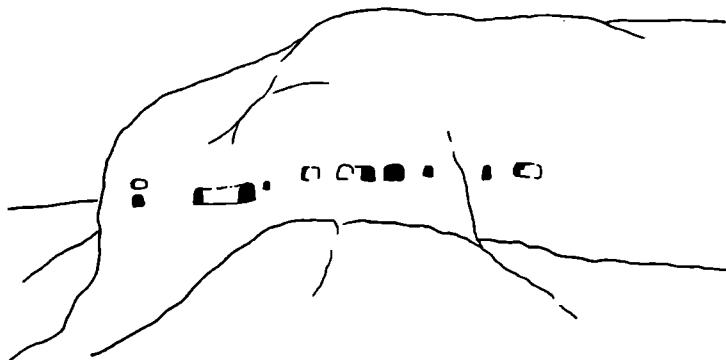

১.

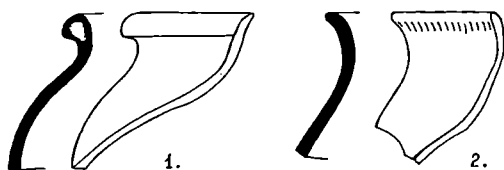

తొబ. 78
 TAB. 78

A.

1.

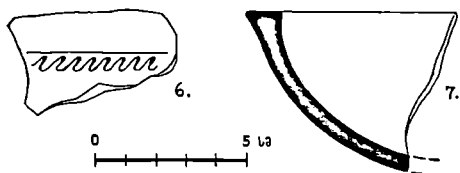
2.

3.

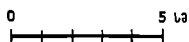
4.

5.

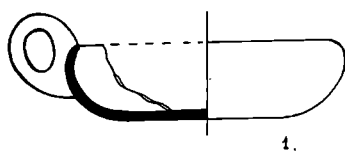

6.

7.

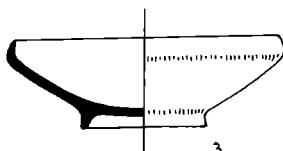
B.

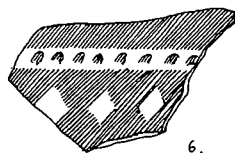
1.

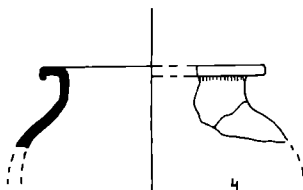
2.

3.

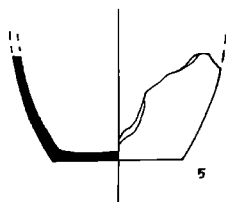
6.

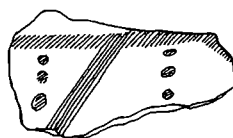
4

7.

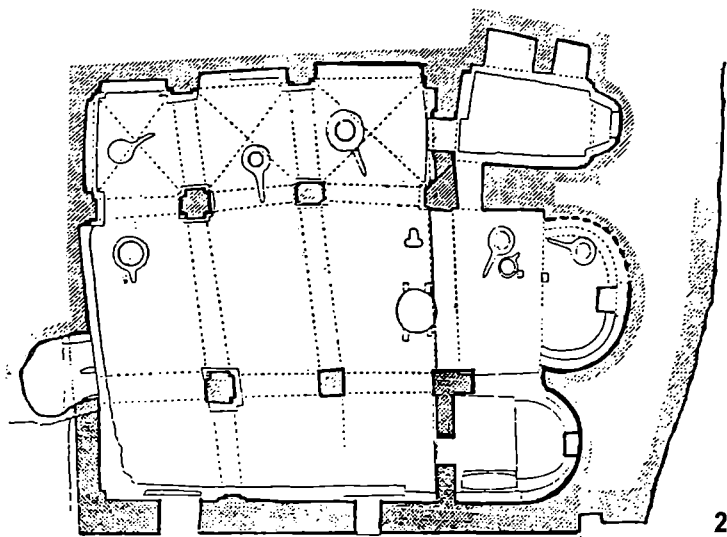
5

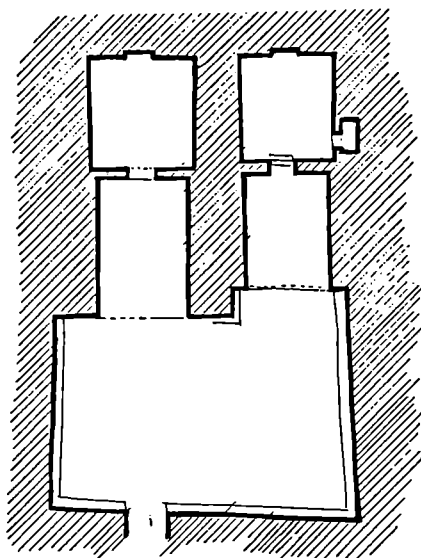

8.

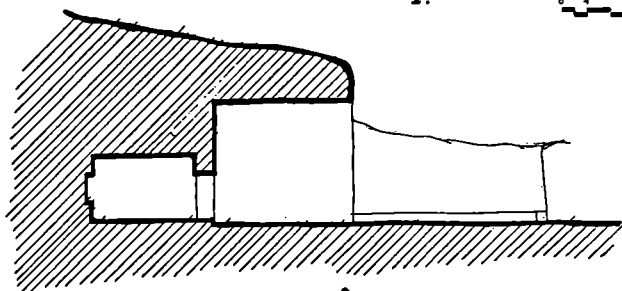

81
 TAB

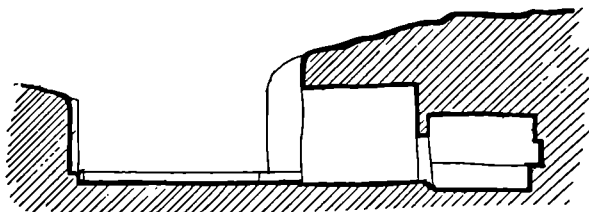

1.

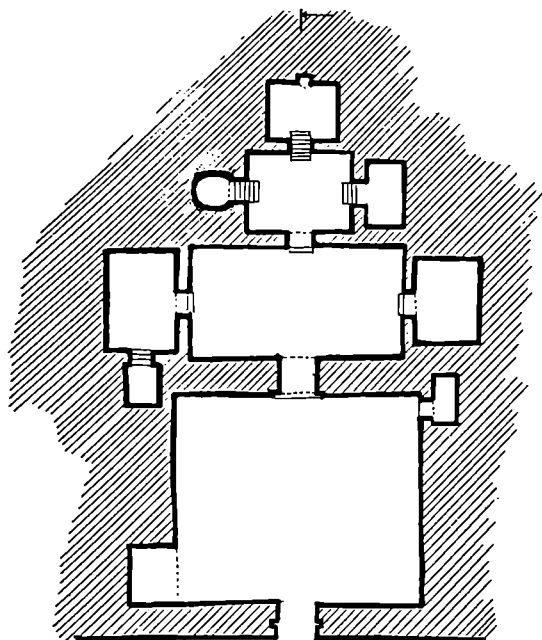

2.

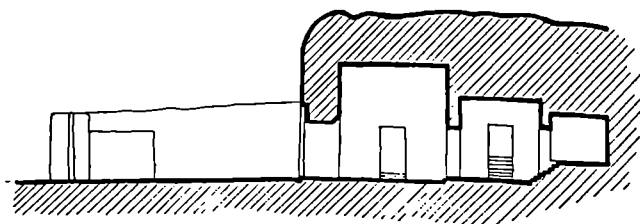

3.

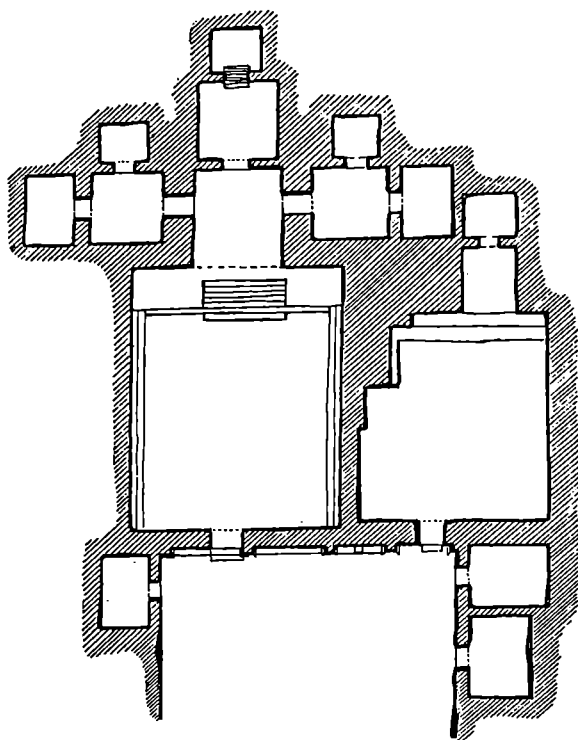
83
 TAB.

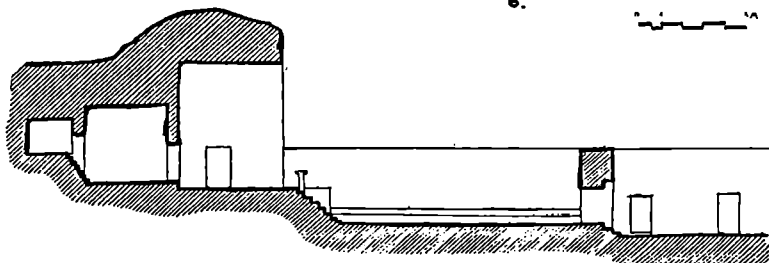
4.

5.

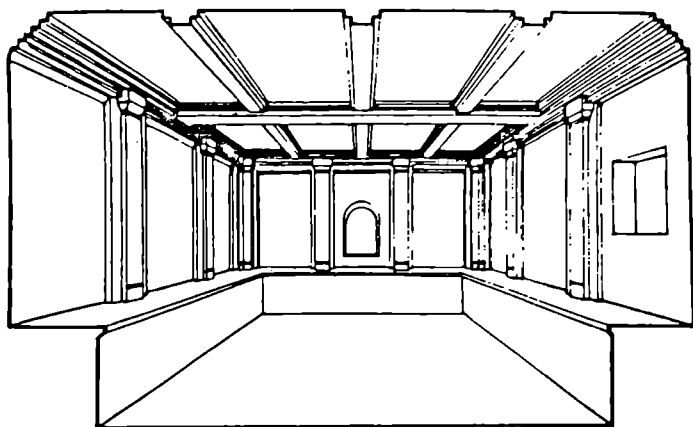

6.

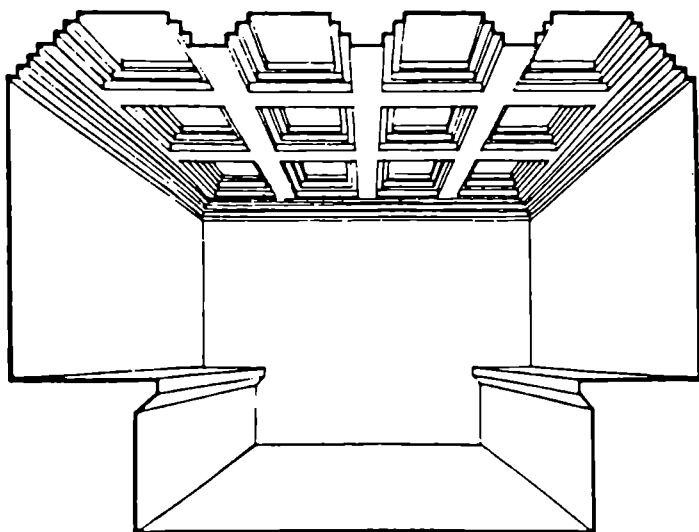

7.

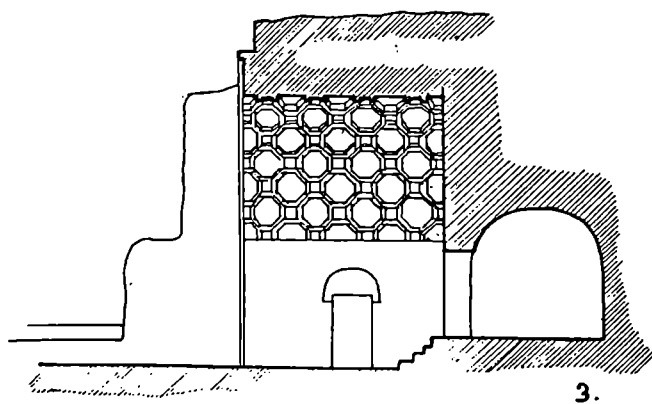
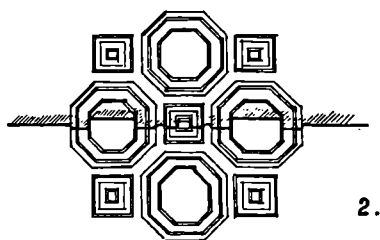
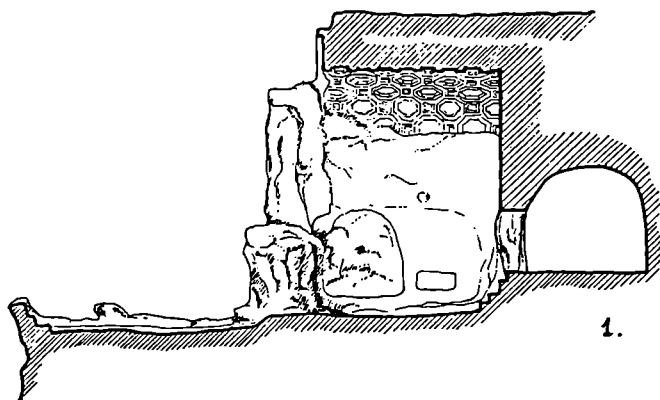
తీప. 85
 TAB. 85

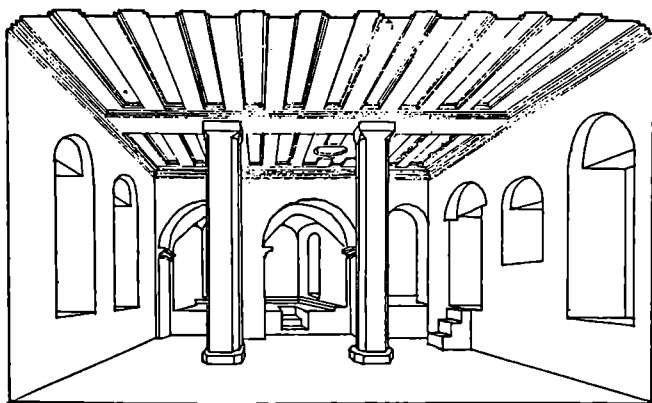
1.

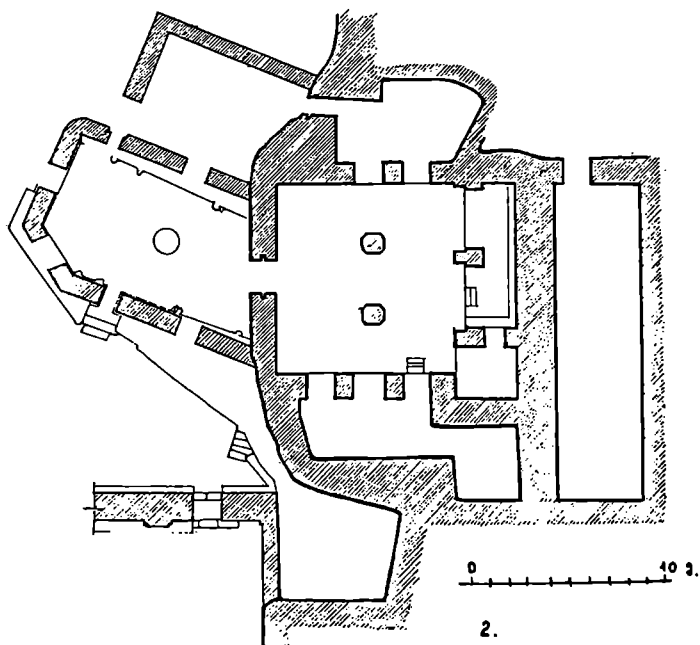
2.

ტაბ. 87
 TAB. 87

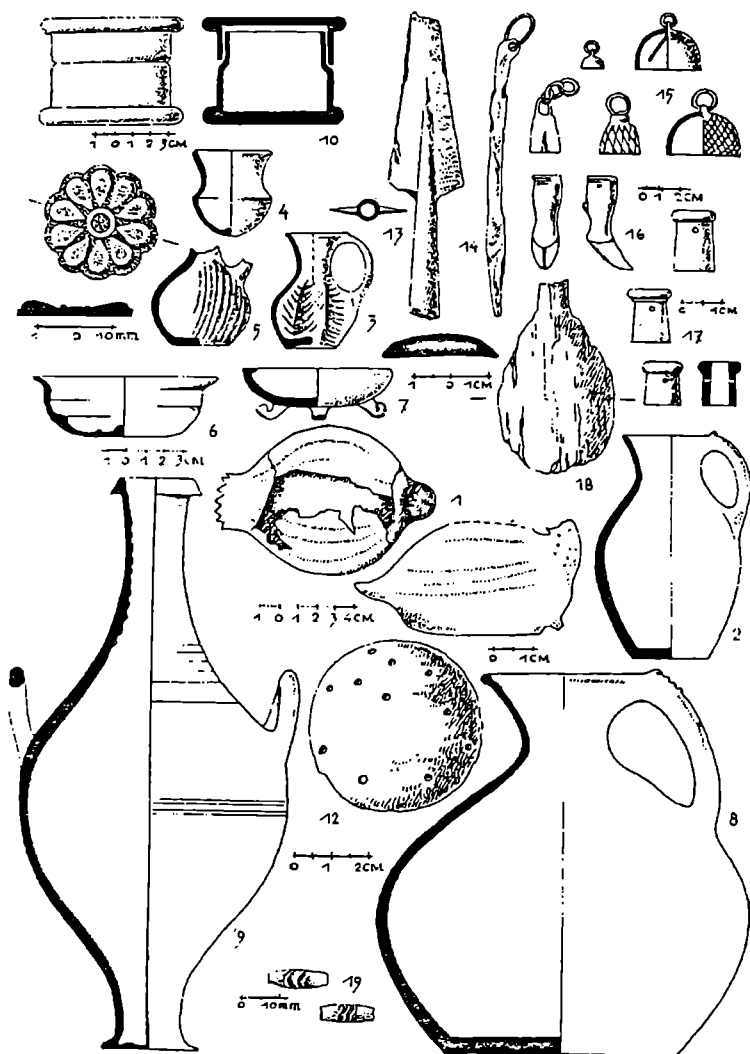

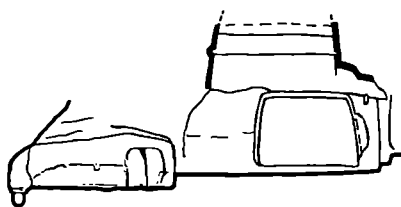
1.

2.

таб. 88
TAB. 88

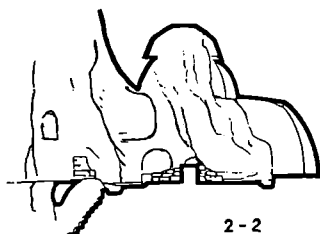

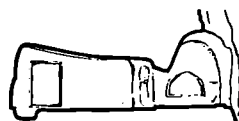
1-1

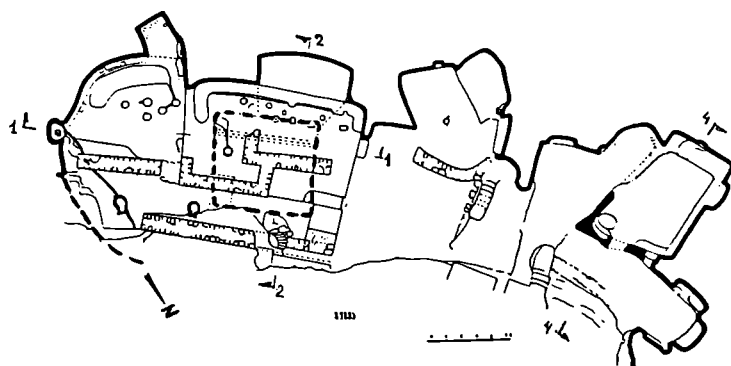
3-3

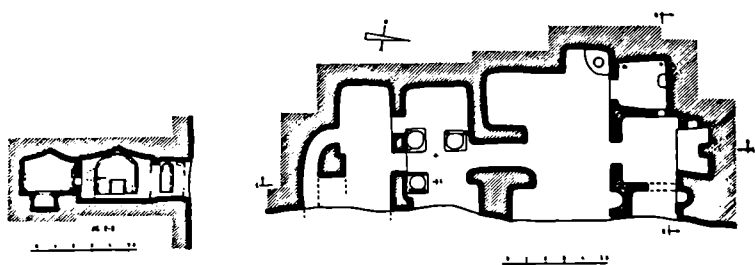

2-2

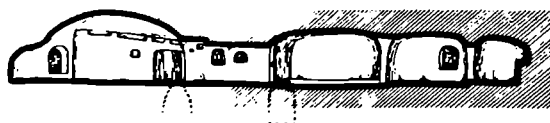
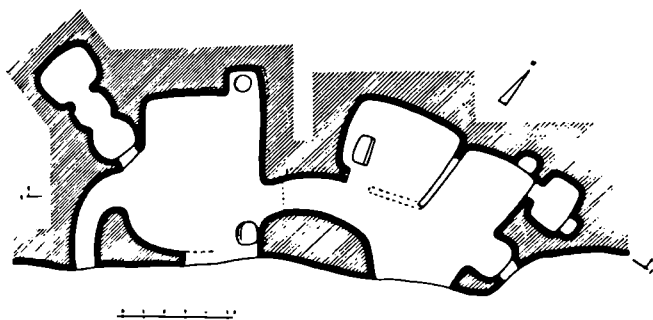

4-4

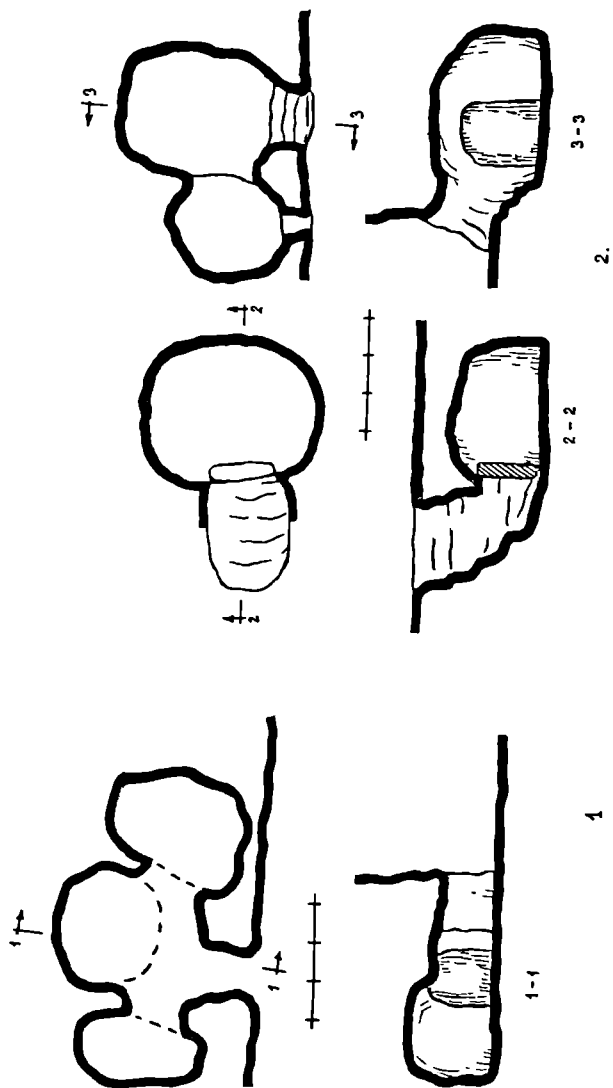

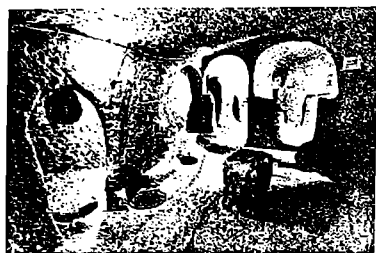

1.

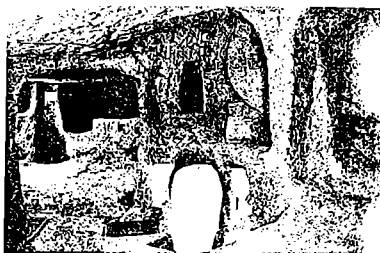

2.

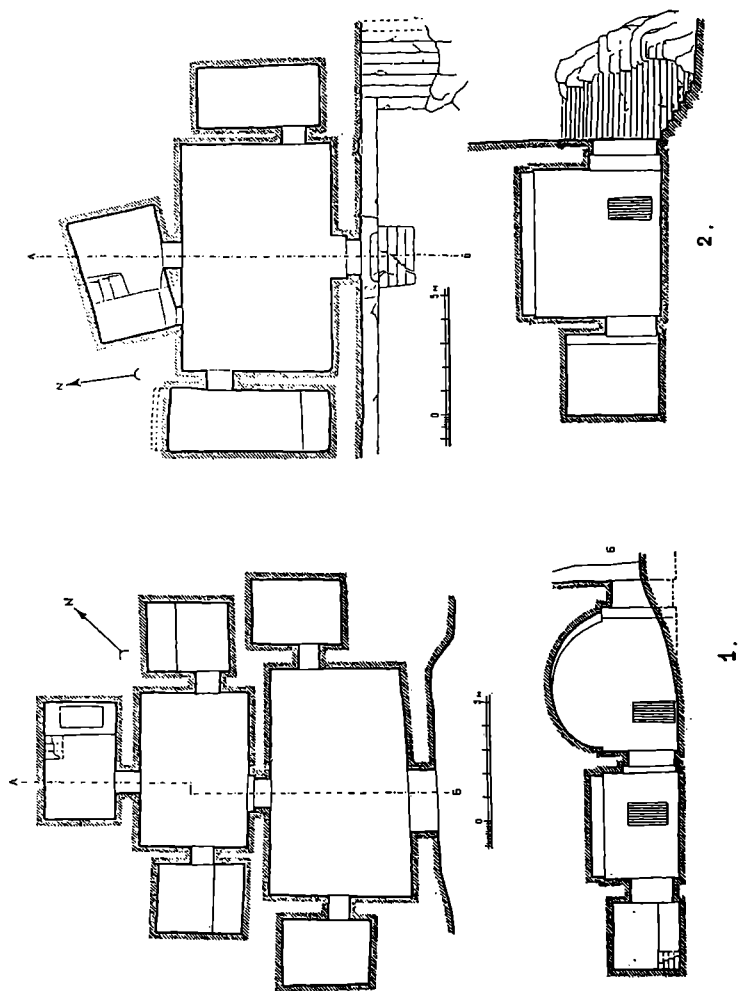
1

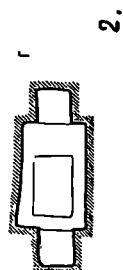
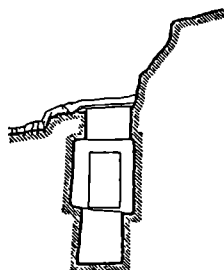
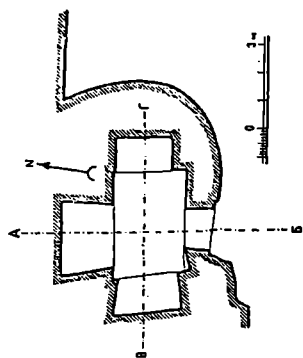
2

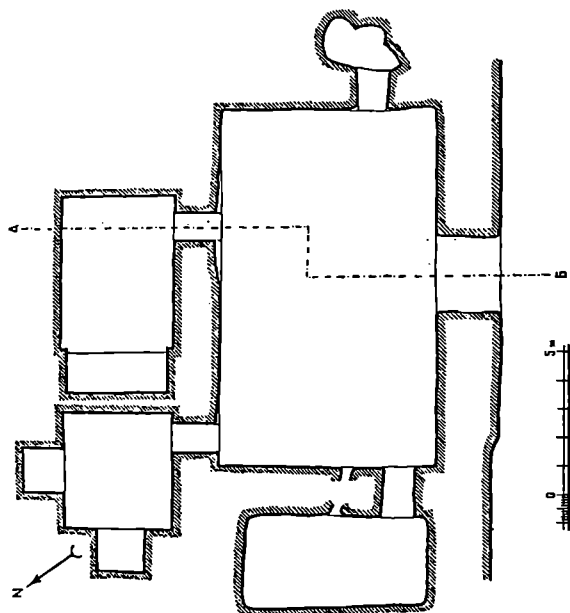
3

తెంప. 94
TAB. 94

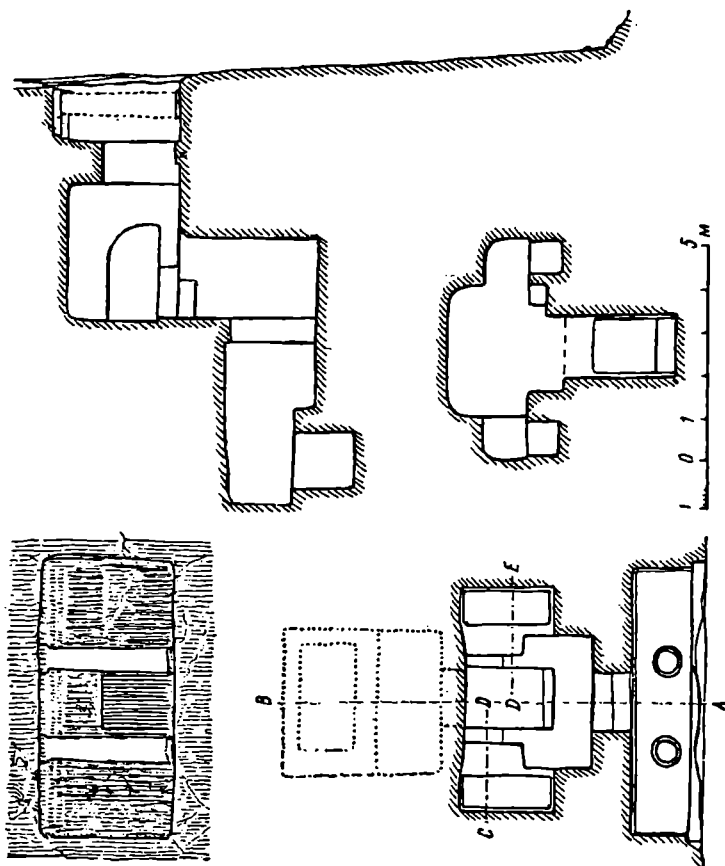

2.

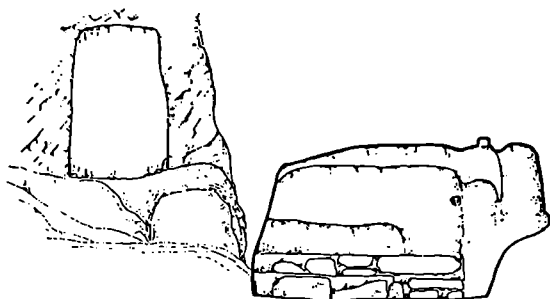

1.

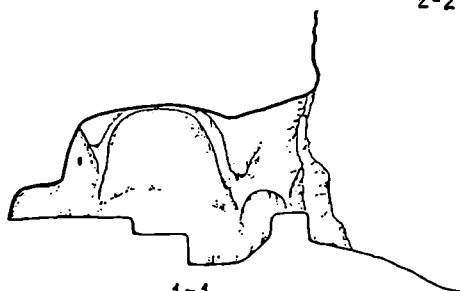
తా. 95
 TAB. 95

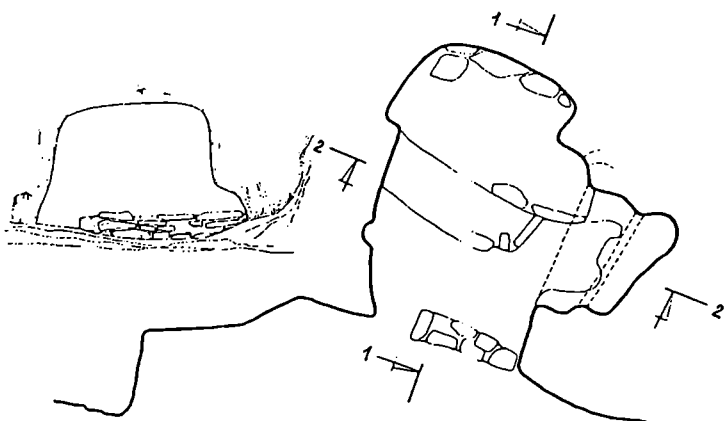
తు. 96
 TAB. 96

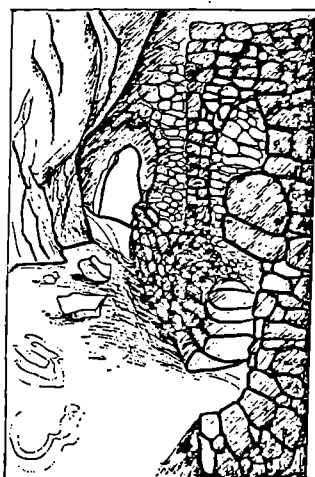
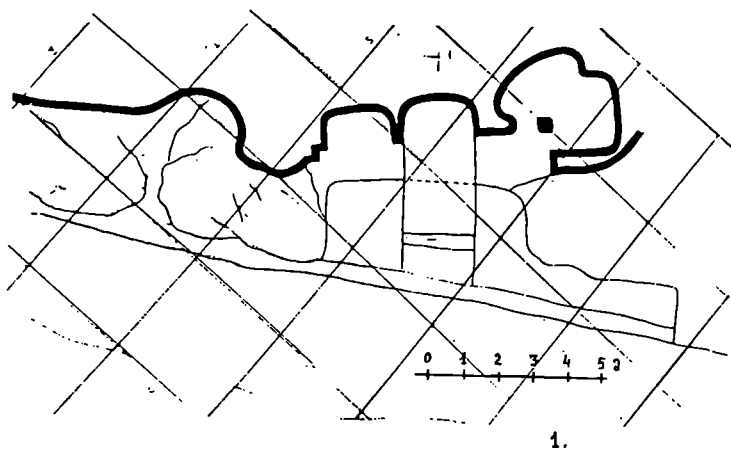
2-2

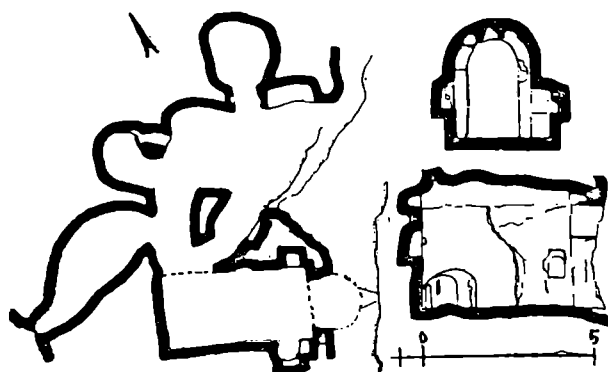
1-1

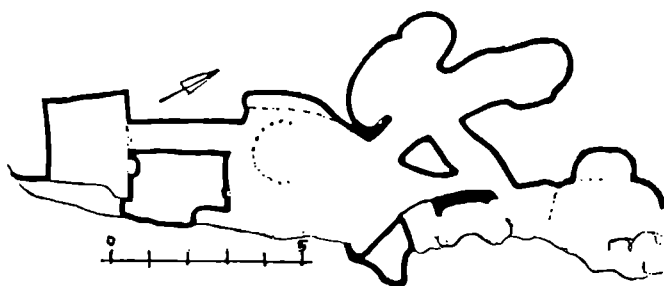
0 1 2 3 4

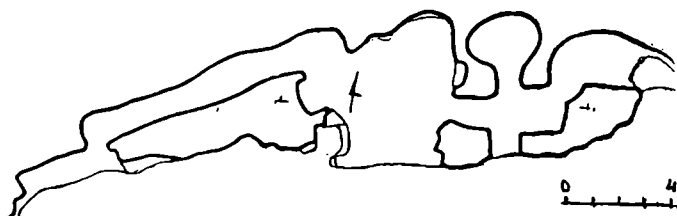
98
 TAB.

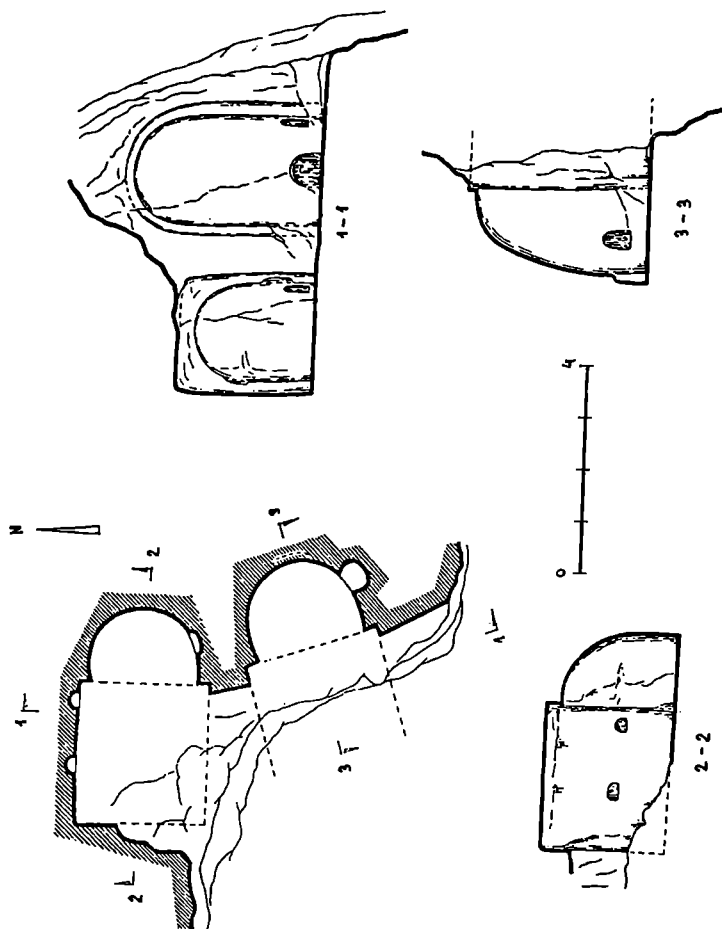
1.

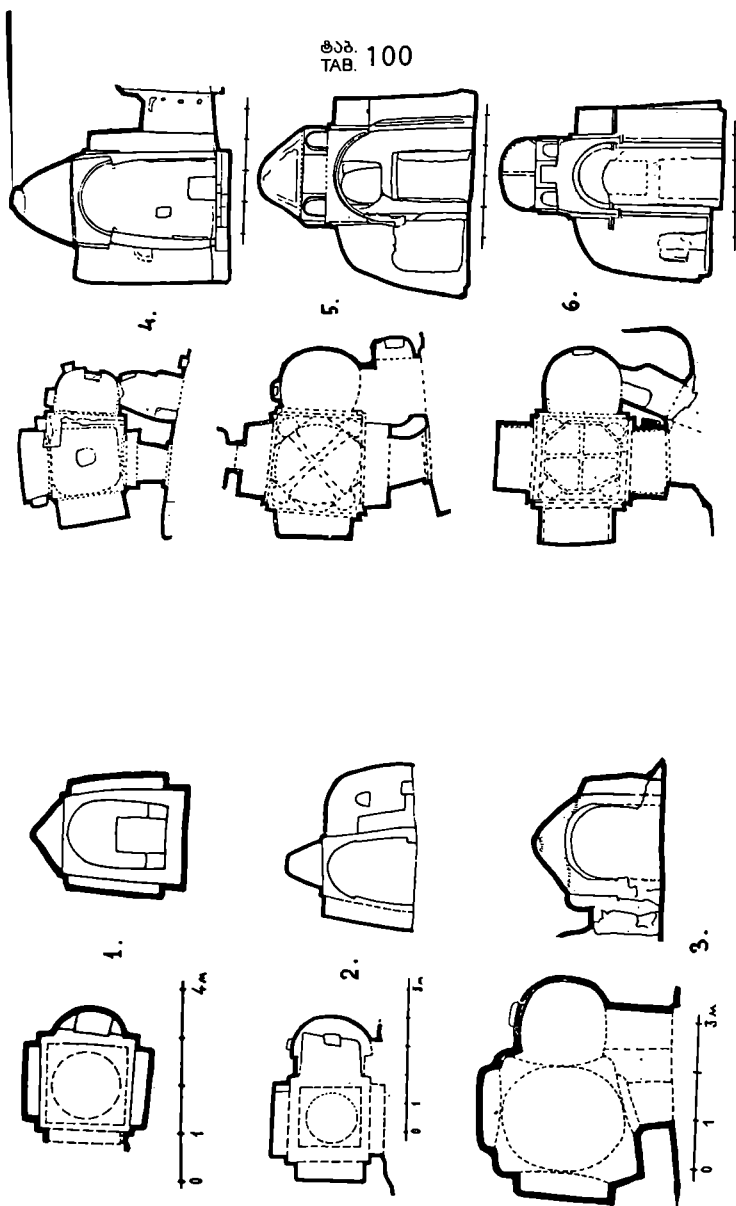
2.

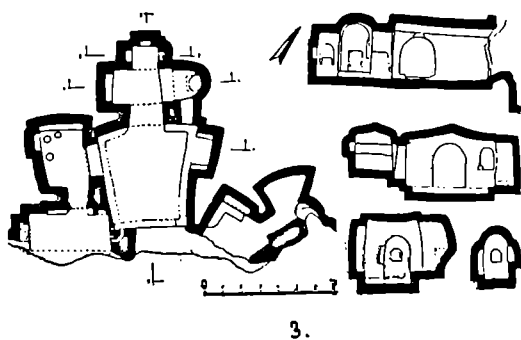
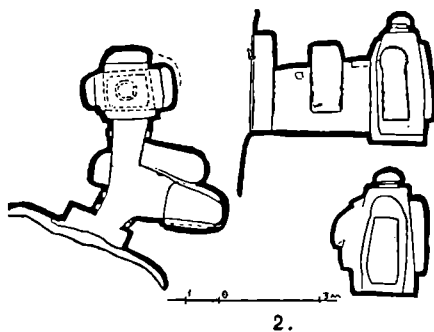
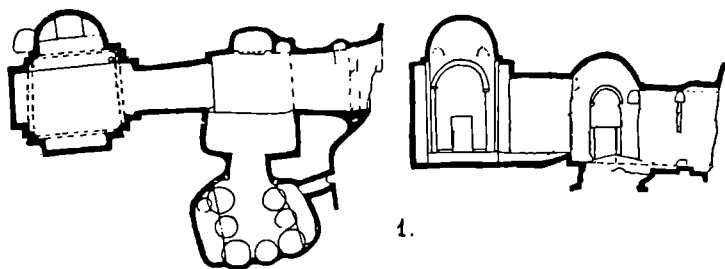

3.

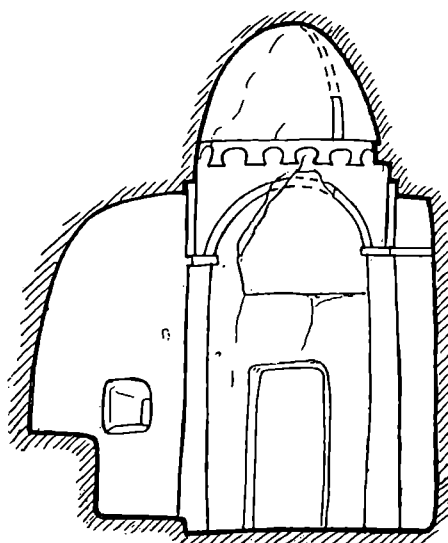
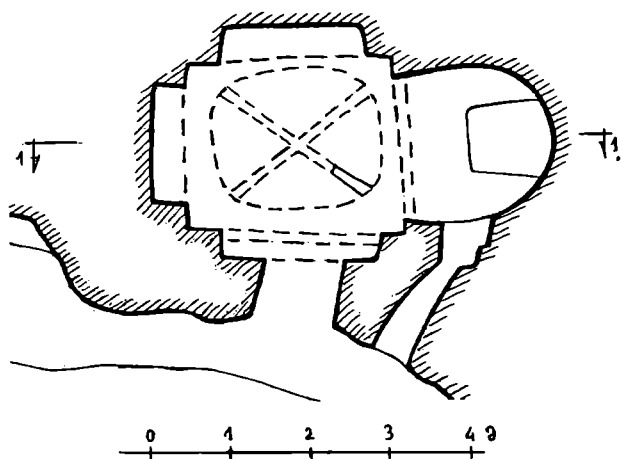

চিত্র. 100
TAB. 100

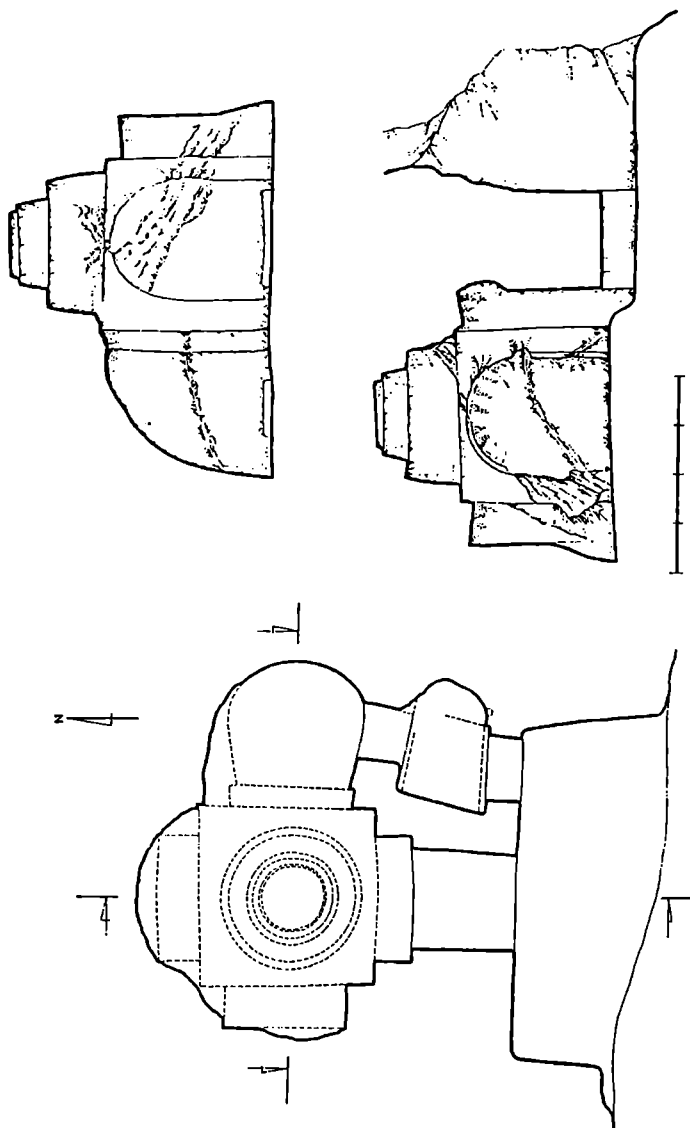

୩୩. 102
 TAB.

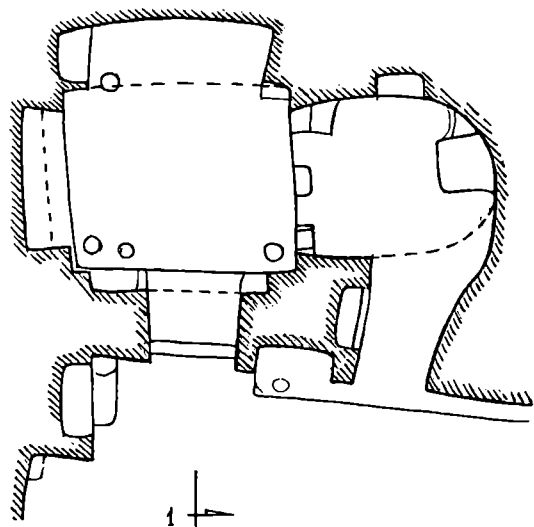

ଖ. 1-1

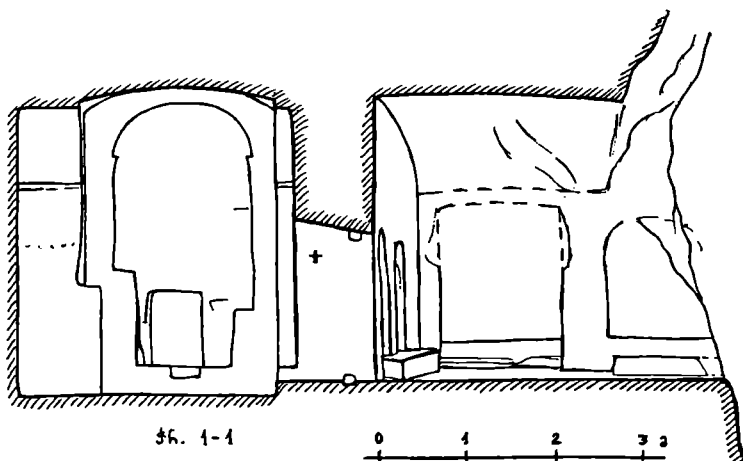
103
 TAB.

1

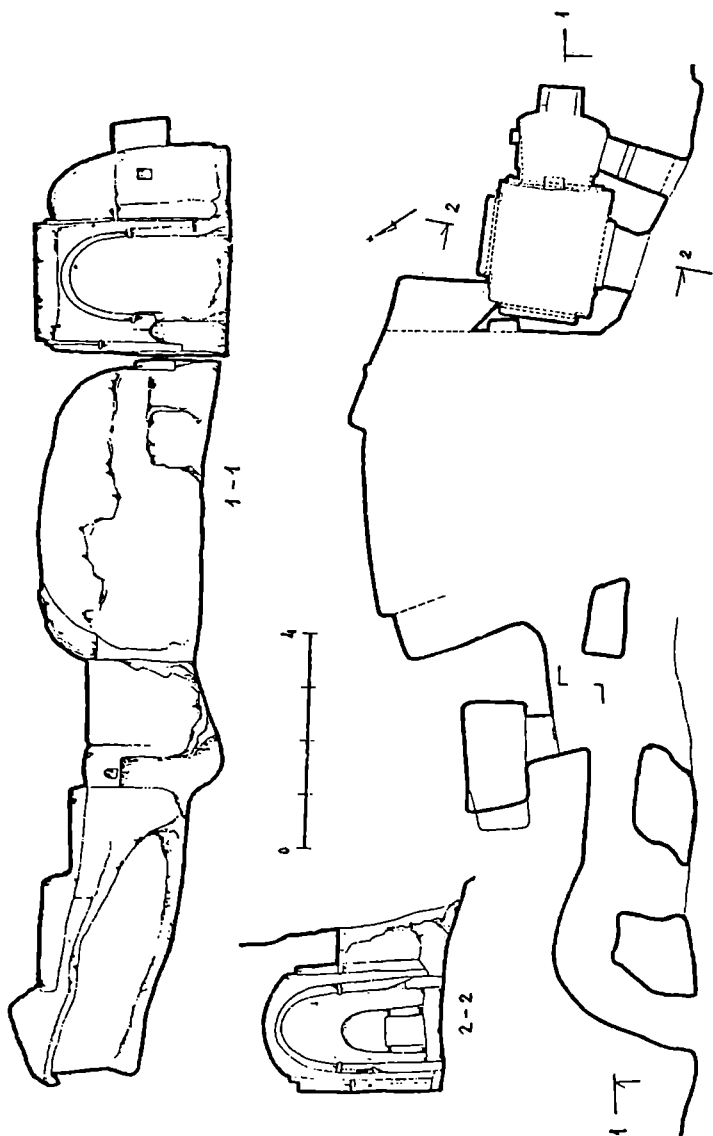

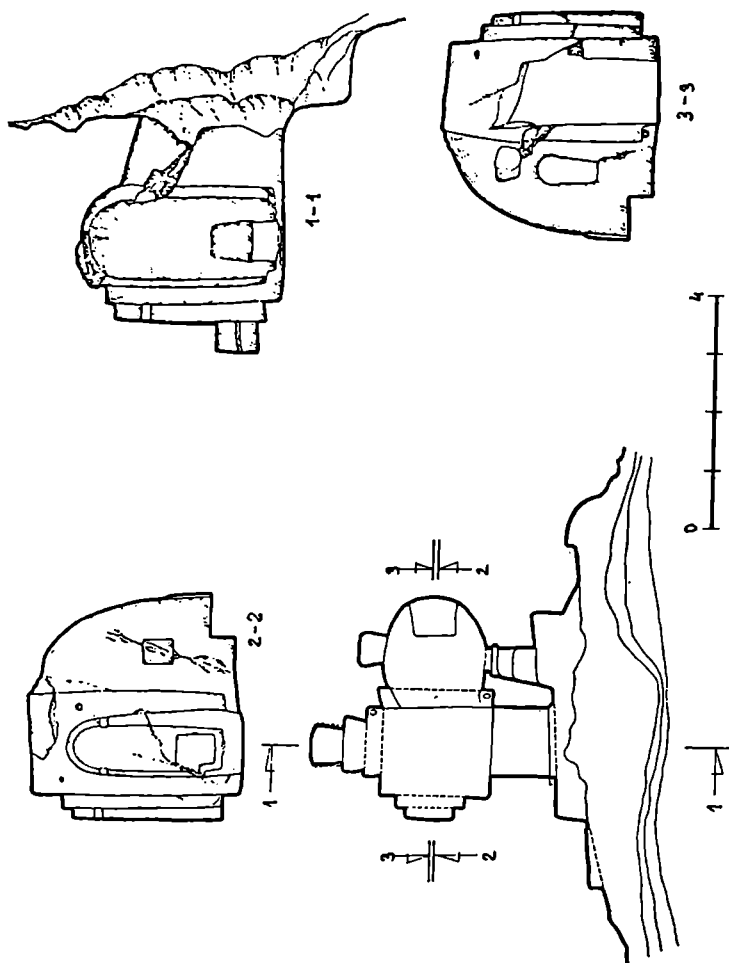
1

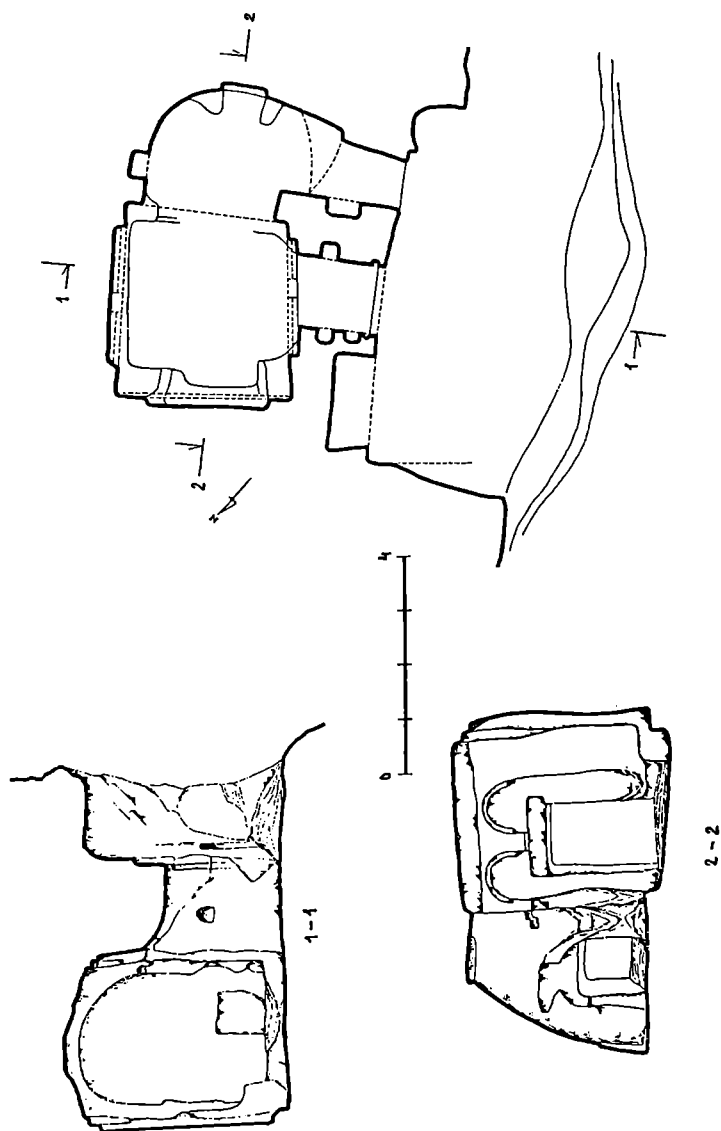
36. 1-1

0 1 2 3 2

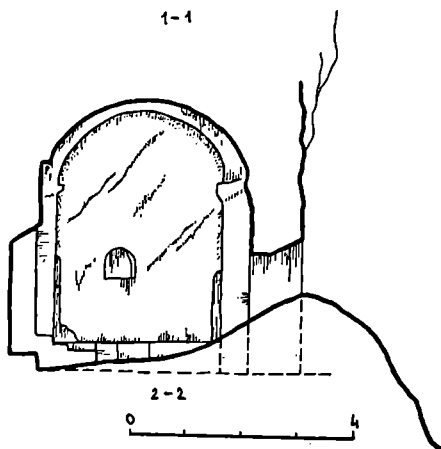
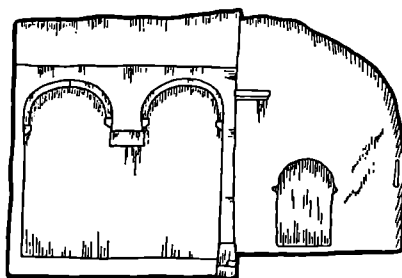
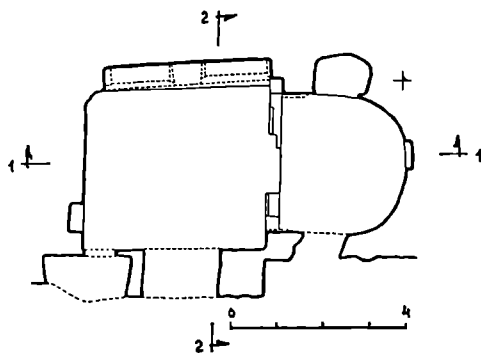

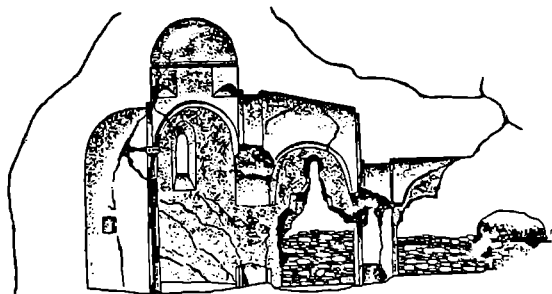
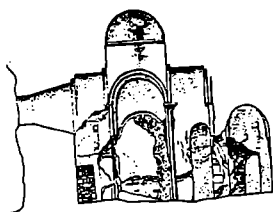
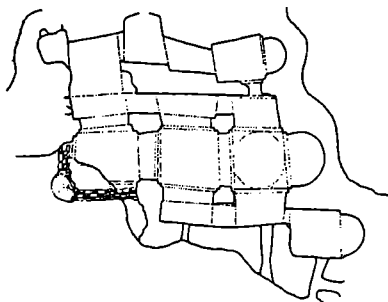

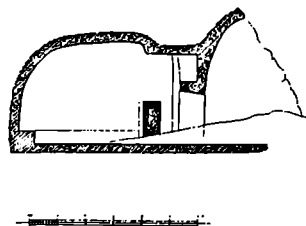
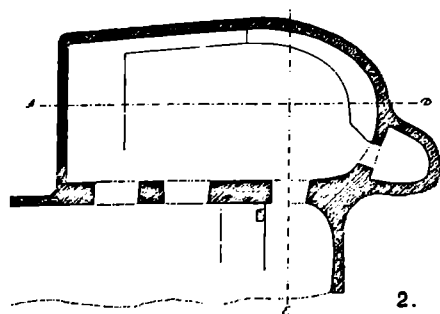
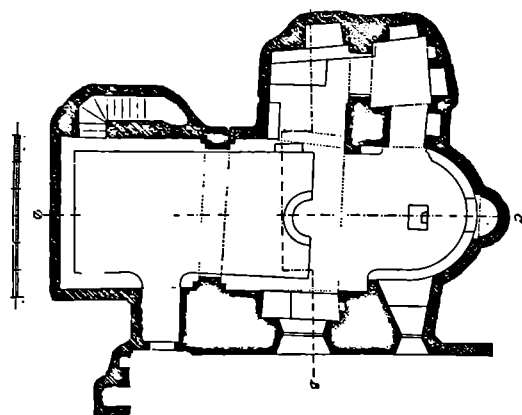
తొడ.
 TAB. 107

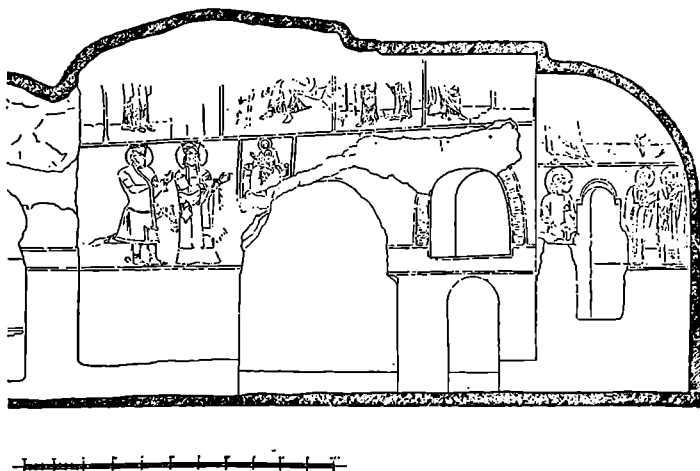
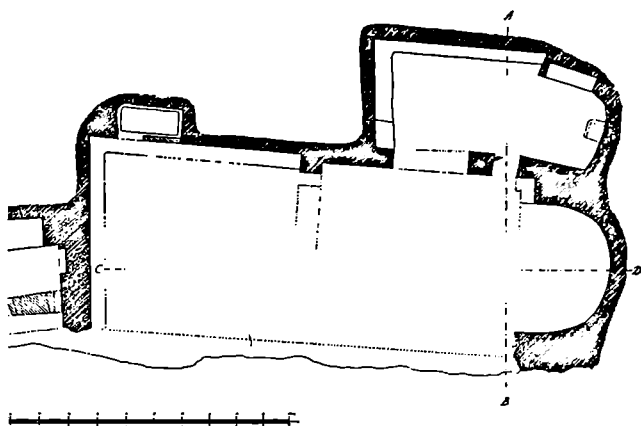
108
 TAB.

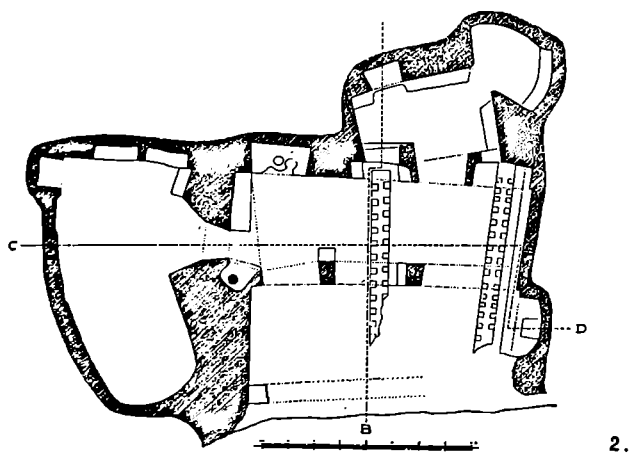
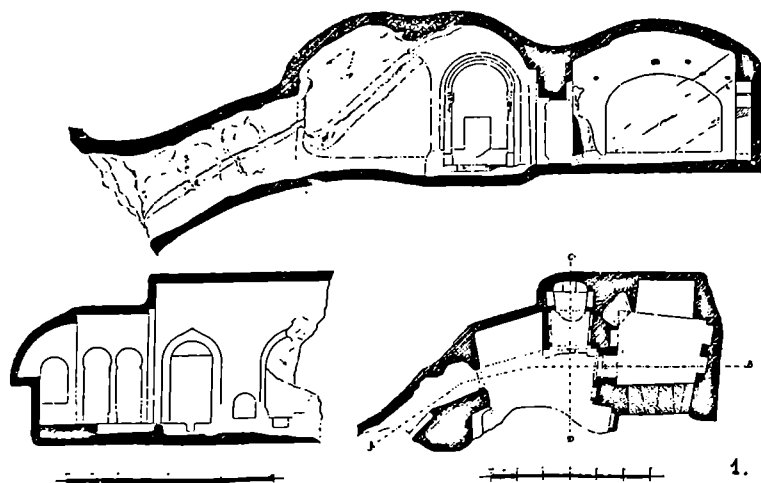

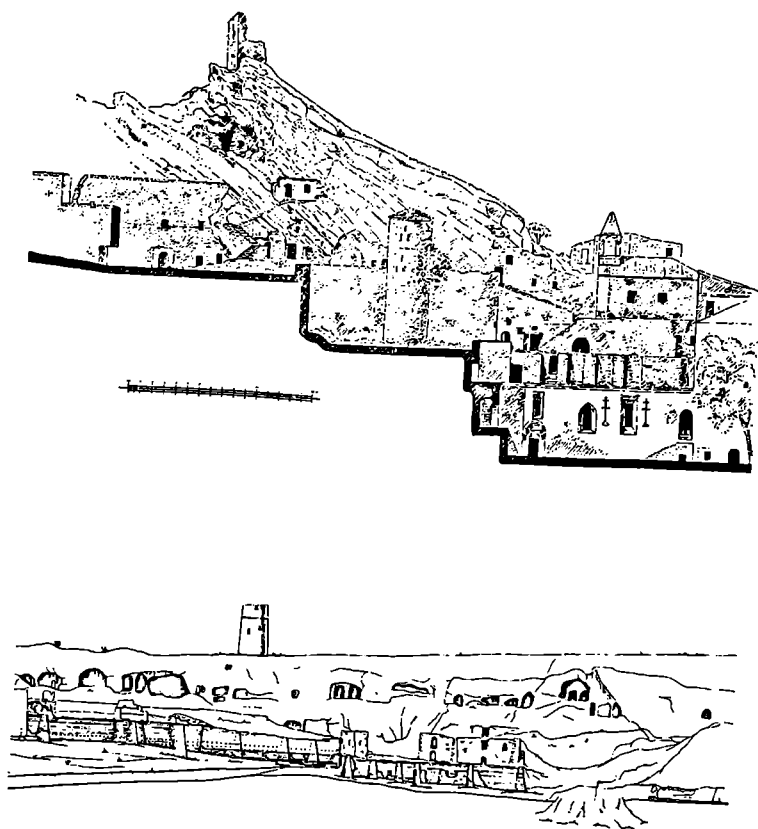

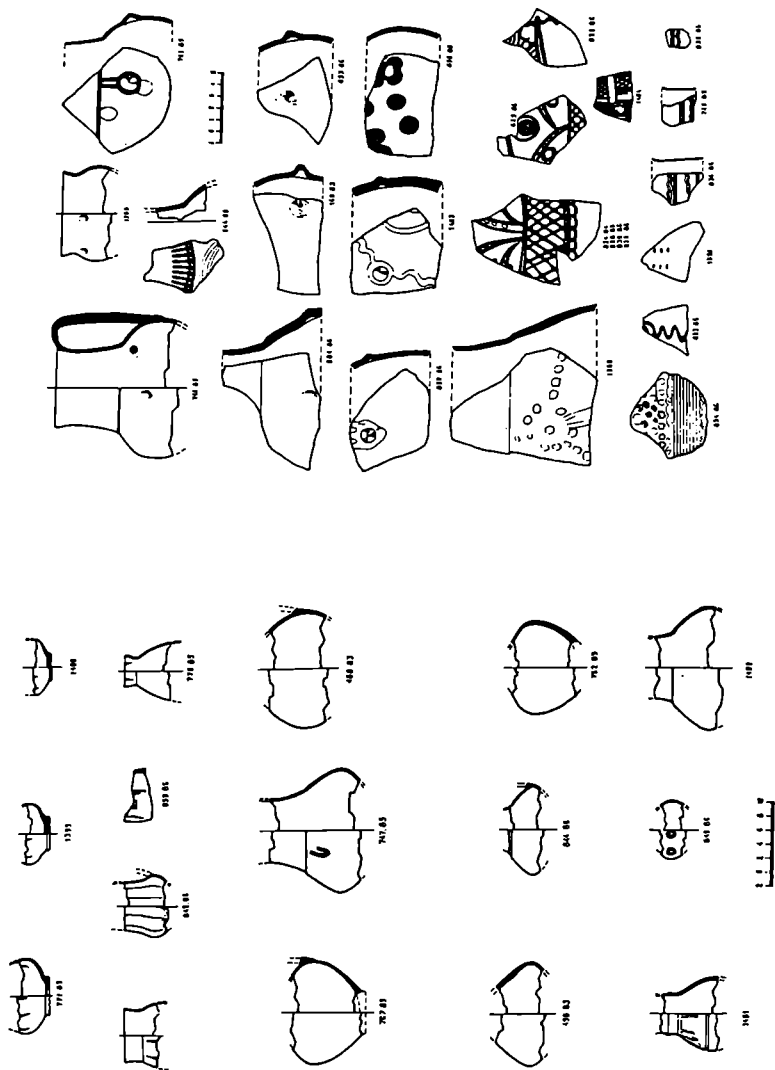

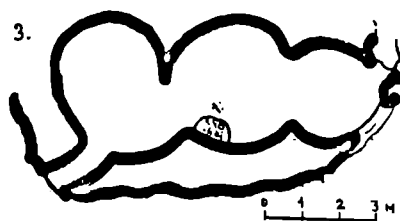
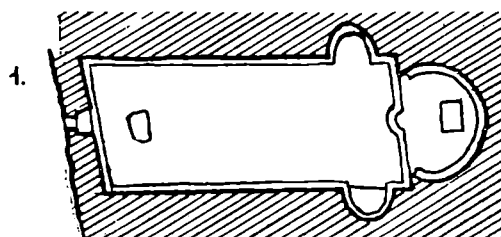
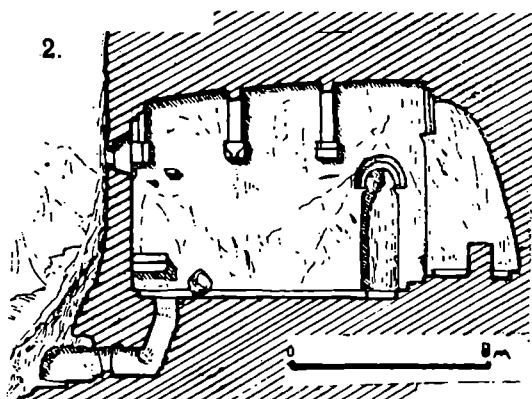
333. 111
 TAB.

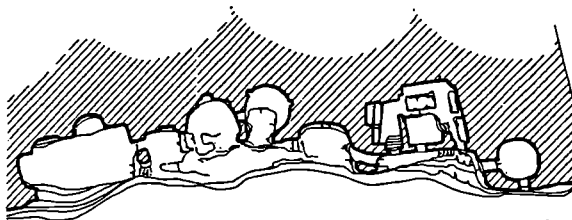

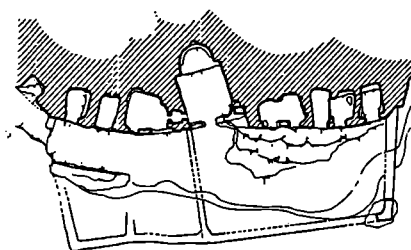

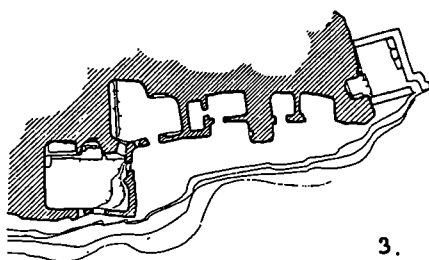
116
 TAB.

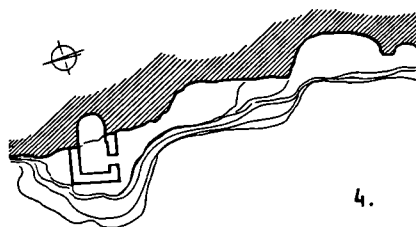
1.

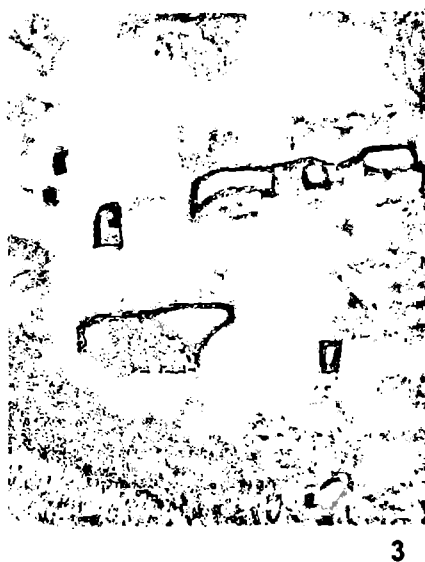
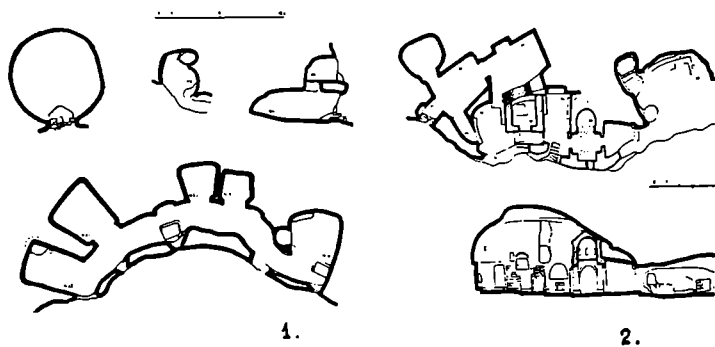
2.

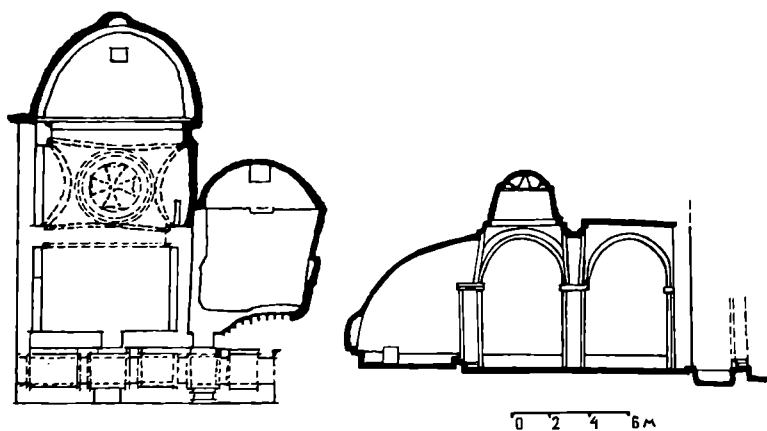
3.

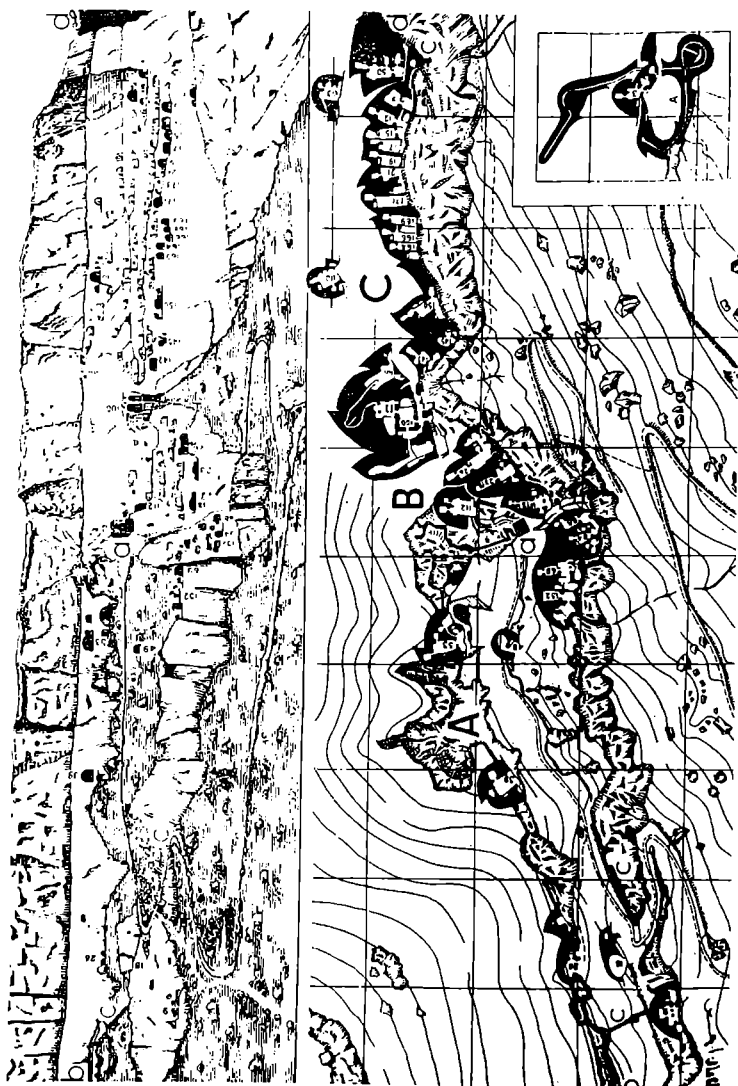

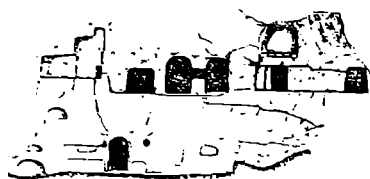
4.

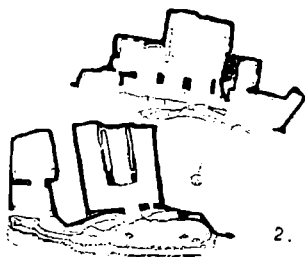
తెం. 118
TAB.

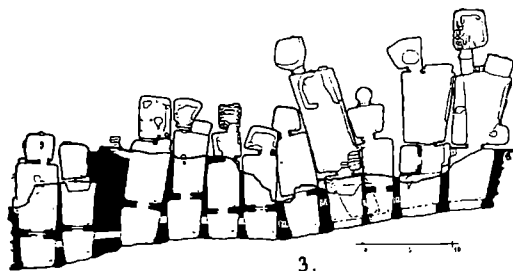

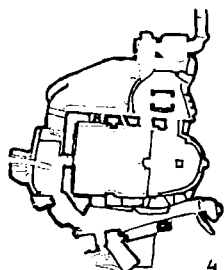
1.

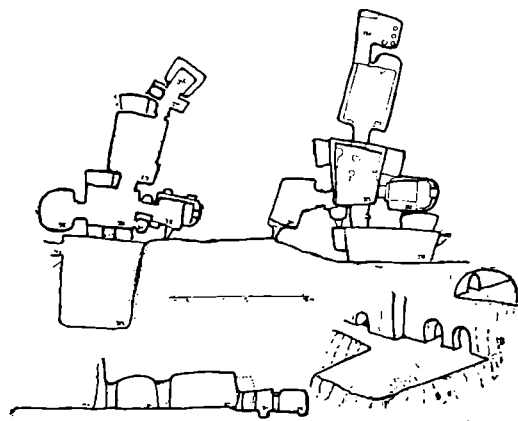
2.

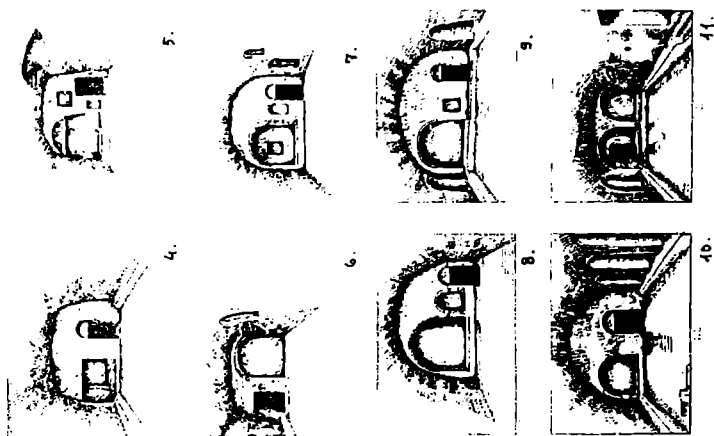
3.

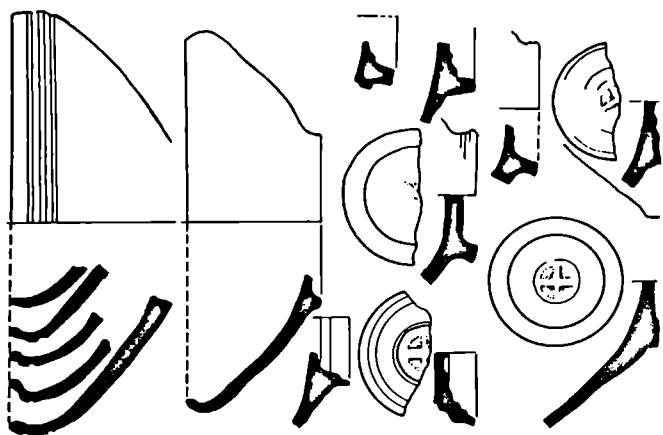

4.

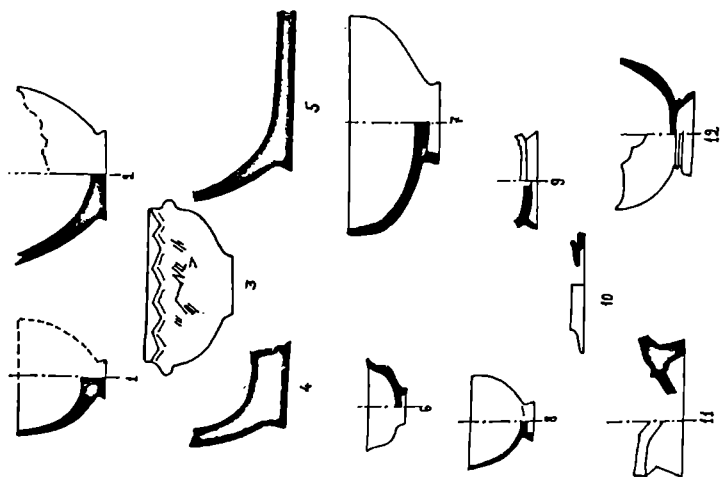

5.

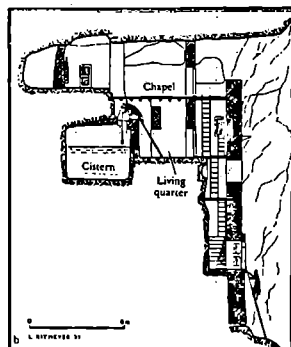
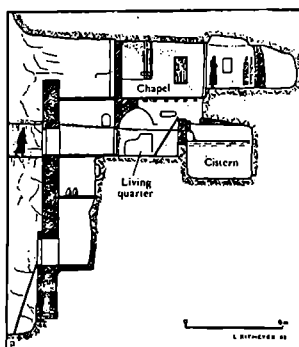
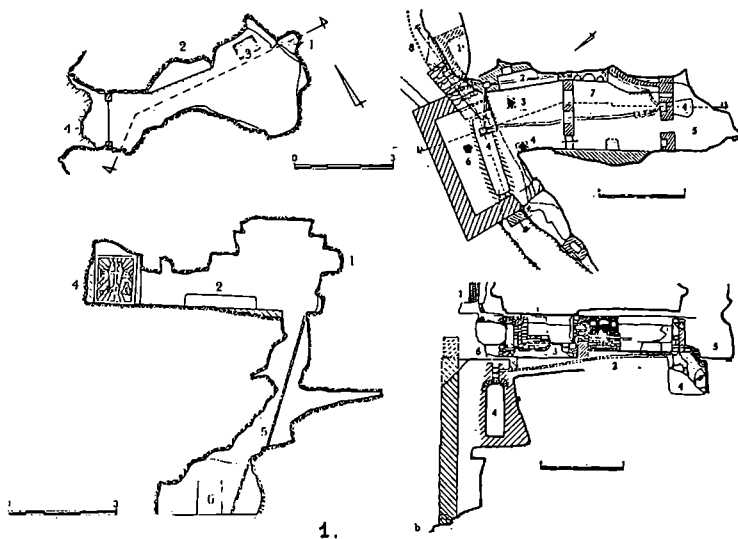

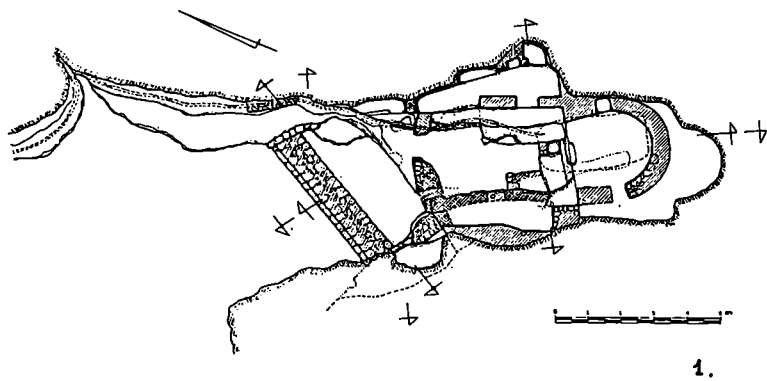

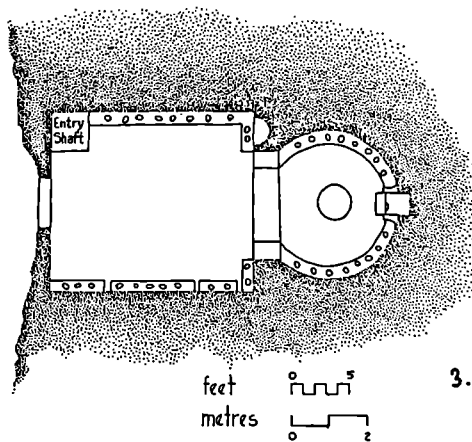
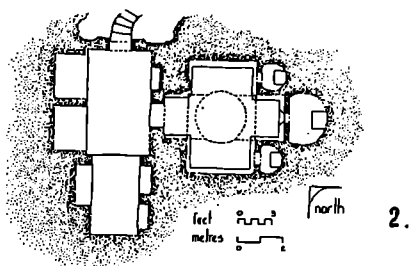
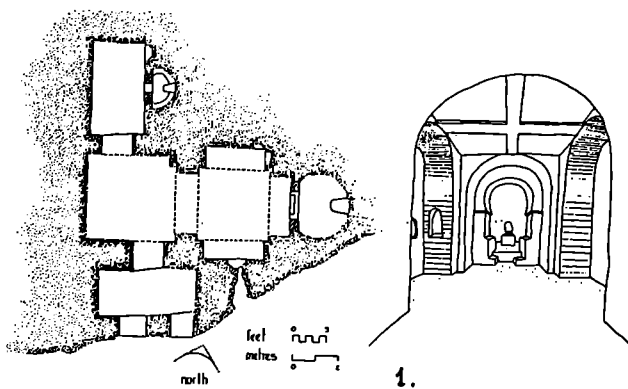
2.

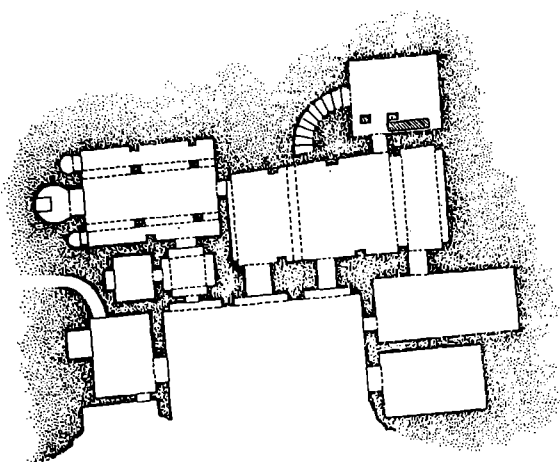

i.

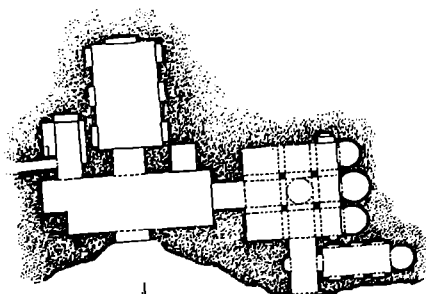

feet
 metres

north

1.

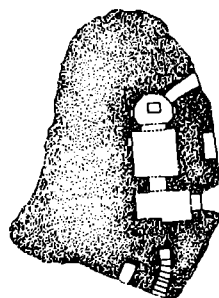

feet
 metres

north

2.

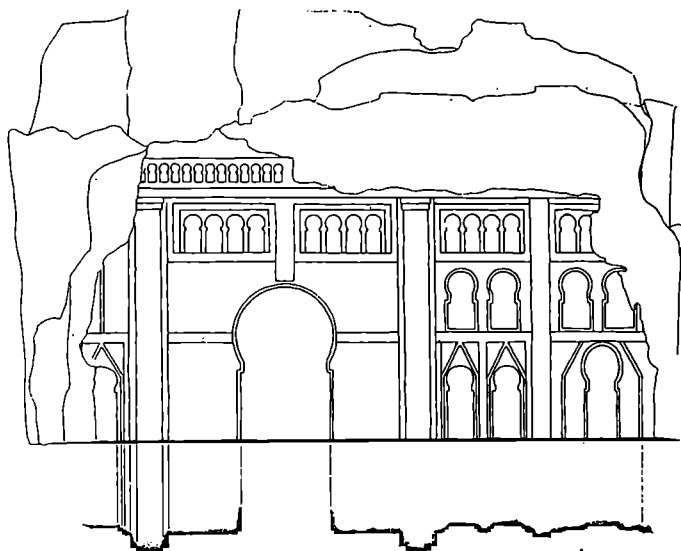
3.

feet
 metres

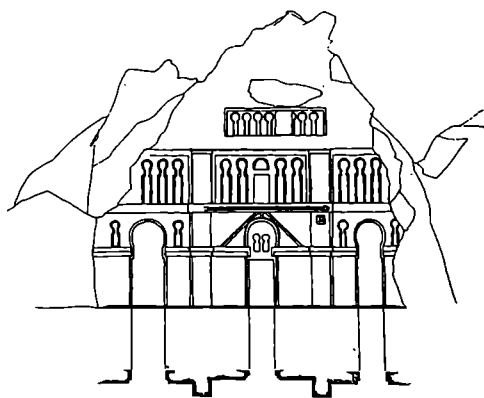

north

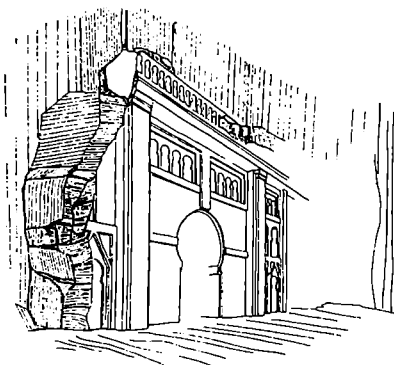
127
 TAB.

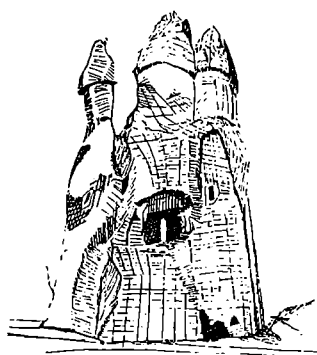
1.

2.

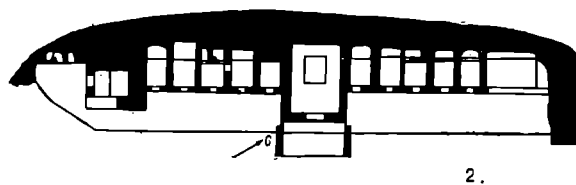
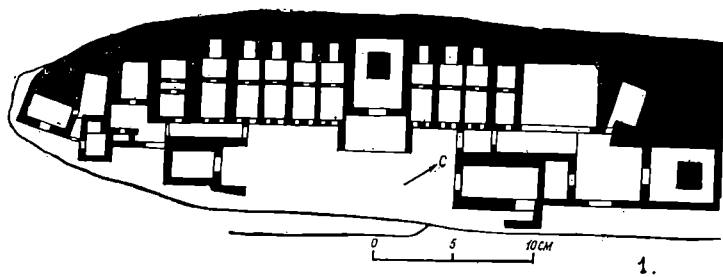

3.

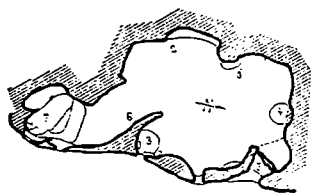

4.

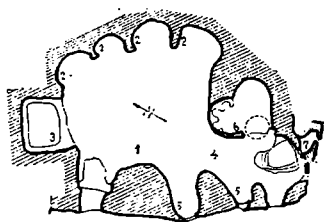

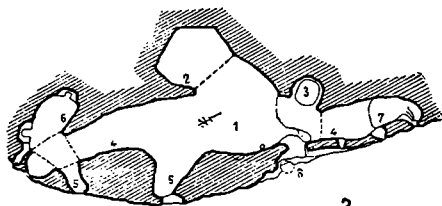
తా. 130
 TAB.

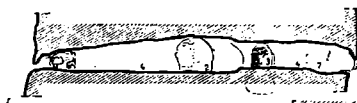
1.

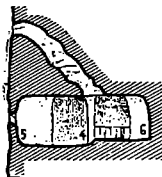
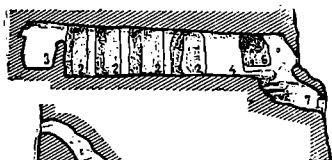
2.

3.

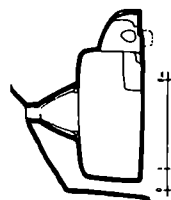
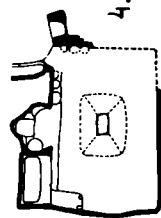
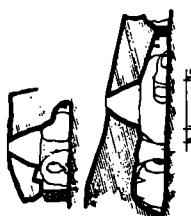
4.

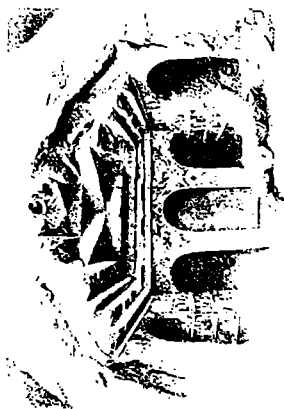
5.

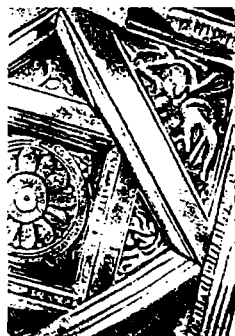
B.

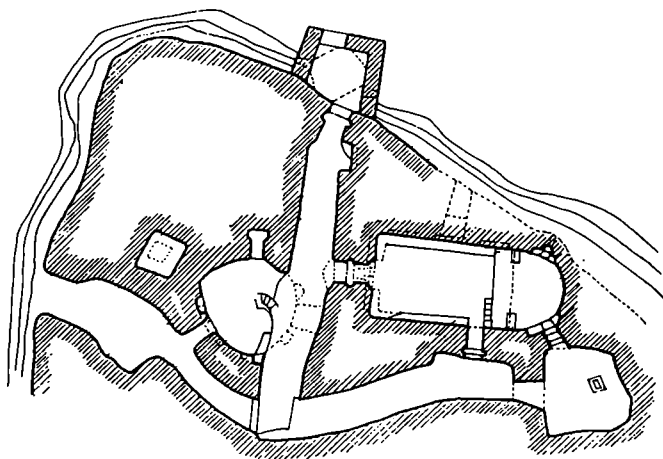
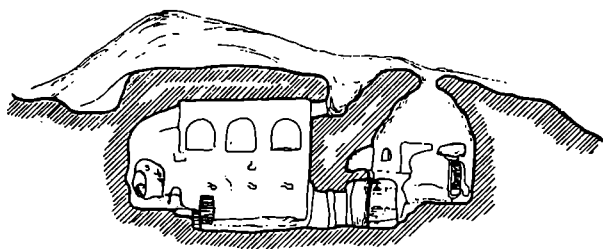
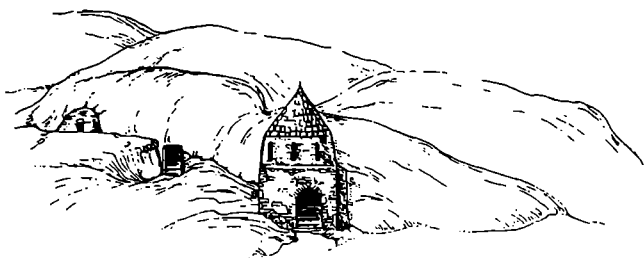
A.

1.1

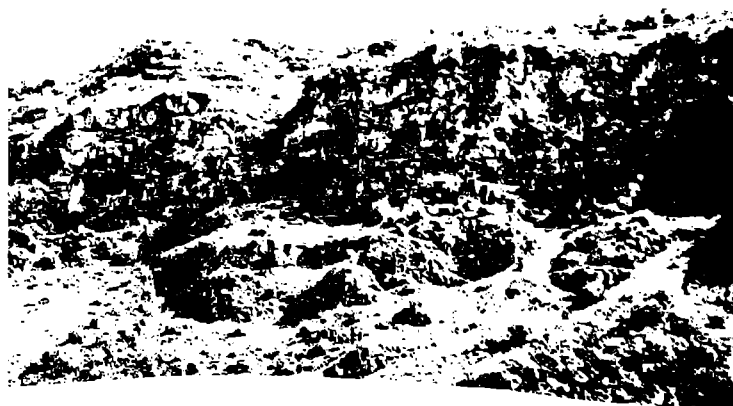

2.2

1

2

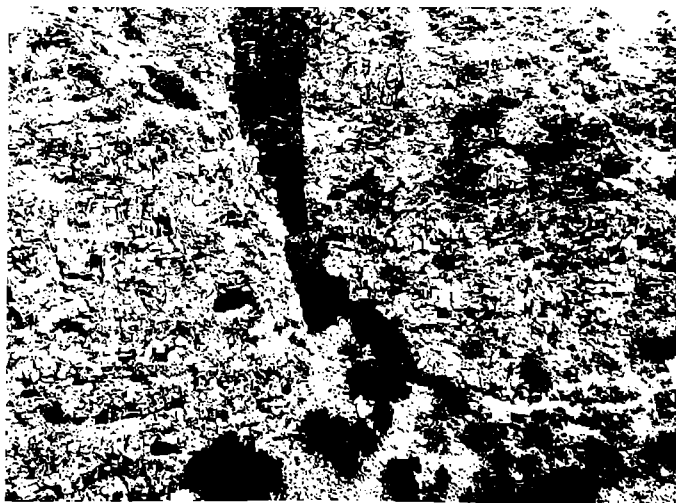
3

4

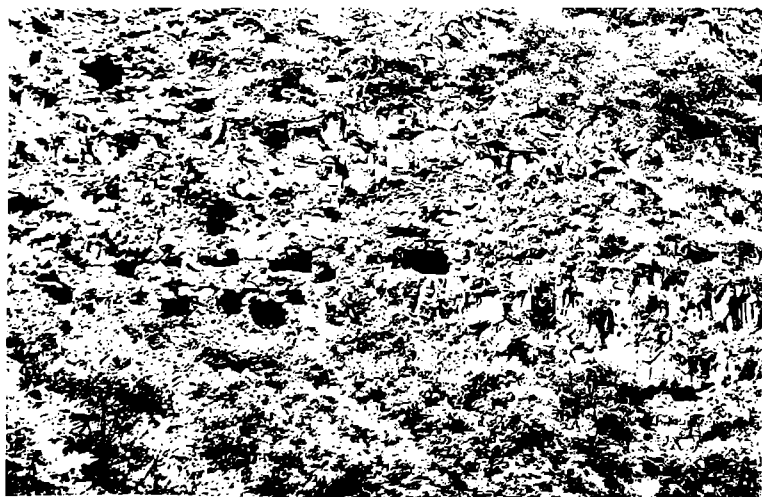
1

2

1

2

1

2

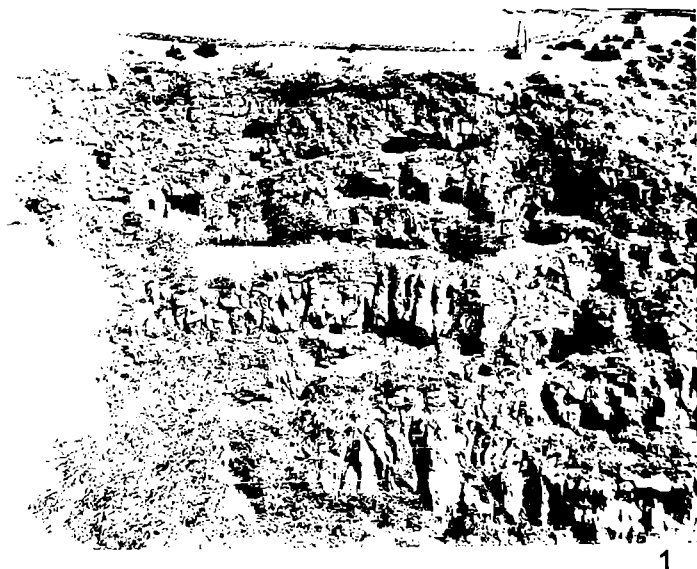
თბი. 138
TAB. 138

1

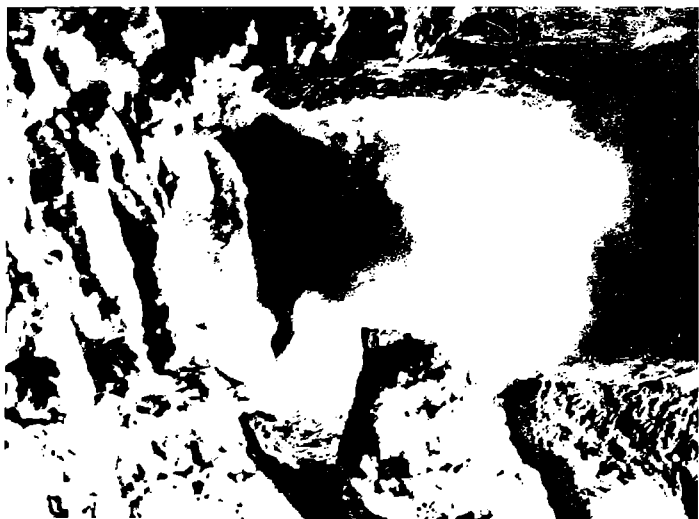

2

1

2

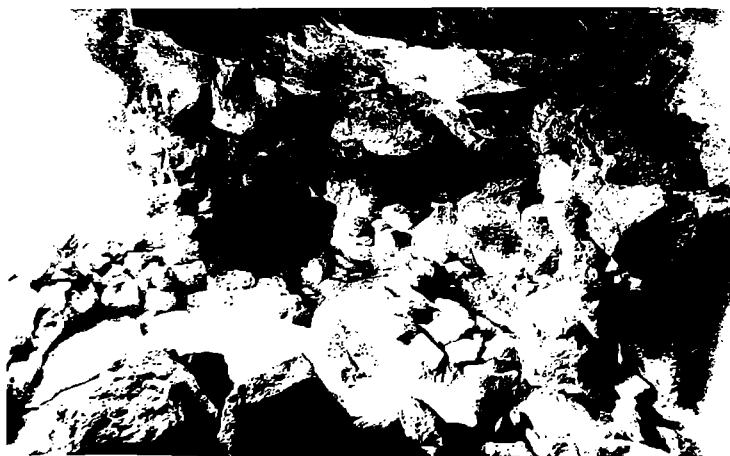
1

2

1

2

1

2

1

2

తా. 146
TAB. 146

1

2

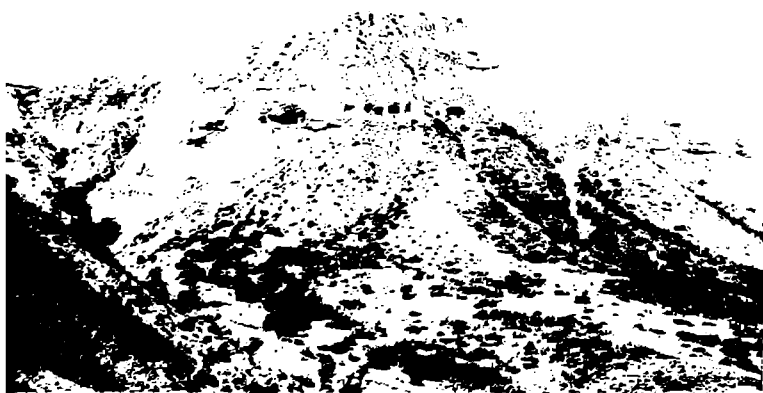
1

2

1

2

1

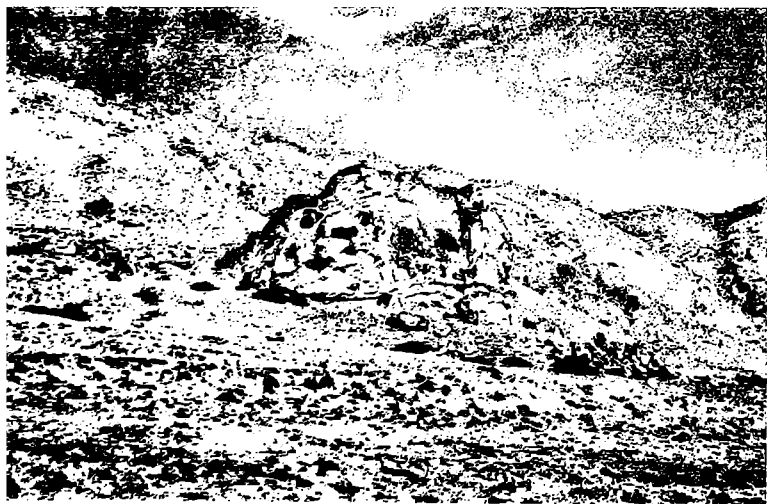

2

తా. 150
TAB. 150

1

2

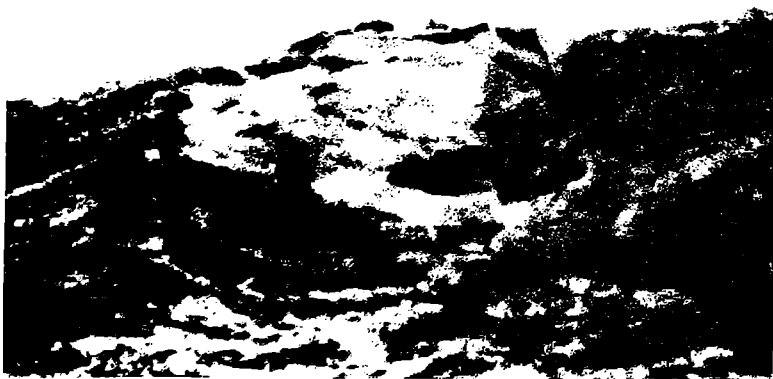
1

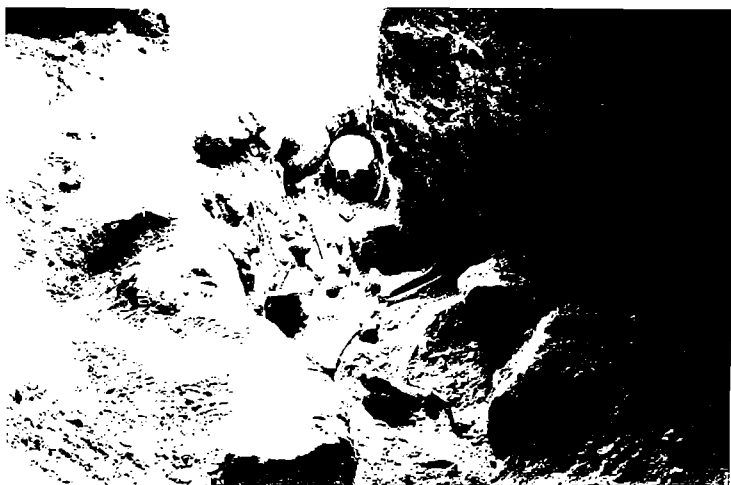
2

1

2

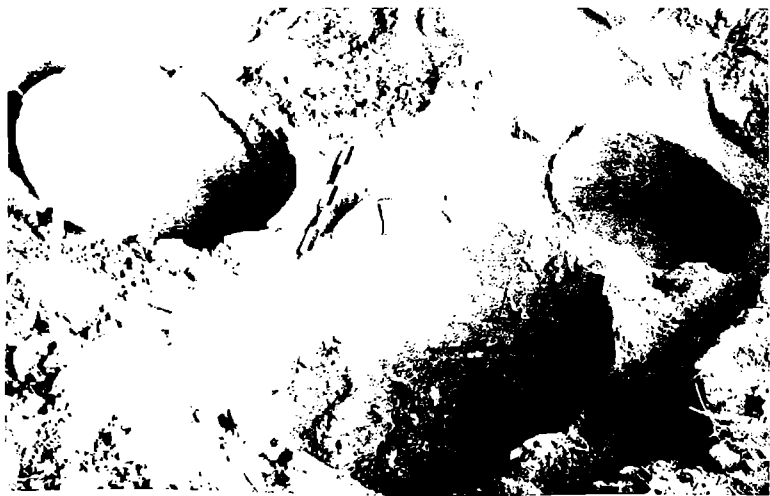
1

2

1

2

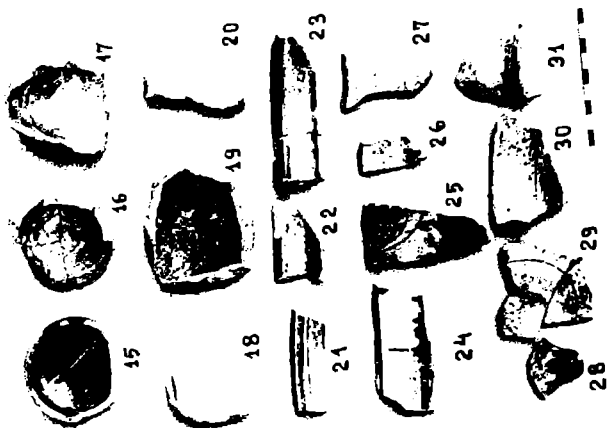

1

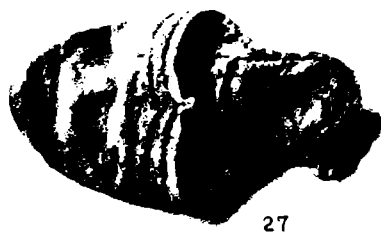
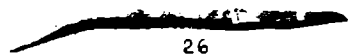
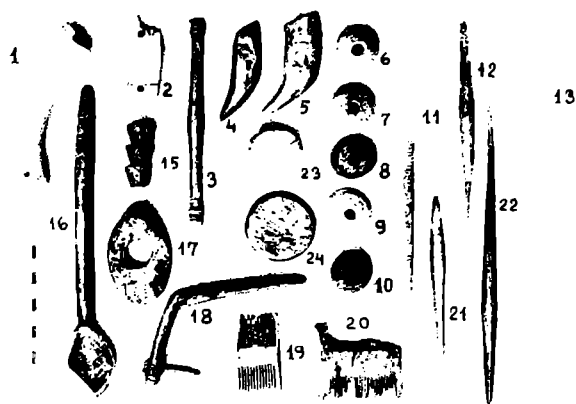
2

385
 TAB 159

1

2

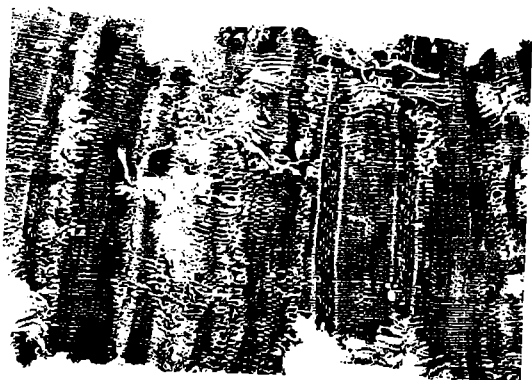
3

4

1

2

3

გამომცემლობა „ნეკერი“
ო. თაქთაქიშვილის 12
ტელ. 91-35-16
nekeripub@yahoo.com